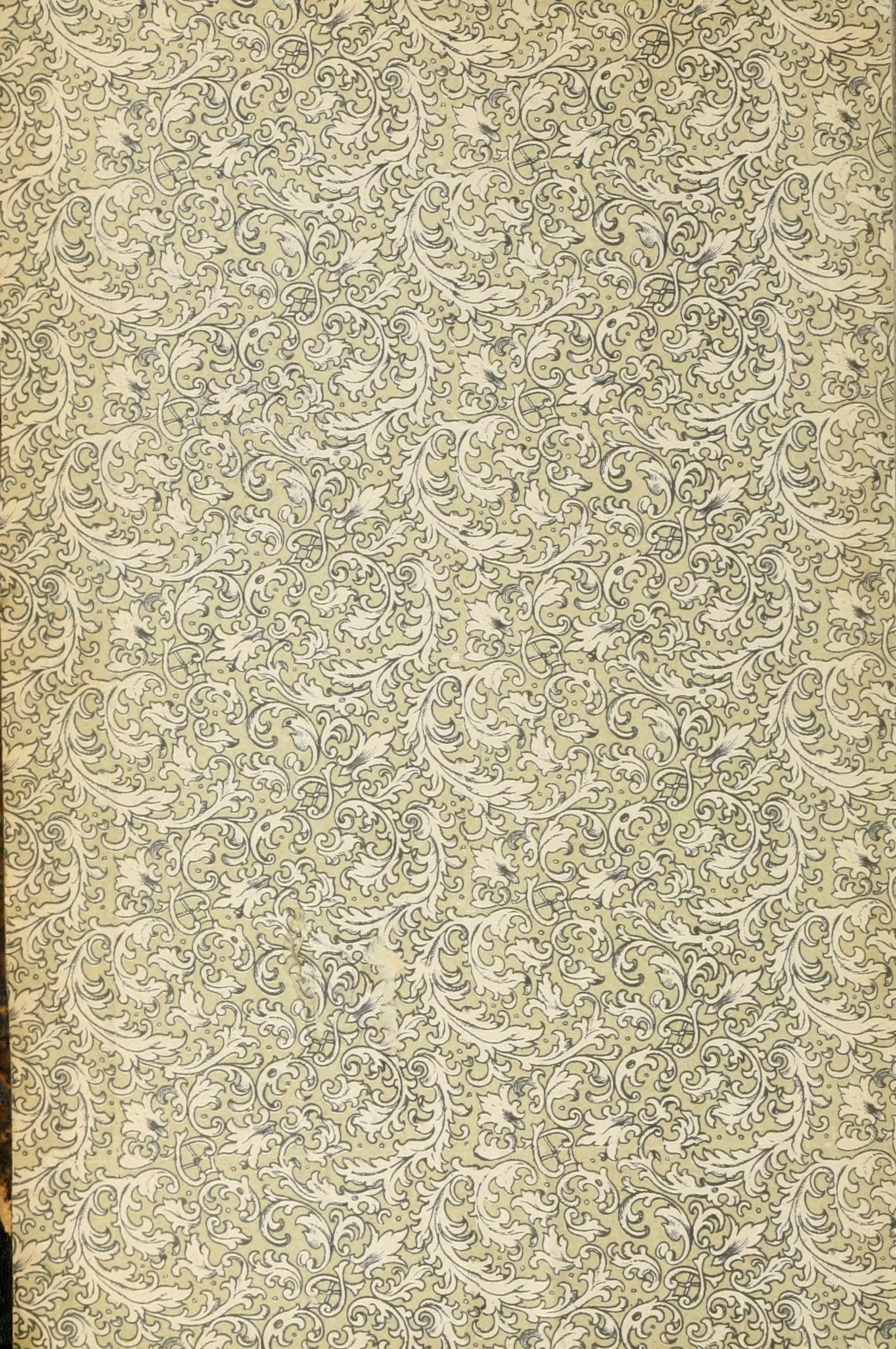

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ДРУГА ГОДИНА

КЊИГА ПЕТА

СВЕСКА 17, 18, 19, 20.

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1880

LIBRARY
SEP 11 1964
UNIVERSITY OF TORONTO

Шта има у овој књизи и где је шта?

III. Грађа за исгорију српско турског ратовања у год. 1876, 1877 и 1878.

„**На граници**“, ратне успомене из првога рата од Владана Ђорђевића (наставак).

ИЗ МЛЕТАЧКЕ ПЛАВЕ КЊИГЕ

или

једна српска дипломатска мисија у петнаестом веку

по званичним документима млетачке архиве

од

Чед. Мијатовића

Од како је млетачка архива постала приступна истраживањима учених људи, млого је новога материјала за историју нашег народа изнесено на видик, а по гдекоји познати факат наше историје озарио се са свим новом светлошћу. По нека тајна, о којој су савременици, у њој највећма интересовани, могли мислити да ће за свагда тајном остати, изишла је истом након четири стотине година на јавност. По званичним податцима млетачке архиве ми данас знамо за неке и неке догађаје, који нам понос народни праведно повисити могу, али и за по неке догађаје, по неке људе, побуде и слике, које нас само гнушањем могу да испуне.

У овоме што ћемо ниже да саопштимо није тип открића ни у једном ни у другом правцу. Али ће се наћи по нешто и од једнога и од другога. Наћи ће се, мислим, доказа о окретности наше дипломатије средњега века, о значају положаја који је српска држава заузимала, и поред тога, ако ништа више, а оно бар сенка једна која прилично аветињски изгледа.

Као увод у ову скицу из историје српске дипломатије ваља ми споменути, да су Турци крвавом борбом

од пет година (1438—1443) покорили били државу деспота Ђурђа Бранковића. А док Турци довршиваху освојење Ђурђеве Србије, суседи њезини у место да јој помажу, гледаху да сваки за себе заграби што може више од ње. Краљ босански заузео је један део оних земаља Ђурђевих, што су биле на левој обали Дрине. Стефан Вукчић, иначе Косача, кнез од Захумља и т. д. заузео је већи део Горње Зете а био је заузео и већи део Доње Зете, но га млетачка војска отуда прогони, заузев ту земљу у име млетачке републике.

Победама, које преко зиме 1443—1444 год. крвљу својом искупише Срби и савезници њихови Угри, Румуни, Чеси и Пољаци, деспот Ђурађ поврати себи све оне земље, које му Турци отели беху. С крајем августа 1444 већ је владао из Смедерева. Појимљиво је, да му је међу првим бригама била и та, како да под своју власт прихвати и оне своје земље, које Бошњаци, Млечани и Стеван Косача беху прихватили.

Није био лак задатак повратити те земље од њих. Са свима њима борити се у исто време и на један пут, била је ствар немогућна. Шта више, могло је бити да њих троје сложно устану противу Ђурђа, ако би он ма само једнога од њих напао. Политика, којом је деспот у таквим приликама пошао, била је врло измерена. Она је један доказ више, како је Ђурађ Бранковић умео да спаја велику гипкост с великом енергијом, кад је за то згодан тренутак долазио.

Он се пре свега поравнао с кнезом Стефаном, или управо херцегом Стефаном почем је овај те исте године 1444 а посредовањем папе Евгенија IV добио од цара немачког Фридриха IV титулу „*Херцега од Светога Саве*". Херцег Стефан био је у сродственим свезама с деспотом Ђурђем, јер је ожењен био Јеленом, ћерју последњега Балше Балшића, унуком госпође Јеле, тетке Ђурђеве. Него не толико због сротствених свеза колико из поли-

тичких обзира Стефан је имао потребу да се измири с Ђурђем, почем је управ због оне нове титуле и због његових претензија на независност, био у заплету с краљем босанским.

Не знамо за све појединости поравњања међу деспотом Ђурђем и херцегом Стефаном. У фебруару 1445 краљ босански Стефан Томаш јавља дужду млетачкоме, да је херцег Стефан повратио град Медун деспоту Ђурђу и да су се њих двојица *„сложили и споразумели на штету Млецима"*. Јављајући за све то, краљ босански нуди дужду савез свој противу Стефана.[1]

Млеци одбише ту понуду. На сву прилику прозрели су да је савез Ђрђев с херцегом Стефаном у првој линији био управљен противу Босне, и да краљ босански истина нуди Млецима своју помоћ, али у самој ствари тражи њихову помоћ противу опасности, која му се створила у савезу нове Херцеговине са старом деспотовином. Осим тога Млеци су управ тада били у заплету с Портом, и спремајући се на могућни рат с Турцима, наравно да им је била невоља избегавати сукобе на другим странама.[2] А преко свега њиховој традиционалној политици са свим је говела сепаратистична тежња новога херцега од св. Саве. Малена нова Херцеговина и ако је имала нешто излаза у Боку которску, опет им је мање опасна била него босанска краљевина, у којој би она Херцеговина тек један саставни део чинила. Све то скупа чини те је појимљиво, што су Млеци одбили понуду краља босанскога, да с њиме у савез противу Стефана ступе.

Него тешко је разумети онај проничан тон, који звучи у одговору млетачкоме на представку краља бо-

[1] «.... Comitem Stephanum Bossine dedisse Despoto Rasciae quoddam castrum situm in partibus Albaniae nuncupatum Medon, et cum eo despoto concordem esse et se intelligere ad damna nostra.» Secret. consil. rogat. Lib. XVI, ch. 152. Acta Archivi Veneti, II, 382.

[2] О заплету млетачком с Портом в. Hopf. Griechische Geschichte, II, 114.

санскога. У томе своме одговору они најпре кажу како сумњају да ће савез деспота Ђурђа и херцега Стефана бити наперен противу њих, јер веле: *„с деспотом Ђурђем ми имамо љубав и пријатељство и верујемо да ће он хтети да и на даље такве односаје одржи"*;[1] а што се тиче херцега Стефана о њему веле да је послао посланике своје у Млетке и као да жели да у љубави с уждем живи, у осталом Млеци ће се постарати, да им Стефан не нахуди, све кад би то и хтео. Што се тиче заједничке радње противу Стефана, у предлогу за њу, млетачка влада види нов доказ како јој је краљ босански из дана у дан све већи пријатељ, но *„почем се кнезу Стефану врло мало може нахудити с мора, а са сува од стране босанске може, то нека краљ ако хоће и напада са сува."*[2] На жељу коју је краљ изјавио да би Млеци послали на двор његов сталног свог посланика, млетачка влада одговара: *„Истина ми желимо да свагда и у свачему учинимо по вољи његовој височости; али не видимо узрока за што да пошљемо нашег посланика, нит видимо шта би се имало тамо да се ради, нит би се нашао какав наш властелин који би хтео тамо да иде, нит би знао шта тамо да ради!"*[3]

Одговор је овај дат 4-ог марта 1445 посланику и канцелару краља босанског кнезу Павлу од Јајца. Тешко да лукава сињорија млетачка није доставила до знања деспоту Ђурђу шта је предлагао и какав је одговор добио његов политички и дипломатски супарник.

Са Ђурђем су Млеци ступили у дипломатске сношаје већ почетком те године и својом иницијативом предузели да покушају расправити с њиме питања врло

[1] «Cum prefato domino despoto bonam habemus et tenemus amicitiam et benevolentiam, quam tenemus eum conservare velle.» Secr. cons. rogat. lib. XVI, c. 152, Acta, II, 383.

[2] На истом месту.

[3] Acta, II, 385.

деликатне природе, која се на дуго време избећи дала нису. Видићемо како у тим одношајима дише са свим друкчији тон, но што је онај у одношајима с краљем босанским.

Дужд Франческо Фоскари, — славан са својих великих невоља и трагичне судбине с којом се само судбина Ђурђа Бранковића упоређивати могла, — 17-ог јануара 1445 пише својеручно писмо деспоту Ђурђу изјављујући му радост што је повратио себи своје земље и градове и што се васпоставио у држави својој.[1] Одмах за тим дужд прелази да каже како је гувернер града Скадра влади млетачкој јавио, да се у Горњој Зети у име деспотово заводе нека новачења, „која нас у неколико изненађују, кад у поглед узмемо колико смо усрдно одани вашој сјајној личности и колико вас братски љубимо. Јер ако смо у рату што га имадосмо а и сад имамо са вашим и нашим непријатељем кнезом Стефаном војводом и заузели нешто што је ваше било, мислимо да смо тиме учинили што је и за вас добро и повољно. Нити је потребе било да се одмах приступа к новачењу каквом. Него ако је по вољи вашој великости као што је по вољи нама, да пошљете кога к нама. ми смо вазда готови да се споразумемо на оно што је право и поштено.“ На крају писма дужд моли деспота да заповеди да се оне новштине укину.

Као што ће се из познијих преговора видети новачења на која се Млетци жале у томе су, што је деспот својим поданицима у Горњој Зети забранио да иду у Скадар по со и по другу купљу. и што је у опште затворио путове млетачкој трговини по Србији.

[1] «Ad notitiam nostram», пише дужд деспоту. «diversis modis deductum est, vestram ilustrem magnificentiam terras et loca sua recuperasse et in dominio suo restitutam esse. de quo profecto ex singulari et antiquissima affectione nostra ad vestram excellentiam ingentem animi consolationem accepimus, cum omnem bonum statum, honores et commoda vestra propria reputemus etc. etc. Acta, II, 381.

Деспот Ђурађ добивши овако писмо одлучи се, да и сам пошље нарочито посаобину у Млетке. Посланицима преда и својеручно писмо на дужда. Сам оригинал тога писма до сада се још није нашао, али се из млетачких листина зна да је било потписано 30 априла 1445. По ономе што је мало позније дужд на њ одговорио,[1] слободно нам је закључивати да је оно било више формалнога садржаја, захваљујући на честитању од 7-ог јануара, препоручујући посланике и још као да је била у њему једна реченица, којом се издржавала нада, да ће Млеци делима доказати да им је честитање оно од срца ишло

Посаобина је српска стигла у Млетке негде око 10 маја, јер већ 14-ог истог месеца дужд саопштава сенату какву му је изјаву посланик деспотов учинио. Из тога саопштавања види се да је посланик српски од прилике овако говорио: „«*Кад се оно усколебала држава и стање мога узвишеног господара, он је конандантима градова и земаља које има у Арбанији издао оваку заповест:* **„ако вас притесни каква невоља, предајте градове и земље у руке дужда млетачког, мога доброг брата и пријатеља, јер знам да ће ми их опет предати кад се у државу вратим."** *Па како се по божијој милости ево сад у државу своју повратио, он моли дужда да му изволи повратити земље и градове.*»"[2]

Сенат је узео да размисли шта да се српском посланику на такву изјаву одговори, па се сложи већином гласова да му се овакав одговор даде:

«Чули смо и разумели смо све што нам је (посланик српски) тако мудро разложио од стране свога узвишеног господара, кога смо свагда сматрали за свога најљубазнијег брата, кога и данас тако сматрамо и кога тако да сматрамо хоћемо и у напредак. Докле га год у

[1] Концепат у Secr. cons. rogat. lib. XVI, c. 192; Acta II. 392.

[2] Вид. увод у Secreta cons Rogatov. lib. XVI, c. 180; Acta II. 39?.

невољи гледасмо вазда нас је болело и сваком приликом трудили смо се да чинимо оно, што би његовоме превасходству мило и угодно било. А кад по ново задоби своју државу ми се с њиме заједно зарадовасмо као с најбољим братом и истинитим пријатељем нашим. И хоћемо да његово превасходство знаде ово: кад је кнез Стеван, наш и његов непријатељ, непријатељски упао у Арбанију и заузео Бар и кад је војвода од Дриваста већ пошао био к поменутоме кнезу Стефану, да му и тај град преда, тада је наш заповедник у граду Скадру на брзу руку скупио војску нашу, па са великим нашим новчаним трошком и другим губитцима отео Бар од кнеза Стефана, а то се готово исто може рећи и за Дривает и за све друго, јер би се све непремено њему предало било. Молимо дакле братски његово превасходство поменутога господина деспота да узме у призрење, што смо ми онолики трошак и онолике жртве око оних места поднели и што смо их отели из руку кнеза Стефана, па нека његово превасходство буде задовољно да она места ми и даље држимо, као што је то право и поштено, а и нека помишља, да кад су у нашим рукама, то је као да су и у његовим."

Осим ове одлуке, записане у протоколима редовне радње сенатске од тога дана, сенат је одмах за тим донео и тајну одлуку овог садржаја: „Ако се посланик деспотов с онаквим одговором не задовољи, онда, — пошто се најпре исцрпе сва убеђавања са тога гледишта, нека се пристане да се деспоту поврати све што је од Горње Зете заузето, а све друго да остане Млецима."[1]

Изгледа као да је српска посаобина, добивши онакав одговор, тражила из Смедерева нових наставлења. У почетку јуна већ их је добила била, јер под 9 јуном дужд саопштава сенату да „*српски посланици, саслушав онај одговор владе млетачке изјављују, да ипак*

[1] За текст јавне и тајне одлуке сенатске в. на горњ. м.

остају при томе, да Млеци на леп начин поврате деспоту земље његове.

Сенат се сагласи да опет одговори с пуно ласкавости за личност деспотову, с пуно уверења о љубави к њему као и о жељи да с њиме одрже срдачне односаје али и опет да се каже, да градове не могу никако враћати прво што их нису ни узели од деспота већ од млетачког и деспотовог непријатеља кнеза Стефана (Млеци очевидно још не признаваху Стефану титулу Херцега), а друго и поврх свега Млеци су се грађанима оних градова заклели, да их никоме предавати неће.

Овај је одговор био врло учтив, врло јасан и врло одсудан. Као да се рачунало да ће деспот наишав на отпор, с обзиром на исцрпаност свога народа, повући се натраг и дићи руке од свега.

Српски посланици дадоше на то ову изјаву, која може бити да им је дошла из Смедерева већ редигована руком самог деспота:

„*Кад не можемо да добијемо друкчији одговор*, *то обзнањујемо влади млетачкој*, **да ће се наш господар деспот постарати, да своје земље задобије на онај бољи начин на који узможе.**"

У овоме одговору има пуно дипломатске финоће. Изгледа врло природан, логичан и јасан, и опет у самој ствари није јасан. Шта мисли деспот с оним „*бољим начином на који узможе*"?! Је ли то рат којим се озбиљно прети, или је то тек празна фриза, којом се повлачење згодно покрива?

На сваки начин занимљиво је видети како је тај одговор дубок утисак учинио на господу млетачку. У томе се утиску огледа значај, који је Србија у ондашњој политичкој констелацији имала, а огледају се и неколики тајни покрети у борби, која се међу Млецима и осталом Италијом водила око надмоћности на јадранском мору.

Дужда је одговор сриске посаобине са свим изненадио. Чинило му се да из њега проговара нека необично велика поузданост деспота Ђурђа, која може да је с великом опасношћу по Млетке скопчана. Пожурио је се да одмах сенат извести. Сриска је посаобина учинила ону изјаву дужду деветога јуна а већ десетога јуна искупише се мудри сенатори у не малој узбуђености да се посаветују шта да се ради. Тек из њиховога већања и из одлука од којих су дошли може да се види како је као и за што је она сриска изјава млетачке државнике потресла.

„Из оних речи," вели се у мотивацији сенатских одлука, — „јасно се може видети, да ће деспот да покуша да оружаном руком заузме оне земље у Арбанији. Узевши у поглед, да се поменути деспот помирио и свезао с кнезом Стефаном, нашим јавним непријатељем, који је сусед нашим земљама а нарочито општини которској у заливу који он има град Нови, *где су ове године пристајале и стајале галије краља од Арагоније ради споразумевања које, како се говори, има између њих*; — и узевши у поглед *да је поменути деспот моћан владар (dominus potens) и да нама не би ишло у рачун да се с њиме у оним крајевима заратимо*; — и узевши у поглед, да нема другог бољег пута да се предупреди, или бар да се одложи зла намера коју има, или на коју се подстрекава, него да му се опреми наш нарочити посланик који ће онај наш частан и правичан одговор код поменутог господара оправдати, и који ће наш посланик без сваке сумње наш одговор много боље објаснити, него што ће то учинити посланици истог деспота; — узевши осим тога у поглед да ће наш посланик, кад тамо буде, моћи видети и чути о покретима и о спреми поменутог деспота, па ће моћи доставити то до знања нама и нашим командантима у Арбанији, као што ће с друге стране може бити успети да одклони или бар одложи злу на-

меру, ако какву деспот има, а може бити да ће и какву корисну погодбу с њиме учинити моћи; — одлучује се: да се тајним гласањем изабере један посланик који има ићи деспоту, који се има изјаснити (прима ли мисију или не) одмах или најдаље сутра до 3 сата, и који се тога посланства не може одрећи без глобе од 500 дуката."[1]

Сенат је даље одлучио да се посланику даде на пут 200 дуката, да му се дозволи да поведе собом једног секретара, једног дворбеника и шест слугу; на послетку да се и српски посланици известе, да млетачки посланик полази к деспоту.[2]

Шта се десило између часа, у коме је под очевидним притиском страве од заплета са Србијом одлука она донесена, и једнога позније га часа тога истог дана, не знамо. Али је тек у тајним протоколима сенатским забележено, да је истога дана сенат накнадно одлучио да се избор посланика одложи док се види, шта ће у српске посаобине израдити секретар дуждев Јован Регвардат.

Регвардат је био дипломат познат са своје окретности и са свога стручног знања о одношајима и стању ствари у српским и угарским крајевима. Године 1435 долазио је у Смедерево као секретар млетачког изванредног посланства к деспоту Ђурђу и имао је знаменитога учешћа у преговорима, који су се свршили млетачко-српским уговором потписаним 15 августа 1435 у великој сали за аудијенције у двору деспотовом. За тим је г. 1444 као млетачки посланик на двору угарском у Будиму и у Сегедину био опуномоћен да и код деспота Ђурђа извршује разне поруке своје владе. Регвардат је очевидно имао доста прилике да се упозна с политичким одношајима Србије, као и да веже лично познанство са знатнијим српским државницима.

[1] Secr. cons. rogat. lib. XVI, c. 187; Acta, II, 389.

[2] На ист. м.; Acta, II, 390.

Регвардат отиде к српским посланицима заједно са својим другом Јеронимом Никуолом, који је био други секретар луждев. Из извештаја који су поднели сенату види се да су имали разговор о политичким питањима и да је тада један од посланика српских, а по имену кнез Стеван „преко тумача између осталога рекао, како је од пресветлога господина дужда лепо виђен и господски почашћен био тако, да намерава за свагда бити добар слуга млетачке државе, па чинили господари (дужд и деспот) између себе што хоће." [1]

Даље је кнез Стеван изјавио да се нада, управо не сумња, да ће се ствар лепо уравнати и удесити само кад његов „*светли господар деспот који је доброг срца, праведан и правичан*", чује одговор луждев.

У сенатским протоколима стоји даље записано: „Почем из ових речи доста јасно излази, да би одлазак нашег посланика к деспоту пре био на штету него на корист нашу, то се већином гласова одлучује: да се посланик никако и не шиље." Из једне белешке види се да је за ову нову одлуку гласало 51 гласова а 38 сенатора дали су свој глас да се остане при оној првој одлуци те да посланик иде у Србију.

Шта да кажемо на ову чудновату и тако наглу промену ситуације? Ономадне проста али мушка и достојанствена реч са стране српске посаобине; ономадне тешка брига на челу дужда млетачкога, забуна у палати у којој сенат млетачки већа. Данас главни српски посланик чини дужду и господи млетачкој поклоне до земље, не говори више о интересима своје земље и свог господара већ о својим личним осећањима захвалности на почастима које су му чињене, говори ниске речи о служби

[1] «Comes Stephanus, unus dictorum oratorum, inter cetera per interpretem dixit, quod fuerat bene visus et humane tractatus a serenissimo domino duce, adeo quod, faciant domini quidquid vellint, intendebat semper esse bonus servitor nostri dominii.» — Secret. cons. Rogat lib. XVI, c. 189; Acta II, 391.

туђој држави која уме лепо да почаствује, речи у којима нема ни наноса на патриотизам а има један ружан звук себичности и издаје. Данас је забуна на српској страни, фино кихотање подсмеха на страни млетачкој.

Кнеже Стефане, шта ли ти је памет занело? Каквим су те маћијама опили лукави Латини те у зао час заборави како ће о твоме говору, — можда о непотпуним одломцима твога говора, можда и о нетачном преводу твога говора, — једнога дана, ма то било након четири века, да суди суревњиви и подозриви народ српски?! Каква ли је ватра растопила кремен срца твога, који јуче, онако хладан, пламен варница сипаше? Да није златна жеравица од цекина? Да ли сјај дивно извежених панцера или мекано блистање скерлетне кадифе, да ли свила, да ли зибелини и мекши и скупљи од свиле и кадифе, да ли златни паси или коласте аздије? Да те није занела чаробност оне јаве, што је као вилински сан, кад се звезде трепћући узму огледати у сафирном огледалу великог канала, кад сребрна месечина падне на пијацу светог Марка, кад се проспе по рујноме мраморноме лицу дуждеве палате, кад се проспе по кубетима и сводовима цркве Маркове, те све трепти као под тананом копреном од мекане срме, док на високом стубу гранитноме лав крилати стражу чува на свим овим чудом од лепоте?! Или је то била чаробност силнија од сваке друге, чаробност млетачке виле какве са златнорусом косом, црним очима, млечним образима, малим устанцима, витким стасом, једне од оних вила које се рађају у овим мраморним позлаћеним дворовима, што су као из мора саморасло изникли? Ономад си говорио као Самсон у у пуноћи снаге своје, данас као Самсон коме је хитра Делила власи потсекла. Шта да мислимо о теби, шта да кажемо о теби? Оној сладострасној атмосфери у престоници светске трговине, ономе заносноме блеску од процеђене раскоши може бити да сваки од твојих потомака

не би могао да одоле. Али и ако су потомци твоји и сами слаби и грешни људи, опет ће они да воле да се смеју слабости твојој, да држе строги суд над грешношћу твојом и да се гнушају себичности којом си личне своје интересе оставио испред интереса своје отаџбине.

На жалост има још по гдекоји други доказ у листинама млетачког архива да српски државници нису били неприступни миту млетачкоме. Да ли је подмитљивост српских државника била узрок пропасти државне или само један од симптома опште покварености са које је пропаст дошла, о томе се овде не можемо у разлагања упуштати. Довољно је да су пропасти српске државе у средњем веку претходили факти подмитљивости српских државника.

Враћајући се на посаобину српску у Млецима г. 1445 имамо да додамо да се она кренула из Млетака пут Смедерева у другој половини јуна понесав собом од дужда својеручно писмо на деспота Ђурђа, потписано 18-ог тог месеца. То је био одговор на деспотово писмо од 30 априла. Пада у очи што у уводу свога писма дужде с великом пресудношћу потврђује, да му је оно његово прво честитање (од Јануара исте г.) заиста од срца ишло. Што се тиче предмета саме посаобине то ће му, наставља дужд, његови посланици без сумње казати какав су одговор добили, а тај одговор не може бити да га задовољити не ће, јер Млеци никад не траже ништа што није право и поштено! На послетку дужд изјављује како жели не само да се братство и најпотпуније пријатељство између Млетака и деспотове државе сачува, него ако је могућно, да му се још нешто и дода, те да се добро још бољим замени!

Наши извори за сада ту пресушују.

Не знамо како је деспот Ђурађ примио свога посланика кнеза Стефана. Али да није био задовољан гледиштем, које је млетачка влада заузела у питању о вра-

ћању градова и земаља у Зети и северној Арбанији, томе је најбољи доказ што се деспот после три године (г. 1448) око тих земаља с Млецима заратио био. Види се да она изјава српске посаобине у Млецима „да ће се деспот постарати да своје земље и градове поврати на онај бољи начин на који узможе" није била само фраза, већ државничка реч с истинитом унутарњом садржином.

ВЕЗИЉА

(РОМАНСА)

Под бором цура седела,
На крило ђерђев узела,
Претењак драгом спремала
Шарама златним шарала.

Ја каква ли је весела?! —
К'о вила она пребела!
У лицу мила к'о зора
Са сунчевога прозора,
У цуре око к'о стрела,
У струку танка к'о јела,
Устанца када прозборе
У мед се сладак претворе,
У срцу крв се заледи
Јунаку, кога погледи.

И везе цура цветиће
Шарене ниже венчиће,
У цвеће мирис удане
Из душе своје слађане;
О срећи мисли и снева,
А гласом танко попева:
„Ој боре, боре зелени!
Низ равно поље поглени;
Низ поље драги мој пројће,
Крај мога двора мимојће,
На брзу коњу крилату,
На чилу врапцу космату;
На пут га мајка спремила,
А мила сеја китила:
За калпак њему кoвиље,
На чело врапцу босиље; —
У драгог ђузел одело,
А око хитро весело,
Са лица сунце отсева:
Драган се на ме осмева;
За појас јаглук задео
— Од мене га је однео —
У педра врг'о јабуку,
А златан претен на руку. —
Ој боре, боре зелени!
Да л' видиш мога драгана?
Оће л' се вратит' зарана?
Чији ће претен то бити?
Да с' неће драги женити?
Вај мени боре зелени!
Ако ће драги да с' жени,
Нек мени буде суђени!"

Ал момче с коња беседи:
„Ој зелен боре не гледи!
Јер драги већ је дошао,
И злато своје нашао.“
То рече, с коња поскочи
Па љуби злато у очи,
У образ, уста румена:
„Ево ме дико жељена,
И ево златног прстена,
Ти си ми љуба верена.“

Н. В. Ђорић.

НАРОДНЕ ТРАДИЦИЈЕ И КРИТИЧКА ИСТОРИЈА

(СМРТ КРАЉА СТ. ДЕЧАНСКОГ И ЦАРА УРОША)

ПРИЛОГ К ПРОЦЕНИ ИЗВОРА СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

ОД

Стојана Новаковића

II

По ономе што је у чланку испред овога разложено, о свакоме догађају могу писати сведоци знаоци различите даљине и по *времену* и по *извору* и по *месту свога сазнавања о догађајима*. Кад казивање писаца, који су смрт краља Стеф. Дечанског забележили или описивали, поређамо једна за другим по томе колико је који писац ближи догађају *временом*, *извором* или *местом*, изаћи ће нам преглед који следује, и у ком се уза сваки извор додају потребни за јасније разумевање споредни подаци.

*

Најближи догађају писац јесте и по времену и по извору и по месту *цароставник*, или онај зборник живота краљева и архијепископа српских, који је основао архијепископ Данило, а који су после и други наставили и до некле попунили.

И живот краља Ст. Дечанскога припада у ред онога што је од настављача (ако се о *настављачима*, тако у

множини, може говорити) Данилових. А како за наш посао много вреди да сазнамо *кад* је тај живот написан, то смо принуђени најпре се забавити око тога литерарно-хронологијског питања.

У зборнику живота, који је именом архијепископа Данила обележен, и који је Даничић 1866 критички издао, имају животи краљева: *Уроша*, *Драгутина*, краљице *Јелене* (Урошевице), *Милутина*, *Стефана Дечанског* и *цара Стефана*, по том архијепископа: *Арсенија* (првога по Св. Сави), *Саве II*, *Данила* (кратка белешка), *Јаникија*, *Јевстатија I*, *Јакова*, *Јевстатија II*, *Саве II*, *Никодима*, *Данила II* (који је зборник и основао) и по том кратке белешке о патријарсима *Јаникију*, *Сави* и *Јефрему*. Већ је Даничић, ставивши на своме издању *написао архијепископ Данило и други*, изрекао да имају *настављачи* Данилови, али он приликом издања није то питање додиривао. В. Јагић је у својој Historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga Zagreb 1867 на стр. 184—186 први покушао да разликује шта је Даанлово, а шта је његових настављача. По себи се види, а и В. Јагић тврди, да је сам Данило писао животе краљева *Уроша*, *Драгутина*, краљице *Јелене* и *Милутина*, по том животе архијепископа Арсенија, Саве II, Данила, Јанићија, Јевстатија I, Јакова, Јевстатија II, Саве II и Никодима (од којих су многи врло у кратко изведени). Даље, Јагић тврди да је неки *ученик Данилов* (као што се у животу архијепископа Данила сам именује) написао *живот архијепископа Данила*, о чему се и не може сумњати; а с приличном одлучношћу говори даље Јагић, да је могућно, да је исти човек који је писао живот архијепископа Данила, писао и живот краља Стевана Дечанског и одломак о животу *цара Душана*.

По моме разумевању у цароставнику имају свега *четворе руке*. Прву гомилу, горе обележену, писао је сам арх. Данило, и требало би нарочито расправити барем од

прилике кад је и где је он овај посао извршио.[1] Пошто је рад свој Данило прекинуо (то је могло бити кад је постао архијепископом), зборник је стајао ненастављен све до смрти његове. Тек касније један од његових ученика почне настављати дело учитељево, и тај, по моме мишљењу, напише: *живот краља Ст. Дечанскога, опај одломак о животу краља Стефана и живот архијепископа Данила.* На том су те друге руке остале. По том је, након више година, *трећи* неко, одмах после смрти патријарха Јаникија, може бити последник му Сава, написао ону кратку записку о Јаникију патријарху, која је у Даничићевој едицији наштампана на стр. 378—379. Истом касније, после смрти и Душана и Уроша, кад су ствари српске већ стојале зло и пошле назад, па је од тога стања сенка падала и на славно време Душаново, и људи су у огорчењу готови били и Душана и сву његову радњу обасути горком осудом која обично настаје у несрећна времена пуна недаће и малодушности, написан је завршетак садашњега царостаника, оне белешке о патријарсима Сави и Јефрему, које су у Даничићевој едицији на 380—386 стр. наштампане. Ова подела зборника посведочава се сама собом, и свакој се групи може лако определити и време кад је израђена. Пошто је пак то главно, што нама за овај посао треба, одмах ћемо о томе и расправу започети.

Тако да је прва група (права Данилова) од једнога пера види се и по томе, што се у животу архијепископа Никодима, који је између онде поменутих последњи умр'о,

[1] На прилику ја не мислим да је арх. Данило свој зборник, писао у Хиландару као што мисли Јагић (Historija 184) тога ради што је тамо своје дело написао Доментијан. Узгред још да напоменем да о Радославу и Владиславу Данило мало говори не за то, што је о њима мало грађе имао, као што Јагић тврди у Historiji 184 а после у Archiv f. slav. Philologie II 38, него за то, што о њима говори дело Доментијаново. Кад се узме на ум, да се у Доментијанову делу говори о Немањи, краљу Ст. Првовенчаном, Радославу и Владиславу — и да је за време последње тројице св. Сава био у свему главни радник, док је био жив, лако ће се видети, да је Данилово дело потпун наставак на дело Доментијаново.

и којега је живот (у осталом кратка записка) последњи могао бити написан, упућује читалац на живот Милутинов речима: **о семь бо блаженѣмь іеликл вьсл выше, оуклзахомь вь прѣжде писанѣмь житии благовѣрьнаго и светаго крала Стефана Оуроша; томоу бо вьзлюбленъ бысть, и вь того дьни прилть прѣстоль великааго архиерейства.**[1] По Голубинском Никодим је умр'о 12 маја 1323 Иза њега је дошао на архијерејски престо сам Данило. Ову записку могао му је одмах после смрти написати. А њом се каже двоје: 1, да је израда прве групе завршена 1323 године; и 2, да је оно што је испред кратке записке о Никодиму *све из раније са свим готово било.* Живот је Милутинов наравно завршен после смрти његове. И иначе су сви ти догађаји веома блиски један другоме, те се цео посао којим је архиепископ своју израду цароставника завршио, може с довољно сигурности у то време поставити. Данило је, дакле, свој рад завршио око 1323 године.

Да је друга група, у опсегу који сам јој горе обележио, такође у једно време и из једнога пера потекла, види се опет из самога текста. У животу архиепископа Данила јасно је забележено, да га је писао некакав његов *ученик.* Очевидна је веза између тога дела и између живота краља Ст. Дечанскога, јер се живот арх. Данила позива на живог краља Дечанскога речима: **иь вьсл написаше се вь прѣжде писанѣмь житии того христолюбиваго крала Оуроша третиаго, како послоужи іемоу сь господинь мои вьсеосвештеныи іепископь Даниль.**[2] Истим се таким начином одломак о животу цара Стефана позива на живот краља Стеф. Дечанскога речима: **велицѣи рати бывьши вь отьчьстви и дрьжавѣ сего благочьстиваго крала, такови царь Бльгаромь побиіень бысть и сь силами своими, іаже оуказахомь вь житии родителл семоу прѣвисокомоу**

[1] Данич. изд. 326 стр.

[2] Данич. изд. 362 стр.

краліо вьсѧ.[1] Употребљено прво лице множине у глаголу **оукладахомь** може бити да нам још казује и истоветност лица, које је оба живота писало. Али сви ови разлози само су споредни за моје тврђење да је сва три поменута живота писала једна рука. Јачи су ми разлози у томе, што сва три живота, живот краља Ст. Дечанског, одломак о животу Ст. Душана и живот арх. Данила, *обухватају управо једно време, које у главноме захвата године архијепископовања Данилова.* Тим и толико сва три живота потпунце настављају цароставник као што је у почетку заснован, и сама нам се собом намеће мисао, да је писац, хотећи написати живот Данилов, овако схватио свој задатак, и да му се чинило, да ће самом спомену Даниловy овако најлепше пошту учинити. Само тако је и могао да ради *ученик Данилов*, коме је, може бити, и од самога архијеп. Данила такав аманет и тако упутство остављено. То се види по догађајима, којима се завршује одломак о животу цара Стефана.

По рачуну Голубинскога архијепископ је Данило седео на архијепископском престолу св. Саве од 14 Септ. 1323 до 9 Декембра 1337 године.[2] Њега је заменио Јанићије, пређе тога логотет Душанов. Одломак о животу цара Стефана завршује се причањем о првом сукобу Душановом с угарским краљем Карлом Робертом. Сукоб тај био је по речима самога цароставника одмах после Душанова првога рата. Овај рат пак почео је Душан чим се закраљио, и свршио га је треће године краљевања, миром, утврђеним под Солуном на крају Августа 1334. По приповедању цароставника исте је године морао бити и сукоб с Маџарима, јер се каже, како је маџарска војска прешла била северну српску границу баш за то, што се знало, да је Душан са својом војском далеко на југу. Душан похита к Жичи, и сукоб се лако сврши. По томе.

[1] Даничића изд. 222 стр.

[2] Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, Москва 1871, 159.

дакле, приповедање о животу краља Стеф. Душана свршује се на крају 1334 или у почетку 1335 год.[1]

Пошто је арх. Данило умр'о 9 дек. 1337 године, и пошто је писац оне позније, после 1353 године писане записке извесно опет други човек; *пошто је т. ј. ова друга група била написана пре смрти патријарха Јанићија*, то је живот краља Дечанскога могао постати свакојако пре 1353 године, а по свој прилици још раније. Узимљући смрт архијепископа Данила као последњи повод који је писца поменутих живота могао на рад потакнути, ја бих још држао, да је *живот Дечанскога*, који је умр'о 1331 године, *написан између 1331—1340 године*. Белешке су, дакле стављане на паргамен *десет*, или највише *двадесет* (ако узмемо 1331 и 1350 као последњу могућну годину) година након смрти краља Ст. Дечанскога.

У тим двема напред наведеним групама и јесте управо сав цароставник, или сав зборник „Живота краљева и архијепискона српских." Оно троје, што је још остало на крају, записке о патријарсима Јанићију, Сави и Јефрему, само собом каже кад је написано. Записка о Јанићију тврди да је патријарх тај умр'о онда кад је цар Стефан (1353 или 1354) пошао на маџарскога краља Људевита. Сав склоп те записке, сав дух којим је она провејана, сведочи, да је она записана у цароставник одмах иза тога догађаја, пре смрти Душанове. У њој још нема онога малодушног духа, који, облећући око цариградског патријаршијског престола и тражећи помирење и опроштај за оснивање самосталне патријаршије, напушта широку самосталну политику народну, поводећи се за тесногрудим калуђерским назорима. У белешкама пак о патријарсима Сави и Јефрему, које су писане у време испред боја косовског, осећамо потпуно тај тон, тон очајања и

[1] Види чланак И. Руварца о првим годинама Душанова краљевања у Radu XIX, 183—184.

клонулости, који је онда доста завлађивао српским срцима.

Пошто смо, дакле, овим начином по могућности утврдили хронологију извора, који се иначе по свима осталим околностима мора поставити на прво место, можемо чути шта он говори о расири између краља Ст. Дечанскога и Стеф. Душана, и о смрти првога, којом се та расира, на послетку, завршила.

„Оне исте године, које је овај превисоки краљ Урош трећи примио престо оца свога, као што смо напред забележили, венча он и свога драгога сина на краљевство с титулом *Стефан млади краљ*, и обећа му дати и до пола државе краљевства његовог и одвојити му достојан део свега богаства и све славе, који је имао. И пошто се тако наређено, овај христољубиви младић служаше му богобојажљиво, како приликује, покоравајући се своме родитељу са страхом и трепетом, а чекајући што му је обећано. Пошто прођоше многе године, и пошто овај драги син његов Стефан млади краљ приспе у савршен узраст, те приликоваше да му се одреди достојан део државе родитеља његовога, у ком ће засебно живети са својим људима, краљ му даде земљу Зету у државу. И ту је млади краљ живео дуго, слушајући родитеља свога, и привијајући се вољи његовој. Али ђаво не седи никад с миром,[1] те његовим плеткама и овај благочастиви краљ Урош (т. ј. Дечански) тако се обезвољи на драгога свога сина, да га место велике љубави омрзе савршеном мрзошћу. Син му се мољаше и говораше му овако: „Оче, ти знаш да сам био драги син пред лицем твојим, да твоје заповести никад нисам преступио, да сам се твојих речи држао, да сам ти од младости богобојажљиво и у сваком благоверју и чистоти радио, и да сам се и дан и ноћ старао, како ћу се сећати богоразумних речи твојих. Нисам се поводио за онима који проводе лукавство, нити сам завидео онима који чине безакоње: моја стаза никада с твога правца не скрете; срце се моје не занесе за лукавом беседом. Или ти који пут згреших, јербо ти не разумеде шта сам учинио? Али ти знаш добро, да се у мене никада није така неупутност десила. Па шта је ово што се сад на мени види од стране гнева твога и јарости твоје? Подиже ме, па ме понизи! Ја пак молим и просим у тебе само једно, да учиниш са мном као што су се обећала твоја

[1] На ову тему има у оригиналу о ђаволу пуних десет врста, које сам изоставио.

богољубива уста, па да живим у љубави твојој све дане живота мојега, и да гледам да се нагледати не могу просвећенога твога лица." Али родитељ његов не хоћаше чути тих речи, него се још већма усплахири, хотећи, навођењем ђаволским, да на љуту смрт осуди свога сина. И сакупив многу овоју војску, пође на сина свога у унутрашњост државине његове, у земље зетске, до града по имену Скадра; и ту у државини његовој начини многу пакост, заповеди да се до корена исеку виногради и многа различна воћа, исто тако заповеди да се са свим сатру и упропасте обилате њиве, које обећаваху многи род, па и за сами двор свога сина, под градом Скадром на брегу реке Дримца, многе и дивне палате, заповеди да се до темеља разруше. Син пак његов, напред поменути млади краљ Стефан, беше пребегао на ону страну реке Бојане, и тамо стајаше са својом властелом и с неким делом своје војске. Отац му, превисоки краљ, поче слати неке знатне и одличне великаше, поручујући му да дође к њему, и пушташе му у уши многе ласкаве речи, с намером да га приволи да дође к њему, да би га ухватио. Али њега чуваше Бог, а заштићаваше дух свети, те разумеде, да оне речи родитеља његовога нису њему на корист, па не хте у тај мах отићи; него му много шиљаше људе, докле не улучи за се згодну прилику, да нема о чем сумњати, па се тада јави своме родитељу, и тако се тада страшним клетвама и великим обећањем у господа Бога и пречисту Богородицу син и отац помирише, и отац оде натраг у државу своју. Али како му се у срцу већ била укоренила зла мисао, па како не могаше никако да измени горе поменуту ненавист на свога драгог сина, и како се не могаше никако савити да достојном љубављу обгрли свога сина, него како се жестином срца поче из нова распаљивати и на сина подизати гњев још јачи од првога, пуче глас на све стране о тој неоснованој мржњи његовој на сина Овај пак богољубиви младић, син његов, видевши ту злобу и ненавист која се подиже на њега, и неумирљиву злу вољу свога родитеља, није имао шта друго чинити, него је најпре и најпре сву мисао и тугу излио пред господом, с великом тугом срца и са сузама вапијући му и говорећи: (Настаје осамнаест врста дугачка молитва, у којој Ст Душан моли Исуса Христа да види његову беду, ђаволу завист, по којој га родитељ његов гони тако, да му већ изгледа „не као чедољубив син него као иноплемени ратник"). А к своме родитељу поручиваше богољубазне речи: „Опомени се, господине и оче мој, да си и сам поднео многе напасти и искушења, и да те од њих нико није избавио осим јединога Бога, коме је све у рукама, и да те је после Бог толиком славом преузнео. А ја, твој драги син, каквом сам тугом оја-

дио душу твоју; каквим ли сам злим делом расрдио тебе, благога мога хранитеља; у каквом ли сам се неприличном послу затекао, да овако страдам, очекујући да прав здрав заклан будем? Утоли, оче, гнев на слугу твога, не презри мене, који сам ти толико драг; јер од многе чаме, јада и туге већ ме и срце моје остави.“ А родитељ његов, благочастиви краљ Урош, не слушаше овај његов говор, него му једнако на супрот просипаше речи које је тешко било сносити: „Хоћу — поручиваше краљ — да си што пре преда мном: и ако ме не послушаш, многе те напасти чекају.“ А овај христољубиви младић, видевши да му је душа до смрти очемерена, рече к својима, с којима је заједно био: „Драга моја браћо и другови, ето видите како се на нас подигао велики рат од оца мојега.[1] Шта дакле да радимо? Бежимо испред лица његова у туђе народе, да се не бисмо скончали несрећном смрћу! Јер ви разумете, да се отац мој спрема да ме права здрава закоље.“ А они њему одговорише: „Ми не налазимо за добро да идемо с тобом куда велиш, у туђе народе; а ако си ти сам рад умакнути такој смрти која ти је припремљена, чувај се прво и пази, да јој са срамотом не умакнеш“. Али пошто се он не даваше поколебати, него их још већма вуцијаше са собом на горе речени пут, другови његови почеше говорити као оно Израиљћани Мојсију: за што да наши гробови не буду у земљи нашој, него нас изведе овамо? И они рекоше младом краљу: „Боље нам је да смо у нашем отачаству, па макар нас и смрт задесила, него да се као робље и дошљаци по туђој земљи потуцамо. Ако ли нас не послушаш, ми ћемо те напустити и помирити се с твојим родитељем, а тебе ћемо оставити у великој тузи и срамоти“. Богољубиви овај младић, чујући овакве речи, не знађаше шта да ради, и немајући куд, диже се и пође с њима што се брже могло. У дружини је тој била једна воља и намера, било да би добили, било да им дође мрети, а много их на броју било није, већ мало. Благочастиви пак краљ, родитељ његов, бављаше се у тај мах у славноме двору Неродимљи, нити се оваком чему и у сну надаше. А она дружина сина краљева, пошто онако преже на једно као што је речено, крену се из Зете, од града Скадра, и лицем у среду стаде усред горе Прозрака (близу Неродимље), разделивши се од куд ће који ударити на краљев двор (у Неродимљи). И тако (из ненада) у један мах ударише на двор краљев, и подиже се велика вика, и отац Душанов, превисоки краљ, уседе на коња и побеже у град који се зове Петрч (више Неро-

[1] Овде сам узео лавовски варијават, који се с оним што после долази, боље подудара.

Димљеј с неколицином своје властеле. А онде у двору (Неродимљи) остаде му жена, благочастива госпођа краљица с децом својом. А овај христољубиви краљев син узе у своје руке све богаство и славу његову као поклон даровани му од Христа, свију нас господа, па се одмах опет диже с војницима на град, у који му се беше склонио отац. И предаде му се и тај град. А кад му изађе отац, син паде пред њим, и поклони му се говорећи: „Оче, не дао Бог ни да ми на ум падне да чиним што си ти помислио био мени учинити; јер ако си ми и намењивао зло, Бог окрете на добро". А њему се тада сажали, и смотри, како се на њему навршила осуда гнева божијега, па тугујући поче горко плакати. И шта се по том догоди? Овај христољубиви краљев син учини договор са својом властелом, која је онде била, и би одлучено: *да се Ст. Дечански са женом одведе у славни град Звечан, и да се тамо чува, докле не би легла размирица која је међу сином и оцем.*[1] И по том послаше гласоноше у све области свога отачаства. И сви силни који чуше почеше долазити, те му се поклањати; и тако му се све области отачаства у руке предадоше. Јер Бог свештедри што хтеде учинити, оно и учини. *И после тога, тако да кажем после кратког времена, родитељ краљев, овај благочастиви и христољубиви краљ Урош трећи, бавећи се у Звечану, као што напред казасмо, по промислу божијем са свим из ненада предаде дух свој господу.*[2] Јер, нико не може утећи од природнога конца смртнога, нити ко, драги читаоци, зна у који ће му се дан или час душа раставити од тела. Тело његово с почастима пренесе и сахрани у манастиру и цркви Вазнесенија господњег у месту Дечанима христољубиви син његов Стефан. Ту оно лежи и до данашњег дана."[3]

После сведочанства, које имамо од ученика архијепископа Данила, по хронологији нам на прво место до-

[1] У оригиналу последње реченице: **и тамо блюсти и до нелиже нѣкотороѥ сьмирениѥ сьтворить междоу собою.**

[2] У оригиналу гласи та изрека овако: **и по сихь же, ꙗко рештi ми малоу врѣмени миноувьшоу, сь родитель ѥго, вь таковѣмь прѣбывании ꙗкоже прѣдь оуказахомь, промысломь божиѥмь, — ꙗкоже оубо никомоу надѣюштоу се, сь благоучьстивыи и христолюбивыи краль Оурошь третии прѣдасть доухь свои господеви.**

[3] У оригиналу, ед. Даничићева, стр. 212—214.

лази Византинац Нићифор Гргур. Овај по учености и плодности врло знатан византијски писац, родио се 1295 године. За рана заузевши одлична места у цариградским државним и научним круговима, буде 1326 године одређен, да у Србију путује с византијским посланством, које је имало фамилијарног и државног посла код краља Ст. Дечанскога, мало пре тога на ново ожењеног Гркињом од царскога рода. Записке о томе своме путу, у којима се налазе и белешке интересне за историју обичаја и културе у нас, уврстио је он у своју историју. Кад се у Византији зацарио Јован Кантакузен (1347—1355), за дуго претенденат византијског престола, но том *лични пријатељ Душанов, а крајњи непријатељ и лични и политички противник Нићифора Гргура*, Гргуров се положај, као што је и очекивати, окрене са свим наопако. Он допаде крајње немилости, особито због религиозних питања, у која се активно уплетао и у којима је с Јованом Кантакузином у супротности стајао. Тако он по одлуци једног религиозног синода у Цариграду буде доведен дотле, да 1352 допадне заточења у некаквом манастиру, из кога се тек 1354 у јесен избавио. Мало по том осуде га без суочења за то што је тобоже *у својој историји* лажи и непристојности о Кантукузену писао, те га је, на сву прилику у тамници, 1359 и смрт стигла. Том годином прекида се и његов историјски рад. У његовој историји разликује критика књиге писане пре и писане после уапшења. Из самога се дела његова види да је десет књига његове историје, 18—27 закључно, написао у затвору. По мучном и полемичком тону, који се види у књигама његове историје од 28 до краја, изводи се, да су и оне у истом положају, без довољног душевног спокојства и на брзу руку списане. Међу тим у првих седамнаест књига, у којима су и белешке о Ст. Дечанском, писање му је мирније, те се по томе мисли, ма да се поуздано не зна, да су те књиге писане пре

1352, пре него што је апса допао, по свој прилици негде између 1347 и 1352, кад је уз царску немилост и доста празнога времена стекао. Критици и биографи Нићифора Гргура налазе у погледу карактеристике његове као историка да је једностран, брбљив (т. ј. говорљив без критике), јогунаст, партајичан, лак и слабе савесности, неуздржљив, готов да уједе и господу и приватне људе.[1] Овој карактеристици, узетој према апстрактном гледишту западне критике, нека се додаду белешке из описа домаћих балканских обичаја. У белешкама с пута, који је у Србију до Скопља 1326 чинио Нићифор Гргур, он показује са свим јасно нерасположење према јужноме словенству. Нерасположење се то пење до охолога презирања, кад му под перо долази да говори о српскоме краљу и двору краљевскоме. Да бих то посведочио, навешћу најпре једно место из причања његова о путовању у Србију и кратком бављењу у Скопљу године 1326. На томе месту се најпре казује, како се таст краља Ст. Дечанскога Јован Палеолог, држећи да има пречe право на царство него Андроник старији, који се у то време у Цариграду зацарио, склонио к своме зету Ст. Дечанскоме, коме је нова ташта, жена истога Палеолога, још раније дошла била. У друштву са Ст. Дечанским а с војском српском Јован Палеолог поче хлепити грчке провинције око Струме до Сера. Тиме поплашен и бојећи се још већег зла, Андроник учини задовољење Ј. Палеологу, пошље му царске знаке, и склони га да се врати у Солун на намесништво, где је још пре постављен био. Но Јов. Палеолог у Солуну умре одмах пошто је у ту варош приспео, а жену му тај жалосни случај затече код кћери, краљице српске, и код зета Ст. Дечанскога у Скопљу. Једно да се царица Палеологовица у Грчку врати, а друго

[1] J. Boivini Nicaephori Gregorae vita, opera, elogia, p. XIX — XCVI ed. Bonn. vol. I.; — Nicolai R. Dr. Geschichte der byzantinischen Literatur Ersch und Gruber Encyclopädie, 325.

и да се друго којешта том приликом сврши, послато је било у пролеће око Ускрса 1326 посланство у Србију, у ком је био и Нићифор Грегор. Описујући с нежном речитошћу тугу Палеологовице за мужем, византијски писац прелази на учешће краља Ст. Дечанскога, које је својој ташти пред овим византијским посланством указао, и то описује овим речима:

Пошто прође десет дана, од како је посланство приспело, краљ српски, који се онде негде у близини налазио, саопшти што је имао о пословима једноме од посланика, и наредивши да посланство полази, дође и он са краљицом да и собом теши своју ташту и да нареди што је још требало за полазак посланства. Јер му је дужност била, да ташту испрати с почастима и достојањима која су јој и као ташти његовој и као жени великога цара и као госпођи која се у тај мах у жалости затекла, приликовала. Он (т. ј. краљ Ст. Дечански) *то све сврши у кратко, као што се њему чинило — лепо, али у самој ствари далеко горе него што би приликовало и требало.* Право је речено да мајмуни као мајмуни и мрави као мрави своје послове врше; али да нису у стању чинити оно што чине орлови и лавови, јер им је памет још од почетка од природе обдарена глупавошћу и јер немају ума, који би њима угледно и уредно управио. Мудар је био онај (па био то Тал Милећанин или Платон Аристон, или обојица, или су један од другога то примили), који је памећу схватио и језиком исказао: да је по сто пута блаженији онај који се родио као Јелин, него онај који се родио као варварин."[1]

У овога, дакле, и овако расположенога, сведока налазе се и неколике врсте о смрти Ст. Дечанскога. Да чујемо како и оне у целини гласе.

„И тако, као што смо често рекли, да никаква срећа у свету не траје до века неокрњена, да ниједна не избегне плетака и чини, и да ниједну не мине оно што јој је суђено: тако и на краљеву сјајну срећу груну ружна и пуна мраза зима, која засу и збриса све мило и слатко што је пређе доживео, па му и сами живот одузе. То се догодило ево овако. У краља беше од прве жене син који намириваше двадесет другу годину, и којега он врло брижљиво васпитаваше себи за наследника. Пошто се пак сам краљ, коме је било педесет година, ожени на ново ћерком царевом (из Цариграда), којој је

[1] Бонско издање, I књ. 382—383.

било тек дванаест година, а међу тим не ожени сина, и пошто с том ћерком царевом поче и децу рађати, син краљев, младић душе ватрене, подражен и подбуњиван од вршњака својих, поче смишљати одметање од оца и буну против њега. Кад то опазише великаши, војводе, сатници, и сви они који су се већ били наситили владе очине због дужине њене, почеше тајно један по један пристајати уза сина, распаљујући све више планове буне, о којима је он мислио; докле га после не дугога времена (μετ' οὐ πολλὰς τὰς ἡμέρας) не повукуше са собом, не отворише рат, и не прогласише га краљем Србије на место оца његова. За тим су дан по дан приступали њему, један по један, сви знатни људи, доводећи му цвет војске, и довукавши му заробљена краља оца, без икакве муке ухваћена, којега за тим одведу у затвор не само без пристанка него још и против воље синовље. Син је само ћутао, не могавши се успротивити раздражености гомиле, јер се бојао да се у оној гунгули и њему из ненада не догоди што није очекивао. Не прође много дана, а краља оца у тамници удавише, нанесавши му спрам слатке среће пређашње горак крај живота. Сину пак владу одмах утврдише и обезбедише и с њим се заједно одмах кренуше те заузеше ромејски предео до Струме и Амфипоља, којом приликом и Струмицу с другим градовима узеше."[1]

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

ОСВЕТА

На високој гори, што се небу диже,
Стоји камен тврди старе развалине,
Пређе градић беше, сад би пустош била,
Да невију гњезда суре орлушине.

У градићу двори некада су били,
Војвода се Драшко поносно њима,
Јунаци се често туда веселили
Певали и пили златним пехарима.

А најлепше што је, беше љуба мила
Као зора рујна, као данак бела

[1] Nicephori Gregorae byzantina historia. Cura L. Schopeni. Bonnae. I. 456—457.

И стасу јој име приличило дивно
Драшко ју је звао: „моја вита Јела!“

Живео је с њоме у весељу тако,
Нит је муке тешке, нит' невоље знао
Док га није царе, ко јуначког сина,
На душмане љуте у војну позвао.

Жао га је било своје вите Јеле,
А још више жао да не пође тамо,
Кад јунаци мегдан на бојишту деле,
Ни он један неће да остане само.

И далеко оде, ко би знао где је,
Пролетеше дани, недељица више,
Чека љуба војна, али њега нема
И године већ се у заборав скрише.

Три године проће од онога дана
Кад остави љубу, кад му она рече:
„Иди, срце моје само куца за те,
И куцаће док му живот не протече!

Тако верну клетву да је срце чуло
Можда би му верно све до гроба било
Нити би се тако у заносу своме
За витезом Мирком љуто запламтило,

Једног дана свану недељица бела,
А на граду ланци спустише се рано,
Зашкрипаше врата, иде вита Јела
Сватовац је лаки очекује давно.

Весеље се ори, а вино се лије
Здравице се чују уз песме из реда,
А нева се тихо на сватове смије,
Па на свога Мирка стидљиво погледа.

„Чуто браћо мила, још здравица ова, —
Проговара Мирко — оној оштрој стрели
Што учини да ми Јела буде љуба
Војеводи Драшку што срце устрели!

„Амо ближе певче, попиј чашу ову,
А на част ти злато, на част купа била,
Па сад певај песму, али песму ону
Што се мојој Јели тако омилила!“

Примаче се певац: „ево песме праве,
Ти што хтеде жену да ми отмеш тако,
Није мртав Драшко, дижи палош љути
Таково се благо не добија лако!“

И док тренут прође, а крвца је лила
Мртав Мирко лежи, палошина љута
Из његових груди, кроз Јелино срце
У беснилу своме тражила је пута

Сам војвода Драшко покрај њих је стао,
Над мртвом се љубом тужно заплакао,
Привуче је грудма и потпали дворе
Да заједно с њоме у граду сагоре.

Висок пламен лиже, колутови дима
Повили се густи, у вис су се дали,
Три је дана ватра прождирала бесно,
Док дворови нису развалом постали.

Међ камењем леже изгорена тела
Тамо костур један, а даље од тога
Два костура леже чврсто загрљени
И лежаће тако до васкрса свога.

*

Много је година прошло од тог доба
И прошлост се сама у гробове крије
Ал' згариште црно и сада се види,
Толико година опрало га није.

Још зидови стоје ватром опаљени
Те кроз шуму вире ко црне авети,
Да причају прошлост будућему свету
За неверство жене, како ли се свети!

Драгутин Илић.

ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ

VII

ВЕТЕРНИЦА

Ветерница се зове и река, и клисура, а једну годину дана и срез у ондашњем лесковачком округу.

Река *Ветерница* извире, на југу, из планине *Дреновца*, један час северно од Врање, водомеђе која Ветерницу шиље на север, а Врањицу на југ; до *Мирошеваца* тече к северозападу; одатле до *Стојковаца* окреће на североисток, али више на исток; од *Стојковаца*, преко Лесковца, иде право к северу, и, као што сам рекао, увире у Мораву више села *Богујеваца*.

Клисура Ветерничка почиње од извора Ветернице па до села Мирошеваца, 8 часова хода; или обратно.

Од Лесковца до Врање има 10 часова, идући Ветерницом; а 16, идући Моравом.

Ја сам изабрао пут Ветерницом, не за то што је краћи, него за то што је тежи и интереснији, што њим ретко ко иде, од како је Митад-паша просекао насип уз Мораву, којим се лако и пријатно воза, док Ветерницомваља на коњу јахати.

Пут иде непрестано уз воду, од Лесковца до Мирошеваца све десном обалом реке.

Код села *Сушице*, увире у Ветерницу, с леве стране река *Сушица*, која тече с југозапада, од села *Игришта*; код *Стајковаца*, један час јужно од Лесковца, Ветерница прима у десно *Пакривањску реку*, која јој долази с југа

и, један час на више, *Вучанску реку*, која такође тече с југа. Више нигде не прима она ни једне речице, осим малих поточића.

На путу из Лесковца, лево остаје друм моравски *Накривањска* и *Вучанска* планина, а десно *Лесковачка* планина.

Од Лесковца у *Мирошевце* има четири часа.

Довде је дошао Хан, и, с брда *Умца*, гледао поток Ветернице, али није ушао у њу. Ни *Ами-Буе* није прошао Ветерницом. Али њоме је, и то од Лесковца у Врању прошао, 1669 године, Енглез *Браун* (Brown).

Ово село, и, јужно од њега, под Црних Врхом, *Вину* и *Горину*, с међама до реке *Сушице* и села *Радонице* (један час пред Мирошевцима, на путу) дала је царица Милица, 1385, руском манастиру Св. Пантелејмона у Св. Гори.[1]

Од Мирошеваца, који су на левој обали Ветернице, или, боље рећи, од Вине, 10 минута на више, на десној обали реке, улази се у тако звану *клисуру* ветерничку и сваки час се гази река Ветерница.

Клисура није тако тесна као што сам мислио и као што карта казује; на против, она је сасвим пространа, питома и родна; и с једне и с друге стране, по падинама, села, око њих њиве и ливаде, које се у родности надмећу с онима у долини. Она је шира и правија (с мање кривина), него и једна друга клисура у Новој Србији. Њом би врло удесно могла проћи железница све до Дреновца, а ту би се до Врање, један час пешице, морао прокопати тунел. Пут би био и лакши и пречи, и ишао би роднијом долином него што је у моравској клисури.

Народ је овде одвојио стасом и изгледом од онога око Лесковца, а и дух му је другојачи. Људи су виши крепчи, виђенији; језик им је бољи; носе се готово као

[1] *Гласник* XXIV, 273 и 274.

Шумадинци; чим од куће — пушку на раме; јуначни су; зимушњег рата, много су ваљали нашој војсци, гдекоја места сами су држали и бранили, или нападали и освајали. После Пусте Реке, милина је видети ову одличну расу.

Големо Село је на по пута клисуре ветерничке: Четири часа има до у Врању, а четири до у Мирошевце.

Ту се Ветерница и административно половила: дотле је био срез *ветернички* у лесковачком округу, а одатле срез *пољанички* у врањском округу.

Од Ветерничке клисуре западно је планина *Гурибаба*, која се од Голака спушта до села Мирошеваца; источно је *Миовачка* или *Кукавица* планина, и *Црни Врх*.

Од Големог Села улази се у *Пољаницу*, предео, који има 12 села, и коме је на западу *Пољаница*, а на истоку *Лепеница* планина.

Село *Власе* и *Ушевце* на левој, *Пољаница* на десној а *Добријанце* и *Дреновац* на левој страни реке.

Занимљиво је знати колико се пута гази *Ветерница*.

Хан је чуо (јер он није газио), да је ваља 50 пута прегазити.[1] *Браун*, енглески тачан, вели да се она, за не пуних 12 часова, гази 90 пута, и додаје да се с правом може назвати *Меандар* мизијски због свога вијугавог тока између брегова (for it runneth so winding and crankling between the hills).[2]

Ја сам 96 пута прегазио које Ветерницу, које Врањицу (ову 8 пута).

Од села Дреновца, ваља се по часа пети уза страну на брдо *Дреновац*; одатле се спушта низа страну, каменитом стазом, поред Врањице, за по часа у Врању.

[1] *Hahn*, p 38.

[2] *Brown, E.*, A Brief Account of some Travels, p. 44.

Пређашњи ветернички срез имао је 125 села, од којих је било састављено 17 општина. У тих 125 села било је 4492 куће — 4328 српских, 143 турске, и 21 арнаутска —, 31301 душа, од којих 15784 мушких — 15572 српске и 212 циганске — и 15517 женских — 15343 српске и 174 циганске. Пореских глава имало је 6236.

Ово је по попису који је извршен под Врховном Командом.

По административној подели новога земљишта 1879, нестало је среза ветерничког, и Ветерница је припала нешто новом срезу лесковачком а нешто срезу пољаничком, који је и пре био али је сада друкчије заокругљен.

Пређашњи пољанички срез имао је 72 села с 12 општина, 2116 кућа — 1985 српских и 131 турска —, 15215 душа — 7768 мушких и 7447 женских. Турака је било 920 душа — 456 мушких и 464 женске.

Пореских глава набројано је 2854, а турских је нађено посебице 165.

Садашњи срез пољанички, по административној подели од 1879, има ова села:

	КУЋЕ	МУШК.	ЖЕНСК.	ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКЕ ГЛАВЕ
Ораовица	175	535	512	3	229
Несврта	30	122	106	—	43
Граово	67	230	261	1	95
Бистрица	8	35	30	—	11
Корaћевац	24	92	83	—	35
Репиште	65	255	242	—	87
Мртвица	70	269	256	—	88
Теговиште	45	145	148	—	52
Јастребац	72	284	256	—	100
Рдово	18	77	53	—	20
Зебинце	25	129	94	—	41
Летовиште	35	128	134	—	45
Калиманце	26	111	101	2	39
Репинце	30	93	94	1	32
Горње Јабуково	40	143	144	—	52
Доње Јабуково	38	135	127	—	42
Доње Балановце	16	70	62	4	24
Сува Морава	31	102	125	—	41
Бачвиште	37	120	112	1	43

	КУЋЕ	МУШК.	ЖЕНСК.	ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКЕ ГЛАВЕ
Лепеница	46	138	116	1	51
Кацапун	30	89	85	4	29
Куново	78	310	298	—	123
Срнећи Дол	12	43	46	—	17
Костомлатица	10	41	27	—	12
Сена Солачка	25	118	107	—	42
Кукавица	7	26	26	—	8
Јагњино	18	78	81	—	28
Брестово	25	105	102	—	33
Дреновац	60	248	282	—	82
Секирје	53	179	153	—	64
Ушевце	32	131	118	—	46
Смиљевић	42	135	149	—	49
Урманица	24	94	102	—	39
Градња	74	268	259	18 1	112
Мијаковце	15	63	62	—	29
Стрешак	49	165	156	—	64
Крушева Глава	40	159	162	—	62
Власе	85	287	296	—	110
Станце	20	72	71	—	25
Рождаце	15	65	62	—	28
Големо Село	158	576	571	—	213
Лалинце	21	77	66	(Арнаути)	23
Тумба	18	93	74	—	27
Студена	35	130	112	—	44
Јовац	65	291	293	1	109
Равна Река	44	109	207	—	74
Белишево	90	287	293	1	109
Балиновце	53	200	193	—	75
Стубол	94	336	324	5	128
Прибој	49	169	163	3	60
Мазарађ	29	85	63	—	31
Островица	47	185	156	—	66

И тако срез пољанички има 52 села, 2312 кућа, 16.692 душе — 8527 мушких и 8165 женских — (143 арнаутске, — 77 м. 66 ж.), 45 мушкиња и 1 женско које чита и пише, и 3131 пореску главу.

VIII

ВРАЊЕ

Врање лежи на једној тераси на подножју двеју планина, које су северно од ње, *Плачевице* и *Крстиол-*

вице. Кад се гледа у њих, прва је десно, а друга лево. То су два гола брда, између којих је тесан кланац, на врху којега углавио се кљун *Дреновца* планине. Тај кланац тако је тесан, а спушта се правце са севера на југ, да њима може да прође само речица *Врањица*, која извире из Дреновца, западно од села *Девотина*; а путници, пешке или једва на коњу, иду једном каменитом стазом по боку *Плачевице.*

Испод вароши пукла питома долина моравска, застрта богатим зеленим и жутим ћилимима, њивама и ливадама, кроз које се вијуга лепа Морава; а тамо иза долине, у даљини од 4 до 6 часова, дижу се планине *Пчињске*, и иза њих великан *Св. Илија*, и, преко *Пчиње*, још већи *Козјак*. Прекрасан, величанствен изглед!

Својим природним положајем, Врање је најлепше место у Новој Србији, а долина врањска, која, управо рећи, почиње од *Калиманаца*, па се спушта и шири на југозапад све до демаркационе линије наше, лепша је и богатија од свију које сам до сад видео. Док нисам видео Врање, мислио сам да је Ниш са својом околином најлепше место, али сада се двоумим и не знам коме да признам ову одлику.

Врање је прилично велика варош, али јој физиономија није напријатнија; куће су слабе и трошне, завучене у зидове; цела се варош врани.

Врањица, која тече изнад вароши, толико је велика, да окреће два витла у једној воденици на уласку у Врање, и да пере улице и залива баште и авлије врањанске, а пошто то учини, она, један час јужно од Врања, увире у Мораву, према селу Златокопу.

Црква врањанска велика је и нова. Уз њу има и школа.

По попису за време рата, у Врању се нашло 860 кућа српских и 991 турска, — свега 1851.

Мушких глава српских 2896, а женских 2909, дакле 5805.

Турских је било заостало 269 м. и 609 ж., свега 878 душа; али се доцније и од тога много иселило преко границе.

У оно време, дакле, рачунало се да у Врању има 5805 душа и 1020 пореских глава.

По попису од 1879 године, у Врању има 830 кућа (поврх тога још 350 празних турских), у којима станује 8291 душа, од којих је 4350 мушкиња и 3941 женскиње (међу овима има турских цигана 433 душе — 207 мушких и 226 женских); 600 мушкиња и 27 женскиња које чита и пише, 1788 пореских и 116 бећарских глава.

Северно више Врања, у малом кланцу између Плачевице и Крстиловице, по часа пешице, на врх кљуна од планине *Дреновца* који се утискао међу Плачевицу и Крстиловицу, стоји град Краљевића Марка или, као што се обично зове, *Марково Кале*.

То је високо платно зида са стране Плачевице, дугачко на сто корака, местимице савршено неприступно, а одмах даље од зида, са стране Крстиловице, у место каквог простора и унутрашњости, окомила се стрма провала, да је страхота надвирити се на њу. Друго, овоме паралелно, платно зида морало се, мислим, обронити заједно са земљиштем на ком је било, те сада туда тече један рукавац Врањице.

О овоме граду има овака прича:

Кад су Турци, у оно време, навалили у ове крајеве и стали да жаре и пале по лепој и питомој Морави, Краљевић Марко првиуо је са свога града на лево, источно брдо више Врања, да промотри силу турску, па кад је видео какав се јад и покор чини од ве̑се̑лог народа, он се *заплаче* и одлети на други, западни, брег, ту се пре-

крсти, па, једни веле, полети одатле са својим Шарком и скочи у Врање, а то се земља под њим отвори и он у њу пропадне. На том месту стоји сада тулбе (у северном крају Врања, идући на Марково Кале), које су му Турци из благодарности подигли, јер да он није пропао, не би Тррци дошли у Врање и прихватили земљу и народ. Други пак веле да је Марко, прекрстивши се на Крстиловици, пошао био на *Дреновац* планину, што би се данашњим језиком рекло „концентровао се назад и изабрао боље позиције", па у путу срео Циганина с пушком, запитао га шта је то, и кад је, као што је и у нас познато, на пробијеном длану осетио моћ тога оружја, онда је од љутине разбио *гôч* (бубањ) циганину, и рекао да он не може више живети у свету код оваких справа, па отишао у некаку пећину, где и сада санак борави до суђена данка, кад ће опет да устане и „Шарка" да jâхне.

Оно брдо где се Марко заплакао, прозвало се по томе *Плачевица*, а оно где се прекрстио — *Крстиловица*.

Не распитујући ни овде, као нигде на другом месту, како народ управо зове које место, сви наши људи у војсци у Врање зову и пишу прво брдо *Пљачкавица*, као да би оно имало какве свезе с каквом *пљачком*; међу тим ова прича јасно тумачи ово име. И карта аустријског ђенерал-штаба, и Хан, пре 20 година, забележили су као што ваља — *Плачевица*.

Испод града има једна стена на којој се познаје копита Шаркова (овде кажу Шâрко, а не Шарац), десет стопа велика, а доле у речици има једна шупља стена, и то је, веле, корито у коме се Марко купао.

Чији је и какав је ово град?

Да Марков није, о томе, ваљда, не треба ни сумњати. Династички претенденат и ритерска левента, Марко није мислио ни о раду ни о граду; један једини пут узео је и он да нешто уради, и то је било — да преоре дру-

мове. То је и сувише карактеристично за јунака наших народних песама, и за нашега династу четрнаестога века.

Браун вели да пут из Лесковца за Скопље води Ветерницом, на замак *Golembotz.*

Рудторфер у својој вој. географији, стр. 861, помиње да пут из Ниша за Куманово иде „преко Лесковца и *Голубац*-клисуре и Врања."

Хан каже да се Марково Кале зове *Голуб*, па по њему и Врање *Голубиње*. Том приликом, он помиње како Страбон вели да су Галабри дарданско племе које је живело у јужној Дарданији, па се пита: да ли *Голуб* и *Голубиње* не ће бити пословењен облик од речи *Галабри*, тим пре кад се узме на ум да дардански Арнаути зову своје суседе Арнауте укупним именом *Лаб-Гулаб*, коме ће прва половина значити житеље Лаба, а друга житеље овога краја, *Галабре*, који су, по Страбону, имали и једну стару варош, по Хановом мишљењу садашње Ново Брдо, Хамерову „матер градовима".[1]

Врањани имају традицију да се њихово место звало, у старо време, *Голубинац* (гдекоји кажу и *Голубац*): да је садашње Марково Кале стари град *Голубинац*: да се цео округ врањански звао *Голубиначки*; и да су владике грчке, о летурђији, помињале *Αἱ ἁγιαι τῶν περιστερῶν ἐκκλησιαι*, што ће рећи *света голубиначка црква.*

И Браун, пре двеста и једанаест година, и Хан, пре двадесет година, и Хаџи Риста Врањанац, данас, сугласно тврде да је Марково Кале стари *Голубинац*.

Ко је зидао Голубинац, не може се за сада знати; али развалине његове носе у свему карактер средњега века. Неће дакле бити никаква велика старина, а најмање римски *Anausarum*, који Хан тражи у садашњем Врању.[2]

[1] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Solonik, p. 45.

[2] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, p. 235.

Врањани веле да су Турци презвали овако њихов „град", некадашњи Голубинац. Они су то учинили, вели се, једно што су муку видели док су Голубинац отели, па су га за то из пакости прозвали *Враном*, рекавши: „Није ово *голуб*, ово је *врана*", а друго што је у њих обичај да мењају име месту одмах чим га освоје, као што су нпр. *Главичицу* прозвали *Гилане*, а од *Жеглигова* начинили *Куманово*.

Прича ова чини се врло природна, и, на први поглед, са свим вероватна, али има само једну ману, а то је што се коси с историјским подацима.

Врање се помиње још у дванаестом веку. Кад је Немања ратовао с царем Андроником Комненом, дошао у Софију и освојио многа места у оном крају, он је тада **„приложно къ Лыпл҄ань же и Морявоу и глаголюмы Врани"**.[1] Краљ Милутин дао је земље Грачаници **по Липл҄аню и по Морявѣ и по Топольници**[2] **и по Врянию**.[3] На измаку четрнаестог и у почетку петнаестог века, Врању је, Иногошту и Прешеву био господар ћесар Угљеша, брат Вукашинов. Прешево је предео у Моравици, а Иногоште је предео од Владичина Хана па до Облика и Пољанице. У Иногошту су села: Класинце, Бојин Дел, Сена Обличка, Гумериште, Остврица, Тесовиште, Јовац, Стубол, Прибој, Моштаница, Бизвиште, Лепеница, Мазараћ, Дреново, Кацапун, Куново, Калиманце, Билановце, Сува Морава, Г. и Д. Јабуково, Рдово, Брестово и Костомлатица.[4]

И као што се у дванаестом веку и доцније писало, тако се исто и данас изговара име овом месту — *Врање*, а не *Врања*, као што смо ми узели да пишемо.

[1] *Павловић Иван*, **Житиѧ краль србьскыихъ**, р. 13.

[2] *Топоница* ће бити област данашње Криве Реке што утиче у Мораву, иза наше демаркационе линије.

[3] *Миклошић*, Monumenta Serbica, р. 565.

[4] *Новаковић Ст.*, Врања и врањско поморавље, Годишњица III, 310.

Овако се исто зову и два села испод вароши, *Мало Врање* и *Доње Врање*.

Од Врања пошав на југозапад до демаркацијоне линије, има четири часа. Иде се пространом долином моравском, левом страном реке.

Код села *Бујановаца* (Бујановце), 3 часа хода, раздваја се пут у два крака: један, десни, иде уз Мораву у *Гњилàне*, а други, леви, уз Моравицу, у *Кумâново* и *Скопље.* Овде, у овом селу, састају се Моравица и Морава. Моравица извире на југу, из Рујна, код села Мучилове; а Морава извире из Карадага, из два извора, вели Хан, један испод села *Корбулића*, а други од села *Дебелидола*, 2 часа југозападно од Качаника. Оба јој се извора састају код места које се зове *Бинач*, и по том месту и Морава се одатле зове *Биначка Морава* или *Бинча-Морава.*

Од *Самољице*, демаркацијоне тачке наше, отвара се прекрасно, ка Куманову све шире, поље, коме је на северу *Карпина* планина, на истоку *Св. Илија* и *Рујан*, на југоистоку *Козјак*, а на западу *Карадаг*. Долина је особито родна и питома. По њој пасу, куриjозна ствар, целепи самих *бивола.* Необично је погледати како је та црна стока притисла ово лепо поље.

Од Бујановаца пошав у Гњилàне, један час далеко, село је *Лучâне*, на самој Морави, на десној обали њеној. Са запада му је *Главичица*, крајњи огранак Карадага, а са севера *Кàрпина.*

У овом селу било је 30 арнаутских кућа, а сад су остали сами цигани, којих има, рекоше ми 40 кућа.

Педесет корака испод Главичице, има стара порушена црква, 17 стопа широка, 32 дуга, 3 хвата висока. Зидана је тесаним каменом и туглом. Покривена је била плочама; то се види по остатку крова

на јужној страни. Свод јој се провалио: друго је све читаво. Нема облик крста, а ни препрата. Била је сва живописана; на северној страни поништен је живопис, а остаци се види само на западном, источном и јужном зиду. У олтару има лик Богородичин, Рођење Христово, и Сретење. Лево од јужних врата **сты илиа про...** вози се на колима, којима су сва четири точка целокупна на видику, а вуку их четири крилата дората на четири стране кола, па све рипају упропинце, а Св. Илија притегао им четири бела дизгина које држи заједно с једним листом хартије, на коме пише

РѢЧЕ

ИЛИ

ѤКЛЕ.

На западној страни велики табло — сарањивање Богородице.

Више јужних врата има овај натпис:

+ **Изволеније отца и поспѣшенијем с.. сина рѫкх. боже. идак. ви. сты. николле се писасе трѫдомо ваалетое и седьмотїсѫщїто нось мотїсѫщи. и трѫдо прьстера попа валмде и дамиана**

.. гаріосілар...

То би дакле било 1492 године.

Црква је имала двоја врата, са запада и с југа.

Више западних врата, у дупљи, има лик, сав избоден и искварен, коме с једне стране главе пише **сти**, а с друге **николле**.

Црква је, по овоме судећи, славила *Св. Николу*.

О прошлости ове цркве ништа се не зна. Прича се само да је грађена најпре на *Главичици*, па не хтела горе на брду, него се сама слегла овде у дољу.

Од Лучана ваља поћи уз Мораву, левом страном њеном, један час, на стићи у село *Кончуље*, демаркацијону тачку нашу према Гњиланима, у средини клисуре, која почиње одмах од Лучана и траје три часа хода.

Неколико минута од Лучана уз воду имају зидине од тугле, остаци неког старинског моста.

Кончуље је село арнаутско, с обе стране Мораве, у једној малој дољи у теснацу моравском. Више села је, ивицом планинском, повучена демаркациона линија с Каршине на Карадаг. Лева половина села, тј. она на левој обали Мораве опаљена је и пуста, а у десној има неколико кућа арнаутских.

На левој обали реке стоје развалине од једне велике и красне цркве, која је све до сводова читава а њих и крова нема. Толико је зарасла у земљу и затрпана унутра и споља рушевином од себе, да сам се на врата, западна, тек побаучке могао увући у прву препрату, која је дуга 6 корака, а толико и широка. Од прекрасног живописа једва се назире гдешто овде онде. Лепо је видљива, ма да је избодена и искварена, слика **сты николаи** (овако) над вратима која воде у другу препрату, и која само за једну стопу вире из земље. Св. Никола је красно израђен; колорит је брилљантан.

Друга препрата има 12 корака у дужину. Улаз с југа, воде врата, у земљу зарасла. Унутра порастао велики клен, који је посечен и пуно другог шибља. Од живописа назире се само нешто мало над вратима препратним. Ту је, поврх врата, био и натпис ћириловски, али је сада тако изгребен и оштећен, да се, на жалост, ништа не може да прочита.

Црква је зидана више туглом, а само погдегде и између ње, ради шаре, каменом. Тугла је тако лепо намештена и изукрштана и у разне облике узидана, да је дивота погледати.

Арнаути веле да је ово био манастир Девет Југовића, и да цркву није нико срушио, него да је сама по Косову, пала.

Село се звало у старо време *Петрбеан*, па га Арнаути, доселивши се овде, прозвали *Кончуље*

У цркви има, причају, много блага, али се не може да ископа. Многи је хтео, али је зло прошао; ко год узме да копа, њему се или рука осуши, или му се уста искриве, или га ма какво зло снађе.

Ко је зидао ову цркву, ја не могу за сада да знам. Међу тим зна се да је овде била катедра јепископска, која је откривена после Св. Саве, а први пут се помиње за краља Милутина[1].

Голубински[2] не зна где је била ова јепархија и столица јепископска, а не сме да верује *Даничићу* који је врло добро погодио да је овај манастир био у горњој Морави, више Врања, и ту је и била катедра јепископска[3].

Као и свуда, тако и овде ми погрешно пишемо и говоримо *Ко̏нчуљ* и *Лу̏чан*, у место *Кончу̑ле* и *Луча̑не*.

Између *Лучана* и *Кончула*, на средини пута између њих, утиче у Мораву, с десне стране њене, једна речица која је слабо коме знана, али која је пре четири стотине и двадесет и пет година потекла крвљу најплеменитијих јунака српских.

Овде у околини Врања, у пространој долини Моравској (коју г. Драгашевић зове *Добричем*,[4] и у потврду за то наводи баш оно место из архијепископа Данила које обара његову поставку да се и Врањанско поље зове *Добрич*, јер Данило изреком вели, баш пред цитатом Драгашевићевим: **то бо поле дивьно есть и велико вь мѣстѣ рекомѣмь Топлици**,[5]) решила су, у петнаестом

[1] *Шафарик, П.*, Pamatky, 54.

[2] *Голубинскій Е*,, Краткій очеркъ исторіи православныхъ црквей, р. 468.

[3] Рјечник из књижевних старина српских.

[4] *Гласник* VLX, 114.

[5] *Павловић Иван*, **Житиѥ краль срьбьскихь**, р, 273.

веку, зла судбина овога лепога краја и данашње Нове Србије.

Султан Мухамед, освојитељ Цариграда, крене се с војском, 1455, да покори Србију и дође на поље Жеглигово, данашње Куманово, на граници ондашње државе српске. Према њему су стојале две војске српске: једна у Ситници, а друга у Глубочици, у басену данашње Ветернице. Овом другом војском заповедао је кнез Никола Скобаљић. Султан, чујући за ове две војске лежао је четири недеље у Кислини (?), не знајући шта да чини и на коју војску пре да удари. Међутим војска српска од Глубочице, „удари храбро на турску војску, разбије је и побије знамениту турску господу. За тим дође сам цар Мухамед (кога наши летописи зову Мехмет Чалапија) са својом силом, те, крај једне воде која се зове *Трепања*, разбије ону српску војску. Сами Турци казују да, откако за себе знају, још нигда нису чули да се онака једна шака људи противу онолике силе тако храбро борила; и веле да би Срби за цело разбили цара на томе месту, да су им се обе војске биле сјединиле. А овако је њих јадне цар надбио. Неки су изгинули, неки се разбегли, а једног су господина, по имену Николу Скобаљића, и стрица му, Турци ухватили и живе на коље набили."

Овако прича ову несрећу нашу Мијаило из Островице.[1]

О, блажене сенке јуначких прадедова наших, и ти, кнеже Скобаљићу, великомучениче српски! како вам мило мора бити, сјајне и светле душе, кад видите да се, после четири стотине и двадесет и три године, ослободила земља коју сте тако јуначки бранили, и пропевао народ за који сте мученички изгинули! Мир витешком праху вашем, и просте по сто пута свете душе ваше!

— —

Испод Врања, по часа далеко, село *Ћуковац* и *Златокоп*.

[1] *Гласник* XVIII, 115, 116.

И у једном и у другом имају црквишта, тј. познају се места црквама које су ту биле, али им сељаци не знају никакве историје.

Златокðи опомиње именом на копање злата. Питах, и нико ми не уме ништа казати. Један овчар рече ми да се прича да је ово село било некад тако велико и богато, да је давало цару по седамдесет полуга злата и толико девојака.

Два часа југоисточно од Врања, село је *Преобрàжење.* Лежи у једном потоку, међу брдима, и изгледа пре каква касабица, него ли село. Куће су лепе и чисте. Ту је сада столица српске власти у Пчињ.

У Преображењу, или, боље рећи, пред Преображењем, на једном брду, има једна црква, кажу стара, али је, види се, понављана. Она нема никаквих старина нити сама собом какве вредности.

Заслужује да се помене по томе, што је цар Душан 1348, приложио цркви Св. Аранђела Михаила и Гаврила на Бистрици у Призрену „цркву **преωбражениѥ оу Крани више хотоулѥ**, с људма, и с уљаником, и са земљом, и са воденичјем, и са свима међама и правинама места тога."[1] **Хотоулѥ** имају данас два: *Горња* и *Доња Отуља*, и оба су близу Преображења.

У Преображење се збира велики сабор из целе Пчиње и из Криве Реке. Ту сам имао прилике да с милином гледам овај крепки сој људи, лепо одевен и српски одушевљен, и да се дивим фином и грацијозном игрању њиховом.

Много жалим што нисам био срећан да отидем у *Пчињу*, у којој има неколико цркава које су, вели се, старе, и да, преко Пчиње и наше демаркацијоне линије, походим *Св. оца Прохора*, најзнатнији и најстарији манастир у овим крајевима. Кад сам овога рада, доходио у Врање, наша је граница и Пчиња била тако несигурна

[1] *Гласник* XV, 303.

од Арнаута, да ми нико није световао да се машем тога краја, а о преласку преко границе није било ни мислити.

Тешим се што ће ову празнину у моме извештају попунити мој врсни пријатељ г. Алекса Јовановић, који је, бавећи се у Врању дуже времена, имао прилике да види све старине овога краја, а он, који има осећања за испитивање овога рода, умеће и да их обради како ваља.

Причали су ми да је г. Фирмилијан покупио у Прохору књижевне старине, којима је био на гласу овај стари манастир српски. То нађено благо без сумње се већ чува у Библијотеци Народној, изложено испитивању компетентних научника.

Мени је жао што нисам могао видети црквину *Св. Илију*, цркву Св. Јелене у *Лесници*, Св. Макавеја у *Берману*, Св. Петра у *Стајовцима*, црквину у *Радовници*, Св. Пантелију у *Лепчинцу*, и градину *Црвени Град*, на ћустендилској граници.

Кад помињем ове старе цркве, не треба да оставим без помена да у овим крајевима има доста нових цркава, и да то пада јако у очи према другим крајевима који се не могу похвалити овим изобиљем. Незгодно је само што су све нове цркве зидане неким чудним, управо рећи никаквим, стилом, - као каква добро озидана газдинска магаза, у коју се улази с југа, обично из једног ходника, са запада је затворена зидом, а са севера има, под самом стрехом, мале прозорчиће, управо одушке. Али колико сам год склоњен да осудим неумешност и незнање у зидању богомоље, толико се више из дубине клањам оном побожном и национално осећању, које је, у наточ толиком притиску и толиким мукама, тражило да пошто по то даде религијозне хране душама које верују и жѐднē за речју Божјом, и да једним видљивим знаком покаже и, у исти мах, за у напредак очува национално животност народа који ту живи и ово чини.

Близу Врања, један час далеко, има и једна *Бања*. Она је источно од Врања, а иде јој се путем који води у Лесковац и Ниш, левом обалом Мораве, све до *Кумареве Чуке и Два Брата*, па одатле, прошав њих, скреће у десно, преко Мораве.

Ићи у Бању, то је најлепша шетња Врањанима. А и што не би била? Пут је тако добар насип; десно прекрасна долина по којој се вијуга Морава; иза долине, у даљини, протегао се и свуда, докле око допрети може, завио велики планински венац, — та само ово, и без Бање, довољно је да изазове у шетњу и на уживање.

Кумарева Чука је на десној обали Мораве; она је само кљун једног планинског огранка који се, ако се не варам, од *Кључа* спушта к Морави.

Према овој Чуци, на левој обали Мораве, до самога пута, имају, једна до друге, спојене лаким прелазом, две чуке, или, ако хоћете, два брега, који су се снизили с Плачевице, и испод њих, крај пута, стоје два бреста.

На ова два брега зауставили су се Турци да нам, пред Врањом, даду последњи отпор, али ми смо их с Кумареве Чуке, која је старија од ови двају брегова, топовима отерали одатле.

Ово место, које припада атару села *Ранутове*, сви зову *Два Брата*, али под овим именом не разумевају сви једно исто. Кад кажу *Два Брата*, једни онда мисле ова два брега, а други ова два бреста.

Ретко ко зна да каже штогод о овом месту. Питао сам толике њих, и ни од ког не могах разабрати управо и опредељено за што се ово место зове *Два Брата*. Једни кажу да су некака два брата заспала под ова два бреста, па се одатле и недигла, него ту и сахрањена; други веле да се она два брега зову *Два Брата*, за то што је један до другог; трећи пак причају да се само она два бреста зову *Два Брата*, јер су порасли један уз други као год два брата.

Мени се чини да у свему овоме нема праве приче, и много ми је жао, што се не намерих на кога који би је знао.

Од ова два бреста један је мањи, и то онај што је ближе к Врању. Под њим има један извор, који је, причају, био некад врло студен и лековит — лечио је од очију, — али је сада тако запуштен, да се свиње у њему каљужају.

Кад се више Два Брата пређе Морава, окреће се на исток, к Бањи, и улази у једну клисурицу која је увијена као пуж, и којом тече речица *Бања*.

Бања је и село и бања. У селу живе сами цигани, с једне и с друге стране речице (јер је Бања стешњена бреговима), и топе кудељу у топлој води бањској, на најрационалнији начин.

Око Врање има, као и око Лесковца, врло много кудеље, особито добре. Она је главни извозни артикао трговине врањанске.

На левој обали речице има један коначић, више њега једна зграда, која ће бити новија, и поред њега још једна зграда, у којима су три басена за бањање. Басени су велики, тесаним каменом зидани. Вода је сумпоровита и врло врела, али се меша с једним извором студене воде, те је тако од прилике 30°R топла.

Најврелији је извор сниже садашњег трећег купалишта, у једној стени пуној салитре, где је некад, види се по остацима (цементован извор и један део корита), такође био басен за купање, али га један бесан Турчин порушио, те по њему провео јаз за своју воденицу ниже бање, и сада овај извор тече без икакве употребе у речицу, која поред њега жубори.

Држи се да ће овај извор бити до 70°R топал, јер његова вода ври, и кад коме треба да обари јаје или да ошури пиле или прасе, он, за неколико тренутака, учини то на овом извору.

И у самој речици бију на три четири места кључеви вреле воде, и за то сваки дан долазе сељанке из околине те у овој врућој води перу своје рубље и беле своја платна.

Кад би се Бањица регулисала и одбила од ових извора, а они прочистили и уредили, и кад би се поградиле куће и спремили угодбе за похођане онда би ова Бања била не само најјача терма, него, близином својом до вароши, добрим путовима и прекрасном околином, најлепше, најпријатније и најпосећеније место за лечење и уживање.

Овде је на Бањи, 24 септембра 1454, кнез Никола Скобаљић, пре погибије своје на Требањи, разбио турску војску.

По пређашњој подели, — Врањски округ имао је четири среза: пољанички, власински, моравски и пчињски.

Првом сам показао статистичке бројеве; да изнесем сада и од остала три.

Власински срез имао је 57 села, 13 општина, душа: мушких 10723 и женских 10350 — свега 21073 душе српске.

Колико је било домова и пореских глава, није се утврдо знало.

У овом је срезу село *Власина*, које је имало 802 куће, 4584 душе, и 873 пореске главе, — веће од многих вароша наших. Но пошто је граничном линијом пресечено, сад је мање.

Моравски срез имао је 48 села, 11 општина, душа: мушких 5446 и женских 5527, — свега 10973 душе српске.

Број кућа и пореских глава непознат.

Пчињски срез имао је 89 села и 21 општину.

Кућа 4718 српских и 51 турска, — свега 4769.

Душа: мушких 16349 српских и 30 турских = 16379 и женских 15780 српских и 36 турских = 15815, — свега 32195.

Пореских глава 6249 српских и 10 турских свега 6259.

Цео дакле *округ врањански* имао је 266 села, 58 општина, 8736 кућа (7563 срп. и 1173 тур.), мушкиња 43937 (српског 43182 и турског, које сад ваља избрисати 755), женскиња 43122 (српског 42013 и турског 1109), душа 87059, или, кад се одбију 1864 турске, равно 78295, и пореских глава, у колико су биле познате, 10404.

По новој административној подели од 1879. врањски округ има три среза: пољанички, пчињски и масурички

Састав и насељење пољаничког среза изложени су под *Ветерницом*.

Сад на реду пчињски и масурички срез.

Пчињски срез има ова села и ову популацију:

	куће	мушк.	женск.	мушко чита и пише	пореске главе
Стојковце	35	141	125	—	52
Рђавица	12	47	38	—	16
Декутинце	26	78	68	—	33
Полом	27	82	96	—	37
Сувојница	71	255	256	—	102
Ново Село	52	204	191	—	81
Кривофеја	86	353	311	—	129
Бујковац	65	179	174	—	79
Превалац	11	32	29	—	13
Паневље	26	88	81	—	33
Липовац	27	84	85	—	40
Корбевац	84	219	233	—	96
Себе-Врање	56	221	209	-	85
Несврта	28	125	132	—	43
Ботошевце	38	116	119	—	48
Врбово	67	198	178	—	89
Клисурица	55	213	217	—	85
Моштаница	80	265	240	1	109
Мечковац	8	27	18	1	9
Ранутовац	13	59	43	—	17
Пљачкавица	4	10	12	—	5
Г. Бањиновце	18	50	45	—	22
Рашка	6	12	15	—	6
Суви Дол	14	37	35	—	16
Клашница	30	93	92	—	33

	КУЋЕ	МУШК.	ЖЕНСК.	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКЕ ГЛАВЕ
Бресница	22	74	70	—	29
Дуга Лука	46	170	178	—	67
Црни Врх	34	154	106	—	42
Сливница	48	186	149	—	62
Првонек	82	292	284	1	114
Гумериште	42	171	134	1	60
Обличка Сена	28	102	81	—	43
Струганица	15	63	72	—	25
Бојин Дел	27	108	109	—	48
Теовиште	32	111	123	1	48
Бабина Пољана	36	144	150	—	53
Стари Глог	16	56	58	—	21
Брезовица	56	195	186	—	81
Вишевце	47	155	157	—	62
Кумарево	33	113	126	—	47
Изумна	44	156	162	—	64
Бања	108	331	309	—	132
Топлац	59	231	227	1	88
Ћуковац	96	344	349	—	146
Собина	58	178	151	—	69
Честалин	13	41	25	—	14
Доброшево	14	42	33	—	16
Шапранце	55	126	140	1	55
Дање Врање	29	83	68	—	40
Миливојевце	10	51	50	—	20
Бунушевце	27	99	89	—	39
Катуи	48	156	162	—	65
Содорце	38	114	121	—	50
Дубница	90	330	313	1	133
Стропска	7	25	23	—	11
Г. Нерадовце	25	92	77	—	28
Павловце	48	152	141	—	65
Робинце	28	86	84	2	38
Д. Нерадовце	61	194	178	1	92
Г. Вртогош	65	199	203	1	86
Давидовце	59	171	147	—	68
Бели Брег	11	30	32	—	12
Д. Вртогош	68	208	203	3	95
Г. Требешиње	26	81	72	—	32
Д. Требешиње	119	442	409	1	179
Купининце	18	65	62	—	26
Барбарушинце	47	159	141	—	58
Луково	68	212	210	—	89
Средњи Дел	41	131	129	—	55
Лева Река	41	151	145	—	51
Наставци	21	82	62	—	32
Златокоп	47	154	151	—	62

	КУЋЕ	МУШК.	ЖЕНСК.	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКЕ ГЛАВЕ
Дулан	19	72	73	—	32
Тибужде	106	327	300	—	138
Буштрање	166	528	542	11	240
Buљесовце	14	52	57	7	18
Ратаје	73	222	203	1	95
Црни Лук.	32	112	96	1	47
Александровац	53	153	138	—	64
Коњска	31	111	84	—	45
Ново Село (Цбевце) . . .	43	134	134	—	48
Г. Жапско	28	95	98	21	36
Д. Жапско	43	170	168	—	68
Г. Отуље.	21	65	57	—	27
Д. Отуље.	19	54	57	—	21
Пресбражење	102	313	276	122	119
Сурдуљ	54	178	177	—	63
Копањане	25	103	88	—	38
Русце	19	77	75	—	35
Марганце.	9	22	30	—	9
Ђурковица	34	115	102	—	43
Лепчинце.	57	192	179	3	67
Цуношевце	13	52	43	—	17

Према овоме, у срезу пчињском има 93 села, 4053 куће, 26.115 душа, од којих 13345 мушкиња 12770 женскиња, 185 мушкиња које чита и пише, и 5361 пореска глава.

Масурички је срез овако склопљен:

	КУЋЕ	МУШК.	ЖЕНСК.	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКЕ ГЛАВЕ
Бојшина Мала	46	137	143	—	59
Палојце	30	111	95	—	46
Лични Дол	19	72	66	3	31
Крпејце	22	75	76	2	36
Сушевје	25	105	96	2	39
Бричевје	28	87	94	10	37
Копитерце	15	63	54	2	23
Гариње	30	117	109	1	45
Цепа	21	66	52	8	26
Љутеж.	28	91	116	—	43
Предејане.	54	191	174	6	77
Лебет	13	56	42	—	18
Гузевље	19	77	67	—	33
Мањак.	46	159	147	—	63
Мачкатица	85	292	229	1	116

	КУЋЕ	МУШК.	ЖЕНСК.	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКЕ ГЛАВЕ
Дупљане	47	146	139	—	59
Козница	13	35	34	—	18
Кржинце	24	86	78	—	30
Манајле	24	76	87	—	36
Ружић(е)	62	221	209	—	88
Калиманце	13	35	39	Арнаута	16
Лукавце	4	22	26	3— 25	7
Биновац	23	156	171	3—160	59
Прекодолце	13	141	122	6— 43	51
Длгојница.	19	90	85	1— 72	34
Житорађ	3	129	134	1— 20	42
Масурица.	56	293	309	1—375	96
Јелашница	33	485	414	—	46
Алакинце.	12	168	157	— 62	21
Сурдулица	50	315	298	15—70	114
Доње Романовце	31	102	91	—	40
Горње »	32	146	149	—	57
Вучеделце	29	97	104	—	43
Топли Дол	21	74	81	—	24
Битврђа	45	182	185	—	72
Кијевац	96	360	367	2	139
Лескова Бара	17	78	83	—	28
Дикова.	35	124	117	—	49
Бацијевце.	22	68	61	—	29
Загужане.	25	81	74	—	31
Дањино Село	11	61	49	—	23
Други Дел	10	37	39	—	11
Власина	410	1487	1465	14	602

И тако у масуричком срезу имају 43 села, 1665 кућа, 13699 душа — 6994 мушке и 6704 женских —, 81 мушко које чита и пише, 817 Арнаута, и 2559 пореских глава.

У целом дакле округу врањском има: 1 варош, 188 села, 8860 кућа, 64.797 душа (33.216 мушких и 31.581 женско), 911 мушкиња 28 женскиња које чита и пише, и 12.839 пореских глава.

Праштајући се с Врањем и његовом облашћу, не могу да се поменем да ми се раса у целом округу врањском и пределу Ветрнице чини много одличнија и боља од оне око Лесковца и у Пустој Реци. Одмах на први поглед види се, да су бољи Срби: и физиономија, и го-

вор, и одело — све им је српскије. А што их одликује више од свију других у Новој Србији, то је жива свест о историјској прошлости својој, о српском имену своме. Док у другим местима и у другим крајевима нема никаквих традиција, никаквих помена о прошлости народној, нити искре од осећања национлног, дотле крепки синови оних крајева знају, како да је јуче било, за царство срско, за стару славу народну, за Немањиће, за Косово, за кнеза Лазара, Југовиће, Милоша Обилића, и Вука Бранковића; знају да су ова двојица била *бажe* (пашенози), и да је Вук Бранковић „истурчио Босну"; знају Страхињића Бана и Топлицу Милана, и све друге јунаке историје и поезије српске. Али, мимо све остале, највише знају и најчешће помињу Краљевића Марка, и његовог Шарка, управо рећи они живе и дишу Марком. Ако је где каква градина, – Марко ју је зидао; ако има где, на каквом чудном месту, каква стара црквица, — то је Маркова задужбина; ако наиђеш на какву клисуру, — она не може бити другога кога него Маркова; ако пролеш кроз какво камените ждрело, — то је Маркова капија; итд. Као што је у нас, у Старој Србији, све зидине и градине зидала и градила сирота Проклета Јерина, тако је у овом крају, и даље од њега, идући на југ, све зидао и градио Краљевић Марко; само с том разликом, што ми не хвалимо Јерину тога ради, а Марка овде славе овога ради.

Осим тога, ови људи знају и за нову историју српску; у њиховом памћењу живи Карађорђе, „Деда Милош," и „књаз Михаил;" нарочито умеју да причају колико су Турци страховали од ове двојице, и како су се обрадовали кад је њих нестало, „па даде Господ — додају — те им дохака баш онај, кога су се најмање бојали."

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

М. РАКИЋ.

ВУКАШИН

ТРАГЕДИЈА У V ЧИНОВА. НАПИСАО Д. Ј. И.

Чин I

У цркви св. Аранђела. Код олтара стоји гроб Душанов. Улази Царица Јелисавета, а за њом кнез-Лазар и војвода Драшко Батрић.

Царица Јелисавета. Томе се никад нисам надала —
И опет борбе и опет напори.
Пре је Синиша с' војском устао,
Побуни земљу народ подиже
У земљи српској раздор направи,
И крв се проли, реком потече.
Па тек Синиша да се умири,
А за њим други већ се одметну
Подкопаше нам чврсто станиште
На коме Душан престо подиже
Раслабише нам јаке стубове,
Докле ће тако? —

Батрић. Докле, царице?!
Све докле круна буде гледала
Како јој силом престо отимљу,
А она мирно, благим начином
Опраштала им буде. Дотле све,
Док цар не почне друкче радити,
Ил' — прости моме грубом говору —
Док се не проспе — Немањића крв!
Све дотле, дотле светла царице
Док не пропадне српска држава
Док се не сруши слава Србије
За коју памте тол'ки векови;
Докле у крви кад се пролије
Не утопи се круна злаћена
Коју је Душан сину сковао
А син не знаде да је сачува! —

Царица Јелисавета. Војводо?!
Кнез-Лазар. Светла царице —
Допусти моме скромном говору
Да овом збору кажем потврду.
Што Драшко рече — све је истина
И ја се бојим скоре напасти.
Вукашин лако може пропасти,
У сабору је наша већина,
Победићемо — али, царице,
Буде л' Вукашин опет успео
Да замком цара вешто добије
Ту онда нема спаса никаквог!
Царица Јелена. У тврдо знате да је већина
На нашој страни?
Кнез Лазар. Јесте, Светлости!
Царица Јелисавета. Па на што би се више бојали
Када Вукашин право изгуби
И ућутати мора на свагда.
Кнез Лазар. А не хтедне ли?
Царица Јелисавета. Залуд му је све
Он неће лудо народ дизати;
Јер ко би пош'о да се бори за њ'! —
Кнез Лазар. Да Бог да тако! небо стуштено
Не мршти залуд црне обрве
Нит јечи тако из потаје гром
А да на земљу пљусак не лије. —
Ал' како било, светла царице
Ми ће мо уз вас чврсто стајати
Чуваће престо наше деснице
Последња док се не пролије крв. —
Царица Јелисавета. Хвала ти кнеже — верност искрена
У срцу твоме вечно борави —
Нека ти Господ с' неба помогне
А ја ћу у двор, поред иконе
За мог Уроша срећу просити.
Збогом Господо! (оде).
Драшко. Заман ће бити скромна молитва,
Не будеш ли се сама помогла
Ни Бог те, веруј, неће видети!
Кнез Лазар. Остав се Драшко таквог говора
Она је жена, шта би хтео ти?

За њих и јесу скромне молитве
А ми ћемо се мушки борити. —
Ну ти ми пређе нешто помену
Да Вукашин са неким шурује,
То треба знати, кажи, ко је тај?

Драшко. Властела Алтоман.

Кнез Лазар. Још један разбојник!

Драшко. Или отровник. —

Кнез Лазар. Од стрица браћу он је отров'о
Њихове земље да би добио;
Од тог се бољем нисам надао.

Драшко. А с' њим по реду Гојко, Угљеша —
Као што видиш, красна дружина.

Кнез Лазар. Вукашинова браћа рођена.
Са паклом се је придружио бес
Ал' ипак, ипак зебња некаква
У срце као да ми продире.

Драшко. Не знам зашто то! —
Зар није уз нас грдна већина
Да Вукашина доле бацимо
А буде ли се само опир'о
Нека се чува! Кнеже, веруј ми
Крваво гвожђе ова мачина
Доста је да се једном подигне
И Вукашин је ладна трупина.
Хеј, шта су борбе шта ли победе
Рођеној слави што сам низао
Уз песму мача, копља крвавог
И целу славу мојих дедова
Прежалио би тек за једну кап
Што би је удар чије мачине
Из Вукашинових груди пролио! —
Шта велиш, кнеже, није л' тако све?

Кнез Лазар. Та Вукашин се не сме подићи
Већ то ме мори што је Урош благ
Безазлен, миран — срца доброга
Па кад му овај лисац подлије? —

Драшко. А шта смо ми?
На сваки корак ваља пазити!

Кнез Лазар. Ал' ако се још једном увуче,
Тад, веруј, нема више помоћи.

Драшко. Буде ли тако да цар пропадне
Турцима ми је боље отићи
Него под канџом таке протуве
Што га је Душан силом подиг'о
Из гадног блата ситне прашине —
Под таквом круном да останем ја,
Па тај да мени господари сад.
Тако ми части славе витешке
Дедовског ми старог поноса
То никад неће, никад кнеже, знај
И с' Турцима ми је бити милије
Боље да орао двоглав пропадне
Да му се десно крило сломије
Нег' да га носи на персима он!

Кнез Лазар. Заиста, биће многе несреће
Ако се Урош опет превари
Те почне својим мирним начином
У овој борби да нас изравна;
Ал' што се мене буде тицало
До смрти ћу му веран остати
А после, после како бог да

Драшко. Ево их иду — само смотрено,
А биће горка данас јабука
Вукашин ће је први кушати
Алтоман за њим — па читави ред!

(Улазе Патријарх Сава, цар Урош, Вукашин, Гојко, Угљеша, Алтоман, властела и властелчићи. Властела Влатко код једног стуба за време целог саборисања ћути)

Патријарх (једном витезу).
На уласцима стражу постави
Да ко год не би амо ступио,
А сакупљеној кажи светини
У миру да се кући разлази. (Витез оде)

Кнез Лазар. Погледај Драшко Гојка, Угљешу,
Алтоман с' њима нешто шурује
Шта л' мисле сада, да л' о победи
Или пропасти? Да ли тугује
Ил' друго мисли царев намесник,
Јер ми забринут много изгледа?! —

Драшко. Тешко је бог ме кад се измиче
А под канџом је сјајан био плен
И сам се чудим како излапи
Поштење, слава — све за један трен.

Патријарх. Светли саборе!....
У име Бога свете Тројице
На овом смо се месту скупили
Да о судбини земље Србије
О круни царској поведемо реч.
Ви знате, шта нас амо доведе
Покојног цара славног Душана
Да потврдимо вољу његову
Да л' је Вукашин право добио
До смрти своје поред Уроша
Да намесничку задржава власт
Или до оног дана познатог
Кад пунолетан постаде нам цар? —
Решења браћо, а за потврду
Решења тога црква сведочи
Сабор је отворен.....
Кнез Лазар. Први имам реч.
Патријар. Чујмо господо!
Кнез Лазар. Славни саборе!
У твојој моћи правда борави
Не додирнута света истина
Не за рад себе или другога,
Већ за њу само ево говорим.
Тешка су доба данас настала
За славом Душан што нам остави
Остаде једна мана велика
И он је није мого видети
Ту грдну ману што нас убија
У пропаст народ што одведе сав
То да је знао, да је видео
Друкче би било, али овако
Ево нас овде бригом занети
Где ће нас завист наша однети!
Докле ћа тако, кажите ми сад?
Камо нам цара? камо Уроша?
Где му је престо што га наследи
Да славно њиме к'о цар управља.
Кажите где су? Ал' ви ћутите
Срца су ваша болом препуна
У чемер се је љубав створила
А туга љута притискује груд

Гледајућ' тамо поред порфира
Како се један силом задржа.
На самрти га Душан потврди
До пунолетства младог Уроша
Нека му буде од помоћи тек;
Ал' ево прође седам година
И он га није напустио још!
Неправо своје правом заклања
Докле ће тако, кажите ми сад
Реците браћо ко је добру рад
Да ли Вукашин може остати
Није л' му време давно протекло?

(Граја: «тако је!» «није тако!»)

Да завршим реч; —
У име цара, славног сабора
Нек се Вукашин права одрекне —
А не хтедне ли, онда ћемо ми
Од њега право силом узети!

Драшко. Тако је, браћо, наше деснице
За цара ће се само дизати.
У земљи српској Немањић је цар
А с' Вукашином доле, господо!

(Граја: «Доле с' Вукашином!» «Живео цар!»)

Вукашин (излети из гомиле пред гроб Душанов).
Реч! дајте ми реч!

Сабор. Доле с' њим!

Вукашин. Господо хоћу реч!
На гробу наше славне прошлости
Над успоменом наших победа
Над Душановим трошним костима,
Ја тражим речи, тражим говора!

Сабор. Доле с' Вукашином!

Вукашин. На колена падајте робови
У име најсилнијег цара
У име сенке силног Душана
Пред којим многа царства дркташе
Његову вољу с' гроба његова
Свечано хоћу да вам изнесем!
Или је такво доба настало
Да свету сенку славног Душана
Не уме више Србин штовати

(сви клекну осим Вукашина и Влатка).

Ој света сенко славне прошлости
Пред гробом твојим ево говорим
Уз страшне речи свете заклетве
На твојој смрти што ти дадох ја,
Кад си је од мене силан тражио:
Уз твога сина, младог Уроша
До своје смрти да ћу стојати
Ко десна рука! заклео сам се
А заклетва је била велика
Вукашин ће је верно вршити!
А шта је сабор данас почео
Када нас друге бриге чекају?
Из Једренета подиже се бес
Неслоге наше чекају згодицу
Па да нас сатре, да нас убије
А трула Грчка тражећ себи спас
Једренској хали прича о нами!
Па завидљиве Млетке гледајте
Дволичну сабласт мора дубоког
Како нас мери кобним очима
Осмехом лажним блудног поноса
Како нам пружа срце варљиво.
Одовуд Грчка, с' њоме Турчин сам,
За леђа Млетке очекују тек
Пропасти наше тај несретни дан!
И место да се братски сложимо
Најчвршће слоге дизајући зид
О који би се њина навала
Отпором нашим бесно срушила.
Ми већи раздор само дижемо —
Не, то је подло, то је несрећа
Која је нашу земљу занела
У понор страшни наше пропасти.
Докле ће тако, докле господо —
Пуштати нека завист ликује?
Зар није било доста несреће
Над јадном земљом што је беснила,
Или би хтели да је буде још? —
У слози само наћи ћемо спас
Овако само пропаст зачиње
Паклене игре црну судбину! — (Сви устају).

I Властела. Вукашин има право!

II Властела. И зар би смео тако зборити
Пред гробом би се лажа сурвала
Он жив остаде, то је довољно! —
Да живи Вукашин царев наместник!

(Измешани гласови: «Да живи Вукашин! Доле с' њим» !).

Кнез-Лазар. Стан'те господо!
Саборисање није свршено.
Поштујем славу сенке покојне
Поштујем вољу силног Душана;
Ал' мртви не ће да нам прозборе
Уз клетву Вукашинову, славни саборе,
Доказа хоћу! Камо доказа?

Угљеша и Гојко. Ми смо доказ тај!

Угљеша. На царевом смо били издаху
Кад нам је брата Душан дозвао
Кад му је силан право предао
До смрти своје, докле буде жив
Уз Уроша да му помаже —
Тако је, господо, то јамчимо ми!

Алтоман. Пред сабором сам трећи сведок ја!

Кнез Лазар. Ха, ха — ха!
Тронца јамче, чусте л', господо?
Тронца споре целом сабору
Ма има л' јоште у сабору том
Који би Вукашиново право бранио?
Угљеша, Гојко, браћа рођена
За свога брата морају гласати
Докази њини овде не важе —
Камо другога?

Патријарх. На царевој сам се смрти затек'о
Вукашина је тада дозвао,
Намесничко му право предао
До пунољества младог Уроша
Нека му буде од помоћи тек.
Цар Урош онда беше врло млад
Седам година прохујаше сад
Цар је пунољетан, њему не треба
Вукашинове више потпоре
Државној цељи да га поведе.
Вукашине, доста си владао

Ну одреци се права вечитог
Које ти Душан никад не даде!
Не ћеш ли, свему нека буде крај
У име овог светог сабора
К'о бунтовник ћеш бити оглашен.

(С поља граја, утрчи витез с мачем.)

Витез. Господо! — Светина се буни, хоће унутра
Хоће да свога цара поздрави
Чујете л' како грме гласови:
„Да живи Урош! Цара хоћемо!"
Они се плаше ваше препирке!

Патријарх. Мачем улазак брани витеже
А сабор ће се скоро свршити!

(Граја с поља: «Да живи цар! Доле с Вукашином!» — Глас витезов «Даље светино»!)

Вукашин. Хеј попе, ти си дивно развео
Кад си ме у те мреже уплео
Ма Бог и душа не ћеш продрети
Тај свети завет клетву искрену
Овим ћу мачем знати бранити!

Драшко. Мачем бранити?!
Јесте л' га чули, славна господо!
Против светиње против сабора
Вукашин је мача подиго
Доле са њиме, ми смо издани!

(Ваде мачеве, одвајајући се на две гомиле, у том се улазак провали и гомила витезова јурне унутра са виком: «Доле с Вукашином!»)

Урош (међу њих.) Доле мачеве!
Пре бих се своје круне одрек'о
Него ли вашу крвцу левати!
Скупа је круна, то ја добро знам
За коју сте се славно борили
Ма скупљи ј' пехар, скупљи дворови
У којим људска крвца борави!
Вукашине, реч је последња
Намесник мени више не треба!
Нек ти је хвала, хвала велика
Крај мене што си себе мучио
Од тебе сам се добру учио!

Вукашин. Изгубих овде свету заклетву
На другом ћу је месту тражити!

(Вукашин, Угљеша, Гојко и Алтоман одлазе љутито — за њима сви. Црква је празна а иза стуба излази Влатко, и ступа пред гроб Душанов).

Влатко. Чудо за иста!
Како се витла коло судбине!
До јуче владар целом народу
А данас игра глупе светине?
Вукашин паде, Урош устаде,
Са вршка доле; са низа у вис?
Такав је живот, и гле где је крај:
Толике борбе, силни напори,
Мачеви, стреле, копља, окршај --
А све то за што? Дал' за овај пед
Куд се је мирно сада склонио?....
Дериште слабо владар Србије
И тај ће оца наследити свог!
Ал' све да буде, шта ми је до тог?
Какав беше он, а какав тај,
То моје није, ал' изгубљен рај
У Урошевој ћу смрти тражити.
Вукашине ти си стрефио
Кад си ме данас амо спремио!
Корачамо за једно, знамо где;
Један да престо србски добави,
Други на престо своје љубави;
Један се маша царске столице
А други срца лепе царице!
Ох, ал' је лепа, дивна како је
Ја речи немам да опишем сјај
Лепоте што јој небо дарива!
Да моја буде лепа царица
Са неба треба цара збацити,
И збаци ћу га вере ми!
Добро је себе Влатко спремио
Добар је начин овде смислио
Вукашинов се овде врши јед
А ја га лијем, лијем у нештед!
Тек преко једне мртве лешине
Љубави тој се може попети.

(Улази Нестор, а за њим властелин Боривоје кабаницом увијен — крије се за стуб.)

Нестор. Ст! Влатко — јеси ли сам?!

Влатко. Ти си Несторе!

Нестор. Само полако,
К'о да сам чуо неке кораке
Где моме трагу хитро следују!
(Пође вратима.)

Влатко. Где ћеш?

Нестор. Већој сигурности. (Затвара их.)
Тако! Сами смо сад
Овамо руку, ја сам њојзи рад.

Влатко. Сигурно празној не.

Нестор. Е врага! И тај погађа све.
Ал' није чудо, то је грчка крв!

Влатко. Ниси заборавио за што сам те звао?

Нестор. Да заборавим? Болан јеси л' луд?
Да заборавим злато сјајано
Што ми га пружа твоја десница!

Влатко. Е добро дакле, још кроз који час
А знам да дуго нећеш чекати,
У ово доба увек долази
Очевом гробу, да га целива.
Ал' добро пази, нож је сигуран
Јел' рука добра!? (Даје му новце.)

Нестор. Ко твоја Влатко! Ја сам вичан том
За злато да проспем туђу крв
Па да те не знам као земљака
И твоју бих мог'о продати!

Влатко. Зликовче!

Нестор. Шта велиш друже?

Влатко. Не знадох да се умеш шалити;
Ал' о том доста! Дакле спремај се
Будеш ли знао добро згодити
Од Вукашина ћеш дара добити
Сад збогом остај! Ајдмо срећицо
Та до сад сам те жељно тражио
Сада те нађох, право ћемо њој. (Оде)

Нестор (сам.) Збогом јуначе!....
Вукашин је пао, за то овај миг
Како бих танке мреже исплео
Да би се паук по њој попео.
Он паде, и само ја што га могу дићи
Да једним махом оног оборим
Кога је данас народ подиг'о

Да истим махом оног подигнем
Ког данас народ доле обори
Лепа играчка! — Ал' каква мисао!?
К'о муња мозгом да је синула!
Како би било, кад бих друкчије....
Та то је дивно, дивно заиста! —
Вукашинову издати намеру
О њојзи једну реч, и ја бих горе тад
Да летнем у вис!... Не, ту не смем ја
На висини је престо заиста,
У истом вису стоје вешала!
Ја нећу тамо, нек ђаво носи све
И Вукашина, Влатка, Уроша,
Као што их давно понео.
И после тога јел' поштење то,
Да одам тога ко ми сверова?
Ал' ево њега! — Ух, ал' ме је страх
Што стрепим тако? — Та ја нисам ђак!
Нека се страши томе почетник
На овом делу ја сам уметник!
Зар мало крви што ћу просути
Од тог' да се плашим? за цело не!
Та и досад су свеће гореле
Што их је небо пламом уждило,
Ја сам их јунак доста гасио!
Али до беса шта ме мучи то,
Да није овај гроб?
То ми се никад није десило
Да узмем душу сину једином
На кобном месту гроба очева —
Сад за грм ловче — срна долази! —
(Крије се за стуб)

Урош (прилази очевом гробу.)

Како су мирне ладне зидине!
Мало час ука бурне скупштине
Потресала је тамне сводове;
Мрамора ладног танки стубови
Од лажне клетве чудно дрхташе —
Леденим дахом давне прошлости,
Уз Алтомана лажну потврду,
Хтеде да себи крила сакује

Са њима у вис да продужи лет
Ал' заман, други за њега је свет
Куда га данас сабор остави. —
Оче, мој оче!
До сад си слуш'о сина жалосног
Над хумком твојом како уздише
Слушо си, па ти беше сувише, —
О, да је сада, да се подигнеш
Да видиш твога сина радосног
Како се овде срећан радује.
Данашњој срећи, дану сјајаном!
Круну је твоју сабор вратио
Од Вукашина ми је старог избави.
Доста сам дуго тужан патио.
Ох оче беше грозна наука
Од њега до сад што сам учио!

Нестор (прикрада се с ножем.)
Сад си свршио!

Боривоје (удара Нестора ножем.)
Да л' си достојан такве награде!

Нестор (падајући.) Добро потреви — проклет дао Бог! —

Урош. Шта је ово сад?

Боривоје. Ништа Светлости!
За соколом се врана подигла
Крилима црним, да јој нађе траг
Тако сад! — Прашина ј' за те црна тичуро
Ал' никако вис!
Соколу сивом доликује зрак
Ко теби низ —
Ој, да је тако свима вранама
На свагда једном докончати већ
Друкче би круно соко летио!

Урош. Овај би мене убио
И ти си Боривоје тај, што си ме спас'о!

Боривоје. Али за тебе то је опасно
Самац по ноћи тако лутати
Дал' Вукашина не познајеш још?
Круно, чувај се!

Урош. Круно?! Боривоје шта значи то?
Што тако ладно, зар ти нисам брат?

Или у мени више не видиш
Старога друга твога Уроша!
Или је круна таква за иста
Да сјајем свога жутог бледила
Одбаци лепше сунца светила!
Ил' круна не сме браће имати
Дал' не доликује круни злаћеној
Да крај ње љубав братска станује
Бориvoје мој —
Од како си с' истока дошао
Другачији си много постао! —

Бориvoје. Али круно!

Урош. Не, не! Радије ми је жртвовати све
Нег узвик онај братске љубави
Заједно негда што га делисмо
То беше живот! — А сад познадох,
Паклене борбе шта су болови.
Каква разлика!
Пређе сам срећу само гледао
А сада јаде патњу вечиту.
Гвозденим бичем бесна судбина
Прерано поче да ме удара.
Леденим збором ладног осмеха
Ко да је чујем како говори:
То ти је живот — оно беше сан
У колевчици наде лажљиве
Варљива срећа кад те нијаше
То санак беше, овакав је дан!...
Да гадног дана, гадне истине,
У игри светској што сам видео;
Па Бориvoје сећаш ли се још
Док ни смо знали шта је овај свет
Ко мала деца ми се збратисмо,
Па сад, да није увенуо цвет
На срцу твоме што је цветао?
Да није свела љубав братинска,
У грудма до сад што смо носили —
Јели да није, ја то добро знам!

Бориvoје. Поштујем доба мога детињства
Ал' светла круно друкчије је сад!

Урош. Друкчије велиш? — Ој, та остави
Ладнога ума, луде пресуде.
Ту срце суди! (Рашири руке.)
Боривоје. Срце за иста!
(Загрле се. Завеса пада.)

ДЕСПОТ СТЕВАН ЛАЗАРЕВИЋ

ЗА ВРЕМЕ ТУРСКИХ МЕЂУСОБИЦА (1402—1413)

ОД

Љ. КОВАЧЕВИЋА

(НАСТАВАК).

По што се Стеван венчао за самодржца „**отьчьскомв ждрѣбию и широтамь срьбьскые земле**", отпочео је утврђивати Београд. Везавши се једном с Угарском, он премести свој престо из Крушевца у Београд и начини га средиштем политичког живота српског. Да би га што пре унапредио, наредио је, да се у њега његови поданици насељавају, а поред тога даровао је велике трговачке повластице свима оним трговцима, који се год у њему настане.[24] Ове мере учинише доиста, да се Београд брзо подигао тако, да се с њиме могло мерити још само Ново Брдо са својим богатим рудницима.

Користећи се Мусулмановим бављењем у Азији, Стеван се није задовољавао само тиме, што је опале градоке оправио, него је и један из нова подигао. Имајући на уму раније Бајазитове упаде у Браничево, он подигне манастир и око њега град Ресаву (Манасија), који је имао тај задатак, да спречава даље упадаје у „Подунавље."[25] Утврђење Београда и подизање Ресаве извршено је између 1405—1407 године.

[24] Гл. XLII, 285—286.

[25] Гл. XLII, 288—290.

После читаве године, од како је деспот Стеван предузео владу, изаслала му је општина дубровачка два властелина, Марина Растића и Матка Градића, да им потврди старе повластице. 2 Декембра 1405 потврдио је Стеван, у „славном граду" Борчу, општини дубровачкој ове повластице:[26]

а. Ако се догоди парница између Дубровчана и Срба, да се поставе за судије половина Дубровчана и Срба, и да се пред њима парниче, а порота Дубровчанину да је дружина његова од Дубровчана који се десе у истом или у најближем месту. Ако обе стране хтедну сведоџбу да се постави половина Дубровчана а половина Срба, а од тих сведока да не може ни један побећи.

Ако се с Дубровчанима успарниче Саси, да се суде као и Срби, половина судија да су Саси, а половина Дубровчани. И да не позива ни Србин ни Сасин Дубровчанина на други суд, него пред оне судије.

Ако се парниче међу собом сами Дубровчани, учинило се дело у Србији или Дубровнику, да им суди дубровачки конзул и његове судије. Ако се осуђени не би хтео покорити њиховој пресуди, конзул и његове судије могу га свезати и држати, докле год не плати што је осуђен.

б. Ако Дубровчанин купи коња, па га позна Србин или Сасин, и рекне: Украден ми је или отет, да се закуне Дубровчанин, да не зна за крадљивца нити за разбојника, него да га је купио. Ако буде воља Србину или Сасину узети свога коња, дужан је да врати Дубровчанину онолико, колико је он за њега дао, нити овај може задржати коња.

в. Ако Дубровчанин даде своју робу Србину на веру, па му овај не би признао, да се Дубровчанин закуне својом вером и душом шта му је дао, и тада му је Србин дужан платити.

[26] Mon. Serb. 266—269.

г. Ако би какав Дубровчанин погинуо где од разбојника, или би га покрали у селу, да плати околина све, што узму разбојници или крадљивци; не плати ли околина, платиће сам деспот.

д. Ако Дубровчанин стигне у *стан* (гостионицу) пре Србина, овај не може ту остати преко воље Дубровчанинове.

ђ. Дубровчанима не сме бити *намета* по трговима српским.

е. Који се Дубровчанин забаштинио у Новом Брду, дужан је зидати и чувати град, а који су *гости* и нису се забаштинили, како им је воља.

ж. Ако се разбије дубровачка лађа у Приморју, да се поступи по старом закону (т. ј. да се дубровачко имање мора повратити.)

з. Ко год усхте из Србије ићи у Дубровник ради трговине, био Србин или Влах, да иде слободно и да га деспот не уставља.

и. Где су били тргови поморски и сланице за цара Стевана и кнеза Лазара, да остану и унапред.

ј. Ако умре какав Дубровчанин у Србији, у његово имање да са не сме мешати никакав српски чиновник нити ма ко; него да је онога коме је на самрти остављено, или дубровачко.

к. Да се не узима од Дубровчана дар на силу или ма шта преко њихове воље; него да ходе свуда слободно са својим тргом.

л. Ако је који Дубровчанин коме што дужан или крив, да се тражи *истац* т. ј. онај који је дужан или крив, а да не буде *преузма*, т. ј. да „не плати и не пати“ онај, који није дужан нити крив. И

љ. Ако се деспот свади с Дубровчанима и науми да ратује с њима, дужан им је на 6 месеци раније јавити,

како би могли иселити се из Србије, и тек тада да ратује.[27]

Међу тим збили су се у Босни догађаји, који су имали врло великог утицаја на политичку радњу Стеванову и још га јаче зближили са Жигмундом. Поменули смо да су босанска властела збацила (1404) краља Остоју, што је се измирио са Жигмундом и признао врховну власт угарску над Босном. Нови краљ Твртко II Твртковић, незаконити син највећег владаоца босанског, Стевана Твртка I, прими страну Жигмундова противника, напуљског краља Владислава. С тога Жигмундо одлучи, да силом поврати угарски утицај у Босни. 2 маја 1405 знало се и у Дубровнику, да „**велике воиске приправлю**“, а у писму свом од 31 истог месеца Жигмундо изреком вели, да ће с војском против „*краљевине Раме или Босне, да исправи и васпостави границе своје краљевине*". (Rad IV, 84). И доиста, негде у септембру 1405,[28] ударе две угарске војске на Босну: једна на Бихаћ, а друга на град Сребрник. Ова војна није имала великог успеха за угарску војску, која је пре новембра морала оставити Босну, а само је град Сребрник остао у угарским рукама, и у њему се држала угарска посада. Да угарска војска није најбоље прошла у Босни, види се нарочито из одговора, који је дубровачка општина послала у Новембру 1405 године, на писмо великог војводе босанског, Сандаља Храњића. У том одговору вели општина, да јој је мило било, кад је видела из писма

[27] Ове исте повластице потврдила је, 29 Декембра 1405, у Вучјитрну, госпођа Мара Бранковићка и њени синови. Mon. Serb. 269—272. О поморским трговима и сланицама Бранковићи веле: «Ако нам бог помогне, те буде онуде наша држава, куде су били трговп и сланице у прве господе и цара Стевана, ту да буду и сада.» Mon. Serb. 271.

[28] Да је у ово доба вођен рат, види се и из писма општине дубровачке, које је 5 октобра послала Сандаљеву човеку, жупану Томиши, и којим му допушта, да може по својој жељи, доћи у њихов град, ако му „**БУДЕ КОЮ НЕВОЛЮ ѠДЬ УГРЬСКЕ ВОИСКЕ**“ Пуц. I, 66. — 22 окт. исто је допуштено кнезу Павлу Раденовићу. Пуц. I, 69.

његова, да се краљ, херцег Хрвоје и остали дубровачки пријатељи у Босни находе „**ꙋ добрꙋ стањю и добрꙋ ꙋфањю**", па додаје: „*Што нам за Угре пише ваша милост, сведок је онај који је творац свему, да бисмо се радовали, кад би сви народи колико их је год, с босанском државом били у свакој доброј љубави и миру, а нарочито Угри, јер по вашој милости у сваком вашем добру били бисмо и јесмо и ми учесници*". (Пуц. I, 70. Упор. Rad IV, 86—87.)

Овај неуспех и непрестани нападаји Босанаца на угарску посаду у Сребрнику покрену Жигмунда, да после годину дана, из нова удари на Босну. То је могло бити у августу 1407, јер 12 септембра находимо Жигмунда у војном стану „*близу града Бобовца*" (prope castrum Babuncz), а 5 октобра „*покрај реке Врбаса*" (iuxta fluvium Orbacz; Engel", loc .cit. 358). Нападај угарске војске био је, по свој прилици изненадан, те јој се Бошњаци у први мах, нису могли озбиљно одупрети; мањ ако је нису намерно пустили, да уђе дубље у земљу. По ма како било, Жигмундо је, или из страха да га прикупљена босанска војска са свим не опколи, или због оскудице у храни, или због ма какве друге недаће, морао оставити Босну пре свршетка октобра, јер 29 овог месеца општина дубровачка, у одговору на писмо босанског војводе Сандаља, вели: „**Што пишете ꙁа господина кралꙗ Жигмꙋнда, ꙗрь поиде прѣко сь всѣмь, волꙗ и хотѣнье божие било ꙗ, и намь (ꙗ) много драго, да мею ви и нимн крьвь не бꙋде се пролила**".[29]

Уверивши се по други пут, да се Босна не може лако савладати, Жигмундо се стаде озбиљније спремати

[29] Пуц., I, 90—91. — Рачки пише (Rad IV, 95), да није ни ове године дошло до рата између Жигмунда и Твртка II, држећи да је град Babuncz село *Бабинец* у крижевачкој жупанији. Да је било рата и 1407 г. разабире се још из писама у Пуц. Спом. I, под бројевима 163, 166 и 168. Издавач је, по моме мишљењу, прочитао Babuncz место Babuvez или Babuvcz (да се v прочита као n, није редак случај). Да пак *castrum Babuncz* више звучи на *град Бобовац*, него на *село Бабинец*, свак ће признати.

на војну. На његову ранију молбу да га папа потпомогне својом влашћу у рату против „неверних Аријана, Манихеја", под којима се разумеваху патарени босански. Гргур XII изда, 9 новембра 1407, позив на Хришћане у корист краљеву. По што је 9 фебруара 1408, република млетачка одбила понуђени јој савез, Жигмундо стаде прикупљати војску у својој краљевини. Осим те војске узео је под најам и пољских чета, међу чијим се војводама поименце спомиње храбри Завиша Црни, који је доцније погинуо при опсади Голупца.

Обезбедивши себи моралну потпору папину и прикупивши силну војску, по Виндеку 60.000 (сам краљ вели да је војевао validissimo exercitu), под изговором да војује за католичку веру, Жигмундо, у другој половини лета 1408 године, пређе из Славоније у Босну и, уз реку истог имена, упути се у срце босанског краљевства. Босанска војска дочека непријатеља код Добора, али буде лоше среће. Битка буде изгубљена, и сам краљ са 126 одличних племића паде у руке победиоцу. Погубив поменуту властелу и бацив њихова телеса у Босну, Жигмундо раздели војску на више одељења, те је за кратко време „многе вароши и градове из босанских руку отела". (Rad IV, 97).

Међу тим краљ Остоја, који је дотле живео у Бобовцу, поглавито услугама војводе хумског Ђурђа Радивојевића (за њим је била Владика, унука краља Дабише по кћери Стани) и брата му кнеза Вукића, докопа се из нова босанског престола. Између њега и Жигмунда не дође до рата — Босна је из нова признала над собом врховну власт угарску, а угарска је војска оставила Босну пре Октобра исте године (Rad IV, 98).

А како се понашао Деспот Стеван за босанско-угарских ратова? Ако узмемо у обзир: да је Жигмундо тражио млетачки савез, папску потпору и најмао Пољаке, само да би могао савладати Бошњаке; да је деспот Сте-

ван *дужан* био помагати угарском краљу, по уговору од 1403, за уступљени Београд с дотичном облашћу; сведоџбу Жигмундову, да је Стеван *„у свима* његовим мучним ратовима, *срећним* и *несрећним....* имање и личност и сва добра своја и својих" излагао; тврђење секретара краљева (Виндека), да је Стеван доиста помагао угарској војсци да победи Босну (узгред буди речено, да он погрешно пише, да се рат угарско-босански 1408 довршио) и да је Жигмундо после рата исте године дошао у Србију, да још јаче утврди пријатељске везе са Стеваном; најпосле, да је, 12 Декембра 1408, Жигмундо одликовао Стевана орденом „златнога змаја" прве класе, а то се од ничје давало само 24 најзнатнијих *угарских* великаша — онда можемо поуздано рећи, да је у војни од 1408 помагао Жигмунду и деспот Стеван.

Овај поступак Стеванов изазвао је на ново незадовољство у Србији и имао врло жалосних последица. На чело незадовољне властеле ставио се и сада Стеванов брат, кнез Вук, а потпомагала су га оба Бранковића, 18 августа 1408, Дубровчани пишу Мари Вуковици: „**ѡ пришьстью господина Гюргꙗ к вамь много бисмо весели и радостни, и благодарнмо господа бога и нега непристанно молимо, да га вьсуде, нега и негова брата, здраво и добрѣ носи и враꙗ**" (Пуц. I. 92). Из ових речи изводимо, да је, још за време босанске војне, Ђурађ путовао у Једрене к султану, по свој прилици заједно с Вуком. Вук је заискао што већу војску од Мусломана, говорећи *„Хоћу да ударим на брата мога, или да ми да половину отачаске земље и градова, с којима ћу твојем царству служити, или ћу земљу поплeнити и сатрти"* (Гласн. XLII 290). Мусломан, који се већ утврдио био у власти, радо прими ову понуду — једно с тога, што је Вук пристао да буде његов вазал; друго с тога, што се бојао савеза Стеванова с Угарском; а најпосле и за то, што је распра

међу Стеваном и Вуком ишла у прилог освајачкој политици турској и даде Вуку велику војску, по Орбину 30,000 с одабраним војводама, а под командом чувеног војсковође Авренос-паше. (свршиће се)

ЉУБИМ ТЕ ДУШО! . . .

Сумрачак пада; тишина се свија,
У миљу тоне васиона сва;
Вечерња звезда трепери и сија:

Весело све је — само нисам ја!
Немир ми стиск'о уморене груди —
Несрећно срце што љубити зна!

*

Кроз тија поља срдашце ми жуди
Далеко тамо у бајнији свет:
Да злато своје из-а санка буди

Уз гласак фруле, уз уздисај клет . . .
Ил' да јој шапне поветарцем благим:
Љубим те, душо, више него свет! . . .

Војислав.

„НА ГРАНИЦИ“

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876.

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК)

XII Шуматовац

Битка 11-ог августа 1876.

Битка на Шуматовцу тако је светао дан за српско оружје у историји нашега првог рата, да се ја несам могао задовољити само с мојим белешкама које сам имао о тој битци, према ономе што сам својим очима видео, него сам тражио да прикупим што више података за овај одељак мојих мемоара. До сада сам добио два писма, једно од потпуковника г. *Петра Аранђеловића* о самом утврђивању Шуматовца, а друго од мајора г. *П. Ц. Живковића* о учешћу шабачке бригаде I-ве класе у битци на Шуматовцу.

Пошто сам при крају последњег одељка ових успомена навео једну верзију о утврђивању Шуматовца, и то по чувењу, непристрасност и објективност захтева да одмах на овоме месту, пре причања о самој битци, саопштимо и верзију г. Аранђеловића. Ево његовог писма од речи до речи:

«Ниш, 4 јула 1880.

Драги В.

Према твоме тражењу, ево ти шаљем кратку историју о утврђивању Шуматовца за време рата 1876 год.

Кад се ђенерал Черњајев после битке на Вел. Извору вратио у Алексинац, изда заповест 12-ог јула да се цео његов штаб (у коме сам и ја тада био као начелник енжењерије) спреми, те да са њим изјаше у 8 сах. пре подне, ради прегледања рујевичких утврђења.

Пошто изађосмо на подножје Рујевице, пођемо с десног крила левом, од шанца до шанца, прегледајући утврђења и њихове посаде, и дођемо до једне батерије, која је била подигнута у виноградима на спрам пута који води од св. Стевана у Алексинац. Овде станемо, и после кратког разговора, ђенерал ми рече: да ту подигнем једну батерију ради уздужне одбране Глоговачког потока. На то ја одговорих да ми од такве батерије не би имали никакве користи, јер нам непријатељ с оног виса (и ту показах руком Шуматовац) не би дао ока отворити, ни овде ни око Рујевице, а по висини такође држах да неће бити мањи.* Даље рекох ђенералу да је Рујевица на сигурном топомету од Шуматовца, да је већина рујевичких утврђења према Шуматовцу отворена, и да је према свему томе јасно да нам ваља пре свега овај вис утврдити, јер ако то не би учинили, непријатељ ће га олако узети, и онда је господар Рујевице, а с њоме и Алексинца.

После мог одговора ђенерал се окрете мајору Сави Грујићу, начелнику артиљерије и рече му: да он истога дана после подне изађе самном на онај вис (показујући главом на Шуматовац) ради прегледа, а по свршетку да га о нашем мишљењу известимо.

Тога дана 12-ог јула, после подне, одем са мајором Грујићем на Шуматовац, и пошто смо га тачно прегледали, нађосмо поред наведеног још и ово:

1. Да се с овог положаја врло добро брани Глоговачки поток, који према фронту Рујевице образује врло велики мртав угао, и

* Мајор С. Луковић, мерећи висину Рујевице и Шуматовца нашао је да је овај виши за 7 метара.

2. Кад се не би овај вис утврдио, непријатељ би се могао врло лако спустити к селу Вакупу, чиме би нас пресекао.

Према свему овоме закључисмо, да је не само нужно Шуматовац утврдити, већ да је ово један од најглавнијих услова за јаку одбрану Алексинца, и онда се вратисмо.

Кад стигосмо у варош, мајор С. Грујић рече ми да не морамо обојица ићи ђенералу, за то му одох ја сам, известих га о свему и замолих га да се и он сам, ради боље сигурности, лично увери.

Ђенерал одговори да ће он доцније изаћи на место, али да ја не морам на њега чекати, него да одмах наредим све што је за утврђивање нужно, и да рад отпочнем.

Чим изађох од ђенерала, одмах одем команданту моравске војске, пуковнику г. К. С. Протићу, разложих му шта ми је ђенерал Черњајев наредио, и замолих га да ми стави на расположење капетана Живана Протића и два наредника са деповним алатом дунавске дивизије.

Пошто се и поменута лица и алат налажаху у Делиграду, то ми Командант рече да ја напишем депешу за позив, а он ће је потписати. Тако је и урађено и отправљена је оваква депеша:

„Г. Капетану Живану Протићу

Делиград.

Управу над довршењем тамошњих радова и остало предајте поручнику Кесерићу а ви, са наредницима Пешићем и Зарићем дођите одмах амо и јавите се мајору Аранђеловићу. Инжинирски депо дунавске дивизије, у колико се на Делиграду налази, крените амо.

Званично

Командант, пуковник

К. С. Протић, с. р."

Сутра дан, 13-ог јула, око 3 сахата после подне дође капетан Живан к мени, а ја одмах одем ђенералу Чер-

њајеву и јавих му да полазим с једним енжењерским официром на Шуматовац, да му одредим посао. Том приликом напоменух, како би добро било да и он тамо дође да не би доцније било каквих замерака пошто се рад већ отпочне. На то ђенерал пристаде, а ја са Живаном одох раније.

Док сам с капетаном Живаном на самоме месту посао удешавао, угледамо ђенерала са свитом на подножју Рујевице, и пошљем му два народна коњаника (ако се не варам Ђоку Барловца и Алексу Цветковића) на сусрет, да му покажу куда се најлакше може попети на Шуматовац.

После по сахата ђенерал стиже. Изађох му на рапорт и саопштих му пројекат за утврђивање.

После извесног расматрања и разговора, ђенерал одобри пројекат у свему, и тада се сви вратисмо у Алексинац.

Рад на утврђивању отпочет је 14-ог јула. У току овог рада добио је капетан Живан под своју управу и друге послове око Рујевице, па је за то на Шуматовцу као стални надзорник остао наредник Илија Зарић, а капетан Живан вршио је више контролни надзор.

Од 14-ог до 19-ог јула радили су на утврђивању Шуматовца оба лепеничка батаљона II-ге класе, око 800 људи.

Од 19-ог до 26-ог јула радио је само први лепенички батаљон, јер је други био послан на посао око Рујевице.

Од 26-ог јула до 11-ог августа искључно, радили су оба батаљона на смену и дању и ноћу, секући винограде обарајући гору око утврђења, правећи препречна средства, и разбијајући стене динамитом, јер се одмах испод половине метра у копању рова, ударило на стење.

Као што видиш, В. на утврђивању Шуматовца радило се, рачунећи и ноћи, више од месец дана, и рад је управо трајао до оног часа, кад су Турци напали. Сре-

ћом све најнужније беше свршено, осем мина, које су такође у стени рађене. И оне би биле готове 11-ог августа, да нису Турци баш тај дан напали. — — — — — — — — — — — — — — —

Твој пријатељ

Петар Аранђеловић."

У нашем главном стану није се ни слутило да ће 11-ог бити главни напад турске војске на алексиначка утврђења. Знало се само да Турци сваки дан нападају, и према томе је сваки командант и сваки шеф струке издао своја наређења. Ја бејах организирао три завојишта; једно у мостобрану за трупе на левој обали Мораве, једно испод Рујевице за десно крило алексиначке позиције, а главно завојиште послах код алексиначког гробља, за рањенике из центрума и левог крила алексиначког положаја.

Из јутра отпоче канонада на левој обали Мораве, али тога дана није било никакве озбиљне борбе с Али-Саибовом војском јер оно што прича Мајерс* да се некаква српска колона била упутила да обиђе лево крило Али-Саибове војске и да је та колона нарочито храброшћу арнаутских добровољаца одбијена, биће по свој прилици измишљотина, бар ја у главноме штабу нисам могао ништа чути о томе.

С фронта је отпочета канонада око 8 сахата, и трајала је од 10 сахата, када је дивизија Сулејман-пашина напала нашу позицију с фронта, али већ око подне била је та турска војска тако одбијена, да целога дана више нису с те стране пешадијом напали.

Пред подне 11-ог августа изгледало је као да више тога дана не ће ни бити озбиљне борбе, и ми смо у штабу комотно ручали.

После ручка, на један пут чујем да је мајор Јоца Петровић, који командоваше на пруговачкој позицији,

* У његовој поменутој књизи стр. 37 и 38.

нападнут, да тражи помоћи, да му је послата шабачка бригада I-ве класе у помоћ, и да је ђенерал заповедио да се оседлају коњи.

Да видимо шта прича заступник бригадног команданта шабачке бригаде I класе у своме писму од 10-ог августа 1879 (из Рибарске бање):

„У јутру 11-ог августа чекао сам с бригадом у мостобрану. Добисмо хлебац за врло мали број војника и одмах га поделимо, те се војници мало прихватише.

Око 8 сахата дође заповест да се шабачка бригада крене преко моста и Алексинца на Пруговац и тамо да помогне трупама, којима је командовао мајор г. Јован Петровић.

У бригади имађах тада од официра само поручника Милутина Карановића, и ађутанта потпоручника Стевана Никетића. Ја сам заступао команданта бригаде г. мајора Дуку, који је остао још на Javopy рањен.

У 8½ сах. кренем бригаду из мостобрана, но чим се колона удвојених редова показа на мосту одмах нас Турци стадоше гађати гранатама из једне батерије, коју беху поставили на бујимирском вису. Свуда по мостобрану падаху гранате, а највише око моје колоне, и десно и лево од ње. Једна Турска граната погоди по сред колоне и обори ми на један мах десетак војника. Срећом беше се дубоко зарила у песак те тако кад је експлодирала само ми је обалила оно десетак људи, али никога не беше ранила. Прошавши мост колона је морала трчећим кораком да пређе простор између моста и ђумручко-карантинских зграда.

Дошав до испод рујевичког првог шанца, на десном крилу до Мораве, сретне ме један ађутант из штаба главнокомандујућег, и одведе ме у једну кућу, где ми пуковник Јован Ђорђевић изда налог, у име главнокомандујућег, где ћу и којим путем ићи са бригадом, а у

исто време одреди и руског потпуковника Дим. Караџића те самном и са бригадом на Пруговац пође

Чим смо били дошли до првих рујевичких шанчева, Турци нас опет стадоше поздрављати с бујимирског виса гранатама, али им и наше батерије из шанчева добро отпоздрављаху.

Колона је ишла брзим кораком све самим гребеном Рујевице, а поред наших шанчева. У 10 сах. од прилике дођемо на лево крило Рујевице где бејаше шанац и батерија № 16 или 17. Ту се одваја пут низ брдо и право води у поток, из кога се после пење један пут лево (онда просечен) за Пруговац, а десно право уз брдо путања која води на Шуматовац. Оним путем пруговачким (лево) ишла је и артиљерија.

Када смо дошли до шанца № 17 на Рујевици, сретосмо мајора Јована Петровића са његових 7 батаљона где одступа од Пруговца. Он нам каза да је због надмоћније силе турске морао напустити Пруговац и да су Турци већ заузели шанац на Пруговцу.

Немајући никакве друге заповести, сагласим се с г. Караџићем да пређемо поток и да се зауставимо код шанца на Шуматовцу. Тако и учинимо. Комору што нам је носила муницију (150 сандука) оставих у потоку испод Шуматовца под командом њеног стројног четовође с наредбом да ту чека и да по заповести шаље барут на вис к нама.

У 12 сахата у подне сва се бригада испење на вис и ја је поставим у смакнуту бригадну колону лево од шанца и напред за 100—150 корачаји на једној чистини, а одатле до ивице шуме, кроз коју се иде Пруговцу, беше чист простор за 150—200 корачаји.

Построив тако колону, одмах одем у шанац где затечем капетана Живана Протића као команданта и једног официра у шанцу. Ту се поздравимо и он ми показа да у шанцу има један лепенички батаљон II-ге кл. наоружан

спредњачама, два глатка 6-то фунтова топа, два олучена 4 фунташа и два дванаjестофунташа мерзера. По од тог батаљона посаде у шанцу беше истурио jедну чету ван шанца те њоме поседо стрељачки ров коjи беше пред шанцем у виноградима на 250—300 корачаjи. С тога ми капетан Живан заиска две чете да појача ланац у стрељачком рову. Ја му одмах дадох две чете, а I-ви мачвански батаљон одредим да поседне онај шумом покривени вис од пута што води Пруговцу на у десно где се вис спушта у винограде. Поручник Карановић извршио је ово поседање, дао је настављење батаљонском команд ру, па се онда вратио своме батаљону.

Остала 3½ батаљона остадоше у поретку смакнуте бригадне колоне". — —

Кад смо у подне изјахали с ђенералом из Алексинца нико од нас није слутио шта нас чека, jер се видело да ми не хитамо Пруговцу, него почевши од „белога" шанца на Рујевици стадосмо обилазити све шанчеве редом, ђенерал је свуда делио медаље, храбрио посаде итд.

У томе шетању из једнога шанца у други догодило се једно грозно неспоразумљење, које ће ми до века кварити лепу битку шуматовачку у успомени.

Бесмо још на северној падини Рујевице, баш пре него што се почне спуштати јарузи, онде где се одваја пут к алексиначком гробљу, кад сретосмо 5—6 људи с оружјем у руци у отрцаним, невојничким хаљинама. Да ли су били добровољци или какви другокласци и сада не знам.

Не знам коме из ђенералове свите паде на памет та несрећна мисао да рекне:

— То су сигурно бегунци са Пруговца!

Черњајев имађаше обичај да врло лако плане од љутине. Мисао да су то бегунци тако га ражљути, да одмах пошто на његово питање, куда су се упутили, стадоше муцати, заповеди војницима једне колоне, која с леве стране

пута стајаше под оружјем, да одломе неколико прутова, па да бегунце одмах пред њим истуку.

Одмах изађе гомила војника из фронта, покидаше гране с оближњих дрвета и стадоше тући ону гомилицу проблематичких бегунаца негледимице, по глави, по рукама, тако да они попадаше на земљу у једну гомилу.

Ја окренух главу на страну да не гледам ту гадну сцену....

На један пут пуче 15—20 пушака и дерњава бијених бегунаца престаде....

Они беху мртви....

Војници који су их почели тући штаповима, на један пут без ичије заповести бацише прутове, па опалише из својих пушака на гомилу.

Черњајев и цео његов штаб беху се на један пут окаменили од чуда.

И сами војници који беху извршили ту несрећну паљбу, стајаху забленути од чуда, као да не могадијаху да појме, шта им то би на један пут?...

Да ли то беше инстинктивна мржња храбрих војника противу кукавица, који их толико пута напустише на најстрашнијем месту, па побегоше, или то беше просто несрећно неспоразумљење — ја и данас не знам...

Черњајев, кад се од првог чуда повратио, пође даље хучући и лупајући се десном руком по бутини.

Ја му погледах у лице.

Целим путем до потока у јарузи, није ни речи проговорио, али низ образе му теку сузе....

Плакао је као дете.

Дошавши на подножје онога конуса, који се зове Шуматовац, и који на своме врху носи Живанов шанац мора да га је обузело тако непријатно осећање, да је хтео да побегне од самога себе, ако може бити, па удари свога коња колико игда може мамузама тако, да је по-

летио као стрела уз шуматовачки вис, који је са свију страна стрм као глава шећера.

Разуме се и цео штаб јурну за њим у највећем карijеру.

Од прилике у средини те необичне стрмени, на којој је с једне стране узанога пута јаруга, а с друге стране као зид исправљена стена, мој се коњ стропошта на нос, а ја прелетим преко његове главе.

На онакој стрмени нико није могао зауставити коња из највећег карijера, а због стене и јаруге нико није имао куде обилазити, те тако, цео онај део штаба и свите који је за мном био, прејури преко мене и мога коња.

Мислио сам да ми ни једна коштица не ће остати на месту, и када цела та олуја прејури преко моје главе, чудио сам се да ми се ништа није догодило, да сам могао устати, подићи коња и на ново узјахати. Само ме десно колено побољевање, јер се у паду бејах на њ дочекао

Ја несам могао да појмим како сам могао тако срећно проћи, док ми један каваљеријски официр не рече.

— Коњ је врло паметно живинче. Никад он неће згазити човека који лежи на земљи! —

Кад сам и ја стигао на врх Шуматовца, ђенерал је био већ пред мостом, преко кога се улазило на капију шанца. Ту одјахасмо и ђенерал нареди да сви коњи остану изван шанца на западној падини Шуматовца. Ми уђосмо у шанац. На уласку дочекао је ђенерала командант шанца, капетан Живан С. Протић, који је изишао на рапорт онако исто „stramm" онако исто чист и кицошког држања, онако исто пријатна права војничка појава, као да је на каквој београдској паради с пијонерским батаљоном; беше га милина гледати.

У шанцу нађосмо три чете пешака другокласаца

За тим капетан Живан Протић представљаше главнокомандајућем поједине артиљеристе народне војске, који

су се у канонадама последњих дана нарочито одли ковали.

Черњајев је свакоме сопственоручно прикачио медаљу за храброст на прси, и свакога је пољубио у образ

У то дође у шанац капетан Илија Ц. Живковић и престави се Главнокомандајућем као заступник команданта шабачке бригаде.

— Харашо — рече ђенерал — у вас сколько баталионов? —

— Пет батаљона, г. ђенерал, и у њима 1965 бораца с' пушкама! —

— Ну, и как расподелилис?

— Са првим мачванским батаљоном поседо сам шуму на оном вису. Две чете дао сам у стрељачки ров Три и по батаљона чекају вашу заповест г. ђенерал! —

— Харошо. Остантес с етим три с' половиној баталиона там гдје остановилис, и подаждат дальних приказаниј! —

Капетан Живковић салутира, окрете се на левокругом, и оде на своје место.

Али не прође неколико минута утрча у шанац поручник Милутин Карановић па право Черњајеву.

— Г. ђенерал, јављам покорно да сам по заповести мојега бригадног команданта разместио један батаљон у ланац у оној шуми а две чете иза ланца на крилима, ради потпоре. Том приликом видео сам на дурбин да Турци наступају право к нама са три ланца и са десет смакнутих колона. Од прилике може их бити 10—14 хиљада људи! Најдаље за 5 минута појавиће се непријатељ из шуме.

Једва Карановић беше свршио рапорт, готово у исти мах зачу се гласна команда капетана Живана:

— Први топ, пали!

После неколико секунада грмну први топ од она два што беху постављени на источном сегменту шанца, и у исти мах потрчаше пешаци на своја места.

Ђенерал Чериајев само што рече Карановићу „Харошо” па истрча на грудобран.

Карановић отрча на своје место.

Други наш топ опали, и готово једновремено зачу се изван шанца пушчана ватра.

— Шта је, шта је? — питасмо се сви зачуђено.

— Биће каква гомила лудоглавих Черкеза, која се усудила да нам се приближи на картечно отстојање! — рече неко.

Ми сви потрчимо на источну банкету к топовима, да видимо шта је.

Капетан Живан управља топове и пали непрестано.

Имасмо шта и видети.

Пред источном страном шанца беше посечена шума на једном простору од 3—400 корачаји, ради боље прегледности. Из ивице шуме која беше остала непосечена пламти пушка као што само код паљбе с острагушама може бити. Из шуме се дижу читави облаци барутскога дима, а кроз дим само светлуца ватра на хиљаду места

— Богме то несу Черкези — рече ђенерал Чериајев — већ је то прави низам!

И доиста, не прође неколико минута жестоке пушчане ватре, мачвански батаљон сав измешан с' низамима стаде се ваљати кроз шуму до на њену ивицу.

На један пут чусмо капетана Живковића где командује:

— Паљба батаљонима! Предњи водови, нишан! Пли! —

Осу се плотун шабачких батаљона и у наше и у низаме, јер тако беху помешани, да се Мачвани несу могли штедити; али они несу много страдали, јер они брзо прејурише ону чистину, која их растављаше од њихове бригаде, а Турци се зауставише на ивици шуме, и одатле осуше на наше плотунску ватру.

Сад наш стрељачки низ искочи из рова и пође напред пуцајући.

И турски стрељачки ланац изађе из оне шумске ивице и пође нашем ланцу на сусрет. Сад се сви могадијасмо уверити да је то доиста турска регуларна војска. Јасно се распознаваху њихове плаве чакшире и ћурчета ишарана црвеним и зеленим пантљикама, јасно им се црвењаху весови, лепо се виђаху њихове мале црвене четне заставе са белим полумесецом на среди.

Међу тим Черњајев не гледа на борбу та два стрељачка ланца који беху изашли на чистину, него упрьо укочен поглед у онај део шуме, који је северно од пруговачког пута, и у коме не беше још севнула ни једна пушка.

— Ово је ништа с фронта — говораше Черњајев грозничаво дрмајући кајишем о коме му висаше сабља о рамену, и намештајући га од хиљаду начина, а међу тим непрестано гледа укочено у северни део шуме. — Онамо је главна опасност.... Видите ли оне грдне масе, пешака које се провлаче кроз шуму, право на север?.. Они знаду врло добро да нам ни с фронта ни с десног крила не могу узети Шуматовац, јер се излажу ватри свију наших топова на алексиначкој позицији, па за то хоће да нас обиђу с левог крила, одакле нас најлакше могу отсећи. Капетан Протић, оставите мене да овде нишаним, трчите те са топовима на северној страни отворите ватру право на онај део шуме! — и он показа правац. Живан отрча на други крај шанца.

— Сава Дмитрич! — викну за тим ђенерал, поправљајући елевацију једнога топа.

— Заповедајте, ваше високопревасходство! — рече мајор Грујић, салутирајући.

— Је ли дошла она четирифунтова тешка батерија из карантина, за коју сам наредио да пође са шабачком бригадом? —

— Баш сад примих рапорт да је капетан Милован Павловић довео батерију! —

— Наредите му молим вас одмах да похита заузети онај вис у лево спрам шуме у којој се њихове колоне још крећу, и да одмах отвори ватру у истоме правцу, у коме сад капетан Протић пуца. —

Сава Грујић написа заповест и посла је по своме ађутанту. Ја сам међу тим непрестано гледао са бинокломом на ону страну шуме од које је Черњајев изгледао највећу опасност, и што је он голим оком видео, то ја ни с најбољим Најхеферовим инструментом не могадијах да видим. Међу тим на брзо се уверих да је он имао право, јер не прође четврт сахата, а на две хиљаде корачаји у лево од онога места, које је он показивао, отвори једна турска батерија жестоку ватру по целој нашој пешадији испред шанца.

— Јесам ја казао? рече Черњајев па се удари шаком по десном буту — Висарион Висарионович, напишите заповест команданту шабачке бригаде да иде што више у лево од пута и да нас чува од обиласка! —

Комаров пише, и у једној паузи топовске грмљавине чујем кроз пушчану ватру некакав силан глас, који командује:

— Батерија на позицију! —

Зазвекеташе топови наши по оном стењу и камењару и наша батерија под најжешћом ватром непријатељском изјури на један вис, и на скоро отпочне ужасну ватру на Турке који сад већ беху почели продирати и северно од пруговачког пута из оне шуме, у којој их ја ни с четворо очију нисам могао да видим.

Али док је наша пољска батерија мучила се да се по оном страшном терену и преко пањева од осечених грмова попне на позицију, дотле наш стрељачки ланац с источнога фронта стаде уступати.

Потпоре турског стрељачког ланца беху ушле у линију, на ивици шуме појављиваху се све нове и нове резерве, осем тога гранате из оне турске батерије па-

даху међу наше пешаке и сада не падаху на јалово, као што беше на Мрамору, него се готово свака распрскавала, расприштавајући наше стрелце, и тако их потисну Турци не само до стрељачкога рова, него их истисну и из њега, и Турци се угњездише у њему.

У томе тренутку окрете турска батерија своју ватру на сам шуматовачки шанац, али њене гранате прелетаху високо преко наших глава, и ни једна не паде у шанац.

За време целе ове борбе на и пред Шуматовцем, све турске батерије од Бунмира до Добрујевца беху отвориле жестоку ватру по целој нашој алексиначкој позицији, да не допусте нашој позиционој артиљерији помагати Шуматовцу. Наши су им донекле одговарали, па кад видеше да је на Шуматовцу главни турски напад, да је овамо главна опасност, пустише турске батерије с фронта позиције нека пуцају колико им воља, а окренуше све топове овамо, те узеше нападачке колоне и стрељачке ланце под такву унакрсну ватру, да је дејство било страшно и дивотно.

Истина сад нам је преко главе прелетало више српских него турских граната, али Турци беху на скоро истерани из наших стрељачких ровова, и наш стрељачки ланац поткрепљен свежим силама пође на ново напред.

Тако исто потиснуше их које батеријском које пушчаном ватром и северно од пута, натраг у шуму.

Ђенерал Черњајев одахну радосно на рече:

— Јеј, богу, пальковник Протич молођец! Јему не надо никаких приказаниј. Он сам харошо понимајет дјело!

Да би се ова похвала пуковнику Протићу разумела, ваља ми рећи да је на алексиначкој позицији он командовао.

Али наша радост није дуго трајала, јер на скоро видесмо да су Турци наумили по што по то да узму Шуматовац.

Из шуме стадоше наваљивати толике масе свежих турских трупа, и осуше таку паклену ватру, да ни ми у шанцу не могосмо остати стојећки, него морадосмо сакрити главе испод грудобрана и траверза.

Ђенерал и цео штаб седе иза једне траверзе, под један вењак

И ја седох на један сандук пешачке муниције.

Беше ми хладно око срца као да су ми се груди наједан пут ледом напуниле. И нехотице ми сену кроз мозак једна ружна мисао: боље би било да си отонч, кад си се стропоштао с коњем, сломио руку или ногу, јер би сад био на завојишту, а овако ћеш или пасти жив у руке Турцима, или ће нас као мачке исећи.

Сипа несретни куршум за један педаљ изнад траверзе тако, да би мислим свака шака која би се за толико подигла у вис, била прорешетена као какво решето.

Сви седимо и ћутимо гледајући преда се. Само г. Лаврентијев, који се спрам мене био шћућурио, узе неку хартију па пише. Погледам од беде да видим шта може у том тренутку писати, кад ал' он довршује некакву кореспонденцију за некакве руске новине, коју је био још у Алексинцу започео писати....

О новинарски кореспонденти! Међер је ваш занат једна од најсилнијих страсти!

Беше у свити Ђенераловој још један кореспондент новинарски, професор једне московске гимназије, по имену *Гољдштајн*. Како то његово име, тако и његова одвратноисточњачка физиономија показиваху на први поглед да је јеврејске расе. Он је из почетка кад је дошао у нашу војску као доброволац, писао дописе за некакве руске новине, али на скоро батали он тај занат, у њему се пробуди „војничка жица“, он стаде јурити на све стране где год је чуо да се бију, и држао се тако храбро, да је Черњајев чуо за њега и наредио да буде при штабу, не одредивши му даље положај. То нашега Чиву није

ни мало жениралo, он одмах пришије на своју јаку по једну звезду, а на своју шајкашу једну белу пругу као знак ордонанс-официра. Млади официри из руске гарде, који беху дошли као добровољци, па беху задржани у штабу као ордонанси, нису могли да га трпе говорећи о његовој „чивутској арогантности" са којом се он равна с њима. Гољдштајн се чинио невешт. Куд год пође ђенерал, и он за њим. Тако је и данас био с нама.

Кад настаде онај страшни тренутак у борби за Шуматовац и он је седео с нама иза оне траверзе, али никако није имао мира, непрестано чупа ону његову риђу, замршену, чекињаву браду, непрестано намешта наочари пред својим зеленим очима, и чим види да Черњајев скочи те оде топовима, и он трчи за њим. Обично кад се врати ђенерал к траверзи и он се врати. На један пут, не знам шта му би, онако како је седео, скочи, успужа се као мачка на источни грудобран, па се усправи колико је дуг и раскорачи на оном грудобрану, као да је навалице хтео да што скорије умре.

Ми сви с ужасом погледасмо на њега, очекујући сваког тренутка да ће се стропоштати мртав.

Аја. Од оне кише куршума ни једно га зрно није погодило.... Он постоја једно десетак минута гледајући страшну борбу, која је пред шанцем беснила, па онда сиђе с грудобрана и дође к нама.

— Ну, Гољдштајн, ви молођец! — повикаше сви млади руски официри који су га дотле презирали за то што је Чивутин — позвољте сжат вам руку! — и сви му пружише руку да се рукују с њиме.

— Что там, Гољдштајн? — упита га ђенерал замишљено шарајући сабљом по прашини — как дјело?

— Плохо, ваше високопревасходитељство! — рече Гољдштајн шкрипећи зубима — Турки, сукини дјети — опјат взјали да поколотили наших! —

Черњајев дубоко уздахну и узе се обема рукама за главу.....

Канонада како наших топова из шанца, тако и оне батерије изван шанца, и целе позиционе алексиначке артиљерије постајаше све силнија и силнија. Около 37 наших топовских грла сипало је своју ватру у накрст на нападачке колоне.... Турци су падали као снопље. Цео простор између нашега шанца и оне ивице шумске из које су се Турци помаљали, беше покривен лешинама, али Турци увођаху нове батаљоне на место утрошених.

У томе тренутку рече мени ђенерал:

— Докторе, један војник иза вас паде рањен. Видите, молим вас, може ли му се помоћи! —

Ја се окренем и видим на два корака иза мојих леђа једног војника где лежи ничице на земљи у грчевима.

Ја одмах устанем, али како је рањеник лежао изван заштите траверзине, ја клекнем такође на землу и одпузим до њега. Сва му глава беше обливена крвљу, јер куршум беше пројурио кроз потиљак и кроз чело.

С муком, јер беше тежак, окренем га на леђа, да му видим лице.

Имао сам шта видети.....

То беше дивно мушко лице капетана Протића.

— Живане, Живане! — оте се из мојих груди као јаук, док сам му лице брисао од крви, и док сам га раскопчавао.

Он проговори неколико неразумљивих слогова .. Пена му пође на уста. Сјај његових ватрених очију беше угашен.... Настаде ропац.

Ђенерал чувши име које сам ја узвикнуо, са још неколико официра притрча к нама.

Однесмо га пред улазак у један казамат.

После неколико тренутака, капетан Живан Протић, командант Шуматовца, беше мртав.

Ко да не верује у судбину?

Гољдштајн је стајао усправљен на грудобрану, на њему ништа, а Живан само што беше пошао својим топовима, поред грудобрана који га је заштићавао до врата, па погибе!

— Екоје нешчастије! — уздахну Черњајев, и у његовим очима засијаше сузе, за тим онако клечећи поред мртваца, скиде шајкашу, целива га у чело и прошапта:
— Прашчај Живан Протич, прашчај љубезни друг! —

Изван шанца је урлала страшна људска олуја, а у шанцу пред казаматом клечи око једног мртваца, гомилица људи гологлавих, и моли се богу за покој душе дичнога Живана....

У том тренутку и ја сам се молио Богу, као кад сам био дете.

Кад смо се вратили опет на наше место иза траверзе, ђенерал рече своме шефу штаба:

— Ако се вратимо живи из овога шанца у Алексинац, прва брига нека вам буде да напишете једно писмо пуковнику Протићу за мој потпис, у коме ћете исказати моје дубоко саучешће у несрећи која га је задесила смрћу његовога брата. — За тим се окрете к нама:

— Је ли био ожењен капетан Протић? —

— Нема ни година дана како се оженио, ваше високопревасходство — рече неко.

— Онда молим да се његовој госпођи напише такође једно писмо и да јој се пошље две стотине дуката од моје стране у помоћ! —

Овај детаљ не бих споменуо да није било много бездушних људи и у нас и у Русији, који су опадали Черњајева да је крао новце, које су му словенофилски комитети из Русије слали за ратовање. Осем тога што је сваком руском добровољцу издавао по 7 дуката месечно, а официрима више, према њиховим чиновима, осем тога што је за добровољце купио неколико хиљада кожуха,

чизама и калоча, он је свакој удовици српскога официра који је погинуо послао од тих новаца по 150—200 и 250 дук., па макар тај официр и не био из моравско-тимочке војске, само ако се нашао ко да му спомене. Па не само удовицама официрским, него н. пр. и удо вици онога члана алексиначког одбора „црвеног крста" који је погинуо, учинио је то исто. У другој половини рата слао је Черњајев неколико пута поједине официре из свога штаба с великим сумама новаца од једне болнице моравске до друге, чак до Смедерева, те је сваком рањеном официру поред декорације слао и новаца на лечење у помоћ, лако рањенима по 25 —50 дук. а тешко рањенима по 100 дук.

Ето на што је махом употребљавао Михаил Глигорич новце словенофилских комитета.

Али да се вратимо шуматовачкој битци.

Мајор Илија Ц. Живковић, у своме горепоменутом писму овако прича даљи ток битке.

„Тако изненада нападнути, ни Милован Павловић са батеријом својом од 8 топова не гледаше мирно, већ и он одмах поче пуцати, па чим који топ опали, он командује „на предњаке" и један по један топ спушташе што брже може низ брдо у поток ка Рујевици. Но при том брзом одступању топови и каре удараху на изсечене пањеве од оборене шуме, који пањеви беху до једног метра високи, те се точкови за њих закачињаху. На молбу г. Павловића наредим да један вод пешака (30—40 људи) остави пушке на земљу и да откачињу точкове и каре где год се закаче, докле и последњи топ не оде.

Ових 30—40 људи остали су за цело време битке без оружја, јер им пушке осташе на ономе месту, одакле је се наша колона за једно 100 корачаји морала повући ближе шанцу, па нити ми могосмо прићи да узмемо те пушке, нити Турци могоше доћи до тога места од наше

ватре. Тек сутра дан узели су ти војници своје пушке, а за време борбе разносили су барут по ланцу.

За то време осу из нашег шанца картеч на Турке преко наших глава (јер ми бесмо мало у низини).

Она три батаљона са којима сам отпочео плотунску паљбу, одржаше се у томе строју само неколико минута, али чим Миловановп топови почеше одступати, ускомешаше се и они, те наредим да поседну мале брежуљке, којих онде доста има, па да лежећки пуцају. Но одступање I-ог мачванског батаљона из шуме онако у нереду, доведе и ова три батаљона у неред, те тако морадох одступити с њима до главнога нашег шанца и до ивице од шуме, која беше иза нас, па ту се заустависмо. Та ивица шуме за нашим леђима није била даље од 80—100 корачаји. Ту сам начинио овакав распоред: Г. Карановићу предадох други мачвански и посавско-тамнавски батаљон да са њима брани пут од Пруговца за Рујевицу и простор од шанца у лево. Ја задржах под мојом командом први мачвански, поцерски и шабачки батаљон и заузмем простор од шанца у десно у виноградима ставивши себи у задатак да истерам Турке из стрељачког рова који нам при првом нападу с бока беху отели.

Карановић искупи своје раштркане људе у шумици поред пута, па их онда понова распореди, начини с њима од оборених грмова барикаде на целом терену који је имао да брани, и стаде их бранити са најжешћом ватром.

Ја искупих моје батаљоне у заклону шуматовачког шанца, препоручих војницима да нападајући вичу „ура" што могу више, и заповедих да сви трубачи непрекидно свирају „Напред". Овде смо први пут почели да у самој борби вичемо „Ура" као што Турци свагда раде, и заиста ово викање имало је врло благотворан уплив на наше војнике. Ми наступисмо од шанца преко винограда напред пуцајући непрекидно и вичући „Ура" а тако исто

и посада у шанцу и наше лево крило пуцаше непрестано усклицавајући „Ура".

Нападнувши овако прикупљени на Турке истиснемо их из наших стрељачких ровова и заузмемо их сами.

Турци се искупе под заклоном своје батерије (која је била на оном шумовитом вису, где је први мачвански батаљон био размештен пре почетка битке) па онда са десет пута јачом силом ударе на нас у стрељачком рову, и натерају нас да одступимо опет до великог шанца и и да поседнемо бркљаче, које беху пред самим шанцем, па отуд пуцај на њих. Турци оставе отети ров, пођу за нама и приближе нам се на 100—120 корачаји, и ту одмах под нашом ватром почеше копати други стрељачки ров.

Благодарећи непрекидном картечу са шуматовачког шанца и непрекидној гранатној ватри која је сипала из свију наших батерија на Рујевици, Турци беху приморани за 10—15 минута да беже са тога места.

Чим сам видео да су се Турци усколебали, ја с мојим људима и трубама надам вику „ура" и „напред" и појуримо за њима те отмемо по други пут наш стрељачки ров. Ту смо се сад пушкарали и тукли прилично са појединим одељењима, но Турци се искупише понова и стану обилазити наше десно крило, и спустивши се у реку, наставе пењати се уз брдо у винограде.

Сад нас је ту потпомагао један батаљон смедеревске бригаде, који не даде Турцима да нас с десног крила обиђу. Тај смедеревски батаљон остао је у борби до мрака и очувао је пом. поток.

Турци се крену опет нашем центруму, ударе на нас тако силно да нам и по трећи пут отеше стрељачки ров. Ми опет одступисмо до гл. шанца и заузесмо бркљаче. Ту искуписмо растурене људе, раздасмо војницима муниције, јер је беше нестало, па онда опет с виком пођемо напред.

Батерије наше непрестано су дејствовале брзом ватром, а нарочито онда кад нам Турци ров отму. Онда су батерије плотунском ватром бацале гранате на Турке, који одмах дођу у неред и одступају". —

При њиховом трећем нападу истакоше Турци још два батаљона десно испред Шуматовачког шанца, али ни то им није помогло, јер батерије српске иза наших леђа тако их дочекаше да несу могли крочити напред, а камо ли да они нас подухвате с десног крила.

За време ове треће атаке стадоше у шанцу неки „штабније" шушкати између себе, па кад Черњајев устаде да види како стоји битка, а они окупише мене да говорим Черњајеву, како место главнокомандујућег у тако судбоносној борби, није никако у најистакнутијем шанцу прве линије, како се од главнога команданта не тражи лична храброст, колико да управља целом војском итд. како већ тамо гласе мудре стереотипне изреке, које сам неколико пута слушао у овом рату.

Ја не ћу да испитујем колико је у томе њиховом наваљивању било бриге за целу војску, а колико за своје драго „ја", а тако исто не могу се заклети ни да би мени мрско било да се нешто несмо затекли у том шанцу затворени за време главног нападања турске силе на Алексинац.

Еле како му драго, када се Ђенерал врати опет к нама, и седе иза траверзе, ја покушах да будем известилац штабне већине.

Он слуша, слуша, па онда рече:

— Можда имате право, господо, али ако ја у овоме тренутку оставим шанац, разбећи ће се и његова посада, а она ће повући за собом и оне трупе изван шанца, које се сад онако храбро држе, *можда и за то храбро, што знаду да је овде цео главни штаб војске.* Ако ми одемо, то ће тако рђаво подејствовати на морал наших трупа, да ће се Турци лако дочепати Шуматовца, а онда су

већ тим једним успехом господари Алексинца. За то, господо, ваља издржати на овоме месту, па шта нам Бог да! —

Такав беше одговор Ђенерала Черњајева, и нико није више смео да му о томе говори.

Мало по мало навикосмо се на ону ужасну ситуацију. У место оног леденог осећања, које поменух да ме беше испрва обузело, настаде нека непојамна равнодушност, нека апатија наспрам свега што ме за живот веже... Од како видех мртва Живана, који нас је мало час онако ведро и весело, онако чило и пун поуздања дочекао на ћуприји шанца, од како ми смрт беше тако близу, она беше изгубила врло много од своје страхоте. За ме већ беше јасно и доказано да ни један не ћемо изнети главе из тога шанца, па ми је све постало равнодушно, па се загледах у једну ивицу од грудобрана, као да чекам када ће таласи тог беснога мора, који се за сада разбијају о наш шанац, запљуснути и унутра, када ће га целог поплавити! —

Ако мислите да сам у том укоченом гледању сећао се куће и породице, варате се. Некакве мисли без икакве свезе, као кад човек хоће да заспи, па му пред затворене очи излазе најразличније слике из прошлости, тако ми је исто било у томе тренутку.

На један пут стадох размишљати о — микроскописању... Оне две собице на горњем спрату бечког патолошког института, у којима нас је професор Штрикер учио финијој анатомији физиолошких животињских ткања, и којима смо се нас неколико Срба, Немаца, Руса и Американаца знојили правећи по стотину микроскопских препарата док неку смешну ситницу видимо, па је онда показујемо на микроскопу тако поносито, као да смо открили нову Америку, те две собице изађоше ми пред очи 11-ог августа 1876 после подне и то у шуматовачком шанцу. Јел' те да је глупо? Али тако је било. И те су

ме мисли тако занимале живо, да несам ни опазио када гласно запитах:

— Боже мој, за што ли сам ја учио микроскописати? —

Неко се за мном стаде смејати, па ми рече.

— Е докторе, то се немачки зове Galgenhumor! —

Окренем се и видим Перу Тодоровића где ми се смеје. И остали се стадоше смејати и ако „обстановка" ни мало није била за смејање. Они су узели да сам ја хтео да начиним „бонмо" и ако ми, вере ми, то ни у крај памети није било. Док су ми се они смејали, ја сам гледао Перу Тодоровића, и зачудих се кад видех да у том тренутку не мрзим ни његову комуну, ни његова разна „Ослобођења" ни његов црвен барјак по Крагујевцу, да му ни мало не замерам што ме је грдио по његовим новинама, напротив учини ми се да је то са свим добар човек, и мал' те се несмо врло пријатељски руковали.... Пред сигурном смрћу цео политички спектрум, од угасито-модрог конзерватизма до дречећи-црвеног комунизма, избледи и постане безбојно ништа. — Ја не знам од куда то, али после шуматовачке битке ми смо се добро живели, ја и комунац Пера, и како је он два дана доцније без икаква протеста примио и носио декорацију, коју му је Черњајев дао, то се надам да он од сада као „орденлија" не ће више уређивати комунарске новине.

Срећом по наше породице, а без штете за одбрану Шуматовца, ми смо сви остали живи тога дана, и кад онда несмо погинули, живећемо сваки по 100 година. Ево како је дошло спасење.

Око 4 и по сахата после подне беше и четврта турска атака сјајно одбијена. Истина и сада не беху наши у стању да гоне непријатеља кроз шуму, али изгледаше као да му за данас не ће више пасти на памет да на ново напада. Из шуме истина чујаху се још по гдекоји

пушчани метци, на које наше стрелци одговараху, али у главноме пушчана борба беше престала, и само још топови наши проламаху ваздух својом грмљавином и грозном песмом својих граната, које падаху у шуму, онако на добру срећу. Турска батерија беше ућуткана.

— Сад, господо — рече Черњајев — можемо изаћи из шанца без икакве опасности да ће га посада напустити. Него ваља да поставимо новога команданта овоме шанцу, за који ја заповедам, да се одсада зове Живанов шанац. — Који, господо, од вас жели да постане командант овога шанца?

У место да просто наименује команданта, он је сигурно за то питао, што је очекивао да ће се официри његовога штаба и свите отимати за ту част, да остану на такоме месту.

Сви ћуте....

Сад изађе Гољдштајн на среду.

— Ако дозволите ваше високопревасходство — закрешта Гољдштајн својим непријатним гласом, намештајући наочари на носу — ја ћу се примити команде.

— Спасибо, Гољдштејн! — рече главнокомандујући, па пошто се руковао с њиме, представи га посади шанца као новога команданта, и за тим остави шанац па пође низа западну падину шуматовачкога виса, кроз ретку шуму, право низа страну пут јаруге.

Ми сви пођосмо за њим, вукући сваки свога коња за собом. Било је тако стрмо, да смо се често по неколико стопа клизали низ брдо, гледајући за собом, да нас сопствени коњи не очепе. На једвите јаде стигнемо читави у поток. Када тамо, гомиле рањеника, а ни једног болничара, ни једних носила....

Ђенерал се окрете мени.

— Куд сте командовали завојиште за ову битку, г. мајор? —

— Иза ове прве косе, код алектиначког гробља, в. високопревасходство! — одговорим ја.

— Па шта та господа не изашљу болничарске патроле да купе рањенике? —

— И ја се сам чудим г. ђенерал. Ако допустите да напишем заповест, а ја да прегледам међу тим ове рањенике?

— Не; ви сам овде без материјала не можете много учинити. Појашите коња и похитајте сами на завојиште јер ће онда све брже ићи! —

— Разумем г. ђенерал! — узјашем коња, узмем осем мога сеиза још два три ордонанска коњаника па појурим уз брдо. Тек што стигох на косу, а од стране Шуматовца опет се зачу гроктање читавих плотуна пушчаних....

Дакле опет нападају!

Беше ми дуго да идем чак до завојишта, па станем распитивати по оближњим шанчевима и батеријама, е да ли је ко год видео ону чету болничара, која јутрос беше у логору онде где се одваја пут за Алексинац (по зади Рујевице). Рекоше ми да потражим у кукурузима и виноградима лево од тога пута.

Ја послушам тај савет и доиста нађох масу болничара где се посакривали у лојзу, па се поред својих носила разузурили. У мени се жуч ускомеша. Извучем сабљу па их станем туђи по леђима као стоку, и за тили часак беху се прикупили. Поделим их у патроле и с једним коњаником пошљем их у поток да покупе оне рањенике, а сам одем на завојиште да видим има ли много рањеника на њему, с намером да се вратим у штаб, ако не будем нуждан на завојишту.

Шта сам нашао на гл. завојишту, и за што се несам могао више тога дана вратити у штаб, то нећу овде да причам, него да видимо шта прича мајор Илија Ц. Живковић о даљем току и свршетку шуматовачке битке:

„Овако је борба трајала читав дан од 1-ог сахата после подне до 8½ у вече. У 8½ сах. у вече отесмо ми стрељачки ров од Турака по четврти пут, и ту смо остали.

Борба је трајала још по сахата (до 9 ноћу). Тада се није више могло пуцати на поједине војнике или трупе турске, него смо пуцали онамо где с непријатељске стране плане пушка.

И наше и турске гранате летеле су преко наше главе као звезде кад падају, остављајући за собом светлу пругу.

На један пут чу се на турској страни нека дивља вика, њихове трубе засвираше, и одмах њихова пушчана ватра престаде.

Услед тога и ја прекинем трубом паљбу код наше трупе.

Све се утиша. Не чује се ништа ни на једној ни на другој страни. Ми у стрељачком рову ћутимо, а Турака као и да нема.

Ја дођем к' шанцу, нађем Милутина и наредим да се сви наши људи искупе пред шанцем.

То се одмах изврши.

Одредисмо предстраже на 80—100 корачаји пред шанцем свуд у наоколо, а остале војнике уведосмо у шанац и постависмо у 4 и у 6 врста, једно за другим.

Тек што то извршисмо нададоше Турци у шуми дивљу вику, и стадоше пуцати плотунима. Посада из шанца стаде одговарати, топови из шанца отворише најжешћу картечну и гранатску ватру. Ми смо пуцали на ватру њихових пушака и топова.

Овај изненадни напад трајао је свега 2—3 минута па га онда турска труба прекиде, и ми трубом обустависмо паљбу.

Ово је било у 9½ сах. у вече.

Све се на ново утиша.

Половина наших војника стајала је у шанцу под оружјем а друга је половина седела с пушком у руци. Овако се радило на смену до зоре. Турци нас несу више нападали.

Око 10 сахати ноћу видео сам да код мојих војника нема више муниције до по три фишека на пушку. Код посаде у шанцу, другокласаца, такође 2—3 фишека. Од артиљеријске муниције у шанцу претекло је 30—50 граната и неколико картечних метака. Одмах на једној артиљици јавим г. ђенералу да немам муниције, и до 11½ сахати ноћу добијем преко сто сандука Пибодових, 100 сандука за спредњаче, 200 картеча за глатке и одлучене топове, и 200—300 граната.

У по ноћи издао сам сваком војнику по 100 фишека и тако се опет за сваки случај спремисмо.

Тога дана утрошио је сваки војник шабачке бригаде по 200—250 фишека, и то сву ручну муницију и по 100—150 фишека из стројне, јер не само да су утрошили оних 150 сандука (у сваком је било по 1150 фишека) него су потрошили и 30 сандука муниције, што је било у шуматовачком шанцу као депо.

Пибодових пушака онеспособљено је тога дана 260 комада. Било је и таквих да се чаура не избацачем ни шипком није могла истерати. Просто је цев била тако угрејана да се чаура залепила за њу као залемљена. О овоме сам се уверио за време саме борбе, код неколико војника, који одступише из стрељачког ланца говорећи да су им пушке покварене. Ја сам се сам трудио да шипком истерам чауру, па несам могао успети.

У шабачкој бригади имао сам тога дана 37 мртвих 6 несталих и 227 рањених (на 1965 људи — 13½ % hors de Combat). Међу рањенима беху командири оба мачванска батаљона. Од посаде у шанцу беху погинула 3, и међу њима капетан Живан Протић — Бог да му душу прости, он је славно умрьо за Отаџбину и за Књаза

Кога је служио. Рањених од посаде у шанцу било је 6—8 другокласаца, у колико сам онда сазнати могао. Једна чета добровољаца беше дошла око 3—4 сахата п. подне са Рујевице и била је у борби на левом крилу код Карановића, па после се повуче на Рујевицу и заузе један крш и ту је по мало преко наших војника пуцала без икаквог реда и викала.

На Рујевици, лево од батерије № 16 и 17 стајале су две или три бригаде, но оне се несу упуштале у борбу. Оне су пазиле да нас Турци висовима не обиђу.

Сутра дан нађено је на бојишту 17 сандука пуних турске муниције за Снајдероваче, 18 граната здравих и на 300 турских пушака.

Онде где је била турска батерија нађено је 6 коња мртвих, точкови и лафети полупани, и нађено је неколико пруга по земљи, које доказиваху да им је повише топова демонтовано и да су их морали одвући као кладе.

Рањених низама нађено је њих тројица, који су с нашима послати у болницу алексиначку. Мртвих низама нађено је по винограду и у шуми преко 300, а свуда по винограду, између редова лозе, видео се траг како су мртваце вукли, јер су те пруге крваве биле. Као што сам доцније чуо, нађено је још више турских лешева него што сам ја записао, и сви су спаљени.

Не могу да не споменем како су турски мртваци сутра дан нађени. На сваких 10—15 хвати могао је човек да види по 5—6 а гдегде и по 15—20 мртвих Турака По винограду је тако изгледало да је човека језа подилазила кад на те гомиле наиђе.

У битци на Шуматовцу најхрабрије се борио поручник Милутин Карановић, командир II-ог мачванског батаљона Ђорђе Ђорђевић, четовођа поцерског батаљона Јанко Јоцић и четовођа Живан Нинковић, јер су свуда војницима предњачили. Од посаде у шанцу нарочито су

се одликовали артиљеристи Београђани и њихов водник Хаџи-Јањић са Дорћола."

Оволико из писма мајора Ил. Ц. Живковића, коме нека је хвала за ове податке о учешћу шабачке бригаде у шуматовачкој битци, учешћу, коме припада знатан део заслуге за тај славан дан у историји српске војске.

Шуматовачка битка, та главна атака турске силе на Алексинац беше најлепши дан у историји србијанскога ратовања против турске царске силе у првоме рату. То беше наша велика победа у овоме рату, коју и непријатељ признаје, јер Мајерс каже: „Напад је био одбијен вероватно за то, што нападачке трупе беху уништене."[1]

Он се истина труди да извини тај турски грдни неуспех, и у тој својој ревности иде тако далеко да га није срамота казивати оно што није истина, као што то његове сопствене противуречности доказују, али при свем том његова је скица шуматовачке битке тако интересантна, да не ће бити с горега, ако поред овог нашег описа ставимо и што Мајерс прича, макар у изводу:

„Фазли-пашина дивизија пође 11-ог августа у 6 сахата у јутру преко Станаца и Липовца у правцу једнога српскога шанца, који беше начињен северозападно од Црне Баре. У 7 и по сахати нађе авангарда у шуми источно од шанца на српску пешадију, и после кратке стрељачке борбе, натера је да се повуче натраг. У даљем продирању турска авангарда дође до првог српског шанца у шуми, који Срби без борбе напустише као и други[2] те тако турска колона могаше наставити свој марш без икакве даље сметње кроз шуму до пред српски главни северни шанац.[3] У два (?) сахата по подне

[1] «Der Angriff war, wahrscheinlich weil es keine Angriffstruppe mehr gab, abgewiesen». (У његовој пом. књ. стр. 36).

[2] То није истина, јер да се Јоца Петровић није с њима тукао, они би у 9 а најдаље у 10 сахати пре подне стигли на ивицу шуме пред Шуматовцем а не тек у 1 сахат после подне.

[3] Тако Мајерс зове Живанов шанац.

појави се турска авангарда пред шанцем, и буде одмах поздрављена артиљеријском ватром из њега

Фазли-паша пошље одмах једну од својих батерија на један вис који је био 3500—4000 корачаји од шанца на исток. Та батерија одмах отвори ватру. Друга турска батерија заузе позицију за неколико стотина корачаји десно од прве.[1] Чим се отворила артиљеријска ватра беше већ и турска пешадија стигла на ивицу шуме, која је била од шанца само хиљаду корачаји удаљена[2] и беше отворила стрелачку борбу са српским стрелцима који су били у рововима.

Главни српски северни шанац налази се на једном вису, који на све стране врло стрмо пада. Источна падина и фронт тога виса покривен је местимице виноградима и кукурузом, али већином су необрађени. Два стрељачка рова, који су врло целисходно положени пред шанцем, олакшавају јако одбрану шанца противу пешачког напада с фронта, с тога беше одмах јасно да у томе правцу нема изгледа за успех. Тако исто неудесни беху услови за напад на десно крило, а у толико бољи беху за напад на лево крило тога српског положаја, јер у томе правцу могаше се турска војска привући прикривена шумом, и на тој страни беше поштеђена од ватре из шанца. Услед тих разлога, Фазли-паша изда овакву диспозицију за напад:

Од она три батаљона који беху у авангарди, два имају да нападају на шанац с фронта, а трећи на десно крило шанца како би на тој страни држали непријатеља у шкрипцу те тако олакшали главни напад. Четири батаљона и то они које Фазли-паша беше још 10-ог августа послао на озренске висове да за време продирања заштићују десно крило дивизије, добише заповест да

[1] За ову другу батерију ја први пут чујем од Мајерса, и према томе је 16 турских топова бљувало своју ватру на Шуматовац и на нашу пешадију пред шанцем и лево од њега.

[2] Види се да је г. Мајерс врло из далека гледао.

изврше главни напад на лево крило шанца. Али како су се та четири батаљона имала да боре са знатним теренским тешкоћама, то они несу могли у једно време стићи на линију с авангардом, за то Фазли-паша изрично нареди да она три батаљона из предводнице не почињу прави напад, но да чекајући на ивици шуме издржавају само стрељачку борбу с непријатељском пешадијом, а међу тим ће турска артиљерија спремити услове за главни напад.

Ма колико да је та диспозиција била врло целисходна према фактичким одношајима, опет је она врло лоше извршена, јер није било подударања у кретањима тих трију турских колона, јер су поједини команданти у тежњи да што пре добију терена, улазили у борбу пре него што је командант дивизије намеравао. То је главни узрок што напад није успео. А после крив је и Сулејман-паша, што је цела артиљерија на турском главном фронту за време целе битке ћутала.[1] Да су 3—4 батерије Ахмед-Ејубове отвориле ватру најпре на нападани објект а после на оне српске батерије јужно од главнога шанца, које беху узеле турске нападачке колоне под унакрсну ватру, то би храбрим и издржљивим турским трупама, у пркос лоше извршене диспозиције за цело испало за руком да у вече 11-ог августа побију заставу с полумесецом на главном северном шанцу Алексинца; јер српске трупе које су испрва употребљене за активну одбрану шанца беху одсудно у маломе броју, али и доцнија помоћ која им је дошла (?) не би била у стању осујетити турски напад.

Пошто је батаљон, који је био на врху предводнице дошао до на ивицу шуме, он је поседе густим стрељачким

[1] Ту је г. Мајерс рђаво извештен или навалице изврће ствар. Грмела је цела Сулејманова артиљерија цело после подне против Рујевице, те још како, али наши несу хтели да знају за његову гранатску кишу, него су пуцали преко Шуматовца.

ланцем и отпоче ватру против српске пешадије; други батаљон заузе тачно према диспозицији своје место иза њега, у смакнутом строју. Трећи батаљон расу се такође у стрелце с фронтом окренутим према северо-западу на 4—500 корачаји даље од других батаљона, и то прикривен у виноградима. Стрељачки ланац првога батаљона пође напред пошто је неко време издржавао стрељачку борбу, па узе српски први стрељачки ров и пође против другога. За турским ланцем не пође никаква потпора, никаква смакнута колона (?) При свем том српски стрелци одступаше из предњег рова у други. То храбро али лудо продирање првог турског батаљона не беше наређено, већ то беше иницијатива самога батаљоног команданта, једног изванредно храброг али непаметног војника, који паде међу првим жртвама свога забатргавања. Трећи батаљон који је био на левом крилу и коме беше задатак да напада десно крило шанца, видећи да први батаљон продире напред, узе да је то сигнал и за њега, па и он пође у напоменутом правцу напред. У исти мах опазисмо повећа српска смакнута одељења где с југа хитају шанцу у помоћ. Једна српска батерија излети на 800—1000 корачаји јужно (?) од шанца, и одмах отвори ватру против турских батерија и противу нападачких трупа. При свем том испаде за руком обојим турским батаљонима да сузбију српски стрељачки ланац, који је, душа ваља, био врло редак, и да се угњезди у другом стрељачком рову који је био на 500 корачаји пред шанцем. Међу тим беху смакнута одељења српске пешадије десно иза шанца заузела положај, па отворише жестоку ватру на нападаче. Сад настаде тренутак одсудни. Да су макар сада послане јаке потпоре турским стрелцима који с таквом бравуром беху отишли толико напред, то би напад ипак срећно испао, јер око 6 сахата изгледаше као да се српских трупа дочепала паника. На један пут престаде артиљериска ватра из шанца, и изгледаше као да се спремају да спасу

топове у поузданост (?) Овај тренутак употребише турски стрелци, који у својим редовима услед дуге борбе имађаху знатне празнине, да изврши последњи ударац.

Али тек што се Турци подигоше да оставе стрељачки ров и да јурише на шанац, кад ал' она српска батерија јужно од шанца и српска пешадија стадоше просипати опустошавајући ускорену ватру (verheerendes Schnellfeuer) против њих. И топови из шанца стадоше на ново дејствовати. При свем том турске трупе нису задрхтале. Полако, али стално напредоваху оне к шанцу. Истина од минута до минута видело се како њихова ватра постаје све слабија, и могло се закључити да их сваки корак кошта врло скупо. Кад је несрећно прорешетани турски стрељачки ланац дошао на 150—200 корачаји до самога ендека шаначног (?), онда браниоци шанца поскакаше на грудобране, па у друштву са српском пешадијом изван шанца отворише убилачку убрзану ватру на нападаче (mörderisches Schnellfeuer). Ови продиру још мало, па онда на један мах престаде ватра. Напад беше одбијен, јер по свој прилици не беше више нападачких трупа.

Српски стрелци поседоше сад на ново оба стрељачка рова. Други, још не дирнути батаљон бивше Фазли-пашине предводнице,[1] који још није био у борби, заузе ивицу шуме, расу се у стрелце и отпоче ватру у $6\frac{1}{2}$ сахата. Настаде нова борба али је вођена само између тог батаљона и артиљерије. Она четири батаљона, који беху одређени за главни напад истина стигоше у 7 сахати у вече на своје место, али беше већ доцнан да се тога дана предузима главни напад.[2] У осталом битка је пре-

[1] Молим, г. Мајерсе, да упамтите, како сами кажете да је први и трећи батаљон савршено уништен српском «убилачком убрзаном ватром», јер ће нам то мало сниже требати.

[2] За што, молим вас? 11-ог августа ни по римском ни по старом календару не смркава се у 7 сахати.... И после, зар је Фазли-пашина дивизија бројала само 7 батаљона?

стала тек у пола девет сахати, кад се сасвим смркло, и до последњег тренутка беше стрељачка борба врло интензивна. Тако је свршена битка која је с обе стране вођена с огорчењем читавих 5 сахата.[1]

Дивизија Фазли-пашина остала је целу ноћ (између 11-ог и 12-ог) под оружјем и то тачно у оном положају који је заузимала у почетку борбе. Губитци Фазли-пашине дивизије тога дана износе *650 људи, међу њима 170 мртвих.*"

Допустите, г. Мајерсе, да се мало разговарамо ја и ви. Ви велите да је цео први и трећи батаљон предводнице Фазли-пашине дивизије уништен, а овамо целога дана немате више губитака од 650 људи заједно с мртвима? Зар су батаљони Фазли-пашине дивизије у почетку бројали само по 325 људи? Видите, има још једна околност, која допушта сумњати у тачност те ваше цифре, а то је што смо ми 12 и 13-ог августа спалили близу *четири стотине* ваших *турских лешева*, (међу њима једну лепу амазонку која беше у мушким хаљинама), старајући се да ни вама, ако останете дуго на десној обали Мораве, ни нама доцније не досађује холера. Сад узевши у обзир да сте ви с целом дивизијом остали на истом месту целу ноћ; узевши у обзир да турска вера заповеда свакога правовернога мртваца по што по то закопати,[2] то је врло вероватно да сте ви за ту ноћ однели барем половину ваших мртваца, и онда би број ваших мртваца износио 800. Како је међу тим историја ратнога санитета свију армија на свету доказала, да у свима биткама на свакога мртваца долази *бар* 2 или 3 рањеника, то би онда према томе рачуну турска војска морала имати 11-ог августа

[1] Молим опет за малу коректуру. Ви сами кажете, г. Мајерсе, да је битка почела у 2 а свршила се у 8 и по сахата, то чини 6 и по сахата борбе, ако је аритметика истинита наука.

[2] Као што нам је то доказао овај факт. После сваке битке у којој Турци несу имали кад однети или закопати своје мртваце, нашли смо их зачепркане танким слојем земље из кога су често вириле и руке и ноге и глава.

1600 до 2400 рањеника, и тако би ваши губитци тога дана морали износити: 2400 до 3200 које мртвих, које рањених, и онда би излазило да су бар она два батаљона Фазли-пашине предводнице, за које кажете да су улазили у борбу, имали сваки бројно стајање од 1200 до 1600, и онда би доиста било штета што је убилачка убрзана ватра српских спредњача, Пибодовача, и српске артиљерије, довршила утамањивање потпуно тако горопадних батаљона.

Или ако је по вољи, да узмемо другу могућност. Фазли-пашина дивизија стајала је целу ноћ под оружјем, очекујући ваљда напад оних, који су се ваздан по вашем само бранили, немајући снаге за напад, и због те непрекидне готовости за борбу, ваша војска није ни једнога свога мртваца имала каде закопати, већ сте само рањенике покупили. У том случају имали сте само оних 400 мртваца које смо ми спалили, и онда је вероватни број ваших рањеника 800—1200, а целокупни број ваших губитака не 650 као што ви кажете, већ између 1200 и 1600. Али битке ако је ваша дивизија после шуматовачке, била „интакт" (недирнута) као што је те ноћи Фазли-паша рапортирао Ахмед-Ејубу,[1] и готова да поуздано сутра дан отме Шуматовац, онда молимо, за што вас сутра дан 12-ог августа нигде не могосмо наћи, па чак ни у пруговачкоме шанцу, него чак на Добрујевачким височима?

Erkläre mir, Graf Oerindur, diesen Zwiespalt der Natur?

Видите, г. Мајерсе, ја ни мало не желим да прићем сувише близу (zu nahe treten) вашој личној храбрости, јер знам да сте бивши ђенерал-штабни официр ц. кр. аустријске војске, кога је само зла судба бацила међу коресподенте „Нове слободне Пресе", али ви сте сигурно били у штабу Фазли-пашином (ако не чак у Ехмед-Ејубовом), а тај

[1] У вашој књизи стр. 38.

штаб није био тако близу стрељачкога ланца као што је случајно био штаб српски, у коме сам се ја случајно налазио. И тако се десило да ви не причате оно што сте својим очима видели, него оно што су вам у турском штабу причали, јер ја не смем ни да предпоставим да ви пишете историју једнога рата измишљавајући поједине битке како пристаје вашој тенденцији. Ради тога пали сте у погрешку да главни напад целокупне турске силе на десној обали Мораве, за који се Ахмед-Ејуб по самом вашем причању тако озбиљно спремао, престављате као просту чарку Фазли-пашине авангарде, па и то не целе него само њених двају батаљона.

Допустите дакле да вам кажем шта сам ја очима мојим из шанца видео: Не само цела предводница Фазли-пашина, него и она четири батаљона на њеном десном крилу, и постепено цела дивизија ушла је у борбу, јер није истина да су Срби само један пут истисли турске стрелце из стрељачких ровова пред шуматовачким шанцем, него се та операција понављала 4 пута док се свршила поразом Фазли-пашине дивизије, којој сутра дан не могосмо наћи ни трага (осем њених мртваца) до иза Пруговца. То је повлачење најречитији доказ турске поразе.

Част и слава за победу на Шуматовцу: српској артиљерији, шабачкој бригади I-ве кл. и београдским народним топџијама у шанцу. Вечан спомен онима који тога дана погинуше!

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

Владан Ђорђевић.

ЗДРАВЉЕ У СРБИЈИ 1879 ГОДИНЕ

(ПРВИ ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О САНИТЕТСКИМ ОДНОШАЈИМА У ДРЖАВИ, ШТО ГА ЈЕ ПОДНЕО НАЧЕЛНИК САНИТЕТА Г. МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА)

Г. Министре,

Навршила се година дана од како ми је поверена управа српског санитета, и ја сматрам за дужност да вам поднесем што је могуће тачнију слику народнога здравља у целој држави за ту годину (1879), а уједно да поднесем извешће о свему што је за ту годину предузимано, да би се унапредила санитетска струка у Србији.

Да би се дошло до најтачнијих и најпоузданијих података о стању здравља у народу и на његовој домаћој стоци, ја сам одмах, чим сам примио дужност начелника, потражио од сталног лекарског одбора мишљење о томе: како треба да се регулишу извешћа која подносе окружни физикуси? На основу извешћа сталног лекарског одбора, формулисано је 73 питања, на која имају окружни физикуси да одговоре у својим *годишњим* рапортима. Та су питања наштампана и разаслата свима полиц. властима Она су формулисана овако:

А. О храни.

1. Чиме се народ у томе крају махом храни?

2. Какво месо троши, говеђе, свињско, јагњеће или јареће?

3. У које доба године троши се највише говеђина и т. д.?

4. Има ли случајева пантљичаре? Ако има, која је и од кога се меса добија?

5. Има ли случајева, да су се људи, хранећи се болесним месом разболели и од каквих болести?

6. Да ли се више троши кукурузно или пшенично брашно или друго које?

7. Да ли се јављају болести услед храњења са главичавим стрмним житом или са кукурузом (Pelagra)?

8. Каквом се водом служе: речном, изворском или бунарском?

9. Је ли примећено, да се услед рђаве воде болести појављују?

10. Која се алкохолска пића највише троше; вино, пиво, или ракија, мека или љута?

11. Да ли су услед алкохолских пића неке болести чешће и које?

12. Да ли се пиће алкохолско квари и чиме?

В. О јавним зградама.

1. Да ли школе у том округу одговарају општим хигијенским прописима?

2. Има ли баште око школа?

3. Јесу ли слушаонице довољно велике према броју ученика?

4. Јесу ли собе, у којима ђаци спавају, суве, видне и довољно простране?

5. Како се хране ђаци, који у школи станују?

6. Како се школе зими греју?

7. Какве су скамије, одговарају ли хигијенском пропису?

8. Је ли примећено, да деца услед рђавих скамија добију изкривљену кичму?

9. Је ли примећено, да деца у школи кратковиди постају? и ако, шта је узрок?

10. Је ли у којој школи било у овој години какве редње и какве?

11. Је ли примећено, да су се ђаци чешће разбољевали од шкрофулозе и туберкулозе?

12. Какве су апсане? Је су ли суве, видне и чисте?

13. Како се хране апсеници?

14. Разбољевају ли се апсеници често и од каквих болести?

15. Је ли било каквих редња у апсанама?

16. Држе ли се механе чисто?

17. Има ли у том округу болнице, колика је, је ли уређена према хигијенском пропису?

В. О болестима на људма.

1. Каквих је болести у овој години највише било? и у које доба године (запаљења, катара органа за дисање, варење и т. д.)

2. Колико је смртних случајева било и од којих болести?

3. Од чега се најчешће у том округу умире?

4. Је ли распрострта туберкулоза и у којим местима?

5. Има ли шкрофулозе и где?

6. Где има шуге и осталих кожних болести?

7. Да ли се венерија шири и по селима? (Blennorrh. et ulcus specificum molle s. induratum)?

8. Има ли много сифилиса (френга), је ли где ендемична?

9. Је ли било и у коме месецу инфекциозних болести: тифуса, вариоле, морбила, шарлаха, дифтерија, дизентерије и т. д. и колико?

10. Колико је умрло од инфекциозних болести?

11. Шта може бити узрок овим болестима у томе пределу?

12. Има ли у томе крају ендемичне наступне грозинце, и ако има, у коме месецу је најјача?

13. Под каквим облицима јавља се наступна грозница?

14. Има ли у след наступне грознице великих слезининих тумора и кахексије?

15. Је ли било скорбута, када и где? Шта је узрок скорбуту?

16. Јавља ли се чешће код деце Meningitis tuberculosa, и у које доба године?

17. Има ли гушавих и у ком крају, шта се мисли да је узрок тој болести?

18. Је ли било самоубиства, колико и каквих?

19. Је ли било и колико смрти услед несретног каквог случаја?

20. Колико и каквих случајева душевне болести?

Г. О каламљењу богиња.

1. Је ли у овој години цео округ каламљен?

2. Колико је свега деце каламљено?

3. Је ли се и колико ревакцинисало?

4. Је ли примећено да се каламљењем инфицирао ко сифилисом, шкрофулозом и т. д.

5. Да ли је једна вакцина довољна за заштиту од богиња?

6. Да ли каламљени слабије болују од богиња?

Д. О судским случајима.

1. Колико је тешких, а колико лаких повреда било у тој години?

2. Каквим се оруђем повреде најчешће наносе?

3. Колико је било судских секција и какових?

Е. О санитетској полицији.

1. Води ли се надзор над проституцијом?

2. Врши ли се наредба о продаји отрова, и којих отрова има највише по дућанима?

3. Врши ли се преглед над клањем стоке? Је ли се какво рђаво месо продавало?

Ж. О здрављу у стоци.

1. Је ли било какве епидемије у стоци, и ако је, какве и у којим крајевима?

2. Колико је стоке и какве угинуло од болести?

3. Колико је редња трајала?

З. О минералним водама.

1. Има ли у том крају минералних вода и каквих?

2. Посећују ли их болесници?

3. Од каквих болести помажу?

И. О стању здравља у суседној држави.

1. Је ли било какве редње на људима у овој години у суседној држави и какве?

2. Је ли стока боловала и од које болести и када у суседној држави?

Ј. О санитетском особљу.

1. Има ли апотеке и како је уређена?

2. Колико има лекара свега, општинских, среских, болничких, војних и приватних?

3. Колико има дипломираних бабица? Је су ли под платом и каквом?

4. Примедбе лекара о усавршењу санитетске струке.

Али како су ова питања разаслата у половини године, и како су окружни физикуси на многа питања тек онда могли почети бележити податке за одговор, то су на та питања могли одговорити само за другу половину г. 1879. У неким окрузима постављени су окружни физикуси тек у току године (ужички, београдски, топлички), па су према томе могли одговорити само за оно време, које су у служби. Најзад у једном округу (ваљевском) не беше целе године физикуса, те смо се за тај округ морали задовољити са годишњим извешћем среског лекара тамнавског. Према свему томе овај извештај о целокупном стању здравља у народу и на домаћој стоци за годину 1879, не може бити онако потпун и тачан, као што ће се то с правом моћи очекивати од извешћа за текућу, 1880-ту годину. Али при свем том и ова прва годишња извешћа окружних физикуса по новоме пропису, садрже толико важне грађе, да ће се из ње моћи начинити приближно верна слика целокупног здравственог стања у Србији за 1879-ту годину.

А. О храни.

Наш се народ храни мешовитом, али више биљном храном. На жалост, он још не уме да удеси своју храну према послу који кад ради. Најобичније је то, да се он боље храни онда, кад најмање залаже своју телесну снагу у рад. Зими много мање ради, уз то су славе, свадбе и т. д. па за то време утроши све од прибране хране: суво месо, суву рибу, пасуљ, по мање кромпира. С пролећа и лета огледа се непрактичност у подели хране, јер сад народ ишчекује свој берићет о проји, киселици, луку, сиру и о нешто оскудног варива. Јагњеће и овчије месо и пилад троши само о празницима, и то почињући од Ђурђева дана.

Народна је главна храна и сувише мало сложена. То се најбоље види на начину како се готови. За то

готовљење није нужно никакво куварско знање или вештина. За то се у њему разуме и мушкиње готово као и женскиње, те с тога често и мушкиње кува и готови јело. Кад је мрс, онда се кува обично месо са купусом, пасуљем, или кромпиром, кад је пост онда се једе пасуљ и проја. Употреба брашна за мешење добрих и јевтиних тестаних јела, разни начини за готовљење кромпира, све то једва се зна по варошима, по селима је реткост.

Постови, које прописује наша религија, и којих се маса народа строго придржава, упливишу на телесну изхрану појединаца, па дакле и читавога народа, далеко силније и судбоносније него што су замишљали свети оци који су прописивали колико и када треба да пости православни Хришћанин. Наравно они су то удешавали према клими, у којој су сами живели, и према земљи у којој су живели први хришћани, а несу могли знати да под другим климама и под другачим телесним напрезањима да се из земље добије насушни хлеб, треба далеко мање поста, а далеко више анималне хране, меса, белога смока итд. У нашој клими може само онај без штете по своје здравље строго постити сва четири годишња поста, ускршњи, божићни, Петров, и Госпођин, и преко тога још сваку среду и петак, који не мора сваки дан од ране зоре до мрклога мрака радити посао, који се с правом зове *тежачки*. Кад се сумирају сви дани у години, у којима се апсолутна *већина* нашега народа храни због поста само пројом, незапрженим пасуљем, паприком и сирћетом, онда излази да више од пола године наш народ једе такву храну, која по своме хемијском саставу апсолутно није у стању ни у *великим количинама*, које због своје тешке сварљивости кваре желудац и црева, да накнади телесну снагу, која се фактички утроши на рад. О каквом сувишку хране наспрам утрошене снаге, који је сувишак тако потребан за развијање

телесне снаге код одраслих, а који је неумитни услов за организам деце и младића који расту, ако ће остати живи и здрави, о томе сувишку не може бити ни речи код нашега народа, кад он већу половину сваке године живи од *онакве* хране. Да ово није празна декламација видеће сваки кад погледа дубље у узроке наглог умирања наше деце, кад сравни цифре умирања са цифрама рађања. Наравно ту би тешко помогла икаква одлука законодавства. Ту ваља да очекујемо спасоносну реформу од великодушне иницијативе просвећених и савремено-образованих поглавара наше свете православне цркве.

Па не само религија него и народност упливише на каквоћу и готовљење хране. Докле Срби имају свагда ако не баш пшеничког хлеба а оно за цело *умешене* и *печене* проје, дотле Власи који се налазе у извесним партијама крајинског, црноречког и пожаревачког округа једу искључиво качамак („мамаљугу”) од кукурузног брашна. Код њих су производи од пшеничког брашна везани само за извесне религиозне обреде

У опште узевши, у плоднијим долинама главни је хлеб проја од кукурузног брашна, по варошима пшенични; у брдовитим пределима храни се народ јечмом, ражју, овсем, јелдом (ово нарочито у врањском и топличком округу). Прошле године, која је била оскудна с храном, састављале су печене тикве и бундеве знатан део хране у врањском округу.

Што се тиче *меса*, по варошима и варошицама највише се троши говеђина, а по селима највише овчевина и јагњетина, за тим свињетина, а много ређе, у појединим окрузима готово никако се не троши јареће месо; у смедеревском округу долази свињетина на прво место, тако исто у тамнавском срезу ваљевског округа, док је у чачанском округу употребљују само зими па и то сушену; у ћупријском округу слабо се коље стока, а нарочито ретко рогата марва. Услед тога сељаци и кад

мрсе једу овчевину, козје и јареће месо и пастрму свињску. У варошима има свагда говеђине. У Параћину и Свилајнцу коље се врло добра рогата марва, *јер се свако грло пре клања лекарски прегледа*, а тај је преглед заведен иницијативом самога Начелства. У црноречком округу ни у самој окружној вароши нема свагда говеђине. У извесним месецима од јуна до септембра не кољу говеда, већ је цело насељење ограничено на јагњетину; а у селу, ако се у опште које говече закоље, то је између божићњег и ускршњег поста. У ово доба свуда се троши свињско месо како по варошима тако и по селима. Овчије и јареће појављује се највише у јесен, кад *салане* отпочну радити. Карактеристично је да се у топличком округу највише троши козје и јареће месо. Да се у ужичком округу много троши пастрма („пршута“) то је опште познато.

Та околност што наш народ у многим окрузима има обичај да једе говеђу и свињску пастрму *пресну*, или свеже али *полупечено* још крваво месо („ћулбастија” па и сам „ћевап” у много случајева) узрок је те многа грумуљица или бобица (Cisticercus cellulosae) прогута се непечена и несварена, па се онда у људима развијају пантљичаре, које су узрок несносним болестима. Највише те болести има у ужичком округу, и то због говеђе „пршуте” највише Taeniae mediocanelatae; у чачанском округу има и T. solium и T mediocanelatae. У смедеревском опажен је и Botryocephalus latus. У крушевачком округу било је доста случајева пантљичаре, а у крајинском мора имати доста случајева јер — вели окружни физикус — „народ се ни мало не грози јести грумуљичаво свињско месо, као год што му није одвратно ни метиљаво овче месо.” Ретко се јавља пантљичара у Београду, у крагујевачком (и то само у вароши), у шабачком, подринском, алексиначком и црноречком округу, или за то што их дојиста нема, или што се људи због те „ситнице“ не

јављају лекару; у ћупријском округу било је свега два случаја Taeniae mediocanelatae. У Ћуприји ухваћена су два продавца где продају грумуљичаво месо, и Начелство их је одмах казнило; није познат ни један случај или се није догодио ни један случај у овим окрузима: београдском, рудничком, књажевачком, пожаревачком (?), нишком, топличком, пиротском и врањском.

Питање о пантљичарима важно је не само за народно здравље, јер ти паразити поремете целу изхрану човечијег организма, *него је и од највеће важности и за нашу трговину*, јер због цистицеркуса тих пантљичара у извесном проценту наших свиња, *наша свињарска трговина већ трпи огромну штету* на јединој европској већој пијаци са којом раде наши свињарски трговци, у Штајнбруху.

Да би се народ заштитио од болести која долази од грумиљичавог свињског меса, спремљен је 17 маја ов. г. С№ 2185 распис свима полицијским властима овакве садржине:

«Министар унутрашњих дела наређује: да сваку свињу, која се коље ради јавне продаје, мора најпре прегледати марвени лекар, а где овога нема дотични окружни или срески лекар. При томе прегледуваља свињу оборити и притиснути коленом, њушку једном батином насилно отворити, језик са једном крпом у руци ухватити па извући колико се може више, и сад марвени лекар треба да прегледа језик са свију страна, и да га опипа. Ако се бобице виде, као беле чибуљице, ту свињу ваља одмах одвојити у засебни обор. Ако се грумуљица само напипати може, али се не види, онда марв. лекар има то место да засече ножићем, и пробати да ту тврдоћу ишчепрка ноктом, и ако дојиста из тог места извади фину (Cisticercus cellulosae), онда се и та свиња мора одвојити као бобичава, а ако је не нађе, онда значи да је

она чибуљица посљедица каквог локалног запаљења, и свиња је здрава.

„Пошто се преглед сврши онда све бобичаве свиње ваља убити, месо дубоко у земљу закопати, а сланину или продати сапунџијама, или истопљену и очишћену као маст вратити газди, који ту маст може слободно продавати, пошто је температура на којој се маст топи тако висока, да би сваки цистицеркус у њој угинуо баш и кад би се који десио у сланини

„Но како има случајева, у којима се на језику живе свиње не виде бобице нити се напипати могу, а међутим је цела свиња скроз бобичава, то Министар наређује: да се и оне свиње, које се при прегледу нађу да су здраве, могу клати и крчмити само под тим условом, ако се и месо од тих свиња прегледа у кланицама и касапницама *пре*, него што се то месо изложи продаји".

Међу тим овај је распис одпуштен само управи вароши Београда, на основу конкретног случаја, који је пронађен благодарећи пажљивости врачарскога кварта те управе, и у коме један промућуран, али мало савестан трговац, беше дотерао чопор свиња да прода у Београду, јер их није могао претерати преко с' тога, што се још на нашој обали констатовало да су бобичаве. За остале полицијске власти задржан је тај распис докле народна скупштина не вотира предложени „закон о чувању здравља у народу и на домаћој стоци" јер се тадашњем г. Министру ун. д. учинило, да без нарочитог законског овлашћења не може оваку меру наредити *за целу земљу*, као што је у поменутом доказаном случају опасности, имао право за Београд учинити.

Што се тиче штете, коју сада наша свињарска трговина трпи због бобица на свињама, Влада је 28-ог априла ове године изаслала начелника санитетског одељења у Будапешту да (између осталог, о чему ће бити речи доцније у овом извешћу) покуша добити олакшице

за тај знатни део целокупног извоза наше државе; из телеграфских и писмених рапората тог изасланика излази:

Да је наредбом кр. угарског министра за земљорадњу, обрт и трговину, од 15 јануара ове године, установљен контумац за српске и румунске свиње у Штајнбруху, који је почео радити од 1-ог фебруара ове године. У тој наредби наводи се као мотивација да је постао нуждан строжији надзор над српским и румунским свињама због болести које се на њима јављају, па се с тога (§ 1) установљава у *Штајнбруху* марвено-лекарски завод, коме је задатак: а) да издаје сведоџбу о стању здравља оних свиња које се ма куде преносе са штајнбрушке пијаце или из штајнбрушких обора где се хране: б) да се истражује да ли су румунске и српске свиње бобичасте, да ли су болесне, те ако се пронађу да нису болесне, имају се задржати 6 дана у контумацу да би се осведочило да немају прилепчивих болести. —

Као што је познато, кад год нека држава хоће да се огради од увоза болесне стоке, она отвара контумаце и установљава званичне прегледе, али свагда на самој граници својој, а не у центруму државе, као што је у овом случају кр. угарска влада наредила. То је дало повода изасланику наше владе да посумња да ли су сани тетски разлози (ветеринарски) били једини разлози за ову наредбу, и да потражи да ли специјално за свиње, нема других разлога тој наредби, коју тако тешко осећају наши свињарски трговци. Из његовог првог рапорта од 1-ог маја ов. год. из Штајнбруха, види се као да је важнији разлог био: да се помогне једном великом акционарском друштву „за гојење свиња и за давање зајма на њих" (Erste ungarische Borstenviehmastanstalt und Vorschussactiengesellschaft), које у Штајнбруху има огромне свињске оборе („Салаше"), да се сатре конкуренција многобројних приватних салаша у доњој Угарској.

Изасланик књажеске владе, пре него што би се јавио кр. угарској влади, и пре него што би јој понудио овакав исти преглед српских свиња какав се сада врши у Штајнбруху, на српској граници, пре извоза, само да се укине контумац у Штајнбруху, отишао је најпре у Штајбрух да проучи процедуру којој се онде подвргавају српске свиње до у најситније детаље.

Том приликом видео је, а и марвени лекари штајнбрушког завода потврдили су му, да у српским свињама има 2—4% бобичавих, докле их међу румунскима има 6—8%, видео је даље, да се цео преглед састоји у инспекцији и пипању језика сваке поједине свиње. *С научног гледишта тај преглед једног језика не даје никакве гаранције.* Професор Рел, један од првих научењака у сточним болестима, који је толико година био директор марвено-лекарске школе у Бечу, у своме великом делу „Паталогија и терапија домаћих животиња", у књизи другој, на стр. 481 изрично вели „Под језиком, и на унутрашњој страни очњих капкова *није ретко* да се бобице могу напипати као мали округли чворићи, *али често их на тим местима нема, а живинче је међутим ипак скроз бобичаво.* Да животиња доиста има ту болест, може се *насигурно* наћи *само пошто се закоље.*"

Према томе да је преглед наших свиња у Штајнбруху наређен само из санитетских разлога, он би извршен на овај начин био *без икаквог смисла по чување људскога здравља,* јер поред тога и таквога прегледа може се стотинама свиња пропустити као здравих на касапнице, и стотинама људи може од њиховог меса добити пантљичару. Само преглед свињског *меса* на *касапницама* може их од тога спасти, а никако само овакав преглед живих свиња. А у држави, у којој постоји званично прегледање меса по касапницама, постаје оваква установа у Штајнбруху само једна сметња трговини и промету, без икаквог ветеринарског основа.

У осталом да при овој наредби кр. угарске владе није била *меродавна* брига за чување људскога здравља, види се и из даљег поступања с' нашим свињама у Штајнбруху.

Што се нађе да је *здраво* то се затвори у оборе контумаца за *шест* дана. Кад се урачуна онај дан, у који се свиње истоварују из вагона, и док чекају на ред за преглед, и онај дан у који се пуштају из обора контумаца, онда излази да наши марвени трговци не дангубе и не троше 6 већ 8 дана; да се не узме у рачун што су се они српски марв. трговци, који се десише у Штајнбруху кад је наш изасланик тамо био, овоме тужили, да за тих 8 дана морају хранити своје свиње кукурузом контумаца, који им се скупље продаје него што му је цена на пијаци штајнбрушкој; али какву цељ има тај контумац? Санитетску за цело не, јер ако се тражи убеђење да се код гдекојег брава неће развити бобице доцније, за време контумаца, онда је рок од 6—8 дана и сувише кратак, јер по научном гледишту (види: Речник државног лекарства, од Крауза и Пихлера, књ. II, чланак „Finne") требало би свињу посматрати 40 дана, па да се сигурно може рећи да нема ни клице бобичасте болести.

Та кад би цељ тога контумаца била санитетска, онда би се и *мађарске* свиње подвргавале како марвено-лекарском прегледу тако и контумацу, међутим то није наређено, и ако је вероватно да пантљичаре које људи добијају од мађарског бобичавог свињског меса, несу ни мало краће нити мање шкодљиве по људско здравље.

Што се у Штајнбруху нађе да је бобичаво, то се одмах закоље и цела свиња *мора* се продати *нарочитоме* сапунџији поменутог акционарског друштва, и то по такси по којој сваки газда мора на свакој таквој свињи да изгуби 25% њене вредности по одбитку дроба и костију.

Међутим свака бобица (фина) мора да угине при сваком кувању и пециву, и према томе кад би се сланина убијене свиње истопила у маст, у овој не може бити ни трага од бобице, та је маст у санитетском погледу са свим чиста. Па ипак не допуштају газди, да прода ни ту чисту маст својих бобичавих свиња. Ово нарочито тишти наше марвене трговце.

Кад се тој штети од 25% на свакој бобичавој свињи дода излишни трошак од 10 крајцара: за преглед сваке поједине свиње у чопору, даље такса од једне форинте за клање поједине бобичаве свиње; кад се даље узме у рачун, да је према званичном извешћу од 31 децембра 1879 године, за десет последњих година довежено из Србије у Штајнбрух 1,212,420 ком. свиња (у вредности 55,529,030 форината), да према томе Србија с године на годину у средњу руку шаље преко 100,000 свиња у Штајнбрух, *онда се тек види, колика је штета, коју наши трговци са свињама трпе од ове наредбе кр. уг. владе*, која је тако мало основана са санитетског и ветеринарскога гледишта.

Наш изасланик није пропустио све горе изложено преставити органима кр. угарске владе са којима се објашњавао, и добио је одговор, да је кр. угарска влада била принуђена завести марвено-лекарски преглед и контумац за српске и румунске свиње из следећег разлога: 1874 године плаћало је иностранство за мађарске свиње по 66, а за српске свиње по $62\frac{1}{2}$ крајцаре на килограм. Од како су у Немачкој стали прегледати свињско месо да није бобичаво, опазило се, да српске и румунске свиње пате од те болести, и одмах стаде падати цена не само њиховог меса, него због њих (?) и мађарских свиња. Већ 1875 биле су цене мађарским $57^7/_{10}$ а српским $54^6/_{10}$ крајцара; 1876 биле су $60^5/_{10}$ и $56^8/_{10}$; 1877 биле су 55 и $62^5/_{10}$; 1878 биле су $46^6/_{50}$ и $48^3/_{10}$; а године 1879 спале су цене мађарским свињама на 40, а српским на

$38^{3}/_{10}$ крајцаре од килограма. Дакле су свиње, због бобица, изгубиле у цени више од 26 крајцара на килограму. Чим је заведено прегледање и контумац у Штајнбруху, иностранство је добило поверења, и цене свињама почињу се на ново пењати. Те садашње цене, које би имале доказати, да су наши трговци са свињама само у добитку од како постоји преглед и контумац у Штајнбруху, обећане су нашем изасланику, *али их он није добио ни за време свога бављења у Будапешти, ни доцније у Београду.* Даље, поменути органи кр. угарске владе признаше, да је неправда што се газдама одузима сланина бобичавих свиња, и обећаше, да ће се то врло брзо поправити; не беше им познато, да контумац наплаћује кукуруз скупље но што се продаје на пијаци, али ако би се то доказало, обећаше, да ће се газдама контумацираних свиња допустити, да купују кукуруз где им је воља. На питање нашег изасланика, да ли би се укинуло прегледање и контумац у Штајнбруху, кад би се у Србији завела таква иста мера, и кад би се свиње извозиле из Србије за Угарску уредним марвено-лекарским пасошима — поменута господа одговорише, да на то питање може одговорити само кр. угарски Министар трговине, али му не саветоваху да Србија то уради с' тога „што она још за 10 година неће моћи створити такав центар за светску трговину са свињама као што је Штајнбрух; што се подизање тако огромних салаша и издржавање таквог института не би за Србију рентирало, а иностранство, нарочито немачка пијаца, ипак би зазирала од српских свиња."

У пркос тога пријатељског савета наш је изасланик кр. угарском Министру трговине разложио неоснованост и неправичност поступања са српским свињама у Штајнбруху. Г. Министар је признао да та процедура не даје потпуне научне гаранције, али се тај недостатак попуњава накнадним прегледањем свињскога меса на касап-

ницама. Што се тиче сланине, г. Министар је хтео и сам да учини олакшице нашим трговцима, али још није добио извешће санитетскога савета о томе, но чим га добије он ће те олакшице наредити. Контумац није нарећен због бобичасте болести него због шапа, од кога такође српске свиње болују, али тај контумац не може бити од штете српским трговцима, јер је њима дозвољено да своје свиње продају одмах чим се прегледају, па онда оне издржавају контумац на рачун купца.

Ово последње потврдили су пом. изасланику и наши марвени трговци који су се десили у Штајнбруху, и осем тога казали су му: да и пре, него што је овај контумац заведен, наши трговци несу никад своје свиње *одмах* продавали, ма колико било купаца, него је сваки најпре хранио своје свиње у Штајнбурху још једну недељу дана, док се одморе од пута, и док постану још теже на кантару.

При свем том, наш је изасланик упитао кр. угар. Министра трговине, да ли би се српске свиње ослободиле прегледања и контумацирања у Штајнбруху, када би се иста таква мера завела у Србији, на што је г. Министар одговорио: *Чим се у Србији заведе таква установа, и чим би се кр. угарске власти увериле, да у след ње нема више на српским свињама ни бобица ни шапа, с места би се оне ослободиле од прегледа и контумаца у Штајнбурху.*

Према томе, ако би се са трговачко-политичкога гледишта нашло за целисходно, да у Србији оснујемо велику пијацу за свињарску трговину, и заведемо марвенолекарске прегледе свиња у целој земљи и контумаце на оним тачкама наше границе, где је извоз свиња највећи, — то се може извршити, чим народна скупштина одобри да сваки округ има свога марвенога лекара што је предложено законским предлогом „о чувању здравља у народу и на стоци", и онда ће престати мера, коју је кр. угарска влада завела у Штајнбурху.

Свршивши тако што је рађено по овој ствари, можемо наставити извешће о народној *храни.*

Као што је познато, осем пантљичара има и других болести, које се добијају, кад се људи хране болесним месом. Срећом у том обзиру немамо много непријатних случајева да јавимо. Прошле године примећено је, да људи у крагујевачком округу добијају грчеве у стомаку од пастрме са киселим купусом, где ће по свој прилици бити мање узрок до самог тог јела, колико до рђаво калапсаног суда у ком се кува и држи; у ћупријском округу било је доста случајева *карбункулозе* у след употребе нездравог меса од стоке која је боловала од антракса. У свима другим окрузима није било ни једног случаја разбољевања од рђавог меса, на против за црноречки округ јављен је факт са свим противуположен ономе који је мало више поменут за крајински т. ј. у црноречком округу има народ особиту одвртност од сваког иоле сумњивог мȇса, које се не употребљује за храну.

Што се тиче питања да ли се у народу троши више кукурузно или пшенично или друго које брашно, то из свију одговора излази скоро једногласно, да се по варошима троши највише пшенично, а по селима највише кукурузно. Можда се неће погрешити ако се рекне, да се по варошима троши 80% пшеничног а по селима 80% кукурузног брашна. Изузетак за вароши прави Чачак, где се по кућама меси такође проја, а пшенични хлеб може се добити само на пекарницама. По селима било је такође изузетака за ову годину, негде због тога што кукуруза није било довољно, а негде због терена. Тако у смедеревском округу трошило се овė године подједнако пшенично и кукурузно брашно, јер за последње, које се претпоставља, не беше година. У јагодинском округу највише се трошило кукурузно, у мањој мери ржано, а употребљавао се и јечам за грађење хлеба; у студеничком срезу јео се хлеб од јелде, а некад и од овса; у

јошаничком срезу крушевачког округа такође јелда. У топличком округу, због оскудице, јео се највише јечмени хлеб. У пиротском округу употребљавана је смеса од кукузног, ржаног и јечменог брашна за хлебац. Најзад у врањском округу највише се трошило јечмено брашно, па онда овим редом: кукурузно, пшенично ржано и овсено.

При свем том, што је прошла година била тако оскудна стрмним житом и кукурузом, те се није могло бирати брашно за хлеб, опет у целој Србији налазимо за прошлу годину само два случаја разбољевања у след искључиве хране са кукурузом, два случаја пелагре (у ћупријском округу); из свију осталих округа једногласно јављају, да није било ни једног случаја разбољевања у след храњења са главичавим стрмним житом или са кукурузом.

Прелазећи на *воду за пиће*, може се у опште рећи да се наш народ највише служи изворском водом, па онда бунарском, за тим речном, па онда чесменском и то: у равницама бунарском и текућом, а у брдима и планинама изворском. И у томе имају поједини окрузи својих особина. Тако у крагујевачком округу по селима се пије изворска, а у вароши бунарска вода. Речна се вода у том крају нигде не пије, него се употребљава само за кување и појење стоке. У јагодинском округу највише се пије бунарска па онда изворска вода; из река и потока узимље се за пиће само зими и то онда, кад на њима има леда У ужичком округу бунари су врло ретки, највише се пије изворска, а доста и речне воде. У црноречком округу ретко има села у ком не би било зидане чесме, осем тога извора у изобиљу, готово нигде се не служе речном водом за пиће. У Београду и у Нишу имамо водовода и чесама, које смо од Турака наследили, који су њима особиту пажњу поклањали. Ако несмо по нешто од тога наслеђа упропастили, за цело га несмо умножили, у Београду је већ оскудица у води, и

ако варош лежи између две велике реке, и ако у блиској околини има обилатих извора — да се прљава речна вода продаје по *пола динара на саку*. Кад се узме у обзир да вода треба не само за пиће него и за прање тела и рубина, за кување и т. д., кад се помисли да је хигијена доказала, како на свако чељаде у свакој кући треба да има 24 литра воде дневно на расположењу, у интересу самога здравља, онда је заиста велики грех на општинској управи престонице, што се тако мало брине да према увећавању вароши рашири мрежу водовода, и да свакој кући осигура потребну количину добре воде за пиће.

Што се тиче разбољевања од рђаве воде, то физикуси округа јагодинског, чачанског, и књажевачког тврде: да има случајева разбољевања, и то махом наступне грознице, тифоид и врућица, у след рђаве воде за пиће. У Крагујевцу „јавно мишљење" држи, да је наступна грозница у тој вароши ендемична баш због воде за пиће, али окружни лекар не дели то мишљење и држи да је узрок пре у положају саме вароши, у низини затвореној са три стране брдима. Тако исто и лекар округа смедеревског вели, да је може бити „подвирујућа" вода у бунарима потпомагала разбољевање од наступне грознице, али држи да то није једини узрок. Из свију осталих округа одговарају лекари, или да није примећено разбољевање у след рђаве воде за пиће, или да га доиста никако нема.

На питање, која се алкохолска пића највише троше, може се на основу свију добивених података одговорити да се по варошима готово подједнако троши вино, пиво и ракија, докле по селима не пију много вина ни онде где имају винограда, него вино чувају за шпекулацију и трговину а пију ракију, махом меку шљивовицу (по кућама) од 6—10° за тим „љуту" ракију од 13—15° (ово по механама сеоским и друмским) и комовицу.

Прошле јесени трошило се у крагујевачком округу много више вина но обично; по варошима се пије махом

вино; имућнија класа и чиновништво троши много пива. У рудничком округу по селима више се троши „љута", но мека ракија. У смедеревском округу је на против више меке шљивовице, али је пију не само пре јела него за време ручка и вечере у место вина. У јагодинском округу сматра се љута ракија и пиво као луксуз. У чачанском не само да се троши сва ракија која се произведе, него се још увози из других округа. У вароши Чачку држи се љута ракија и комовица у важности као лек од разних грудних болести и других невоља. Најљућа ракија као да се троши у врањском округу јер тамошња комовица има до 24°.

И ако је ракија коју наш народ троши, махом „мека" шљивовица, за коју су наша браћа Руси 1876 године доказивали да није много јача од воде у Морави, опет по мишљењу стручних хемичара у једној ракијској чашици шљивовице има више алкохола него у великој чаши пива. С' тога се ваља радовати појаву да се трговина са сувим шљивама почиње све више ширити на уштрб фабрикације ракије, и да на место ракиџијница ступају пиваре, којих ће скоро бити у свима окружним варошима.

Неоснована је зебња која још код нас влада противу овог „швапског" пића, јер не треба заборавити не само да је у пиву далеко мањи проценат несрећног алкохола, него да у пиву има доста честица које *хране*.

Питање о алкохолском пићу заслужује највећу пажњу свију пријатеља оштега добра. И ако се поуздано може рећи да је наш народ, у опште узевши, врло умерен у пићу, врло трезан (и о томе је највише доказа дала 1876 година) опет из извешћа окружних лекара излази, да се негде спорадично, а негде богме и у већем броју случајева појављују болести, које су последице прекомерног уживања алкохолских пића. Тако н. пр. у Београду се појављују случајеви делирија од ракије, у рудничком округу опажају се болести у јетри (Cirhosis hepatis) које

за собом вуку цео низ водених излива у телу („водене болести"), у ужичком округу доста често се јавља дрхтање од алкохола (Tremor potatorum). Истина не може се много полагати на то што физикус округа чачанског вели да у том крају од меке ракије добијају екцемата genitalium, antebrachii squamosa et defurfurans а од љуте епилептички напади и парализе, али му потпуно одобравамо кад каже, да је видео Delirium tremens и дискразију алкохоличку. У крушевачком округу примећено је, да већи део хроничких катара у желутцу и у плућима, и хипертрофија црне џигерице, и готово две трећине свију случајева „водене" болести долазе од злоупотребе алкохолског пића. У ћупријском округу су услед тога многи катари у желутцу и честа смрт од капље. Врло умесно примећује и лекар општине чачанске, да су алкохолска пића узрок вечите хиперемије у мозгу, а у след ње душевна тупост, суровост, не марење за себе, за фамилију и за опште добро. Кад се таки људи ма од чега разболу, сваку болест теже болују и не могу преболети често ни оне мале болести, које друге људи (који не претерују у уживању алколколског пића) преболу свагда.

Из свију других округа јављају да нема разбољевања у след злоупотребљавања алкохолског пића. Тако исто једногласно одговарају сви окружни физикуси на питање о кварењу алкохолског пића, да се не квари, осем што се са свим безопасним сретствима бојадишу да добију лепши цвет. (наставиће се.)

ЊЕГУШ И МАЖУРАНИЋ

(ЈЕДНО ЛИТЕРАРНО ПИТАЊЕ)

Иван Мажуранић, песник спева *Смрт Смаил-аге Ченгића*, доскорашњи бан од Хрватске, родио се 1813 г. у Новом, у хрватском Приморју. Изучио је мање школе у Приморју и Мађарској а правне науке у Загребу и, као што мисли један његов хрватски биограф — „постао је и негде доктор права". 1835 г. пристао је уз покрет Гајев с првим најватренијим борцима за идеју Гајеву. Тада се први пут јавио с песмом, написавши у *Даници* Гајевој оду Гају. После је испевао још неколико мањих песама, махом лирских, у истом листу. 1844. г. потпунио је чувену епопију Гундулићеву *Осман*, написавши му четрнајесту и петнајесту песму, које се — као што је познато — нису сачувале, или их Гундулић није ни испевао. Тим се певањем прочуо и на глас изишао, јер је срећно и боље од свога претходника Петра Соркочевића наставио мисао и причу чувеног песника дубровачког, испевавши оно, што је недостојало, врло вешто начином Гундулићева певања. Године 1846. у маленом алманаху загребачком *Искри*, угледа света класични спев Ив. Мажуранића, најдивнији епски створ васколике наше књижевности, свакоме позната песма *Смрт Смаил аге Ченгића*. Али овом својом песмом песник и круниса и запечати славу своју песничку. После ње умуче и један пут као какав тајанствен вулкан после једне силне ерупције. У покрету мађарском 1848 учествовао је песник *Смаил-аге Ченгића* живо као политички борац. За тим се бацио у вртлог политичког рада и са, сјајног звања на сјајније дошао је на послетку и до звања банског, са кога је пре неколико недеља у мир постављен.

Ни с које ми стране није познато, да је Мажуранић од 1846 год. певао, или да му песме стоје у рукопису — нештампане. А кака би му невоља и била да то чини? Чиновничком и политичком — и никаквом — положају није песма зазорна, а особито епска песма. Правога песника није кадро ништа ућуткати, ни друштвени положај, ни сиротиња, ни страх, ни невоље и болести. А опет је

Смрт Смаил-аге Ченгића за цело продукат праве, велике песничке силе. Ну Мажуранићу је сад 67 година, а доба ћутања износи 34 године. Превелика пауза за правога песника; премалена нада, да ће опет потећи жица, која је се толико притајала!... Испрва се журно чекало, да песник опет запева; после је дошло чуђење; и на послетку — сумња. Толико се пута рекло, да је сумња мајка знању. А ја мислим, да је она овде толико ухватила корена, да се може поставити као литерарно питање.

Сумња је ова, за сад, још више усмена, традиционална. Ма треба ли је за то презирати? Из таке клице може да никне кад тад литераран проблем. Што доцније, то горе — кад нестане живих сведока, који би највише могли помоћи да се до истине дође.

Али се и литерататура наша већ дотакла овога питања. Не знам од куд, тек се у Црној Гори одавно почело проносити — ја сам слушао то од људи, који су у Црној Гори живели — да је *Смрт Смаил-аге Ченгића* песма владике Његуша, или по владичиној песми начињена песма. Можда је од тога гласа постао други глас, да је то био спев некога босанског или херцеговачког калуђера, или фратра (Гр. Мартића?) па у неколико прекројен и дотеран. Ово друго већ више личи на фабулу, и код знаоца не може проћи. Јер велики песнички продукат може припадати само великоме песнику. А ко је тај фратар, или калуђер? — Икс. — Али ово друго свакојако показује, како сумња, остављена без претреса постаје митос и све више покрива истину. Много је тежа она прва фама. Фама! Можда та утвора нигде није тако страшна и гадна као у области духовној, у литератури. Али „хаветима не треба бежати с пута, него им треба оштро у очи погледати". Треба фаму расветлити и маћије јој скинути. А у овом случају, ако ни рад чега, ради самог дивнога епа *Смрт Смаил-аге Ченгића*, треба то учинити.

Први глас у литератури о овом питању чуо се у путопису Љ. П. Ненадовића *Владика црногорски у Италији*, штампаном у листу *Србији* 1868—1869. Путописац тамо вели, да му је владика Његуш г. 1850 у Напољу казао: како је био написао и еп *Смрт Смаил-аге Ченгића*, „али дође човек, те ми исциганчи и више не врати." Путопис истина не вели, да му је владика казао ко је био тај човек; али мало после прича, како је владика у једној шетњи певушио стихове:

Види му се мријет' му се неће,
А јест нешто, што га напред креће,

а тих стихова има у Мажуранићеву спеву. — Баш због ове тајанствености и увијености био је овај глас страшан и немио. Али прође

7—8 година и нико му се не одазва. Међу тим је Љ. П. Ненадовић познат као песник ведра, простодушна, поштена карактера. Поред имена његова одиста је тешко замислити таку особину душевну, као што је завист или опадање.

Године 1877 (у *Годишњици Николе Чупића* I. 328) ја сам, пишући о појезији Његушевој поменуо ово, што објави Ненадовић, а с двојаком намером: прво, што сам тражио песама Његушевих од 1847 до 1851, из ког их времена нема, па сам мислио, да није и. тога времена изгубљени Његушев *Смаил-ага*; а друго, да постакнем ствар, не би ли је који пријатељ и познавалац Мажуранићев осветлио и рашчистио, јер је она зла као фама, и што је слабо везано, боље да је раздрешено. И сад се зачу из штампе још један глас. Н Дучић је одавно био послао загребачком *Виј енцу* неке своје примедбе на спев *Смрт Смаил-аге Ченгића.* У њима је у главном ово: Новица Церовић није био потурица, није покрштењак, већ прави Србин Хришћанин, као што су му и дедови били, и није погинуо, већ је жив и данас. Дучић жали, што се песник огрешио о историјски карактер овога јунака; а уједно напомиње још и неке топографске и географске погрешке у спеву. У *Вијенцу* бр. 7 од 1878 год. изнђоше ове примедбе и поред њих пусти уредник *Вијенчев* неколико речи, бранећи спев од њих с естетичкога погледа; али као да му главно беше да рече ово: „Зна се, да је Љ Ненадовић у путопису *Владика црногорски у Италији* споменуо, како је пјесник *Горскога вијенца* написао спјев *Смрт Смаил Ченгиђ аге,* кој му је нетко у рукопису узео и није вратио, а зна се што су злобна пера у слијепом бијесу из тога изводила. Ако се човјек бави пјесништвом, па *прочита с једне стране пјесмотворе славнога владике, с друге Ченгић-агу, рећи ће, то је из двије разне главе, из двије разне душе, из два разна срдца,* ко што ће вјештак драгуљар на први мах без умовања рећи то је рубин а то је смарагд. Јесте ли чули Дучићево мнење? Црногорац није могао, није смио карактерисат' Новицу ко што га је Мажуранић, кој знаменитим својим епосом створи уметничку велепјесан, у којој није описана смрт Ченгића, већ животна идеја цијелога нашега народа. Па би ли кој Црногорац смио учинити типографске погрешке, које Дучић изтакну? Никад. *Горски Вијенац* је заиста један од најдивнијих пјесмотвора у литератури хрватско-српској, неки су призори управо класични, ал *дух те пјесме и Ченгић аге толи су различити, да ту о присподоби говора бити не може.* Не можемо, дакле докучити, да г. С. Вуловић у најновијој својој студији о Петру Његушу (Годишњица Николе Чупића стр. 329) овако пише: „Што је владика ћутао од 1847 до 1851? — Да

не спада (место: пада) у то доба изгубљени *Смаил-ага*". Г. Вуловић написав широку студију о славном Владици, додира се и те неслане бајке, па, не рекав свога мнења, ставља знак питања. Смије ли се то чинити у озбиљној студији, гдје се анализује карактер Његушевих пјесама? Није ли могао г. Вуловић по тој анализи никако даље него до знака питања? Ево му за одговор Дучићева писма".

Толико А. Шеноа, уредник хрватскога *Вијенца*. И ово је прва јавна одабрана Мажуранићева *Смаил-аге Ченгића*, и тим важнија што је и једина и што је написа хрватски књижевник, уредник доброга књижевног листа *Вијенца*, велики поштовалац Мажуранићев, а у Банову граду, близу песника и његових најближих пријатеља. А колико вреди, показаћу мало после.

Фама се дакле, пронела. И литература је се дотакла, али само дотакла; а то је горе, него да је није спомињала. Нежна срца зебу. Величини се поклања срце само кад је чиста и светла. Највеће су звезде сунца. Треба ли стати ту?

У великим и богатим литературама много мања и неважнија литературна питања расправљују се годинама и дебелим књигама. Ми смо мали. Али зар није вредно потрошити бар 3—4 листа на питање, које се тиче најдивнијег спева наше литературе. И зар није.

« — — боље спреда оберучке,
Него страга ударити мучке». —

како вели Бранко.

И зар је боље пустити, да
«Оде шапат од уста до уста
— Тер сад пјева по Косову сл'јепац
Рђа бјеше Рizван-ага «силни»,

како вели сам песник *Ченгић-аге*

На питање? Али нећу да пропустим ову прилику, да не одбијем беду и опадање уредника *Вијенца*. Што је владика ћутао од 1847 до 1851; да не пада у то доба изгубљени *Смаил-ага* — питао сам ја. А уредник *Вијенца* напада ме за то, заборављајући, да је Мажуранићев *Ченгић* изашао 1846. Је ли то било „у слијепом бијесу", или одиста хрватски књижевник и антологичар[1] не зна хронологије хрватских „вјелепјесана"? Ко је пак то знао, тај је могао у оном питању видети само ову мисао: можда је било два спева о Смаил-аги Ченгићу, Мажуранићев — ранији — и Његушев — доцнији — па се овај изгубио. Тако сам мислио онде; а како мислим сад, казаћу мало ниже. Напасти пак Љ. П. Ненадовића и казати, да је лажан онај његов глас, нисам имао разлога; и тако што без

[1] Antologia pjesničtva hrvatskoga i srbskoga, sastavio August Šenoa 1876. Zagreb.

разлога не бих учинио за хатар ни уреднику *Вијенца*, нити икоме на свету.

Читалац је досле већ могао опазити, да питање, које се овде износи, има две стране. На првој страни — Мажуранић и његова поезија и као главно питање ово: за што Мажуранић после песме *Смрт Смаил-аге Ченгића* није више ништа испевао? На другој је страни — глас, што га донесе Љ. П. Ненадовић, и као главно питање ово: може ли се свезати тај глас са спевом Мажуранићевим? Осветлити обе стране, значило би доћи до истине. Али решити и једну само, било би доста. Ја ћу казати, како би се најбоље могло доћи до истине и на једној и на другој страни. Али нека читалац најпре види потпуну слику и једне и друге.

I. За што Мажуранић од 1846 г. до данас — 34 године — није ништа певао? Напред је речено, да се ово не може да објасни. У историји великих песника ово би био, можда јединн пример. А песник *Смаил-аге Ченгића* одиста је велики песник. Ово нам не би било чудо само онда, кад би иначе било, т. ј. кад би *Смрт Смаил-аге Ченгића* била дилетантска песма. Али онда нико не би ништа ни питао.

Око овога кардиналнога питања ређају се и из њега извиру још и ова:

1. Што је песник *Смаил-аге Ченгића* у опште тако мало певао? Сва поезија 67 годишњег песника износи: неколико лирских песама, попуњено 14-то и 15-то певање Гундулићева *Османа* и — *Смрт Смаил-аге Ченгића*. Велики песници нису велики само вредноћом својих песама, него и обилатошћу. Млађани Бранко плоднији је од Мажуранића, и ако није доживео ни половине његових садашњих година.

2. За што песник *Смаил-аге Ченгића* и из те мањине својих песама нема бар још коју песму, за коју би се могло рећи да је „велепјесан“? — Његове лирске песме нико и не помиње, нити се налазе у антологијама хрватским или српским. Попуњена пак певања у *Осману* — да не речем ништа о Гундулићу, да се не би око тога забавили — само су имитација и, још једном велим, *имитација*. По имитацији се пак нико не може назвати велики песник, нити имитација може бити „велепјесан“. Да не идемо далеко — у нашој се литератури може наћи пуно примера, где су непесници добро имитовали правим песницима. Тако је н. пр. Исидор Стојановић, који је по песништву са свим непознат, у *Пјеванији црногорској и херцеговачкој* I Симе Милутиновића написао оду Сими Милутиновићу „У духу Симину“ — и имитација је доста добра. Тако

има добрих имитација Бранку, Јакшићу, Јовановићу, а све од дилетаната. Копија пак остаје вазда копија. А хрватски критичари рекли су, да је Мажуранићево попуњење *Османа* истина боље од Соркочевићева, али опет да није као Гундулићево певање. А ја мислим, да је много лакше имитовати песнику, коме је „маркиран" и за данас необичан језик, израз и форма — као Гундулићу — него каком савременом песнику. — Па зар није загонетна појава један ђеније песнички, који за 67 година живота има једну ђенијалну песму од 15—16 листа — *Смрт Смаил-аге Ченгића* — једну добру имитацију — десети део једног већег епа — и неколико незнатних лирских песама?

3. Догађај, који пева песма *Смрт Смаил-аге Ченгића*, догодио се 1840 и песник је могао још онда знати за њега. За што га је испевао тек после *шест* година? Савремени догађаји стављају се обично одмах у песму. А Мажуранић је већ певао онда, кад се догађај догодио. Или га је он био раније испевао? Па што га није раније објавио?...

4. За што није Мажуранић код ове песме прибележио, како је постала, где јој је извор, од куд је грађа и каком је побудом постала, као што то обично чине песници код оваких песама? Није чудо, што су, не знајући ово, многи питали: од куд Мажуранић, Новљанин, зна онако добро прилике црногорске, дух и карактер? Није чудо, што се овако питало, и по томе, што је песник испевао ову песму онда, кад се хрвaство из сна будило — као што имају обичај рећи сами Хрвати — кад су се отпочела прва непријатељства између Срба и Хрвата на бојном пољу „Илирству." Сам песник био је у том колу пробуђених хрватских бораца. Па што није певао најпре — или бар, накнадно, после — што и из хрватске средине, него је отишао у српски вилајет, који му је био мање познат, који му је био онда стан противнички.

Питања ова — свако за се и сва заједно — кадра су зауставити пажњу и најобјективнијега мислиоца, особито I, 1 и 2. Ма, да ли су нас кадра сасвим потрести? Не. Све је ово нека загонетка. Ко ће ухватити трагове песничкој души?! Није то лако ни код обична човека. Ко зна кака је то тајна, што песник није више певао! Ко зна какав је тај 67-годишњи песнички живот у унутрашњости својој! Ко зна за што је песнику баш та српска тема драга била и за што се није других лаћао!

Али као што нас она питања нису кадра са свим потрести, тако нам ни овака одбрана није кадра са свим веру повратити. Ово „ко зна" слаба је утеха овоме, који за истином жуди. А опет се

објективно и непристрасно не може никако друкчије одговорити на она питања, него: ко зна! Па како ће се решити ово? Хоће ли трпети историја ту тајну?

Само песник, или најближи познаници његови, могли би нам објаснити, ако би одговорили право и искрено на она питања. Ето како би се могла решити прва половина овога питања. И ако се ово узме као искрен позив, онда је постигнута и прва половина намере, у којој је писано.

II. Глас, да је Његуш написао био спев *Смрт Смаил-аге Ченгића*, па му га неко измолио, однео и више не вратио, пао је као гром из ведра неба у српску књижевност. Што ћемо „крити у кучине"? Кога год интересује та књижевност, зна га, ако ће и рећи, да га не узима на ум. А то је доста. Да га се оглушимо? — За што? Све што стоји у оном путопису Ненадовићеву, осим и поред тога гласа, тако се слаже са истином и животом Његушевим, тако је историјски и психолошки верно, тако природно, неусиљено. А ко иоле познаје ведрога песника и туристу, знаће, да из његова пера још није истекло ништа подмукло, пакосно, опадничко. Ма да није он у туристичкој лакоумности од некуд чувену анегдоту употребио као историски догађај? По ономе, што већ рекох, немам разлога тако сумњати. Али нека би тако било — од куд и опет она анегдота? Ненадовић је за цело сам није измислио. А напред сам рекао да се она причала и пре путописа његова. Глас је глас, па ма од куд био, и може бити само: или лажан, или истинит. Али док се не зна какав је, а важан је, треба му хватати траг. Тако се, мислим, иде ка истини.

Да није Његушев спев био друкчији од Мажуранићева, т. ј да нису случајно оба песника испевали један исти догађај, али сваки на свој начин, самостално један од другога? — Може бити

Можда је тај неко, што је однео Његушеву песму *Смрт Смаил-аге Ченгића* био који други човек, а не Мажуранић, па нестало и тога човека и песме Његушеве? — Може бити.

Али ово је истина: да нема прве половине овога питања, не би било ни друге. Да Мажуранић има још које чедо песничко онако дивно као што му је *Смрт Смаил-аге Ченгића*, глас би овај био, ако не „неслана бајка", а оно одиста индиферентна анегдота, коју не би нико свезивао с поезијом Мажуранићевом. Али шта ћемо, кад није тако. И кад је оно прво још неосветљено, кад још није одговорено на питања под I, — а неизвесност је ту и мори и онога, који упорно тврди да је спокојан — треба ли и ово оставити у

тами? Или треба покушати, да се бар на овој страни дође до пропланка, кад је прву застрла магла ћутања?

Објективном литерарном истраживаоцу остаје на овој страни само један пут — поређење. Испоредити Мажуранићев спев *Смрт Смаил аге Ченгића* с поезијом Његушевом и доказати сличност — значило би врло много. Доказати поређењем, да тај спев ни мало не личи на поезију Његушеву, да, дакле, не би ни могао потећи из извора Његушева — значило би одбити од њега са свим онај глас. Онда би остало само прва половина овога питања, која би се могла резимовати: да је Мажуранић чудан, тајанствен песник, који је зађутао у најбољим годинама, после најбоље своје творевине. Уредник *Вијенца* тврди ово. Он вели, да „не може бити говора о приспособи" између песама Његушевих и Мажуранићевих, да треба само прочитати песме и једнога и другога, па да се види, „да је то из двије разне главе, две разне душе, из два разна срца". Али је уредник *Вијенца* то само казао. А казати није то исто што и доказати.

Напред морам рећи, да је поређивање литерарних продуката тугаљив и мучан посао. Можда га се уредник *Вијенца* за то није хтео ни прихватити. Можемо лако рећи за два сасвим различна посла, да су „из двије разне главе"; али немамо мерила, по коме би поуздано могли рећи, или погодити, да су из једне исте главе два посла, за која би нам се рекло, да су их радили два посленика. Ако су одиста из једне главе, онда је један посленик присвојио туђ посао. Је ли то, онда присвојени посао поуздано неће бити сасвим онакав, какав је био док није био присвојен. На њему ће бити ма што измењено, предругојачено, прекројено, прерушено — или да се заметне траг, или, можда, да се посао улепша. И може такав посао постати и лепши него што је био. Али то задаје муке испитиваоцу. Један потез туђ већ га збуњује; а како ли ће да издвоји све што је туђе и да нађе и поврати све како је првобитно било. Али ја нећу ни да будем овде литерарно-полицајни иследник. Не смем се ни кренути на такав пут без „основа подозрења". Ја хоћу само поређењем да покажем, еда ли одиста може бити говора „о приспособи" између песама Његушевих и Мажуранићевих.

„На први мах" — као што вели уредник *Вијенца* — одиста се чини, да нема сличности између Његуша и Мажуранића. Одиста се не осећа сличност између *Горског Вијенца* и *Смрти Смаил-аге Ченгића*. Упоређујући најбољи спев Мажуранићев са најбољим спевовима Његушевим (*Гор. Вијенцем*, *Лажним Цар-Шћепаном*), тешко је сличност ухватити. И чини вам се, да се морате махнути посла, онако као што је радио и уредник *Вијенца*. Али ако се не задо-

вољите таким резултатом, ако поставите питање: а да у чему је различност — тада ће вам се у један пут разјаснити пред очима и моћи ћете поћи даље. Бар се мени тако учинило.

По карактеру замисли нема разлике између *Ченгића* и *Горског Вијенца* или *Цар-Шћепана*. Јунаштво црногорско, витештво, изведено је једнаким духом и снагом и тамо и тамо. Турци Његушеви личе на Турке у *Ченгић-аги*; и да Његуш има песму, у којој би му главно лице било потурица, то би лице морало бити налик на Ченгића. Карактер црногорски вешто је преставлен и тамо и тамо. А сама дикција слаже се и код једнога и код другога песника у ономе што је најглавније: у сконцентрованој, громовној снази израза.

У чему је, дакле, она различност, што се „на први мах“ опажа? — Поглавито у спољашњем облику: у кроју стиха, обрту израза и у неким речима и граматичким облицима (архаизмима и провинцијализмима.)

Његуш је најбоља своја дела испевао народним стихом, трохејским петостопцем, а чистим српским језиком, измешаним где где с црногорским провинцијализмима. — *Смрт Смаил-аге Ченгића* испевана је мешовитим стихом, трохејским четворостопцем, а језиком мешовитим, чисто српским и провинцијалним далматинским, старим и новим. По некад је у *Ченгића* стих неуредан, те долазе једно за другим разноврсни стихови; н. пр.

Стоји чета вишњег Бога пуна (5 стоп.)
Не к'о крвав нож, к'јем рана (4 ст.)
Задаје се смртна и тешка (4½ ст.)

и т. д. Осим друге и пете песме у *Смаил-аги Ченгићу*, све су остале испеване махом прошараним четворостопцем. То често мешање и промењивање четворо- и петостопних стихова, па чести крњи стихови, па измешан чист и провинцијалан српски језик — све то чини рухо *Ченгића* необичним и одваја га од вазда једнаког, тихог руха Његушевих песама. Али би се овде могли упитати: кака је невоља била градити за *Ченгића* овако чудно, немирно, шарено рухо? Никоји естетичар не може ми доказати, да је то била природна потреба саме приче, и ако понегде згодно долази прелажење од четворостопца ка петостопцу. — Дакле Његушеве песме немају оваког руха? Није тако. Оне га немају овако комбинованога, али имају оба елемента, из којих је рухо *Смаил-аге* искомбиновано. И Његуш је певао четворостопцем.

Анализа стиха у *Смаил-аги Ченгићу* упутила ме је Његушевој *Слободијади*, јер сам знао, да је *Слободијада* четворостопцем певана. У њој има десет *епских* песама о разним историским бо-

јевима црногорским. Стих је четворостопан трохејац, а певање простије и показује, да су ове песме из првог времена певања Његушева, од 1830—1840.[1] Али то знамо и без погађања. Вук Врчевић је преписивао те песме владици 1836 г., као што сам прича. Издао их је по смрти Његушевој 1854 г. Ђ. П. Ненадовић без предговора. Владика их, по свој прилици, за живота није хтео издати као слабије песме своје. Између 1836 и 1840 г. — кад је погинуо Ченгић-ага — само су четири године. Ако је владика испевао био песму о погибији Ченгићевој, онда је то било одмах, док је ствар била још јаковна. Хронолошка би, дакле, разлика између те песме и *Слободијаде* била, од прилике, четири године. Те је песме нестало. *Слободијада* јој мора бити по духу и облику најближа, само — као ранија — неуметнија и простија....

Да видимо сад може ли се учинити „присподоба" између *Слободијаде* и Мажуранићева спева *Смрт Смаил-аге Ченгића*. Ево нелико паралела:

1. Одмах нам зауставља пажњу већ сам сличан ток стиха и удар ритма у оба спева. Н. пр.

Слободијада	*Смрт Смаил-аге Ченгића*
Гле Муставе кратковидна	Већ к'о тајни глас духова
Он отправља војске своје,	Којем зборе вишњи дуси,
Наредбе им дава таке,	Шапат тамни Гором Црном
Ка готова да их чека	С једне ст'јене к другој прхну,
Побиједа и добиће	Тер гле чуда! proз мраз сцјеним
Те баш овђен ће 'но драже	Студен камен прима живот,
Мртве главе носе вјенце	Дркће, гамзи, диже главу
Од побједе у гроб тавни,	Из тврдога станца снажну
Него живе стида ропства	— И кроз мразне живце врућа
По свијету бијеломе. (125 стр.)	Рек' би крвце врп му р'јека.

2., У *Слободијади* има доста мотива, који долазе и у *Смаил-аги Ченгићу*. Тако тамо скоро у свакој песми говори беседу војсци владика Петар (у *Смаил-аги* говори беседу *чети* поп црногорски); војска се црногорска тамо често прикрада ноћу турском стану, (у *Смаил-аги* прикрада чета црногорска по бурној ноћи чадорју *Смаил-аге)*; у *Горском Вијенцу* народ даје приговоре својим старешинама кроз *кола* (у *Смаил-аги* војвода Баук у песми приговара Смаил-аги бруку његову).

3., Често вам се понека мисао у *Слободијади* учини искра, која вас је у *Смаил-аги* огрејала као пламен. Тако нам се чини

[1] Види о томе мој чланак у *Годишњици I.*

према познатој беседи попа црногорског у *Смаил-аги* као искра ова мисао у *Слободијади*:

— — — истр'јебити
Дичне горе српско племе;
Ал' витештву судба неба
Вјечито је одсудила,
Да без посла витешкога
Дан ни сахат не дангуби (стр. 151.)

4., Често је сличан обрт израза. Н. пр.

Слободијада	*Смрт Смаил-аге Ченгића*
Не би коље турској војсци	— — — — — — — —
Тражит' мете и бродове,	*Пак ће виђе какав плијен*
Већ ће сила у бјежање	Харачлије љуте вуку,
На бријегу дотрчаше,	Залеће се стреловито
Ту у воду устрашена	На кулашу добру коњу — —
Без узмака ускакаше (174)	

5. Налази се једнаких фигура стилских. На пр. анафора, *који*, *који'но*, која кипти у *Слободијади*.

Слободијада	*Смрт Смаил-аге Ченгића*
Све ратнике исијеци,	— — Већ по срцу јуначкоме,
Који су се судили	*Који'но* ће ударити
Дићи слабу своју руку	Не на десет да утече,
На свечева прапотомка,	Него на два да их с'јече,
Који'но је посредственик	*Који'но* ће умријети
Међу небом и свијетом	За крст часни, к'јем се крсти —
И *којега* сабља брани — — (10)	

Да поменем овде и оваке паралеле:

Горски Вијенац	*Смрт Смаил-аге Ченгића*
Чудне пушке! Ваља мушку главу	*Чудна* чета! не купљена
— — — — — — — —	К'о се ина купи чета
Чудна попа! јади га не били —	*Чудно* биће! сто срдацах
	Од небеса свратит' вр' једно

6. Па и у *поређењима* Његушевим и Мажуранићевим чини нам се, да има неке наличности На пр.

Слободијада	*Смрт Смаил-аге Ченгића*
— — да почину	Црква му је дивно поднебесје
Постељом им бјеше слатко	Олтар часни брдо и долина
Од крвава дана тога	Тамјан мирис, што се к небу диже.
Њежна трава и цвијеће	— — — — — — — —
А узглавље јањичарско	Ожедни ли — Морача је близу,
Крвовидно мртво трупје (24)	Треба л' купе — има двије руке.

7. Има наличности и у мислима и изразима код оба песника. На пример:

Његуш	*Мажуранић*
На муци се познају јунаци	Бој с' онога, ко је вик'о
— — — — — — — —	Без голема мријет' јада
Страх животу каља образ често —	— — — — — — — —
	Тко си јунак, осветит' се не мо'ш
	На јунаку дотле, док не преда.
— — — — — — — —	— — — — — — — —
Свак је рођен, да по једном умре,	И сачуват' успомену чисту,
Част и брука живе до вијека.	Чисто име уз глас струне благе
	— Само пјесни чуват' се ваљаде —

8. Најзад, описивање је у оба спева по некад скоро идентично. Н. пр.

Слободијада	*Смрт Смаил-аге Ченгића*
Дође војска утруђена	А за Ровци дружба ноћна
Међу брда два висока,	У прозорје ране зоре
Међу Врањом и Пржником,	На Морачу славну паде,
На источник бистротечни	Од Мораче хладне воде
Од Влахиње знатне воде — (16)	Име земљи кôј изводе.

Можда ће бистро око, гледајући на ову страну, коју сад указах, угледати још и више сличности. А можда ће бистрим гледањем отпасти неке од ових паралела, које ја изнех. Али, поуздано, све отпасти не могу. Мислим, да после овога нико више неће моћи — осим за инат — казати као А. Шеноа, да „не може бити говора о приподоби“ између Његуша и Мажуранића. Ко би ипак добио вољу противно доказивати, нека зна прво, да се спорећивањем несличних места не могу слична места обарати — онако, као што сведоци, који нису били ни видели, не могу обарати сведоке, који су били и видели — и друго, да се потпуно сличне паралеле не могу показати ни из дела једног истог песника. *Лажни цар-Шћепан* и *Горски вијенац* — то су два најсличнија спева Његушева. Па ипак да се не певају у оба прилике чисто црногорске језиком и духом црногорским, да немају оба чудну форму поетску, за коју се не може рећи ни да је драма, ни да је еп, и да није испод обадва потписано име Његушево — не би поређивачу био посао много лакши, него што је био мени поређујући *Слободијаду* са *Смаил-агом*.

Поред свега овога ипак би пренаглио и штетио ко би закључио: дакле је *Смрт Смаил-аге Ченгића* песма Његушева, а не Мажуранићева; дакле је то она узета и невраћена песма Његушева. Ваља рећи потпуну истину. *Смрт Смаил-аге Ченгића* има особина, којих немају песме Његушеве. Међу овим особинама је најважнија јака епска техника Мажуранићева. Владика Његуш тога није имао. Од епских тема он је градио особите, нове облике поетске, које

не можеш крстити ни једним познатим поетским именом. Тако песма *Смрт Смаил-аге Ченгића*, овака кака је сад, није могла никако бити производ Његушев. Али је Његушева песма ипак могла послужити као грађа, као основа песми Мажуранићевој. И онда се ми никако не би чудили — па сигурно ни уредник *Вијенца* — што је карактер Новичин неисторички престављен — како га Његуш, можда, не би смео преставити — што је топографија мало погрешна, што је стих шарен и немиран, а језик мешовит и т. д.

Укратко, испитивањем друге половине овога питања излази, ако ништа више, бар ово: и она остаје необјашњена и свакојако, терети прву, такође необјашњену половину. Поређењем, јединим литерарно-истраживачким путем, не може се онај глас сузбити, баш да се ни мало не може ни поткрепити. Неизвесност — нећу да речем ништа више — остаје. Пријатељи песништва стрепе. Је ли било вредно постављати ово литерарно питање? Оно је, можда, зло. Али „зло се трпи од страха горега“, вели Његуш. Слава ономе, ко нас ослободи тога страха, а мени сва срамота страшљивичка.

Али има један начин, да се и на овој страни дође ближе истини. То је: *да Љ. П. Ненадовић, ради свете истине, ради части и имена једнога великог спева наше литературе, потврди и према овоме питању објасни онај глас, што нам донесе у своме путопису* **Владика црногорски у Италији.** Ако се он овоме позиву искрено одзове, онда је постигнута и друга половина намере, у којој је ово писано.

Маја 1880 год.
у Београду

Свет. Вуловић.

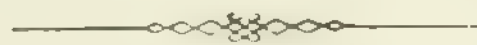

НЕКОЛИКО ПРИМЕДАБА

на књигу Д. Ђурића „основна тактика“

(Министарство војно — *Основна тактика три рода војске,* за питомце војне академије и слушаоце других војних школа, за спрему подофицира и официра за полагање испита, а и за старешине народне војске, написао *Д. Ђурић,* ђенералштабни потпуковник, професор тактике у војној академији, начелник штаба шумадијског корпуса).

(наставак).

Овај је слог наперен очевидно противу двобоја (дуела). Не стоји, да двобој не одговара правом интересу војске; не стоји, да он растројава војску. Војска је законом од народа постављена, да брани целокупни народ од сваковрсне спољашње напасти, њен је задатак витештво у пуном смислу речи тако, да и сваки поједини официр и прост војник има право, а има и дужност сваку поједину Српкињу, свако детенце да заклања, да брани животом својим против сваке бешчасти и нападаја. Што је више и дубље ушао тај племенити витешки дух у војску, тим ће боље одговарати у целини својој задаћи, народ ће се поносити својим синовима, и сваки ће живи радо ступити и милином служити у војсци, где такав племенити узор-дух веје. Двобој чисти војску од нечистих, прљавих, обичних духова. Има недела у човечијем животу, која су по себи поругљива, непоштена, ал' за које ни грађански ни ратни законик нема казненог параграфа. Да узмем само за пример: Сластољубива сексуалном претеривању подложени људи склоњени су да вређају домаћу част ма кога ближњег свога, да безобзирце и разуларено газе ногама покој и мир породични свога друга и брата у војсци. — Коме је такова увреда учињена, — том је сва сласт живота разорена и то разорена од човека, кога не допире никакав параграф. Па и кад би то било, злочин је тако нежне природе, да ће увређени пре умрети, но да би о својој несрећи у велико звоно ударио. — У свима просвећеним народима, — погледајмо по свету, — за такову увреду — једини је лек болном срцу увређеном — двобој. А уједно њиме се пречи онај злочин, кад оној сатиризи подложени зна, да га чека пиштољ, — он ће се и знати зауздати сам. Ни

су ли баш такве природе, другу свом у војсци нанесене, а не покајане увреде оне, које кваре и трују јединство у војсци и растварају је? — Ми знамо, да смртни противници, кад су се у двобоју или на ограшју огледали мушки, да су постали често најприснији пријатељи. Али непокајана увреда до гроба се не заборавља. Ја само то знам из искуства, да она војничка заједничка тела, у којима је двобој уобичајен био, и чистио официрски кор од нечистих и безобразних духова, да је то строго частољубље, та племенитост чак у доње слојеве ушла, и да су то у рату најхрабрији батаљони и полкови били; на против у другима, беше гњилост, нека овлашност, један другог називаше у дружевном животу свакојаким именом, ружише се узајемно, — та љигавост тако је окужила цело војно тело, да у битци никакве братске свезе, никаквог одушевљења ни љубави не беше.

Али да не би хитро врела крв зађевице и двобоја тражила и у онаким ситницама, које само побијају моралну вредност двобоја, нек је при свакој зађевици, између њих двојице — одбор од тројице најстаријих официра истог чина умољен, да пресуди, је ли увреда таква, да се не даје иначе но крвљу опрати. — Па ако овај одбор нађе да усмена или писмена сатисфакција од стране увредиоца не може доста бити увређеном — онда нек реши оружје. Само таким ограничивањем имаће двобој своју благодетну значајност.

Али у ратно доба би био двобој веленздаја, и имао би у свакој прилици онај одбор да реши: Оба противника добијају у првој битци најтеже задатке, и ко је од њих веће јунаштво показао — тог је победа. Ја сам лично дан пре битке на Панчеву 1848 године позван био, и своме противнику сам отворио поље, да сутра дан у битци један другог надмећемо.

Не дирај у част ближњег свог; ако си га нехотице увредио, моли за опроштење, извини се; признати своју погрешку јуначки је; — ал' и нетрпи ни под којим условом, да други *пакосним* начином твоју част, твоје поштено име вређа! Ово нек је свакога војника девиза.

У двобоју дакле не влада гордост или набуситост, већ чисто правдољубље и частољубље, и допуњење законика, који оскудевају дотичним. Та, до врхунца развијена осетљивост у чувању своје личне части, први је услов највишег пожртвовања и херојизма, и ми то племенито и џентлменско узајамно понашање видимо у Црној Гори вршено безусловно од сваког појединог Црногорца. И сад да видимо плода тог узвишеног частољубља. које тако далеко иде, да Црногорац Црногорцу неће никад рећи: да ћути, или да лаже, неће га

НЕКОЛИКО ПРИМЕДАБА

на књигу *Д. Ђурића* „основна тактика"

(Министарство војно — *Основна тактика три рода војске*, за питомце војне академије и слушаоце других војних школа, за спрему подофицира и официра за полагање испита, а и за старешине народне војске, написао *Д. Ђурић*, ђенералштабни потпуковник, професор тактике у војној академији, начелник штаба шумадијског корпуса).

(наставак).

Овај је слог наперен очевидно противу двобоја (дуела). Не стоји, да двобој не одговара правом интересу војске; не стоји, да он растројава војску. Војска је законом од народа постављена, да брани целокупни народ од свако врсне спољашње напасти, њен је задатак витештво у пуном смислу речи тако, да и сваки појединн официр и прост војник има право, а има и дужност сваку појединy Српкињу, свако детенце да заклања, да брани животом својим против сваке бешчасти и нападаја. Што је више и дубље ушао тај племенити витешки дух у војску, тим ће боље одговарати у целини својој задаћи, народ ће се поносити својим синовима, и сваки ће живи радо ступити и милином служити у војсци, где такав племенити узор-дух веје. Двобој чисти војску од нечистих, прљавих, обичних духова. Има недела у човечијем животу, која су по себи поругљива, непоштена, ал' за које ни грађански ни ратни законик нема казненог параграфа. Да узмем само за пример: Сластољубива сексуалном претеривању подложени људи склоњени су да вређају домаћу част ма кога ближњег свога, да безобзирце и разуларено газе ногама покој и мир породични свога друга и брата у војсци. — Коме је такова увреда учињена, — том је сва сласт живота разорена и то разорена од човека, кога не допире никакав параграф. Па и кад би то било, злочин је тако нежне природе, да ће увређени пре умрети, но да би о својој несрећи у велико звоно ударио. — У свима просвећеним народима, — погледајмо по свету, — за такову увреду — једини је лек болном срцу увређеном — двобој. А уједно њиме се пречи онај злочин, кад оној сатиринази подложени зна, да га чека пиштољ, — он ће се и знати зауздати сам. Ни

су ли баш такве природе, другу свом у војсци нанесене, а не покајане увреде оне, које кваре и трују јединство у војсци и растварају је? — Ми знамо, да смртни противници, кад су се у двобоју или на ограшју огледали мушки, да су постали често најприснији пријатељи. Али непокајана увреда до гроба се не заборавља. Ја само то знам из искуства, да она војничка заједничка тела, у којима је двобој уобичајен био, и чистио официрски кор од нечистих и безобразних духова, да је то строго частољубље, та племенитост чак у доње слојеве ушла, и да су то у рату најхрабрији батаљони и полкови били; на против у другима, беше гњилост, нека овлашност, један другог називаше у дружевном животу свакојаким именом, ружише се узајемно, — та љигавост тако је окужила цело војно тело, да у битци никакве братске свезе, никаквог одушевљења ни љубави не беше.

Али да не би хитро врела крв зађевице и двобоја тражила и у онаким ситницама, које само побијају моралну вредност двобоја, нек је при свакој зађевици, између њих двојице — одбор од тројице најстаријих официра истог чина умољен, да пресуди, је ли увреда таква, да се не даје иначе но крвљу опрати. — Па ако овај одбор нађе да усмена или писмена сатисфакција од стране увредиоца не може доста бити увређеном — онда нек реши оружје. Само таким ограничивањем имаће двобој своју благодетну значајност.

Али у ратно доба би био двобој веленздаја, и имао би у свакој прилици онај одбор да реши: Оба противника добијају у првој битци најтеже задатке, и ко је од њих веће јунаштво показао — тог је победа. Ја сам лично дан пре битке на Панчеву 1848 године позван био, и своме противнику сам отворио поље, да сутра дан у битци један другог надмећемо.

Не дирај у част ближњег свог; ако си га нехотице увредио, моли за опроштење, извини се; признати своју погрешку јуначки је; — ал' и нетрпи ни под којим условом, да други *пакосним* начином твоју част, твоје поштено име вређа! Ово нек је свакога војника девиза.

У двобоју дакле не влада гордост или набуситост, већ чисто правдољубље и частољубље, и допуњење законика, који оскудевају дотичним. Та, до врхунца развијена осетљивост у чувању своје личне части, први је услов највишег пожртвовања и херојизма, и ми то племенито и џентлменско узајамно понашање видимо у Црној Гори вршено безусловно од сваког појединог Црногорца. И сад да видимо плода тог узвишеног частољубља. које тако далеко иде, да Црногорац Црногорцу неће никад рећи: да ћути, или да лаже, неће га

никад прстом дирнути, нити ће дати да га когод дирне. У Црној Гори је већа мука по заповедника, да приволе — из тактичних разлога — војску на одступање, и радије ће свако поједино одељење и најтежи јуриш вршити, но да би својевољно одступило. — Кад оно беше бој на Фундини, тицало се, да у челу главни турски јак редут јуришем отму Црногорци, па је противник оборен. Илија Пламенац позове добровољце да се јаве. На то ће књажев перјаник ступити напред: „Војводо! Нас је господар, своје перјанике теби дао, да најтеже задатке ми вршимо. Ми књажеви перјаници не уступамо ником то право, и молимо те, да ми јуришимо на редут!“ —

То су плодови оног личног — привидно претераног — частољубља и осетљивости.

Бар опсађен. Турци се јуначки држе. Ал' ако им се пресече жила води, из које пију, — предаће се. Тиче се сад, да буде лагум копан, и прахом извор распрштен. Ал' сваки поједини, који би то вршио, имао је сигурну смрт преда се, јер све су пушке на њ из града наперене. Али толико се је њих добровољно јавило на ту жртву, да је тешко било избор учинити, и прва тројица, један за другим погинуше, четвртом срећа паде у крило, те изврши дело, и град паде.

У старо јелинско доба, докле је год мајка сина у бој одправљала, и штит му предавала и рекла: „Ево ти, сине, штит, боље на њему, него ли без њега да ми се мајци вратиш!“ дотле су азијатске хорде од шаке људи Јелинаца раздрускане биле и ишчезавале су као магла испред ветра.

»Боље једном поштено умрети
Но укоран на свету живети.« Нар. песме.

Ал' што писац вели о „страсном славољубљу“ на страни 54, то је класично, а вреди да овде поновим:

„Но у осталом срећа је што се лажно славољубље само собом најчешће кори:

„Лажно популаран, због личног славољубља, а без дела, мора на послетку исказати сву своју шупљину, те спласнути за свагда као какав мехур.“

„Какав је природан војнички дух? (стр. 55)“.

„Како држава и друштво подпомажу војнички дух? (стр. 56).“

Ова два питања су најлепше разјашњена и разложена од свију делова и предмета Ђурићеве књиге. Књига наваћа све владаоце, који беху уједно и предводноци своје војске у непосредни бој.

Све су готово стране земље ту именоване. А камо цара Душана, кнеза Лазара? Камо Карађорђа и Милоша Обреновића из српске ратне повеснице?

О „одређености положаја војника у држави“ књига овако вели:

„Како пак то треба да се удеси, т. ј. тај одношај војника под „барјаком према грађанству, не тиче се тактике. То спада у војну „организацију и администрацију. Тактика само захтева, да одношај „и положај војника буде *најтачније опредељен* за све случајеве, да „у ничему не буде никакве сумње, јер иначе биће узрока, који ће „да љуљају дисциплину и да поткопавају војнички дух. По томе „дакле закони, који то регулишу, треба да су *јасни* и *јавни*. Просте „наредбе нису за ово позване. Најгоре је, кад војне власти саме „утврде неке основе за ове случаје, али их не обзнањују војсци како „треба, па и опет тражи се, да се подчињени владају по њима. На „тај начин грешење ће се повторавати, биће неправедних казни; „место правог војног надзора заводи се у војсци систем „*гребања*“; „војници се деле на „*поуздане*“ и „*непоуздане*“; бивају тајна гоњења „оназађивања — растројство.“

Још један извод нек има места овде:

„Осигуравање војника као човека“ (стр. 60.)

„Има војски, у којима је авансовање законом опредељено, да „млађи, ако испуњава прописане захтеве и услове, могу сами про- „рачунити и време свог унапређења. Ово је савршенство, коме треба „по могућству тежити. А и зашто би унапређење било *неодређено* „или *тајна?* Чим то постоји, онда авансовање престаје бити *право* „на основу *заслуге*, но само *милост*, основана на тренутној вољи, а „чим је то, одмах се отварају у војсци врата свакој зарази: поникну „у војсци некакви „*љубимци*“; разпламти се жеља за авансовањем „ма којим начином па — и подлошћу и улагивањем; заузетост за „своју струку и за интерес војске пада, шта више исмејава се, а „карактерност назива се „несавременом лудоријом“; одпочне се тајно оназађивање појединаца, — једном речи: у војсци се отвара права „трговачка берза.“

Ово су такви класични гласови; да се неда ту ни речице дометнути или изоставити. За то сам их и навео. Они се сами препоручују сваком војнику и сваком старешини, коме је срцу драгоцен бољитак и слава војске и отаџбине.

„Која су главна својства старешине?“ (страна 62).

У правилима и законима ратним и службеним треба и мора да има непоречно сваки старешина највише и знања и искуства, у том надвишава он сваког свог млађег, јер је позван да упућује овог у свакој струци службе и ратовања. Ал млађи може слободно у другим неслужбеним наукама изученији бити од старешине, иначе, кад не би смео знати млађи више од старијег, син од оца, онда не би било ни-

„*У чему се састоји јединична обука од коњице?*“ (стр. 86).

Од коњаника се данас тражи:

„1. Да врло добро јаши — да је прикован у седлу.

2. Да заједно с њим дуго издржи.“

С киме да дуго издржи? са седлом?

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

Ј. Стефановић Виловски.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД*

Драгоцена Огрлица, прича у своје време. Написао *Л. Комарчић.* Београд 1880.

У овој причи из францускога друштвенога живота (писац сам не казује одакле је узео материјал) има читалац једну од „обичних историја“, које, на жалост, нити су од скора, нити им се може скоро предвидети крај.

Наследнику једне, у револуцији пострадале, племићске породице, затајена је *драгоцена огрлица*, једини остатак некадашњега великог имања те породице. У време кад наследник води парницу за повраћај огрлице (то је и време саме приповетке) налази се драгоцена огрлица у власти једне породице, која је и сама „од утицаја“, и коју још подржавају „начелни“ пријатељи њени. Тога ради поред све јасноће права наследникова, он губи парницу, јер пријатељи од утицаја не могоше допустити да један занесењак за новим идејама дође до свога права, и кад се већ сама истина није могла порећи, они онда удесе да истина није у нужној форми представљена. То је главни скелет приповетке, а појединости су у њој развијене занимљиво и са прилично вештом приповедачком техником. Доброти ове приповетке помажу много и растурене рефлексије које су уткане у ток догађаја. А најбоље од свега испао је писцу опис „начелних“ пријатеља породице Мишела Мозентала. У самом раду изнесен је онај тип људи, који је, више с формалне стране али опет

* У предпрошлој свески, у књижевном прегледу, поред многих штампарских погрешака стоји на стр. 476 у претпоследњем реду: «сам *појав* немилих појава», место «сам *помен* немилих појава».

мајсторски, показао Скриб у својој *камерадрији*, и чијег је једног представника нацртао Виктор Иго од главе до пете у „Јадницима“ (I. 49—62). То су мудри људи, који у животу употребе своју памет до практичнога савршенства, од прилике толико колико да увиде: да има неких који су силни; да се ваља и њима самима савити око тих силних; да ће тако и они сами бити нека сила; да је њихов „начелни“ пријатељ сваки који у ова начела верује и по њима ради; да се овим одређује правац све њихове политике, њихов „политички резон“; да се у практичном вршењу ове политике ни један од начелних не сме збуњивати питањем: „за што се тако ради?“ — Довде, не даље! Оволико је доста да се проживи срећан живот са свима задовољствима која морају пратити свакога практичног човека, који уме да нађе своју нумеру у животу и да, без обзира на ситне сметње које би могле доћи од савести, њоме корача до — гроба. А кад се већ у гроб склопи над његовом практичном главом, онда ће се мирно сварити, како вели В. Иго, све ситнице почињене у животу.

Показати ову дружинцу у борби са људима који свој живот посвећују човечанском напретку — то је главна тема ове приповетке. Читалац може видети колико је овака приповетка и важна и поучна и занимљива.

Штета је само што је све збијено у тесан оквир једне приче, а грађа је прекрасна за потпун роман. Овако је много што остало само наговештено, и готово ни једна слика није израђена до краја. Нарочито су мало израђени сви добри људи у овој историји. Сам главни јунак, Флавије Розети, види се врло мало, тек на суду, у самом делу парнице. Оно, чим је он навукао на себе гњев „начелне“ камерадрије, читалац не види, него мора веровати писцу. Тако је и с другом важном личношћу. Огист Дегил ради најважнији посао, највише утиче на сву судбину Флавијеву — а готово се нигде и не види. За њега се само дознаје. Тако се читалац одржава у некој тајанствености — једна невоља, без које, хвала Богу, може да буде данашња прича.

И свршетак је испао на брзу руку. Пошто Флавије изгуби мегдан у борби с камерадријом (што се у осталом могло и очекивати), прелази он са свима својим пријатељима у Енглеску. Ако је писац мислио да правда емиграцију, онда је за то ваљало изнети и разлога. Али у овом случају разлога не беше никаквога да се борба прекида. На овај начин излази успех камерадрија много већи, и нама је жао што бар поезија не стиже до праведнога приде љења свакому по заслузи. Успехе рђавих људи видимо и сами сваки дан, али нам је бар једна утеха, једно добро у злу, што верујемо да су

ти успеси тренутни, да су могући само у извесним приликама и под извесним погодбама, а да никако не долазе од саме природе човечије. И ко у ово не би веровао, не знам по каком би основу могао осуђивати поједине рђаве поступке. Осуђујући онаке моралне ругобе, какве су сви из реда чланови камерадрије, ми самим тим изјављујемо да верујемо у моралну чистоћу, и да очекујемо заслужену казну за свакога онога који својом радњом дође у сукоб са том моралном чистоћом. А ко пре да нам изнесе ову казну него појет? —

Поред своје савремене садржине и приличне приповедне технике, *драгоцена огрлица* је написана и језиком правилним и лепим, и ми је без затезања најлепше препоручујемо свима нашим читаоцима. Уз пријатну забаву даје она читаоцу поуке и покреће га на размишљање о многом савременим питањима.

Живот за динар, криминална приповетка од *Тасе Ј. М.* Издање уредништва „Пороте", Београд 1880.

Књигама ове врсте мора поклонити своју пажњу не само специјалист правник, него и сваки члан друштва, који промишља о чињеницама живота друштвеног. Остављајући правницима што је њихово, ја ћу напоменути само најглавније што треба да се нађе у овој врсти књижевности, па да од ње збиља буде користи која се очекује.

Пре свега је потребно да се објави велики број кривичних случајева, јер правилност свих закључака о узроцима кривица, зависи, поред осталог, у највећем степену од самога броја случајева који је служио као основа за наше закључке и објашњења. Само се собом разуме да увек морају бити брижљиво прикупљене и изнесене све околности у којима су поједина дела учињена. Нарочито су потребни што потпунији податци о личности самих криваца (у „живот за динар" учињено је врло мало у овом обзиру).

Између поједних случајева, који би се већ према правним категоријама подесили, најважнији би били случајеви *првих* кривица, а код рецидивиста тачно означење живота између прве и друге кривице.

Облик приповетке чини ми се да није ни најмање подесан поради онога што се криминалном библиотеком хоће да постигне. Или би тај посао требао да нађе мајстора, који ће се имати чувати од јурења за пуком занимљивошћу. Јер, и без икакве личне заслуге приповедачеве, некака тужна занимљивост прати увек ове друштвене болести, које правници зову кривицама.

Сав овај посао треба да се ради са добро смишљеним и утврђеним планом, и да обухвати све криминалне случаје који се расправе у свима судовима.

На овај би се начин дошло до потпунога *зборника кривица*. А тај би нам зборник могао открити многе до сад скривене тајне у друштвеној унутрашњости. И онда би се добило поуздано земљиште, на ком би се, осим досадашње скоро искључиво неговане науке о казни, могла подићи и много важнија и много кориснија наука о кривици. —

После овога ја се нећу дуго задржавати код самога дела г. Тасе J. М. Оно је добро дошло као новина, као први посао у овом правцу. Али заслуге његове не иду много даље. Трома је приповетка прогутала највећи део онога чиме би књига могла користити, а неколике мисли о природи кривице (стр. 92—91) како су изнесене без поуздане основе, тако се и претварају у фразе, којима се само питање ни мало не помиче у напред.

Овде се оздравља „qui si sana“ од Фридриха Спилхагена. Превео *Божо Боди*. Београд 1880.

Новинар, написао Сахер Мазох. Превео *Божо Боди*. Београд 1880.

Ни једном ни другом преводу нема се шта приговорити за сам избор, ма да би нам из изврсне збирке Шпилхагенових дела много пријатнији био превод каквога од његових друштвених већих романа (нпр. Problematische Naturen, Hammer und Ambos, итд.). „Овде се оздравља“ мислим да је најновији роман великога писца, али за то још он није најпречи за превод у нашој књижевности. Шпилхаген је и овде психолог и естетик првога реда, али (нека ми се дозволи израз) тема је у овом роману прилично луксузна за нас — бар док немамо других куд и камо пречих превода из стране књижевности. Преводиоцима је дужност осим пажње на вредност самога оригинала, обзирати се још и на особите прилике књижевности, у коју уносе радове страних писаца. И, ако се не може превести све од један пут, добро је да се између радова странога писца преведу најпре они, који су најбољи и по којима је писцу и утврђен глас у његовој књижевности. Овај исти роман преведоше Руси *из рукописа*, али су они пре овога имали и све остале радове Ф. Шпилхагена.

После избора гледа се код превода језик. У том нас је преводилац најмање задовољио. И „овде се оздравља“ и „Новинар“ кипте ситним и крупним погрешкама у толикој мери, да се на врло много места читалац мора довијати како ће пронаћи шта незгодно намештена гомила речи треба управо да значи. Није ми могућно набројати овде све те погрешке због множине њихове. Али сматрам за своју ду-

жност да опоменем г. преводиоца на његову дужност у овом обзиру. Највише је погрешака против употребе *падежа* и против *реда речи* у реченицама. А већ и да не помињем реченицâ, које и ако нису са свим погрешне, опет се никако не смеју пуштати у књижевност.

Андра Николић.

БИБЛИОГРАФИЈА

Архив, српски, за целокупно лекарство. Одељак први. Књига шеста. Archivum serbicum pro universa scientiâ et arte medica recipienda. Sectio prima. Liber sextus. У Београду у државној штампарији 1880. 8-на, стр. 540.

Архив, српски, за целокупно лекарство. Одељак други. Књига осма. О школским клупама, од Д-ра Јарослава Кужеља. У Београду у државној штампарији 1880. 8-на, стр. 68.

Данић Д. Јован, Др, Едуарда Рајха систем хигијене у четири дела. Део први. Морална хигијена. Превео — — — —. (Отштампано из српског архива за целокупно лекарство Одељ. II. књ. 7.) Београд, 1880. У државној штампарији. 8-на, XII, стр. 355.

Ђорђевић Владан, Др., Историја српског војног санитета. Написао — — —. Књига трећа: историја војно-санитетске службе у другом српско-турском рату 1877-78 године, израђена уз сарадњу г. Др. Лазе Докића, г. Др. Јосифа Холеца и осталих санитетских официра и лекара српске војске у томе рату. Са једном картом свију војно-санитетских завода за време рата, 10 енжењерских цртежа, 14 графичких таблица, 5 хромолитографичких таблица и 109 табеларних прегледа у тексту. У Београду. Штампано у државној штампарији. 1880. 8-на, VII., стр. 631.

Здравковић Стеван, Основна механика. IV, V и VI део. Хидростатика, хидродинамика и хидраулички мотори. За ученике војене академије и виши школа у Србији. Написао — — инжењерски пуковник, редовни члан српског ученог друштва, почасни члан српског лекарског друштва, стари питомац војне академије. Са 125 слика у тексту. У Београду у државној штампарији 1880. 8-на, III. II. стр. 387.

Издање министарства војног.

Јовановић Милан, Др., Народни лечник. Поука о животу и здрављу. Пише — — —. Књига III. У Новом Саду. Издање штампарије А. Пајевића. 1880. 16-на, стр. 72.

Милетић Светозар, Рачунски примери за ученике четвртог разреда основне школе. Сабрао и уредио — — учитељ. Нови Сад. Издање штампарије А. Пајевића. 1880. 16-на. стр. 40.

Чини другу књигу «Збирке рачунских примера».

ЗДРАВЉЕ У СРБИЈИ 1879 ГОДИНЕ

(ПРВИ ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О САНИТЕТСКИМ ОДНОШАЈИМА У ДРЖАВИ, ШТО ГА ЈЕ ПОДНЕО НАЧЕЛНИК САНИТЕТА Г. МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА)

(НАСТАВАК)

Б. О јавним зградама

1. О школама

Већина окружних физикуса јавља, да школе не одговарају хигијенским прописима, нарочито онде не, где школе нису смештене у нове зграде, које су за ту цељ зидане, него су смештене по старинским, сниским и тескобним општинским кућама, или су смештене под кирију у приватним кућама. Нове зграде које се подижу нарочито за школе доста су добре, као зграде, само нема никакве вентилације, а „она би се лако могла постићи, кад би се на зидовима школских соба пробиле вентилационске одушке и када би се пећи окренуле тако, да се изнутра ложе.“ —

Многе школе не одговарају хигијенским прописима с' тога, што се број ђака толико умножио, да су постале тескобне. Нарочито не ваљају собе у којима ноћевају ђаци из удаљенијих места, који с' тога у школи станују. Истина у новије доба увећао се број школа, те сад мање ђака мора да ноћева по школама, махом само кад је рђаво време, али опет има школа у којима ноћева по 20—30 ђака у врло рђавој соби за спавање, као н. пр. у Рамаћи среза гружанског, окр. краг. За школе у јагодинском округу, вели његов физикус, да у опште не одговарају тачним хигијенским прописима, но вели, изузимајући мали број школа, оне несу шкодљиве по здравље ђака. За оне, које су посве неудесне, јавио је

физикус окружном начелству, а оно је тражило мишљење од — среског старешине, па га још није добило...

У крушевачком округу добре су школе: полугимназија у Крушевцу и школе Трстеничка, Бруска, Велућска и Трнавачка, које су по плану зидане. Ништа не ваљају крушевачка женска, Врњачка, Рибничка и Стопањска школа. Собе су мале, сниске, мрачне; положај на коме су, не одговара хигијенским прописима.

У подринском округу, у срезовима јадранском и рађевском школе одговарају хигијенским прописима, но у азбуковачком срезу све су школе, изузимајући љубовијску — тескобне и слабе, иначе суве и видне.

У крајинском округу потребују школе много оправке. У Неготини морала су се деца из снискних и тескобних соба иселити у друге зграде. По селима су собе за предавање добре, али оне за спавање врло су тескобне.

У пожаревачком округу мало има школа које одговарају хигијенским прописима, а у топличком оне баш не одговарају њима.

Али за топлички округ и за ново-ослобођене крајеве није ни чудо, ако школе још несу удешене према захтевима јавне хигијене, тако исто није чудо ни за оне школе у старим границама Србије, по „внутрености" где нема честог надзора од стране надлежних органа, али школске зграде у самој престоници, у Београду, нарочито основне школе и велика гимназија, баш никако несу онако како би требало да су.

Да видимо најпре какве су *основне школе у Београду*. Ми ћемо се за то послужити извешћем комисије коју је општински суд изаслао да прегледа све основне школе у Београду. У тој комисији био је Др. М. Марковић, г. Д. Стопљковић и општински енжењер г. Ђура Љочић. У извешћу, које је та комисија поднела 13 Јуна 1879. нашли смо ове цифре и податке, које смо, ради боље прегледности, групирали у ову таблицу:

БЕОГРАДСКЕ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

У КОМЕ КВАРТУ И КОЈА ПО ИМЕНЦЕ ШКОЛА	КОЛИКО ИМА У ЊОЈ ЂАКА	КОЛИКА ЈЕ СОБА У КВАДРАТНИМ МЕТРИМА	КОЛИКО ИМА КУБНИХ МЕТАРА ВАЗДУХА У ТОЈ СОБИ	КОЛИКО КВАДРАТНИХ МЕТАРА ПОВРШИНЕ ДОЛАЗИ НА ЈЕДНОГ ЂАКА	КОЛИКО КУБНИХ МЕТАРА ВАЗДУХА ДОЛАЗИ НА ЈЕДНОГ ЂАКА	ПРИМЕДБЕ
I Група						
1. Мушка теразијска школа						
а) у првом разреду . .	100	53 00	212·00	0·53	2·12	Прозори окренути проходима школским и комшијским који су пуни до патоса. Светлост улази с леве стране.
б) у другом разреду . .	78	53·40	213·60	0·70	2·71	Светлост долази одостраг.
в) у трећем разреду . .	80	56·70	226·80	0·71	2·83	(Светлост долази одостраг.)
г) у четвртом разреду .	46	54·20	216·80	1·17	4·71	Светлост *с десна*
2. Женска теразијска школа (у кући Терзибашића, у косовској улици)						
а) у првом разреду . .	82	39·48	126·64	0·48	1·55	Светлост с лева
б) у другом разреду . .	70	43·50	199·60	0·62	2·85	Светлост с лева; ваздух из авлије
в) у III-ћем и IV-ом разреду	65	39·48	126·73	0·60	1·95	Светлост с лева
3. Женска палилулска школа (I и II разред) и мушка палилулска школа (у приватним кућама)						
а) у I и II р. женске школе	59	57·70	174·89	0·97	2,96	Светлост с лева и с улице
б) у I и II р. мушке школе	59	57·28	173·56	0·97	2·94	Светлост одостраг с десна и с преда
в) у III и IV р. мушке школе	40	31·70	96·05	0·79	2·40	Dtto
4. Женска палилулска школа						
у III-ћем и IV-ом разр.	25	38·53	104 80	1·54	4·19	Светлост с лева
II Група						
1. Мушка јеврејска школа у солунској улици, у двокатници јевр. општине						
у III и IV разреду . .	38	69·48	276·18	1·82	7·30	Први и други разред смештени су на доњем боју који је врло влажан, и предлаже се да се одмах обаразр. преместе на горњи бој, а ово може да буде пошто српски и јеврејски учитељи наизменце децу уче.
у I и II « . .	75	69·48	276·18	1·92	3·81	

У КОМЕ КВАРТУ И КОЈА ПО ИМЕНЦЕ ШКОЛЕ	КОЛИКО ИМА У ЊОЈ ЂАКА	КОЛИКА ЈЕ СОБА У КВАДРАТНИМ МЕТРИМА	КОЛИКО ИМА КУБНИХ МЕТАРА ВАЗДУХА У ТОЈ СОБИ	КОЛИКО КВАДРАТНИХ МЕТАРА ПОВРШИНЕ ДОЛАЗИ НА ЈЕДНОГ ЂАКА	КОЛИКО КУБНИХ МЕТАРА ВАЗДУХА ДОЛАЗИ НА ЈЕДНОГ ЂАКА	ПРИМЕДБЕ
2. *Дорћолска мушка школа* у дунавској улици (у кући државној) има . . .	70	64·42	199·06	0·92	2·84	Светлост с лева
3. *Женска јеврејска* (у приватној кући)						
у I-вом разреду	40	37·18	115·60	0 93	2·89	Тако је влажна да је ваља одмах иселити. Ходник од влаге зелен Подрум пун воде.
у II, III и IV разреду	36	27·48	86·43	0·77	2·40	
4. *Мушка видинска*						
у III и IV разреду . .	27	35·85	90·69	1·30	3·35	
5. *Женска дорћолска школа* (у општинској кући у Јакшићевој улици)						
у I и II разреду . . .	50	62·45	194·22	1·25	3·88	
у III и IV разреду . .	28	53·67	142·22	1·91	5·30	
III Група						
1. *Мушка западно-врачарска школа* (у општинској кући у фрушкогор. улици)						
у првом разреду . . .	40	40·44	153·56	1·01	3·84	Нема вентилације
у другом разреду . . .	40	42·84	162·79	1·07	4 08	Има вентилацију
у III-ћем и IV-ом разр.	45	38·65	146·87	0·86	3·26	У обе зап. врачарске школе преко су нужни стаклени ходници.
2. *Женска западно-врачарска школа* (у општин. кући, мостарска улица)						
у I-ом II-ом разреду . .	58	57·35	213·91	0·99	4·03	
3. *Источно-врачарска женска школа* (у општин. кући, у крунској улици)						
у I и II разреду . . .	50	30·18	96·27	0·603	1·925	Требало би школу продужити
у III и IV разреду . .	24	37·90	106·12	1·58	4·42	
IV Група						
1. *Мушка школа код саборне цркве*						
у I-ом разреду . . .	80	103·04	420·71	1·30	5·24	Школе су комотне, авлија засађена дрвећем и уређена. Вентилацију имају сва 4 разреда. Само фале дупли прозори.
у II-ом разреду . . .	54	57·55	234·97	1·06	4·35	
у III-ем разреду . . .	39	62·14	253·70	1·69	6·50	
у IV-ом разреду . . .	39	63·29	258·41	1·67	6·70	

У КОМЕ КВАРТУ И КОЈА ПО ИМЕНЦЕ ШКОЛА	КОЛИКО ИМА У ЊОЈ ЂАКА	КОЛИКА ЈЕ СОБА У КВАДРАТНИМ МЕТРИМА	КОЛИКО ИМА КУБНИХ МЕТАРА ВАЗДУХА У ТОЈ СОБИ	КОЛИКО КВАДРАТНИХ МЕТАРА ПОВРШИНЕ ДОЛАЗИ НА ЈЕДНОГ ЂАКА	КОЛИКО КУБНИХ МЕТАРА ВАЗДУХА ДОЛАЗИ НА ЈЕДНОГ ЂАКА	ПРИМЕДБЕ
2. *Женска школа на Калимегдану* (у општ. кући)						
у I-ом разреду . . .	41	54·71	221·03	1·33	5·30	Имају вентилацију и засађену башту.
у II-ом « . .	28	48·66	196·58	1·73	7·02	
у III-ем « . . .	48	47·28	191·01	0·98	4·00	
у IV-ом « . . .	32	55·69	224·98	1·70	7·03	
3. *Мушка и женска Савамалска* (у кући браће Ђорђевића, савамалска улица)						
а) *мушка*, I и II разред	72	45·75	150·51	0 62	2·08	Нема вентилације
III и IV «	40	29·52	97·12	0·73	2·38	
б) *женска*, I и II разред	69	45·45	149·43	0·65	2·17	
III и IV «	40	28·60	94·09	0·72	2·35	

Кад упоредимо резултате до којих је дошла комисија која је прегледала београдске школе с оним, што наука о чувању здравља захтева од школа, па кад нађемо да јавна хигијена тражи за сваког ђака или ученицу у школској соби *пет и по кубних метара ваздуха*,[1] онда излази:

да у 15 основних школа у Београду, које су са њихових скоро две хиљаде (1907) ђака смештене у 35 слушаоница, има *свега пет* школских соба, које према броју ђака у њима, имају довољну количину онога што је први услов за живот, ваздуха за дисање, и то су собе у којима су смештени: други и четврти разред женске школе на Калимегдану, трећи и четврти разред мушке школе јеврејске Тим собама можемо још додати *три* слушаонице, у којима истина нема потпуно потребне количине ваздуха, али које се јако приближују тој мери, а то су собе у којима су смештени: први разред женске

[1] Види: Varrentrapp, Grundzuge der Schulbautenhygiene, Zunächts in Städten. Frankfurt a/M. —

школе на Калимегдану; први разред мушке школе код саборне цркве и трећи и четврти разред женске школе на Дорћолу. За нужду би се могле трпити слушаонице у којима долази на сваког ђака по онолико од кубатуре ваздуха као што је то прошле године према броју ђака било у трећем разреду женске школе на Калимегдану, у другом разреду мушке школе код саборне цркве, у трећем и четвртом разреду источно-врачарске женске школе, у I и II р. западно-врачарске школе, и у четвртом разреду мушке теразијске школе.

У остале двадесет и две слушаонице не може се ни по што оставити онолики број ђака колики је у њима био прошле године, ако нећемо да нам се деца разбољевају рад самог идења у школу. *А онакве слушаонице, као што су оне, у којима је био: први и други разред источно врачарске женске школе, први, трећи и четврти разред женске теразијске школе, ваљало би с' места у интересу јавнога здравља затворити*, јер соба, у којој у место 5½ кубних метара ваздуха на сваког ђака, не долази више од 1½ односно 1·95 куб. метра, несу школе, него гњезда за разбољевање деце, као што ћемо то мало сниже видети.

Па то је само један услов за добре школе, да има свака слушаоница довољну кубатуру ваздуха, а како ли би тек испала слика свију основних београдских школа, кад би се начинила тачна студија о светлости у тим школама, о вентилацији, о грејању зими, о форми и размерама висине, ширине и дистанција школских клупа, о нужницима школским и т. д. Та би штудија сама изнела целу књигу, па како због огромног материјала, које треба овај извештај да савлада, овде не може бити места тој потпуној студији о београдским основним школама, то је остављамо за доцније, а сада држимо да је и ово, што је довде казано и што ће се још рећи о школама, до-

вољно да обрати најозбиљнију пажњу општине и надлежних чиновника на ово важно питање. —

Па несу само у основним школама београдским слушаонице већином тако неудесне за здравље, него и у *средњим* школама. Сазнавши приватним путем да је у првом и другом разреду велике гимназије, које су смештене у здању велике школе, сувише много ђака према простору и кубатури која им је на расположењу, начелник је санитета приватно замолио физикуса вароши Београда да прегледа те слушаонице и добио је од њега овако службено писмо.

«Прегледао сам први и други разред гимназије у великој школи, и то с' енжењером ове управе г. Гргурем Миленковићем, и нашао сам:

«Први разред је смештен у авлији при земљи у једној дугуљастој мрачној соби. Светлост улази само на два већа прозора, од којих је један с леве стране а други ђацима иза леђа. Осем тога имају још два мала прозорчића с леве стране и стаклена врата. Клупа има само један ред почевши од катедре, која је одмах при уласку па чак до прозора што је ђацима иза леђа. Простор између клупа и зида тако је узан, да једва један човек може проћи. Ова је соба над подрумом, а ваздух се обнавља само кроз она два прозорчића с леве стране Дувари су нечисти и одавно несу кречени. Мерењем доказано је да на једног ђака долази 0·85 квадратног метра површине, и 4·22 кубна метра ваздуха.[1]

«Други разред такође је при земљи у једној соби, у коју светлост долази с' обе стране, но с' десне више него с леве, с' које је са свим слаба.[2] Клупе су намештене у два реда. Пећ је одмах иза последњих клупа. Дувари су

[1] Дакле не само да ни из далека нема довољно ваздуха, него и то што има долази, кад се упореди са квадратном површином, на рачун собње висине, која не користи ни мало, кад нема довољне венталације.

[2] Дакле са свим наопачке.

такође нечисти. Овде долазе на једног ђака 1·17 квадр. мет. површине, а 5 куб. метара ваздуха."

„Оба разреда дакле смештена су у собама без довољне светлости, без довољне количине ваздуха, и без вентилације." —

Пре него завршимо податке које смо добили на прво питање о школама, сматрамо за задовољство да наведемо тачне податке које је општински лекар у Чачку, г. Др. Кужељ, поднео окружном начелству о основним школама у Чачку:

„Основне школе скоро су у свима разредима тескобне према садашњем броју ђака. Да би то доказао, додајем следеће податке:

1) Женска школа и други разред мушке основне школе смештен је у једној старински саграђеној кући, у којој су собе ниске а прозори до патоса.

2) Додајем ову таблицу из које се види права величина свију школских соба.

БРОЈ РАЗРЕДА	ДА Л' У МУШКОЈ ИЛИ ЖЕНСКОЈ ШКОЛИ	КВАДРАТНА ВЕЛИЧИНА ПАТОСА У МЕТРИМА	КУБАТУРА СОБЕ У МЕТРИМА	ВИСИНА СОБЕ	БРОЈ ЂАКА 1879	НА СВАКОГ ЂАКА ДОЂЕ КВАДРАТУРЕ ПАТОСА У МЕТРИМА	НА СВАКОГ ЂАКА ДОЂЕ КУБАТУРЕ ВАЗДУХА	ПРИМЕДБА
1	ж.	24·36	58·95	2·42	23	1·05	2·56	На свакогђака требало би да дође бар 1·4 □ м. површине патоса и 5–8 кубних метара ваздуха.
2, 3, 4	ж.	27·2	83·5	3·07	49	0·55	2·56	
1	м.	39·9	159·6	4·00	50	0·80	3·18	
2	м.	24·36	58·95	2·42	27	0·90	2·18	
3	м.	45·60	182·4	4·00	39	1·17	4·70	
4	м.	32·82	131·28	4·00	24	1·36	5·40	

Из ове таблице види се, да само четврти разред мушке основне школе одговара хигијенским захтевима. Сви други разреди сувише су мали за садашњи број ђака.

Шабачки окружни физикус одговара на ово прво питање о школама, да оне у вароши Шапцу *одговарају* хигијенским захтевима.

Међутим ево шта је потписани начелник, инспицирајући у Јуну прошле године санитетске заводе у шабачком, подринском и ваљевском округу, узгред видео и у шабачким школама.[1]

„Први и други разред основне женске школе нађох (9-ог Јуна) распуштене због шарлаха, који се појавио на ученицама тих разреда, и од које је болести већ њих 7—8 умрло. Таква жалосна појава, да школа постаје извор болештина, врло је појамна чим се измере собе, у којима је таква школа. На моју молбу, г. енжењер окружни измерио је кубатуру ваздуха у свима тим собама и нашао је н. пр. у соби где је други разред са 96 ученица свега кубатуре 201·6 м. Долази дакле на једну ученицу 2·1 куб. метра ваздуха. Али несу само у тој једној класи такве сразмере. Соба, у којој је III и IV разред женске школе има кубатуру од 224 м. на 57 ученица, дакле ипак само 4·0 куб. м. ваздуха на сваку. Једна соба првог разреда исте школе има 2 прозора, 48 ђака и 140·0 м. кубатуре дакле за свако дете само 2·8 куб м. ваздуха; друга соба истог разреда исте школе има толико исто прозора и толико исто ђака само са мало већом кубном садржином ваздуха од 151·8 м., али и то је сувише мало, јер ипак долази на једну ученицу само 3·2 куб. м. ваздуха. — У целој школи дакле не нађох ни једну собу, која би имала довољно бар ваздуха за свако дете, које у њој мора да седи сваки дан по 6 сахата. Кад се још узме у обзир, да та школа нема никакве авлије за сиграње деце, да су нужници школски просте јаме (Senkgruben) које се до-

[1] Види његов званичан извештај од 30 јуна 1879, С№ 2449.

ста нечисто држе, и које се ничим не дезинфикују, да су скамије у школи са свим тескобне и тако збијене да само цео број ђака стане у дотичну класу, онда је појамно, од куда се дешава, да се деца морају распустити из школе због болештина.

«На горњем спрату исте школе смештени су мушки разреди основне школе. Прво одељење првог разреда има кубатуру од 159·0 метара на 56 ђака, докле на свако долази по 3·0 м. друго одељење I-ог раз. има 180·0 м кубатуре на 62 ђака, дакле мање него 3·0 метра кубних ваздуха на свакога ђака. Други разред мушке основне школе има 100 ђака и на њих 303·6 куб. метра ваздуха, дакле нешто мало преко 3·0 куб. метра на сваког; у трећем разреду исте школе има кубатура од 215·8 метара на 56 ђака, дакле на појединог 3·8 куб. метра ваздуха. Релативно најбоље стоји са четвртим разредом, не с тога што би соба била бољих размера од осталих, јер и у њој нема више од 160·0 куб. метара, него што у њој има само 32 ђака те тако на свакога долази по 5·0 кубних метара, и ту се од свију разреда шабачких основних школа једино *приближујемо* сразмери која би требало да влада у свима школским собама, али је ипак не достижемо. Нужници на горњем спрату ове школске зграде већ су течним екскрементима натопили све околне зидове тако, да се из далека може познати где су. То је такође врло шкодљиво по здравље, али изгледа, као да не помаже ништа ни писати ни говорити противу тога; то је једна од оних неизбежних махна, које неумитно прате готово сваку државну или општинску зграду у Србији.

«Зграда, у којој је *полугимназија* шабачка, добро је распоређена. Према садашњем броју ђака у појединим класама има доста светлости, приближно довољно ваздуха у свакој слушаоници. Али — и овде су нужници у тако несрећном стању, да креч и малтер на зидовима

поред степеница по неколико пута на годину ваља обнављати, јер непрестано опада, тако су ти зидови натопљени течним екскрементима. — Гимнастика у авлији школској тако је иструлела, да би било опасно употребљавати је. С' тога се и не употребљава." —

„Што се тиче школа у *Лозници*, то је у кући у којој је смештена лозничка женска основна школа једна једина соба употребљена за сва три разреда (остало јеквартир наставнице). Размере су те собе: дужина 3°4', ширина 2°3', а висина 2°. У тој, управо собици, учи се по вазда преко 40 ученица... Нужнике те школе нађох врло нечисте.

„Кућа у којој је смештена мушка основна школа и лозничка реалка, врло је рабатна. Патос је труо, у неким собама имају у патосу већ рупчаге, рад којих собе, нарочито зими (по казивању г. проте лозничког) јако заударају. Како у реалци нема много ђака то је кубатура ваздуха у њеним класама довољна. Али у собама у којима су разреди мушке основне школе апсолутно нема довољно ваздуха. Тако н. пр. 40 ђака првог разреда смештено је у собици од 2°5' дужине, 2°4' ширине и 2° висине... Нужници ове школе држе се тако нечисто, да је испод сваке критике."

Прелазимо на друго питање о школама т. ј. *да ли школе имају своје баште?*

Из одговора свију окружних физикуза излази да су праве баште код школа врло ретке. Махом су то шљивари, или незасађене просторије без икаквог хлада за играње дечије. Местимице има баштица али то је кухињска башта самог учитеља. У крушевачком округу су школске баште напуштене и забатаљене. У ћупријском округу код примерних школа као што су Свилајначка, Црквеначка, Доњо-Мутничка, и Сењска имају и баште. У црнoречком округу и ако нема правих башта, има

довољно слободног простора, и многи су учитељи стекли заслугу да на њима „споје оно што је пријатно с корисним."

На питање: *јесу ли слушаонице довољно велике према броју ђака*, већ је напред у главном одговорено. Овде ћемо само додати: у крагујевачком округу несу довољно велике према броју ђака, који непрестано расте, али се још за коју годину могу трпети. У Крупњу била је из почетка године мушка школа тако тескобна, да је због тога тужба подигнута. У ћупријском округу наредило је начелство, те се поправио тај недостатак где год су слушаонице биле тескобне У књажевачком округу строго се пази на то, да су слушаонице довољно велике према броју ђака.

Довољно су велике слушаонице према извешћима физикуса: у рудничком, алексиначком (осем варошких) нишком (осем женске школе у Нишу), пиротском, врањском и у црноречком округу.

Несу довољно велике слушаонице према броју ученика у Београду, од чести у београдском округу, смедеревском, јагодинском, од чести у шабачком, у тамнавском срезу ваљевског округа, у чачанском, од чести у крушевачком, у крајинском, од чести у пожаревачком и топличком округу.

Што се тиче *соба, у којима ђаци спавају*, оне су *суве, видне и довољно простране* у београдском округу, рудничком, смедеревском, подринском, алексиначком, ћупријском, књажевачком, пожаревачком (већином) и врањском. У црноречком свака општина има своју школу, за то ђаци и не спавају нигде у школи.

У крагујевачком округу јесу суве али немају довољно светлости, нити икакве вентилације, а у врло многим школама прозори су хартијом излепљени; тако исто несу видне у јагодинском, нити довољно простране у шабачком, тамнавском срезу; у крушевачком округу собе у којима ђаци спавају махом су мале и неудесне

за становање. Као пример наводи се школа у Брусу. У овој има до школе једна мала стара зградица, у којој се три ниске тесне собице налазе. У њима би било једва места за 12 ђака да у њима станују, међу тим у њима ноћева редовно 47 ђака! Крушевачки физикус има потпуно право, што додаје: „Да су овакви станови по здравље ђака по све штетни, држим да није нужно доказивати."

Не зна се шта је горе у тим школама у којима ђаци ноћевају, да ли собице у којима спавају, или *храна коју једу*. Она се махом састоји из проје, сира и пастрме. Па и то им је често врло оскудно. Понајвише се хране самом пројом коју понесу за неколико дана, *па им се често убуђа*. У тамнавском срезу не хране се најбоље али из комуне, од јела која им од куће *кувана* доносе. За чачански округ јављају да такви ђаци недељом и празником оду кућама, па кад се враћају у школу понесу хране за целу недељу или до најближег празника и то пасуља, сувог меса, кукурузног брашна, меса, јаја, кромпира, *па кувају што им затреба* (зар сами?). Сиромашнији хране се самом пројом и тврдим сиром, али се ипак ретко разбољевају (?) јер тако и код куће живе. У крушевачком округу сиромашнији ђаци хране се сувим хлебом, а имућнијима доносе од куће, сира, сланине и сувог меса, *али и ова деца морају да посте све посте у години*. У алексиначком округу храна тих ђака не само није добра, него је нарочито за децу из удаљенијих села и *недовољна* тако, да та деца *морају често и да гладују, што ће од чести бити узрок, да се та деца плаше од школе, и избегавају је*.

Чудновато се разумело питање: *како се школе зими грeју?* Неки одговарају само „пећима", други „имају довољно материјала за огрев од својих општина" трећи само „добро" а има и одговор „грeју се све". Махом се грeју школе таквим пећима, које се *с' поља* ложе и често се с грејањем претерује (у смедеревском округу

до 30° R тако исто и у крушевачком). Нарочито је незгодно где су пећи од гвозденог лима, где је температура у собама за час врло висока, а одмах за тим за час се охладе као да није ни ложено.

Школске клупе у највећем броју школа у Србији не одговарају ни најмање хигијенским захтевима. Хоризонтално 'растојање између стражње ивице даске за писање и предње ивице даске за седење (тако звана плус-дистанција) износи 15—18 сантиметара.

Вертикално одстојање између стражње ивице даске за писање и површине даске за седење (тако звана диференција) износи 26—30 сантиметара, *без обзира на узраст ђака.* Даска за седење подигнута је од патоса 44—49 сантиметара. Сопственог наслона нема ни једна клупа, него се ђаци предњих клупа ослањају на позадне, а они што седе у последњој клупи о дувар.[1] О издубљености задње половине даске за седење, о испупчености доњег дела клупиног наслона за подупирање крста, о покретној дасци за писање и т. д. нема још ни речи код наших школских клупа Физикус округа црноречког, одговарајући на питање о скамијама вели „Скамије поручују кметови, а граде наши столари. Ни једни ни други немају појма о некој системи при изради школских клупа. Морам на жалост додати да је моје питање: да л' су школске клупе устројене по нечијој системи, и ако јесу, по чијој, довело у забуну и старије и најодличније млађе педагоге наше" — физикус округа алексиначког јавља да „школске клупе већином немају прописну висину и дубљину према висини дечијега тела, као што немају нужну дистанцију и диференцију клупе наспрам даске за писање, те с' тога деца при писању не могу правилно седети." Чачански физикус вели, да су клупе махом тако високе, *да деца морају стојећки писати.* У

[1] Извештај др. Кужеља Начелству окр. чачанског.

јагодинском округу скамије су сувише узане а седишта висока, у смедеревском напротив сувише ниска седишта и узане клупе. Физикус крајински налази, да су клупе добре „јер ако што не ваља, то старатељи поправе"...

Питање о школским клупама и о њиховом упливу на здравље ученика тако је ново не само за већину наших педагога него и за многе наше окружне лекаре, да је вероватно да несу нарочита посматрања предузели да би одговорили на питања „Је ли примећено, да деца у след рђавих скамија добијају искривљену кичму?" и „Је ли примећено да деца у школи кратковида постају, и ако јесте, шта је узрок". С' тога већина одговора гласи „није примећено" или код опрезнијих „још није примећено". Само чачански општински лекар вели: Штетне последице рђавих клупа виде се на бледом лицу, плитким грудима врло честој инфилтрацији плућа, и кратковидости. Ове махне потпомаже још рђав живот код куће и пренебрегавање свега, од чега здравље зависи." Занимљив је податак ужичког физикуса „да у целом округу има само један момак кратковид" и црноречког физикуса, да је кратковидост „у опште врло ретка појава, па и то као наследна махна."

Према горенаведеним размерама у слушаоницама наших основних школа, неће никога зачудити, ако у одговорима на питање: *„је ли у којој школи ове године било какве редње и које?"* нађе да их је доиста било и сувише.

У Београду је било шарлаха и морбила у источно-врачарској женској школи, у школама београдског округа било је великога кашља (Pertussis), у школама крагујевачког округа било је редње средњих богиња (Variolois). Понеки ђаци *првих* разреда (у којима је свуда најтескобније) од великога кашља (Tussis convulsiva), а и од Морбила. У обрешкој и варваринској школи јагодинског округа било је дифтерије (Angina diphtheritica). У Шапцу

као што смо видели морао се распустити I и II разред женске школе због шарлаха који се *у њима појавио.* И у врањанској школи истог округа била је редња заушњака од које је 20 ђака боловало. У чачанским школама било је средњих богиња, шарлаха и у већем броју великога кашља. Мушка школа у Крупњу, за коју смо горе видели да је подигнута тужба због њене тескобе, *морала се држати затворена три месеца због гушобоље.* Тако исто и школа јошаничка среза бањског окр. алексиначког морала се за неко време затворити због дифтерије, а у школи читлучкој истог округа била је редња крастоглавих (Favus). У књажевачкој основној школи владала је дифтерија целог октобра и новембра. У крајинском округу било је шарлаха и дифтерије у неколико школа, но није велики број ђака боловао, јер су школе у таквим местима одмах затваране. У школи села Шпије, среза бело-паланачког округа пиротског било је редње црвеног ветра, а у Стрижевцу среза лужничког истог округа било је редње заушњака услед влажног квартира где ђаци станују, за то је школа за 20 дана прекинута, ђаци су послати кућама, а школске просторије су провејаване и чишћене.

Није било никакве редње у школама ових округа: рудничког, смедеревског, ужичког, црноречког, пожаревачког, нишког, топличког и врањског.

Дакле само у једној трећини свију округа Србије (рачунајући варош Београд као засебни округ) није било епидемија по школама, а у две трећине видимо, да се због њих морају школе да затварају, ђаци с прилепчивим болестима да се распуштају кућама.

Страшнијег доказа ваљда не треба, да хигијенски услови свију наших школа категорички захтевају највећу и најозбиљнију пажњу свију државних власти. —

Само још неколико речи о одговорима на 11-то питање о школама: „*Је ли примећено, да су се ђаци чешће*

разбољевали од шкрофулозе и туберкулозе?" У смедеревском округу „чешће се разбољевају од шкрофулозе него од туберкулозе, али тим болестима није узрок школа, него су наследно зло а често проузроковане рђавим становима и неудесном храном." У ужичком округу има шкрофулозе а туберкулозе нема. У Чачку је на против шкрофулоза ретка а почетна туберкулоза врло честа. У подринском, ћупријском и пиротском округу највише се разбољевају од шкрофулозе. Физикус црноречког округа вели да није примећено то розбољевање, јер „Наставници имају довољно увиђавности да душевно напрезање паралишу са телесним кретањем у слободном ваздуху." Сви остали физикуси одговорише просто са „није примећено."

Заавршујући овај отсек о школама у одељку о јавним зградама, да видимо, шта је радила управа санитета да са своје стране покрене поправку хигијенских одношаја по школама.

Чим се начелник санитета вратио са своје инспекције у западним окрузима, одмах је писато Г. Министру просвете 18 јула 1879, С№ 2449. о свима хигијенским недостатцима у шабачким и лозничким основним школама, и умољен је за наредбу да се ти недостаци уклоне.

Тако исто чим је управа санитета сазнала за препуњеност источно-врачарске женске школе у Београду, одмах је, 10 децембра 1879 С№ 4456 из Ниша, наредила да се ученице те школе разреде тако да у дотичној слушаоници не остане више од 20 ученица, а за остале општинска власт одмах да нађе други локал.

Даље је писато Г. Министру просвете под јула 1880, С№ о хигијенским односима I-ог и II-ог разреда београдске велике гимназије с молбом за наређење, да се за те разреде одреде други локали, које би најпре стручна комисија морала прегледати.

Али наравно то беху палијативне мере, за локалне конкретне случајеве. Хигијенски одношаји наших школа захтеваху, да се предузме озбиљна, законски одређена реформа. С тога је у првобитни пројекат за закон „о чувању здравља у народу и на домаћој стоци“ стављен овај § 20.

Зидање и распоред школских зграда

1. Све школске зграде, које се од сад буду подизале о државном, општинском или приватном трошку, морају бити удешене према одредбама овога закона.

2. Школске зграде, које су пре овог закона подигнуте, имају се по могућству поправити тако, да се што више приближе захтевима овога закона.

3. При бирању места за зидање школске зграде, ваља пазити да оно буде у средини онога круга становништва, коме се школа намењује, да буде суво, да није близу улица и путева, на којима је велики саобраћај, да није близу бара, сметлишта или таких радионица, у којима се гради велика хука и бука, или из којих излазе шкодљива испарења. Место за зидање школе не сме се одредити, док дотични физикус не изјави на писмено, да је дотично место добро и у санитетском погледу. До саме школске зграде, најбоље између ње и улице или друма, треба да има слободног простора, који треба да је сув, за гимнастику и сиграње дечије.

Прозорске стране на школској згради морају бити удаљене од суседних имања или зграда најмање 10 метара.

4. Школска зграда треба да има, где год се може, и подрум; темељ и зидови морају бити суви, и нарочитим слојем за изолисање заштићени од пењања влаге из земљишта.

Зидање од слабог материјала може се само по изузетку допустити. При масивном зидању морају и на горњим спратовима четири главна зида на обиму зграде, имати бар дебљину од 25 сантиметра (у циглама). Пре него што се темељ и зидови довољно осуше, не сме се школа у такву уселити, а када су довољно суви, решава окр. физикус.

Поред сваке школе мора бити на близу или чесма или бунар добре воде за пиће.

5. Школске собе најбоље је наместити при земљи. Ако је више спратова нужно, онда у собама при земљи ваља сместити млађе, а у собама горњих спратова старије ђаке.

Школске собе, из којих се одмах излази на поље, изван куће, не допуштају се; тако исто не сме ни једна школска соба стајати у непосредној свези са ничијим станом.

На запад не треба наместити ни једну школску собу. Собе за цртање треба да су окренуте северу, собе за остало учење на исток или на југо-исток.

При зидању школске зграде ваља узети у рачун и вероватно увећавање броја ђачког, те се за то увећавање постарати или резервним просторијама или зидати на такав начин, да се доцније може лако дозидати онолико соба колико затреба.

Ако у дотичној школи има више класа, онда ваља имати за сваку класу нарочиту собу.

6. Величина сваке школске собе треба да се удешава према броју ђака у њој. За сваког ђака нужно је 0.8 квадратног метра *површине*, урачунавајући у то и простор, који је нуждан за учила, катедру предавача, за пећ и њен прибор, и за ходнике. За остављање горњих хаљина, капа, кишобрана и т. д. ваља одредити нарочите просторије, изван школских соба. Висина обичних школских соба треба да износи најмање 3.5 метра, а и оне већих школа 4.0 метра. На сваког ђака треба у школској соби да дође барем 3 кубична метра ваздуха. Дужина школских соба не треба да је већа од 10 метара. Ширина ће зависити од висине прозора. За подупирање тавана собног могу се употребити само гвоздени танки стубови. Код већих школских соба треба да ширина стоји на спрам дужине као 3:5, а код мањих треба да се што више приближује квадратном облику. Патос мора бити раван и чврст, по могућству свагда од тврдог дрвета. Ако се мора за патос употребити меко дрво, ваља даске по кад што натопити врућим ланеним уљем да дуже трају, што се у осталом препоручује и за патосе од тврдога дрвета.

7. При конструкцији зграде ваља пазити да се она тако удеси, како се звук из једног спрата не би могао распростирати у други. Зидови не смеду бити рапави, морају бити премазани једном, и то модросуром или зеленкастосуром бојом која није отровна. Врло је целисходно зидове у школским собама поставити за 1—1.5 метра од патоса на више ренденисаним даскама, офарбаним отвореном масном бојом. Таван школске собе може бити и белом бојом обојадисан. Врата за улазак морају бити барем 0.93 метра широка и 2 метра висока (обе димензије између рагастова и прага), најбоље је их наместити на оном зиду које је спрам прозора, између првих клупа и учитељске катедре, или на оном зиду где та катедра стоји.

8. Школске собе треба да добијају светлост из прозора који су на једном од уздужних зидова и то тако, да ђаци добијају светлост са своје леве стране; на другим зидовима школске собе смеду се прозори само тада поставити, ако на левом уздужном зиду нема довољно простора за прозоре. На сваки начин треба избегавати прозоре на десном уздужном зиду. Целокупна површина коју заузимају прозори у каквој школској соби. треба да износи $^1/_6$ целокупне површине патоса, ако је школска зграда усамљена. на са свим слободном месту, а $^1/_4$ те површине, ако на близу има зграда које је засењују. Доња ивица прозора треба да је у једној висини са горњом ивицом школских клупа. Висина прозора треба да досеже што ближе до тавана и прозори треба да су на четири ћошка. Стубови зида између свака два прозора. не треба да су шири од 1.3 метра, и ако је зид врло дебео, онда унутрашње ивице тих стубова треба да су косо засечене. Ако се на други начин није постарало за довољну вентилацију, онда горња крила барем од два прозора, у свакој школској соби треба да су тако удешена, да су им багламе на доњој ивици, и да се по вољи могу отварати одоздо. Осем тога прозори ваља да су тако удешени, да се у свако доба могу лако широм отворити, и отворено одржати докле се хоће. Где је нужно да се кроз доња окна прозорска не може гледати, ту их ваља удесно матирати. За заштиту од директне или с околних здања рефлектоване светлости, ваља да на прозорима имају довољно широке завесе, које се у вис смотавају, и које морају бити од јаког памучног ткања.

9. У већим школским зградама ваља грејање удесити централно; али ако се поједине школске собе морају грејати пећима, онда ваља да су и они ђаци, који седе најближе пећи удаљени од ње барем за један метар, и да су заштићени од јаре са два штита од гвозденог лима, који треба да се савију око пећи тако, да између једног и другог штита остане три сантиметра празнине. На сулундарима школских пећи не сме бити никаквих удешавања за затварање и отварање сулундара.

10. У свакој школској соби ваља се постарати за увлачење што веће количине чистог ваздуха У време кад се не греје, отвараће се на ту цељ врата и прозори. Али кад се то у време предавања не може учинити, ваља се постарати на други начин за довољно обнављање ваздуха. За време кад се ложи ваља вентилацију спојити с грејањем собе, а то се може учинити и код гвоздених пећи каналима за довлачење и загревање чистога ваздуха, у нарочитим цевима фуруне, или у нарочитом огртачу пећи.

11. Што се тиче школских клупа, ваља пазити:

а, Да су удешене према узрасту ђака, којима су намењене.

б, И предња половина и банак за седење треба да су у чврстој непомичној свези, али у таком растојању, да ђак може мало сагнувши се лако сести и устати. Даска на којој стоје књиге, на којој ђак пише, треба да је удешена према природној даљини вида.

в, Свака клупа мора имати наслон, који је мало савијен у назад, а може се на том наслону наместити једна облица за подупирање крста.

г, Даска за седење мора бити на предњој ивици заокругљена, а на задњој мало издубљена, и према узрасту ђака треба да је широка 28—38 сантиметра, а осем тога да је толико високо над земљом, да бутине ђака кад седне и намести ноге на патос или на нарочиту даску за ноге, стоје под правим углом на спрам цеваница.

д, Даска на којој ђак чита или пише треба да је широка 38—45 сантиметара, и да је за 4—5 сант. нагнута. Она даска испод ње, на којој се књиге остављају, мора бити толико ужа од горње, да је ђакова колена при седењу не додирују.

ђ, Сви ћошкови и ивице на клупама морају бити зарубљени, глатки, заокругљени.

е, За дивите морају бити у клупама нарочито рупе и заклопци

ж, Клупе ваља тако наместити да сви ђаци могу добро видети учитеља и таблу, и да он може имати добар преглед над свима

з, Клупе са два седишта боље су од клупа за више ђака.

12. Кад се бира место за школске нужнике, ваља пазити да буде довољно далеко од чесме или бунара, и да никакав ветар не може испарења из нужника терати у школске собе. Нужнике ваља добро цементовати, и никада не треба допустити да они буду у самој школској згради; за сваку школску класу, у којој су ђаци једнога пола, треба по једно нужничко седиште, са вратима која се с поља кључем а изнутра куком затварају, и на којима има горе рупа за осветљење. За класе мешовите у којима има и мушкарчића и девојчица, нужна су два одељења. За све мушкарце једне школе треба даље нарочита просторија у нужнику за мокрење, са преграђеним местима за стајање. Преграде између појединих седишта треба да су високе 2.5 метра. — На чистоту школских нужника ваља нарочито да се пази.

13. Степенице треба да су широке према броју ђака. Степенице којима се пење из једног спрата у други не треба да иду ни право ни увијено, него да су савијене на 2—3 колена и на сваком колену да има места за одмор. На унутрашњој слободној ивици сте-

пеница треба да има ограда и поврх ње обла летва за придржавање руком при пењању, али она треба да је удешена тако да је деца не могу употребити као тоциљајку.

Степенице пред кућом треба да су приступне са три стране, ако нема више од три басамака, а ако има више, онда са две стране, и са јаком оградом на спољашњој ивици.

14. Ако је и како могуће ваља гледати да учитељски станови буду у самим школским зградама, али целисходно за те станове начинити засебне уласке.

15. Ако би се, због местних околности, где год морало у нечем отступити од овога закона, било при подизању нових школских зграда, било при поправљању старих, то се одступање не сме извршити без претходног одобрења Министра унутрашњих дела.

Али кад је тај законски пројекат претресан у седници Министарскога савета, нађено је, да му није место у санитетском законику него да су за то питање надлежни Министри просвете и грађевина. С тога је тај члан изостављен из санитетског законика и копије истог послате су надлежним Министрима 13-ог децембра пр. године СМ 4134.

Осем тога писао је Г. Министар унутрашњих дела Г. Министру просвете 14 јануара ове године у Нишу, СМ 118 овакав акт:

„*Господине*,

Као што сам имао част послати Вам начела хигијенска за подизање школских зграда, која су начела, у след договора у седници министарског савета спроведена Вама на оцену и евентуални даљи рад по тој ствари, тако ми је сада част да Вам јавим, да је начелник санитета у повереном ми министарству, у претпоставци да се њему ваља бринути за хигијену наших школа, умолио једног од наших лекара да опширно изради *питање о школским клупама*.

Тај лекар, један од најобразованијих и најприљежнијих чланова нашег лекарског кора, г. *Јарослав Кужељ*, општ. лекар. у Чачку, следовао је горњем позиву и врло

је брижљиво израдио приложену под ⁵⁄₁. расправу „*О школским клупама*".

Шаљући Вам ту расправу на оцену и евентуалну употребу, прилажем под ⁵⁄₂ и скицу на којој је учитељ прељински г. Срећко Ђурић, према упуствима др-а Кужеља прибележио нужне мере својих ђака, као модел за таква мерења.

И ако је питање о нужној реформи наших школских клупа савршено административне природе, те би се према томе могла одмах наредити, опет држим, за случај да усвојите назоре г. др-а Кужеља, да би требало његову расправу наштампати па је разаслата свима општинским властима и свима учитељима на проучење, како би се претходно добро упознали са важношћу тога питања и његовим појединостима, пре него што би добили какву наредбу за извршење исте реформе.

Убеђен сам да није нужно да нарочито препоручим Вашем призрењу добру вољу и прилежање г. др. Кужеља у проучавању једнога питања, које је од тако велике важности за добре хигијенске одношаје у нашим школама."

Примите и т. д."

При свем том расправа о школским клупама г. др. Кужеља штампана је у другом одељку „Српског Архива за целокупно лекарство". Но како је штампана као засебна књижица вероватно је, да ће је Министарство просвете откупити и разаслати свима учитељима и бар главнијим општинама.

Не добивши никаквог одговора на свој акт од 13-ог децембра 1879, С№ 4134, Министар ун. дела писао је на ново 12-ог априла ове год. С№ 1035 Г. Министру просвете и молио га је, да за идућу редовну народну скупштину спреми законски пројекат о зидању и распореду школских зграда.

И ако ни на тај акт није добивен одговор, приватно се сазнаје да је то питање предато главном просветном савету, те тако има места нади, да ће се пред овогодишњу народну скупштину изнети предлог и о поправци хигијенских односа у нашим школама.

2. О апсанама

У опште може се рећи, да су апсане код новоподигнутих среских кућа приличне, премда и код њих има изузетака. Тако н. пр. апсане у Јагодини зидане су од тврдог материјала, суве су и чисте, али несу видне, јер имају мале прозорчиће с источне стране; апсане при Начелству и суду округа црноречког сувише су ниске, мрачне, са одвећ рђавом вентилацијом, а и патоса нема у њима, већ гола земља. Тако исто и апсане при управи вароши Београда и при варошком суду никако не одговарају хигијенским прописима.

Према извешћима окружних физикуса добре су апсане, суве, видне и чисте у овим окрузима: рудничком, чачанском, подринском, алексиначком, од чести крушевачком (т. ј. добре су код окружног суда, код среских кућа трстеничког и крушевачког среза, остале не одговарају хигијенским захтевима); доста су добре и у ћупријском округу, осем у Бојнику и Параћину где су влажне и тескобне. Најбоља је апсана женско казнено заведење у Пожаревцу. Штета што се то не може рећи
тако мушком одељењу тога казн. завода у Пожаревцу. И
нитета ом округу апсане су уредне осем оне у казама-
се њему ког града које никако не одговарају цељи;
једног од н ве и чисте апсане и у врањском округу
школским к ком округу још и нема апсана. Оно мало
Тај лекар, е било, држано је — у подруму... У оста-
нијих чланова на жаревачког окружног суда несу ништа
општ. лекар. у Ча руми. Апсана окр. Начелства и суда у

смедеревском граду склопљена је од тврдих дасака, али јој је влажан под због воде која подвире, чим нарасте Дунаво.

Код Начелства и код суда округа крагујевачког апсане су рђаве и са свим мале према потреби. Апсане код среских кућа тог округа и код крагујевачког завода за осуђенике приличне су, само би требало да су видније.

Али све те апсане при Начелствима и судовима могу бар већином поднети; но што је испод сваке критике, то су наше „општинске" апсане по селима, дакле највећи број апсана у Србији. То су махом „зграде" од брвана, 1 и по хват дугачке, један хват широке, са једном малом рупом у место прозора, немају ни тавана, ни патоса, ни фуруне. У такве апсане затварају извесне кривце на по неколико дана; а крадљивци или они који су „под надзором" ноћевају у њима по неколико недеља, и зими често у њима испрозебу. Ево шта каже лекар среза тамнавског о тим општинским апсанама: „Оне се пре могу назвати развалине некаквог древеног свињца, него апсане, што је врло жалосно, нарочито у зимње доба, јер општински суд има право не само да затвори до 30 дана, него и да осуди на надзор од по неколико месеци, па је такав човек за цело то време изложен свакојакој непогоди времена. Горега мучења (тортуре) не треба него човека који је може бити нехотично погрешио, осудити да и лети, а камо ли зими, која је као што беше прошла зима, одлежи апс у општинској апсани."

На питање како се хране апсеници, одговори гласе унисоно „хлебом", „сувим хлебом", „добро печеним хлебом" „добију дневно по једну оку пшеничног хлеба" или „хлебом и водом". Поједини одговори варирају овако: „Храна је апсеника оскудна али здрава (?)" или „о државном трошку само хлебом и водом, остало по имућству апсеника." Неким апсеницима доносе храну од кућа. У књажевачком округу, који не добију ништа од кућа,

„добијају храну државну која је добра." Само физикус округа подринског одговара на то питање врло мудро. Он вели за апсенике, да се „хране *као и остали свет*." То би било врло добро, само ако је истина.

Према онаквим апсанама и оваквој храни, управо је чудо, како се мало разболевају наши апсеници. Београдски физикус вели, да се не разболевају често, али се не на њима опажа марантично стање. У смедеревском округу било је међу апсеницима свега 2—3 случаја пролива, наступне грознице, пљускавица и шуге. Црноречки физикус вели, да нема специјалних апсанских болести, јер се апсеници по два пут на дан пуштају на чист ваздух. По која грозница, па и та је донесена с поља.

Сви остали извештаји тврде једногласно, да по апсанама нити беше прошле године чешћег разболевања, нити какве редње. Само је у ћупријским апсанама било редње прилепчивога тифуса и то у мају и јуну пр. год.

И ако се из овог види, да није било прошле године онаког боловања међу апсеницима, какво би сваки лекар морао a priori очекивати према описаном стању наших апсана, опет је крајње време, да се и о тим зградама озбиљније промисли. Ако је доиста задатак модерног кажњења да се кривци *поправе*, да се с погрешнога пута поврате на прави, да се изгубљени чланови људскога друштва опет претворе у добре грађане, онда се ваља побринути да они, издржавајући заслужену казну, или чекајући у затвору на ислеђење и суђење, не упропасте своје здравље због самих апсана и хране у њима. Ни једну апсану не би требало употребљавати, док се с лекарског гледишта не би констатовало, да су хигијенски услови у њима какви треба да су. До сад ни један лекар није упитан за мишљење при подизању јавних зграда. Оно истина, добре апсане коштају новаца, али тај би трошак био ништаван према услузи која би се тиме држави учинила. Потписани начелник, чим је примио своју

садашњу дужност, обратио се тадашњем Г. Министру правде лично с молбом да се питање о апсанама, нарочито о ћелијском систему истих, узме у озбиљан претрес, и Г. Министар обећа сазвати велику комисију, у којој би били заступљени и лекари и која би имала да проучи то питање.

3. О механама

На питање, да ли се механе држе чисто, већина физикуса одговори да се држе чисто премда би потписани, бар што се тиче Београда, имао узрока да посумња да ли је тај одговор основан на тачном посматрању. По многим механама у престоници толико је ђубре и толика нечистота да је начелник санитета морао обраћати пажњу физикуса вароши Београда на поједине случајеве У другим гостионицама и механама нужници се налазе у таквом стању да је не само шкодљиво за здравље, него је и брука за престоницу. У опште требало би, да општинске власти не само у престоници него и по целој држави обрате мало већу пажњу на те јавне зграде. У крушевачком округу толико пута су опомињали и казнили меанџије због нечистоћа, па ипак не могу да их натерају да своје механе држе чисто према пропису. И у смедеревском округу врло је проблематична чистоћа по механама. У јагодинском такође је релативна. Што вели физикус чачански да је по гостионицама све „по европски", а по механама „према сеоским и кириџијским обичајима и навикама" то није никакво извињење. У крајинском округу чистоћа је по механама, онаква како где среска власт настојава. Нишки физикус вели, да би се могла боља чистоћа пожелети. Само црноречки физикус вели, да полицијска власт строго пази на то, да су механе увек чисте, и да се у њима не нагомилавају трулежне материје.

Ово нагомилавање трулежних материја по јавним зградама дало је повода управи санитета, те је отпуштен

распис свима полицијским властима од 3 маја 1879, СN 1520, у коме су опширно разложене опасности за народно здравље које отуд могу понићи.

Разуме се, да у том правцу неће се моћи ништа успети док се законски одређене казне за нечистоћу по јавним зградама, које су сада тако минималне, да их поле имућније механџије, сапунџије и т. д. ни мало не зарезују, не доведу у сразмеру са штетом коју могу да нанесу јавноме здрављу.

4. О болницама

Прошле године било је у Србији 23 болнице и то: 14 грађанских (окружних), 6 војних, и 3 за осуђенике.

Грађанске болнице имају у овим окружним варошима: Београду, Крагујевцу, Горњем Милановцу, Смедереву, Јагодини, Шапцу, Ваљеву, Ужицу, Чачку, Крушевцу, Алексинцу, Зајечару, Неготини и Пожаревцу. Немају своје болнице ови окрузи: подрински, ћупријски, књажевачки, нишки, топлички, пиротски и врањски.

Војних болница има у Београду, Крагујевцу, Ћуприји, Нишу, Прокупљу и Врањи.

Болнице за осуђенике постоје у Топчидеру (за београдски „казнени" завод), у Крагујецу и у Пожаревцу.

Осем ових болница постоји у Београду дом за сумануте из целе државе.

Ми ћемо овде говорити само о грађанским болницама које су стајале под управом Министарства унутрашњих дела.

Највеће и најбоље уређене грађанске болнице постоје у Београду и у Шапцу, где су смештене у нарочитим за ту цељ зиданим зградама. па ипак има се и тим зградама много што шта да замери. Тако н. пр. у београдској варошкој и окружној болници нема никаквог

засебног одељења за изолисање прилепчивих болесника, нема одељења за чување сумануттх где се морају чувати док их суд не огласи за сумануте, да би се могли спровести у дом за сумануте него се за то време морају чувати у просторијама *сутерена* болничке зграде, а што је главно, сама зграда болнице већ је постала мала према непрекидном увећавању становништва у престоници, и према потреби да се има једна општа велика болница за специјално лечење хроничних и оперативних случајева из целе државе, у тачци другој члана 27-ог законског пројекта „за чување здравља итд.” предвиђено је нужно увећање и усавршење ове болнице.

У шабачкој окружној болници има још више недостатака као што се види из овог пасажа у извешћу начелника санитета, које је поднео о својој инспекцији те болнице:

„Шабачка окружна болница смештена је у нарочито зиданој, приземној згради, која је по спољњем изгледу доста велика, и у којој има један блок и једно кратко крило. Прво што још с капије пада у очи код те зграде то је да је она не само до „цокла” него још за две стопе над њим *влажна*, дакле да је подигнута на подводном влажном терену, у место на сувом и оцедном земљишту као што то захтева болничка хигијена. При свем том што болница с поља изгледа доста велика, у ствари има само *три* пристојне собе за болеснике. Свака од тих соба има свега два прозора и само по 362.3 кубна метра ваздуха. У сваку од тих соба мора да се намести по 15—16 кревета, те тако на једну болесничку постељу једва долази по 24. 2 кубна метра ваздуха, а по захтевима науке треба барем 40 кубних метара на сваку болесничку постељу.[1] Према томе кад су кревети у шабачкој болници најзбијеније смештени, кад их има једна врста и по средини сваке собе, једва у те три „сале” стане

[1]. Kraus Pichler etc., Staatszneikunde. II, стр. 520.

45—48 болника; но како је средња цифра болесника за коју треба да је удешена шабачка болница између 90—100 појамно је, да је управа болница морала употребити и све буџаке да у њима смести болесничке кревете. Тако у она два собичка, пред болесничким салама, који су по плану сигурно били намењени болничкој послузи, и у оној која је била намењена за купатило, а која је тако исто велика, нађох намештено 10 болесничких постеља, на које не долази више него 11 кубних метара на сваку, то је једва преко четвртине потребне количине ваздуха. О светлости у тим собичцима не вреди ни помињати, кад у „салама" долази *највише* један прозор на 7 постеља. Према таквој тескоби појамно је, да се једва могу одвојити мушки болесници од женских. О каквој подели по родовима болести не може бити ни помена. Ни прилепчиве болести несам нашао изоловане, а и немају се где изоловати, јер поменути собичци употребљени су за болеснике са душевним болестима, са ранама или болестима које несносан задах распростиру и т. д.

„Из свега реченога види се, да је крајња нужда да се у огромној авлији болнице подигне још један павиљон за болеснике. Могло би се помоћи и на тај начин, кад би се од квартира лекарског помоћника и економа начинила једна сала за болеснике и 2—3 собице за изолисање, и у том случају ваљало би у авлији подићи квартир за помоћника и економа.

„Нужници у шабачкој болници по фатуму наших јавних грађевина напуштени су пре годину дана, јер се више нису могли сносити. Сад су начињени нови са вентилацијом кроза зидове, и они су доста добри. У напуштеним нужницима намеравају да построје купалило, у толико пре што се у њима, не знам по чему, налази једна велика Мајснеровска пећ."

У след овог извешћа писато је одмах, 17 Јула 1879 С№ 2694. Г Министру грађевина и умољен је, да нареди

све што треба да се зграда шабачке болнице рашири тако, како би се у њој могло сместити 90—100 постеља После *седам месеци* одговорио је Г. Министар грађевина актом од 26 фебруара ове године, Бр. 494. коме беху приложени планови и предрачуни — са којима се Министар унутарњих дела није могао никако сложити као што се види из одговора на тај акт од 5 марта ове године С№ 560:

„Цељ мојега писма од 17 Јула 1876 С№ 2694, којим је ова ствар покренута, није била та, да се за економа и лекарског помоћника шабачке болнице подигну скупоцени квартири већ да се за велики број болесника, који редовно тражи помоћи у тој болници, створи што више соба, да се за сваку болесничку постељу добије што већа кубатура ваздуха.

„Међутим из послатих планова и предрачуна види се, да се предлаже утрошак од 25,881 дин. 19 п. за то да се за болесника добије више *само једна сала и једна соба*, док се за лек. помоћника и економа предлаже релативни дворац од 6 соба, две кујне, два велика предсобља, ћилер, ходник и т. д. Сама та зграда за два субалтерна званичника, који несу ни државни чиновници, коштала би по предрачуну 20,794 динара 45 пара.

„По моме мишљењу онда је сто пута боље оставити та два званичника у садашњој згради болнице, а за тих 20,794 динара начинити засебни болнички павиљон од лаког материјала (Riegelwand) за тридесет болесничких постеља — јер би се тиме тек постигла права цељ овог предузећа.

„Према томе, ја Вас молим, Господине, да би имали доброту упутити ми једног од подручних Вам инжењера министарства грађевина, који се специјалније бавио с болничким грађевинама како би он, у договору са санитетским органима подручног ми министарсхва израдио план и предрачун за ово раширење шабачке окружне болнице.

Г. Министар грађевина одредио је на ту цељ г. Г. Винтера. Али при свем том што је начелник санитета јасно и разговетно разложио г. Винтеру како је потребно да се изврши увећање шабачке болнице, и како тај павиљон који се има подићи у Шапцу треба да буде *у једно модел за пројектоване среске болнице по целој држави*, опет је г. Винтер поднео план који управа санитета није могла усвојити, јер је и његов предрачун изнео суму од 46,619 динара и 28 пара.

„Кад се тачно проучи пројекат — писано је Г. Министру грађевина 25 Априла ове године, С№ 1090, кад му је враћен први пројекат г. Винтера — очевидно је да је тако велика сума испала у предрачуну због горњега спрата, у коме је тамо стан за лекара и лекарског помоћника, даље због сувише луксуриозно пројектованих нужника и т. д. Очевидно је, да би се према самоме предрачуну г. Винтера оно што је главно, дакле болнички павиљон с кујном, перионицом, купатилом, деповом и канцеларијом — могло начинити за 1200 дук. Према томе ваљада за нужнике и за два квартирића неће се *морати* уврошити више од 800 дук. ц.

„С тога част ми је замолити Вас, Господине, да наредите нека г. Винтер овај пројекат преради тачно по упуствима која му је дао начелник санитета, т. ј. да се постигне све што је нужно за једну самосталну болницу од 20 постеља, а да се то ипак може извршити за 24.000 дин.

„У исто време част ми је приметити, да се у овој специјалној грађевини жели подићи модел за све среске болнице, које се мисле подизати, и да би врло нужно било, да се једна таква грађевина изврши пре него што се састане идућа редовна народна скупштина, како би се та партија у првом годишњем буџету народног санитетског фонда могла обележити тачном сумом. С тога Вас молим да се овај пројект преради у што краћем времену”

У след овога г. Винтер је израдио други пројекат, који је спроведен Министарству унутрашњих послова 14 маја ов. год. Бр. 1302. Тај пројекат потпуно одговара цељи што се тиче распореда просторија за болеснике и администрацију. Осем тога предрачун за тај други пројекат, по шабачким локалним ценама материјала, које су врло високе нарочито што се камена тиче, није изнео више од 27.922 динара. Кад се узме у обзир да ће лицитанти при јавној лицитацији попустити за 10—12% од предрачуна, то је очевидно, да ће се таква болница моћи подићи за 24—25,000 динара у самом Шапцу, а у многим срезовима и јевтиније.

За то је начелник санитета одмах 15-ог маја о. г. службено послао сва акта Г. Министру унутрашњих послова у Крагујевац, где се онда бавио због ванредне народне скупштине, и приложио је концепат за писмо Г. Министру грађевина, у коме би се тај други пројекат усвојио с молбом да се одмах распише лицитација за ту грађевину.

Г. Министар ун. д. нашао је да не треба хитати са том грађевином, већ да ваља причекати решење идуће редовне народне скупштине о санитетском законику, јер ако се буду подизале среске болнице, онда ће садашња болница у Шапцу бити довољна за саму варош и околину, а овај модел среске болнице може се онда подићи на месту на коме нема никакве болнице, где је дакле нужнија

После ове екскурзије, која је у многом погледу била нужна на овом месту, можемо се вратити осталим окружним болницама.

Осем београдске и шабачке болнице које су смештене у нарочито за то зиданим зградама, све остале окружне болнице смештене су по приватним кућама, под кирију, или у кућама које су купљене за болницу, али су грађене за са свим друге цељи и по томе су неудесне за болницу.

Окружна болница у *Крагујевцу* сад се преправља за 60 кревета, али то је по нужди, јер зграда није грађена за болницу и по правилу не би се у њу могло сместити више од 30 кревета. У окружној болници осећа се знатна незгода што нема особитог одељења за опасне кривце, који се често спроводе на лечење из притвора полицијског и судског

Недостатци окружне болнице у *Јагодини* најбоље се виде из административног годишњег извешћа окружног Физикуса.

„Најважнији је недостатак што је зграда за болницу мала, и што једно одељење никако не одговара својој цељи, јер је мрачно пошто сунчани зраци никако не допиру у њ'. Због тескобе нема собе за купање болесника, нити за секцирање, која се врше махом напољу. Због тескобе нема собе за душевне болеснике који морају у болници да чекају судско решење, и који за то време, нарочито манијакални, начине велику штету болници кварењем ствари. Због тескобе немају ни лекарски помоћник ни економ квартира у болници него живе у варошн, те тако нити се може водити тачан надзор над болесницима нити послугом, што је штетно и по болеснике и по ред у болници — — —

„Врло је важан и тај недостатак, што болница нема нарочитог свог лекара Дужност управника врши окружни лекар, који је врло често спречен својим осталим дужностима те не може редовно да обилази болницу, јер он је не само Физикус, него и лекар батерије која је у гарнизону и лекар бригаде народне војске. На тај начин болница често остаје на лекарском помоћнику, који мора да заступа лекара по неколико дана, а од њега се не може захтевати оно што се с' правом може тражити од свршеног лекара. —

„Установа старатеља при болницама са свим је излишна. Јер шта раде они? Узму новце из Начелства па исплаћују трошкове болничке. Све што је потребно на-

бавља економ болнице, само се после мора ићи код старатеља да исплати. То је просто излишна дангуба. Ако се нешто набавља за болницу лицитацијом, онда је ту и управник болнице и економ; ако се примају неке набављене ствари, онда опет управник има да оцени ваљају ли и да их прими, а старатељима остаје само да узму паре из Начелства и да их исплате. Што се тиче уређења болнице, чистоте и реда у њој то је опет посао управника и економа, и жалосна би то била болница која би чекала да јој у томе праве примедбе старатељи. Кад се још узме у рачун да грађани, који се изберу за старатеље сматрају ту дужност као кулук, па је не врше с вољом, онда се тек види, да болница често мора од те установе да трпи штету, кад се неке потребне ствари не набаве на време

„С тога сам мишљења да се укину старатељи, па од сада веће набавке да извршује и одмах исплаћује окружно Начелство, а за ситне трошкове да се даје управнику онолика сума колика је правилима прописана. На тај начин болница би се уредније снабдевала с потребама, јер би одговорност за све била једино на управнику, који *мора* вршити дужност, а старатељи је врше ако им је воља, нити има начина да се наморају да неки посао ураде. Често се догађа да се не могу ни сазвати кад је нека потреба, а догађа се и то да се и рачуни не могу да прикупе, као што је овде случај, где старатељи *за пет година* нису положили рачуне. Старатељска дужност могла би да буде врло племенита кад би се вршила онако како је прописана — али овако, боље је да болница нема старатеља". —

О болници округа пожаревачког вели његов физикус:

„Садања зграда болничка не одговара ни у колико хигијенским прописима; она је ниска, без штукатора, и у простору врло скучена да се једва може у њој 29 болесника сместити. У вароши Пожаревцу нема других зграда

које би се могле за болницу узети, не остаје друго већ да се стална зграда болничка подигне на месту које је за болницу откупљено"

Тако исто и управник окружне болнице у *Чачку* вели:

„Неопходна је потреба да се зида нарочита зграда за болницу, јер у кући у којој је сада под киријом (а кирије се плаћа 960 динара годишње), само у нужди може да послужи; а у вароши нема удобније куће која би се за болницу могла узети."

Од како је г. Др. Кужељ постављен за управника чачанске болнице, она се снабдела сваковрсним материјалом.

И физикус округа црноречког који врши дужност управника окружне болнице у Зајечару вели, да је

„Главни недостатак болнице, што је малена зграда у којој је, што се врло често осећа потреба за више одељења, а у вароши нема угодније приватне куће у којој би се болница могла сместити."

Начелник санитета у свом извешћу о инспекцији западних округа вели за болницу у *Ваљеву*:

„Кућа у којој је смештена окружна болница двокатна је, од слабог материјала, са малим собичцима грађеним за приватну потребу. У првој болесничкој соби, у којој има три прозора и кубатура ваздуха за три болесника нађох их шест. У другој соби, у којој једва има места за два болесника нађох 5 кревета. Такве су и она већа и две мање собе које још болница има на расположењу и које су се кречиле, кад сам ја прегледао болницу"

Ужичка окружна болница смештена је у пет пространих соба, а две су у резерви, свега 7. Три су собе за квартире и администрацију. Болница је уређена према хигијенским прописима *у колико је то могуће у приватној згради која је узета под кирију.*

Као што видимо главни је недостатак свију наших окружних болница у томе, што немају удесних зграда' што се већина потуца по приватним кућама.

Према томе нова управа санитета помишљала је у првој линији на подизање болничких зграда, али када је загледала у предрачуне за пожаревачку и ваљевску окружну болницу, она је морала одмах одустати од намере да подиже те зграде. Чудновато је како су предрачуни за све што држава зида у нас — хорендни. Да су извршени пројекти за те две окружне болнице то би биле не болнице, према нашој сиротињи, него монументалне зграде, у којима би сваки болесник коштао не два динара дневно, него два дуката.

Једно с тога, а друго што је неправедно да се од болничког приреза целог округа даје болница само окружној вароши и њеној непосредној околини, даље и с тога што је по срезовима илузорно свако лечење за време епидемија, ако у сваком не буде макар и најмања болница, управа санитета претпоставила је да у место окружних болничких двораца подигне по свима срезовима малу болницу од 20 постеља, као што је то опширније разложено и мотивисано у пројекту за закон „о чувању здравља у народу и т. д."

В. О болестима на људима

Међу болестима од којих је наш народ прошле године највише боловао може се, у опште узевши, за лето рећи да је највише било катара и запаљења органа за варење, а зими највише катара и запаљења органа за дисање. Лети придолазе још и наступне грознице у долинама крај река; изузетак је тамнавски срез ваљев. окр. где због силних баруштина наступна грозница не само лети него и преко целе године влада.

Специјалних података имамо само за варош Београд потпуних, и то с тога, што је управа санитета наредила да се десетодневни билетени вароши Београда морају редовно подносити и штампати у званичним новинама. Ова

се наредба могла издати за престоницу заједно с оном за прегледање мртваца с тога, што у Београду има релативно сувише лекара (готово на сваких 500 душа по један), док по унутрашњости државе беше читавих округа без и једног лекара.

Тако н. пр. из београдског округа немамо никаквих података о боловању људи године 1879, јер и округ и срезови до скора немађаху лекара. Ваљевски округ такође није имао свог окружног физикуса. Физикуси за округе руднички, ужички и топлички постављени су тек у току ове године.

Али баш да је управа санитета и затекла у сваком округу физика, она није могла тражити тачне податке о боловању и умирању по целој држави дотле докле бар сваки срез не добије свога лекара, и док се прегледање мртваца законом не пропише за целу државу.

Према томе ево какви су податци на расположењу за боловање по окрузима прошле године.

У крагујевачком округу владали су јануара, фебруара, марта и децембра катари и запаљења органа за дисање, у лето и јесен катари органа за варење са грозницама, *које су ове године биле ређе и слабије но обично* због тога, што је мање било воћа и због велике суше. За тим је било егзантема и великог кашља код деце. Војници крагујевачког гарнизона боловали су од егзантематичног и абдоминалног тифуса.

Физикус округа смедеревског држи, да су катари и запаљења органа за варење, која су лане у лето владала у његовом округу, била проузрокована *јаком потрошњом рибе на великој врућини.* Сељаци дуж Мораве хватали су рибу у пљоштарама. *Настуана грозница*, потпомогнута овим, *беснила је необично ове године.*

Од исте болести највише су боловали одрасни људи и у шабачком округу, а деца од шарлаха, морбила и великог кашља.

И у округу ужичком преваширају кад је топло време катари органа за варење, а кад је хладно катари органа за дисање, али опет кад се одбију хроничне болести, више се разболевају органи за варење него они за дисање.

У чачанском округу било је прва три месеца у години највише запаљења плућа (67 случајева осем катара) У самоме Чачку било је и 14 случајева дифтеритиса.

Физикус округа црноречког јавља: „По извешћима среских начелника, који су једино (?) мерило за окружног лекара односно стања здравља (?) у народу — од децембра до половине фебруара најчешћа су запаљења органа за дисање. Болести органа за варење честе су код деце кад се појави воће и бостан. У почетку године боловала су деца и од великог кашља. Често се јавља уртикарија, а доста често и црвени ветар."

У крајинском округу било је осем шарлаха још и гушобоље дифтеритичне, која је беснила на више места, и то не у једно исто време, него се повлачила преко целе године.

Тифуса је највише било у топличком и врањском округу.

Особито је алармирао ћупријски физикус управу санитета у априлу пр. г. једним извешћем о наглом умирању у селима Исакову, Крушару и Супској од неке прилепчиве болести, која је представљена као да наличи на чуму. због надува лимфних жлезда. Одмах је депешом изаслата комисија у којој је био окружни начелник са четири лекара на лице места. и констатовано је да је болест тифус exanthematicus. Окружни физикус остао је на месту докле год епидемија није угушена. Из извешћа које је окр. физикус поднео о тој епидемији бележимо, да је окружно Начелство послало свог физикуса у село Исаково 10-ог априла. Он је прегледао 13 болесника и двојицу који истога дана беху од исте болести

умрли, и сазнао је од местног свештеника да та болест већ неколико месеци у селу влада! (а нико ништа власти не јавља) и да је до тога дана од те болести умрло до 90 лица. Уверивши се да је болест прилепчива и опасна, физикус је предложио а начелство је наредило:

1. Да се све куће у Исакову дезинфикују под личном управом физикуса.

2. Да се одвоји свака кућа у којој има болесник од те болести.

3. Да се цело село опколи стражом како његови становници не би дошли у додир с околним сељанима.

4. Да Исаковчани не смеју ићи на пијацу ћупријску и параћинску, а ако неко имадне велику потребу да изађе из свога села, да мора имати уверење од општинске своје власти да у његовој кући нема те болести и да он није био у додиру са каквим болесником.

5. Да болесницима не сме нико други долазити сем онога који их послужује; сем тога становници се не смеду скупљати у већим гомилама ни у механи ни на другом месту.

6. Да свакога болесника мора лекар лечити.

7. Свима суседним сељанима препоручено је, да пазе и одмах јаве, ако би опазили какво необично разболевање и умирање.

При повратку из Исакова чуо је физикус да је иста болест и у Крушару, и одмах је са среским Начелником тамо отишао да стане на пут даљем ширењу болести.

19-ог априла отишао је физикус на ново у Исаково да прегледа своје болеснике и нашао је на једноме гуке од лимфних жљезда. Паротис беше у једног болесника 21-ог априла као песница и модра. Ове појаве за време тифозне болести учиниле су те је физикус исте ноћи јавио Начелнику а овај Министру, и тако је одређена она велика комисија која је констатовала да је болест при свем том Typhus exanthematicus.

Егзантематични тифус донели су војници, који су 3 - 4 месеца раније пуштени на одсуство из Куршумлије. У сва три села боловало до 400 лица од тога тифуса, а умрло је 96. Према броју становништва боловало је свако 7—8 лице, а од болесника умр'о је скоро сваки четврти (24%). Тај ужасан проценат просто је последица нехатости дотичних општинских власти, које онакав помор несу хтеле да јаве, јер од онога тренутка кад су то учинили, па је наређено све што беше нужно, докле епидемија није угушена, а то је десетог маја пр. г., није више умрло него 6 болесника. Таква немарност наспрам сопственога здравља и живота, просто је непојамна.

Што се тиче у опште морталитета по целој Србији за годину 1879, ту су нам податци још оскуднији. Четрнајест окружних физикуса просто одговара „да се не зна" или да „нема података" или „да би требало питати црквену власт" колико је смртних случајева у опште било. Физикус вароши Београда има број умрлих од 1-ог јуна (када су заведени санитетски билетени престонице) па до краја децембра, и тај број износи 491 мртваца.

Физикус округа смедеревског подноси податке само за варош Смедерево. По њима умрло их је 60 и то: од врућице 2, *од наступне грознице с екламисијом 10*, од туберкулозе у мождапим опонама 2, од плућне туберкулозе 8, од падавице 1, од дифтерије 3, од крупа у гркљану 2, од капље у мозгу 1, *од запаљења плућа и плућних марамица 22*, од прераширености у плућама 3, од фелера органичког у срцу 2, од гризлице у желутцу 1, од отврдле јетре 1, од брајтове болести у бубрезима 1. —

Лекар среза тамнавског округа ваљевског нема података о умирању, само је забележио да је прошле године лечио свега 1392 болесника, *који му махом доцкан долазе, пошто обиђу све бабе, врачаре и траваре.*

Физикус округа чачанског јавља да је *од лечених* болесника (колики је њихов број не казује) умрло 97, и

то од запаљења мозга и његових опоница 8, од капље у мозгу 7, од тифоида 10, од запаљења плућа 27, од туберкулозе 16, од скарлатине 1, од тетануса 1, од кахексије (какве ?) 8, од запаљења црева 8, од Брајтове болести 2, у бабињама 3, од маразма 4, од орг. фелера у срцу 1. — Вероватно је да су ови подаци за округ осем окружне вароши, јер у самом Чачку умрло је као што варошки лекар јавља 86 лица. У опште др. Кужељ је поднео најтачнији одговор на питање о болестима на људима. Њему се пријавило за лечење болесника од ових болести и оволико:

Од црвеног ветра	8
„ шарлаха	9
„ средњих богиња	12
„ врућице (у фебруару, мар. јулу, авг., септ.)	34
„ наступ. грознице (у марту)	65
„ дифтерије (у јануару)	14
„ срдобоље (у августу)	4
„ колере „nostras“ (у јулу)	6
„ великог кашља (целе године по целој вароши)	12
„ ревматизма	25
„ епидемичног запаљења мозга и кичме (у априлу)	2
„ туберкулозе (у јануару, фебруару, марту)	36
„ шкрофулозе	8
„ сифилиса	10
„ верлхофове болести	1
„ маразмуса	3
„ лудила	1
„ капље у мозак	4
„ туберк. запаљ. мозга (у јануару)	5
„ есенцијалне узетости деце	1
„ ревматичне узетости образнога живца	1
„ несвестица	5
„ падавице	3
„ каталепсије (жена)	2
„ тетануса код новорођеног детета	1
„ грчева у гркљану	1
Од бола у тригеминусу	1
„ катара у гркљану	2
„ катара у бронхијама	14
„ запаљења плућа (у марту, мају, новембру, децембру)	50
„ прераширености плућа	2
„ сипње	1
„ трулежи у плућима	1
„ парулиса	4
„ гризлица у деснима	10
„ катара у ждрелу	6
„ катара у желутцу	2
„ катара у цревима	8
„ далачљивости	10
„ килавости	1
„ глиста	2
„ пантљичара	5
„ навале крви у јетру	1
„ шуљева	1
„ бленореје очију	2
„ катара очију	3
„ запаљења у средини увета	2
„ запаљења бубрега	2
„ запаљења материце	4
„ крволиптења из материце	4
„ побацивања деце	2
„ оскудног месечног прања	2
„ белог времена	4
„ бленореје мокраћне цеви	8
„ запаљења у мошницама	1
„ запаљења мокраћне бешике	1
„ заустављеног мокрења (пијанство)	1

Од меких специф. гризлица	2	Од рана	6
„ парафимозе	1	„ флегмоне	2
„ шуге	4	„ запаљења дојке	2
„ пљускавица (екцема)	6	„ запаљ. жљезда у препони	1
„ пемфигуса на новорођеном	1	„ шиљатих кондилома	1
„ псоријазе	2	„ карцинома на пенису	1
„ копривњаче (уртикарије)	3	„ запаљења покостнице	1
„ чирева	3	„ тровања са сичан. (самоуб.)	1

Од ових 463 болесника умрло је 64 и од болесника које није лечио општински лекар, где му дакле узрок смрти није познат, умрло их је у Чачку још 22. Случајеви у којима је познат узрок смрти беху ови:

Запаљења мозга	3	Шарлах	1
Запаљење мозга и кичме	1	Тетанус	1
Капља	4	Запаљења материце	1
Врућица	10	Општа кварež тела у след грозница	6
Запаљење плућа	14	Катар црева код деце	6
Трулеж плућа	1		
Јектика	16		

„Узрок — вели др. Кужељ у свом извешћу — што се јектика тако често појављује ваља тражити у рђавом неговању деце, у тескобним школама и рђавим клупама, у рђавом оделу зими, у рђавој храни (чести и дуги пости), у рђавим квартирима не само код сиротиње него и код имућних, јер ови нагомилају целу, често многобројну породицу у једну малу собу, где сви спавају, а највећу и најздравију собу остављају „за госте и за славу"; даље ваља тражити узроке у тескобним затвореним радионицама занатлијским као и у са свим отворенима, у којима је раденик изложен свакој непогоди, у прекомерно развијеном кафанском животу, у грдним предрасудама о лечењу болести и најзад у пренебрегавању најважнијих хигијенских правила."

„Узрок грозинце, која у Чачку никад не престаје, и која се јавља у свима могућним облицима — лежи у подводности целе вароши и у барама које леже непосредно до вароши. Ту је узрок и тифоидима, који се често јављају, а разликују се у течају, трајању и симп-

томима од обичне трбушне врућице, јер се у те баруштине слева сва сокачка и механска вода, пошто правилне канализације нема. Томе припомаже и што нема добрих нужника, јер они су просто рупе у земљи неозидане; те се рупе не чисте, него кад се једна напуни, она се затрпа земљом па се на неколико корачаји даље ископа друга рупа. У повећим авлијама има по неколико таквих депова људскога ђубрета. Како је цео терен подводан, то је појамно да се та вода мора да засити честицама органске трулежи, из којих се за време жарких летњих дана развијају оне органске клице које тифозне болести производе."

„Једино спасење је у томе, да се категорички настане на канализацију, на уводење бурадског система по кућама за уклањање ђубрета и да се сокачке воде спроведу у Мораву".

„Шкорбут у облику трулења дêсни са свим је обична болест и нарочито се показује за време поста".

Ми смо нарочито извели ове пасаже из извешћа општинског лекара чачанског у целости, што није сам Чачак једина варош, у којој су такви хигијенски односи у Србији.

Врло је поучно прочитати и одговор ћупријског физикуса на питање о болестима на људима и помору у след њих.

„Чудновато је да у крају као што је наш, који има прекрасан природни положај, који је опкољен брдима, који има доста изворских добрих вода за пиће, који има довољну количину шума, дакле толико услова за здравље, да у томе крају скоро свака болест која се појави, постаје опасна. Један узрок биће у томе што у нас и сељак и грађанин носи лети и зими готово једнако одело — први основ разних запаљења. Други је узрок нечистоћа по сокацима, пијацама, и авлијама, коју никакве наредбе нису у стању уклонити (?) Колико год се пази

на чистоћу по собама н. пр. оно парче патоса што није покривено ћилимом или покровцем, пере се врло често, местимице сваки дан, — толико се мало пази на чистоћу по авлијама и сокацима куда се баца сво ђубре, остаци од животињске и биљне хране итд. што све, прелазећи у трулеж, производи разне сорте грозница и врућица.»

„Смртних случајева има много. Ма каква се болест појавила од ње умире несразмерно много. У селу Витежеву појавио се био епидемични (?) катар, болест иначе врло блага, па ипак је од ње у том једном селу за месец дана умрло 59 лица.

„Узрок овог страшног морталитета у томе је што се болесници у опште не лече, но траже бабе које их својим незнањем и са свим противним лечењем просто упропашћују.

„Колика је несрећа у земљи од тих баба што „лече" најбоље се види из ових цифара: Према црквеним протоколима од 1-ог јануара 1879 до 1-ог јануара 1880 у девет парохија овог округа родило се 786 деце, а умрло је за исто време у истим парохијама 1041 лице, дакле 255 лица је више умрло него што се родило. Па против у варош Свилајнцу, у којој има лекар, родило се 325 а умрло је само 166. Овим цифрама не треба тумачења, оне су и сувише јасне. Кад је овакав помор у години у којој је само једна ограничена епидемија, ја шта би било да се нешто појавила каква општа епидемија?

„Осем тог нетражења праве лекарске помоћи, има још један узрок несразмери између рођених и умрлих а то је несразмерно велики број нероткиња, који никако није дошао са природних узрока, него са наваличног, кажњивог, побацивања деце. И овде су на услузи оне бабе што „лече" да од плодних жена постану нероткиње".

Тачни су подаци о покрету људства и у црноречком годишњем извешћу. По њему венчало се 1879: 869, *родило се 2088* (међу овима 5 ванбрачних) и то 1080 мушке

и 1003 женска детета (међу ванбрачнима 2 мушкарца и 3 женска детета). *Умрло их је 1387. Међу њима умрло је 196 у првој години живота* (и то 107 мушких и 89 женских). По одбитку умрлих остаје вишак од 701. Од чега је умрло оних 1387 лица, не зна се, нема података. „*Овој махни* — вели физикус округа црноречког — *могло би се доскочити једино кад би се узаконило прегледање мртваца свуда* ако не од стране лекара, а оно бар од спремних вештака."

За пожаревачки округ имамо само 49 смртних случајева у којима знамо узрок смрти (тифуса 6, запаљења плућа 3, јектике 2, meningitis tuberculosa 3, капље 1, орг. фелера у срцу 1, у след пијанства (collapsus), 1, од Брајтове болести 1, од шарлаха 24, од пушчане ране 1, од дифтерије 3).

У топличком округу има забележено 79 смртних случајева од тифуса, дифтерије, великог кашља, жутице(?) и од *наступне* грознице.

Пиротски физикус зна узрок смрти само у 5 смртних случајева, три запаљ. плућа и два тифуса.

Од 974 смртних случајева за које јавља физикус округа врањског, умрло их је 115 од тифуса, 22 од дифтерије и 13 од шарлаха.

Најтачнија, па и то релативно најтачнија грађа о боловању умирању и рађању, налази се у десетодневним санитетским билетенима вароши Београда, из којих је секретар санитета, Др. Лаза Стефановић саставио овај:

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ

о боловању, умирању и рађању у Београду

од 1 јуна 1879 год. до 1 јуна 1880 год.

I. БОЛОВАЊЕ

По десето-дневним извешћима лекара, који практикују у Београду боловало је свега = 9564 особа, и то:

А. Од инфекциозних болести

а) акутних:

Од наступне грознице	1744	„ пламенца (Erysipelas)	29
„ вел. богиња	8	„ шарлаха	9
„ назови (pseudo) дифтерије	3	„ холерине	1
„ праве дифтерије	19	„ морбила	470
„ срдобоље	7	„ великог кашља	1
„ врућице	37	„ крупа	1
„ средњих богиња	29	„ венерије	328
		Свега	2686

б) хроничних:

Од сифилиса	331	Од шкрофула	95

Б. Од осталих болести

Од болести нервне системе	66	Од болести ушију	159
„ запаљења мозга и мождания опница	58	„ ревматизма мишића и зглавака	416
„ водене болести у мозгу	6	„ анемије	22
„ разних невралгија	74	„ разних кожних и подкож. болести	133
„ мале хореје	3	„ хлорозе	7
„ парализе	25	„ запаљења кичм. мождине	6
„ кардијалгије	23	„ тетануса	5
„ несвестице	22	„ епилепсије (падавица)	27
„ хистерије	37	„ навале крви у мозак (congestio)	6
„ катара респирац. органа	906	„ искашљивања крви (Hemoptoe)	20
„ запаљења плућа	316	„ сипње (Asthma)	3
„ хиперемије мозга	18	„ водене болести	25
„ јектике	278	„ гризлице у желудцу (ulcus ventr. rotund.)	5
„ емфиземе плућа	49	„ пуерпералне грознице	1
„ болести срца и крвних судова	61	„ капље у мозгу	12
„ лупања срца	17	„ еклампсије	17
„ флебитиса	5	„ хемикраније	10
„ катара желутца	692	„ озене	3
„ катара црева	526	„ ларингитиса	3
„ устобоље	79	„ пиоторакса	1
„ крајника	197	„ шуљева (Hemorrhoid)	11
„ жутице	9	„ стриктуре уретре	1
„ глиста	35	„ орхитиса	2
„ далка	39	„ маститиса	1
„ болести сексуалних и мокраћних органа	468	„ перикардитиса	1
„ пометања (abortus)	2		
„ болести очију	458		

Од епистаксиса	8
„ ангине пекторалне	1
„ пијаначког лудила	3
„ епистотонуса	1
„ фурункулозе	12
„ дијабетеса мелитуса	8
„ атерома	1
„ камена у жучној бешици	6
„ покушаја самоубиства	1
„ укљештених кила	6
„ хидропса колена	1
„ атрофије јетре	2
„ смрзотина	9
„ потреса мозга	2
„ пруриго	1
„ прелома костију	7
„ запаљења јајника	4
„ пљускавице (Eczema)	95
„ лупуса	3
„ контузије	7
„ енхондрома	1
„ рака у разним органима	12
„ кахексије	15
„ атрофије опште	3
„ маразмуса	6
„ лимфангитиса	15
„ заушњака	14
„ изгоретине (combustio)	9
„ фистуле	2
„ шуге	14
„ флегмоне	28
„ трулежи костију	12
„ болести костију и покоснице	63
„ уганућа	9
„ гастралгије	34
„ анестезије	1
„ плевритичног ексудата	1
Од испада (prolapsus) чмара	2
„ епулиса	1
„ ишурије	1
„ болести јетре	20
„ брајтове болести бубрега	6
„ пришта	2
„ апсцеса	30
„ атоничних рана	25
„ елефантијазиса	1
„ ишијаса	5
„ главобоље	21
„ сикозиса	1
„ сколиозе	1
„ пес варуса	1
„ табеса дорзуалног	3
„ лумбага	2
„ болести базедовове	3
„ запаљења трбушне марамице	10
„ уртикарије	14
„ Лихена	1
„ псоријазиса	6
„ гангрене (вучац)	2
„ фавуса	1
„ склероме	1
„ херпеса	5
„ анкилозе	1
„ пољачине (скорбут)	9
„ питиријазиса верзиколор	2
„ лимфаденитиса	3
„ аневризме аорте	2
„ невритиса	3
„ сечених рана	6
„ тровања са кореном (conii maculati)	3
„ повреда	112
„ других разних болести	366
Свега	9.564

Овај број разболевања не може се узети да је тачан него само приближан с тога, што су лекари у прво време јављали и оне болеснике који су из прошле десетине заостали на даље лечење, и то је трајало све дотле, док се на једној лекарској седници није споразумело, да се само о оним болесницима јавља, који су се као нови у дотичној десетини разболели.

Друго, махом сви болесници са хроничким болестима а нарочито са застарелим сифилисом, по обичају, јављали се код више лекара за савет, па је могуће, да су код свију тих лекара забележени и као нови болесници пријављивани те је могао број разболевања већи да изиђе но што је можда у ствари био.

Треће, неки од лекара у прво време, а нарочито војни лекари нису хтели да подносе извешћа о својим болесницима управи вароши Београда, због чега се о томе морала водити преписка са г. Министром војним, да се и војеним лекарима стави у дужност, да и они војни лекари који врше самосталну праксу подносе редовно извешћа о њој.

Из свега изложеног даје се извести, да је број разболевања у Београду за прошлу годину само приближан.

Разматрајући болести редом види се, да је највише боловало:

1 од наступне грознице
2 „ катара респирационих органа и запаљена плућа
3 „ катара желутца и црева
4 „ болести сексуалних оруђа
5 „ болести очију
6 „ ревматизма мишића и зглавака
7 „ венерије и сифилиса, и најзад
8 „ приличан број даје нам *јектика*.

То су понајчешће болести, а остале су много ређе.

Изванредно ове године владале су епидемично мале богиње (morbilli), које су спорадично почеле у месецу октобру прошле године, а највише се развиле крајем јануара, целог месеца фебруара и марта ове године па су почеле у априлу опадати тако, да се у мају редуцирале на минимум.

Од других потежих инфекциозних болести било је неколико случајева вел. богиња, дифтерије, тифуса и средњих богиња (varicellae).

Ако узмемо, да у Београду има 30.000 становника, онда излази, да се од 100 разболевају 31.7, а од 1000 317.0 годишње.

Узмемо ли болести које нам највеће бројеве претстављају, па израчунамо према броју становника, наћи ћемо, да се на % разболевају.

1	Од наступне грознице	5.8%
2	„ катара респирац. органа	3.02%
3	„ „ желутца и црева	4.06%
4	„ болести сексуалних оруђа	1.5%
5	„ „ очију	1 5%
6	„ ревматизма мишића и зглавака	1.5%
7	„ венерије	1.09%
8	„ сифилиса	1.09%
9	„ јектике	0.92%

Разболевање од венерије и сифилиса мора да је веће но што га овде изнађосмо, кад узмемо, да многи са таквим болестима траже најпре помоћ у назови-лекара.

Што се тиче морбила и ту морали би имати у виду далеко већи број разболевања, но што га видимо овде изложеног за то, што већина нашег народа сматра ту болест за лаку па слабо хоће да зове лекара. Тек доцније, кад се дете не учува како ваља, па се развије пневмонија или инфилтрација плућа, онда се зове лекар, онда се тражи помоћ кад је помоћ врло сумњива. Но при свем том морталитет није био тако велики, као што ће се мало даље видети, а то за то што је ова епидемија морбила била блага.

II. УМИРАЊЕ

Умрло је свега у предпоменутој години 1094 и то од ових болести:

Од запаљења мозга	60	Од запаљења плућа	186
„ пијемије	6	„ Брајтове болести бубрега	17
„ емфиземе плућа	14	„ конвулзије	80
„ јектике	208	„ маразмуса	75

Од запаљења црева . . .	79	Од меркуријализма . . .	1
„ водене болести	19	„ гризлице у желутцу . .	1
„ дифтерије	13	„ шарлаха	6
„ капље у мозгу	33	„ метрорагије	1
„ Laryngitis tuberculos . .	5	„ руптуре срца	1
„ едема плућа	7	„ шкрофула	1
„ урођеног сифилиса . .	1	„ повреде срца	1
„ грчева у желутцу (?) .	1	„ отока јетре	11
„ болести срца	18	„ атрофије	17
„ пометања (abortus) . .	3	„ сечене ране	1
„ пуерпералне грознице .	4	„ пришта	5
„ пољачине	1	„ едема глотидиса . . .	1
„ разних кахексија . . .	10	„ тетануса	1
„ запаљења плућне марамице	6	„ запаљења гуше . . .	2
		„ параметритиса	1
„ запаљења желутца и црева	6	„ асфиксије	1
„ рака у желудцу . . .	3	„ флегмоне	2
„ „ у марамици трбушној	3	„ парализе срца	3
		„ укљештених кила . . .	3
„ fistule recto-vaginalis .	1	„ морбила	26
„ водене болести у мозгу	23	„ пемфигуса	1
„ гангрене (вучац) . . .	1	„ фистуле мокраћ. бешике	1
„ опште парализе . . .	1	„ повреде	4
„ плевритичног ексудата .	5	„ трулежи костију . . .	4
„ срдобоље	5	„ удављених у води . .	4
„ крупозног запаљења душника	2	„ фибросаркома материце	1
		„ гангрене плућа . . .	1
„ мијелитиса	3	„ парализе	3
„ перитонитиса . . .	12	„ великих богиња . . .	5
„ црвеног ветра	4	„ изгоретина	1
„ тифуса	20	„ повреде трбуш марамице	1
„ лајкемије (?)	2	„ волвулуса	1
„ пушчане ране у трбух	2	„ запаљења бешике . .	1
„ пресеченог гркљана . .	1	„ самоубиства	1
„ хеморагије	1	„ непознатог узрока . .	37
„ ларингопазмуса . . .	1	Свега .	1094

Највећа цифра умирања пада на *јектику* и *запаљење плућа*, а по времену на месец фебруар, март и април.

1. Према броју становника, ако и овде узмемо отсеком да има 30.000 душа, проценат умирања износи: 3·6%.

2. По годинама умрло је:

Испод једне године . . .	190	Од 10—20	78
Од 1—5	169	„ 20—30	155
„ 5—10	44	„ 30—40 . . .	145

„ 40—50	116	„ 70—80	32
„ 50—60	92	„ 80—90	10
„ 60—70	62	„ 90—100	1
		Свега	1094

Највећа цифра умирања пада на доба испод једне године, после од 1—5 и од 20—30 дакле у добу нејачади и добу младићском.

3. По квартовима умрло је:

У кварту варошком	86	„ кварту савамалском	177
„ „ врачарском	148	„ варошкој болници	204
„ „ палилулском	194	„ топчидерској болници	22
„ „ теразијском	79	„ дому за сумануте	8
„ „ дорћолском	144	„ војној болници	31(?)
		Свега	1094

Као што се види највише је умрло у варошкој болници, а по квартовима највише је умрло у кварту палилулском и савамалском а најмање у кварту теразијском. У војној болници морало је више умрети, но што овај број претставља; јер из војне болнице нису уредно јављали.

4. По сполу умрло је:

мушких	587	женских	507
		Свега	1094

Од ових што су умрли:

лечени су од лекара	756	нелечени	338
		Свега	1094

Дакле трећина не тражи лекара кад се разболе и то у самом Београду, где има сразмерно много лекара.

III. РАЂАЊЕ

Новорођене деце било је свега 855 и то.

1. По сполу

мушких	438	женских	417
		Свега	855

2. По вери:

православне вере	697	евангеличке	14
католичке	86	јеврејске . . . , . . .	58
		Свега .	855

Дакле више је рођено мушких но женских, а по вери изузевши православне којих је број становника у огромној већини, између осталих вера највише се родило од католичке вере.

Ако упоредимо број умирања са бројем рађања, онда ћемо наћи, да је умрло више са 239; али ако одбијемо број умирања по болницама горе-означеним, који износи 266, онда излази да је рађање са 27 веће од умирања, али и овако кад узмемо, ни тај број не може нас уверити да се Београд рађањем намножава.

На реду је да видимо, колико и какво је било боловање и умирање по свима окружним болницама. То се најбоље види из овог табеларног прегледа:

ПРЕГЛЕД БОЛОВАЊА

У СВИМА ОКРУЖНИМ БОЛНИЦАМА СРБИЈЕ 1879 ГОДИНЕ

ИМЕНА МЕСТА ГДЕ СУ БОЛНИЦЕ	ЗАТЕКЛО СЕ ОД ПР. ГОД.	ПРИНОВЉЕНО	СВЕГА.	ИЗАШЛО ИЗ БОЛНИЦЕ			СВЕГА	ЗАОСТАЛО НА ДАЉЕМ ЛЕЧЕЊУ	ПРОЦЕНАТ		ПРИМЕДБЕ
				ОЗДРАВИЛИ	ПОПРАВЉ.	УМРЛИ			ОЗДРАВЉЕЊА	МОРТАЛИТЕТА	
Алексинац	10	236	246	187	21	14	222	14	76·013	5·692	
Београд	79	1198	1277	749	239	205	1193	84	58·653	16·054	
Зајечар	4	293	297	246	26	5	277	20	82·820	1·683	
Јагодина	14	316	330	219	77	15	311	19	66·364	4·546	
Крагујевац	26	355	381	268	44	44	356	25	70·342	11·548	
Крушевац	15	361	376	272	59	22	353	23	72·607	5·852	
Г. Милановац	3	70	73	56	10	4	70	3	76·712	5·479	
Неготин	10	326	336	268	27	19	314	22	79·762	5·654	
Пожаревац	12	272	284	137	114	21	272	12	44·718	7·394	
Смедерево	8	380	388	301	48	32	381	7	77·574	8·248	
Ужице	17	277	294	168	92	23	283	11	57·143	7·824	
Чачак	21	388	409	327	36	39	402	7	79·952	9·535	
Шабац	45	699	744	420	229	75	724	20	56·451	10·080	
Свега....	264	5171	5435	3618	1022	518	5158	277	66·568	9·538	

Што се тиче болести од којих је већина ових болесника лечена у окружним болницама, то због нетачности података у првој половини године можемо изнети само главне групе боловања.

Боловало је у свима окружним болницама 1879:

Од наступне грознице . .	515	Од атоничних гризлица .	225
» венерије	431	» катара органа за дисање	211
» конституцион. сифилиса	387	» запаљења плућа . . .	171
» јектике	356	» контузија	151
» ревматизма у зглавцима и мишићима	242	» разних рана	114

Кад узмемо у рачун за варош Београд само ону цифру умирања, која је забележена од 10-ог јуна до последњег децембра 1879 године закључно (461), онда из свега наведеног излази, да нам је познат узрок смрти само за циглих 1529 смртних случајева, а међутим у Србији умрло је године 1879 не мање него 50.059 лица. Знамо дакле узрок смрти само за 3% целокупног морталитета у земљи. Из овог се најбоље види: а) колико је мален број правих лекара по унутрашњости државе; б) колико мало наш народ тражи праве лекарске помоћи у болести; и в) како мало многи наши лекари дају себи труда да побележе и саопште из своје праксе бројеве, који су од највеће важности за оцењивање целокупног здравственог стања у држави.

За целокупни број умрлих у Србији године 1879 имамо да захвалимо статистичару министарства просвете и црквених послова г. Богољубу Јовановићу, који нам је на основу извештаја црквених власти, саставио ову табелу:

КРЕТАЊЕ ЉУДСТВА У КНЕЖ. СРБИЈИ 1879 ГОД.

ЕПАРХИЈЕ	БРОЈ ВЕНЧАНИХ	РОЂЕНИХ									УМРЛИХ		
		У БРАКУ			ВАНБРАЧНИХ			СВЕГА					
		МУШ.	ЖЕН.	СВЕГА	МУШ.	ЖЕН.	СВЕГА	МУШ.	ЖЕН.	СВЕГА	МУШКИХ	ЖЕНСКИХ	СВЕГА
Београдска	5106	11.592	10.861	22.453	81	60	141	11.673	10.921	22.594	8.924	8.144	17.068
Ужичка	4619	6.115	5.646	11.761	56	82	138	6.171	5.728	11.899	4.649	4.299	8.948
Шабачка	3553	4.987	4.679	9.666	19	20	39	5.006	4.699	9.705	4.335	4.170	8.505
Неготинска	3956	5.488	5.039	10.527	27	21	48	5.515	5.060	10.575	4.508	4.586	9.094
Нишка	1622	2.715	2.550	5.265	3	5	8	2.718	2.555	5.273	2.222	2.048	4.270
Врањска	317	512	437	949	—	—	—	512	437	949	358	332	690
Пиротска	699	1.146	970	2.116	3	2	5	1.149	972	2.121	783	701	1.484
Свега . .	19.872	32.555	30.182	62.737	189	190	379	32.744	30.372	63.116	25.779	24.280	50.059

Из ове табле констатујемо с радошћу, да су појаве, као што су оне, на које наиђосмо у ћупријском округу, где се више умирало него што се рађало, условљене локалним околностима, да у пркос свију недостатака, празновера и т. д. у целој Србији. број новорођених превазилази број умрлих г. 1879 ако не више а оно барем за 13,000 душа. (свршиће се).

ДАЛЕКОМ ПОТОМСТВУ

Камен смо темељни спустили у земљу
Да некада буде речити говорник
Далеком потомству незнаних колена.
Како да беседи парче неме стене,
Ко је у камењу тражио тумача?
За то смо у камен урез'ли гротланце,
У уско гротланце спустили кутицу,
У облу кутицу савили смо листак:
Поздравље далеким родовима људским,
Народима, можда, којих још и нема,
Којима је данас тек заметак бачен,
Ал' који ће многе народе обесне,
(Против којих залуд згажени се бори) —
У незнан разнети на своји вихори

Да̏ — поздрав спуштамо далеком потомству.
И млади и стари — сви здрави и снажни,
Пуни свежег даха и воље за живот,
Са надама живим у будућност лепшу,
С жељама у души, са чежњом у оку,
Спустили смо спомен у земљу дубоку.
Ми сви 'вако чили и ведри и бујни
Још вољни за борбу, за подвиге рада,
Па без бола тешких и без сузе каке
Ми вршимо тужне обреде оваке:
Спуштамо спомене у земљина недра,
Спомене, који ће можда дошаптават'
Неразумљив говор временима тамним,
Кад од нас ни једно тада бити неће
Ни старо ни младо, ни живо ни мртво,
Већ пеп'о у доњим слојевима земље,
Ил' прах онај сићан што пада на ствари
Ил' онај што с пута разносе вихари.

Знамо да је тако па опет без суза,
Радозналим лицем, са свечаном збиљом,
Послушни закону природног поретка —
Срушили смо обред овог лепог чина.
Јест — ово је слава краткобићу нашем,
Весник за тренутке оних дана што су
Там' на крају свију радости и суза
После свију наших свршених погреба.
И опет дижемо с' над трошношћу својом,
Са сигурном руком, с празничном радошћу,
Полажемо темељ овом мирном дворцу:
Да дом буде миру, одмор духа творна,
Гнездо од живота тиха, безжуборна,
Уживање мирно природе и неба,
Пристаниште души када се колеба,
Где јој вали света самовној не зледе
Разматрања дуга и бистре погледе,
Где јој се стварају слике сјајне, миле,
Ведре се обзори, и једрају силе,
Да с' опет, ал' жешће, вине с овог чота
У матицу света, у борбу живота.

О позни потомци, далеки, незнани,
Што вас данас, ето, споменут' не знамо
Именом, ни вером, ни језиком вашим;
Што у вашем добу, сретном ил' несретном,
Кроз дуге и тамне низове колена
Не ћете ни слутит', ни замислит' знати,
Да сте кост од кости, крв од крви наше;
Ви, што ћете овде једног дана сићи
На споменик овај случајно наћи,
Примите поздравље из векова ови'
Што ће тад почиват' у вечити снови.
И кад нас будете тог случајног дана
У спомену глали, ви браћо незнана,
И срца вам гане ова тешка песма —
Ми ћемо тад' 'одавна бити на небесма.
За све земске боле там' је радост многа
У нашег и вашег родитеља — *Бога.*

Милорад П. Шапчанин.

НАРОДНЕ ТРАДИЦИЈЕ И КРИТИЧКА ИСТОРИЈА

(СМРТ КРАЉА СТ. ДЕЧАНСКОГ И ЦАРА УРОША)

ПРИЛОГ К ПРОЦЕНИ ИЗВОРА СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

ОД

Стојана Новаковића

(НАСТАВАК)

После ова два, временом најближа догађају а међу собом по времену скоро једнака извора, долазе нам наши познији писци, а међу њима је први и најстарији некадашњи игуман манастира Дечана Григорије Цамблак. Знатан овај човек, који је око 1406 отишао у Русију, и тамо као учен књижевник за руску просвету и књижевност многе заслуге стекао, докле му радње и труда пуни живот није 1419 смрт прекинула, био је и неко време игуман у Дечанима. За њега су стари опширнији летописци из прве половине петнаестога века забележили, да је написао *живот и службу Стев. Дечанскоме.* То је, сигурно, учинио као игуман манастира Дечана. Скоро је изван сумње, да пре тога Стеф. Дечански и није био међу свецима, и да је том службом Григорија Цамблака, може бити још и одлуком каквог духовног збора, Стеф. Дечански најпре међу свеце и уведен. Из те *намере*, да се Стеф. Дечански међу свеце уврсти, потекао је и живот његов, у коме ништа знатно нема, чега већ не би било у животу који је написао ученик Данилов, али који је у другом правцу и *другим духом* написан. Тога *друкчијег духа ради* и написан је живот овај, а стрелица тога друкчијег духа највише погађа Душана, као што

ће се даље у цитату видети. У томе ми имамо много поуке за историју. Докле је Душан у животу био и радио, дух је народни, па је и расположење књижевника и писаца било у напрегнутом стању. Све је показивало и осведочавало моћ, коју је велики и силни цар онако сјајно репрезентовао. За то из његова времена ни од куд не чујете ни гласка малодушности. Кад се иза смрти Душанове све отиште у пропаст с једне стране сепаратистичком снагом властеле, Душановим делима осиљене; с друге стране владалачком немоћу Душановог сина, који је својом слабошћу сам доводио у искушење и навлачио на зао пут своје моћне и способне великаше; с треће пак стране недостацима ондашњега државног уређења, по коме је само силан човек могао државу чувати и у целини држати, особито од унутарњих непријатеља: — и народом и књижевницима његовим завлада зла воља, клонулост, малаксалост, природне и обичне последице ратовања и свакога ванреднога потрошка снаге. Ово све ја сам кратким речима помињао горе, хотећи да покажем, кад су постали последњи одељци цароставника, записке о смрти патријарха Јанићија и о патријарсима Сави и Јефрему. Ова малаксалост и њоме произведена реакција у народном духу друге поле XIV века која је још већма потхрањивана злим гласовима о сили турској, мрачном слутњом онога, шта још народу може доћи од Турака, највише се сурвала на историјску слику Душанову, и највише је њу оштетила: то већ и за то, што је он био она светла тачка, која је потоњој тами потпуну њену црноћу показивала. У народу је морало завладати мишљење да је Душан свему потоњем злу узрок. Постанку тога мишљења и познијој његовој раширености морало је бити доста узрока. И као што обично и у свако доба бива, сваљивало се и на Душана не само оно за што јесте него и оно за што он никако није могао бити крив. На њ се измишљало, наплетало. Најјаснији знак овога

расположења види се у последњим двема запискама цароставника, у којима се налази записана 1376 година, око којега су времена без сумње обадве и постале. Смисао тих записака, које осуђују Душана, што је основао патријаршију и тим се од цариградске матере цркве оцепио, обично је тумачен, као да би био израз опозиције свештенства против тога дела, за које се, на основу томе мисли, да је од стране Душанове преко воље свештенства предузето. Такоме пак смислу и тумачењу тешко је наћи ма каквих разлога. Оцепљење патријаршије извршено је тако рећи рукама свега свештенства; у оно време се оно сматрало као проста последица проглашења царства. Истом касније, после смрти Урошеве и Вукашинове, после несрећног боја на Марици, у време кад је српска држава била раскомадана, кад се међусобним отимањем великаша о државну власт домаћим ратовима кидала и цепала, поникла су ова малодушна тумачења и ова тобожња опозиција. У то мрачно време подигоше се најпре сујеверни људи, да говоре свету, како је сва несрећа земљу постигла за то, што је на њу легла клетва патријараха цариградских, јер се од матере цркве без благослова оснивањем нове патријаршије оцепила. Поче се говорити, да је за то и изумрла породица Немањића, да се за то растурила Србија, да за то земљу несрећа гони. Стадоше се истицати греси Немањића и нарочито греси Душанови, за које тек сад клетва стиже. Народна маса донекле и сад тако води политику и историју тумачи, а особито ако је вешти вођи, па из свог интереса, згодним навођењем на те мисли управе; друга половина XIV века била је право време религиозних сујеверица, веровања у судбину, очекивања клетве и политике продахнуте сујеверјем и фатумом. Некакав старац кир Исаија, по свој прилици онај који је писао и познату записку о боју на Марици под Вукашином, долази ка кнезу Лазару и износи преда њ ондашње јавно мњење

једва измоливши од тадашњега патријарха Саве допуст, да нарочито посланство пође к патријарху у Цариград, те да за опроштај од анатеме пада на колена пред њим. Ово расположење наставило се за тим још донекле, докле место борбе и разних мишљења не наста ропство, и докле у ропству турском не поniче мио појетски спомен на све што је из самосталнога времена.[1] У овоме времену малодушности, неслоге, борбе и зле слутње, постао је и Григорије Цамблак игуман манастира Дечана задужбине Стефана Дечанскога. Гледајући красну задужбину краљеву, у њој мртво тело његово, око ње богато властелинство од краља цркви остављено, Григорију Цамблаку све већма угреваху машту тамне приче које су се о смрти краља Ст. Дечанског још из рана по народу проносиле. У колико су симпатије за Душана још биле потиснуте, у колико је привремени ветар малодушности гушћу сенку нагонио на јуначко лице најсилнијега српскога цара, и у колико је друга пола XIV века мање слика̂ могла показати, око којих би се мисли народне зауставиле, у толико се и Цамблаку лакше окретаху очи на краља оца Душанова. И он осети потребу да ради да се Стеф. Дечански у свеце уврсти; он се потруди те му написа службу мученичку; он му написа живот, у коме, заведен субјективним расположењем свога времена, топлим речима брани Стеф. Дечанскога од оне исте по-

[1] Има баш у овим истим изворима и у глосама њиховим врло лепо сведочанство о овоме мењању народнога расположења, које се непрекидним мењањем политичког положаја, нада и очекивања у разним периодама и вековима проузрокује. У често већ помињатој белешци о патријарху Сави, која је могла бити написана у доба клонулости, око 1376, пише за Душана: *постављајет себе насилијем патријарха Јоаникија*. Преписалац хиландарски од године 1763 ставио је спрам тих речи на страни овај запис: *здје зри несклоност рјечеј, и ми тако уписасмо јакоже исто в старом изводје стојит, не дерзајуште что либо приложити или отјати.* Писац XVIII века, који се поносио Душаном, гласно се зачудио писцу с краја XIV века који је увођење патријаршије у српству као насиље обележио!! То је оно tempora mutantur et nos cum illis. Даничић, Животи, предг. XII.

грешке, за коју ће после Душана грдно корити.[1] Веома би вредно било знати, у које је време писао Григорије Цамблак ово своје дело. По Јагићевим белешкама у његовој Historiji književn sti nar. hrv. i srb. 188 – 189, Цамблак је могао радити у Србији између 1379 и 1406. Међу тим мој поштовани пријатељ Иларион Руварац писа ми (још 3 Фебр. 1878), да је 1379 Цамблак био тек дечак (као такога, дакле, могао га је 1379 у Трнову код патријарха Јевтимија видети Србин Кипријан, кијевски митрополит), да је, по свој прилици, тек после 1393 отишао у Свету Гору, па да је истом из Хиландара дошао у Дечане за игумана. По томе су живот и служба краља Стефана Дечанскога написани руком Григорија Цамблака или последњих година XIV или првих XV века (до 1406, с којом се годином прекинула радња његова на српској књижевности). У главноме се дакле сигурно зна, да су литерарна дела Григорија Цамблака о краљу Стефану Дечанском постала на крају XIV века.

Пошто смо пак напред у главним потезима нацртали јавно расположење тога времена насирам тадашње новије историје српске, можемо чути шта приповеда Григорије Цамблак о смрти краља Стефана Дечанскога.

„Једне ноћи, по свршетку јутарњих песама, краљ Ст. Дечански се беше склонио на самоћну своју постељу, да мало проспава. И на сну му се јави велики Николај онако исто као што му се некад јавио.[2] И опет Николај, и опет добит каква год, и опет ће не-

[1] При питању томе кад је Ст. Дечански проглашен за свеца још ваља и ово на ум узети. Цамблак, у своме животу Ст. Дечанскога, на ниже наведеном месту, спомиње да су се на мртвоме Дечанском, после седам година, десиле појаве, које обично бивају кад се ко посвећује, али Цамблак не говори да се Дечански посветио. Мих. Константиновић, бележећи у својим мемоарима предање из средине XV века, изреком говори: *А отац му је после девет година проглашен за свеца.* Може бити, да је око средине владе Душанове штогод учињено за светитељски спомен Ст. Дечанскога, ма да за сад нема поуздане белешке која би то или потврђивала или одрицала, али у главноме прво светитељско поштовање Ст. Дечанскога полази од Цамблака као што је горе изложено и као што су и летописци XV века записали.

[2] Т. ј. кад му је очи повратио.

што боље објавити. И он приђе к њему, па му проговори: „Стефане спремај се, да полазиш, јер ти на скоро ваља изаћи пред господа." О доброга гласа! Кад се иза сна пробуди, радост му се поче мешати са сузама, баци се на земљу, и стаде захваљивати Богу и доброме гласоноши пресељења. И жураше се непрестано, колико му је могућно било, да се земаљске туђшаве опрости, и да у напредак с Христом живи. За то призове манастирског (т. ј. дечанског) настојника, пређе споменутога Арсенија, и изнесе преда њ много злата. „Часни оче, поче му краљ говорити, приђе крају време мојега живота. За то узми ово, и сачувај за потребу манастиру, јер не знамо како ће бити расположени они који после нас усцарују." И тако то даде манастиру, други део одреди оним блаженима који пострадају, а остало раздаде сам тако да је мало ко знао за овај поступак његов, јер је од то доба целе ноћи све до часа у ком почиње правило, проводио ходећи по граду и истражујући сиротне и потребне.

„А напред поменути син његов Стефан много пута се распаљиваше жељом, да владу у своје руке узме, али ту змију крijаше у дну душе, из страха да му се жеља не би осујетила. Најпосле не могући уздржати пламен нестрпљивости и грамжења, а имајући уза се и војску од многих првих племића, оде у арванитску земљу, која беше почаствована достојанством трибунским, и тамо се прогласи и венча на цело царство, а арванитску земљу отрже од отачанске области. Сазнавши за то кротки краљ често сину пошиљаше поруке, да се остави неприличних поступака и да с њим у заједници живи, јер ће за кратко и онако њему припасти цело царство. Али како да послуша добар савет душа, која се један пут на зло подигла?! А кад виде, да он неће да га слуша, предаде га промислу божијем нека врши над њим што треба, и живљаше даље паштећи се за многим врлинама, да му се не би догодило да с овог света пође с омало добитка и врлина, и да би тај добитак умножио, угледајући се у томе и на кроткога Давида, те усрдно трпећи синовље гоњење. А из његове околине нађе се неких, који га упућиваху на војску говорећи му: „Што ти је, те толико штедиш сина? Што толико одгађаш и оклеваш? Пошљи војску, па ће бити користи по толике интересе, и сам ћеш своју моћ и силу показати, а у његову ћеш војску страх утерати тако, да више неће смети ни помишљати да на тебе рат дижу." А он их погледа мрко, необично, кад му то рекоше, па им проговори: „Што ви тако кротку душу ожесточавате и наводите је на противљење онда, кад се она закону божијем покорава? Кад смо из божије руке знали примити добро, као што рече Јов, зар да и зло не потрпимо? Ја сам се довољно насладио свију

добара овога живота, задобивши славу и име владалачко, па ваља малко и зла да поднесем, еда би ми онамо (т. ј. на оном свету) приспео достојан део тамошње утехе и да ми се по правди не би рекло оно што је речено богатоме: „Што ти је добра припадало, у своме си животу све примио.“ — Они се на то постидеше, нити му могоше и једну реч одговорити. Јер од како је он примио глас да ће полазити с овога света, мисао му се ни око чега другог не савијаше него око честога кињења себе, што чињаше потиштеним срцем, многим сузама и жељењем дворбе ништима, којим се он и пре одликовао. А син му, и у једно сплеткаш, кад улучи згодно време, нађе на њ из ненада с многом силом, *и оца заједно с децом његовом ухвати, па за њих нареди, да се у другом граду чувају, а за оца да се у Звечан одведе, а после неколико дана га осуди да умре најгорчом смрћу, да буде удављен.* О неправедне осуде! О немилостивога одговора! Како му се не сажали пред очинском утробом?! Како не поштеде родитељску старост?! Како се не постиде седине његове?! Како се не сети онога што је рекао у закону: поштуј оца и матер?! Па и оне слуге, горе од зла господара свога, како смедоше кренути слободним ногама кад су таку заповест примили?! Како им се срце у путу на милост не обрте?! Како онда, кад су на месту били, смедоше погледати на оно светитељско лице, или како се усудише додирнути скрнавим својим рукама освештани врат његов?! О неупутности! О манитости! Како им се злочиначке руке не осушише; како им очи не испадоше, као што за многе свете у књигама пише! Али како би иначе могао бити савршен светац, ако не тако?! Јер је једна судбина мученишатва, а многи су начини смрти. И тако предаде Богу блажену душу, коју анђели прихватише и похвалише, а многострадално му и часно тело би однесено у његов манастир, и тамо предато гробу с достојним и величаственим свештеним обредима.“ [1]

После тога приповеда Гр. Цамблак како је тело Ст. Дечанскога у гробу лежало седам година; како се земља „постидела добродетељне силе која је у њему” те га у целости сачувала, како се по том краљ као чудна и ванредно светла слика јављао јеклисијарху и заповедио му да му тело из земље извади. Јеклисијарх јави старешини,

[1] Оригинал по издању дра Ј. Шафарика, који сам ја још с једним у народној библиотеци скоро прибављеним старим преписом упоредио, у Гласнику XI, 76—80 стр.

али старешина не поверује. По виђење се обнови још два пут, и трећи пут и јеклисијарху и игуману. Тако дође до ушију и архијереју, који сакупи архијерејски сабор, и кад се пред сабором отвори гроб, из гроба се разлије мирис. Тело буде положено у ковчег, и једноме, који је двадесет и четири године слеп био, вид поврати, а многе опет других којекаквих болести опрости.

На послетку да наведем још и речи, у којима Гр. Цамблак говори с каквом је намером овај живот писао. *„Ја сам нашао за добро, освештени зборе и часни оци,*[1] *да ни ово не треба погрепсти у дубљину заборава, него да га треба на видело изнети и учинити да га можете чути ви, као људи христољубиви и испуњени поштовањем мученика, да се не би заслуге божанственога мученика којекаквим скученим врстама крњиле. У исти мах трудио сам се и да вам уши развеселим, учинивши да се наслушају овиx прича̑ и чудеса̑, која је мученик учинио.“*[2] Мало даље назначава, *како су до скора живи били људи, који су знали оне, на којима су се та чудеса збила* (Гласник XI, 83).“ Из тога се види кад је он писао.

Сад по реду којим смо започели, долази пред нас, знатан писац интересних мемоара о српској историји, Михаило Константиновић који сам у својим мемоарима говори, да су га Турци 1455 г. заробили онда, кад су од Срба Ново Брдо освојили. Од године 1455 до 1463 остао је он међу Турцима, и уврићен је међу јаничаре. На крају 1463 године он би заједно с осталом турском посадом у босанском граду Звечају од угарске војске заробљен и у Будим одведен. Пошто се угарског ропства ослободио, не врати се ни у Турску ни у Србију, него

[1] Ово је сигурно најпре читано духовницима дечанским.

[2] Гласник XII, 80.

отиде у Пољску, и проживев тамо остатак свога века, на крају XV века, како се мисли око 1490, напише Pamietniki janczara у којима стави на хартију шта је преживео и упамтио о Турцима и Србима. Овај Мих Константиновић није био човек прост. Његовим делом и идејама у њему могло би се доказати, да се он добро кретао у кругу идеја који је у другој половини XV века представљао умствени хоризонат образованога Србина; али у његову делу главно и поузданије језгро чине догађаји, које је он сам запамтио. Што из тог круга излази, ономе је извор скоро искључно у *традицијама народним*. За то је Мих. Константиновић за нас од велике знатности. О чем памти, о том обично казује већином сигурне појединости; о чем не памти, ту нам је већином забележио народне традиције, и то наравно народне традиције свога времена. А како смо и о догађајима из средине XV века, а камо ли о стању народне усмене историје тога времена тако оскудни с изворима, то се може свак лако сетити, како нам и колико могу бити драгоцене белешке Мих. Константиновића. О смрти Стеф. Дечанскога, о цару Ст. Душану, његовом сину Урошу и његовим отмичарима он говори у једној нарочитој глави, и говори, као што говор сам собом сведочи, по изворима народне усмене историје или историјске народне традиције.[1] Из те главе ево овде све што има о краљу Стеф. Дечанском и цару Стеф. Душану.

„Краљ српски, коме је било име Милутин, од колена првога краља српског Уроша, дао је био ослепити једнога свога сина, по имену Стефана. Тај је исти Стефан владао после смрти оца свога, и некако је, по божијем наређењу, опет видео. Тај исти краљ Стефан саберe војску, и крене се на земљу бугарску са свом силом својом. Сабере војску и цар бугарски, и примакне се и он к оној води, код које је био стао краљ Стефан. А били су обојица богобојажљиви.

[1] Што је покојни др. Ј. Шафарик у Гласнику XVIII уза свој превод за неке ствари тврдио, да су *турске приче*, које је Мих. Константиновић међу јаничарима сазнао, нема потребних критичких основа. Оном је примедбом др Ј. Шафарик хтео да правда пред патриотским примедбама нека тврђења Константиновићева.

И почео беше цар бугарски с једне стране зидати сјајну задужбину (цркву у име Спаситељево, са друге стране краљ српски) опет задужбину Матери божијој. И тако се обојица, и цар бугарски и краљ Стефан, састану у цркви, мирно се рукују и утврде примирје међу собом. И дан дањи стоје оне две цркве. По том син краља српскога Стефана, скупивши војску без знања оца свога, пређе на ону страну воде, удари на цара бугарскога, разбије му војску, ухвати самога цара и доведе га к оцу своме, Стефану краљу српскоме. Угледавши краљ Стефан тако неплеменит поступак сина свога, веома се беше сневеселио. А цара бугарскога прими с великом поштом, и кад је дошло време ручку, краљ намести цара више себе као што и приликује за цара. По том дође пред њих син краља Стефана, држећи у руци буздован, па изговори оцу своме: „Не приликује, да ти свога непријатеља врх себе стављаш." И за тим удари цара буздованом у главу, и ту га убије. Краљ Стефан, бивши веома смућен, заповеди, да се тело убијеног цара бугарског с почастима носи у гроб у једно место, које се зове Трнов. А одмах за тим врати се жалостан у земљу српску, не хотећи улазити у краљевство бугарско због оног неплеменитог дела, које је учинио син његов. После тога дођоше господа бугарска, иштући од краља и молећи га да их узме и да им буде милостиви господар. И краљ то учини по жељи њиховој. А син, бојећи се оца, беше се склонио у земљу арбанску,[1] ма да му отац ништа зло није мислио. По томе је краљ отишао у један градић који се зове Сурнај.[2] А син његов такође беше тамо дошао, али кришом и тајно, тако да о том није знао ни отац нити ико други. И уђе у собу оца свога об ноћ крадом, и удави га. И још је могао ове речи да изговори: „Чуј небо и земљо да ме је отац ослепио, а син удавио."[3] После тога понесу краља да га погребу у један манастир, који се зове Дечани, и ту су га погребли као што приличи краљу. А онај син његов био је за тим краљ српски и цар

[1] У пољском је оргиналу неразумевањем преписаоца испало *зрапску м. арбанску*, Данилов ученик има *Зету*; Цамблак *землу арванитску*. Ово последње име, сковано по новогрчком називу, долази и у Јевтимија патријарха животу св. Петке.

[2] Тако *Surnaij* стоји у пољском оргиналу који је преда мном. У Шафариковом преводу пише место тога Звечај.

[3] Читање пољскога оргинала могло би се нашим словима овако записати: *Слиш, небо и зјемја же мје ојћец мој осљепил а син мје задавил.* По чешкоме преводу којим се пок. J. Шафарик служио то је место J. Шафарик превео: *Чује небо зануши да ме је отац ослепио а син удавио.* Касније ће се из наших домаћих летописа навести са свим слично овоме место.

Али је владао у великој жалости, памтећи какво је неплеменито дело учинио. И посла к патријарху и митрополиту и к осталим духовницима у Свету гору, од закона светога Василија, тражећи и приклињући Богом да ли би се могло наћи какво кајање, којим би се он могао греха опростити. И они му одговорише: „Не можемо ти никаква савета дати; не помаже ни да зидаш цркве, ни да друго што чиниш, ни да милостињу делиш, већ сагни врат пред господом Богом и кај се за грехе своје; не очајавај о љубави божијој; и што тако учиниш сам собом, све ће бити на већу корист твојој души него наш наук и беседе, јер је господ Бог милостив према свакоме који има срце скрушено.“ Зачувши цар Стефан таке речи од духовника, пође с великом жалошћу и кајањем к ономе манастиру, у коме му је био отац погребен, и примакавши се за једно 125 корака, заповеди да се украј пута на том месту постави скупоцен крст, а сам пође клечећке на голим коленима све до цркве у којој му је отац лежао, вичући силним гласом с плачем и жалошћу ове речи: „Опрости ми, мили оче, милосрђа ради божијега, оно што сам над тобом учинио.“ Видећи господа тако велику жалост његову, одвели су га с тога места, с очинскога гроба, нити су му допуштали да тамо више одлази. А он је саградио на тридесет цркава великих и малих, с великом је побожношћу водио живот свој, и многе је милостиње раздавао. А отац му је после девет година проглашен за свеца. При његовом су се гробу збивала многа чудеса, па се и дан дањи збивају. Видећи такова чудеса, која се тамо збивају, неверници су морали тај манастир оставити на миру.

Може се рећи, да су с овим запискама Цамблака и Михаила Константиновића једнога времена по постању и записке опширнијих летописа, које су у Србији XIV—XV века постале или као домаћа допуна већих дела о општој историји, или као самостални историјски списи. Литерарна је критичка историја за ову врсту старе књижевности посведочила, да јој почетак пада таман у тамно доба српскога падања после боја на Марици,[1] у оно доба кад је иза најсветлијег доба српске историје XIV века

[1] О томе В. Јагић у чланку Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literatur-geschichtlicher Einleitung (Archiv II); а с тим упореди и мој чланак Gradju za srpskoga ljetopisca у Starinama IX, 60 и д.

наступила сенка, кад су несрећама народне судбине клонули људи тражили у помоћ и за објашњење све могуће начине, којима је обилата сујеверна малодушност. И ови извори говоре онако исто, како смо видели из Цамблака и Мих. Константиновића. У томе је доказ, да је то мишљење у масама било потпунце раширено, да је, управ та друга версија историјског причања о начину смрти краља Ст. Дечанскога, потпунце завладала у народу. Ево да чујемо говор тих извора.

Најстарији од њих копорињско-пећски,[1] говори о свршетку краља Стеф. Дечанскога ово што иде:

„Он пак (т. ј. краљ Стеф. Дечански) поживе целомудрено, благочасно и богоугодно, саздавши велики и частан храм сведржитељу Богу, по имену *Дечане*, у којима његове свете мошти леже. *Конац постиже мученичком смрћу од свога сина године* 6840=1332“ (Шаф. Рам. 53.)

Пада ипак у очи, да је писац познијега опширнога летописца, који је свакојако у првој поли XV века постао и којему је у Шафарика штампани карловачки текст најочитији представник,[2] ништа зло нема о смрти Ст. Дечанскога, ма да му је Цамблаков посао и познат био и као извор му служио. Међу тим она *Повѣсть изложена о срьбскых господохь*, коју је уз горе наведени свој чланак у Archiv-у II стр. 77 и д. В. Јагић наштампао, има већ нешто ширу причу о начину смрти Ст. Дечанскога која овако гласи:

„Благочастиви краљ поживе целомудрено и богоугодно. Он сазида и велику дечанску лавру, у којој му свете мошти леже. *Конац пак живота постиже мученичком смрћу, коју прими од сина свога.* О овоме већ није могућно на дугачко говор раширити, јер је свакоме познато, да таке ствари природу човечију на плач нагоне. А он сам, видећи смрт пред очима проговори пророчким гласом: *слиши*, рече, *небо и вануши земље.* И многи знају то што је он на по-

[1] *Копорињки* долази место копривнички из узрока, који је изложио И. Руварац у Прилошцима II, 18.

[2] О њему мој посао у горе поменутој књизи Starina, где има и један текст наштампан.

следњем часу проговорио. И тако удављеном смрти би предан, и верујемо да с мученицима једну част задоби."[1]

При речима *слиши небо и вануши земље*, за које се у овом извору наводи, да их је краљ Ст. Дечански изговорио пред што ће по синовљој заповести бити удављен, опомињемо читаоце, да се оне према раздвојености извора готово у чудноватој сличности налазе у Михаила Костантиновића на месту, уз које смо у примедби и оригинални текст исписали. За Мих. Костантиновића се из свега његовога рада и писања зна, да му је извор усмена народна традиција. Писац српскога сад наведеног летописа, који је без сумње Мих. Костантиновићу савременик, сам каже откуд је поцрпао последње речи Ст. Дечанскога кад каже: *И многи знају то што је он на последњем часу проговорио.* Овде нам се, дакле, усмена историјска народна традиција јавно и отворено као извор показује.

Сад нам већ долазе на ред познији, од догађаја већма одмакнути извори, и у њима већма историјско причање. Међу њима прво место заузима Мавро Орбини, дубровачки научник, који је, из љубави према југословенској прошлости, први написао комбинованим радом склопљено историјско дело о прошлости југословенских држава балканскога полуострва. То дело јесте познато дело Il regno de gli Slavi Pesaro 1601, за које се може рећи, да је рађено при крају XVI века. По самом његову делу очевидно је, да се М. Орбини служио и старом историјском литературом нашом,[2] и народним традицијама из живих уста,[3] страним писцима, и изво-

[1] Рукопис, који је В. Јагић у поменутој књизи Архива штампао, налази се у једноме препису Ст. Верковића у збирци рукописа нар. библиотеке у Београду под бр. 43. Не нађох забележено, у ком је манастиру оригинал, али је по својој прилици негде у Македонији.

[2] Доста је упутити на паралелна места из Орбинија и Конст. философа о деспоту Стефану, која је Ил. Руварац навео у његовим Прилошцима, Гласн. XLVII.

[3] Овим извором на крају XVI века још веома крепким М. Орбини се служио живо. Одатле су белешке о многом којечем, што нема потврде у до сад познатим писаним изворима.

рима архивним. Као што, по правилу, бива, у првим, овако комбинованим радом посталим списима, критика није најјача страна, па је тај случај и са Мавром Орбинијем. Али његова казивања и белешке кадра су данашњем критичком историку на много места крепку помоћ указати. У реду, дакле, нашега излагања извора о начину смрти Ст. Дечанскога, биће од интереса чути како је тај догађај схватио први учени историк, који је нашу историју обделавао по начину обновљене италијанске науке. Свршивши говор о победи над Бугарима (на Велбужду) М. Орбини наставља:

„Пошто се, дакле, ствари на тај начин свршиле, и видевши краљ да је остарео, па хотећи показати велику љубав коју је имао према своме сину једно ради поменуте победе, а друго и ради тога, што му је у свима пословима био врло послушан, а поштен, колико је год могућно, даде му у подручје обадве Зете с варошима и градовима који су се налазили у њима. Отишавши, дакле, Стефан, син његов, да управља поменутим двема земљама, поведе са собом доста младића из Рашке, и неке саветнике, људе злонамерне. Ови га стадоше и дан и ноћ наговарати, да он ваља да краљевство дигне из руку оца, који је због старости био већ неспособан за владање, те да се на тај начин обезбеди од свога брата Синише, који се оцу његовом родио беше од друге жене. Ма колико да се ова ствар чинила неповољна сину, који је од природе био благ и угодљив, ипак се мало по мало поведе за саветима злонамерних саветника, и наумп да изврши савет њихов. Пошто, дакле, тајно у обадве Зете скупи војску, изабере најпоузданије људе, поведе собом Каравиду Фратнуту и Ђураша Илића за своје[1] саветнике, па пође брзим маршевима у Рашку, где му се отац находио. Отац, ма да је био дознао за то синовље предузеће, опет није могао склонити се, да у њ верује. Син га међу тим деси и опколи у граду Петрцу с мало слугу, зароби га без муке, и стави га у затвор у град Звечан. Цео догађај се чинио необично чудноват оцу, који се таком чему никада није надао. Пошто је на тај начин краљ пао у ропство, горе поменути саветници почну опомињати сина, да му и смрт зада. На то их је наводило, што су се бојали себи и својој глави, ако би се случајно отац ослободио затвора. Син попусти, те пристане и на ове њихове опаке савете, пошље људе веште том послу, и они га у по ноћи удаве у поменутоме граду, а то је било године хиљаду триста три-

десет прве. Говоре неки, да је краљ проклео и сина и његове потомке, кад су дошли ти људи да му узму живот. И макар да се та клетва није стекла на њему (на Душану), стече се на Урошу, његову унуку (сину), који изгуби царство, као што ћемо одмах приповедати. Тело његово (т. ј. Дечанскога) би погребено у манастиру светога Спаса у Хвосну (Scosna) у Дечанима, који је сам краљ сазидао."

Из савременога М. Орбинију дубровачкога писца Лукарића (Luccari, Annali, lib. II, p. 51) можемо толико извести, да он такође зна за исти извор. И он' каже да је краљ Ст. Дечански morto dal suo figliuolo, па додаје, да је та смрт „мало коме била неповољна, јер је краљ био полу слеп, те за то незгодан за управу, и осим тога јер је јако преварио надања, која су поникла, кад је он на владу дошао."

Најпознатији домаћи извор, *Троношац* (Гласник V, стр. 64—65) нема већ ништа ново о овоме догађају, а прича му је, осим неких уметака, узета скоро потпуније из Мавра Орбинија.

(свршиће се)

ЗОРА

НАР. ГАТКА

Ој што си се Зоро росом оросала?
И до сад је, Зоро, росица падала,
Ал' ти није, Зоро, оквасила стаса
До ђердана златна и до вита паса!

*

Где си Зоро била те се поросила?
На коју си страну весела ходила?
Јесу ли ти мили, јесу ли добри пути?
Казуј нама, Зоро, казуј нам не ћути! —
Ја тако ти чела и осмеја твја,
И тако ти ока што к'о сунце сија.
И тако ти лица, румени' усница —

На што теби, зоро, толика росица?
Што ти груди беле ђинђувица пуне
Тих капљица што се као бисер круне?
Што трепере дивно, шаренкасто сјају,
Као сунца зраци кад се заиграју. —
Што ти душа тако слађано мирише?
Што с рамена твога лепир меда сише?
Што си грло бело росом окупала,
Те си као сунце нама заблистала?
Ој куда те воде тако тајни пути?
Кажи нама, зоро, кажи нам, не ћути!

„У далеку крају. — Румен исток знате,
Окле јарко сунце најпре угледате. —
Преко четир' горе, преко три долине,
Преко седам вода има да се мине.
Поред мили' тица, поред славујчади
Поред стада белих и миле јагњади.
По горама јеле лете до облака,
Да су вазда близу до сунчаних зрака,
Да звездане стазе на небеси виде,
Како свет широки на далеко иде,
Да са јарким сунцем, с облацима зборе
Миробитну тајну књигу да отворе;
Е да виде шта ће и до конца бити,
Каква ће се судба преко света свити.
Над јелама соко, сури оро цикће
А на жбуну доле мали славуј кликће,
Ој на том су путу чуда и красоте
Песме и попевке, славе и милоте."

„И када се гора четврта премине
Мирисава стаза сиђе у долине:
Ту бисеран поток жубори кроз цвеће
Златокрила утва тица ту долеће.
Око њега лете славујчад на јата
Поред њега шимшир и липа брсната,
Под липама двори од жежена злата,
Прозори од сребра, алемова врата. —
Ој диvоте оне! — ал' и веће има! —
На што златних двора, те лепоте њима,
На што доља она што јој нема пара,

Да јој није такој славна господара? —
Три сокола лете, под облак се вију,
Три сокола сива дика од очију
Над красоте оне, дворе чаровите,
До три брата мила, слике поносите.
По имену први каже се Данило
А Нођило други, најмлађи Зорило. —
Ја каква су браћа? — Ох мој Боже благи! —
Умиљате душе, поносити, драги.
Ох на свету нема нигде среће таке,
Ни госпоства слична, ни славе онаке."

„Ој да знате, знате у сред ноћи тије
Кад се лаор преко цветића разлије,
А за њим у часу сладак мирис плане
За мирисом славуј запева са гране. —
Уз мирис уз песму поток зажубори
Љубавна му недра шарен цвет отвори;
Па се грле тако докле света траје:
Цвеће њему мирис са недара даје
А он цвећу недра бисерјем окити,
Па му онда стане слатко жуборити.
У то ветар чили и са липе пирне
Те злаћани исток витим крилом дирне;
А исток од стида порумени теке,
Па се сети своје драгуннице секе:
Ода сна је буди, падне јој на груди:
„Ој Зорице бела буди ми се, буди;
Па пошетај мало, е је време веће
Бисером се дробним окитило цвеће."

„Сија Зора красна више златних двора
К'о сунчева зрака с неба одозгора;
А дворови трепте, бисер одсјанва
Господаре зраком у лице целива;
Па шапуће Зора: „Ој гиздавци мили
Ој соколи сиви, весели ми били!
Та на ноге млади, зар се тако ради,
Зар се само санком млађан живот слади?
Гле славујче мало, оно зна да живи
Веселоме свету у песми се диви!"

„И за мало сто соколова веће,
Као паун сваки поносито шеће.
На ливаду росну ниже злaтна двора
Где их чека њина драгуница Зора
С једне стране соко гиздави Данило,
С друге стране соко танани Ноћило,
А у среди дика васколика света
Мој Зорило драги, Зори својој шета.
На крило га мени воде браћа мила,
Два девера моја, соколова крила:
„Ој љуби га зоро и усрећи њега
Наше очи живе, брата најмлађега!“

„Ој не питај што сам росом орошена
Што л' бисером дробним 'вако окићена.
Што трепере 'вако капљице шарене
Што се вију слатки мириси крај мене.
Данило ме служи, Ноћило ме двори,
А Зорило бисер на груди обори;
Са росната цвећа он га јунак кида
На грло га мени у ђердане зида
Од ружица венце мирисаве вије
Перивојем рајским да ме обавије.
Са мекане траве оне алој бере
Под неранџом душек од њега ми стере. —
Ој не питај што ми росе груди пуне
Бисераста зрна што се са њих круже:
Са ливаде оне из тог цвећа одим
Преко бисерастих поточића бродим; —
И куд год сам прошла, цвеће добро било,
Па бисерна зрна мени поклонило;
Свака липа, свака ружа видећ' мене
Од радости тихо, потајно с' осмене,
Од милоте плане, задрхти, уздане,
Тај уздисај мени на срдашце пане,
Те миришем вама, — чујте мене људи!
С тога су му тако миришљаве груди.
Због тога сам мила, бела и румена,
С тога сам и свима слатка и медена
За то сам и срећна, гледајте ме само!
И то чедо моје, сунце јарко тамо.
Златни двори мени чедо поклонише,

Збогом! збогом саде, не питајте више!
У напредак треба похитати веће
Ено чедо сјајно већ за мајком шеће —
Хајде чедо мило, ти љубави моја,
Да те целом свету каже мајка твоја;
Да срећу разнесеш, да се свет прослави
У љубави чедо сунце, у љубави!“

Н. В. Ђорић.

„НА ГРАНИЦИ“

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876.

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК)

XIII. Књажевачка војска појављује се на Рсавцима

Сутра дан 12-ог августа из јутра нигде Турака живих пред Шуматовцем. Наше трупе које беху послане за њима у рекогносцировку, пређоше без икакве сметње кроз шуму, нађоше пруговачки шанац пуст и заузеше га на ново и тако од Рујевице до Св. Стевана цела линија беше опет без прекида у нашим рукама. На Св. Стевану командоваше један руски доброво.ьац, ако се не варам пуковник Малиновски.

Дуж целе линије грмила је тај дан канонада, али највише и најјаче на левој обали Мораве. Испод Рујевице беху спрам Сулејмановог левог крила Турци отели један наш стрелачки ров и то јуче пре подне, кад је Ахмед-Ејуб с фронта нападао. Тај ров назива нам историк Мајерс врло помпастим именом „шанац“ и вели, да је био за Турке врло важан да би могли предузети с њега напад на главни алексиначки шанац, јер тај предњи „шанац“

каже да је био 800—1000 корачаји испред левог крила турске главне позиције. На другој страни истога листа Мајерс прича како је данас, 12-ог августа, неколико српских батаљона напало на Турке што се беху угњездили у томе „шанцу и како су Турци, разуме се, одбили српске батаљоне (Мајерс вели да их је било 6 на броју), али су опет напустили тај предњи „шанац” јер им се ваљда више није чинио тако важан. Баш су добри људи, ти Мајерсови Турци...

Али главни посао тога дана беше на левој обали Мораве. Черњајев одбивши Ахмед-Ејубову војску од Шуматовца а с тиме за сада и од Алексинца, сматрао је за најнужније, да и Али-Сајибу и његовом корпусу начини што скорије, ако је могуће, такође један „Шуматовац.” У тој цељи, он је још исте ноћи после шуматовачке битке послао нешто трупа поред Мораве, да покваре турски мост, који беху начинили код Катуна и преко кога се моста одржавала своза између Ахмет-Ејубовог и Али Сајибовог корпуса — а у исто време изда следећу диспозицију за 12-ти август:*

Мајор Јова Поповић има са својим трупама да нападне с прћиловачких висова на целој линији левообалску турску војску, и то с фронта, а с бока и с леђа има да је нападне мајор Стеван Велимировић, коме са капетанима Јоцом Прапорчетовићем и Јевремом Велимировићем још исте ноћи беше послано 13 батаљона преко Каоника и Шиљеговца до Вукање са задатком да отуда дођу Турцима за леђа и да им отсеку отступницу, а ако им то не испадне за руком, а оно барем да их за време док се бију с Поповићем, подухвате крепко с бока.

Ја несам читао ту диспозицију, али знам да су Јоца и Јеврем на двоје на троје ручали и са врло мистериозним

* Као што ме уверава г. Мајор Јеврем Велимировић, ова диспозиција није била издата за 12-ти него за 11-ти август, и колона Стеве Велимировића нападала је 11-ог на Али-Саибов корпус.

лицем брзо отишли, а после се о тој диспозицији шушкало по штабу. Према томе шушкању, и ако ми нико није издао никакву заповест односно санитета за сутрашњи дан, ја око по ноћи наредим да два или три руска добровољца — лекара са г. Спиридоновићем као лекарским помоћником, оду преко Ђуниса и Каоника и да траже капетана Велимировића или Прапорчетовића, па да се као лекари придруже њиховој колони, и да образују завојиште када те трупе уђу у борбу. Они одоше, пошто су с великом муком добили кола од начелника станице. Сутра дан добијем око подне, када је већ у велико била борба на левој обали Мораве, из ђуниске телеграфске штације једну депешу на руском језику, у којој ми један од оних руских лекара јавља, како су они шили путем који сам им ја одредио, али како „нет деревни или окрестности под названијем Велимирович" него да пошљем другу наредбу, што сам ја смејући се и учинио. Срећом те је вукањско одељење имало својих лекара.

Каква је била борба наше војске са Али-Сајибовом 12-ог августа у појединостима, не знам, али резултат је био нула. Јова Поповић морао се вратити у своју позицију на прћиловачком вису и Горњем Адровцу, а шта је било с оних 13 батаљона Велимировићевих тек смо сутра дознали.

Међу тим с друге стране, на десној обали Мораве, догодило се нешто пријатно тога дана. Између 4—5 сахати *12-ог августа дебуширала је Хрватовићева војска из шуме и са висова изнад Ргаваца*. Да је когод што рекао оно вече, многи би „штабни" зинули од чуда, осем мене, а ево од куда сам ја знао.

До 10-ог августа одмарале су се Хрватовићеве трупе у књажевачкој клисури. Како се међу тим беше чуло, да су Турци очистили Књажевац, Хрватовић предложи главнокомандујућем да опет заузме књажевачки округ и да опет уведе своје трупе у борбу. Ђенерал Черњајев

одобри тај предлог Хрватовићев, и Хрватовић 10ог августа заузе Књажевац.

Кад је депеша о томе дошла Черњајеву, ја сам се десио код њега. Он радосно скочи и рече:

— Хорватович молођец, ха доктор?

— Доиста, в. високопревасходство.

Ђенерал стаде радосно ходати по соби, а ја се усудих да га упитам, какву улогу мисли он сада дати Хрватовићевим трупама?

— Несам се још решио — рече Черњајев, — о томе треба размислити.

— А како би било — усудих се опет ја — кад би нам те трупе дошле у помоћ да бранимо Алексинац, кад би Турке на десној обали напале с бока?

Черњајев стаде па ме погледа.

— Да... — рече после кратке паузе трљајући чело — то не би... ни мало.... ни мало рђаво било! — За тим као да се на један пут одлучи на нешто, рече одсудно: — Пишите докторе!

— Шта да пишем г. ђенерале?

— Па српски пишите, што ћу вам ја диктирати по руски. „Пуковнику Хрватовићу, Књажевац."

Ако се ко овоме зачуди, морам му рећи, да ме је Черњајев често употребљавао за мање ђенералштабне послове, сигурно за то, што сам знао и руски и српски.

Еле ја написах по диктанду ђенераловом заповест Хрватовићу „да иде да заузме Грамаду и даље."

Ово је тако невероватна ствар да начелник санитета буде узрок диверзији Хрватовића на Ресавце, да морам додати: ако је заповест отишла телеграфом онда мој рукопис мора бити у архиви алексиначке штације, а ако је иста цедуља по ордонансу послата, онда она мора бити код Хрватовића, и на њој се може познати мој рукопис.

У след те заповести, Хрватовић који је већ бао дошао на Тресибабу оставивши у Књажевцу два батаљона, када

доби поменуту заповест остави и на Треснбаби 2 батаљона, па оде на Грамаду, где је такође оставио један батаљон.

Хрватовић у Бањи алексиначкој, где му је био штаб, није знао, да се око Алексинца бије жесток бој још од 7-ог августа. Он је тек на Треснбаби чуо топовску грмљаву, и из ње закључио, да се морају тући тамо негде код Алексинца. Уз то је из заповести ђенералове, коју је добио на Треснбаби, видео, да се тражи његова помоћ или бар некаква иницијатива с његове стране.

Шта да ради?

Кад је полазио с Грамаде, Хрватовић се питао, на коју страну да пође, да ли к Нишу, или к Алексинцу? јер у заповести не беше ништа прецизно.

Срећом је Хрватовић прави војник од главе до пете. Он се одлучи, да иде онамо, одакле се чује топовска рика.

Он се дакле са остатком од 11 слабих батаљона крене преко Св. Аранђела к Рсавцима.[1]

Кад је 12-ог августа после подне стигао на Рсавце, он заузе позицију, која је у луку опасивала десно крило Ахмед-Ејубове позиције тражећи везу десно косом ка Језеру, а лево подухватајући за добро пола сахата турско десно крило у позадности. У исто време Хрватовић беше издао заповест, да трупе са Језера и од Бање алексиначке под мајором Миленком Павловићем дођу у помоћ, и на тај начин придође још пет батаљона, те потпуните празнину између Хрватовићевих трупâ и Св. Стевана. Пут преко Св. Аранђела, којим је пољска артиљерија вучена, као и онај, којим је пешадија са брдском артиљеријом са Језера дошла, тако су неудесни за кретање трупа, да су се ове могле користити њима само са највећим напрезањем; а заузимање позиције по учињеном распореду беше још теже, јер местимице требало је ба-

[1] И ове податке о целој диверзији Хрватовићеве војске добио сам од ђенералштабног официра капетана Бајаловића.

терије за један километар по 3 сахата и више да маршира, само да добије одстојање за потпуно дејство. Заузимање овог опасујућег положаја беше изложено и на видику Турцима, који беху утврђени редутима са истакнутим стрељачким рововим, што су појединa утврђења везивали.

Хрватовић је имао у очи 13-ог августа на расположењу: 16 батаљона, 2 ескадрона, 12 тешких и 4 лака топа, и он је с њима учинио овакав распоред: на десном крилу више села Липовца мајор *Миленко Павловић* са 5 батаљона, једном брдском батеријом, 2 мерзера и 4 тешка топа. — У центруму мајор *Аксентије Јаковљевић* са 5 батаљона, 4 тешка топа и једним ескадроном. На левом крилу којим је командовао руски доброволац, капетан *Шчорба*, било је 6 батаљона и једна брдска батерија. Ова батерија са једним од тих 6 батаљона беше истакнута на крајње лево крило на путу за у Св. Аранђел, да чува од обилажења турског.

За све то, да је Хрватовић стигао на Рсавце и да је опасао десно крило Ахмед-Ејубовог корпуса, у нашем штабу у Алексинцу ништа се није знало. На против 13-ог у јутру добивена су извешћа да ће турска војска, увиђајући немогућност да узме Алексинац са шуматовачке стране, тога дана продирати са свом силом на Ресник, да се дочепа озренских висова, па да се спусти у бањску клисуру и да тако дође за леђа Алексинцу и Делиграду. Сва извешћа, која са разних страна долажаху, потврђиваху ту намеру Ахмед-Ејубову, па чак и ја бејах добио депешу, да је моја бованска болница у опасности, јер се очекује да ће Турци с озренских висова да се спусте право у Бован у сред бањске клисуре, некаквим путем којим су се турске војске провлачиле још у српско-турским ратовима у почетку овога века.

Ја похитам шефу штаба са том депешом да упитам да ли је таква операција могућна, и пошто ми Васпрнон

Висарионич потврди, да је врло вероватно, да ће се Турци решити на тај прилично вратоломан корак. јер им друго на десној обали Мораве не остајаше после шуматовачке битке — то и ја Похитам, те издадох заповест, да се пољска болница из Бована евакуише преко Мозгова старим путем у Ражањ.

Тек што ја то сврших, а видим, да се на све стране разаслаше ордонанс-официри са заповестима разним командантима. Што је год било неупотребљених трупа у алексиначком положају, све то доби заповест да се одмах креће на Рујевицу, а одатле право на север уз брдо, где ће остале заповести добити.

Око 10 сахати ђенерал Черњајев са целим штабом беше већ на већем првом вису северно од Рујевице. Ту сјахасмо с коња, лево поред једног планинског пута којим се ишло право на косу озренских висова, и ту смо чекали, на скоро сам видео шта.

После четврт сахата поче пролазити поред нас једна бригада друге класе (не знам која по имену). Пред сваким батаљоном јахаше његов официр (који је био и батаљони командант, и четни командир, и водни официр. и ађутант и све) и у тој бригади беху махом руски добровољци официри. Черњајев је сваки батаљон заустављао, свакоме је изговорио по неколико речи — које смо ми преводили на српски —, сваког је похвалио за јуначко држање у досадашњим бојевима око Алексинца, куражио их је да само још мало тако издрже па ће Турци насигурно бити одбијени од Алексинца, и наши оружани сељаци одговараху:

— Хоћемо, хоћемо господине, бог те поживео!

И батаљон се обично кретао даље пењући се све више и више.

Черњајев је сваког батаљоног командира заустављао и свакоме лично разјашњавао правац којим треба да води свој батаљон, и какво непријатељско подузеће има да

се данас по што по то осујети, и та господа добивши тако детаљне заповести од самога главнокомандујућега весело га поздрављаху сабљом и галопираху за својим батаљонима.

Тек што прође та бригада, а из долине се беше упутила к нама једна гомилица официра. Черњајев одмах познаде Јоцу Петровића са његовим штабом (његова бригада мора бити да је ту негде близу била) и изиђе му неколико корачаји на сусрет Шта су се разговарали не знам, али Јоца остаде код нас, тако да је и он био сведок жалосне сцене, која је одмах за тим следовала.

На један пут се од некуда појави мајор Стева Велимировић, на његову несрећу, а на нашу жалост.

Он беше на коњу, сам.

Черњајев чим га виде, поцрвени сав и цикну на њега:

— Шта ће те ви овде, г. мајор? —

— Ја сам, г. ђенерал.... —

Черњајев му не даде говорити, него шкрипећи зубима упадне у реч:

— Што ви нисте код ваших трупа, господине? За што сте ви ноћас у Алексинцу преноћили, господине? Одгорарајте, господине!...

— Ја нисам ноћио у Алексинцу, г. генерал.... Ја молим да ме саслушате, господин генерал.... —

Али Черњајеву није до саслушања, тако љутита не бејах га још никада видео.

— Где су ваше трупе, г. мајор? Одговарајте! — заповедаше главнокомандајући.

Стева Велимировић уздахну дубоко.

— Ја не знам где су, г. генерал. После јучерашње битке растурише се тако, да сам остао сам на позицији!...

— Шта?! — гракну Черњајев — и ви се усуђујете тако што мени да кажете? Тринаест батаљона, господине мој ја сам вама поверио и ви имате образа да ми кажете да не знате где вам је толика војска? Сабљу доле, све

официрске знаке доле, нека се веже одмах па нека се везан спроведе чак у Београд, нека му тамо суде!

Стева пребледи као смрт. Ни речи није проговорио. Механички отпаса сабљу, па је предаде једном од најближих официра.

Неко му се маши кутије са биноклом. — То је моја приватна својина! промрмља несрећни Стева..

Мени се стеже нешто у грлу. Черњајев је за време тога несрећнога ражаловања ходао грдним корацима горе доле поред пута чупајући се за оно мало косе на глави, и ударајући се по десном буту.

Ја пођох за њим.

— Ваше високопревасходство, — рекох му на ризик да цео свој гњев проспе на ме — мајор Стеван Велимировић спада међу наше најбоље ђенералштабне официре!...

— Кад вам је — упаде ми ђенерал набусито у реч — један од најбољих официра овакав, какви онда морају бити остали? —

— Допустите ваше високопревасходство — наставим ја остављајући ту његову примедбу без одговора - вама је такође морала до сад пасти у очи та појава, коју сам чак ја као лекар опазио, т. ј. да се наши сељаци под оружјем, који састављају нашу народну војску, после сваке битке, па макар она била успешна, враћају у свој логор, одакле су тога дана пошли у бој као да се враћају „кући," а ако су били у тој битци разбијени, они се на то место враћају растркани, један по један или у врло малим гомилицама, често по великим странпутицама тако да се после 12 или 24 сахата искупе, али тек ко год није погинуо или заробљен, за цело се враћа на своје место, и командант, који прве ноћи после извесне битке нема ни десети део својих људи око себе, сутрадан има опет све своје батаљоне. Ја бих дао моју главу, ако мајор Велимировић сада не би нашао све своје трупе, само

кад би отишао онамо где му је био последњи логор пре битке!

Черњајев се чинио као да ме не слуша, али мало доцније сам видео да несам за бадава говорио, јер не прође десет минута, које проведосмо у ћутању пуном очекивања, а Черњајев узе Стевину сабљу па му је сам поднесе са од прилике овим речима:

— Извините моју жестокост, г. мајор али замислите се у моме положају, па ће те ме разумети. Молим вас да примите сабљу, и да одмах похитате прикупити своје батаљоне; ако вам то пође за руком, задајем вам моју поштену реч, сутра сте подпуковник.

Ја преведох те речи на српски.

Стева прими сабљу, и опасујући је прогунђа тако да сам га само ја разумео:

— Не треба мени твоје подпуковништво!

За тим окрете коња па оде.

Ја ни слутити несам могао какав беше смисао попоследњих речи Стеве Велимировића, које сам чуо.

16-ог августа избацила је Морава мртво тело једног удављеног војника.

То беше леш мајора Стеве Велимировића.

Он није могао да преживи срамоту коју му нанеше без икакве његове кривице....

На моје питање о ближим податцима његове смрти писао ми је брат Стевин, капетан Јеврем Велимировић ово писмо (без датума) 1877 године:

В . . . . . .,

12-ог августа прошле године мој покојни брат Стева по повратку своме од Черњајева, где је се десио догађај који је теби добро познат, прошао је поред мене — ја тада бејах на Прћиловачкој позицији —. Он се ту заустави мало. Изгледаше блед и суморан. Ја га упитах што се враћа, а он ми рече да је се налутио ђенерал

Черњајев и да га је послао натраг својој војсци. Пошто је примио гутљај ракије, која му је од моје стране понуђена, он се крене пут Кормана, казав своме сејизу да га не прати. Ја тада ништа не предвиђах. То се све десило од прилике око $11\frac{1}{2}$ сахати.

После $1\frac{1}{2}$ сахата добијем ја цедуљицу од њега у којој он објашњава да не може преживети поругу нанету његовој војничкој части од стране Черњајева.

Он писаше овако:

Љубазни Јешо!

„Кад ти ово прочиташ, ја већ нећу бити међу живима. Ја лежим мртав у механи у Трњанима. Мене је јутрос напао Черњајев пред официрима и гомилом војника. Назвао ме страшљивцем и још — не умем ти казати. Он каже да сам ја побегао! — Ја ово преживети не могу. Био ми је јавно одузео сабљу, наредио да ме под стражом у Београд воде и викао је ужасно. После је повратио сабљу — но више ти о томе говорити нећу."

После тога Стева објашњаваше где су му ствари и заврши овим:

„Не! Нећу бити у механи но пред механом преко пута ниже оног сена.

Сада последњи пут с Богом

Твој несрећни брат

Стеван."

Са том цедуљицом он је послао и речник шифара за г. Петронија Тешића, најстаријег после њега. То све беше донео један коњаник.

Ја сам одмах отишао у Трњане, но сам се уверио, да се он није убио, јер сам му и револвер и сабљу нашао у механској соби а неки ми сељани казаше да је отишао пут Мораве. Они су мислили, да је то чинио ради мерења или осматрања.

16-ог августа нашао сам му тело, јер га вода беше на површину избацила, а 17-ог сахраних га на десној обали Мораве, ниже Бобовишта у једној узвишеној ливадици испод неког глога.

Са поздравом твој

Јеврем.

Када донеше Черњајеву глас да се мајор Стева удавио у Морави беше му као да га је гром ударио. Ево његових речи, које је доцније приликом разговора о Стеви, изговорио:

— Увређен војник не треба да умре као девојка која је погрешила! Да сам ја био на његовом месту, или би убио онога који ме без основа срамоти, ако сам убеђен о својој невиности, па онда и себе ако мора бити или што би још радије учинио, то је да бих узео макар само једну чету одважних људи па би онда ударио на непријатеља где је најстрашније, те би се барем за моју смрт причало док траје мога народа! Давити се у води? Ужасно невојничка смрт!

Жао ми је тог образованог и честитог официра нашег, што је трагично завршио свој млади живот, који толико обећаваше...

Али, као што рекох, за Стевину смрт сазнало се тек доцније, а кад је од нас пошао није нико ни слутио такав свршетак испричане драматске сцене. На против ми смо сви били радосни што је добро срце Ђенералово одржало победу над његовом ужасно лако распаљивом љутином, и што није остао при свом првом закључењу, од кога се бојасмо, да ће за навек упропастити каријеру онако доброг официра.

Наше добро расположење још више се увећа, кад путем поред нас наиђе бригада комбинованих батаљона, која такође беше добила заповест, да заузме озренске висове. Ја не знам, да ли сам у току ових бележака на коме месту причао, шта беху наши комбиновани бата-

љони? На сваки начин они заслужују да се два пута о њима говори. Чим се отпочео наш рат, одмах се видело, да један батаљон наше стајаће војске вреди у борби више но читава бригада народне војске, и с тога се одмах појавила мисао (ја не знам чија је била та добра мисао), да се из народних батаљона узме известан број људи, који су се у борби показали као најпоузданији, па да се сви ти људи уврсте у стајаће батаљоне, те тако од она два батаљона стајаће војске, који беху прикомандовани моравско-тимочкој војсци (трећи је батаљон био за време целог рата у београдском гарнизону а четврти не знам где је био), начинише четири „комбинована” батаљона. Доцније ће се видети, да су поједини од тих комбинованих батаљона отимали Турцима позиције, које беху напустиле читаве бригаде.

Први батаљон који наиђе беше под командом поручника Марка Милошевића. При свем том, што се батаљон пењао уз брдо, по цомбастом, узаном планинском путу, маширао је да га је милина било погледати. Кад се приближио месту где је стајао штаб, зачу се оштра кратка команда:

— Батаљон смирно, к рамену!

800 пушака само што учини „цак цак”, као једна.

— Очи на лево! — командоваше поручник Марко (из чинова команданата наших најбољих батаљона може се такође видети, колико је мало имала официра наша војска и у самом августу), и поздрави ђенерала са сабљом тако кицошки, као да не иде у битку, већ као да дефилује на некаквој смотри.

Черњајев чисто није могао да се нагледа тог војничког држања, — па које да би га још мало гледао а које да би благодарио батаљону за досадашњу показану храброст даде заповест да се батаљон заустави.

— Батаљон стој! — командоваше Марко. — На лево у фронт! Равнај с'!

Све команде беху тако складно, прецизно и брзо извршене, да сам и нехотице помислио на оно прајско: „Ab, ab!" и на оно што се код њих зове „stramm" као и на многе миле успомене из немачко-францускога рата.

Ђенерал с целом свитом пође да поздрави батаљон.

— Батаљон пред прси! — командова Марко па изађе на рапорт ђенералу, војници одаше почаст, значари засвираше „пред прси", а застава, која и ако нова, већ беше исцепана и местимице од куршума турских окрзнута, саже се пред главнокомандујућим који командује у име Књаза.

Ми прођосмо поред фронта, па чисто и наш корак постаде војничкији, еластичнији у пролазу поред онако мушкога фронта.

— Помози бог, браћо! — викну Черњајев војницима, и то српски.

— Бог вас помогао, г. генерал! — одазва се батаљон као из једног грла.

— Хвала вам, децо, — настави ђенерал руски, а ми смо сваку реч преводили — што сте до сада у свима биткама показали се као достојни потомци славних српских јунака што ослободише ову дивну земљу од турских зулумћара. Ако се и од сада будете тако храбро држали, угледаће се на вас цела народна војска, и не ће остати ни један Турчин с ове стране границе, него ћемо им још један пут отићи у походе у Стару Србију, и овај пут се нећемо тако брзо вратити. Ја се надам, да ће комбиновани батаљони за навек сачувати лепо име, које су у досадашњим бојевима стекли!

— Ради смо старати се, г. генерал! грмну опет цео батаљон као из једног грла.

— Екије молодци. Просто прелест что такоје! — рече ђенерал окренувши се к нама, па онда заповеди Марку, да му престави оне војнике, који су се одликовали у последњим биткама, а још несу награђени Марко

само прелети очима цео фронт, па стаде бројати имена као да чита. Кад је свршио он осече:

— Напред марш! — Стој! У врсту строј се!

И за тили часак беше једно 12—15 војника из разних чета у једној врсти пред фронтом, и међу њима видех и једног трубача.

— Где су медаље? — упита Ђенерал окренувши се ордонанс-официрима, и ако се не варам, Пера Тодоровић главом држао му је један фишек од хартије пун медаља.

Черњајев је свакоме „храбрецу” као што он говораше, прикачио својом руком медаљу на прси и свакога је пољубио у образ, а војници стоје као укопани.

За цело време те пријатне сцене значари су ударали и свирали пред прси, а сви официри главнога штаба салутираху.

Кад се свршило раздавање награда Марко командова декорираних:

— На лево кругом! На своје место марш! — За тим поздрави сабљом још један пут Ђенерала, командова:

— Батаљон смирно! — К рамену! —

Опет цак-цак

Једно велико трас.

— У двојене редове, на десно! Батаљон, напред, марш! —

И батаљон оде даље уз брдо.

— Ну, что? — рече Ђенерал смешећи се једном руском официру до себе — настојашчи гвардејци, јеј богу!

Мало доцније пројоше и остали комбиновани батаљони, и с њима командант целе колоне подпуковник Илија Марковић. Ја се зачудих кад видех да је он командант те наше војске.

Пошто смо тако испратили и комбиноване батаљоне, Ђенерал заповеди да се у једном хладу недалеко од пута простре његов историјски „кавјор” и ми поседасмо око њега, а коње нам одведоше мало даље.

— Овде ћемо, господо — рече Черњајев — да чекамо прву топовску грмљавину. Ако покушају још један пут с фронта, што ја, у осталом не верујем, ми немамо више но по сахата до на Рујевицу. Ако се обистини, да се мисле преко озренских висова у бањску клисуру спуштати, док се још бију с нашом авангардом, ми ћемо овом косом стићи на место!

— Само нека буду тако уљудни да нас оставе на миру док ручамо! — рече дебели г. Хлудов, који је и тога дана био с нама.

Чудновата пасија у тих ратничких шетала. Што смо ми с ђенералом по кашто били усред највеће опасности, ми смо морали по служби, али која мука тера тога милионарскога сина, који никада није био војник, да се по убилачкој врућини августа затвара у шанчеве на које се јуриша, да с једног бојишта иде на друго, у место да седи у каквом сјајном хотелу Интерлакена, те да га расхлађује свежи ветрић са ледене швајцарске „девице" (Jungfrau, вечним снегом и ледом покривен глечер) или да се вози по дивном фирвалдштетерском језеру? Која невоља тера тога човека, да остави своје величанствене фабрике и агалук, да се потуца од једног српско-турскога бојишта до другог, без сабље и без пушке, у оном његовом сивом капутићу и округлом шеширу, да трчи у Ердељ, те да купује коње за Черњајева да тамо допадне апса, да се једва искобеља и да опет као без душе трчи у ону битку где је Черњајев? Је ли то „за идеју" за коју Кирјеев остави своје милионе и своју жену „од које нема лепше у Русији", као што ми причаху неки руски добровољци, те дође да се бије под Зајечаром хитајући тако у бој, да није имао каде променити своје господско путничко бело одело? При јуришу на Осман-пашине шанчеве код Великог Извора он је био први пред једним српским батаљоном; Кирјеева удари једно зрно у прси, крв га обли по његовом белом прслуку, а

он само брише руком и говори: „Ничево, братци, ничево! В перјод!" Па иде даље.... И друго, и треће турско зрно удари у те јуначке прси, које су дисале „за идеју", и он паде мртав.... Ми ћемо у овим белешкама наћи још на доста подобних дивних идејалиста који су дошли у Србију да погину за идеју узајамности и слободе словенских народа, али добричина Хлудов није издељан од тога дрвета.

С друге стране његово пуно лице, његове плаве очи, цео израз његова лица, његово понашање, његова веселост, са којом нас је често засмејао у најстрашнијим тренутцима, доказиваху на први поглед да Хлудов није ни из оне друге класе наших руских доброваљаца, који не беху ни мало дошли за идеју, и који не беху на част рускоме имену нити од користи нашему делу.

Ко беше дакле тај г. Хлудов?

То беше сенка Михаила Глигоријевића. Где год је војевао Черњајев, у Азији или у Србији, под Ташкентом и на Шуматовцу, свуда је Хлудов пратио тога човека, као његова сенка јер Михаил Глигорич беше његов „герој," у кога он беше заљубљен као какав гимназиста у неког великог човека из Плутарха или у какав идеални карактер из каквог романа.

Ето од куда је и тога дана Хлудов био с нама.

На његову примедбу о ручку Черњајев се насмеја и погледа у сахат, па онда зачуђено рече:

— Пола дванаест? И Турци још не нападају? Можда су одложили за.... Или морају преко Ресника дуго обилазити.... — и ђенерал се замисли.

— Извините, Михаил Глигорич, — упаде му Хлудов у реч — моја се примедба управо није тицала Турака! — и погледа онако обешењачки испод ока, да смо се сви морали насмејати.

— Е, већ и ти си ми опет нека бајаги изелица. У сто година један пут те видим за мојим столом, а сад се претвараш као да си пошао само да једеш!

— Пэ оно.... Михаил Глигорич за вашим столом има много господе, а ја несам никакав господин, мени подноси да поделим што је бог дао под шатором каквога нашега земљака, с којим се једући сећамо Матушке Русије. А што сам данас навалио, то је више обичаја ради, колико да бригу о ручку скинемо с врата, па онда и би грехота била да ови млади лепи официри данас оду гладни у битку! —

— Имаш право, стари друже! Еј, Аксентије! Јеси понео што год да се изеде и попије? —

— Има свега доста, г. генерал. — рече ђенералов „посилни" па испразни торбе које је био понео пред нас. Било је хладног печења, саламе, сира, хлеба и вина, еле сјајни „пољски" ручак.

Тек што бесмо поручали па лешкаримо у оној хладовини очекујући шта ће да буде, зачу се из велике даљине топовски пуцањ.

Сви поскасмо на ноге и зграбисмо бонокле, те тражи у ономе правцу одакле је пуцањ дошао То беше негде далеко иза Шуматовца и источно од њега.

Још један пуцањ топовски од кога смо и голим оком могли да видимо дим, а одмах за тим неколико метака једно за другим.

— Слава богу — рече Черњајев — то је Хрватовић.

— Да — рече Висарит Висарионич врло важно — по свима рачунима врло је вероватно, да је Хрватовић дебуширао преко Св. Аранђела! —

Сви се беху радосно зачудили, а Хлудов чисто зинуо.

— Ну полнове — рече он за тим — та Хрватовић је у Бањи, откуд он тамо?...

— Врло просто — одговори му шеф штаба — заузео је Књажевац, па је преко Тресибабе, Дервента и Грамаде

ударио право Св. Аранђелу и ено га с бока и с леђа турској позицији.

Хлудов није много марио за Комарова, али у томе тренутку хтео га је загрлити.

— Нема сумње — рече Черњајев гледајући непрестано на бинокл — он је. Ено му одговара турска артиљерија!

И доиста у томе тренутку показа се дим на крајњем десном крилу Ахмед-Ејубове позиције и одмах за тим зачу се топовски пуцањ.

Артиљеријска ватра постајаше све јача.

— Е, рече Ђенерал задовољно — сад нек иде Ахмед-Ејуб у бањску клисуру, ако му је по вољи. Дајте коње! —

Доведоше нам коње, појахасмо и одкасасмо низ брдо. Целим путем је главнокомандајући издавао заповести, и ордонанс-официри растурише се на све стране, тако да кад је Ђенерал стигао на Рујевицу беше половина штаба с њиме. Ту смо ишли од једнога шанца до другога и свуда је Ђенерал издавао неке заповести, али ја их нисам чуо; док ја стигнем пред један шанац он већ излази из њега, тако је јурио. Само сам то видео да мало после нашег одласка почеше батерије из шанчева једна за другом сипати ватру против главног фронта Ахмед-Ејубове позиције, и тако редом до Шуматовца, у коме је сам Черњајев опалио први топ.

Ту смо остали до мрака, и Черњајев је непрестано управљао топовима, а и с целе алексиначке позиције, као што рекох, гудила је наша артиљерија, али Турци нешто нам слабо одговараху, сигурно што су имали важнија посла на свом десном крилу. За време те канонаде, која се мени учинила прилично без циљи, не знам од куда искочише у Живановом шанцу два три кореспондента француских и талијанских новина. Међу њима особито сам запамтио маркантну физиономију једног дукачког и сувог Талијанца, који одмах стаде да црта како

главнокомандујући нишани на топу, и разне групе официра и војника око њега. Кад ја завирих у његов цртеж, он ми рече натуцајући француски за које то илустроване новине спрема.

Не знам да л' је ђенерал опазио шта Талијанац ради или није, али тек после по сахата заиште чашу вина, па онда пред оним странцима напи здравицу на француском језику.

— Као што се данас бори српски народ да задобије своје уједињење и слободу, тако се до скора борио и талијански народ и благодарећи његовоме краљу — племићу (Re galantuomo) он је своју цељ постигао. У здравље Његовог Величанства краља уједињене Италије, Виктора Емануела, ура!

— Ура! — викнусмо и ми из учтивости, и војници из субординације, и ако ни ми који разумедосмо ту француску здравицу, несмо могли да појмимо од куда се ђенерал тако из небуха сетио краља Виктора Манојла.

И ту здравицу морао сам ја сиромах као главни „преводчик" да преведем на српски, како би је и наши добри другокласци разумели.

Ја сам је продекламовао, како може бити што театралније. Кад се већ игра театер, барем нек је пуно ефекта.

Сироти дугокласци у Живановоме шанцу сигурно до тога тренутка несу никад били чули за Виктора Манојла, али ваљда због мога ефектног превода дођоше у велико одушевљење, нађоше да је то „много добра ствар" па дуго викаше „ура" и „живео."

Талијански новинар, и ако се свачему пре надао на Шуматовцу, него толикој пажњи од стране нашег главнокомандајућег, тронут до збуњености, узе такође чашу вина, и разуме се, као учтив човек, отпоздрави здравицом у здравље Њ. Светлости српског владаоца, његове војске, и њенога ђенерала en chef.

И опет бурно „ура” и „живио.”

Талијанац је тај ласкави дечак у Шуматовцу сигурно описао у каквим талијанским новинама читавим низом китњастих дописа у којима Черњајев сигурно врло рељефно испада пред очи читаоцу, али на жалост ни до данас ми те новине не падоше шака.

— Баш је враг — помислио сам са̂м у себи — тај наш ђенерал. Зна он добро да су новине шеста велика сила у Јевропи!...

А шта је радио Хрватовић са његовом војском док смо ми напијали здравице талијанском краљу у — Живановом шанцу?

Они су се тукли с Турцима....

XIV. Последње битке на десној обали Мораве.

13-ог Августа у 1 сахат после подне као што смо и ми с озренских висова видели, отпочела је артиљерија Хрватовићеве војске ватру на крајње десно крило Ахмед-Ејубове војске, обухватајући готово у лу̂ку Фазли пашину дивизију (која би се могла назвати читав сасебни корпус по великом броју својих трупа, према чему је она и дејствовала прилично самостално) која, пошто је одбисмо од Шуматовца, беше се вратила на позицију коју је пре битке заузимала у првој бојници Ахмед-Ејубовог корпуса.

Виделисмо и то, да је турска артиљерија на скоро за тим почела одговарати Хрватовићу.

Око два сахата* предузе Хрватовић пешадијом нападати на целој линији.

Пешачка борба трајала је пуних четири сахата, и око 6 сах. *пођоше наши на јуриш, на свима тачкама потискоше Турке до самога њиховог логора.*

Борба се свршила у 8½ сахати у вече.

* И ове податке имам од г. капетана Бајаловића.

Кад је наша пешадија почела јуришати, полети један турски ескадрон на наше лево крило.

Први лепенички ескадрон, који је стајао у нашем центруму, чим угледа куда се упутила турска коњица, појури из свога места на наше лево крило, па користећи се испресецаним земљиштем, сјаше тако, да га Турци несу могли опазити, па за тим оставивши да по један војник држи што може више коња, лепенички кавалеристи заузму ивицу једнога виса и ту дочекају турски ескадрон ватром из пушака тако жестоком, да се овај растурио и у карпјеру побегао оставивши на бојишту гомилу поубијаних кавалериста и коња.

Око 4 сахата после подне била је турска артилерија тако ојачана, да је концентрисавши своју ватру на наш центар, приморала својом надмашношћу она наша 4 тешка топа, који беху у центруму, да одступе но доцније они се опет вратише на своје место и учествовали су у борби до саме ноћи.

Но главна заслуга тога дана припада нашој пешадији.

Од наших топова четири тешка топа несу никако тога дана учествовали у борби, јер се беху задоцнили због теренских тешкоћа, па не могоше стићи на позицију која им распоредом у очи битке беше одређена, већ осташе на путу Св. Аранђела.

Тако с наше стране причају борбу на Рсавцима 13-ог августа.

Да видимо како с турске стране веле за тај дан:

« Фазли-паша — прича г. Мајерс* — добије 13-ог августа око $9\frac{1}{2}$ сахати пре подне извешће, да се на висовима спрам десног крила његовог положаја, а доцније и за леђима његове позиције појављује српска пешадија, и да продире напред. То беше дивизија Хрватовића, која, чим је корпус Ахмед Ејубов отишао од Књажевца к

* У његовој поменутој књизи стр. 38.

Алексинцу беше на ново посела Књажевац, и 10-ог августа добила заповест од Черњајева да преко Рсавца нападне у позадност турске позиције.[1]

Да је Ахмед-Ејуб-паша, кад се са својим корпусом кренуо са Треспбабе оставио само толико трупа колико ад посматра важну тачку Књажевац, онда се неби могло догодити да једна српска дивизија, истим путем којим је прошао његов корпус, дође у бок иза леђа његовој позицији, и то да дође непримећена на растојање топовскога метка.

Појамно је да у главном стану Ахмед-Ејубовога корпуса *настала мала забуна*,[2] и заиста, што Хрватовић у својој намери није успео, има се једино захвалити неустрашимости и брзој распоредљивости Фазли-паше, као и храбрости и изванредној хладнокрвности турских солдата а друго самом Черњајеву, што тај изненадни и запрепаштајући напад с бока и с леђа није довољно потпомогао с фронта.

«Око 3 сахата беше се српска пешадија толико приближила, да је њихова артиљерија могла без опасности извести топове и отпочети ватру за леђа и у бок Фазлипашине дивизије. Фазли-паша одмах истакне у једном и у другом правцу по једну батерију. Тек око 5 сахати добио је још једну батерију у помоћ. Пред сумрак јурне пешадија на нашу дивизију. Разви се силна пешачка борба, у којој се особито одликоваху хиљаду и пет стотина Черкеза, који беху добровољно похитали чак с леве обале

[1] Видите, молим вас како ви у турском главном стану знате чак и кад је Черњајев коме послао какву заповест и кад је она стигла!

[2] Како је *мала била* та забуна, г. Мајерсе, причали су нам сами Турци који су по закљученом миру долазили у Алексинац. По њима се силни Ахмед-Ејуб-паша беше тако препао, да је одмах наредио одступање, и комора је већ била кренула се за Ниш када је стигло извешће од Фазли-паше да се како тако могао одржати на својој позицији.

моравске у помоћ тачци која беше у опасности.[1] После 1½ сахат борбе (ваљда само јуриша, г. Мајерс јер ја сам мојим очима видео да се борба почела у 1 сахат по подне, а свршила се у мрак као што и сами кажете) морадоше Срби одступити, оставивши на бојишту 186 својих мртвих, али чим изађоше изван домашаја топовских метака, опет се прикупише и уредише, јер их ми несмо гонили.[2] Губитци Фазли-пашини тога дана износе око 150 мртвих и рањених. Међу тим Черкези који су управо са презирањем смрти били продрли у редове српске пешадије, сразмерно су много страдали. Самих рањеника имали су 80.[3]

Ноћу између 13-ог и 14-ог покушавала је српска војска још један пут да нападне на лево крило Ахмед-Ејубово и да отме један шанац Али-Саибу на левој обали Мораве,[4] али тај пут без икаквог успеха.

13-ог августа беше дошао у корпусни главни стан и наш Сердар-Екрем (то је турски главнокомандујући) Абдул-Керим-паша, главом (persönlich) и наредио је да од Али-Саибове војске 14-ог августа дође 5 батаљона у помоћ Фазли-паши,[5] и доиста сутрадан стигоше тих 5 батаљона под његову команду, *и он у 11 сахати тако нападне на Хрватовића да се овај није могао пред њим држати. Већ у 2 сахата после подне повукао се Хрватовић иза алексиначких шанчева (?) и опасност у коју*

[1] Биће тако исто добровољно као што вам је и она трећа батерија дошла у помоћ. У осталом то довлачење помоћи чак с леве обале Моравске код толиких трупа Ахмед-Ејубових и Сулејманових, које су стајале раме уз раме са Фазли-пашином дивизијом, најбоље потврђује казивање оних Турака у Алексинцу да је ваша главна војска у том тренутку — паковала ствари...

[2] Сигурно их за то несте гонили, што вам је ваљало избројати оних 186 српских лешева?

[3] Сироти ваши љубимци! А за што ли не кажете и колико их је погинуло? Сигурно су Срби бегајући одвукли са собом и мртве Черкезе?...

[4] Ја за те операције наше несам чуо до од вас, али могуће је, успомена на Ташкент наводила нас је врло често да правимо и «ноћне препаде».

[5] Што ли то, боже мој, кад је његова дивизија и сама била у стању да онако сјајно одбије Хрватовићеву војску?

беше заиао турски корпус његовим нападом беше отклоњена.

На фронту Ахмед-Ејубовом и Али-Сајибовом преко дан (14-ог) је била само јака артиљеријска борба."

Е, опростите, г. Мајерсе, али све ово што сам ја од ваших речи повукао, *апсолутно није истина.*

14-ог августа није нападао Фазли-паша, него је нападала наша војска и обе бојнице беху дугачке од Рсаваца до Прћиловице, то ће рећи тукли смо се на линији која је дугачка 5—6 пешачких сахати, и у тој битци учествовала је не само цела артиљерија са српске и турске стране, него и цела ваша пешадија, и најбољи доказ да смо ми у тој битци победили, то је, што је Ахмед-Ејубов корпус увидео да му оних 5 батаљона Али-Сајибових није помогло много, па је после те битке нашао за добро очистити целу десну обалу Мораве, и сјединити на левој с Али-Сајибовим корпусом, јер она битка која је још била 15-ог на Пруговцу, признаћете сами да је била само маска, да нас заварате, док извршите целу рокаду вашега корпуса на леву обалу Мораве. Још да је којом срећом у битци од 14-ог августа учествовала цела војска алексиначке одбране, као што је Черњајев тога дана био наредио, да је оних двадесет и један батаљон, које наш главнокомандујући беше послао у помоћ Хрватовићу (али на жалост под командом подпуковника Караџића, који није за такве задатке) стигао на своје место, уверавам вас, г. Мајерсе, да цела Ахмед-Ејубова сила не би имала каде да прелази на леву обалу Мораве, него би рокирала право у Ниш, па и то бог зна, како би рокирала на оном једном једином путу, који је осем тога на целој дужини теснац.

Овако благодарите вашем Аллаху, што је наш Караџић онако волео своју — чутуру.

Према диспозицији за 14-ти август имао је Хрватовић, потпомогнут са 21 батаљоном под командом Кара-

ција, да нападне цело десно крило Ахмед-Ејубове војске, и то с леђа, с бока и с фронта на један пут. На турски центар имао је нападати сам Черњајев (не сећам се са којим трупама). На турско лево крило имао је ђенерал Протић концентрисати ватру целе алексиначке позиционе артиљерије од белога шанца до Шуматовца закључно. Да ли је на томе крилу нападала и пешадија, и које по имену трупе не знам, али знам да је и Јова Поповић, који међу тим по обећању Черњајевљевом беше авансовао за подпуковника, имао заповест да тога дана напада на целу линију Али-Саибову, како му не би било могуће слати војске у помоћ Ахмед-Ејубу, на десну обалу Мораве.

Као што се види, Черњајев је тога дана мислио озбиљно свима силама да нападне непријатеља.

Како је извршена та диспозиција?

Да почнемо с Рсаваца, с нашег левог крила.

Хрватовић беше за своје трупе у очи битке издао онакав исти распоред какав је био и за битку 13-ог августа само што је у центар поред она јучерашња четири тешка топа, додао још шест четирифунтовних тешких топова. У 8½ сахати ујутру отпоче Хрватовић свој напад Од тога тренутка па до 2 сахата после подне, дакле 5½ сахати, трајала је само артиљеријска борба, јер Турцима није било до нападања, већ беху срећни ако се могу одржати на својој позицији, а Хрватовић је сигурно за то задржавао своју пешадију, док стигну оних 20 батаљона, који су му послати у помоћ, и које је он сваког часа очекивао. Кад виде да обећане помоћи нема, а овамо види, да се у центруму код Пруговца у велико ангажовала битка с пешадијом, а види да грми артиљерија с обе стране на целој линији чак до Прћиловице, он даде сигнал да цела његова пешадија пође на јуриш, на свима тачкама. Али данас је непријатељ био поткрепљен (ми смо напред видели, да је Фазли-паша у 11 са-

хати пре подне био добио још 5 батаљона Али-Саибове војске), био је боље ушанчен, и не само да одбије напад Хрватовићевих трупа, него их потисне до у онај положај, који су синоћ заузимале. Један од узрока за ту појаву и ово је: наши пешаци, пошавши на јуриш, упрепастише се кад видеше шанчева турских, којих јуче није било, и који преко ноћ беху поникли, па тако добро маскирани, да их наши несу опазили док несу у јуришу на те шанчеве натрчали. Осем тога, пред вече паде магла, која прекиде борбу пре него што је Хрватовић и мислио да је прекида.

Тога дана и јучерашњега имала је Хрватовићева војска 88 мртвих и 700 рањених. На његовим завојиштима одликовали су се капетан др. Лоиткјевић, др. Пера Ковачевић, који је за тај дан добио медаљу за храброст.

За борбу у центруму, ја бејах организирао завојиште у једној долиници западно од Пруговца, онде где пут, који води од Шуматовца, води кроз једну јаружицу, и ту су српски и руски лекари и руске студенткиње медицине, радиле од почетка битке до после подне, када турске гранате стадоше падати врло близу завојишта, те наредим да се преместе више северно уза страну, у једном забрану. Не могу а да не споменем, како су се тога дана на завојишту пруговачких трупа нарочито одликовале студентке медицине, госпођице Матјеева и Курвоазије, како хируршком техничком способношћу тако и неуморним прилежајањем. И болничари су се тога дана одликовали извлачећи рањенике из стрељачкога ланца, при чему су 2—3 болничара рањена, другој тројици ђенерал је по свршеној битци сутра дан дао медаље за храброст, а више је њих обдарио у новцу са по 2—3 дуката.

Што се тиче саме битке у центруму, ја сам одлазећи често из штаба на завојиште и натраг, врло мало видео, али да испричам што се сећам.

Од пешадије наше на томе месту главну је улогу играла ваљевска бригада I-ве класе, којом је командовао ађутант Њ. Светлости енжењерски мајор Коста Протић, који је судећи по трофејама у вече, нарочито осакатио черкеске трупе тога дана. Гомилу черкеских ножева и неколико инглеских магазин-пушака (репетир карабинера), којим је дивним оружјем снабдео све турске башибозуке поносити Албион, то славно уточиште слободе и цивилизације....[1]

Али те трофеје видесмо тек у вече. Преко дан се борба таласала са врло променљивом срећом.

Око 6 сахати изјутра Черњајев је са штабом стигао код онога глупога пруговачког шанца, у коме беше једна чета некаквих другокласаца као посада па одатле одјаха на вис који је јужно од шанца, са свим vis-á-vis десном крилу Сулејман-пашине дивизије, одјахасмо — да тражимо згодну позицију за једну нашу батерију.

Тек што се ђенерал са својом многобројном свитом на коњима појавио на ономе вису, а прва турска граната зазуја преко наших глава и зари се у земљу за једно 50 хвати иза нас.

— Ха — рече Михаил Глигорич — овде је добро. Дајте овамо батерију!

Један ордонанс-официр одгалопира за батерију.

— А ми, господо — рече Черњајев — да сјашемо и да склонимо наше коње где год у шумицу, јер овако

[1] На једној белешци из «блока» г. мајора Косте Протића, која је датирана 18 августа са Бујимирског виса, и коју тек сад нађох у мојим артијама, стоји: да је он с два батаљона ваљевске бригаде учествовао у борби на томе месту (између пруговачког и бујимирског виса) не 14-ог августа, као што сам ја записао, већ 16-ог августа. Моји се датуми слажу не само с датумима које сам нашао у податцима г. капетана Бајаловића о борби на Ресавици, него и с датумима г. Мајерса о истим бојевима, кад се преведу на наш календар. Осем тога ни један од официра и команданата, који су имали доброту прегледати ове моје успомене у рукопису, није ми учинио никакву примедбу о тим датумима. Али при свем том врло је могућно да моји датуми после шуматовачке битке, управо од 12-ог до 20-ог августа несу тачни јер онда несам имао каде да побележим што се те недеље дана догађало, већ сам то урадио доцније у Делиграду.

састављамо врло згодан нишан за турску артиљерију, на овој чистини.

Сви сјахасмо, и наши сеизи склонише коње за једну умкицу у позадности, а штаб се растури у мале гомилице.

Батерија Мостићева стиже на позицију, и одмах отвори ватру најпре из два оруђа, а пошто Турци отпочеше паљбу још из две батерије, Мостић подели своје топове у две групе и цео дан је макљао турску артиљерију са тога места тако прецизно, тако успешно, да га се Черњајев није могао да нахвали, и хтеде да му поплье таковски крст са својих прсију, али му рекоше да је он то одличије добио још за држање на мраморској битци, те га за то и поздрави код његових топова за капетана I класе.

Пошто се главнокомандујућем учинило, да је артиљерија довољно спремила „земљиште” за пешадију, он нареди, да „отрјад пластунов“ (то беше једно одељење у коме беху први руски добровољци, који дођоше у моравску војску, а који не беху официри већ редови и нижи чинови) и једна српска бригада уђе у борбу.

Та одељења пројоше поред нас путем који је пролазио између два вода Мостићеве батерије, ка Добрујевцу.

На челу руских добровољаца беше млад човек врло интелигентнога изгледа, и ако се не варам, рекоше да му је име Михаилов.

Команданта српске бригаде која је у две колоне пошла у бој несам видео, јер од ње прође поред нас само два батаљона, и на челу те колоне беше подпуковник граф Кановницин, велики, крупан и дебео младић, са врло симпатичним лицем, и врло финим понашањем.

Чим се та наша одељења спустише низа страну онога виса на коме смо ми код батерије стајали, осуше се у доњи плотуни, који одјекујући по оној шумом обра-

слој долини много страшније звечаху за онога који слуша изван борбе, него за онога који се налази у узбуђености саме борбе, бар се то на скоро потврдило

Страшни плотуни с којима Турци дочекаше наше прво одељење није ни мало заплашило наше „пластуне“, јер не прође дуго а по шуми испод наших ногу захори се громовито: „Ура! ура!“ и линија барутнога дима који се из шуме подизао на ономе месту где су од прилике могли бити Турци, стаде се све више пењати на вис, на коме стајаше Сулејман-пашино крило, а то беше јасни знак, да је наша шака руских добровољаца потисла Турке, пошавши сигурно „на штики“.

Видећи да се пешачка борба у велико развила, а још нема ни једне патроле рањеничких носилаца да прође за на бојиште, ја пошљем једног кавалеристу из ђенералове свите да доведе са завојишта што више патрола.

Али пре него што се тај кавалерист вратио с болничарима, одоздо се помолише четири руска добровољца носећи некога друга свог на носилама од пушака и грања покривеног црним јапунџетом.

Ја им пођем на сусрет.

— Ето рањени? — упитах поиздаље још.

— Њет, ваше благородије, убит! — одговори један од носилаца.

— Кто такој? — упита Черњајев, који с целим штабом беше пошао такође на сусрет.

— Наш командир с, Ваше Високопревосходитељство! Ето Михаилов-с! — рекоше добровољци тужно и убрисаше сузе из очију.

Јадан младић! Он беше први међу храбрима који пођоше „на штики“ и на „ура“, и први је погинуо. Лака му била српска земља за коју је свој живот положио! Главнокомандујући и цео штаб његов салутираше док су пронели мртво тело тога јунака.

И на борби се опажало да је командир нашег истакнутог одељења пао, јер линија турске ватре поче се опет спуштати на ниже.

Али на скоро пушчана ватра с наше стране постаде двојином јача, и кроз шуму испод наших ногу зачусмо наше трубе где свирају наступање, јуриш!

Трајала је сад борба једно по сахата, и видесмо где се Турци опет почињу пењати уз брдо, али у исти мах опазисмо где се к нама упутио из борбе један официр на коњу, и по његовом седењу у седлу видело се да је рањен.

Кад нам се приближио познадосмо у њему подпуковника Кановницина.

— Граф — рече Черњајев — что с вами?

— Пуља (куршум) в' ногје, ваше високопревосходительство! — одговори Кановницин, мучећи се да сиђе с коња. Ми му помогосмо, и ја одмах стадох му раскопчавати крваве хаљине да нађем рану.

Кановницин беше врло блед, непрестано се крсти и непрестано мрмља:

— Слава тебје господи, слава тебје! —

— Ну ничево, граф — говораше му Черњајев држећи га за руку — ето пустјаки, виздоровјееш и слава богу! А дјело — то, как?

— Их пропаст, Турок — то! Агонь просто адски, ваше в-ство! —

Међу тим ја бејах разголитио рану. Зрно беше projурило кроз најдебљу партију левог бута, али тако срећно да је једва очешао бутињачу.

— Ну доктор, питаше рањеник — а пуља?

— Поздрављају вас, полковник — одговорим му ја — вистрјел на сквоз, пуљи в ногје никако-с њет, кост не тронута! Через три недјели, ви будете здорови! —

Сви му стадоше честитати, а ја извадим из џепа један Есмархов пакетић те му lege artis превих ра-

ну одмах, да не би морао чекати док дође на завојиште.

Пошто је то свршено, Черњајев му прикачи таковски крст на прси, и пољуби се с њиме и ми се сви руковасмо с њим, и он опет узјаха на свога коња, не хотећи примити моју понуду да га на носилима однесу (болничари с носилама беху баш у тај мах стигли) па оде полако пут Шуматовца.

Да би довршио скицу тога поштеног и симпатичког руског официра, само још неколико речи о њему.

Кановницин је из врло добре аристократске руске фамилије, и ако се не варам, кад је дао оставку да пође у Србију био је капетан у царској гарди. Дошавши у Београд видео је, да многи његови другови носе српске униформе по два три чина веће него што су их носили у Русији. Његови су другови резонирали овако: капетан у руској гарди то је равно мајору у руској линији, мајор *царске* војске то ће бити равно барем подпуковнику *књажевске* српске војске, ваљај дакле униформу подпуковника. Кановницин, добричина једна да му пара нема, није хтео кварити адет већине својих земљака који они беху завели у Србији, те и он на тај начин постаде српски подпуковник. У нас није нико контролирао да ли који добровољац-официр руски носи ону униформу, која му припада, и ко би се бактао око тога, кад у нас беше батаљона који не имађаху ни једног официра. Нека су богом просте звезде које су себи пришивали на јаке такви добровољци као што беше Кановницин и њему подобни. А већ о онима другим, којима то пришивање чинова беше главна ствар, не ћемо да говоримо из благодарности спрам оних дивних руских добровољаца који су својом крвљу опрали слабости и пороке неких својих земљака у Србији.

Четири недеље дана после битке на Пруговцу, видим ја грофа Кановницина опет у нашем штабу.

- Од куда ви г. граф? — упитах га зачуђено рукујући се њиме — како ви смете да се вратите пре него што ваша рана зарасте?

— Драги докторе - рече Кановницин - ваш је први завој био тако добар да сам тачно по вашем проroштву, за три недеље оздравио, па онда сам читавих 10 дана украо од службе (јер сам знао да се међу тим ви овамо не бијете), скочио сам до у Беч, окупао сам душу 2—3 пута у мору божанствене музике у бечкој опери, и me voila! Зар сте ви држали да и ја спадам у ред неких наших земљака, који само дођу да добију таковски крст (получић Таково) па да се одмах врате кући?

Чим је граф Кановницин био рањен и оставио своје батаљоне, поверивши команду сигурно неком старешини народне војске, јер осем графа не видех ни једног официра више у његовим батаљонима кад су прошли, ни руског ни српског, настаде оно што се могли ишчекивати, наши се војници растурише по шуми....

Турске трупе потераше их уз брдо право на нас, и већ почеше фићкати турски куршуми преко наших глава.

— Брже дајте тај и тај батаљон! викну Черњајев.

3—4 ордонас-официра јурнуше да потраже те батаљоне, али пре него што су се они вратили с трупама, спасе нас она друга колона поменуте бригаде из које Кановницин беше добио два батаљона. Та друга колона наша беше се спустила низ брдо много даље, у десно од нас, па се непримећено од турскога фронта беше приближила Турцима баш кад беху притеснили она два Кановницинова батаљона, и осу на њих такву ватру из ненада, да се Турци на врат на нос повукоше опет на свој вис, и пешачка борба у центруму престаде за неко кратко време. Батерије су настављале свој посао, и у опште тога дана, од јутра до мрака, артиљеријска борба на оној огромној дугачкој линији од Рсаваца до Прћи-

ловице, беше највеличанственија војничка сцена коју сам ја икада видео.

Кад престаде пешачка борба у центруму, ђенерал посла да се прикупе она два растурена батаљона у шуми, и нареди да се људима изда што за јело и за пиће. И он са штабом сиђе до иза пруговачкога шанца (знате к томе шанцу морало се са свију страна *силазити*, тако је наметно био ситуиран) те ту на двоје на троје ручамо.

Међу тим на нашем левом крилу тукла се Хрватовићева војска непрестано, а и на нашем десном крилу сипао је ђенерал Протић ватру из својих 38 топовских грла (да ли је он слао нешто пешадије у атаку, и да ли је то у опште било у диспозицији, не знам) а на прћиловачким висовима непрестано се дижу оне округле гомилице дима барутног, које нам доказиваху да и тамо битка траје.

Еле и Черњајев одмах после подне пошље нових трупа да нападну лево крило Сулејманово, односно на центар Ахмед-Ејубов И опет је пешачка борба била променљиве среће, час наши потисну Турке, час низами потисну наше батаљоне.

Черњајев је с нестрпљењем погледао на свој бинокл пут Ресаваца, јер он очевидно отуда ишчекиваше решење тога дана. Он је сигурно бројао минуте очекујући кад ће оних 21 батаљон ступити у борбу, али од Карађића ни трага ни гласа....

Сунце се већ у велико било почело клонити западу, кад догалопира један официр из прве бојнице, па као без душе задијано говори:

– Ако бога знате, г. генерал, шаљите што скорије помоћи, иначе смо изгубљени! — и он салутира, окрете коња као да хоће да га сломије, и каријером оде натраг у линију.

— Помоћи, помоћи! — чупао се ђенерал за косе — одакле ћу да узмем ту помоћ!.... У данашњој борби

остати без својих 21-ог батаљона, ето ужас што такоје! — па онда окрете око себе — где су господа ордонанси? Ах да, ја сам их сам растурио да траже ако игде има још што трупа на расположењу.... —

Срећом у тај мах наиђе један батаљон из оне шумице где је било завојиште. Черњајев као да га сунце обасја (сиромах главнокомандујући беше дочекао тренутак да се радује једном батаљону као читавој војсци), он се окрете нама па рече:

— Онај батаљон нема ни једног официра, а цео штаб је готово растурен. Г. Тодоровић, узмите тај батаљон право онамо одакле су нам тако журно искали помоћ! —

И Пера Тодоровић бивши уредник „Старог Ослобођења", узјаха на свога коњића, одкаса пред батаљон, узе га под своју команду, одведе га команданту који беше послао за помоћ, предаде му га у највећој ватри, и врати се к нама да јави ђенералу како је извршио заповест. Черњајев му одмах прикачи медаљу за храброст, и доиста за човека, који се дотле бавио са теоријама Прудоновим, Марксовим итд и јесте требала приличнa доза храбрости да тај задатак изврши под оним околностима.

Међу тим викну Черњајев свога Аксентија да му донесе чашу вина.

— Залепио ми се језик за непце! — рече он мени као у разјашњење.

Тек што је ђенерал почео да пије а случајно погледа на оно место где смо пре подне стајали, и он баци чашу од себе, да је прсла на хиљаду комада.

Зачуђено погледасмо сви на ону страну, и видесмо да Мостићева батерија каријером одступа са позиције.

Черњајев није имао каде да тражи свога коња, него онако из места потрчи колико је игда могао на сусрет батерији а ми за њим.

Кад је угледао командира батерије, он још онако истрке виче.

— По чијој сте заповести одступили, г. капетане?

Г. генерал, браљаше се Мостић зауставивши своју батерију — турски стрелци дошли су на 50 хвати до батерије! —

— Колико вам је погинуло људи из послуге, колико коња из запреге? — питаше даље ђенерал шкрипећи зубима од љутине.

Мостић рече цифру, али ја је несам запамтио.

— А јесте ли барем три пут опалили картечом пре него што одступите? Која ми је вајда ако ми спасете мртви метал, кад ми напустите важну позицију. Шта ће ми ваш мртви метал после, ха? Одмах се вратите на позицију, јесте ме разумели, одмах! —

— Молим, г. генерал, — рече капетан Мостић, — батерија ми нема ни једног човека заштите, дајте ми заштиту барем! —

— Трчите, господине, — рече ђенерал на то једном ордонансу из своје свите, — те доведите ону чету из шанца. Ево вам заштите, г. капетане, — додаде за тим окренувши се Мостићу.

Овај поздрави главнокомандујућег сабљом, окрете батерију, и оде на ново на своју позицију, коју без икакве сметње на ново заузе, и на ново отпоче ватру. Мало после стиже му и заштита.

Та чета другокласаца, која беше посада пруговачког шанца, била је последња чета, коју је ђенерал Черњајев у том тренутку имао под руком, и да у том одсудном тренутку он није показао толико присуства духа, и да се није десио на томе месту, Турци би исто вече продрли још један пут Пруговцу.

Чим се повратила Мостићева батерија на позицију, битка пође на боље, нарочито се мајор Коста Протић одликовао с његовом ваљевском бригадом, тако да смо

пред вече у центруму целе бојнице одсудно били притисли Турке, али она магла која пред вече паде прекрати борбу и код нас и на целој линији, као што беше прекратила код Хрватовића.

При свем том што је свршетак борбе у центруму био по нас добар, опет се наше трупе повратише из бојнице измешане као каква слика у калеидоскопу. Ни једна чета није била заједно. Првокласци, другокласци, пионери, болничари, коњаници, све је било pêle-mêle, и кад се смрче, око ватре код које је седео главнокомандујући са својим штабом, упалише се стотине ватара, као звезде на небу, и око сваке ватре готово беху престављене све трупе, сви родови оружја. Беше то величанствена слика, та непрегледна маса логорских ватара, које се упалише и с наше и с турске стране. По тим ватрама могло се на далеко видети, које положаје заузима једна, а које друга војска.

Неко примети ђенералу да би требало одмах колико толико групирати наше људе, који сеђаху око ватара више по личном познанству и по роду из једнога села или из једнога краја него по роду оружја, групирати их барем по главнијим командама, јер ако Турци ноћас покушају какав препад на нас, онда ће настати хаос.

— У томе смислу знам ја Турке боље; — рече ђенерал — никада они не праве ноћне препаде, а и сутра ако они нападају, не ће пре него што трупе добро нахране, а дотле ћемо ми имати доста времена да уредимо наше трупе. Пустите их да сада штогод повечерају и да се одморе! —

И доиста људи беху тако страшно уморени од данашње борбе, да би их било грехота кретати.

Те тако ми обратисмо нашу пажњу к самовару, у коме је већ вода врела. Интересантно је било видети те ноћи главни штаб моравско-тимочке војске.... У среди повелика ватра, у коју су до зоре бацане суве врљике,

како се целу ноћ не би ватра угасила Не далеко од огња беше распрострт ђенералов ћилим и Черњајев седи на једном јастуку и око њега виши официри. Десно и лево од ћилима заокружили су целу ватру остали официри штаба, па како их беше много, лежали су сви око ватре, као шпице у точку око главчине, главу к ватри, ноге у поље, и већина их је лежала на трбуху подбочивши главу обема рукама.

Логорске ватре имају ту особину да блештавим сјајем обасјају ону страну човека, која је ватри окренута, а за један корак даље таква је помрчина, да онај који прилази ватри ништа не види осем лица оних који су око ватре, и врло им често стане на ноге, тако да се из нашег зракастог круга око ватре често чуло: „Ајао! Зар си ћорав? Што не гледаш куд стајеш?"

Черњајев баш се беше сагао да на колену потпише некакву заповест, кад ал' некакав војник, идући к нашој ватри удари га коленом у леђа. па онда метнувши му руку на раме рече:

— Чујеш, земљаче, дајде ми, бога ти, један упаљен ивер из ваше ватре да и нас неколико наложимо једну!

— Что такоје? — питаше нас ђенерал смешећи се, и кад му преведосмо, он устаде, дохвати једну добро упаљену цепаницу, па је даде војнику, рекавши:

— Вот ћебја, братец!

При том осветљењу ђенераловог лица, војник познаде Черњајева, узе запаљено дрво у леву руку, а десном салутира, па рекавши:

— Хвала, г. Чарнојевићу! — Оде.

Сви су наши војници звали ђенерала „Чарнојевић."

Међу тим логорске ватре имају још једну непријатну особину, а то је што се човек с једне стране пржи, а с друге му зима поред њих, и што њихов дим страшно уједа за очи, те тако се ја извукох из ватре и сазнавши

да за сутра нема никакве нове диспозиције, по којој би мојим санитетлијама имао што наређивати, станем се спремати за спавање. Попих чашу врућега чаја, извадих из бисага моју љуљашку од мреже, разапех је између два дрвета близу ватре главнокомандујућега, надувах мој јастук од каучука, те га наместих у љуљашку, обукох шињељ, а преко њега мекинтош, јер имађах непријатна искуства о ноћној роси у то доба године, па се тако затутуљен и замумуљен прућих у моју мрежу.

Магла, која пред вече паде, беше се брзо растурила, и лежећи онако на леђима, гледао сам небројене звезде, које затреперише на плавом небу, те сјајне логорске ватре небесних армија, које се за моје суморне очи стопише брзо са српским и турским логорским огњевима у једно једино море тајанствене светлости ноћне... Разговор из „штаба", жагор и брујање из нашег логора свуда у наоколо, чинило ми се, да чујем из све веће и веће даљине, и најзад не знам од куда ми паде на памет рефрен једне бечке народне песме:

„I' geh' im Himmel, verkauft's mei' G'wand!" па онда заспах. (НАСТАВИЋЕ СЕ.)

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ.

УВЕО ЦВЕТ

Дуго се поље зелени
У пољу цветак румени;
Крај њега поток ромори,
Жубором шапће, говори:
— Цветићу, тужан не био!
За што си стабло повио?
Што тако тужно миришеш?
А шуштиш, к'о да уздишеш? —

— Поточе, бистри, лађани!
Вѣне ми живот млађани:
Ја љубљах лепу цурицу,
Мирисну, белу ружицу;
Још синоћ моја бејаше
Јутрос је свати узбраше:
Свет ми је срећу однео,
За то сам блеђан, увео! —

ВОЈИСЛАВ.

УСТАВ КНЕЖЕВИНЕ БУГАРСКЕ

Ослобођење Бугарске и привремена руска управа. Познато је, како је у след последњег херцеговачког устанка и сече на Ботаку у Бугарској, Србија у савезу с Црном Гором угазила у рат с Турском и како се после у след крвавог свршетка тог ратовања Русија са осталим европским силама старала, путем дипломатских преговора — (нарочито одлуком на цариградској конференцији и лондонским протоколом) — да склони Порту на извршење извесних реформама у корист њених хришћанских поданика.

Но пошто се и ови дипломатски покушаји за мирно решење страховитог „источног питања" о јогунство стамболске владе разбише, — која је ђоја својим величијем и својим неодвисним положајем сама позвана да се о судби својих верних поданика очински стара — онда се цар Александар, следствен свагдашњим својим жељама и свога народа за олакшање тешке судбе подјармљених суплеменних народа реши, да сам на своју руку силом оружја своје племените тежње оствари.[1]

Царска заповест „марш преко границе" као муња прохујала је од Дунава до кршна Кавказа и 12-ог априла 1877 год. храбри руски пукови одушевљени за ослобођење „браће хришћана" прелазе границу.

Какве је грдне напоре и муке војска руска у прошлом рату поднела, каквим се најпосле сјајним војеним успесима њени трудови крунисалц, и шта је из свега тога дипломација најзад испословала, нама је добро познато. Познато нам је, да су жеље и намере цара-ослободиоца „за олакшање и ујемчење судбе хришћанских народа у Турској" постигнуте само у неколико и не баш донде, докле је то оружје његово у његових савезника војске засекло. Босна и Херцеговина, за чију жалосну судбу цар такође у прокламацији уздисаше као и за Бугарску — промени само господара, а остале хри-

[1] Манифест ратни издан 12-ог априла 1877 г. у Кишињеву.

шћанске покрајине остадоше у варљивој нади да добију реформе, на што је хришћанска Европа Порту обвезала.

Према хришћанској и племенитој цељи рата и штаб се царске војске још у Кишињеву тако организирао, како би у стању био, да оне пределе и народе, које војска оружјем ослободи, одмах уреди и администрира према њиховом будућем положају, независном од Порте. Књазу Черкаском, с целим својим особљем, који је био у штабу главнокомандујућега великога књаза Николе, стављено је у задатак да то изврши.

И доиста чим је руска војска прешла Дунав, одмах је за њоме у ослобођеним местима Бугарске, увођена најнужнија грађанска управа.[1]

Успеси војске били су колебљиви и главна је брига била да се они осигурају и за то у прво време местна администрација остављена је као што је и под Турцима била, само су на управна места постављени били или руски чиновници или људи од поверења из народа. —

Штаб књаза Черкаског међу тим неуморно је прибирао нужне статистичне и обичајно-правне податке за будуће уређење ослобођаване Бугарске. И после свето-стеванског мира ваљало је живо настати око тога.

Али баш на дан закључења св. стеванског мира књаз Черкаски напрасно умре, и за царског комисара у ослобођеној Бугарској постави се књаз Дондуков-Корсаков са привременом владом састављена из пет одељења, за војене, спољне, унутрашње, судске, финансиске и црквено-просветне послове.

Царско намесништво имало је за свој организаторски рад време од две године; за то се држало, да ће рахат свој посао по простраио састављеном плану извршити и да ће читаву прву годину окупације само на прибирање и проучавање потребног материјала провести, који би за тим као грађа за израду разних уредаба и прописа послужити могао. —

Али берлинским уговором св. стеванска Бугарска је уништена и само онај простор њен, што је био у непосредној власти руске војске — осем једренског вилајета — на два опет дела подељен — садашњу Бугарску и Источну Румелију —, добије више мање независан политичан положај од Порте. Тачке 3—7 берлинског уговора

[1] Каква разлика у напретку словенске идеје за последњих педесет година! Војска Дибићева Забалканског, стрељала би сваког «бугарског бунтовника», који би се користио успесима руског оружја да покуша ослобођење своје заробљене отаџбине.

определљује начин, како да се уреди и привремено управља новоснована кнежевина Бугарска. Тачком 6-ом остављено је истина Русији право, да преко свог комисара привремено управља Бугарском, али под контролом ad hoc уговорних сила преко њихових представника, и то само за 9 месеци.

За то је царски комисар похитао, да и ради једнообразности најнужније уредбе по свима струкама за Бугарску и Источну Румелију и изради и да ове, а на првом месту устројство војске уведе у живот пре него што се европска комисија за устројство Источне Румилије састане.

О овим привременим уредбама и правилима царског комесара, ми ћемо доцније говорити кад буде томе места, у колико би иста и даље имала своје важности, а сад ћемо на првом месту да говоримо о уставу Бугарске кнежевине.

Уставотворна скупштина. И св. Стеванским уговором (чл. 7) и берлинским такође (чл. 4) предвиђено је, да ослобођена Бугарска треба да буде *уставна* кнежевина, и тамо је још прописано, како ће се у Трнову сазвати народна скупштина, да устав земљи изради.

За то царски комисар, пошто је Бугарској дао нужно привремено уређење на измаку своје управе, сазове уставотворну скупштину за 10. фебруар у Трнову.[1]

У својој поздравној беседи комисар вели о поднесеном пројекту устава да је то само један *програм* израђен ради олакшице скупштинског рада, и да су у њему изнесена начела, која су му се као најчвршћа и најтрајнија залога за народно благостање учинила. Али у исто време комисар додао је, да им поднесени пројекат ни најмање не смета у слободном исказивању својих мисли, кад се стане претресати, имајући на уму, да је будућност и срећа Бугарске сад у рукама њене скупштине.

Ослобођена од вековног ропства Бугарска сад се овим свечаним актом царског комисара први пут *сама себи оставља*. Поднесени, његовом привременом владом израђени пројекат устава, доиста је

[1] Трновску уставотворну скупштину састављали су:

а, 118 по положају и по звању као: више свештенство, више судије, председници првостеп. судова и управитељ савета;

б, 89 чланова, што их је народ изабрао;

в, 3 представника бугарских корпорација и то: 1 у земљи и 2 ван Бугарске; и

г, 20 чланова, што их је изабрао царски комисар по својој увиђавности Међу овим последњима био је и Петко Славејков, доцније један од главних вођа либералаца.

био добро и савесно израђени програм за рад уставотворне скупштине. Од тог програма скупштина је у доцнијим својим одлукама у врло важним тачкама битно одступила, а комисарова влада није ни најмање сметала слободном претресању и решавању скупштинском.

Пошто се уставотворна скупштина конституирала прва јој је тежња била, да једним мемоаром управљеним на све европске силе разложи неправедно и неприродно стање бугарског народа, у које га је берлински уговор ставио и због тога изјављује сумњу, да је једном делу ослобођене Бугарске могућно дати правилне и трајне установе, док се и остали делови не би ослободили. Прве најватреније беседе (н. пр. Балабанова, Стојилова и других), биле су све у том смислу, а председник скупштине бивши бугарски ексарх Антим, плакао је цитирајући свето писмо о страдању народа.

Но како је скупштина позвана била само ради израде устава, то царски комисар није могао одобрити, да се она и другим стварима занима, — за то је даља дебата о намераваном мемоару морала престати, и скупштина се за тај пут задовољила што је жеље, тежње и тегобе бугарског народа од чести могла изнети у адреси књазу - комисару у многобројним изјавама захвалности, управљеним од њене стране на многе важније личности у Европи, који су се за бугарско ослобођење и бугарску ствар заслужни учинили.

Кад се хтело приступити послу око устава, онда је најпре изабрана комисија од 15. чланова за преглед и оцену поднесеног пројекта.

Чланови будуће „либералне" партије нису били у већини и зазирали су од подобне комисије, па су за то већином против њеног назначења говорили и гласали. Они су рачунали на већи успех ако пројекат без предходног проучавања и оцене у комисији одмах цела скупштина у претрес узме. Али комисија је најпосле са једва неколико гласова преко половине скупштинара изабрана и то из чланова којих се „либерали" највише бојали. Пошто је комисија поверени јој посао свршила, она је о томе поднела скупштини свој извештај, и ево како она у том извештају мотивира у опште своје гледиште на будуће бугарске државне установе.

„Проучивши озбиљно и темељно стање и потребе народа и узевши у обзир да у свакој политичкој организацији треба избегавати крајности, да прелаз из ропства к самоуправи треба да је поступан, да Бугари за време турске владавине нису имали никаквих политичних права и да упражњавање ових права захтева известан степен умног и нравственог развића, да самоограничење, поштовање власти и њени и њених представника јесу неопходни услови за једну слободну владавину, најзад узевши тешке обвезе које падају на терет наше нове

управе како спољно тако и унутрашње, — узев све то у обзир, комисија је мњења, *да кроз бугарски устав треба да веје дух разумног конзерватизма*, па да нам правитељство буде чврсто и снажно."

„Нашем уставу и нашој будућој управи треба да је задатак, да васпитају наш народ у поштовању закона и да га за кратко време спреми, да се са оном слободом користити уме којој најпросвећенији народи теже. Комисија сматра прве године бугарског политичног живота за врло опасне, јер за раније неспремљени прелаз из бившег деморализујућег ропства у један независан самосталан положај може у нас да изазове појаве противне сваком реду и свакој истинској слободи."

„Ето за што комисија држи, да Бугарска треба да има такав један устав, који ће гарантовати народу његова права, који ће положити здраву основу за његов слободни развитак, а у исто време да да̂ влади нужне снаге у кругу њене надлежности".[1]

Полазећи са овог гледишта на будуће бугарско државно устројство и њене установе, комисија је редом преправила све одељке предложеног устава и са малим изменама нашла је, да он одговара потребама грађанске *једнакости, слободе и самоуправе*, али да за веће учешће интелигенције у законодавству и за већу сталност овога, комисија је својом већином предлагала, да се у место од владе директно назначених и вирилних (по звању) чланова Народне Скупштине — установи још *сенат* (горњи дом), а скупштина да буде састављена само из народних посланика.

Од оног дана кад је пред трновску скупштину изнесен извештај одбора петнаесторице, датира се начелни раздвој бугарске интелигенције на две политичне партије, на конзервативну и либералну.[2]

Пошто је известилац комисије прочитао извештај, устао је Петко Каравелов те у кратком али узбуђеном свом говору осуди тај извештај, како у њему „нема ни логике, ни политике ни граматике" и за то је предложио: да се стави у протокол да комисија, за коју је и он гласао, није оправдала скупштинско поверење и да се скупштина стави у „status quo ante comissionem" пошто онај извештај врати комисији као њену књижевну својину.

По што је за тим комисијски извештај осудио и Петко Славејков, у своме пуном народног хумора и досетака говору, онда га

[1] Протоколитѣ на учередителното Българско народно Събрание, стр. 8. —

[2] По својој речитости и образовању као прваци конзервативне партије појавише се Балабанов, Стојилов, Греков, владика Климент, Начовић и Икономов. Међу либералима пак Цанков, Каравелов, Славејков и Стојанов својим одсудним утицајем истакли се као главне вође и као народни трибуни.

је скупштина на предлог оба ова говорника одбацила и решила, да пројекат устава у непосредни претрес и решење узме.

Од тога момента Каравелов и Славејков, као вође либералне партије, повели су за собом већину трновске скупштине. Скупштина је за тим, претресајући тачку по тачку владиног пројекта, доносила решења у духу њихове партије.

Тако је н. пр члан, ко може бити члан народне скупштине измењен тако, да су владини и вирилни (по звању и службеном положају) чланови са свим отпали и остављени су само слободно од народа изабрани.

У члану о слободној штампи одбачена је примедба, да ће се о њој нарочити закон издати.

Читава глава о државном савету, његовом саставу, правима и дужностима, из пројекта је избачена.

Члан о иницијативи предлагања закона, која је по пројекту остављена била владаоцу, сад је допуњена тиме, што је то право предато и скупштини.

И најзад засебан мотивиран предлог дванаесторице из некадање комисије за преглед устава о увођењу *сената* (горњег дома), поново је одбачен.

Против свију ових измена у либералном духу, као против неограничене слободе стастанака и удружења што је и у самом владином пројекту стојало, протествовали су на писмено сви архијереји и главни чланови од конзервативне партије. Но овај протест остао је у скупштини без последица, јер је скупштина остала при својој пређашњој одлуци и у другом читању у горњем смислу исправљен устав одсудном већином примила.

Сматрао сам за нужно, да ово до сада речено наведем, да би читаоци знали, како се до садашњег бугарског Устава дошло, а сад ћемо прећи на сâм тај основни закон земаљски.

Бугарски устав

Бугарски устав, — или као што га је трновска скупштина назвала туђим именом „Конституција", подељен је на 22 главе и 169 чланова, који у главном наређују:

о земљишту кнежевине,

о кнезу и његовој власти

о вери,

о грађанским правима и дужностима,

о скупштини, и

о управној државној власти и правитељству.

О земљишту. Бугарска је монархија наследна и уставна с народним представништвом.

Земљиште кнежевине без пристанка велике народне скупштине не сме се преиначити, али исправке границе, у колико не би вређало интересе пограничних становника, може одобрити и обична скупштина.

Бугарска дели се на округе, срезове и општине, а администрација ових подељења устав наређује, да се пропише нарочитим законом по начелима *општинске самоуправе.*

О кнезу. Кнез је врховни представник и поглавар земље; његова је личност света и неприкосновена и има титулу светлости.[1]

Законодавна власт припада кнезу заједно са скупштином; он потврђује и проглашује скупштином усвојене законе, које за тим власти у његово име а на своју одговорност извршују.

Кнезу припадлежи право ублажавања казни и помиловања од истих. Право амнестије припада пак њему заједно са народном скупштином.

Даље долазе уставна наређења о наследству кнеза у нисходећој мушкој линији потомства прво-изабраног владаоца;[2] о пунолеству кнажеву у 18 години и ступању на престо; о намесништву кнажевог достојанства из три члана на случај, да после његове смрти остане малолетни наследник, и ово намесништво кнез сам по одобрењу велике скупштине завештава; даље о цивили-

[1] Ово опредељење о титули практиком је обиђено и кнажева је титула у ствари «Височанство».

[2] Прво-изабрани је владалац сада владајући кнез Александар I-ви, принц Батенберг из племена владајуће лозе у немачкој кнежевини Хесен-Дармштату, и братучед пок. руске царице Марије Александровне.

сти кнажевој, а плату престолонаследника, кад постане пунолетан, опредељује редовна народна скупштина. За наменснике могу бити назначени министри, чланови врховног суда или лица, која су у тим звањима раније беспрекорно служила

О вери. Владајућа је вера у Бугарској источно-православна и кназ са његовим потомством не може исповедати другу веру осим ове. Изузетно се допушта, да прво-изабрани кназ, ако не би био православне вере, може остати у оној, у којој је до избора био.

Остале вероисповеди такође су слободне у Бугарској, у колико нису противне постојећим законима.

Како је бугарски народ пре десет година у својој ексархији добио независну црквену администрацију од цариградске, то је доста трновску скупштину занимало, у какав ће положај сад да се стави црква у ослобођеној кнежевини према ексархији и према Васеленској. И најпосле после дужег саветовања, у коме су наравно највише архијереји участвовали, у уставу донело се овако опредељење: „Кнежевина Бугарска у црквеном односу, састављајући нераздвојни део од Бугарске црквене области, потчињава се св. синоду као највишој духовној власти бугарске цркве, ма где се овај налазио, и преко овога (синода) одржава јединство са Васеленском источном црквом у догматима вере.”

О грађанским правима и дужностима. Сви су бугарски грађани равни пред законом; деоба на класе не дозвољава се.

Титуле благородства и друга одличија, а тако исто и ордени у Бугарској кнежевини забрањени су. Само за војене заслуге и искључно за војена лица оставља се кнаэу право, да установи један знак одличја, какав је већ и установљен.

Даље долазе опредељења, ко је грађанин бугарски како се у поданство ступа и из овог иступа, како се

политичним правима користи само бугарски поданици а странци само грађанским, како само први могу добијати државне службе а други тек по нарочитом одобрењу скупштине, да је право сопствености неприкосновено и да је конфискација имања забрањена.

За тим долазе опредељења о грађанским дужностима да је сваки дужан платити законом установљене дације и сносити државне терете, и да је сваки Бугарин дужан да служи у војсци.

Слобода наставе, збора и договора. Основно образовање (у основним школама) бесплатно је и обавезно за све бугарске поданике.

О штампи устав наређује, да је она слободна. Никаква се цензура не дозвољава и никаква се кауција ни друга ограничења од писца, издавача и штампара не тражe.

Преступи учињени путем штампе, казне се по општим законима и редовним судовима.

Ако је писац познат и налази се у кнежевини, онда се издавач, штампар и разносач не узимају на одговор

Свето писмо, богослужбене и догматичне књиге за употребу цркве и школе, издају се само по одобрењу свет. синода.

Становници Бугарске имају право, да се мирно и без оружја ради претресања ма каквих питања скупљају без претходног на то одобрења. Само скупљање ван зграде на отвореном месту потчињено је полицијским прописима о јавном реду

Бугарски грађани имају такође право, да без икаквог претходног одобрења састављају друштва, само ако цељ и сретства њихова (друштвена) нису од штете држави и не вређају религију и јаван морал.

О народном представништву. И по бугарском уставу постоји двојако народно преставништво: обичне и велике народне скупштине (собранија).

За обичну скупштину бира се на 10.000 становника обојег пола по један посланик. Окружна и престоно место не бирају за себе одвојено.

Право бирања има сваки бугарски грађанин, који је постао пунолетан т. ј. навршио 20 година и који иначе има сва грађанска и политична права.

За посланике пак тражи се још, да није млађи од 30 година и да је *писмен.*

Истина, да је добро и желити је, да сваки народни посланик буде писмен, али тешко је признати ово последње наређење устава, да је основано на правди и грађанској једнакости, а да не говорим да проста писменост код мало у опште школованог народа није још доказ за писменог, да је увек боље обавештен о нуждама и потребама народа, него други свестан и разборит неписмен сељак.

Иначе су избори за бугарску скупштину врло либерални; бирање је непосредно по општем гласању (не преко повереника) и може се бирати сваки осим војника стајаће војске, који испуне горње услове, па и чиновници али ови последњи само не у округу, где су са службом.

За тим устав опредељује, да посланик представља сав народ а не само свој изборни срез, па за то да не може од овога да прима никакве обвезне инструкције, него ће радити по убеђењу и савести; да је личност посланика за пет дана пре отварања скупштине и за време трајање ове неприкосновена и да се у затвор ставити може само за злочинства, која најтеже казни доносе, но и у овом последњем случају мора се од скупштине тражити одобрење да се извиђај и суђење предузети може; да је сваки посланик слободан у исказивању својих мисли, а за преступе предвиђене законом и у скупштини учињене, посланик се само по одобрењу ове на одговор узети може. Посланици се бирају на три године.

Редовна бугарска скупштина по уставу бива сваке године и траје два месеца, од 15-ог октобра до 15 децембра. Седнице њене, по договору с књазом, могу се преко овог рока продужити.

Скупштина се указом књажевим сазива у место, које он означи.

Сазвану скупштину књаз може одложити на два месеца, али ново одлагање у течају исте године може да буде само по пристанку скупштине.

У случају сукоба између владе и скупштине, књаз може ову и да распусти. Тада нови избори имају се извршити у течају два, а сазив нове скупштине најдаље за четири месеца од дана затварања распуштене.

Посланици скупштински не могу држати седнице скупштинске пре него што их књаз позове (пре сазива скупштине), нити после закључења, одлагања или распуста ове.

За тим долазе опредељена устава, да се скупштинари пре отварања скупштине закљињу на верност уставу и Књазу, а духовна се лица не закљињу но у том смислу дају скупштини свечану изјаву. Књаз отвара и затвара скупштину лично или преко лица које сам на то овласти. При отварању у престоној беседи представиће се стање земље и споменуће се предлози, који се имају скупштини поднети; да се на престону беседу одговара адресом, и да се одмах после отварања скупштине под председништвом најстаријега по годинама бира сталан председник, подпредседници и секретари.

Кад се желило уставом да пропише напред поменуто, шта би требало пре у пословени ред да уђе, онда на сваки начин није требало пропустити што год наредити и за преглед посланичких пуномоћија. Ово би требало на сваки начин да предходи избору сталног председничког персонала (скупштинског бироа), јер је логично, да посланици пошто су на скупштину дошли треба

најпре да покажу своја пуномоћија, па пошто се нађе, да су исправна, онда као посланици полажу посланичку заклетву и тек после тога могу доносити трајна решења, као што је н. пр. и избор сталног председника и осталог скупштинског персонала.

Ова празнина у бугарском уставу осетила се одмах, чим се прва редовна скупштина састала. Влада је тадашња наваљивала, да се после отварања скупштине најпре пуномоћија прегледају, па онда да се бира сталан биро, јер се може иначе изабрати који би се због неуредног пуномоћија после искључио из скупштине, но већина је скупштине сматрала, да је владин захтев неуставан, пошто се у уставу каже: *чим* се скупштина отвори, *одмах* се приступа избору сталног председника и т. д.

У осталом ова би се празнина у уставу могла попунити правилом о пословном реду тако, да се н. пр. верификација избора изврши *пре* отварања скупштине, а избор сталног бироа да остане сагласан одредби устава *после* чим се скупштина отвори.

Даље долазе у уставу определења, како министри имају право у скупштини да се саслушају; како осем министара то право имају и комисари које би књаз одредио за објашњење специјалних предлога; како скупштина већа јавно, но на захтев председника, министра, комисара или најмање три посланика, седница се скупштинска може огласити за тајну и т. д.

Законодавну иницијативу има књаз и скупштина. Пројекте законске министри подносе скупштини по указу књаза, а сваки посланик може законски пројекат да поднесе непосредно, ако га четвртина од присутних чланова потпомаже. Скупштина има право, да чини измене и допуне на поднесени пројекат, али влада може предлог свој повући натраг, ако се са учињеним изменама не слаже.

Ово пак право владино, да повуче свој предлог пре вотирања, може да постане илузорно увек кад год скупштина хоће, почем сваки скупштинар, потпомогнут четвртином присутних, може прихватити предлог Министров са скупштинским примедбама као свој и као такав скупштини поднети.

За то кад се уставом хтела увести двојственост у законодавној иницијативи, нужно је било имати на уму ову могућност изигравања саме иницијативе, јер то може изазвати озбиљне заплете између два фактора законодавства.

Даље устав опредељује, да кнез одобрава скупштином усвојене законе и решења и да се указ о томе има објавити још у течају скупштинске сесије; да се ни један закон не сме изменити нити допунити без пристанка скупштине осим случаја грозеће опасности отаџбини кад кнез на предлог владин и на њену одговорност може издавати привремене законе, који се првој скупштини на одобрење поднети морају. Но оваки привремени закони никако не могу парећивати нове данке или приреза на народ, јер се ови терети увек са одобрењем скупштине ударити могу.

Тако исто по уставу никакав се зајам без скупштине не може закључити, нити ванредан издатак из државне касе учинити. У случају хитне потребе за ово се сазива ванредна скупштина, али ако би силом околности немогуће било ову сазвати, тада кнез по предлогу владе може одобрити зајам до једног милиона или ванредан издатак из државне касе до триста хиљада динара, под условом, да га прва долазећа скупштина одобри.

О великој народној скупштини. Велика се народна скупштина састаје за решавање важних земаљских питања, која не спадају у делокруг редовног законодавства. Њу сазива кнез, намесништво или савет министарски.

Кнез сазива велику скупштину, кад је потреба, да се отуђи или у размену уступи неки део бугарског земљишта и кад се хоће да изврши каква измена у земаљском уставу. За овај последњи случај потребан је пристанак две трећине свију чланова, а за први (промену у територији) довољна је проста већина присутних посланика.

Намесници књажевског достојанства могу сазивати велику скупштину само ради решавања о промени у територији, а министарски савет такову сазива ради избора намесништва, кад је кнез непунолетан или ради избора новог кнеза кад умрли не остави иза себе наследника престола. И у овом случају за избор намесника довољна је проста већина присутних, докле за избор књаза траже се две трећине од целога броја посланика.

Велику народну скупштину састављају такође непосредним избором одређени народни представници и то у броју два пута већем но што је за редовну скупштину прописано, т. ј. два на 10.000 душа. Она се конституира сама као и редовна (бира свој персонал) и решава само о предмету, за који је сазвана и пошто задатак изврши, одмах се распушта

О влади. По уставу постоје шест министарстава и то: министарство иностраних дела и вероисповеди, унутрашњих послова, просвете, финансије, правде и на послетку војено.

На челу сваког министарства стоји министар, кога кнез поставља и смењује. Сви министри укупно представљају владу (министарски савет) под председништвом једног између њих, кога кнез за председника назначи.

Извршна власт у опште и извршење закона понаособ, припада влади односно министрима, која се под вишим надзором и руковањем самога књаза врши.

Осим тога министарском савету припадају ове особите дужности и права:

1-во Кад владалац премине без наследника или оставивши намесништво у случају малолетства наследника, министарски савет прихвата власт књажевску и врши је, докле се велика скупштина не сазове, да изабере новог књаза или намесништво, што мора да буде за месец дана најдаље од дана, кад он и привремено књажевску власт прихвати.

2-го Тако исто у случају смрти једног од намесника, министарски савет сазива велику народну скупштину за попуњење регенства.

За време док министарски савет врши књажевску власт, министри се не могу мењати.

Министри су одговорни за свој рад књазу и скупштини. За то сваки указ или наредба књажева мора да је према-потписана од надлежног министра.

За издајство земље или књаза, за повреду устава или оштету државних интереса из користољубља, скупштина може решити, да се министар стави под суд. Предлог за давање под суд треба да је потписан најмање четвртином, а решење о томе, да је одобрено, најмање две трећине приступних чланова.

Министре суди нарочити државни суд, за који ће се нарочити закон издати.

О изменама у уставу. Напред је речено, да измене у уставу решава велика народна скупштина са две трећине свију чланова.

Предлог за измену устава може чинити књаз или редовна скупштина на начин прописани за подношење обичних законских пројеката.

Ово је у главноме суштина бугарског устава. Читалац може из овога досадањега и онога што о другим конституцијама зна, да изведе закључак, да устав младе кнежевине Бугарске долази у ред најлибералнијих. Он је у осталом много сличан с нашим, по коме је првобитни пројекат и израђен био. Србин у Софији.

НАГРАИСАО

ПРИПОВЕТКА ИЗ НАРОДНОГ ВЕРОВАЊА

—

I

У далеку није било онаког домаћина као што беше Миладин Малешић у Лајковцима. Стоке доста, баштине доста — свега доста.

Кућа му беше некако на сред села.

Одмах изнад ограде горе почиње шума: најпре буквик, па грмљак, па даље јелашје, па још даље борје, и све тако до на врх Маљена, до оног чувеног хајдучког извора, што на врх планине, на једном пропланку, извире испод оне усамљене јеле, одакле се, кад је дан чист и ведар, види доле сва Посавина и чак Сава, како се вијуга и беласка у оном плавилу, као год да си платно простро.

Поред куће одмах с десна тече поточић чак озго из буквика. Одатле чељад захвата воду, што јој треба за кућу. Мало ниже, доле испод вратница, извире испод једне букве мален изворац, хладан као лед а бистар као суза. Одатле чељад доноси воду за пиће. С леве стране и доле испод куће велики је и густ вотњак. У дну вотњака до вратница има једна зграда, начињена од јаких растових брвана, а покривена клисом. Зграда је управо на два спрата. Доле се држи бурад с вином и ракијом; готово то је као неки подрум. Одмах поред врата од тог подрума иде се уз косе дрвене степенице на горњи спрат. Горе је као мала диванана, па предсобље, па соба наме-

штена: застрвена ћилимима, наоколо миндерлук такође застрвен ћилимима, и шареним јастуцима. Ту се обично уводе гости на конак или на дочек. У оном предсобљу има један капак, те се озго може низ друге мале степенице такође од древета сићи доле у подрум, а да се не отварају она врата доле с поља.

Осим те зграде има још и ово: пећ зидана с десне стране поред куће до оног поточића; мало ниже доле вајат за чељад; с леве стране, готово у средини воћњака повелики амбар, и чак у крају даље иза оне зграде, што је и подрум и конак — велики кош за жито.

Све је то у једној повеликој огради, што би се у вароши звала „авлија". Испод ограде доле до реке ливада је. Остало имање: њиве, виноград, ливаде, то је растркано по селу овде онде; нешто је чак и горе уз Краварицу готово у самој планини, код Змајевца, извора што се тако прозвао још онда кад су се ту змајеви купали и кад се могло наћи од њих отресина.[1] Одавна већ нико не памти да је ко нашао змајевих отресина на том извору. Свет се данас изопачио, па ни змајеви не долазе више.

Кућа Миладинова не беше толико задружна. Он, његова Тиосава, окретна и као кремен жена, његова два брата Живан и Рашко, таман момци за женидбу, и Спасоје већ давнашњи поштен слуга у кући Миладиновој. То беше сва задруга. Па ипак је Миладинов виноград први опрашен у селу, ливада прва покошена, летина прва срећена.

Ниси могао у далеку наћи Миладину равна ни по вредноћи, ни по разборитости, ни по наочитости. А што је тек речит био — прођи се! Тако је умео лепо наме-

[1] Змајеве отресине, по народном казивању, налазиле су се обично код извора планинских где се змајеви купају. Отресине су од прилике онаке као крљушт рибља, само много сјајније и чистије. Ко то нађе, носи поред себе ушивено у појасу или у нарочитој амајлији, простој кесици од платна сашивеној на три ћошка, коју обеси о врат тако, да му дође с леве стране под пазухо.

штати и смишљено говорити — рекао би из књиге чита Два пут је био и кмет у Лајковцима. Али од како се једном тешко поболе, од онда — ни дај боже да је онај Миладин! Са свим се човек промени: све ћути слабо се и разговара, па и што рекне све некако сплетено и замуцкује; па и у лицу је увео, па и отромио је куд камо је заостао иза некадашње своје итрине и вредноће. Често су га људи жалили и често би рекли: „Боже вољани, шта се учини од онаког човека!"

II

Било је некако уз међудневицу. Цео боговетни дан прележао је Миладин, под великим орахом ниже куће, као у неком бунилу. Његова Тиосава готово вазда не одмаче од њега. Нудила га је, питала: би ли ово, би ли оно? Аја, он се само мало као разбере, погледа је, јекне: „баш ми пукоше крста!"

Кад би сунце на смиривање и кад кокоши почеше седати на седало, зовну га Тиосава:

„Миладине!"

Он ћути и дише јако.

„Миладине!"

Он се као прокртољи и рече:

„Шта је?

— Оћеш устати мало?

— Баш ти не могу.

— Устани, устани, Миладине! Кокоши седају, сунце се смирује.[1]

— А зар је сунце већ на заходу?

— Боме јест. Још мало па ће ево и сутон".

Миладин се упе свом снагом, придиже се и седе, па хукну и рече:

[1] У то доба не ваља никако лежати ни спавати.

„Баш ме свака кост боле!

— Проћи ће, ако бог да! А би ли што вечерао?

— Ништа не могу. Донеси ми само хладне воде, па да легнем"....

Брзо му Тиосава донесе хладне воде. Он се напи добро. Кад одујми стресе се и учини: „Ох, баш као на врело гвожђе!" Тиосава га полако придиже и уведе у кућу, намести му постељу и он леже....

Око неко доба ноћи прену се Тиосава, кад има шта видети -- врата кутња широм отворена! Погледа да види ко је то изишао — кад нема Миладина! Зовну она једном: „Миладине!" па онда јаче: „Миладине!" Аја, не одзива се. Брже устаде, запали зубљу луча, па изађе пред кућу, загледај тамо, загледај амо — нема га! Зовну опет једном два, не одзива се.

Тиосава онда викну своје девере: „Живане, Рашко!" Брже они изиђоше из вајата, пробуди се и слуга Спасоје; сви зађоше тражити и звати Миладина. Обиђоше готово сав вотњак, поред потока загледаше, тражише око пећи, око амбара, око коша, доле око зграде — нема нигде. Тиосава поче већ да кука. Утишавају је Живан и Рашко, да се не буни село. Не можеш је утишати, запêва иза гласа и туче се у прси. Тражише они још, надвириваше се и преко ограде, доле у ливаду, горе изнад куће у шуму; гледаше доле око извора малог — нема га баш никако. Зваше га што игда могну викнути — не одзива се.

„Их по богу, куд се тај човек дену! учини Живан.

— Та да је колик игла нашли би га! рече Рашко.

— Да видимо још око зграда.

— Ајде да видимо!"

Опет одоше тражити око коша, око вајата, око амбара, подвириваше се оздо да се почем није подвукао. Нема га! На послетку дођоше опет доле оној згради, загледаше, загледаше. Док ће тек учинити Рашко:

„Море, Живане, нешто светлуца унутра!

— Загледај де боље!"

Рашко стаде завиривати кроз брвна а и Живан. „Свећа бога ми! Ево га унутра!" учини Живан. „Миладине, Миладине!" викну Рашко и поче гурати на врата; врата затворена. „Дај кључ, Тиосава! повика Живан; а ти, Рашко, види де да није озго ушао." Брже се Рашко попе горе — кад али онај капак отворен. „Ајде овамо, Живане, ево га доле!" Устрча горе и Живан па почеше да силазе низа оне степенице унутра. Кад доле, а Миладин се онако, само у кошуљи и гаћама, шћућурио крај једног бурета, у руци му свећа, па само гледи узверено. Они ближе њему, а он се све почучке измиче и крије око буради. У том и Тиосава отвори доле врата. „Миладине, море! шта радиш ту?" Стадоше га звати и питати. Он се само крије, звера и дркће као прут. Ухватише га Живан и Рашко за руке; он се упе отимати — не да се с места кренути. Припоможе и Спасоје, те га једва извукоше одатле и одведоше, готово однеше на рукама горе у кућу.

Кад га спустише на постељу, он се шћућури опет, па само звера и као хоће да бежи некуд. Опет га они зваше и питаше. Ни речи да бекне — рекао би и не чује их. Тако су се до сванућа с њиме бочили и чували га.

III

Сутра дан ето ти комшија и комшиница, питају: шта је то ноћас било, што је Тиосава запевала? Казаше им. Људи се чуде. Неко вели да му треба читати молитву, неко вели да му ваља тражити траву, неко вели да му ваља бајати. А сви рекоше да је он негде награисао, или на чини, или на џиновско или на вилино коло.

Пита једна комшиница Тиосаву:

„А откад је занемогао, јадна?

— Од јуче у јутру, одговара Тиосава кроз плач. Прекјуче је здрав и читав отишао у Ваљево. Рекао беше да ће доћи рано. Чеках га ја до неко доба ноћи. Прође и поноћ — нема га. Кад једва у зло доба отворише се врата. Он уђе унезверен стресе се сав и рече: «што сте разапели оно платно, не може човек ни да прође.» «Какво платно?» учиних ја. Он ништа не одговори него се опет стресе, па рече: «дајде ми воде!» додадох му воде; он се напи и леже. У јутру ни да се макне, све у неком заносу и ватри, кашто се као мало разбере....

— Бога ми награисао, ништа друго! учини комшиница.

— Водите ви њега колико данас још у Крчмар, нек му поп Новак чита молитву, али из оне старе књиге. Оздравиће као од мајке рођен!» рече неко од комшија.

Још премишљаше шта да раде и како да се помогну. На послетку смислише да га воде у Крчмар.

Рашко одмах упреже кола и волове, па изнеше Миладина и метнуше на кола, Тиосава седе поред њега, и одоше најлак пут Крчмара.

Крчмар је на левој страни под самом планином. Мала црквица покривена лисом, до ње има једна зграда где је онда седио поп. Сад ту више не седи поп, него учитељ, од како је код Крчмара начињена школа.

Причају људи да је та црквица задужбина Краљевића Марка. Ту се мало даље од цркве виде и сад поравњене већ са земљом неке зидине. То су, кажу, били подруми Маре крчмарице. Марко Краљевић затекао је једном ту јањичаре како се титрају осеченом главом његовог брата Андрије. Краљевић исече јањичаре, крчму Марину запали, а свог брата сарани одмах ту. После је дуго молио султана да му допусти, да начини своме брату цркву више главе. Султан никако није хтео ни да чује за то. На послетку Марко замоли, да му допусти,

да начини барем црквицу од онолико камена, колико може три пут на рамену донети. Султан му једва то одобри. Марко оде у Крчмар и донесе три пут на рамену камена, те се од тога начини ова црквица....

Око подне дођоше Рашко и Тиосава с Миладином ка цркви. Стари поп Новак узбезкну се од чуда кад виде Миладина и кад му казаше шта је било с њим. Одмах га уведоше у цркву. Ту му је поп Новак читао дугу, врло дугу молитву из неке дебеле, врло старе књиге. Миладин још ништа не зна за се; гледи онако узверено и често се стресе. Кад му поп Новак пружи крст да држи у руци, док му се чита молитва, он се трже плашљиво — бог овде био — као да се плаши часног крста!

По што се очита молитва, попо их лепо поучи како ће чувати Миладина и надгледати га. Рече им да се окану којекаквих гатара, него ако има где какав вешт човек који зна траве или друге какве лекове — нек њега питају.

Они се вратише с Миладином кући

IV

Прођоше већ три дана, а Миладину ни мало боље — све онако како је. Тиосава наваљује, да се тражи кака вешта жена која ће умети заварчити или скинути чини. Рашко и Живан не даду поменути. „Окани се, снахо, бапских послова, већ да тражимо онако каког лека." Тиосава поче кришом од Живана и Рашка доводити сваку жену, и из села и из околине, која је год знала што. О гасише му углевље, о саливаше страву, о бајаше, о заварчиваше, и све — узалуд!

У том ће неко из села рећи, како би добро било однети Миладина на Црквину у очи младе недеље нек ту преноћи, па сутра дан нек се умије пре сунца под оним глогом пред Спиридоновом пећином, нек баци у

воду коју пару и од себе белегу,[1] па нек га врате кући, али никако да се не осврћу.

Шта да се ради? Хајде и то да огледају. Кад би у очи младе недеље Живан и Рашко пренеше Миладина код Црквине.

Црквина, је право од куће њихове, на оној страни преко реке под брдом. Ту има лепа равничица, а на сред ње виде се темељи од старе некаке цркве. За то се то и прозвало Црквина. Кажу људи, да је некакав силан војвода, кад се кренуо са својим атлијама на Косово, свратио у ту цркву да причести војску. Војници су под оружјем ушли на свету летургију и колико су били силни и осиони на миздраке су узимали навору. Још онда рекли су неки старци: „не слути ово на добро!" Тако је и било. Нису се ни вратили с Косова.... То је место сад ограђено и често долазе болесници, те ту леже мало и умивају се на оној води.

Мало више Црквине има једна мала пећиница, колико се човек може у њој окренути. Над вратима урезан је у камену прост крст. Ту је, причају, живео дуго некакав испосник Спиридон, па се по њему и прозвала пећина Спиридонова....

Еле, Миладина су пренели те је преноћио код Црквине. Рано у јутру, пре сунца, умили су га под оним глогом пред Спиридоновом пећином; оставили су на глогу парченце крпице од његове хаљине, и вратили се кући. Добро су се чували, да се нико не осврне.

Али ни то не поможе ништа. Миладину никако да лакне. Барем да проговори, да може казати овде ме и овде боле, па би се онда лакше и нашло лека.

Дан по дан — наминше се три недеље. Док срећом ето ти неког Видака из Жабара; добар познаник, а и

[1] Кад се умије болесник на неком извору, онда ће бацити у воду каку пару и откинути од његове хаљине кончић или крпицу па и то бацити у воду или привезати на дрво ако има близу.

кума се са Малешићима. Кад виде Миладина, он само пљесну рукама и учини:

„Их за бога шта чините! Видите ли да је човек награисао?

— Па тако нам готово свак вели, одговара Тиосава.

— Одмах водите човека Ромом Вуку у Жабаре, нек му то заварчи.

— Ја не знам оће ли бити каке вајде, рече Тиосава; ето смо заварчивали и доносили траве и читали молитву, па ништа

— Какве траве бог с вама! вели Видак. Однесите ви њега само Ромом Вуку, па ако се не врати здрав — ево моје главе!"

У том дођоше Живан и Рашко с рада. Видак заокупи и њих — чисто их стаде карати, што се раније нису сетили Вука, него се човек толико мучи. Они се из најпре као устезаше, па најпосле присташе да и то покушају — ако буде вајде.

V

Роми Вук прочуо се на далеко са своје врачарије и заварчивања. Кућа му је на крај села. Око ње нема никаке ограде; онуд куд је некад било прошће набујао некакав коров и боца готово сврх човека Кућа стара, чађава, покривена кровином; кровина негде нагорела, а негде протрула. Мало даље има још један вајатић, нешто мало тврђи и новији од куће.

Вука су прозвали Роми, што мало нарамује на леву ногу. Беше вам то човек ћосав, ама нигде длачице, до мало обрва. Сув, печен као да је у пајантама висио; лице му оно црно, збрчкано као у бабе. Очи му грахорасте, играју као на зејтину а светле као у мачка. Нос му кукаст, савио се готово преко горње усне. Руке суве као пастрма и црне. А коса му није ни риђа ни смеђа,

него чисто рујева. Ето таки вам је тај Роми Вук, гатар из Жабара.

Вук је самац — нема никаке родбине. Кад му уђеш у кућу слабо ћеш видети што од посуђа, осим једну тестију, два три лонца и чанка, један бардак и још две три ствари. Остало је све спрема за врачбине. О чивилуцима извешани курјачки зуби, зевови, осушени слепи мишеви, некаки замотуљци с корењем и травама, змијини свлакови, читави осињаци и још много којечега, што нећеш видети ни у једној обичној кући. И на последку видећеш и једног црног мачка без белеге, што једнако дрема крај преклада. Осим тог мачка Вук нема никаке друге стоке.

Таман беше Вук ручао мало сира и леба, што му је донела можда нека Жабарка тек руке ради за какву траву или врачбину, — а доклопараше некака кола пред кућу његову. Изиђе Вук на врата, кад али Живан и Тиосава скидају с кола Миладина. Скинуше га и понеше. Вук онда рече: „Унесите га овамо у кућу!" па и сам приђе да им помогне.

Кад га већ унеше, казаше Вуку све како је Миладин занемогао, откад и каква су му лека тражили. Он онда загледа добро у очи Миладину, промрмља сам нешта, па рече:

„Могу га излечити.

— Е по богу да си брат, рече Тиосава; само помози, а већ неће ти од нас бити криво.

— Дела да га пренесемо у вајат. Али морам са̂м с њиме бити."

Пренеше га у вајат. Вук уђе унутра и затвори врата. Живан и Тиосава осташе пред вајатом. Чекаше мало чекаше; Тиосава рекао би на жеравици стоји, нема кад да дочека — шта ће бити. Зађе мало иза вајата и стаде завиривати, нађе једну пукотину и провири. Кад има шта видети! Миладин наги го, као од мајке рођен, стоји

на сред вајата. Око њега обилази Вук и држи у руци некаку кануру пређе, па све конац по конац уплеће око њега отуд — одвуд, па припиње тамо за греду амо за греду, као оно год паук кад вије паучину. Плете тако плете, а све једнако нешта шапуће и по гдекоји пут хукне. Миладин цепти као прут, али чуда — стоји као укопан. Тиосаву подиђоше мравци па махну руком на Живана. Приђе и Живан те провири кроз ону пукотину. Позадуго је вирио, па се тек окрете Тиосави и учини полако: „Бог с нама!" Још су дуго чекали, док се отворише врата на вајату. Изиђоше Вук и Миладин. Миладин тек учини као год кад се човек иза сна разбере: „Ајдемо кући!" Тиосава и Живан и изненадише се и обрадоваше: „Добро је!" учини само Живан, „хвала богу!" додаде Тиосава.

„Ех, ех, учини Вук, чекни, Миладине, мало да се одморимо!" и уведе их у кућу. Ту их понуди ракијом из бардака. Живан сркну мало, Тиосава рече да не пије. Пропита Вук, је ли се Миладин жалио да га боле што.

„Крста и кости — рече Тиосава. ваздан је онај дан јаукао да га то боле.

— Па и сад сам ломан," рече Миладин.

Вук устаде и дохвати један замотуљак с чивилука, извади неко корење и зави у другу крпицу па пружи Миладину:

„Понеси ово! То је трава од улога. Кад буде млада недеља, а ти у три вечера да изедеш ово траве. Један пут на дрвљанику, кад се смирује сунце, једном под седалом кокошијим, а трећи пут узећеш павитину и нађи какву кошчину од мрцине, па привежи павитином кошчину за леву ногу и отиди где под глог, опет кад се смирује сунце, ту поједи траву удари коленом у глог три пут и реци три пут: „улог у глог!" па се врати, али се никако не обзири. Проћи ће све."

И тако Живан, Миладин и Тиосава одоше. Уз пут су запиткивали што шта Миладина, а како и неће — толико време нису речи његове чули; он им је одговарао по мало, али све некако још заплетено и замуцкујући.

VI

Прошло је већ много година, после те несретне болести Миладинове. Рашко и Живан одавно се већ ижениле и дечице стекли. Оно имање готово сами они и надгледају. Миладин им слабо што може помоћи. Од оне болести никако да се опорави и да стане на пређашњу своју снагу. А и онако је већ отромио и остарио, у пола је већ оседио. На језику је остао веома сплетен и замуцкивао је. Обично је ћутао — слабо кад и хоће да проговори коју. А особито кад ко заподене разговор о његовој болести, ту већ ниси могао ни речи од њега ишчупати.

Једном уз месојеђе беху се искупиле комшије код Малешића на игру. Ту се пило, јело, шалило, певало и заметале свакојаке игре. Миладин се беше то вече необично развеселио, чисто оживио, као да му се вратила она некадања снага. Па и не замуцкиваше онако; језик му се одрешио, милина ти слушати кад стане што да прича.

У највећем јеку тог весеља, рећи ће неко од комшија: „Љубаве ти, Миладине, немој ми одрећи што ћу те молити.

— Вала, брате, нећу — само ако могу.

— Е, кад си тако, хвала богу, весео и добре воље, дела нам испричај како си оно — поменуло се не повратило се — награисао."

Миладин поћута мало па рече:

„Вала, брате, ником до јако нисам то казивао Нисам рад био ни да се чељад моја ни ико плаши и јазби. Али баш кад хоћете, испричаћу вам.

— Дела, Миладине, дела бога ти! Баш те ево сви молимо!" завикаше гости

Миладин набра мало обрве, па поче:

„У очи оног дана кад ћу онако љуто занемоћи, одем у Ваљево да купим мало соли и чељадету опанке. Сврати код газде Милића, кад али се њему разболела домаћица. Питам: шта је? „Нагазила, вели, на чини." — „Прођи се, море, кake чини; жена онако занемогла." Не да он ни поменути, него: „чини и чини — ништа друго." И узе ми казивати како је онај награисао онде, овај овде; наприча ми тушта и тма којекаквих чуда. Ту ти се боме позадоцним. Једва у први сумрак кренем кући. Не марим, мислим се, лепо је време, стићи ћу по ладовини полако; а коњ ми је добар.

Изиђем из чаршије и пређем Градац, а све ми једнако на памети Милић и његова домаћица. Примим се на више друмом поред грачанског гробља, не може никако да ми изиђе из главе Милићева домаћица! Бог с нама, јесам ли ја луд, рекох, па почнем размишљати што друго. Тамо амо опет она и чини! Ударим коња бакрачлијом, коњ поскочи у страну и фркну. Погледам ја, а преко пута из гробља, пређе нешто као мачка, није веће. Не би ми баш то мило, али што му драго. Потерах коња брже. Бејах се нешто унезверио. Мало што шушне мени пође коса на више. Дотле сам ишао и по ноћи и поред гробља и преко раскршћа и никад се нисам плашио. Све једно ми је било као и у по дне.

Кад бих иза Бујачића у ону дубодолину, мрачно, боже вољани, као у лонцу. А и како не би било мрачно, кад ту ни дању сунце не огрева. Нагнам коња да пређем преко оног потока, кад коњ фркну па натраг — лепо ме хоћаше збацити. Нагнам ја опет — коњ опет натраг. Загледам мало боље у ону помрчину, кад имам шта видети. Уз онај клен, што је на сред потока на броду, стоји човек право као свећа. Викнем ја: „ко си?"

оно мени одговори: „ко си?" „Ко си, ко си? ја њему, оно мени; тако два три пут. Онда ја прикупим дизгине, па ошинем коња камџијом; коњ ђипи у пропац напред, а ја, некако на дохват ми беше, ожежем оног човека камџијом што игда могах. И у том већ ме коњ изнесе на ону страну. Ништа ти бог не даде — него оно чудо дрекну, е дрекну, људи, бога ми, учини ми се напуни сву ону дубодолину дреком и као да ме хтеде чисто њен зор оборити с коња. У оном страху ошинем опет коња, те избијем онамо на чистину. Кад — онај човек те преда ме: „Удари ме молим те још једном!" Ја ћутим и само терам напред, а он опет пред коња па: „Удари ме молим те још једном!" Не знам ни сам како се та напаст отараси и како стигох на петњички друм.

Једва мало дођем к себи, али ме пробио хладан мртви зној — сав бејах у голој води. Дуну озго с Осоја поладан ветар — чисто се стресох. Ошинем коња брже и терај кући.

Било је око првих петала, кад сам стигао до куће. Угнам коња на вратнице и пођем уз вотњак. Кад коњ застаде. Удри ја бакрачлијом, он се измиче натраг. Какав је сад опет белај! Погледим ја у помрчину кад — запето некако платно око шљива, као ограда, од прилике око половине дебла. Може бити чељаде ми разапело да се суши, па ваљда заборавило унети. Потерам коња на другу страну, — аја ни тамо не може, опет запето платно. Опет мени коса на више — нису чиста посла, мислим! Обишао сам, људи, сав вотњак и нигде да прођем — све само изукрштано платно. Које од умора, које од страха поче већ глава да ми се заноси. У том срећом запева петао. Свега нестаде. Ја похитам пред кућу. Како сам одјахао коња, како сам ушао у кућу — ништа не знам. Једва се као кроза сан сећам, да сам сутра дан лежао под орахом пред кућом и да су ме јако болела леђа и све кости. Ко је био код мене тај дан не знам.

И ништа више не памтим до Ромога Вука, кад сам оно изишао из вајата и рекао: ајдемо кући!.... Ето тако је са мном било!"

После приче Миладинове замукнуше муком сви гости. Дуго су тако ћутали, па мало по мало почеше неки: „Бог с нама! Поменуло се, не повратило се!" и затурише опет шалу и разговор. Тек око других петала разиђоше се.

И сад се види у чаїиру неких Спасојевића у Лајковцима, под самим Маљеном, стара опала кућа, покривена клисом. Већ јој се одавно по крову ухватила маховина, а темељ обрастао у зову и коров. Од осталих зграда ни једне нема, једва се још познаје по мало где су биле. Од оног густог вотњака има још две три у пола суве старе шљиве. То је била некад кућа Малешића.

И дан даљи често се прича уз месојеђе по Лајковцима и околним селима, како је честит домаћин био Младен Малешић, а уз то ће се често испричати и како је награјсао.

Милован Ђ. Глишић.

ЉУБАВ

Кол'ко пута покушавам,
Да не марим за те;
Кол'ко пута покушавам,
Да се мислим на те:
Тол'ко пута одричем се
Убавога света;
Тол'ко пута око мене
Црна смрт облета.

А колико узажелим,
Да ти будеш моја,
И колико у мислима
Љубим уста твоја:
Тол'ко пута свет заволим,
И изгрлим свега;
Тол'ко пута смрт од мене
Окрајчи и бега.

Вл. М. Јовановић.

ДЕСПОТ СТЕВАН ЛАЗАРЕВИЋ

ЗА ВРЕМЕ ТУРСКИХ МЕЂУСОБИЦА (1402—1413)

ОД

Љ. КОВАЧЕВИЋА

(НАСТАВАК)

Марта 1409 (по Орбину) навалише Турци на Србију „*као дивљи зверови плenећи, секући и убијајући.*" Немајући ваља да довољно снаге, Стеван се није ни упуштао у бој, него се повукао испред Турака к северу своје државе. После овог првог напада отпочеше се преговори о миру између браће. Док су ти прогoвори трајали, Вук је преко писама позивао Стеванову властелу да пређу на његову страну, обећавајући јој знатне поклоне, а у исти мах жестоко претећи онима који уза њ не пристану. Таким је начином Вук придобио за се многе великаше Стеванове, особито оне који су били противни угарско-српском савезу, па, кад од преговора не би ништа, он, и по други пут (у јуну), удари на државу братову и допре близу Београда, у који се Стеван повукао био (Гл. XLII, 291). Остављен без помоћи од свога савезника Жигмунда, који је тада имао размирицу с Леополдом, војводом аустријским, и с краљевином Пољском,[30] Стеван је морао пристати на захтев братов, и уступи му јужну половину државе своје.[31] Вук се одсели

[30] Из једне Жигмундове листине, од 14 фебруара 1409, види се, да је он спремао војску против Турака (praesentem exerecitum per nos contra Turcas instauratum). Можда се у ту војску и уздао деспот Стеван, те у први мах није хтео пристати да подели земљу с братом. Engel, 360.

[31] По Орбину Вук је добио земље «од Мораве к западу,» а приходе од новобрдских рудника имао је да дели са Стеваном (Orbini, 322). О овој деоби српске државе сведочи и одлука млетач. већа, од 8 авг. 1410, у којој се каже, да је Вук мало раније искао грађанство млетачко «offerendo se et *statum* suum et *terras* ad honores републ. млетач. Гл. XII, 238.

са својим присталицама у своју државу, и отпочне да влада као вазал Мусулманов, као што су били и Бранковићи, који су у овом рату држали његову страну (Orbini, 321—322; Гл. XLII, 292). Тако се несретно по Стевана свршио његов савез с Угарском. У место да доведе Бранковиће према себи у онакав однощај, у каком је стајао Вук Бранковић са својом државом према кнезу Лазару, он је, после шестогодишњег напора, морао још да уступи половину *своје* државе у вазалство турско.

Оволики губитак још јаче је привезао Стевана за Жигмунда. То се нарочито види из рата, који је Жигмундо, следеће године, водио с Босном. Ми смо раније казали, да су краљ Остоја и босанска властела, по нужди, признали врховну власт угарску над Босном (1408). Ну народна партија, којој је био војвода Сандаљ,[32] предвиђајући да је неизбежан рат између Угарске и републике млетачке због тога, што је ова купила (јула 1409) од краља Владисава право на Далмацију, — науми да употреби ту прилику и опрости се угарске врховне власти, па се на ново одметне од Жигмунда. Овај добро знајући, да ће Далмација за Угарску остати изгубљена, ако би и Босна била против њега, науми да најпре њу савлада, па тек онда да отпочне војну с Млечићима. Не осећајући се довољно јак, да ту намеру сам изврши, позове у помоћ и деспота Стевана, и, вероватно, обећа му за то дати један део Босне. Стеван прими понуду Жигмундову и дође му с војском у помоћ.

Негде почетком пролећа 1410 Жигмундо и Стеван нападну на Босну. Главна војска кретала се уз реку Босну к средишту босанске краљевине. Друга војска, у којој је без сумње био Стеван, ишла је уз Дрину. Из једног писма дубровачке општине дознајемо, да су обе

[32] Пуц. I. предг. стр. XXX, 97; Гл. XII, 312—314, Engel 361.

војске, потпомагане угарском партијом у Босни,[33] до 30 маја, освојиле: *Врандук*, *Подвисоки* (стонo а уједно најзнатније трговачко место), *Бобовац* (главни краљевски град, који је био над утоком Буковице у Боровицу), *Сребрник*, *Кучлат*, *Бродар*, *Сусјед*, и *Сребрницу*.[34] Залуд су се Бошњаци и после тога одупирали — Босна се, у седам година. и трећи пут морала поклонити Жигмунду.

Угарска војска још није била ни оставила Босне,[35] а деспот Стеван умешао се у другу војну, која је много српске крви стала. То је било оваким поводом.

Мусулман Челебија, победив Ису, завади се с најмлађим братом Махомедом, и пређе у Азију да се с њиме бије. Да би га се опростио, Махомед пошље у Европу трећег брата Мусу, да заузме Мусулманове земље. Муса пређе у Влашку, добије војске у помоћ од војводе Мирче (овај је имао земаља и на десној страни Дунава, које је Мусулман нападао), привуче обећањима на своју страну незадовољне Мусулманове војводе и бугарску властелу, и, пре но што се Мусулман вратио из Азије, освоји Бугарску и Трачку. За тим пошље посланика деспоту Стевану и замоли га, да му дође у помоћ, обећавајући му за то дати „**доволноую честь земле яко присноу братоу**." Осим Стевана позвао је Муса у помоћ и његова брата Вука, Бранковиће и остале мање династе (ћесара Угљешу, Богдана и др) чинећи и њима слична обећавања (Гл. XLII, 293—294).

[33] Овој партији као да је био вођ херцег Хрвоје, којега је Жигмундо привезао за се, поклонивши њему и његовом потомству на свагда: *Сплет*, острве *Кркар* (Корчулу), *Хвар* и *Брач*, град *Омиш*, *Неретву* и *Крајину* (Гл. XII, 304 упор. Пуц. I 96 и прим. стр. X; Ljub. Opis, 217).

[34] Const. Jireč., Handelstr. und Bergwerke von Serbien und Bosnien, 39, прим. 117.

[35] 6 новембра 1410, издао је Жигмундо једну листину у *Рачи* (in descensu campestri in portu fluvii Zabae Racza vocato), из чега се види, да је војна трајала до половине јесени, ма да су одлучни бојеви свршени пре 30 маја. Engel 361; упор. Гл. XII, 312—314.

Стеван је радо прихватио Мусину понуду, јер му се пружала прилика, не само да се освети Мусулману, него још и да распространи своју државу. Не верујући голим обећањима Мусиним, он пошље у Једрене војводу Витка, „благоразоумьлива острою сьвѣстию о вьсѣхь," те начини с њиме уговор и узме заклетву, да ће га испунити (Гл. XLII, 294). Теже је објаснити за што су Вук и Бранковићи одустали од свога заштитника, па пристали уз Мусу. Они су ваља да — видећи нагло напредовање Мусино — држали да је ствар Мусулманова пропала, па су, и преко воље, пристали уз његова брата, бојећи се да не би њихове земље уступио Стевану, ако би без њихове помоћи Мусулмана савладао.

По што стигну Мусини савезници (деспот Стеван, кнез Вук, два Бранковића, ћесар Угљеша), крене се сва војска пут Цариграда. Мусулман, извештен о напредовању братову, похита с целом војском у Европу, начини савез с грчким царем Манујлом и пређе у Цариград. Вук и Бранковићи, дознавши да су Грци с Мусулманом, и, по свој прилици, на позив Манујлов, оставе Мусу и побегну ноћу у Цариград. Ово је било у јуну, јер је, од прилике, тога месеца Вук Лазаревић послао Млечићима Марина Стевановића, Дубровчанина, с поруком: „*да му је заповедио његов господар, Мусулман Челебија, да их замоли, да му* (цару) *пошљу своје галије, које би га превезле из Турске* (Азије) *у Грчку* (Европу)."[36]

Негде у другој половини јуна сукобиле су се обе војске, по што су Стеван и Муса, пре боја, уништили непријатељске лађе више Галате. Мусулманова војска би

[36] Гл. XII, 300. — Наш Костантин пише, да је, у очи боја, Муса дозвао Стевана и рекао му: «*Кад се вратиш, све братово нек је твоје; ја ћу њега да погубим, јер сам ухватио његово издајничко писмо.*» Стеван се подјемчио за брата и тако му живот спасао, али је он ипак, те исте ноћи, пребегао у Цариград, (Гл. XLII, 294—295). Лако може бити, да је Вук, преко писама, уговорио с Мусулманом, да на његову страну пређе, и послао Марина у Млетке, док је још у стану Мусину био.

у први мах сузбијена, али кад се Муса и Стеван, гонећи непријатеља, далеко одмакоше, зађе им за леђа Мусулман с 500 одабраних војника, с којима се био прикрио у једном опкопу, и заузе остављен војени стан. Ово тако заплаши Мусину војску, да је отпочела гомилама прелазити његову брату, а остали се куд који разбегоше. Видећи то Стеван и Угљеша, повукоше се са својима ка Галати и пређоше у Цариград Грцима, а Муса утече Дубулину (неко место у Балкану? Гл. XLII, 295).

Искупивши у Балкану доста велику војску, већином од хајдука, врати се Муса на траг и дође до Чрномена. Ту дозна, да је Мусулман послао Вука и његова млађег сестрића, Лазара, да заузму Стеванову земљу, пре но што би он стигао у Србију, па одреди војводу Алиаза у потеру за њима. Алиаз их стигне у Пловдину, обојицу ухвати (4 јула), а друштво њихово, који се год није могао сакрити, побије. Њима двојици Муса опрости живот с погодбом, да Вук склони Ђурђа Бранковића, да пређе к њему, па да му сва тројица помажу у рату против Мусулмана. Но у тај мах повика један од Мусиних људи: „*да није тај (Вук) побегао у Цариград, ми бисмо доиста победили; њега треба погубити.*" На те речи Муса нареди, те се Вук погуби (6 јула, по летоп.), а Лазару остави живот под горњим уговором. За тим се крене Једрену и под њим се упушти у нову битку с Мусулманом. Ну видећи, да ће је изгубити и да Лазар није могао испунити обећање, заповеди својима, те и њега погубе (11 јула 1410, у петак; Гл. XLII, 297—299).

(СВРШИЋЕ СЕ)

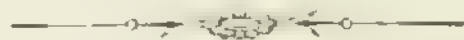

ПИСМА „ОТАЏБИНИ"

О САВРЕМЕНОЈ РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Друго писмо

У овом мом писму „Отаџбини" ја сам намеран, да учиним кратак опис једне литературне прославе у Русији, прославе, која је добила значај народни — у част песнику А. С. Пушкину. Име Пушкиново познато је свакоме, који је ма најмање познат с руском књижевношћу у оргиналу или у преводу. Александер Сергијевић Пушкин родио се 26 маја 1799 год., умр'о је 29-ог јануара 1837 год. и руска књижевност изгубила је много његовом смрћу.

И ако је прошло готово педесет година од смрти Пушкинове, њему не беше још подигнут споменик, само на његовом гробу у Светогорском Манастиру стајао је надгробни споменик, који је сада већ у пола порушен. 6-ог јуна ове године био је свечано откривен подигнути у Москви споменик највећем, најгенијалнијем међу свима руским песницима.

Мисао о споменику Пушкиновом поникла је још 1860 год. на дан празновања што се чини сваке године у част оснивања Александровског Лицеја (19-ог октобра), у ком се некада учио А. С. Пушкин. Тада међу старим ђацима тог Лицеја, који су се скупили ту на општи ручак, започело се уписивање за споменик Пушкинов, који су мислили да поставе у Царском Селу, где је био лицеј у то време, кад се у њему учио знаменити руски песник. Али доцније мисао о подизању споменика Пушкину добила је шири круг. По вољи царевој био је установљен одбор под председништом Петра Ђорђевића Олденбуршког, који је објавио уписивање на споменик Пушкинов по свој Русији. Уписивањем добило се за кратко време око 100 хиљада рубаља, и рад око подизања споменика отпочет је још 1877 године. Место је било изабрано у угледнијем делу Москве при уласку у Тверски булевар према стародревном женском Страсном Манастиру, окружен старим зидовима.

Откривање споменика било је испрва назначено 26-ог маја у дан рођења песника, али смрт Царице, која је умрла 22 маја, помела је остварање тог плана, па за то се одгоди до 6 јула. За тај дан „Друштво љубитеља руске словености" разаслало је позиве свима

редакцијама познатијих руских листова и часописа, ученим и књижевним друштвима у Русији и словенским земљама, а тако исто и својим члановима.

5-ог јуна у очи открића споменика, у сали московског општинског суда било је примање посланика. Овде су се примали посланици и представници свију различних друштава и завода, који су дошли да участвују на прослави. Међу посланицима била је и једна дама, то је била А. М. Евреинова, доктор права и члан московског правничког друштва. Г-ђа Евреинова, специално се бави историјом југо-словенског права, доста је дуго времена провела у југо-славенским земљама Аустрије, путовала је по острвима далматинског приморја и позната је са својих списа и чланака о праву, из којих су неки штампани у московском правничком „Веснику." Између осталога она је пре две године издала *Винодолски статут* с објашњењима.

Академик J. К. Грот, који је и сам био ђак Александровског Лицеја, изложио је у кратко цео рад око подизања споменика Пушкину. У почетку 1870 и 71 год. био је објављен конкурс за цртеж и модел споменика. Али тај конкурс није донео жељени резултат и тек онда, кад је двојици вештака било предложено да направе моделе за споменик, цељ је била постигнута, и модел који је начинио Опекушин, био је изабран, и архитекту Богомолову повери се поставка спеменика. Неколко година трајао је рад око споменика и ове године се доврши.

6-ог јуна пред открићем споменика у Страсном Манастиру била је служба, на којој је митрополит московски Макарије, познати зналац историје руске цркве, држао говор, у коме је показао важност Пушкина, као великог песника и човека. Из цркве сви посланици и већи чиновници пошли су к споменику Пушкина, где је државни секретар Корнилов прочитао акт о предавању споменика на чување „Старо-престолној Москви златоглавој."

Тек тад су скинули завесу, којом је био обвијен споменик Пушкинов. После тога сви позвати упутили су се у свечану салу универзитетску, где је сазвана свечана седница. Ректор универзитета, професор руске књижевности Н. С. Тихонравов, говорио је о значају Пушкина у руској књижевности. Проф. руске историје В. О. Кључевски, у свој беседи, која је штампана у јунској свесци „Руској Мисли" показао је историјски значај типа нацртаног Пушкином у „Евгенију Оњегину."

Проф. историје опште књижевности Н. И. Стороженко читао је о упливу иностраних писаца на књижевни рад Пушкина.

Москва се слави као гостопримна руска варош. Славећи спомен великог песника, московски грађани тога дана у 5 сахати приправили су ручак, у част изасланицима, у сали Благородног скупа.

У време здравица било је много беседа, говорио је нови Министар просвете А. А. Сабуров, председник општине богати московски трговац Трећаков, у име Москве говорили су И. С. Аксаков и М. Н. Катков, уредник и издавалац „Московских Вједомости" и „Руског Весника" и њихови говори учинили су јак утисак на публику.

И. С. Аксаков представио је значаје Пушкина, као народног песника. Говорећи о томе како су се на овај свечани дан искупили представници са свију страна руске земље да се поклоне великом руском песнику, беседник је указао на народни значај прославе открића споменика Пушкину и завршио је свој говор лепим стиховима једног од песника Пушкиновог времена, Јазикова, у којима је називао то време славно у животу народа, када великог војника и великог писца народ обасипа једнаким поштовањем и једнаком славом.

Говор М. Н. Каткова носи другу карактер.

Као што је познато, постоји велика несугласица између једног дела петроградске и московске штампе и „Московских Вједомости," које уређује и издаје Катков. Пребацујући Каткову крајњи конзерватизам и недостатак народног правца у његовим новинама, његови противници неће често да признају никакве заслуге њему и његовом раду који је имао и који има и сад велике значаје. Катков се прекрасно дотакао у својој речи те несугласице која постоји између њега и многих представника журналистике, што су на том ручку. Указујући, како је тог дана претопило све у једну душу велико име руског Песника како је све сјединила једна идеја, Катков је изразио жељу, да те размирице које раздвајају руске журналисте, нестану и да се прошири поље, на ком се могу састајати људи разних мишљења. Здравицу ту он је завршио прекрасним стиховима Пушкина:

Тако ломна мудрост гамиже и пузи
Пред сунцем бесмртног ума —
Нек живи сунце, нек се скрије тама!

Ја сам показао само најзнатније беседе на том ручку, но здравица и беседа било је врло много. Песник А. И. Мајков прочитао је свој стихотвор написан у славу тога дана.

Прослава открића споменика Пушкину, није се тиме свршила, 7 и 8 августа држане су седнице у друштву „Љубитеља руске словености," на којима су чувенији књижевници и научњаци држали говоре. У седници 7-ог јуна одликовао се својим говором

проф. Штелевски посланик казанског универзитета који рече, да су оправдана очекивања Пушкина, изречена у песми „Споменик:“

Глас о мени проћи ће по свој Русији великој,
И моје име изговориће сваки народ живећи у њој:
И Фин дивљи и поносних Словена унук,
Тунгуз и дивљих степа Калмук.“

У Казану где се уче много разних народности, као н. пр. Башкири, Калмуци, Киргизи, и т. д. и у њиховим народним школама у њиховим насељенима уче се руски по скаски Пушкиновој „о рибару и рибици.“

Из беседа говорених тога дана, треба да споменемо још једну беседу посланика француске владе Луја Леже, познатог француског слависте и професора. Г. Леже говорио је беседу на руском језику. Француска влада желећи изразити своје саучешће према руској науци, књижевности и вештини, удостојило је звања officier de l'instruction publique и вишег ордена златне палме Н. С. Тихонравова, ректора московског универзитета, С. А. Јурева, председника друштва љубитеља руске словесности и Н. Г. Рубинштајна директора московске конзерваторије.

И говор И. С. Тургњева примљен је врло добро.[1]

8-ог јула била је врло знаменита седница. Познати руски писац Ф. М. Достојевски држао је беседу која је учинила такав упечатак, да су, по речима новина, многи плакали. Та беседа штампана је у „Московским вједомостима“ од 13 јула № 162. Сви производи Достојевског одликују се знаменитом психолошком анализом лица, које он износи. Он обично узима за тему болесна места савременог руског народног живота, и тражи њихове узроке и основе у целом његовом склопу и особеностима природе и васпитања Руса.

Пушкин је појав од врло велике важности, и може бити једини појав руског народног духа, рекао је Гогољ, тако је отпочео Достојевски своју беседу „да додам ја и пророштво.“ За тим је Достојевски напоменуо, како се Пушкин појавио баш у то време руског народног живота, кад је руски народ почео правилно сам себе познавати, т. ј. када се отпочело самостално народно кретање и правац у политичком животу руске државе и у руској књижевности. Пушкин, говори Достојевски, осветлио је мрачни пут за рад руском народу, и у томе је пророчко значење тог великог песника.

Пушкин је био врло оргиналан таленат и уплив страних писаца на Пушкина као Андрије Шенвега, Бајрона, Парнија, и других

[1] Како немам при руци јулске књиге «Весника Европе,» где је она штампана, ја не могу, на жалост, предати њену садржину читаоцима «Отаџбине.»

никада није био тако силан па ни у првим производима његовим, да се не би блистала у потпуној својој лепоти и сили његова оригиналност и самосталност, која се исказивала у дубоком познавању руског народног духа. У типовима створених Пушкином, види се дубоко разумевање и знање *свога народа*. При даљем свом говору Достојевски се зауставља на типу *Алеко* у поеми Пушкиновој „Цигани". Он види у Алеко нацртаног руског народног мученика, који не уме и не може да се привикне постојећем устројству народног живота, па ни сам не уме да се очисти од свега излишног, чему су га учили векови; он свуда тражи идеално устројство друштвено, па за то не налазећи нигде задовољења, он се вечно скита. Примењујући ту основну црту Алекову на данашњи друштвени живот, Достојевски показује на руске социјалисте, који, као што је познато и међу социјалистама Европе често изгледају као фантасти, тежећи најнеопредељенијим идеалима. Како посто у такви људи? Узрок лежи у томе, што је интелигентна класа значајно одвојена од народа у последњим вековима руске историје. Излаз из тог неприродног положаја раздаљености руског народа на интелигентне и неинтелигентне његове класе — само је тај, да се што тешње и што јаче зближи с народом. Нужно се умирити и отказати од свију егоистичких тежња у корист блага народног. За тим прелазећи на друго лице, нацртано у делима Пушкиновим, Евгенију Оњегину, Достојевски, изводи, да и оно припада томе типу, коме и Алеко. даље се Достојевски зауставља код Татијане, јунакиње романа *Евгениј Оњегин* и показује особену црту руских типова, црту која се тако често у њима појављује: готовост жртвовати се за правду и добро других. — Врло је знаменит закључак те знамените речи: није једино из утилитаризма уводио Петар Велики европске реформе у Русији, и није их једино из утилитаризма руски народ примао. „Та ето ми „смо од један пут полетили тада самом животном уједињењу с „целим светом. Ми нисмо непријатељски (као што изгледа по с „пуно љубави примили генија туђих народности, свију заједно, не „правећи никакве разлике у првостепености по племенима, знајући „инстиктом, готово с првог корака разликовати, уклањати про„тивречја, извињавати и примиривати различности, и тим већ ми „смо исказали готовост и наклоност нашу опште човечанском „уједињењу, са свима племенима великог аријског стабла. Да, за„датак руски јесте доиста опште европски и светски. Постати „правим Русом, постати потпуним Русом може бити да и зна„чи само постати братом свију људи, општим човеком ако хо„ћете и сво то словенофилство и западништво наше јест само једно

„велико неспоразумљење у нас, и ако историјски и неопходимо. За „правог Руса Европа и део целог великог арисног стабла тако су „исто скупоцени, као и сама Русија, као и део оне земље на којој „је рођен, за то што наш тај део и јест општесветски, и не мачем „добивени, но силом братства и братске тежње наше за уједињењем „људи.“ Нека ме извине читаоци „Отаџбине“ за то, што ћу да испишем још неколико речи из те беседе, која је учинила велику сензацију, и о којој су тада говориле све новине и говоре и данас.

„И у будуће, ја сам убеђен у то, ми то јест извесно не ми, „но бући грађани руски, разумеће ме већ сви до једног, да постати „правим Русом, и значиће само: трудити се измирити европска „противречја већ једном на свагда, показати осећај европске туге у „свој руској души опште човечној и све уједињавајућој сместити у „њу с братском љубављу сву нашу браћу, а на последку може бити „и изрећи последњу реч великој, општој хармонији, братског савршеног „ног сугласија свију племена по Христовом евангелском закону.“

Говор је учинио велики утисак на све који се били искупили да славе спомен великом песнику. Достојевски био је изабран за почасног члана друштва „љубитеља руске словености“ и био му је поднесен лаврови венац. Одмах за њим имао је да говори И. С. Аксаков али он је прочитао само своју песму, а одустао је да говори беседу после тога, што је говорио Достојевски, чија је реч задовољила све — и славенофиле и западњаке којих је представник био И. С. Тургењев. Тада је публика почела да моли Аксакова да прочита беседу коју је спремио. Основна мисао његове беседе била је у томе, да су песнички производи Пушкина народни и да се то изражава у сваком стиху генијалнога песника. Он је завршио с жељом, да би руска интелигенција постала изразом руског народног духа и тежње.

За тим су говорили у та два дана Барженев, издавалац Руског Архива, Калачев познати научењак по историји руског права, Јуријев председник љубитеља руске словености и уредник „Руске Мисли,“ Потемкин, књижевник и т. д. Потемкин је предложио уписивање на споменик Гогољу и брзо је скупљена знатна сума, као основни фонд на ту цељ.

У Петрограду дан открића споменика Пушкину, био је тако исто прослављен. Одличне беседе биле су професора Незеленова и О. Милера, последња је била штампана у „Руској Мисли“ за јуни.

Са свију крајева Русије и из многих словенских земаља долазили су тога дана телеграми, међу њима били су неколико из Београда. Краковска Академија наука поздравила је друштво Љубитеља ру-

ске словености адресом Тако су исто и Пољаци, који се иначе туђе таквих прослава с опште-словенским карактером суделовали у прослави.

У Одеси и Кишињеву где је неко време живио Пушкин, били су уређени скупови за прославу тога дана. У Варшави „руско друштво" прославило је откриће споменика Пушкину још 4-ог јуна, с музиком и певањем романса, што их је написао Пушкин. На гробу његовом у светогорском манастиру био је парастос у име петроградског славенског благотворног друштва, и на гроб је положен ловров венац.

У Тифлису назвали су улицу, у којој је некада Пушкин живио, његовим именом.

У многим варошима у Русији основали су варошани по неколико стипендија за разне средње заводе. А у Петрограду општинска управа установила је: 1) да се на трошак вароши Петрограда оснују и издржавају у месту где је провео последње дане свог живота и умр'о песник, две основне школе и да носе име Пушкиново, 2) поставити на кућу у којој је Пушкин умр'о мраморну плочу с натписом; 3) једна улица названа Пушкиновом; 4) да се издају по триста рубаља сваке године на образовање двојице младића у гимназији или реалки и две девојчице у гимназији.

На дан те прославе, била је отворена и Пушкинска изложба, на њој су били скупљени аутографи песника, сва издања његових дела, књиге и издања у којима су изашли први пут његови производи, ликови његови и његових сродника и предака, ствари његове итд. У вече 7 и 8 јуна биле су музикалне забаве, састављене из разних композиција његових производа. Као што је познато руски композитори писали су врло млого музикалних производа на основу Пушкинових састава и певали његове романсе уз музику. Тако је Глинка, творац опере „живот за цара" написао оперу у 5 чинова, узевши материјал из Пушкинове поеме *Руслан и Људмила*, и дао јој је то исто име. Дарагомински написао је опере *Русалка*, *Камени Гост*, *Мазепа*, узевши такође материјал из производа Пушкинових: Русалка, Камени гост, Полтава. — Многе су романсе Пушкинове удесили за музику разни руски композитори.

Тако је било прослављено у Русији откриће споменика великом генијалном народном песнику А. С. Пушкину, и нашао на далеко велика одзива.

Све новине тог дана и јунске свеске часописа, донеле су ма што о великом песнику. Међу тим чланцима далеко се издиже кратка студија Аненкова под насловом: *Друштвени идеали А. С. Пушкина* (стр. 594—637). Аненков додирује се тог питања, о ком су не

један пут говорили критичи новијег доба. Као што је познато реална школа критике 60-те године дошла је до тога, да је одрицала свако научно значење Пушкина, не налазећи у његовим производима политичких убеђења. Аненков доказује на основу Пушкинових дела, да је он гледао виши аристократски сталеж, као на такови који би могао бити посредник између правитељства, но притом он је имао у виду, да ће оно узети на себе бригу о народу и о томе да му буде дата слобода у раду (В. Евр. јун. стр. 614). — Као непријатељ сваког шарлатанства, сваке преваре у штампи он је устајао против новинарског монопола и у то време када је пољски устанак 1831 године породио много пасквила о Русији, излазећих у европској штампи, Пушкин је наумио да издаје новине у којима је хтео да брани отаџбину од лажи и клевете.

Из новинарских чланака одликовао се чланак о Пушкину у Московским Вједомостима на дан празника. Уводни чланак тих новина очевидно припада перу М. Н. Каткова, који је некада писао критичке чланке о Пушкину, указује на народно значење Пушкина: ако је нужно да се определи како је политичкој партији припадао Пушкин, то је он припадао *партији руској*, говори писац чланка. Сам израз *руска партија* створио је Пушкин.

Но морамо да приметимо и један стварни недостатак на том празновању: највећу тешкоћу доћи до потпуног издања Пушкинових дела. Ствар је у томе, што у Русији постоји један прекрасан закон, који осигурава право сопствености писцу на његове производе, од туђих претензија. У току 50 година после смрти писца сви његови производи састављају искључиву сопственост његових наследника, и само они или ти којима су они дали или продали своје право сопствености, могу штампати нова издања. Издања пушкинових дела било је доста много, но сва су она распродала и већ од две или три године Пушкинова дела куповала су се по скупљој цени. Узрок томе појаву у томе је, што књижар Исаков, који је купио право сопствености на дела Пушкинова од његових наследника, сматра их као обичну робу за трговање. Таким начином закон који осигурава писца и његове наследнике, има и своју рђаву страну, јер због тога могу да постану антикварске реткости књиге, које мора да има свака образована кућа. Тако како ће се тек 1887 године навршити 50 година од смрти Пушкинове, то тек од тог времена његови производи постаће потпуно опште благо и сваки ће имати право да их прештампава.

Биографија Пушкинова до данашњег дана није израђена као што треба. Бољи покушаји су из пера Аненкова, који је у почетку

1850 год. саставио боље издање Пушкинових дела и издао велику засебну књигу под насловом: *Материјали за Биографију Пушкина.* Та је књига пре пет година прештампана. Низ чланака Аненкова, многи разни извештаји, записи, анекдоте о Пушкину расејани су у последње време у „Веснику Европе", у „Руском Архиву" и „Руској Старини" (два последња журнала излазе у месечним свескама и штампају историјске и историјско-књижевне ствари, који се односе па прошлост Русије и руског народа).

Овде није ни место ни време испитивању значаја Пушкина, као песника. Сваки ко жели да се упозна с тим предметом наћи ће много разних чланака и студија о Пушкину у руској књижевности. Али да би моје писмо било потпуно, ја ћу да зауставим пажњу читалаца на неколико биографских црта. А. С. Пушкин, као што је речено, родио се 26 маја 1799 год. у Москви. Род је Пушкинов стар и дворјански, о коме се спомиње у руској историји при свршетку XVI века. Мати Пушкинова била је праунука црнца Ибраима Ханибала, кога је Петар Велики кретио у једној из старих цркава у Вилни, васпитао у Паризу и доцније довао к себи. Ако се погледа на слику Пушкинову, то се примећују трагови његовог негарског порекла по матери: кратке црне гргуљаве косе и усне напомињу обичну црту црнца. Па и сама живост његовог темперамента била је у свези с његовим негарским пореклом по матери.

Васпитавајући се код куће у аристократској породици, Пушкин се у раном детињству упознао с француском књижевношћу, а француски је језик потпуно владао у породицама руских аристократа тог времена. Још у детињству он је писао француске стихове.

Но руског генијалног песника у његовом детињству сачувао је за руски народ уплив његове дојиље, једне просте Рускиње Ане Родионовне, која је причала њему просте народне скаске. Доцније Пушкин је морао да проведе готово две године на свом имању у селу Михаиловском у Псковској губернији, и не само што се користио причама те Ане Родионовне, коју је толико пута опевао у стиховима (њој се односи међу осталим једно из бољих лирских радова Пушкина „Зимње Вечери" написане 1825 год.), у слободном времену на селу он се изблиза упознао с простим руским народом, изучавао је његове песме и скаске, начин мисли и израза.

У дванаестој години Пушкин је ступио у, тада основани, царско-селски лицеј, коме је доцније дато име Александровски, и у коме се и учио седам година.

До Пушкина руска књижевност била је тако сиромашна у оргиналним производима, да се у неколико може оправдати руска обра-

зована класа која је била непозната с руском књижевношћу. Али појави се Пушкин, и појаве се све форме руског књижевног духа и језика Пушкин је имао јак уплив на васпитање целог руског народа. Племенита и чиста лица у његовим производима, пуна су народног духа, наслађавају и у то исто време облагорођавају дух човека, узносећи га вишим идеалима и вишим тежњама живота, и разгаљујући га од свакидашњих трудова и бриге.

У то време кад се у руској књижевности појавио Пушкин са својим чудесним песмама, у Пољској је радио Мицкевић, који се родио у 1798 г. год. т ј. годину дана пре Пушкина. То је било време, кад је историја над Пољском изрекла свој суд, кад је борба о старешинству два словенска народа блиска и у прошлости и у садашњости, била свршена у корист руског народа, и време, када је руска држава почела отворено излазити с програмом ослобођења народа угњетених под Турском. И као што је Мицкевић један од највећих песника пољског народа, тако је исто и Пушкин један од највећих песника руских. Они су били лично познати, и неко су време били пријатељи. У једној песми из год. 1834, дакле кад је Мицкевић већ био емигрирао из Русије, Пушкин спомиње о времену друговања и разговора с Мицкевићем: „Ми смо се делили и читали уображењем, и песмама," говори руски песник сећајући се пољског барда, а за тим призива бога да умири душу ражљућеног песника (Пушкин 1880 год. књ. I, стр. 470). Мицкевић тако исто спомиње Пушкина на неколико места; да наведем једно место у трећој књизи спева Dziady (Dziela Адама Мицкевића, Pariz 1870 кн. II стр. 441) „у вече на киши стајали су два младића под једним огртачем, држећи се за руке; један скитница, досељеник са запада, други је био песник руског народа, слављен са својих песама по целом северу. Од скора су се познали, али добро, и већ неколико дана они су пријатељи." Овде пољски песник спомиње Пушкина.

Мицкевић је умр'о 1855 год. Преживио је 18 година, но њихов песнички рад свршио се готово у једно време јер прешавши у Париз, Мицкевић у скоро потпадне под уплив мистичких теорија шарлатана Товјанског, и у политичко-мистичким сањаријама трошио је свој велики дар.

Упоредно изучавање та два велика песника, два суседна, али завађена славенска народа, било би вредно и могло би саставити засебну и важну студију.

Платон Кулаковски.

професор.

———

НАЦРТ КОНЦЕСИЈЕ

за грађење прве српске државне железнице

од

Г. Ф. ВИНТЕРА

енжењера

Стране новине донеле су неке одломке о концесији за грађење прве српске државне железнице и изнеле о њој своје назоре, рефлексије, па и нападе, али како се нама чини, основано већином на погрешном мишљењу и несигурним изворима. Како ће се српске железничке акције изнети на велике банке у Бечу, Паризу, Берлину, Лондону и т. д. да се емитирају, због угледа српске државе и њенога економнога положаја нама не може бити са свим све једно, какво ће мишљење стећи иностранство о Србији и да се утврди неповерење у српске индустријалне папире. Ако се титри (Titres), којима влада одређује број и цену, под именом приоритета емитирају, даље ако влада склони план за амортизацију целокупног капитала, трајања концесије и гаранције државне, онда трговачки свет мора добити уверења, да је цело предузеће финансијски темељно проучено и да издавање извесног броја акција стоји у сразмери с смисионом при пласирању тӣтра, те да се доцније не деси, да се на курсу још и ажио плаћа. Врло је нужно дакле, да се уклони свако могуће погрешно мишљење у странога света.

Новинарске вести и материјал о концесији за грађење српске железнице, што нам је приватним путем до руку дошло, даје нам повода, да и ми изнесемо наше мишљење по тој ствари и на основу многогодишње праксе на железници предајемо јавности један наш нацрт концесије, основан на финансијским рачунима, што ћемо их где треба показати, у нади, да ће наш пројекат бити колико толико од уплива на давање концесије за онако велико предузеће.

Народна економија и финансијска вештина захтевају, да се са што мање жртава што више добије. Жртва, коју ми овде мислимо,

састоји се у државној гаранцији за приход железнице, и она треба да је што може бити мања по количини и што краћа по времену трајања, а на против корист се састоји се у што солиднијој и сигурнијој изради, експлоатацији железнице и да је држава за што краће време добије у своју сопственост, јер је то индустријално предузеће, које се најбоље рентира. Ми морамо бити свесни тога, да је при питању о железници, кад држава прима на се велике терете и на дуго време, у садашњим финансијским приликама врло нужно да се озбиљно и темељно проуче услови, под којима се с приватним друштвом уговара о грађењу и експлоатирању железнице, јер искуства у суседним државама с тако гарантованим железницама врло су жалосна.

С једне стране мора се на то строго пазити да се услови уговора у свима правима и обвезама тачно означе, јер нејасне или нетачне одредбе могле би дати повода доцнијим несугласицама између државе и концесионираног друштва; интерес државни према друштву има се пре свега строго чувати. Али с друге стране не сме се заборавити, да једно солидно друштво не спада у ред обичних спекуланата и да кауција и остале новчане обвезе вреде ако не више, а оно за цело толико исто, колико и доказана солидност оваквих друштава. Таквом једном великом друштву стављени услови морају бити тачни, јасни и обавезни, али они у исти мах морају бити такви, да друштву у вршењу његових права не буду на досади и да не изгледају као туторство, јер би се иначе велика и солидна друштва могла лако одбити од оферталне конкуренције.

Истина, у Србији се нису могла до сада издати правила за обрт железнице, нити закон за њихов надзор у техничком, полицајном и ђумручном погледу, тако исто правила за железничку вожњу, за уређивање влакова, за јемчење робе, за накнаду штете, за путнике и робу, за ресторације при железницама и многа друга правила, и за то се не може у концесији тачно означити обвезности поменутих правила и закона. Ипак за једно солидно друштво било би стешњавање, ако би држава сама за себе задржала право оцењивања или тумачења стипулација концесије и услова за грађење и експлоатацију железнице. Што се овога тиче, требало би у концесији обвезати друштво, да ће се оно строго држати закона и правила, који би се доцније издавали, а међу тим, док такви закони не изађу, сваку несугласицу једном изборном суду предати

Сад да пређемо на формулирање концесије.

Као базис за грађење пруге Београд—Ниш—Врања у дужини 360 килом., рачунамо капитал од 80,000.000 дин., трајање концесије 70

година, камата 5% и по томе годишња државна гаранција 4,166.466 дин. Финансијски рачун, план амортизације, као и оснивицу стипулирања концесије изнећу мало доцније.

НАЦРТ КОНЦЕСИЈЕ

за грађење и експлоатацију прве српске државне железнице од Београда преко Ниша и Врање до границе турске са огранком од Ниша преко Пирота до границе бугарске.

Кнежевско-српска влада уступа ГГ. ...... концесионарима право на грађење и експлоатацију локомотивне железнице од Београда преко Ниша и т. д.

1. О траси.

Друштво ће обе пруге у оном правцу трасирати и градити, који му влада у главноме означи, нарочито су долине Мораве и Нишаве, кроз које ће трасе пролазити.

2. О свезама.

Железничке пруге имају се везати са железницама Аустро-Угарске монархије, турске царевине и кнежевине Бугарске на оним местима, која ће кн. српска влада, на основу уговора са поменутим државама, концесионарима означити.

3. Израда железнице.

Пошто су концесионари на основу прописаних техничких услова план и предрачун израдили и пошто је исти пројекат срп. влада прегледала и одобрила, концесионари су дужни, да по одобреном пројекту железницу израде и придржавати се одредаба, што ће их министарство војно у договору с министарством грађевина саставити.

При изради пројекта и изради железница имају се концесионари држати најновијих искустава великих железница, особито на основу правила „Немачког железничког удружења“ (Deutscher Eisenbahnverein).

4. Уапотреба српских железничких планова.

За олакшицу оријентирања при трасирању железничких пруга и да би се пројекат што пре извршио, уступа влада концесионарима постојеће планове за 200.000 дин. и то: детаљни пројекат од Београда до Алексинца и генерални за друге линије. Ипак ови пројекти имају служити концесионарима само као упутство за израду новога, њиховога пројекта.

5. *Кад су концесионари обавезни грађење другог коловоза да отпочну.*

Пруга железничка имаће за сада по целој својој дужини само један коловоз. Али концесионари обвезани су, да отпочну грађење другог коловоза на уздужној железничкој прузи, чим целокупни приход (Brutto) за 2 једно за другом следеће године пређе 35.000 дин. на килом. За грађење овог другог коловоза има се употребити новац из резервног фонда (чл. 14.), а на сваки начин има се ово грађење извршити за време од 40 година, рачунајући од дана, кад се железница обрту преда.

6. *Привремени прелази.*

Путови, друмови, потоци, реке итд. преко којих железничка пруга прелази, не сме се за време грађења железница прекидати, и концесионари се обвезују, да начине потребне прелазе.

Умесне и доказане жалбе становника решава коначно министар грађевина, и концесионари су дужни, да решења министрова без апелате одмах изврше.

7. *Накнада појединима.*

Концесионари су обвезни, да накнаде све материјалне штете појединим лицима и општинама, које постају у след грађења или експлоатирања железнице. Оцењивање штета осниваће се на законима и правилима што већ постоје или који ће се доцније издати.

За накнаду штете појединим личностима или робе, што су у след обрта постале, концесионари су дужни, да се пресуди надлежних судова подвргну за случај, ако се оштећени не би могао споразумети с концесионарима.

8. *Тарифа.*

Тарифе се рачунају на дужину једног километра:

За путнике	I класе	. . . .	12	дин.	пара
„	II „	. . . .	9	„	„
„	III „	. . . .	6	„	„
„	IV „	. . . .	3	„	„

а за децу испод 10 год. половину.

За робу	100 килогр.	I класе	. . .	1·00	„	„
„	100 „	II „	. . .	1·25	„	„
„	100 „	III „	. . .	2·00	„	„

За жито преко 75 килом.	0·90	при пуном товару вару до 10 тона на кола (1000 килограма).
„ дрва „ 75 „	0·85	
„ угаљ, руде и камен преко 75 килом.	0·80	
„ угаљ од места товарења до краја пруге с једне и друге стране	0·50	
„ 100 килогр. разне робе која се већом брзином имају преносити	5·00	

За пренос живе стоке и т. д., као и споредне таксе, за товарење и стоваривање договориће се концесионари с државом.

9. *Монета.*

Концесионари су обвезни тарифе за путнике и робу удесити по српским златним и сребрним новцима, а за основу узима се српски сребрни динар.

Рачунске књиге воде се по динарском течају, а страни новци рачунају се по дневном курсу.

10. *Образовање акционарског друштва.*

Без одобрења владе и законодавне власти, концесионари не могу добивену концесију другом друштву уступити, али могу образовати једно акционарско друштво, и ради набавке новаца у количини потребног капитала, који се дели на акције и приоритете, и они имају гласити на име.

Ове акције и приоритети могу се емитирати и на страним великим берзама, н. пр. у Бечу, Берлину, Паризу, Лондону итд.

Ово акционарско друштво прима на се сва права и обвезе, што су их концесионари уговорили са српском владом.

Акционарско друштво пријављује и протоколира своју фирму код београдског трговачког суда као „Прво српско државно железничко друштво."

Акционарскоме друштву седиште је у Београду, али оно може своје агентуре и у иностранству имати.

Свака акција даје њеном имаоцу права на сразмерни удео у целокупном имању железничког друштва и на њихове приходе. Али сваки акционар обвезује се, да статуте друштва признаје и њиховим одредбама покоравати се. Камате приоритета и акција, као и отплаћивање (амортизација) целокупног капитала, гарантује српска држава са пет од сто.

11. Кауција.

Ради јемства, да ће акционарско друштво испунити све оне обвезе, што су их концесионари уговорили са српском владом, друштво је дужно, најдаље на месец дана после његовог конституирања да положи у државну касу 10 милиона динара било у готовом новцу или у сигурним артијама по дневном курсу бечке, берлинске, париске или лондонске берзе.

Ову кауцију држава враћа друштву на његов захтев у толико у колико сграђени део железнице кошта, али ти делови не могу бити мањи од 2 милиона динара.

Ако друштво ову кауцију уложи у готовом новцу, држава плаћа друштву ...... проценат на ону суму, која се у каси налази, по одбитку онога што је већ враћено.

У противном случају, враћа се друштву у положенимпа папирима.

Али ако акционарско друштво не би у одређеном року положило поменуту кауцију или не би испунило обвезе ма у ком правцу, н. пр. не би почело градити железницу у уговорено време или се докаже, да се грађење не може ни довршити у року на које се друштво обвезало, — онда цела кауција остаје у корист државне касе и концесија се сматра као да је престала.

У овом последњем случају, образоваће се један изборни суд, који ће оценити вредност извршеног дела железнице ради исплате друштву, што ће — исплату — примити на се друго друштво, коме би држава дала продужење грађења железнице. Од суме, која би се имала према оцени изборног суда друштву исплатити, одбиће се сва она штета, која је у след прекида рада држави нанесена.

Сваки, који подноси оферат за концесију, дужан је да положи у напред пола милиона динара у готовом новцу или у папирима од вредности. Ова сума вратиће се концесионарима, чим акционарско друштво уложи оних 10 милиона кауције. Али за случај, да се докаже, да ни припреме нису учињене ни за грађење железнице, ни за образовање акционарскога друштва, онда уложених 500.000 динара припада у корист државне касе. Онима, чији се оферти не приме, враћају се одмах уложених по милиона динара.

12. Кад се имају почети градити и довршити железнице.

На грађењу већих објеката на пруги Београд-Врања-Турска граница има се најдаље за 3, а на целој овој линији за 7 најдаље за 10 месеци по закључку и одобрењу ове концесије отпочети, а цела пруга мора се до 3 јуна 1883 г. довршити и саобраћају предати.

Пруга од Ниша преко Пирота до бугарске границе мора се саградити за 3 године, рачунајући од дана закључене конвенције с бугарском владом о свези и о месту, где ће се свеза обеју железница извршити, и тако спремити, да се одмах може саобраћају предати.

Само у случају елементарних узрока, политичких и финансијских криза, може се рок довршењу железнице продужити, али то само онда, кад нарочито образована комисија нађе, да је захтев друштва основан.

13. Свезе с новим српским железничким пругама.

Ако влада за потребно нађе, да се друге железничке пруге граде, онда је друштво дужно, да да свезе без икакве накнаде, осим за трошкове при техничкој свези.

14. Фонд резервни и за обнављање.

Концесионарско друштво дужно је да образује фонд за проширавање станичних зграда, за обнављање шина, за умножавање локомотива и вагона, за исплату елементарних штета, као и за грађење другог колосека. Овај фонд има износити 20% од чистог прихода железнице и не сме се ни на коју другу цељ употребити.

Друштво је обавезно за веће издатке да извести владу и од ње изиште одобрење на основу доказаних потреба

15. Кад је друштво конституирано.

Концесионари су дужни поднети влади на оцену и одобрење статуте акционарског друштва и друштво се сматра за основано, чим је на основу одобрења њихових статута уложено 40% од акционалног капитала у готовом новцу.

16. Фонд на акције.

Друштво може за грађење пруге Београд Ниш-Врања 160.000 за пругу Ниш-Пирот-бугарска граница. . . . акција издати, свака у вредности од 500 динара. За сада ће се емитирати само акције за пругу Београд-Ниш-Врања, а за другу тек онда, кад се почетак грађења ове пруге реши.

17. *Друштвени капитал.*

Друштвени капитал може се употребити само на грађење железнице, на покретности и непокретности што припадају њој, на подизање индустријских предузећа, који непосредно служе за грађење, одржавање и експлоатирање железнице, а тако исто и за амортизацију капитала и исплату камате.

18. *Приоритети и акције.*

Ако друштво хоће да изда не само обичне акције, него и приоритете, оно може само до половине целокупнога капитала на ту цељ употребити, и ови приоритети имају при амортизирању првенства над осталим акцијама. Сви приоритети, акције и камате морају се по истеку рока за концесију потпуно исплатити. Камата на приоритете и остале акције једна је, т. ј. 5%.

19. *План за амортизирање.*

План за амортизирање и исплату камате, друштво је дужно да поднесе влади на оцену и одобрење.

20. *О доцнијем зајму друштвеном.*

Ако друштво нађе за потребно, да доцније тражи зајма, оно може то учинити, па и акцијама покрити, али за такав доцније учињени зајам држава не даје никакве гаранције.

21. *Експропријација.*

Друштво има права на основу закона о експропријацији да откупи за железницу потребно земљиште и непокретности, и ову експропријацију врши држава на име и трошак железничког друштва, и то за оба колосека у једно време.

Влада оцењује величину простора, која је потребна за експропријације. Нуждан је простор онај, што треба за грађење железнице и све што уз то иде, као за путове споредне, премештање постојећих путова, друмова, потока и река, за станице, магацине, радионице, простор за добијање и смештање материјала, за подизање телеграфа, куће за чуваре, за водоводе, резервоаре, мајдане за камен, циглане, места за шљунак, песак и т. д.

Експропријација врши се по хектарима (10.000 кв. мет. или 1.7378 дана орања). На исти начин врши се на рачун друштва и експропријације кућа, воденица, економних и других здрада. Друштво је обвезно, чим се један известан део експропријације изврши, да процењену суму одмах држави исплати у готовом новцу, а тако исто и трошкове и дијурне персоналу државном да плати. Друштво има права, при експропријацији да одреди једног свог чиновника или агента који ће заступати интересе друштвене.

За огранак Ниш-Пирот-бугарска граница неће се за сада извршити експропријација пре него што се почне та пруга да гради.

Концесионари немају права, да од експроприираног земљишта или зграда уступе коме другом било бесплатно или продајом или под закуп, без нарочитог одобрења од стране државе.

22. *О мајданима каменог угља.*

Друштво има права за своју потребу да отвара мајдане каменог угља на основу постојећих закона о рудницама или може да ступи у преговоре с државом о уступању једног дела сењског мајдана.

23. *Шуме.*

Држава даје право концесионарима да из државних или опште народних шума секу грађу, која им је потребна за железницу на основу постојећих закона о шумама, али имају да плаћају 50% више од цена означених у закону. Путови за довлачење дрва из шума до железнице, друштво о свом трошку подиже и одржава.

Али ако већ постоје такви путови или друмови, друштво има право да се њима служи и обвезује се, да око одржавања поднесе сразмерно терет.

24. *О ђумруцима.*

Концесионари при увозу потребног материјала, плаћа половину ђумручких такса, али и то само док траје грађење железнице.

25. *Порезе.*

Друштво је ослобођено сваке порезе за десет година, од дана предаје железнице саобраћају. Али чиновници, званичници и сви остали који на железници раде, не ослобођавају се порезе. По истеку 10 година, имају концесионари од остатка фактичког чистог прихода после исплате амортизације и камате на капитал да плаћају 5% порезе а тако исто и припрезе.

Чим приход буде толики, да друштво нема више права да тражи гаранције од стране државе и пошто све пређашње примљене суме гаранцијâ заједно с интересом држави врате, онда плаћају порезе 10% од чистог прихода. Сав железнички персонал плаћа пореза по постојећим законима.

Порезу не смеју концесионари ставити у рачун трошкова за саобраћај, нити због тога сме подизати тарифе на путнике и робу.

Ако чист приход не би достигао, да се плати потпуно пореза, онда се води у књигама државне благајне рачун о томе, а друштво се обвезује, да остатак дуга прошле године плати у идућој.

-6. Таксе.

Друштво плаћа држави по десет динара за сваки званични акт, који се односи на уговоре, интабулације, судска решења и комисионе протоколе. Обичне коресподенције с властима су бесплатне.

27. Трајање консеције

Концесија траје 70 година, од дана, кад се ратифицира уговор о концесији.

28. Кад престаје концесија.

Концесија престаје по истеку 70 година или кад друштво не испуни обвезе у члану 12, т. ј. ако не отпочне или не доврши грађење железнице, или ако се железница не преда саобраћају за уговорено време, и ако се задоцњење не може ничим оправдати. Тако исто, ако друштво не испуни своје обвезе по опоменама од стране државе.

У свима овим случајевима има држава права, да сматра, да концесија престаје важити.

29. Кад истиче концесија.

Кад престане или истече концесија, а тако исто, ако би држава пре истека рока железницу откупила, у прва два случаја заузима држава железницу бесплатно, а у трећем, држава ће плаћати друштву годишње ренте, као што гласи члан 31, и цела железница постаје сопственост државна. Сопственост железнице ово је: сво земљиште, израђени објекти, као: насипи, мостови, пропусти, коловоз с прибором, локомотиве, вагони, станице, гребени за товарење и стоваривање, зграде станичне, магацини, радионице, ремизе, ре-

зервоари, куће за чуваре и сав материјал са свима покретним и непокретним справама, машинама и т. д.

При престанку или истеку, као и при откупу железнице, имају концесионари или акционарско друштво права на резервни фонд, на активне тражбине, који немају свезе с гарантованим фондом (чл. 16), на ливнице, на фабрике за шине, лакомотиве, вагоне, креч, цигле, и т. д. на мајдане каменог угља, што је друштво подигло о свом трошку на основу нарочитог пристанка владиног, да све ово не чини ставни део железнице.

30. Својевољни престанак друштва.

Ако друштво реши, да пре истека рока концесије престане, држава ће имати право, да поступи према њему по чл. 28, само ће држава примати на себе плаћања амортизације и камате на приоритете и на остале акције.

31. Како држава откупљује железнице.

Држава задржава себи право, да може откупити железнице од акционарског друшта после 20 година, рачунајући од дана, кад су оне саобраћају предате. За процењивање годишње ренте узимају се чисти приходи од последњих 7 година, одбије се од њих чист приход двеју најлошијих година, и од осталих 5 средњи приход узеће се као рента, коју ће држава друштву плаћати сваке године до истека концесионог рока у име отплате. Али ова овако израчуњена годишња рента, не сме бити мања од чистог прихода, за који држава по концесији друштву гарантује, јер ову суму друштво мора плаћати акционарима у име амортизације и камате на уложени капитал за железницу.

32. Државна гаранција.

За целу железничку пругу од Београда преко Ниша до Врање и турске границе, држава гарантује друштву чист приход од 4,166.446 динара од дана, кад се железница саобраћају преда, т. ј. ону суму, која се у име амортизације и камате од 5% на уложени капитал има плаћати. Ако чист приход од железнице не изнесе потпуну ову суму, онда је држава дужна, да допуни тај мањак.

Ова гаранција почиње важити од дана, када се железница саобраћају преда и траје за сво време концесије.

На тај исти начин израчунаће се годишња гаранција и за пругу од Ниша преко Пирота до бугарске границе, чим се и она преда саобраћају.

33. Сума акционалног капитала

Сума овог капитала износи 80,000.000 динара за пругу Београд-Ниш-Врања-турска граница.

34. Рок плаћања гаранције.

Друштво је дужно сваке године подносити тачан рачун с детаљним документима о експлоатацији железнице на преглед.

Влада се обвезује, пошто прегледа рачуне, по истеку три месеца од дана кад их је примила на преглед, да плати друштву ону суму, коју има да попуни гарантовани годишњи приход. Ако друштво у току једне године не поднесе влади на преглед рачуне прихода прошле године, оно губи право на исплату гаранције.

Ако се деси да држава после плаћене гаранције дозна за намерно поднесене неправилне рачуне, дакле да је друштво примило више него што му по праву припада, онда је друштво дужно, онај доказани вишак заједно са 6% интереса одмах држави да врати.

35. Кад је друштво дужно да врати примљене гаранције.

Гаранција, коју држава друштву сваке године плаћа, сматра се као зајам и друштво је дужно, у своје време целу суму с 4% камате држави да врати Ако после свију трошкова око саобраћаја остане толика сума, која прелази годишњу државну гаранцију, као чист приход, друштво је дужно, половину овог чистог прихода дати држави у име отплате примљених годишњих гаранција, као што је у чл. 37 тачније означено. Ово плаћање траје за сво време, док се цела гарантована сума, а можда какве и неисплаћене порезе, не намире. Ако друштво не би на овај начин држави исплатило све што има до престанка концесије да плаћа, држава ће се наплатити од другог друштвеног имања

36. Секвестрација железнице.

Држава има право да узме у своје руке цело руковање експлоатације на трошак и ризик друштва, у овим слачајевима:

1. кад се покаже дефицит у саобраћајним трошковима. т. ј. ако целокупни приходи не би изнели толико, да се измире сви трошкови око експлоатације;

2. кад би друштву у 6 једно за другом следећих година требало сваке године три петине од државне гаранције, и

3. кад сума примљених гаранција, неисплаћених пореза држави заједно с 4% камате изнесе четвртину од целог акционалног капитала.

У овим случајевима држава заузима одмах железницу у своје руке и прима не само сва права на себе, која су означена у чл. 29. него прима и све фондове и активна примања друштва на даље управљање. Али држава дужна је, да исплати годишњу амортизацију и камате на приоритете и акције.

37. Кад држава има права на удео у приходима од саобраћаја.

За случај да друштво од целокупног прихода намири ове трошкове:

а. око саобраћаја,

б. камате и амортизације капитала,

в. отплаћивање свих годишњих гаранција и пореза заједно с каматом,

г. годишње порезе,

д. депонирање резервног фонда, болничког и за пензије, и

ђ. исплаћивање специјалних дугова, па ако преко свих тих издатака остане још какав нето-приход, онда се од ове суме даје држави 10%, а остатак може се утрошити на тантијеме и акционарске дивиденде.

38. Званични надзор.

Према гаранцији, што је држава друштву даје на отплату капитала и камате, држава је интересована за добру израду и експлоатисање, те да би се свака незгода уклонила, држава задржава себи право, да од своје стране постави комисара, који ће водити надзор над целом радњом друштвеном. Овај има права присуствовати у седницама управног одбора и генералног скупа акционара и може систирати свако решење, које не би било у интересу државном и има о овоме поднети извештај министарству грађевина. Њему су стављени на расположење неколико виших чиновника, а друштвени органи дужни су да признају њихове умесне примедбе. Тако исто држава има уплива на трошење из резервних фондова (чл. 14), тако, да је друштво дужно сваки пут при већим издатцима, о томе известити владу и од ње изискати одобрење.

39. Кад се железница предаје саобраћају.

Чим неки део или цела железница готова буде, друштво извештава о томе владу и захтева комисију, која ће прегледати израду

готове железнице и констатовати њену дужину. Кад комисија нађе, да израђени део железнице одговара свима условима и по исправци каквих омањих махна, онда влада одобрава, да се може саобраћају предати. Ако су недовршени послови или недостатци такве природе, да не сметају сигурности саобраћаја, држава одобрава, да се ипак израђени део железнице саобраћају преда под условом, да ће друштво ове недостатке довршити.

Кад се неки део израђене железнице преда саобраћају, друштво може наплаћивати за вожење путнике и робе по нормалним тарифама, али за овај приход држава не гарантује. Кад буде цела железница готова, онда држава одређује једну комисију која ће тачно прегледати целу пругу.

40. *Надзор железнице за случај рата.*

За случај рата или немира, држава има права, да одреди једну нарочиту контролу за саобраћај, и ако влада нађе за нужно, може она и руковање са железницом сама вршити. Даље у таквом случају влада има право, да саобраћај путника и робе редуцира или са свим суспендира, не дајући за то друштву накнаде. Влада је само дужна, да измири све трошкове на амортизације и камате за то време.

41. *Примена српских закона.*

Концесионирано друштво, а тако исто и сви његови чиновници, званичници и служитељи подлеже под српске државе законе, у колико се њихов рад и обвезе односе на само железничко предузеће. Они подлеже не само под постојеће законе и уредбе, него и под оне што се доцније издају, и признају све судске и полицијске власти.

42. *Званични језик.*

За вођење званичних књига и свих докумената, који чине саставни део рачуна, за коресподенцију с властима и на послетку у опхођењу с публиком, друштво је дужно служити се српским језиком.

43. *Чиновници и служитељи на железници.*

Друштво може при грађењу и експлоатацији узети за чиновнике и служитеље стране поданике, али оно се обвезује, да бар до једне четвртине прими и српске поданике који докажу своју спремност за такву службу.

44. *Накнада за државни надзор.*

Докле чисти приход не буде толики, да држава прими неки извесни део према чл. 37. друштво је дужно, да накнади држави све фактичне трошкове, што ће их она поднети око надзора при грађењу и експлоатацији железнице. Влада подноси друштву сваке пола године рачуне на исплату ових трошкова. У том случају, ако би онај део од нето-прихода, што припада држави (по чл. 37), био мањи од трошкова за државни надзор, друштво је дужно, да тај мањак накнади Трошкове за надзор може друштво ставити у рачун трошкова око експлоатације.

45. *Пошта.*

Концесионари су обвезни, писма, аманете и пакете, а тако исто и поштанске чиновнике и служитеље, који се по таквом службеном послу шаљу, бесплатно да возе. Поштанска управа при министарству унутрашњих дела има право, да одреди време и брзину сваком поштанском влаку Друштво је обвезно, да сваком поштанском влаку дода бесплатно по један вагон за експедицију поште, а тако исто оно је дужно, да се брине за оправке оваквих вагона С брзовлаком шаљу се само писма и новине и за то не требају никакви особени поштански вагони.

46. *Амбулантне поште.*

Ако поштанска управа нађе за нужно, да се установе амбулантне поште, друштво је дужно, да уз сваки поштански влак бесплатно дода по један вагон на ту цељ удешен.

47. *Поштанске канцеларије.*

За манипулацију поштанску у местима, где су поште установљене, друштво је дужно, да бесплатно стави влади на расположење у станичној згради потребне канцеларије.

48. *Експедиција поште.*

Чиновници железнички обвезани су, да приме и предају где треба она пошиљања поштанска (изузимајући само аманете), која се упућују без нарочитог поштанског чиновника. Они врше ту дужност без икакве награде.

49. Званичне кореспонденције.

Кореспонденције између железничке управе и њених органа, а тако исто и између њих самих, ослобођени су поштанских такса.

50. Телеграф.

Друштво концесионирано има право, да подиже на експропрнираном земљишту телеграфе, што су му потребни ради железничког саобраћаја. Ако држава нађе за потребно, она може без икакве накнаде да привезује своје жице на мотке друштвеног телеграфа. Друштво не може примати приватне депеше осим само оних, који се односе на железничку службу, а о томе ће држава контролу водити. Надзор над телеграфима поред железнице води концесионирано друштво и оно је дужно, да извести најближу државну телеграфску штацију чим се на државним телеграфским жицама ма какве сметње и штете опазе. Ако се прекине државна телеграфска жица, друштво је дужно дозволити државним штацијама, да употребе друштвени телеграф

51. Спорови између друштвених и државних органа.

У несугласностима између државних и друштвених чиновника око грађења и експлоатације железнице, друштво се обраћа министарству грађевина и оно у име државе доноси решења.

52. Спорови између владе и концесионираног друштва

Спорове око грађења и експлоатације железнице, између владе и представника концесиониранога друштва решаваће изборни суд, ако је спор такве природе, да не трпи одлагање. Овај суд састављају четира члана, од којих обе стране по двојицу бирају. Она страна, која прво затражи изборни суд, дужна је да о томе извести и противну страну, да јој саопшти чланове што их је изабрала и позвати, да и она то исто учини. Али ако позвана страна у року од 30 дана не би изабрала два члана за изборни суд, онда она страна која је прва и затражила тај суд, има право, да избере и друга два члана.

Чланови изборнога суда бирају између себе једнога председника, али ако свака страна предложи по једног свог члана за председника, онда решава коцка, ко ће од њих томе суду председник бити.

Ако једна страна изјави, да је са пресудом незадовољна, онда се бирају на ново четири члана, који ће на поменути начин бирати себи председника.

Овај поново изабрани суд има се саставити у року од 30 дана, рачунајући од дана, кад је први суд своје решење о спорном питању донео. Обе стране обвезују се, да ће решење овога поново изабранога суда без икакве даље апелате признати.

Чланови суда, и првог и овог другог, могу бити и страни поданици.

53. Општи спорови између владе и концесионарног друштва.

Редовни земаљски судови решавају сва остала спорна питања, која нису врло хитна и не односе се на грађење и експлоатацију железнице.

54. Накнада члановима изборног суда.

Осим путнога трошка, сваки члан изборног суда добија дијурне, а о величини дијурне, договарају се у напред обе стране. Ови трошкови падају на терет оној страни, којаизгуби, а у случају поравнања, трошкове подједнако сносе обе стране.

Штатути акционарског друштва

Чим се (на основу чл. 10 концесије) образује акционарско друштво, концесионари подносе влади на преглед и одобрење штатуте овог друштва. Овакви штатути одговарају у главноме одредбама концесије, с тога их овде нећемо ни износити, и прелазимо на рачуне, на којима се наш нацрт концесије оснива.

Уплив начина грађења железнице на величину акционалног капитала.

Ми полазимо с тога гледишта, да цела грађевина железнице буде што јефтинија, али се не сме изгубити из вида сигурност саобраћаја. Великог економисања не може бити при конструисању коловоза и у набавкама локомотива и вагона, јер иначе тако подигнута железница не одговара реду прве железнице. На против при подизању зграда у опште може се свагда чинити економија. Узевши ово у обзир, ми смо мишљења, да наша железница неће фактички коштати више од 180.000 дин. на километар. Али због нашег финансирања за акционални капитал, ми рачунимо сваки километар у 200.000 дин.

О капиталу за грађење железнице, емисија његова и план амортизације.

Да се дозна цео капитал, који је потребан не само за фактичке трошкове око грађења железнице, него и за остале претходне послове, тако исто и камате на капитал за време грађења железнице (интеркаларне камате, интеркалари), морамо ово поставити:

За 360 килом. железнице, километар заједно с експропријацијом, по 200.000 дин. износи . .	**72,000.000**	дин.
Од овог капитала потребна је једна трећина за прву годину грађења железнице	24,000.000	дин.
5% за интересе прве године	1,200.000	„
даље треба платити одмах планове, који ће се морати узети од владе (чл. 4 концесије) . . .	200.000	„
Претходни радови и трошкови око новог и дефинитивног трасирања	300.000	„
За инструменте, грађевинску администрацију и остале спреме	200.000	„
Друга година грађења железнице, опет једна трећина . . . . , , ...	24,000.000	„
5% камате на две трећине капитала	2,400.000	„
у трећој години последња трећина капитала . .	24,000.000	„
и 5% камате на цео капитал	3,600.000	„
Свега . .	79,900 000	дин.

или у округлом броју 80 милиона динара као капитал.

У првој години дакле има се првих пет позиција, т. ј. 32, 8% од овог капитала на акције исплатити. У овим 32% урачуњена је и једна трећина од оне кауције, која се помиње у чл. 11. Али почем се мора по истоме чл. положити 10 мил. дин. кауције, дакле осим оне трећине још 6,700.000 дин. то цела уплата од акција износи за прву годину 41.1% од целога капитала, као што је у чл. 15 у округлом броју (40 мил.) означено.

Вероватно је, да овакe акције неће ни једна банка ни приватна лица у пуној вредности (al pari) примати и издавати, него увек са неким извесним одбитком (по емисионом курсу). Користи банке, које емитирају велике капитале, оснивају се баш на овим диференцијама. Према овоме, да се запитамо, колико ће се на курсу губити од целог капитала и како ће друштво доћи до потребног фактичног капитала?

Примера ради узимамо да банке примају наше акције по курсу од 90, т. ј. да оне за сваку номиналну вредност од 100 плате само

90 у готовом новцу, дакле према томе за сваку нашу акцију, која гласи на 500 дин., плаћено би било 450 дин.

По овоме дакле пошто се исплате свих 160.000 акција за пругу Београд-Ниш-Врања, добили би 72 мил. дин. место 80, дакле губитак је 8 мил. дин.

За друштво концесионарно не би било пробитачно, кад би оно покрило овај недостатак издавањем нових акција, који прелазе концесијом одређени број од 160.000, за овај вишак (према чл. 20) држава не гарантује, јер се држава не може у опште упуштати у шпекулације са курсевима акција, што их друштво издаје. За друштво је према овоме неопходно нужно, да се брине, да своје акције издаје по таквом курсу, да што мање од целокупнога капитала губи, јер у противном случају друштво би се увалило у дуг, чије отплаћивање према приликама може бити врло проблематично.

За то акционарском друштву била би главна брига, да се трасирање и пројектирање железнице тако удеси, да сваки километар у место урачуњених 200 хиљ. дин. кошта од прилике 180 хиљ. Издатци за грађење железнице деле се у опште, рачунајући на 100, овако: на експропријацију 11·3%, доњи строј 35·2%, горњи строј 22·6%, грађевине 8·4%, справе за сигнализирање и т. д. 5·6%, на локомотиве, вагоне и т. д. 11·3%, послови пре грађења 4·2%; на спрему за саобраћај 1.4%. Знатне уштеде могу се учинити само у издатцима за експропријацију, грађевине, справе за сигнализирање и т. д. локомотиве, вагоне и т. д. Друштво би се морало при свем том строго држати прописаних техничких услова. Према овакој уштеди при самом грађењу железнице, целокупан трошак изнео би на 71,980.000 дин. а то одговара оној суми, којом би друштво располагало по одбитку горе поменутога курса. Не само на овај начин, друштво може свој губитак у капиталу накнадити и при издавању израде железнице појединим под-предузимачима, а то је попуштањем њиховим од предрачуњене суме.

Останимо при акционалном капиталу од 80 мил. за наше даље рачуне, јер ми морамо све наше акције исплатити у своје време по означеној вредности, дакле al pari, па ма по каквом курсу биле оне емитиране.

Дакле имамо да проучимо план за амортизацију акционалног капитала, и да видимо, за колико се година може овај капитал по извесној камати отплатити, о чему говори 19 чл. концесије.

Од разних финансијских операција, ми ћемо узети у разматрање само три најбочније.

I. Ако се н. пр. половина капитала изда у приоритете са 5% и кад се за амортизацију њихову рачуна $^1/_5$ % (као што је то обично), онда годишња гаранција износи за сво време док се

приоритети не отплате 5.2% од целог капитала. После потпуне исплате ових приоритета по al pari, онда тек долази на ред амортизација акција који чине половину капитала. Дакле питање је колико нам година треба за амортизацију приоритета и колико би износила годишња гаранција за амортизацију осталих акција, те да се и они al pari исплате, рачунајући време концесије на 90 година.

а. Годишња гаранција за приоритете изнеће 5·2% од 80 мил. динара . . . . 4,160.000 дин.

У овој гаранцији урачуњена је и 5% камате за остале акције, јер и за њих ваља из почетка такође камате плаћати, т. ј. 5% на 40 мил. . . 2,000.000 „

дакле остаје за ануитете (годишње отплаћивање заједно с интересом) приоритетâ . . . . 2,160.000 „

и овај ануитет мора се плаћати крсз 53 године.

в. Остаје нам дакле још 37 година на отплаћивање осталих акција. За њих износе ануитети . 2,393.592 дин

Према овој финансијској операцији држава би гарантовала сваке године за приоритете 53 године по 4,160.000 дин., а за остале акције 37 година по 2,393.592 дин.

Да би се видело, колика би била годишња гаранција, ако концесија траје мање од 90 година, ми износимо овде један преглед, удешен за време од 5 до 5 година.

ГОДИНЕ КОНЦЕСИЈЕ	АНУИТЕТИ ПРИОРИТЕТА (Динара): 5.2% ануитети приоритета од 40 мил.	АНУИТЕТИ ПРИОРИТЕТА (Динара): 5% камате на акције у суми од 40 мил.	АНУИТЕТИ ПРИОРИТЕТА (Динара): Укупно на годину	ЗА ВРЕМЕ ОД ГОДИНА	АНУИТЕТИ АКЦИЈА: 5% камате и остатак за амортизацију акција у суми 40 мил. динара	АНУИТЕТИ АКЦИЈА: ЗА ВРЕМЕ ОД ГОДИНА
90	2,160.000	2,000 000	4,160.000	53	2,393.592	37
85	—	—	—	--	2,531.217	32
80	—	—	—	—	2,731.674	27
75	—	—	—	—	3,038.820	22
70	—	—	—	—	3,547.965	17
67	—	—	—	—	4,040.960	14
66	—	--	—	—	4,258.230	13
65	—	—	—	—	4.513.016	12
60	—	—	—	-	6,912.792	7
55	—	--	--	—	21,512.196	2

Према овој таблици, држава гарантује друштву за 53 год. по 4,160.000 динара за отплаћивање приоритета, за тим остаје држави још да гарантује за отплаћивање акција. По нашим рачунима види се, да држава сваке године има да гарантује за мању суму али за више број година, међу тим исто тако држава би могла гарантовати за већу суму на отплаћивање акција али за много краће време. Хоћемо да кажемо то: држава за 53 год. гарантује друштву 4,160.000 динара на отплаћивање приоритета и она може исту суму и даље гарантовати, *али онда то гарантовање траје између 13 и 14 год, а према томе и консесија би трајала између 66 и 67 год.*, дакле и држава би добила железницу у своје руке за много краће време. Осим тога, већа годишња гаранција акција али за краће време, износи знатно мање, него обратно; н. пр. годишња гаранција од 4 040.960 дин. *за 14 год.* износи 56,573.440 дин., а годишња гаранција од 2,393.592 динара *али за 37 година* износи 89,162.904 дин. Из овога се најбоље види, да што дуже концесија траје, да то иде само у корист друштву.

Као резиме досадашњег нашег посматрања излази, да би држава имала да гарантује кроз 53 год. по 4,150.000 дин. за приоритете и кроз $13^1/_2$ год. по 4,040.960 дин. за акције, те тако и концесија трајала би $66^1/_2$ год.

II. Ако се при амортизацији не праве разлике између приоритета и осталих акција, онда су и анУитети једнаки. Да се види разлика у анУитетима за разна трајања концесије, износимо ову таблицу.

ГОДИНЕ КОНЦЕСИЈЕ	АНУИТЕТИ ПРИОРИТЕТА И АКЦИЈА ЦЕЛОГ КАПИТАЛА ОД 80,000.000 ДИН.	КАМАТА ЗА АМОРТИЗАЦИЈУ ЦЕЛОГ КАПИТАЛА
90	4,050.169	0.063
85	4,064.252	0.080
80	4,082.370	0.103
75	4,105.728	0.132
70	4,135.932	0.1[illegible]9
66	4,166.446	0.210

Године концесије	Анунтети приоритета и акција целог капитала од 80,000.000 дин.	Камата за амортизацију целог капитала
65	4,175.132	0,219
60	4,226 255	0.282
55	4,293.349	0.367
50	4,382.139	0.477
45	4,500.938	0.626
40	4,662.253	0.828
35	4,885.737	1.107
30	5,204.115	1.505

Узмимо исту годишњу гаранцију, као мало час по 4,160.000 дин., онда видимо у овој таблици, да се и на овај начин цео капитал исплаћује за 66 година, а и овде је камата урачуњена по 5% и амортизација по 0.21%.

III. Ако узмемо да се камата на приоритете рачуна по 5% и на њихову амортизацију $^1/_5$ %, па с тога на акције, које због приоритета чекају много година на исплату, урачунамо 6% камате, онда нам рачун за исплату приоритета и акција излази овакав. Него овде нам ваља приметити, да смо и у овом случају узели једнаке анунтете приоритета и акција. Нама треба да израчунамо, за колико се година приоритети могу да измире, ако концесија траје 90 година.

а) За 76 год. износе анунтети приоритета . 2,050.283 дин.
камата на акције од 6% износи . . . . . . 2,400.000 „
и то све заједно чини . . . . 4,450.283 „
в) За 14 год. анунтети акција износе. . . 4,303.396 „
а на против за 77 год. за анунтете приоритета
заједно с каматом на акције . . . . 4,447.832 „
и за 13 год. анунтети акција . . . . 4,518.404 „

Из овога се види, да исплата целе суме за приоритете пада између 76 и 77 године, а за акције још после тога између 13 и 14 год.

Али ако се ови рачуни као и они по I и II начину удесе на 66 год. концесије, онда излази ово:

а) Анунтет приоритета по 5% заједно с каматом на акције по 6% имао би се гарантовати за 53 год. по . . . 4 562.933 дин.

в) Камата на акције 6% и амортизација њихова има се гарантовати за 13 год. по . . . . 4,518.404 „

Да би видели које би од ова три финансирања било најудесније за владу, израчунаћемо средњу суму годишњих гаранција из сва три његова начина, што смо их до сада разматрали.

По I начину	а) 53 г. по 4,160.000 дин.	=	220,480.000 дин.		
	в) 13 „ „ 4,258.230 „	=	55,356.990 „		
	за 66 „ свега . .	=	275,836.990 „		
	дакле у средњу руку износи на годину:			4,179.348 дин.	
По II начину	за 66 г. свега . .	=	274,985.436 дин.:	4,166.446 „	
„ III „	а) 53 „ по 4,562.933 дин.	=	241,835.449 „		
	в) 13 „ „ 4,518.404 „	=	58,739.252 „		
	за 66 „ свега . .	=	300,574.701 „		
	дакле у средњу руку износи на годину			4,554.162 дин.	

По овоме се види, да је најмања годишња гаранција по начину II.

Ми држимо, да смо овим рачунима најбоље објаснили, зашто смо у чл. 27 нашег нацрта предложили, да концесија траје 70 год. Ако би се гаранција само с 4% целокупног капитала рачунала, изнела би годишња гаранција по начину II. 3.459.937 дин., тако исто могли би на исти начин пронаћи годишње гаранције, ако су камате више или мање, према томе, како друштво учини понуде влади.

Из приложене таблице I (на стр. 344 и 345) види се јасно, како стоје капитали, камате и акције од једне године до друге.

Из те таблице видимо, да је капитал тачно по истеку 66 год. са свим исплаћен. Узрок, због чега амортизација капитала по овој таблици не истиче већ између 66 и 67 године, као што би по пређашњим рачунима требало да буде, лежи у томе, што се анунтети исплаћују увек у округлој суми, која одговара неком извесном броју акција, па се онај остатак увек преноси заједно с 5% камате из једне у другу годину. По овој таблици види се даље, да се 80.000 приоритета исплаћују за 53 год., а остале акције за још 14 година. Из таблице се јасно види, како се сваке године капитал и камате смањују, а напротив амортизација расте. Сума бројева из треће и четврте рубрике износи сваке године цифру анунтета од 4,166.445 дин. и 60 дин. п. заједно с остатком од прошле године.

Ма да су анунтети resp. годишње гаранције нешто мањи, кад концесија траје 90 год. опет за то лако је доказати, да је за државу много пробитачније, ако она траје 70 год. од којих само 67 год. падају на експлоатацију.

ПЛАН

за амортизацију и камату од 5% на акционални капитал.

ГОДИНЕ	КАПИТАЛ (у динар.)	АНУИТЕТ: 4,166.445·60		ФАКТИЧКИ УПОТРЕБЉЕНО НА АМОРТИЗАЦИЈУ (у динар.)	БРОЈ АМОРТИЗИРАНИХ АКЦИЈА (КОМАДА)	ОСТАТЦИ (у динарима).	КАМАТА ОД 5% НА ОВЕ ОСТАТКЕ (у динарима)
		КАМАТА ОД 5% НА КАПИТАЛ (у динар.)	АМОРТИЗАЦИЈА КАПИТАЛА И ОСТАТЦИ ЗАЈЕДНО С 5% КАМАТЕ (у динар.)				
1	80,000000	4,000000	166445·60	166000	332	445·60	22·28
2	79,834000	3,991700	175213·48	175000	350	213·48	10·67
3	79,659000	3,982950	183719·75	183500	367	219 75	10·99
4	79,475500	3,973775	192901·34	192500	385	401 34	20·07
5	79,283000	3,964150	202717·01	202500	405	217·81	10 85
6	79,080500	3,954025	212648 46	212500	425	148·46	7·42
7	78,868000	3,943400	223201·48	223000	446	201·48	10·07
8	78,645000	3,912250	234407·15	234000	468	407·15	20·36
9	78,411000	3,920550	246323 11	246000	492	323·11	16·15
10	78,165000	3,908250	258434·86	258500	517	34·86	1·74
11	77,906500	3,895325	271157·20	271000	542	157·20	7·86
12	77,635500	3,881775	284835·66	284500	569	335·66	16·78
13	77,351000	3,867550	299248·04	299000	598	248·04	12·40
14	77,052000	3,852600	313956·94	313500	627	459 04	22·95
15	76,738500	3,836925	330002·59	330000	660	2·59	0·13
16	76,408500	3,820425	346023·32	346000	692	23·32	1·16
17	76,062500	3,803125	363345·08	363000	722	345·08	17·25
18	75,699500	3,784975	381832·93	381500	763	332·93	16·65
19	75,318000	3,765900	400895·18	400500	801	395·18	19·76
20	74,917500	3,745875	420985·54	420500	841	485·54	24·28
21	74,497000	3,724850	442105·42	442000	884	105·42	5 27
22	74,055000	3,702750	463806·29	463500	927	306·29	15·31
23	73,591500	3,679575	487192·20	487000	974	192·20	9·61
24	73,104500	3,655225	511422·41	511000	1022	422·41	21·12
25	72,593500	3,629675	537214·13	537000	1074	214·13	10·70
26	72,056500	3,602825	563845·43	563500	1127	345·43	17·27
27	71,493000	3,574650	592158·30	592000	1184	158·30	7·91
28	70,901000	3,545050	621561·81	621500	1243	61·81	3·09
29	70,279500	3,513975	652535·50	652500	1305	35·50	1·77
30	69,627000	3.481350	685132·87	685000	1370	132·87	6·64
31	68,942000	3.447100	719485·11	719000	1438	485·11	24·25
32	68,223000	3.411150	755804·96	755500	1511	304·96	15·25
33	67,467500	3,373375	793390·81	793000	1586	390·81	19·54
34	66,674500	3,333725	833130·95	833000	1666	130·95	6·55
35	65,841500	3,292975	874508·10	874500	1749	8·10	0·40
36	64,967000	3,248350	918104·10	918000	1836	104·10	5·20
37	64,049000	3,202450	964104·90	964000	1928	104 90	5 24
38	63,085000	3,154250	1,012305·74	1.012000	2024	305·74	15·28
39	62,073000	3,103650	1,063116·62	1,063000	2126	116·62	5·83
40	61,010000	3,050500	1,116068·05	1,116000	2232	68·05	3·40
41	59,894000	2,994700	1,171817·05	1,171500	2343	317·05	15·85

Године	Капитал (у дина.)	Ануитет: 4,166.445·60 — Камата од 5% на капитал (у дин.)	Ануитет: 4,166.445·60 — Амортизација капитала и остатци заједно с 5% камате (у дин.)	Фактички употребљено на амортизацију (у динар.)	Број амортизираних акција (комада)	Остатци (у динарима)	Камата од 5% на ове остатке (у динарима)
42	58,722500	2,936125	1,230653·50	1,230500	2461	153·50	7 67
43	57,492000	2,874600	1,292006·77	1,292000	2584	6 77	0·33
44	56,200000	2,810000	1,356452·70	1,356000	2712	452·70	22·63
45	54,844000	2,742200	1,424720·93	1,424500	2849	220·93	11·05
46	53,419500	2,670975	1,495702·58	1,495500	2991	202·58	10·13
47	51,924000	2,596200	1,570458·31	1,570000	3140	458·31	22 91
48	50,354000	2,517700	1,649226·82	1,649000	3298	226·82	11·34
49	48,705000	2,435250	1,731433·76	1,731000	3462	433·76	21·69
50	46,974000	2,348700	1,818201·05	1,818000	3636	201·05	10 05
51	45,156000	2,257800	1,909856·70	1,909500	3819	356·70	17 83
52	43,246500	2,162325	2,044495·13	2,004000	4008	495·13	24·76
53	41,242500	2,062125	2,104840·49	2,104500	4209	340 49	17·02
54	39,138000	1,956900	2,209903·11	2,209500	4419	403·11	20·15
55	36,928500	1,846425	2,320443·86	2,320000	4640	443·86	22·19
56	34,608500	1,730425	2,436486 65	2,436000	4872	486·65	24·33
57	32 172500	1,608625	2,558331·58	2,558000	5116	331·58	16 58
58	29 614500	1,480725	2,686068·76	2,686000	5372	68·76	3·43
59	26,928500	1,346425	2,820092·79	2,820000	5640	92·79	4·64
60	24,108500	1,205425	2,961118·03	2,961000	5922	118·03	5·90
61	21,147500	1,057375	3,109194·53	3,109000	6218	194·53	9·73
62	18,038500	901925	3,264724·96	3,264500	6529	224·96	36·25
63	14,774000	738700	3,428006·81	3,428000	6856	6·81	0 34
64	11,346000	567300	3,599152·75	3,599000	7198	152·75	7·64
65	7,747000	387350	3,779256·99	3,779000	7558	256·99	12·85
66	3,968000	198400	3,968315·44	3,968000	7936	315·44	—

Гаранција при концесији од 70 г. износи на год. 4,166.446 дин., а
за 90 год. износи . . . . 4,050.168 „

дакле разлика је . . . . 116.278 „

Ова диференција, ако би се одиста 67 год. морала плаћати друштву, изнела би 7,790.628 дин. На против, држава би за оних 20 год. за колико концесија мање траје, добила од експлоатације железнице 108,127.540 дин. рачунајући целокупан приход на километар по 35.000 дин.; јер од бруто-сувишка по 6,300.000 дин. имало би се за државне порезе, резервни и пензионарни фонд одбијати свега 893.623 дин. дакле кад се ово одбије од бруто-сувишка, остају 5,406.377 дин. и за 20 год. износи 108,127.540 дин.

На што се издаје целокупни приход. — Да би добили један општи поглед на издатке, који се чине из целокупног прихода, износимо овде на ту цељ другу таблицу.

Упоредни издатци из целокупног прихода. Дужина желез-
динара. Концесија на 70 година. Кама-

ГРУПА	БРОЈ	САДРЖАЈ	Годишњи бруто при-		
			15000	18000	20000
А.		Целокупни (бруто) приход на 360 км.	5,400000	6,480000	7,200000
Б.		Од бруто-прихода одбија се 50 % на трошкове око саобраћаја.... ...	2·700000	3,240000	3,600000
В.		Остаје бруто-сувишак	2,700000	2,240000	3,600000
Г.		Анунтети т. ј. за амортизацију и камате по 5 %....................	4,166455	4,166455	4,166455
Д.		На годишњу гаранцију плаћа држава..	1,466455	926455	566455
Ђ.		Чист приход........	0	0	0
		Од овога се плаћа:			
	1	На враћање примљених гаранција од чистог прихода .... 50 %			
	2	На držав. порезе од чистог прихода 5%			
	3	На фонд за обнављање локомотива итд. од чистог прихода....... .. 5%			
	4	На рез. ф. за грађ. друг. коловоза од чистог прихода......... .. 20%			
	5	На пенз. и болн. по 120 дин. на килом.			
	6	« камате според. друшт. дугова.....			
		Свега....			
		По томе остаје нето-приход.........			
		Од овога се плаћа:			
	7	Тантијеме управном одбору и директор.			
	8	Удео државни на сувишак од чистог прихода по 10%...............			
		Свега.			
Е.		Дивиденде т. ј. што се на акције осим камате подели			
		или на једну акцију плаћа се дивиденде у динарима[2]			

[1] Трошкови око саобраћаја не узимају се више од 23.000 дин. на 1 ки-
стро-Угарској ови трошкови износе у средњу руку 11.064 динара и максимум

[2] Ако после 10 год. бруто-приход износи 30.000 дин. на 1 килом., онда су
дин. више, онда на сваку акцију пада дивиденде према означеној периоди од 5

ничке пруге 360 килом. Акционални капитал 80 милијуна те 5%. Анунтети 4,166.455 динара.

ход на један километар у динарима

25000	30000	35000	40000	45000	50000	55000	60000
9,000000	10,800000	12,600000	14,000000	16,200000	18,000000	19,800000	21,000000
4,500000	5,400000	6,300000	7,000000	8,100000	8,300000	8,300000	8,300000
4,500000	5,400000	6,300000	7,000000	8,100000	9,700000	11,500000	12,700000
4,166455	4,166455	4,166455	4,166455	4,166455	4,166455	4,166455	4,166455
0	0	0	0	0	0	0	0
333545	1,233245	2,133545	2,833545	2,933545	5,533545	7,333545	8,533545
166772	616772	1,066772	1,416772	1,966772	2,766772	3,666772	4,266772
16677	61677	106677	141677	196677	276677	366677	426677
16677	61677	106677	141677	196677	276677	366677	426677
66709	246709	426709	566709	786709	1,106709	1,466709	1,706709
43560	43560	43560	43560	43560	43560	43560	43560
23150	25000	25000	25000	25000	25000	25000	25000
333545	1,055395	1,775395	2,335395	3,215395	4,495395	5,935395	6,895395
0	170150	358150	498150	718150	1,038150	1,398150	1,638150
	20000	24000	27000	30000	35000	40000	40000
	17815	35815	49815	71815	103815	139815	163815
	37815	59815	76815	101815	138815	179815	203815
	140335	298335	421335	616335	899335	1,218335	1,434335
	1	2	3	4·5	7	10	13

лометар, јер овај број одговара прилично најскупљим таквим трошковима. У Ау- 25.300 динара.

већ 4187 акција измирене и ако даље сваких 5 год. бруто-приход износи по 5000 година 2, 3, 4½, 7, 10 и 13 динара.

Пре свега на трошкове око експлоатације, рачуна се у опште половина целокупног прихода. Ова половина узевши у 100, дели се по процентима овако: на вожњу 20, на службу у станицама 20, на оправку вагона и локомотива 18, обдржавање железнице 14, на централну администрацију 10, надзор железнички 9, служба на влаковима 5, одржавање зграда 2, за управљање материјалом 1, и накнада штете у несретним случајевима 1 проценат, а од друге половине која остаје као бруто-сувишак, плаћа се: 1. за враћање примљених гарантованих сума заједно с 4% камате (чл. 35), 2. за државне порезе (чл. 25), 3 и 4 за депонирање у резервне фондове (чл. 14), 5. за фонд пензиони и болнички, 6. за камате на споредне дугове друштвене (чл. 20), 7. тантијеме, 8. за удео државни (чл. 37). Ови у другој таблици изнесени издатци узети су у опште, као што су уобичајени код железница, и ови бројеви нису никако утврђени него се према приликама мењају (види II таблицу на стр. 346 и 347).

Оних 50% поменутих под Б у таблици II, оснивају се на трошковима око саобраћаја који се издају из целокупног прихода и ми ћемо их означити у процентима. Н. пр. у „Железничког немачког удружења" средњи број пронађен из 20-годишњег обрта износи 44.3% француских железница из трогодишњег 46.3%; данских железн. петогодишњег 46.2%; аустроугарских из трогодишњег 47.%; енглеских из трогодишњих 49%; нидерландских из трогодишњих 57% белгијских из трогодишњих 58%; талијанских двогодишњих 58%; руских из трогодишњих 63%; шведских из петогодишњих 65%; румунских из једногодишњих 75.1%. А из свих ових поменутих издатака око саобраћаја, пронађени средњи број износио би 55.4% од целокупног прихода. Да наведемо и најновије резултате од 1878 год. који су добивени на неким аустро-угарским железницама.

Железница	Турнау-Кралуп-Праг	32·97%
„	Фердинанд	33·94 „
„	Чешка западна	39·0 „
„	јужна железн. друштва	39·60 „
„	државног железн. друштва	40·41 „
„	Печуј-Бач	41·85 „
„	Мохач-Печуј	44·21 „
„	Западна (главна пруга)	44 32 „
„	галиц. Карл-Лудвига	48·07 „
„	Дукс-Боденбах	48·18 „

у средњу руку дакле 41·25%. Из овога се види, да ми нећемо погрешити, ако за наше железнице узмемо 50%, предноставивши, ра-

зуме се, да се нашом железницом економно и рационално администрира.

Сад да пређемо на оне издатке, у таблици II наведених, који ће се из чистих прихода имати чинити.

Ad. 1. *Враћање државних гаранција.* — Што се предлаже, да се узима половина од чистог прихода у име отплате примљених гаранција заједно с 4% камате, то је с тога, што сума ових гаранција за првих десет година може изнети више од 20 мил., кад се узме у рачун, да целокупан приход на километар 12 до 15 хиљ. дин. на годину износи. Ако предпоставимо, да после 10 година железничког обрта годишњи бруто-приход изнесе 25 хиљ. дин. на километар, и да од 5 до 5 год, приход још по 5 хиљ. дин. више износи онда би опет требало 20 год. да се она сума од 20 мил. динара исплати, као што се из таблице II може лако израчунати. Дакле за исплату свих гарантованих сума прошло би свега 30—33 године од дана, кад је железница саобраћају предата. С тога смо ми у чл. 35 нацрта за концесију и предложили, да се половина прихода на ту цељ употреби, чим чист приход буде већи од ануитета. Из тих разлога ми смо такође у чл. 36 прецизирали кад ће се железница секвестрирати, јер по алинеји 2 и 3 истога чл. неносно би друштвени дуг за гаранције 16 до 20 мил. дин.

Жалосна искуства на неким европским железницама нагоне нас да при одређивању границе за исплаћивање државних гаранција будемо врло опрезни. Ради овога, да погледамо на аустријске железнице.

Од 56 железница 17 су гарантованих. Прошле године од ових 17 железница само две нису тражиле гаранције, а те су јужна и западна чешка железница. Западна (Elisabeth-Bahn) вратила је држави у истој години од свога дуга за гаранције на рачун главне пруге 57.863 фор., ала у исти мах за исто време тражила је и примила за пругу Линц-Будвајс и Салцбург-Тирол 2,983.702 фор.!

Од осталих аустро-угарских железница, да наведемо само још неке, које су веће суме гаранција примиле. Рудолфова железница 6,608.622 фор., Франц-Јозефова 1,715.618 фор., Лемберг-Черновица-Јаш 1,201.157 фор., прва мађ. галицијска жел. 969.000 фор, држав. железн. друштво 920.163 фор. и Карл-Лудвигова жел. 805.010 фор.; аустро-угарска влада платила је у год. 1879 15 железница гаранције у суми од 19,422.629 фор. или 42,729.784 дин. Сума свију гаранција примљених што су железничка друштва држави до сада дужне, износи од прилике 200 милиона форината! Пре 10 година,

1869 год., цела сума оваквих држ. гаранција износила је само 9¼ мил. фор.

Да наведемо један пример из Русије. У Русији има 45 железница, од којих су 40 гарантоване. Сума исплаћених гаранција у год. 1877 изнела је 52,650.000 руб., т. ј. 189,540.000 дин.

Ми смо до сада на неколико места навели, да је друштво дужно примљене гаранције држави вратити заједно с каматом 4%. Узели смо само 4% за то, што ове гарантоване суме исплаћују се одмах акционарима, те друштво не може с њима да спекулира.

Ad 2. *О порезама.* — Порезе, што их друштво од доходака плаћа, рачунали смо по 5% од чистог прихода и то тек после првих 10 год., а кад друштво врати држави примљене гарантоване суме, онда се пореза подиже на 10% (чл. 25).; јер већ у другом случају приход је друштвени у толико већи, у колико она сума, што су је држави давали у име отплате гаранција остаје њима као приход. Први степен порезе — по 5% — изгледа сувише мали, али треба имати у виду, да друштво у исто време још од државе прима гаранције у име помоћи С тога друштву не би много поможено било, кад би држава у име порезе од друштва много узимала, јер би иначе изгледало, да је држава онолико друштву у име гаранције дала, колико је од њега опет у име порезе примила. Да се оваке фикције не би могле десити, ми смо на крају чл. 25 о томе говорили, да се неплаћене порезе сматрају као дуг на примљене гаранције, о којима је у чл. 35 и 36 више говорено.

Али чим је друштвени приход толики, да оно по 10% у име пореза има плаћати, па случајно заостане нешто од тога на дугу, онда се тај остатак из једне године преноси у другу као прост дуг, што га друштво има држави вратити. Свако солидно друштво одобраваће овакве диспозиције за плаћање пореза, јер оно зна, да и држави није тако лако набављати новце за плаћање гаранција, за коју она од друштва узима у име камате само 4%. Да је ово жртва од стране државе, треба имати на уму, да би држава ону суму што је друштву у име гаранције плаћа, могла издавати на зајам с већим интересом и држава има да чека 30 год., док јој се гарантоване суме врате, као што смо мало час видели.

Ad 3. *Фонд за обнављање локомотива, вагона, апарата, шина, зграда или за подизање нових малих зграда.* — За обнављање локомотива и вагона рачуна се у средњу руку 300—600 дин., и за шине и апарате и т. д. 150—300 дин. на километар. На основу тога ставили смо на обнављање горепоменутих објеката 5% од чистог

прихода. Овим фондом обнављаће се цео коловоз за сво време трајања концесије, као и обнављање локомотива и вагона. Овај фонд мора бити тако уређен, да онај део, који се не утроши носи камате, али камата се мора додавати свагда капиталу, и никако трошити на што друго, те што је овакав фонд у след фруктифицирања већи, у толико је и друштву лакше, да може више трошити на обнављање наведених објеката, у једно чини олакшице држави у контроли (чл. 14 и 38).

Ad 4. *Резервни фонд за грађење другог коловоза.* — Пошто се исплате по таблици II сви трошкови па остане неки део за фонд под 4., онда се почиње градити други коловоз и то постепено сваке године према величини фонда. Под грађењем другог коловоза разумеју се насипи, усеци, конструкција мостова, прагови, шине, шљунак и т. д. и на подизање његово рачунамо у средњу руку 100 хиљ. дин. на километар. По величини овога фонда, за који смо одредили по 20% од чистог прихода, могу се дакле, као што се види из таблице II, према разним бруто-приходима ове дужине другог коловоза израдити.

Бруто-приход на 1 килом.	фонд целокупан	километара
25.000 дин.	66.709 дин.	$^1/_2$
30.000 „	246.709 „	2·5
35.000 „	426.709 „	4·3
40.000 „	566.709 „	5·7
45.000 „	786.709 „	7·8
50.000 „	1,106.709 „	11·0
55.000 „	1,466.709 „	14·7
60.000 „	1,706.709 „	17·0

Ми држимо, да се други коловоз почиње градити тек пошто је бруто-приход на километар 35 хиљ. дин. иначе, као што се из горњега види, до онда не би се знатна дужина из овога фонда израдити могла.

Предпоставимо, да и бруто-приход од 5 до 5 год. расте по 5 хиљ. дин. на километар, онда колико би година трајало, да се други коловоз израдити може, види се из ове таблице.

Бруто-приход на кил.	за 5 год.	килом. за 1 год.	Свега кил. за 5 г.
35.000 дин.	„	4·3	21·5
40.000 „	„	5·7	28·5
45.000 „	„	7·8	39·0
50.000 „	„	11·0	55·0
55.000 „	„	14·7	73·5
60.000 „	„	17·0	85·0

Свега за 30 год. израдиће се 302·5 килом. од другог коловоза, т. ј. од прилике толико, колико по одбитку дужине на станицама за целу осталу пругу још остаје да се изради. Према до сада казаноме, ми ћемо целу железницу с два коловоза имати тек после 55 год., јер по табл. II бруто-приход износио би 35 хиљ. дин. на килом. од прилике после 25 год., па рачунајући уз то и оних 30 год. што смо их мало час изнашли, чини равно 55 год.

Ми смо у чл. 5 нацрта концесије казали, да се грађење другог колевоза предузме, чим бруто-приход изнесе на килом. 35 хиљ. дин и даље поставили, да се ово подизање другог коловоза мора извршити за 40 год од дана, кад се железница саобраћају преда. А да то може бити, види се из овога.

1. Јер сва сума што се депонира у резервни фонд, у толико ће нарасти с каматама до времена кад бруто-приход 35 хиљ. дин. да ће се моћи употребити као помоћни капитал за почетак подизања другог коловоза. Овде ваља разумети тако, да се овај помоћни капитал заједно с фондом, који се на ту цељ одређује при приходу од 35 хиљ. дин. на килом., утроши на један пут.

2. Јер се ми надамо, да ће бруто-приход од 35 хиљ. дин. на килом. бити раније, а не тек после 25 год.

3. Јер се ми на послетку надамо, да ће друштво моћи из прихода од својих осталих капитала утрошити такође један део на ту цел, почем подизање другог коловоза не лежи само у интересу јавне сигурности, него још више у економном интересу самога друштва.

Према овоме, јасно је да се с подизањем другог коловоза не би смело чекати, докле би бруто-приход износио на килом. од прилике 50 хиљ. дин., те да се не деси, *да цела концесија истече пре него што се други коловоз подигне*, или бар да железница за 40 год. има само један коловоз, јер према нашој таблици II онај приход од 50 хиљ. дин. био би тек после некаквих 40 год.

Ad 5, 6 и 7. *Прилози за пензионе и болничке фондове, камате на мање друштвене дугове и тантијеме.* — Ови издатци означени у таблици II, узети су из средњих цифара, што их на ту цел издају разна европска железничка друштва.

Ad 8. *Удео државни у нето-приходу.* — Мора се признати, да је удео државни у нето-приходу оправдан, кад се узме у рачун, да се држава стара за новце око гаранције и што има трошкова око персонала, који води надзор над железницом. Нама изгледају цифре на ту цељ у таб. II наведене мале, али ваља имати на уму и државни углед и да се остатак на дивиденде акционарима знатно не смањује.

Да пређемо сад на објашњење неких важнијих чланака у нацрту за концесију и то: тарифе, кауцију, експропријацију и мајдане каменога угља.

Тарифе. — Кад би се могло знати тачно будући приход српске железнице, т. ј. кад би се знало, колико ће путника разним класама и по колико колом. путовати, за тим колико ће километара сваки товар (100 кгр.) робе разним класама прећи — онда би се могла пронаћи тачна тарифа из сразмере прихода од саобраћа путника и робе према издатцима око експлоатације, на амортизацију и камате на акционални капитал.

Овде ћемо једним примером објаснити, како се тарифа изналази. Приход од преноса путника стоји у опште према приходу за превоз робе као 1 према 4.

Узмимо, да трошкови око саобраћаја једне железнице од 40 килом. износи 300 хиљ. дин., за ануитете исте железнице 500 хиљ. дин., дакле на годину 800 хиљ. дин. свега трошкова. Према томе и приходи морају бити најмање толики, да се сви ови трошкови подмире, те да се железница рентира. Узмимо, да се 170 хиљ. путника сваки по 24 килом. вози, онда сви они пређу укупно 4,080.000 килом. Наши трошкови чине 800 хиљ. дин, а према горе казаноме приход од путника износи једну четвртину, а то је 200 хиљ. дин. дакле:

200.000 дин.: 4,080.000 килом. = 0.048 дин. т. ј. од прилике 5 дин. пара мора сваки путник за један колометар вожења платити.

На основу ове добивене тарифе у средњу руку, она би се поделила на три класе овако: I кл. $7\frac{1}{2}$, II. 5 и III. $2\frac{1}{2}$ дин. п. као минимум.

Да пређемо на тарифе за превоз робе. Узмимо да 250 хиљ. тона или 250 мил. килогр. пређу по 30 километара, па ако ове килограме преобратимо у товаре (сваки по 100 килогр.) излази, да су 2,500.000 товара прешли пут од 75 мил. километара. Тарифа ових товара мора да покрије оне $\frac{3}{4}$ трошкова што су остали још непокривени, а то чини 600 хиљ. дин. дакле да се нађе тарифа за један товар = 100 килогр. на 1 килом.

600.000 дин.: 75,000.000 килом. = 0·008 дин. или 0.8 дин. п. у минимуму.

Разуме се да се ове минималне тарифе морају сразмерно повисити, да би се од железнице имало и неке добити.

Али како ми не знамо колико ће путника на нашој железници прећи, нити колико се робе превести у земљи, а најмање колико транзитно, то нам се за сада препоручује, да примимо тарифе суседних железница. Они износе у средњу руку:

За путнике на килом. I кл. 10.50 п., II кл. 7.86 п., III кл. 5.24 п., IV кл. 2.62 п., али како ми у Србији на тарифи нећемо имати ажио и ми препоручујемо, да се порезе што их друштво плаћа држави не сме разделити на тарифе, то би се могла и округла тарифа за путнике овако поставити: I кл. 12, II 9, III 6 и IV кл. 3 дин. п. на килом.

Ми смо за то, да и у нас постоји IV кл ради олакшице сиромашним путницима, а ова класа на другим железницама доноси врло велике приходе. У самој Аустро-Угарској од 56 железница 21 увеле су IV класу.

Исто тако предложили би и тарифе за робу. За I кл. 1 II кл 1.2 и III 2 паре.

За жито	0,90	п.
„ дрва	0,85	„
„ угљен, камен и руде	0,80	„
„ угљен од места товарења до краја железнице с једне или с друге стране .	0.50	„
ако пређе 75 килом дужине и при пуним количинама кола по 10 тона.		

Као што смо већ у чл. 8 нацрта концесије поменули за доказ умесности ових пројектираних тарифа, да наведемо један пример. Пре кратког времена учињен је нарочити уговор да се роба од ливеног челика превози из Беча у Париз, по цени 1.34 дин. п. за 100 килогр. на 1 километар и с обвезом, да роба стигне у Париз за 18 дана. А ако је време предаје дуже, дакле и трајање превоза дуже, онда је и тарифа мања. Ако се употребе кола, која се, рецимо враћају из Беча у Париз, онда је тарифа за неизвесну количину робе 0,962 дин. п; ако ова роба пређе 5000 килогр. онда је тарифа 0.907 дин. п. дакле, у средњу руку толико, колико смо ми за I кл. поставили тарифу.

Тарифе американске не би се могле у нас применити, јер су те железнице у са свим другим приликама. Год. 1876 велики транспорти жита од Чикаго до Њу-јорка превожени су по 0,16 п. дин. од 100 килогр. на километар, а превоз на лађама у истим правцу био по 0.13 дин. п. Ово јако попуштање у ценама превозним услед конкуренције, био је узрок банкротирању неколиких американских железничких друштава. У опште узевши, на 13 железница северо-американске уније превозна тарифа за 100 килогр. на километар била је 1873 г. 0.12 дин. п., а год. 1878 0.075 а прошле —1879— год. 0.070 дин. п., тарифе, које према европским приликама железничким, није могуће у нас увести.

Тарифе за транспорте стоке захтевају са свим засебан уговор између државе и друштва. Ми ћемо овде у главноме изнети норме, уобичајене за прорачунавање тежине стоке.

С путничким влаковима могу се транспортирати само пси и коњи и плаћа се за једнога пса 1 дин., а за једнога коња 2 дин. на килом., а за 2 коња рачуна се на сваког 1.25 дин., за 3 коња сваки по 1.10 дин. За транспорте с теретним влацима

1 коњ рачуна се у 1350 килогр. тежине, 2 или више коња сваки по	670	килогр.	пуна кола рачу-нају се, кад су у њима 10 грла
1 теле „	56	„	
1 бик, во или крава по	840	„	
2 бика, вола или краве „	560	„	
4 или 5 „	400	„	
6 или више по	336	„	
1 бик, во или крава, ако морају да леже у колима, рачуна се по	1680	килогр.	
1 прасенце рачуна се „	12	„	
1 прасе рачуна се по	28	„	рачунајући по 20 до 35 у пу-на кола.
1 мршава свиња рачуна се по	56	„	
1 угојена „ „ „ „	168	„	
1 јагње или јаре „ „ „	28	„	
1 овца или коза „ „ „	36	„	

Из обзира на здравље стоке, треба уговорити, да се никако више у једна кола не трпају, него по 10 рогате стоке, по 20 телади, ждребади или свиња и 35 оваца, коза и т. д.

Кауције. — У чл. 11 нацрта концесије предлагали смо, да би требало акционарско друштво да положи 10 мил. дин. у име кауције. Свака већа кауција, која би лежала у државној каси за сво време грађења железнице отежава фондирање капитала за то грађење, јер за толику суму новаца морало би друштво да увећа и свој капитал. С тога би предузеће друштву скупље, а конкуренција тежа била. Ретко је такво концесионарно друштво, које би имало толико велику суму новаца, да положи такву кауцију и онда тек да тражи капитал, што му је за грађење железнице потребан. За то смо ми мишљења, да се ова кауција тек онда тражи, кад се оснује акционарско друштво, што би на тај начин друштво по истеку прве године грађења железнице једну трећину од кауције натраг примити могло, а израђени део железнице важио би колико и она трећина враћене кауције. Овај извршени део железнице, остаје држави као непокретно добро у име кауције, што је свакојако и боље. При давању оферата предлажемо, да оферанти имају положити пô мил. дин.

као јемство, да ће концесионари, чиј је оферат примљен, отпочети грађење железнице у уговорено време. Ова кауција пропада концесионарима у корист државне касе, ако не би могли да оснују акционарско друштво, или не би отпочели грађење железнице у одређено време или не би у опште учинили никакве спреме на ту цел.

Експропријација земљишта за железницу. — У чл. 21 нацрта концесије довољно смо јасно говорили о овоме, само имамо још приметити, да би и за друштво и за државу пробитачније било ову експропријацију према потреби простора од места до места извршити, него да држава од друштва траж иеку округлу суму на километар. Јер у овом другом случају морала би држава друштву одредити максимум за ширину земљишта, који би местимице за мале насипе и усеке излишан био, н. пр. земљиште на тунелима не би се морало никако по целој дужини тунела експроприирати. Поменути случај експропријације користио би само друштву, а народу би био од штете, јер би се тако заузимало више земљишта него што би требало. При заузимању земљишта за довозне путове, мајдане, за цигле, шљунак, камен и т. д. морала би се предузимати поред свега тога засебна експропријација.

Мајдани каменога угља. — У чл. 22 казали смо, да друштву не би никако требало давати право на мајдане угља на основу концесије за железницу, и да би ово требало сматрати као са свим засебно индустријско предузеће, и да се на ту цељ примене закони о рудницима. Јер кад се друштву уступају мајдани, они ће вадити угљен не само за своју потребу, него и за продавање. Ако друштво не би пристало на законске дозволе за тражење и отварање мајдана каменога угља, онда би им држава могла уступити један део свога мајдана у Сењу, али никако се не сме допустити, да се овакво предузеће урачуна у фондирање капитала за грађење железнице.

О условима за грађење и експлоатисање железница. — Ми се нећемо овде упуштати у све детаље ових услова. Има већ више година, како је „немачко железничко удружење“ примило закључке скупа техничара у Констанцу од год. 1876 и тиме специјалне услове за грађење и експлоатисање железница таке норме поставило, да би њихове одлуке у том погледу требало само копирати У главноме и аустро-угарске железнице примиле су ове норме. Турске железнице не могу нам за углед служити, јер се само на њима дању вози и то због не сигурности саобраћаја, а и иначе због слабе фреквенције. Многи су мостови дрвени, и они се оправљају сваке недеље, и за то тога дана нема никаквог саобраћаја. На турске же-

лезнице морало би се још много утрошити, док би оне постале онакве какве треба да су, те да одговарају железницама првога реда. За њихово консолидирање морало би се на сваки километар још утрошити по 15 хиљ. дин. те да се боље рентирају, јер сада оне носе у средњу руку на килом 12 хиљ. дин. бруто, а $58^1/_2$% те суме, а то је 7000 дин., изда се на трошкове око саобраћаја. Терет материјала који се на влаковима за одржавање и оправљање железнице превезе износи око 15% од целог терета што се иначе преко целе године на њима преноси. Из тога се види, да турске железнице још нису стално довршене. На линији Скопље-Митровица, прошле године у след оправљања једног тунела, саобраћај је био прекинут пуних 15 недеља.

Што се тиче услова за грађење железнице, имамо у главноме да приметимо ово. Ма да смо у концесији казали, да се железница има саградити за сада само с једним коловозом, опет се морају за два коловоза у исто време израдити ови објекти: тунели, усеци у стенама, вијадукти, доњи строј за све мостове, пропусти, превози и подвози (Ueber- und Durchfahrten). Доцније копање темеља зидање и везивање с постојећим половинама мостова, тешко је и ризично. Већ на обичним кућама види се, какве последице имају таква доцнија дозиђивања, у колико је то теже на железничким објектима, где је уз то и у след потреса од теретних влакова опасност још већа.

Кривине и нагиби. — Што се тиче кривина и пењања на нашој железници, ми би требало да потпуно усвојимо одредбе за њих немачког железничког удружења, али у колико је могуће више држати се природнога терена, јер тиме ће се много уштедити, разуме се, сигурност саобраћаја не губећи из вида. Поменуто удружење одређује за кривине на равници не испод 1100 метара полупречник, на брежуљцима не испод 600, а на брдовитим местима не испод 300. С тога би и ми према нашем земљишту могли употребити полупречник од 300 мет. не само у теснацима, него и на другим брдовитим местима, да не би иначе железница много више коштала због блажих кривина, због којих би се и виши насипи подизати морали.

Што се нагиба тиче, немачко железничко удружење одређује за железнице нагибе до 1100 т. ј. 10 на 1000, и максимум у брдовитим крајевима 1:40, а ми држимо, да би за наше железнице нагиб могао бити у брдовитим местима 1:80, т. ј. $12^1/_2$ на хиљаду. Ово велимо с тога, што у колико је нагиб блажији, у толико су тунели дужи, у таквом случају железничка пруга лежи дубље у

долини. Има места овде приметити, да су и у новој траси Земун-Будапешта при положају Чортановског тунела (700 мет. дуг), и међу Карловцима и Бечке (4.4 килом. дуг) такође нагиби 1:80 одређени, а та је пруга наставак наше, па би с тога могли и ми ту сразмеру примити, а данашње су локомотиве тако удешене, да нагиб од 1:80 није од тако велике сметње за саобраћај, и не стоји у сразмери с коштањем железнице, јер железница при блажем нагибу (1:100) много више кошта него према овом нашем (1:80). За вучење једне тоне (1000 килогр. или 781 оку) рачуна се од прилике 4 килогр. локомотивне снаге и то по хоризонталној пруги, а за свако пењање по сразмери 1:1000 рачуна се по 1 килогр. исте снаге више. Дакле, једна локомотива утроши за вучење једне тоне при 1:100 пењању 4 + 10 = 14 килогр. снаге, при 1:80 пењању 4 + 12.5 = 16.5 килогр. снаге т. ј. ако на 1:100 пењање локомотива вуче 240 тона = 240.000 килогр. онда на 1:80 вуче 200 тона = 200.000 килогр. дакле за једну седмину мање или у место 16 товарених кола могла би само 14 вући. Ми не велимо да је много издавање новаца за солидне конструкције само расипање капитала, али у оваквим случајевима може се ипак с мањим трошком исти резултат у корист саобраћаја добити, т. ј. ако се усвоји пењање 1:80, а тиме се могу милиони динара уштедети и сигурност саобраћаја не долази ни у какву опасност. Где су виша пењања потребна, ту су у опште и оштрије кривине нужне, и требало би их тако удесити, да они леже између две суседне станице с тога, што би тада могла да се да у помоћ још једна локомотива, те да се цео влак извуче истом брзином, а то је боље, него да се влак дели и сваки део засебно вуче. Ако на таквим местима има и дужих тунела, па влак иде уз брег, онда ваља иза влака ставити ону помоћну локомотиву, која ће цео влак гурати и тако се осигурава од раскида и откотрљавања. Што се тиче нагиба у дугачким тунелима, ретко се нађе положај тако, да се може пењање од 6 на 1000 одредити, ако долине с једне и с друге стране тунела не леже у једном хоризонту. Поменути максимум 1:80, могао би се и за тунеле узети, ма да ми признајемо, да у овом случају природна вентилација тунела чини једну незгоду. Да се не може увек држати ових сразмера за пењање у тунелима 1 на 1000, навешћемо неколико примера, у којима је пењање далеко више, Готхарт-тунел (14920 мет. дуг), Мон-Сени (12233 м.), амерички Хусак-тун. (Hoosac, 7622 м.) и Арлберг-тунел, који се сад баш гради (10270 мет.) у коме је пењање с једне стране 15 на 1000 и 2 на 1000 с друге стране и сви ти тунели леже на високим светским пругама. Па кад се могло на тим железницама обићи

усвојена сразмера за пењање у самим тунелима, за што не би могли и ми?

О станицама. — Што се њих тиче имали би приметити, да не би нужно било споредним станицама одвише велике дужине дати. Најдуже су станице у Русији, јер су све преко хиљаду метара, а за нас довољно је од 6—800 м. У већим станицама валало би, да су 3—4 пруге пред зградом покривене и коловози да су један од другог, рачунајући од средине до средине, по 6 метара удаљене. У средњим станицама треба да настрешнице (marquises) покривају бар један коловоз. Непокривене пруге треба да су удаљене једна од друге $4^1/_2$ м. рачунајући од средине до средине

Сума железничких пруга у свима станицама ваља да износи до 15% од дужине целе железнице.

Горњи строј (Oberbau). — Пошто се на овај део железнице обично велике суме утроше, то има и места, да се овде и што веће штедње чине. Али с друге стране не треба ни у томе претеривати особито с шинама, јер по слабим шинама тешке локомотиве не могу прелазити, а баш такве локомотиве су први услов за сигурно вожење. Као што смо већ у пређашњем чланку о железници у „Отаџбини" за јул препоручивали, да шине буду 31 килогр. тешке на 1 метар, то препоручујемо и сад, и то од бесемер-челика у дужини од 6 метара. Оне треба да су тако удешене, да леже на 7 прагова, и да њихови саставци не леже на самим праговима, него у средини између два прага (schwebende Stösse), а везују се међу собом полугама, које су за њих завртњима утврђени.

Ако се узму слабије шине, н. пр. од 28 килогр. на метар, онда бар у тунелима, при јачим кривинама и већим пењањима, морале би се узети јаче шине. Али овакe парцијалне разлике у шинама имале би великих незгода при мењању истрошених шина. Да су гвоздене шине од 37 килогр. на метар једне цене са шинама од бесемер-челика од 31 килогр. на метар, види се из ових ценовника од месеца јула и августа ове године:

Шине од гвожђа 1000 килогр. коштају:

У Аустро-угарској у средњу руку	253·—	дин.
„ Вестфалској	167·52	„
„ Енглеској	137·50	„
„ Америци	266·14	„

Дакле у средњу руку 206·04 дин.

Шине од челика 1000 килогр. коштају:

У Угарској	275·—	дин.
„ Штајерској	279·40	„

У Вестфалској	230·—	„
„ прајској Шлезији	246·20	„
„ Енглеској	158·25	„
„ Белгији	186·50	„
„ Француској	216·—	„
„ Америци	348·40	„

у средњу руку дакле 244·99 дин.

Према овоме рачунају се гвоздене шине

$$\frac{37 \text{ килогр.} \times 206{\cdot}04 \text{ дин.}}{1000 \text{ килогр.}} = 7{\cdot}62 \text{ дин.}$$

челичне шине $$\frac{31 \text{ килогр.} \times 244{\cdot}99 \text{ дин.}}{1000 \text{ килогр.}} = 7{\cdot}60 \text{ дин.}$$

дакле као што се из овога види, шине челичне од 31 килогр. на метар готово су једне цене као и шине гвоздене од 37 килогр. на метар. Казали смо већ, да би испод једне шине требало метнути 7 прагова. Од ових 7 прагова 3 су главна, и то један у среди и два при крајевима шине, по пресеку у облику трапеца, а остала 4 могу бити и полуобли. Јер за ова последња четири прага утврђују се плоче на којима леже шине; на овај начин уштедиће се огромне суме, а по саобраћај не би било никакве опасности.

Ми захтевамо, да саставци шина леже између 2 прага (schwebende Stösse) с тога, што је 1., вожња на њима еластичнија, 2., јер се и главе шина не рашире тако брзо и 3., што су подметне плоче (Unterlagsplatten) једног облика. Око прагова треба да је или ископани шљунак или из река или најзад туцани камен, и насип од таквог материјала треба да је 40 сантиметара висине, и то без разлике и у усецима и на насипима од земље, јер иначе ако је слој шљунка нижи, при издизању улеглих шина измешао би се са земљом, а и иначе влага земљина дејствовала би на прагове, те би они брзо трунули.

Ширина насутога шљунка на насипу од земље треба да буде за два колосеза 7·57 метара и 7·85 у усецима, и то од средине једнога колосеза до средине другога 3·57 м., а од средине једнога колосеза до краја насипа 2 м., дакле за насипе за један колосез треба ширине од 4 м. Ове димензије одговарају одредбама „немачког железничког удружења."

Доњи строј (Unterbau). — Стрмнина (Böschung) насипа од земље треба да је 1—1½, т. ј. ако је висина насипа 1, онда основа стрмнине треба да је 1½, а при усецима у земљи може стрмнина бити 1 до 1, али у висини од свака 3 метра гради се са стране по један басамак од 0·5 м. ширине, да се не би земља ронила. Ако је

земља сувише ровита, морају се и блажије стрмине правити. На овај начин може се много уштедити.

Мостови. — Ми не би препоручили за изналажење стабилитета гвоздених мостова таблице за мобилне терете, што их је аустријско министарство грађевина 30 августа 1870 издало и израђене само за један коловоз. У овој таблици узет је терет локомотива, кад је свака њена осовина оптерећена у максимуму са 13 тона (13.000 килогр.) Друге таблице што би их ми препоручили, прописују мање терете за мостове малих распона, а веће терете за мостове већих распона, те на тај начин при изналажењу конструкције мостова од мањега распона могу се учинити и велике уштеде.

Прелазни терет (Verkehrslast) зове се терет локомотива и вагона, који преко моста пређу и зависи од тога, какве је конструкције локомотива.

У таблици А. што је ми препоручујемо, изнађен је прелазни терет из три потпуно спремне локомотиве по 52.000 килогр. тежине и толико вагона по 15600 килогр., колико могу заједно с локомотивама да стану на мост. Друга таблица Б. показује изнађене терете, кад су локомотиве у тежини од 56.000 килогр. (локомотиве тендарске по систему Енгерта). (Види таблицу на стр. 362.)

О условима за експлоатацију. — Што се тиче броја локомотива и вагона за саобраћај, који се мора за нашу железницу Београд Ниш-Врања набавити, можемо пронаћи из средњега броја у другим државама, н. пр. У Немачкој, Аустро-Угарској, Енглеској, Француској, Белгији, Русији и Шведској. На километар рачуна се у овим државама у средњу руку 0·2 до 0·27 локомотива, 0·4 до 0·53 путничких и 4·5 до 5·5 теретних вагона, и према овоме за нашу пругу било би нужно до 80 локомотива, 150 путничких и 1650 теретних кола.

Што се тиче чувара на железничкој прузи, који су постављени ради сигнализирања влакова, за надзор њима повереног дела пруге и ситнијих оправака на њој, треба обратити велику пажњу.

Кућице и колибе за чуваре треба да су тако постављене, да сваки чувар може до куће свог суседа видети, а на са свим правој линији куће не треба да су удаљене једна од друге више од 1600 метара. Дужност чуварима ваља тачно одредити, и треба тако удесити, да се они могу више бавити око сигнала, него око поправака на пругама. Чувар мора у свако време, дању или ноћу, чекати долазеће влакове и сигнализирати их, поред тога има и пре доласка и после одласка влака обићи онај део пруге који је њему поверен и у исто време све ситне оправке извршити, што би он сам могао

учинити. За време његова одласка од куће, сигнализирање врши његова жена. У Француској су у новије време одређивали по неколико чувара заједно на вршење већих оправака из економије а цео посао око сигнализирања преко дан врше њихове жене, а ноћу мора сам чувар после онаког тешког рада наставити сигнализирање. У след сувишног напрезања и телесног умора дешавале су се нетачности у вршењу службе, и догађале су и несретни случајеви при саобраћају влакова. Ово исто бива и на станицама, где се појединим чуварима сувише велики број скретница (Weichen) поверава, и у след тога лако се збуне, те их погрешно ставе и несреће се лако дешавају.

РАСПОН МОСТА У МЕТРИМА	АУСТРИЈСКЕ НОРМЕ	ТАБЛИЦА А.	ТАБЛИЦА Б.
1	20000	23520	27440
2	15000	11760	13720
3	13300	10000	12970
4	11500	9700	11900
5	10000	9030	10970
6	9600	8540	10260
7	9300	8000	9580
8	9000	7450	8730
9	8600	7110	8220
10	8300	6770	7960
12	7600	6010	6890
15	6600	5470	6160
18	5600	5460	6090
20	5000	5350	6000
21		5290	5940
24		5170	5760
27		5110	5720
30	а за све веће распоне од	5060	5670
33	30 метара по 4000.	4930	5590
56		4880	5440
40		4680	5250
45		4580	5000
50		4430	4830
60		4100	4380
70		3830	4110
80		3610	3870
90		3430	3660
100		3250	3470
120		2970	3190
140		2740	2960
160		2570	2790
180		2420	2640
200		2310	2530

Ово неоправдано економисање примиле су неке железничке дружине у Немачкој и Аустрији. Већина несрећа на железницама дешавају се једино у след недовољнога надзиравања. Готово неверо-

ватно изгледа, шта се од чувара, скретача, ложача на локомотивама и т. д. захтева. Ти људи понекад по неколико недеља не свуку одело неки су услед непрекидне службе за 18 сах. били тако уморни, да нису знали, с које стране влак долази и грешили у сигнализирању, а други опет заспали од умора на влаку и т д

Статистика несрећа услед недовољног надзора показује велике бројеве. Н. пр. у Енглеско су у год. 1872—5 погинули 5231 човек, од овога броја спада на путнике 2271, и 2960 на персонал железнице. Дужина енгл. жезезница износи 25500 килом., на њима возе 12500 локомотива и 394000 вагона. а број путника износи 507 милиона, дакле 1 погинули долази на 387.615 путника у једној години. У Русији у год. 1870—6 погинуло је 2080 људи, од којих 747 путника и 1333 персонала железничког. Дужина руских железница износи 21708 килом, на којима возе 4439 локомотива и 92.705 вагона, и 28 мил. путника на једну годину у средњу руку дакле долази 1 погинули на 94.278 путника у једној години. То су свакојако страшне појаве. На добро управљаним железницама долази 1 погинули на 2 до 11 милиона путника, и то у Пруској на 11 и по мил., у Белгији на 5 мил., у Аустро-угарској на 2 и по мил. и у Француској $1^1/_4$ мил.

У опште суме што их железничка друштва породицама погинулих плаћају, тако су незнатне према уштедама од прекомерног вршења службе нижег персонала, да само држава може натерати друштва, да олакшају судбу ових јадника, а тако и за сигурност саобраћаја да се побрину. Као што се из трошкова око саобраћаја види, издатци су на персонал железнички велики, а на оштету за несретне случајеве на против врло мали према осталим уштедама Издатци су ови у средњу руку, урачунено у 100 делова: трошкови око вожења 30%, плате за персонал 28, одржавање железнице 18, одржавање локомотива, вагона итд. 15, порезе и таксе 8, накнаде у несретним случајевима 1%.

На основу овога држимо, да имамо право, ако препоручимо да се чувари на железницама употребљују само за сигнализирање, надгледања пруге и на мале оправке, а за веће послове нека се одређују нарочити радници. То исто вреди и за скретаче на станицама, којима не треба давати сувише скретница на руковање.

На послетку имали би приметити, да се за брзовлакове уведу само две класе, I и II, а три никако, јер и у осталој Европи ретко где има и ове последње класе. У Аустро-Угарској од 56 железница само 5 имају поред првих двеју и III класу.

Завршетак

Пошто смо свршили објашњивање нашега нацрта концесије за грађење прве српске државне железнице, да кажемо коју још и о агрикултури, која има велики уплив на ојачавање железничког саобраћаја, а у след тога и на смањивање тарифе за робе. Средства за пренос у једној држави морају се као битни моменат за подизање земљоделства и сточарства сматрати, и смањивање тарифе зависи од умножавања саобраћаја робе. Административни трошкови остају једни исти био саобраћај слабији или јачи, само трошкови за вожење и обдржавање железнице сразмерно се увећавају, дакле мора при јачем саобраћају и чист приход бити већи, па се с тога и тарифе могу смањивати. Железница је врло удесна за пренос свакојаких ствари, а нарочито за стоку и цереалије. Стока се најзад може терати обичним путем, ма да је пренос спор, скуп и у след омршавања у цени падају, али цереалије морају се на сваки начин возити. Превоз њихов на обичним колима не само што је тежак, спор и скуп, него жито губи у вредности, кад не стигне на време на трг и одоцни се за конкуренцију. За цереалије дакле железница је од неоцењиве вредности.

Велике просторије поред железничких пруга леже у Србији још необрађене и хиљадама дана орања узеће се у обрађивање. Згодан географски положај Србије и блага клима осигуравају земљоделцима обилно доброга жита за конкурирање. Тако је исто и са подизањем строчарства. Продукти дестилација из цереалија, подићи ће се сами по себи врло брзо, већ подизање фабрика за мануфактуре трајаће свакојако дуже време, јер услови за њих још нису удесни

Ми смо чешће слушали да се пита, јесу ли железнице тек онда потребне, кад су у земљи индустрија и трговина развијене или ће се онда тек подићи. Ми држимо, да оне иду једна уз другу и не могу једна без друге опстати, ако се хоће, да народна привреда, индустрија и трговина што већи полет добију.

Завршујући наша објективна разматрања о првој српској железници и њеним последицама по благостање наше земље, жеља би нам била, да се она приме, као израз истинских осећаја у једном тако важном предузећу, које је за Србију ново и судбоносно.

10 августа
1880.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

НЕКОЛИКО ПРИМЕДАБА

на књигу Д. Ђурића „Основна тактика“

(Министарство војно — *Основна тактика три рода војске.* За питомце војне академије и слушаоце других војних школа, за спрему подофицира и официра за полагање испита, а и за старешине народне војске, написао *Д. Ђурић*, ђенералштабни потпуковник, професор тактике у војној академији, начелник штаба шумадијског корпуса)

— —

V Део. Како се води колона на напад? (страна 105).

„Ако је могуће, старешина изазивље на чело свејевољце т. ј. који се понуде“.... Ово одбирање својевољаца готово се у свакој прилици у боју у овој књизи препоручује, па ако тим путем ови најбољи најхрабрији оду, ко остаје онда? Никад не треба одбирати најхрабрије, него да су сви заједно, те да се и мање храбри охрабре. У рату нема службе, која не би по себи велеважна била. Главно је начело то, да у једној десетини увек има по 2—3 старија, и поуздана војника, да се на њих млађи и мање вични угледају.

Из поуке како да се води колона на напад, види се, да је тако рећи узакоњено, да сваки напад буде предуготовљен ватром из топова, па кашње из пушака, и да је усвојен обичај, да јуришна колона виче „хура!“ при самом јуришу. Ја велим да има напада, где се не сме претходио ни један топ, ни једна пушка избацити а то су изненадни напади или кад је противнику стављена заседа или клопка, у коју треба да падне.

Што се тиче викања „хура!“ не одобравам ту вику из разлога 1. што ће обично свака јуришна колона на превеликом растојању од противника већ почети вику, те се од тог тренутка губи глас командиров, 2 и најглавније, што се виком и трчањем јуришећи веома уморе, 3. вика „хура!“ уједно служи противнику, који чека у позицији напад, као мерило по ком ће познати, кад је јуришећа колона сустала: јер ће прво „хура“ бити сложно и снажно, друго већ слабије, а треће — ту ће се поједини промукли, изнемогли гласови

још чути, и то је тренутак, кад ће нападнути после жестоке ватре излетити на го бајонет и с тога многи заповедници пре јуриша нареде, да војници сав пртљаг и терет скину са себе те да буду при пуној снази при јуришу. Онда не сме ни вике да буде, која умарава и то је познато, да млади и неуки војници радо вичу, те да тако један другог храбре. Стари на гласу јунаци иду, лакат о лакат као зид напред, ни гласа се не чује, — али где груну, ту и провале. Руска војска има мислим обичај, да пре јуриша избаци пушке у ваздух, да се не би војник полакомио у сред јуриша још и да пуца. — То је са свим практично.

Има војсака, у којима је уобичајено при вежбању у миру, да се правилно почне бој пуцањем из топова и пушака, и после некојих кретања да се јуриш општи изврши, и сад као да не може и не сме друго ништа следовати но у пирамиде или „к нози" *и одмор*

Ова навика дубоко засеца у живац једне војске, јер ће она после најмањег напрезања клонути, па било да је јуриш срећно испао или не, у оба случаја је напала њу велика слабост, и за то се треба те навике клонити. Ја би саветовао сваком заповеднику, да већ у мирно доба, на вежбалишту баш после сваког јуриша настави непрекидно без сваког одмора и оклевања своје кретање, маневрисање, било то, да даље гони разбијеног противника, било да само своје отступање заклања. Тек после јуриша настаје прави и тежак рад.

И то би био начин мој, да видим, еда ли је војска једна честито изучена и извежбана: задатак „јуриш" на ону линију и наставак маневре при гоњењу противника до изван тачке. Или јуриш је био привидан, јуришна колона после свршеног јуриша привидно отступа како би жестоког и ватреног противника намамила на заседу ре ерве наше. Која војска чисто, брзо, и без сваке забуне и вике то кретање изврши, она је способна за ратовање.

„Како поступа стрељачки низ, кад га коњица нападне?" (страна 107).

„Ако пешадија нападне с бокова, онда се низ помаже, како „је пре речено. Но тај начин не вреди за борбу с коњицом, која „силно и брзо удара. За тили часак био би низ прегажен и растурен." То не стоји. Свакој струци оружју треба да се улије убеђење, да јој не може друга струка нахудити, ако она само своју дужност врши. Ни двојица пешака, ако само при нападу коњице леђа о леђа стану, и хладнокрвно пуцају, не може коњица много досадити, јер коњ зазире од човечје дрскости. Ја ћу да наведем два примера из свог живота. У битци на Солферину груне ми у бок и још више

иза леђа трећи пук ша·ера д' Африк изненада знак „у клупче" по две чете начинише кару, а стрелачки низ неимаде када да се у већа клупчад склупи, јер за тренут бесмо у сред руље коњичке. Одбијемо тај напад — ја видех пре тога свог официра, командира стрелачког низа само са 4 војника у клупчету. Бејах у страху, да ми је тај ваљан официр прегажен. Он чврсто стајаше стиштен у клупче, а око њега и његове гомилице беху бедеми од мртвих коња и коњаника, и тако дочекамо добро и други јуриш и трећи, који је вршио први пук шасера д' Африк. И том приликом заробисмо им вођу подпуковника Ларош Фукол Фенелона. Онај други случај десио се 1848 год., *21 децембра* у Панчеву. Кад смо почели гонити отступајућег непријатеља, узмем два топа и добијем одељење доброволаца из Србије под Савом Јовановићем, да гоним против ника десно од јабучне шуме правцем на Францфелд. Ма да беху само по два коња упрегнута у сваком топу, ипак наступише ми топови брже но пешадија, и стигнем испред села Францфелда, кроз које непријатељске колоне бегаху. — Али да би ове добиле маха за пролазак, ево на ме две чете коњаника. Сад мени тек паде на ум, да погледим назад, где ми је пешадија Савина. — Али она неких 2000 корачаји далеко још у ледини. Заповедник топова хоће да одступи. „Стој! никуд даље! кад већ гинемо, хоћемо јуначки да изгинемо, а не у бегству! дај Арсо картаче у топове, па не пали док ја не заповедим!" Ево коњице све ближе, док се не стиште, и прилеже у седлу — и зачу се команда „марш, марш!" — сад пали! — неколико стрмоглавља — и они други утекоше. Дакле стрелачки низ, па било само и петорица у клупчету — не треба да се боји коњице, само леђа у леђа и пушка запета.

„Стројеви за кретање" (страна 111). — Књига има два строја за кретање: за пут и за маршеве, и називље их по томе „путни" и „маршевни" строј. Ја држим, да је та разлика излишна. Путни строј је један и исти, а кад је војска у кретању спремна за бој, онда је већ бојни строј, иначе у путном строју и у мирно доба треба са свим онако да се вежба војска, као да је на бојишту и у рату

Ово вежбање војске и маневрисање ништа друго није, до лаган прелаз из једног строја у друго брзо, у највећем реду, и то из путног строја у бојни или обратно, и то треба да бива исто тако правилно и без сваког нереда у најжешћој ватри, као у мирно доба. Која војска то уме, она је способна за ратовање.

Али морам да приметим, да прелазак из путног строја у бојни никад не треба прерано одвећ далеко од противниковог положаја да се предузме јер изгледа као нека страшљивост, и друго, што

у великој даљини одвећ се умори војска, ако се креће дуго у бојном строју.

„Колона по један?"

Што се тиче израза техничких војених, ја би навео један чисто српски назив, који српској војсци боље годи. Кад један човек устопце иза другог иде, кажемо ми „иду у поврзму" „поврзмице," па је ли лепше онда у место „колона по један" „по два," „по четир" „по десет", „полуводну," „водну," „получетну", „четну" рећи и командовати чисто српски разумљиво:

„у поврзму!" (то се по себи разуме појединце)

„у поврзму по два!"

„у поврзму по четири!"

„у поврзму по десет!"

„у поврзму полуводну!"

„у поврзму водну!"

„у поврзму получетну!"

„у поврзму четну!

Кад више батаљона један за другим у поврзми и бригада иза бригаде може се звати колоном, ма да би слободно што могло се звати са разлогом „батаљони у поврзму!" „бригаде у поврзми!" које се већ од себе разуме, да иде једна иза друге устопце.

(наставиће се).

Ј. Стефановић Виловски.

БИБЛИОГРАФИЈА

Б. П. С., Социјализам и радничко питање. С немачког од — — —. Београд, штампарија задруге штампарских раденика. 1880. 16-на. стр. II., 88.

Batariček Stjepan. Pedagogija I dio: Uzgojoslovje. Sastavio — — učitelj kr. preparandije u Zagrebu i pravi član hrv. preparandijsko-književnoga zbora. Zagreb. Naklada hrv. pedagogijsko-književnoga sbora. 1880. На 8-ни 4 л. IV, 267 стр.

Чини knjigu VII «Knjižnice za učitelje», kojy «izdaje hrvatski pedagogijsko-književni sbor.»

Буквар за српске основне школе, одобрен од црквено-народног школског савета. У Новоме Саду, штампарија А. Пајевића 1880.

Валента Ј. Др., Говор — — — књажевог посланика на ванредној народној скупштини, држан 21 маја у Крагујевцу. Београд, у државној штампарији, 1880. 8-на. стр. 12.

„НАРОДИЋ“ *

А што су ми и ти Срби
Опет дигли стари рог?
О кепеци јадни, мали,
Суд Европе — ваш је Бог!
Зар сме крила размахиват'
Тај мајушни српски змај —
Та док пером моћни дрмну
Свој паради твојој крај!
Кол'ко с' могу пружат',
Тол'ко смо им дали —
Па шта хоће јоште
Тај народић мали?
Нека седи с миром
И нека не бесни!
Тако нам се гуди
Са страна „извесних“.

Шта тражимо јоште, — силни желе знати.
Па ту им бар лако одговора дати.
Тражимо, силници, што већ давно знате,
Исто оно што и ви код куће имате.
Желимо слободни — сами своји бити;
Што је у нас цвећа, да нас само кити,
Па ако и трњем наша поља роде,
Да се не бринете — нека у нас боде.
Што је туђе нек' је изван наших међа,
Ви се брин'те за се, ми — за своја леђа.
Нека вам се пажња на свој порок сврати,
Ви чистите себе, ми — пред своји врати.

* Декламовао г. *М. Цветић*, редитељ народног позоришта, **на** *Беседи* **у** Народном позоришту 26. августа о. г., на дан Њезиног Височанства, **госпође** кнегиње **Наталије**.

Пређашња Шапчанинова песма: *«Поздрав потомству»* **стављена** је у темел новог дома његовог пријатеља, г. *Ђорђа С. Симића*.

Ако ј' ко и силан, нисмо ни ми мрави,
Свак' по својој ћуди, ми — по својој глави.
Нек' с' у коло хвата све што српски дише;
А ко Србин није, може и трајлише;
Што у коло не ће, хајд' у туђе танце. —
Ми не ћемо туђе чак ни златне ланце;
Данас лаган терет тог златнога ига,
Кроз дан, кроз два, ето гвоздених верига;
Завежу ти очи да свуда не вире,
Па по један, по два, — хајде у синџире.

„Шта хоћете“? Кажу суседкиње миле,
„Видите уз нас су све велике силе.“

Ми хоћемо моћи, које Господ даје,
А великосилска много познија је.
Шта му знамо кад се не да̂, туђи роде,
У крв, ка' у вино, наточити воде;
Кад дух нам упоран нешто више снива,
Па не ће, и не зна, да се улагива;
Збите га, утуц'те у главу, у груди,
Док с' окине једна — а он се пробуди.
Зар нас један хтеде да у корен смлави,
Па остасмо, ето, и живи и здрави....
Бог вам дао земље, ширите се широм,
Наш „мајушни народ“ — оставите с миром!
Немојте баш тако нападати смело, —
Та не могу баш сви ни у горње чело,
Ал' чувни га док те Господ није крен'о,
Јер за сутра, ко зна, коме га намен'о:
Он из слабих снага нове силе ствара,
Подиже мајушне, охоле обара.

Кол'ко с' могу пружит'
Тол'ко смо им дали, —
Па шта хоће јоште
Тај „народић мали“?
Тако зборе они. Говорит' је лако,
А да л' мисле *збиља*, кад „умствују“ тако?
Они су нам дали! Чујете ли само?
Као да смо деца, к'о да ништ' не знамо.

Њихна братска, јаој! још и данас цвели, —
Дали су нам дали, али — и отели.
Рекох да су дали, — куда ја заблуди' —
Дали су нам, дали, али — наши труди,
Наши мученици, соколови сиви,
Дале наше руке — да их Бог поживи!
Хоћеш спаса? Заман у туђ род ћеш заћи, —
Славу и спасења у себи ћеш наћи.
Самопоуздање поносита лика
То је сила, којој нема победника.
Ко сам себи борбом славу, срећу кује,
Тога, ма у себи, ал' тек сваки штује.
Ко у муци клоне и задршће таки,
То је лак мекушко, тог презире сваки.
Самопоуздање, то је стена љута,
Сила, која ником не склања се с пута.

Ал' баш пакост ту је
Ретко језик крила:
„Такав „мали народ"
„Текем није *сила*" !
Какав мали народ? Ко је народ „мали"?
Јесте л' на то себи икад „отвјет" дали.
Јесмо л' мали за то, што нас мало броје?
Па кад нас је мало, зашто нас се боје?
Ил' мали — што од њих много мање знамо?
Мислите ли тако? — обмана је само.
Та Господ нам дао да и другом дамо,
У земљици нашој ми *свега* имамо:
И мудрих, и моћних, и мрса и поста,
Кад погледаш, ми смо — сами себи доста.
Пролили смо крви већ читаву реку —
Четир рата само у једноме веку!
Невољама сваким у очи смо гледи,
С варварским силама мушки се хрвали;
О пропасти нашој већ многи и сања,
И опет смо живи — пуни поуздања!
Требамо ли вођâ? *Таково* их даје,
А јунака? — јунак сва Шумадија је,
И Тимок, и Мачва, па и Стари Влаше,
Најмање сеоце лепе земље наше.

Сви ко један човек кад Господар води —
Та јунак је сваки, кога Србин роди!
Богови нам срџбе и мудрости дали,
Ко ј' одважан, мудар — *никад није мали!*
Само нам у борби истрајати треба,
А благослов божи не гине нам с неба.

М. П. Шапчанин.

НАРОДНЕ ТРАДИЦИЈЕ И КРИТИЧКА ИСТОРИЈА

(СМРТ КРАЉА СТ. ДЕЧАНСКОГ И ЦАРА УРОША)

ПРИЛОГ К ПРОЦЕНИ ИЗВОРА СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

од

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

На крају смо карактерисања и навођења.

Кад погледамо све што је довде наведено, видећемо по главноме двојаку различност међу изворима. У приповедању главнога факта катастрофе, — начина смрти краља Ст. Дечанскога — један између свију, ученик архијепископа Данила, казује да је краљ Ст. Дечански изненада *природном смрћу умр'о*: сви други приписују ту смрт *насилним средствима*, само што појединости сви једнако не казују. У приповедању овој катастрофи претходних догађаја знатно је, да се *у појединостима излагања* ни један писац не може упоредити са Даниловим учеником; даље, да се појединости њиховога казивања — прво, не слажу с тим најближим извором, друго, да се ни између себе не подударају. Данилов ученик баца сву кривицу на краља Ст. Дечанскога. Њему супротни извори, истина, сви криве Душана, али у приповедању те кривице Душанове казују често такве ствари о Ст. Дечанскоме, које Данилов ученик не помиње, али које

не само што више него Дамјанова ученика [illegible] те-рете Ст. Дечанскога, него [illegible] све у целини узете, [illegible] влају ситуацију у таквој светлости, која катастрофу објашњава [illegible] него [illegible] Дамјанова ученика. У исти мах ове ситнице, које они већином узгред приповедају, [illegible] да се катастрофа [illegible] тије, [illegible] Што [illegible] разјашњавање ситуације противничким материјалом на последку помаже оборити противничко [illegible] Дамјанова ученика супротно тврђење о катастрофи, о начину смрти Ст. Дечанскога, то је само нова сила за критичку историју, која мора гледати више на већину разлога него на већину писаца.

За то ћемо и ми своју критику почети најпре цртањем ситуације у целини по целокупном материјалу. Тек ће нам тај преглед дати могућност, да можемо у потпуности расмотрити, је ли [illegible] тврђење правога, најближег историјског извора, или разлози логички [illegible] ситуације [illegible] познијих извора.

Ситуацију пак можемо цртати нарочито по речима Никифора Григоре, Мих. Константиновића, Мавра Орбинија и Лукарића.

Речи су Лукарићеве: „*да је краљ Ст. Дечански био полу слеп, те за то неспособан за управу*", да је био „*преварио надања која су била поникла кад је на владу дошао*."[3] Тога ради он и вели, да је смрт његова мало коме била [illegible] Никифор Григора, [illegible] био-зан, говори да су се владе Ст. Дечанскога били људи наситили, да је он сам, *оженивши се младом Гркињом, од које су му се и деца почела рађати*, оставио не-[illegible] сина, [illegible] за владу [illegible]. То значи, да су женидба и пород од ње били узрок [illegible] довољству [illegible] односима међу оцем и сином. Исти писац [illegible] помиње [illegible]

популарност Ст. Дечанскога, само што је он објашњава *дужином владе* као обичним узроком таких појава. Оне пак узроке који нису обухваћени у позној женидби и у последицама од ње, лепше је од некуда дознао и исказао Лукарић. Све ово тако су наравне ствари, да их ми можемо сматрати као потврђене читавим тадашњим стањем. Али и оне, ако и јесу биле потпуно оправдане и јак квасац за потоње догађаје, за то што не ваља сметнути с ума, да је унутрашња српска ситуација стекла била (нарочито дугом, мудром владом Милутиновом) много експансивне снаге — и опет је од преке потребе било да догађаји јаче на видик избаце центар нове политичке кристализације, вођу оне активније политике, коју Ст. Дечански већ није био у стању да изведе (ни по својим личним особинама *ни по новим родственим везама*). Ти се догађаји збише, и они заиста свој задатак испунише у ратовању, а поименце с Бугарима у боју код Велбужда, који би 28 јула 1330 године. Тај рат водио је управо Ст. Душан, битку код Велбужда добио је управо он. За то тај догађај од један пут изнесе на видик велику личност Душанову. После њега су и његова слава и његов велики популаритет са свим готови, тим пре, што је народ и онако осећао потребу једне моћне личности, која би кадра била дати израза политичким аспирацијама народне снаге, снаге, која је свуда у около видела згодну прилику за своје ширење.

Ово нам нехотице прича и сама народна традиција на више начина. Први је од тих начина, што је рат с Бугарима од 1330 један од оних ретких догађаја из старије наше историје, *које ни народна песма није заборавила*. Управо то је најстарији *рат*, који се у народном песништву помиње. *И њега народ приписује Ст. Душану*. У познатој песми о „Бану Милутину и Дуки Херцеговцу," једној од народних песама које целом својом садржином и експозицијом највише миришу средњим ве-

ком, пева се како цар Стефан поручује бану, да спреми тридесет делија и да с њима дође у Призрен,

Јер хоћемо, бане, војевати
На далеко у земљу Бугарску,
На Мијајла, краља бугарскога,
Тамо ћемо, бане, зачамати,
Но се спреми за три годинице.

За тим се пева:

Па с' отале војска окренула
Низ Србију ка земљи Бугарској.
Кад дођоше у земљу Бугарску,
Дочека их краљу Мијаило
Украј Лаба[1] украј воде ладне.
Ту се краље с царем ударио,
Били су се три бијела дана
Кад четврто јутро освануло,
Лоша краљу срећа прискочила,
Те се краље с царем сусретнуо,
Но га добро Стево дочекао,
На добру га коњу поћерао,
Сустиже га у по поља равна,
Сабљом마ну, одс'јече му главу,
Поороби му силовиту војску,
А он сједе у земљу Бугарску,
И умири земљу Бугарију[2].

Још јасније то казује Мих. Константиновић почетком своје приче, којој истина треба доста коректуре, али која очевидно и врло јако износи на видик личност Душанову као главну у рату с Бугарима 1330. Коректура за коју мислим да би се на тој причи имала учинити, јесте у томе, што догађаје у њој исказане *треба узети просто као израз гласа и славе Душанове*, које је млади јунак у том рату стекао и као индиректну, али тиме може бити јачу потврду како је одмах од тад у свима активнијим умовима Душаново име претегло име Ст. Де-

[1] Место Лаба треба певати Струму. Лаб је дошао само познијим кварењем.

[2] Вук, српске народне пјесме II, 170.

чанскога, и помогло онима, који су на Милутина навикнути били, да у њему новога Милутина нађу. Исто тако значење придајем ја и говору М. Орбинија, који насупрот казивању најстаријега извора, приповеда, да је Ст. Дечански дао Ст. Душану „обе Зете с варошима и градовима" после победе код Велблужда, између осталога и као награду за ту победу. Најближи сведок, који није могао имати никаква повода да овај догађај не каже по правој истини, ученик архијеп. Данила (у Цароставнику) говори како је Душан за рана добио Зету, и како се раздор између њега и оца заметнуо за то што је Душан (као што изгледа после битке код Велблужда) потражио део краљевства *који му је био обећан још онда кад је Ст. Дечански, венчавајући се сам на краљевство, сина Ст. Душана такође за младога краља венчао.* Говор М. Орбинија (у коме језгру ваља мало очистити), казивање најближег сведока, ученика архијеп. Данила, и Мих. Константиновића показују, да је и Ст. Душан с једне стране прегао био да се користи гласом који му је рат с Бугарима створио, и да је тим ратом сазрело питање о преносу владе са Ст. Дечанскога на Ст. Душана, које је (сигурно из• извесних узрока, нпр. слабога вида краљева) још за раније било осигурано венчањем Ст. Душана за младога краља. Уз Душана су, очевидно, били и други политички људи, који су налазили, да српској држави у тадашњој политичкој ситуацији треба живљи и енергичнији владалац

Утврдивши тако положај који је као нова снага, Стеф. Душан почео хватати у политичкоме свету оновремене Србије, имамо да из тадашњега политичког положаја још нешто пред живљу пажњу читалаца изнесемо

Прво је већ раније поменута позна женидба Ст. Дечанскога, која је двор српски везивала у родствене одношаје с Цариградом баш онда, кад је унутрашње ровито стање византијске царевине најлепшу прилику да-

вало за освајачку политику по Македонији и осталим југозападним областима царевине. Онима који су се бринули о унутрашњој чврстоћи и о спољној снази Србије, морале су бриге постати све теже, кад су видели да уз слабога краља и уз вољан на свакојаке интриге грчки род око њега, приспевају из позне женидбе и мушки потомци (Синиша), којих се ради лако могао већ обележени ред наследства или предругојачити или поколебати. Зебње ове постале су у толико веће, што су они исти узроци, који су изван двора онолико подигли глас Ст. Душану, у двору морали деловати са свим на супрот. Ту су они одмах с места посејали семе неповерења и потоње распре. А то је и у Душана и у његових пријатеља оправдало и по унутрашњој и по спољашњој политици бојазан, којој је већ и без тога јакога повода било. Битка код Велбужда учинила је, дакле, те се пређашња слабија зебња и брига почела мало по мало формирати у питање о томе, хоће ли се оставити могућност, да се судбина српске државе повери проблематичној снази нових потомака од Гркиње, који би могли постати са свим неосетљиви за идеје народне политике, или ваља штогод чинити, да се владалачко наследство раније осигура за младога Стефана Душана, снагу већ тако новим догађајима огледану и проглашену, да је српски политички свет једва чекао да је види на влади и у пословима.

Исто тако има знака, да је уз одушевљење за Душана или упоредо ишло незадовољство с оним што је после победе код Велбужду учињено, *да је т. ј. народ налазио, да су се могле из те победе много веће политичке користи извући, или да се ово незадовољство јавило као прост одјек славе Душанове.* Врло је могућно, да се под тим одјеком свакоме чинило, или да су многи готови били веровати, да би се после победе код Велбужда Бог зна шта за Србију учинило, да су нешто узде државне биле место у добродушнога старога — у рукама младога пу-

нога наде краља. То излази с једне стране из казивања Михаила Константиновића (за Бугаре) а с друге стране из казивања Ниђ. Гргура и самога ученика Данилова (за Грке). Кад место појединости Константиновићеве приче, узмемо на око њен дух у целини — он као да нам говори, да је *Душан с оцем био незадовољан што је сувише меко поступао с Бугарима, и што је положај надмоћности, стечен победом велбуждском, попустљивошћу штетио и уништавао.* Наспрам Грка ученик нам Данилов у животу Душанову као прво дело прича *војну на Грке*, за то што је Душан хтео да освети *злобу врага својего*, *цара грчаскаго* у тек прошастом рату с Бугарима. А у горе наведеном тексту Ниђ. Гргура, којега се ово много ближе тицало, пише одмах иза катастрофе Ст. Дечанског, како су *властела*, којој се у тога писца приписује свеколико што је у овом догађају Душану одмах владу утврдила и обезбедила, *па се с њим заједно кренула, те заузела византијске земље до Струме и Амфипоља, којом је приликом и Струмицу с другим градовима узела.* Наши извори још говоре, да је овај рат трајао три године, и да се, наравно с великом коришћу нашом, свршио 26 августа 1334 миром, утврђеним под *славним градом Солуном.* По свему томе готово је очевидно, да је вођењу овога рата на сметњи био Ст. Дечански. А успех рата најбоље сведочи, како је време за њ било сигурно прорачуњено.

Има, на послетку, још једна страна, која се лепо види из више извора, и која свему овоме нову потврду даје. То је *пасивност, која се приписује Душану у свеколиком овом покрету.* Душан је, на прилику, јако пасиван по Нићифору Гргуру; у њега скоро све, од почетка до краја као што је мало час напоменуто, раде властела. На врло мали повод Душанов, коме је одмах и природни узрок казан, властела се, као што се види, са свим на то спремна и готова, буне на оца; она га скидају с овога

света; она на место његово утврђују сина му Душана; она заподиру рат с византијском царевином. Властела су у Нић. Гргура главни чинилац читавог овог круга догађаја, ма да Нић. Гргуру није ни на ум падало да Душана брани или да догађаје поставља у боји за њ повољнијој. За то је баш знатно, што опет с друге стране ученик Данилов излази на исту жицу. И њему је Душан пасиван, и на акцију га нагони с једне стране превелико изазивање краља Ст. Дечанскога, а с друге неизлазан положај и савети њему одате и с њиме у догађаје уплетене властеле. Позније изворе није потребно ни спомињати, кад се прва два у овоме тако слажу. А шта значи та пасивност, коју толико тврде ови блиски извори? По моме мишљењу, она, као и све остало што је довде навођено, сведочи само *непопуларност краља Ст. Дечанскога*; она тврди: да државна политика старога краља нигде није одобравања налазила, да се свуда хтело нешто друго, да су, најпосле, и приватни породични одношаји краљеви, у тај мах веома на супрот преплетени са ситуацијом, особито после победе код Велбужда, утврђивали незадовољство и ојачавали зебњу. Врх свега је двор с неповерењем и зебњом почео гледати глас, који је име Душаново издизао; тим се ставио у супротност с народним мишљењем и почео га је још већма изазивати. У таквим приликама Душану није ни требала никаква лична акција. Потпуно је од његове стране била довољна воља да се одзове општем покрету и да га поведе, а све се остало само од себе вршило. У томе је велика разлика, која одваја Душана од простих претендената, с којима много пута нити другује идеја, нити какав покрет, нити у опште напредак народне ствари, и који иду просто за својим личним, основаним или неоснованим самољубљем. Није он од оних претенданата, какве такође, на жалост, познаје српска историја, који би своје жеље наслањали на туђинске и непријатељске планове, да би само успели;

који се непријатељском војском или најамним четама служе. По изречном казивању блиских извора, Душан је промену краља извршио с малим бројем поузданих људи без икакве сметње. Корак његов морао је бити смишљен на овим претпоставкама. Пошто је промена краља и уздизање Душана на краљевски престо ствар са свим по жељама народа и има на својој страни опште расположење, њој се нико не ће противити осим самога краља и његових оданих, којих много није могло бити. Ако би се, дакле, посао удесио тако, да се краљ из ненада сметне, и да се краљевска власт за тренутак из руку Ст. Дечанскога пренесе у руке Душанове, такав обрт нигде не би нашао супротног одзива, и њиме би се цео посао свршио с омало а може бити и без икакве штете и несреће. Ако ли би краљ осетио, шта му се спрема, он би се ставио на отпор, па би дужност и законити његов положај довели му у подручје војску, с којом би ваљало водити на сваки начин несрећан унутрашњи рат, од којега је Душан, по казивању ученика Данилова, још при изазивању очевом, у Зети, бегао. Ток, којим је посао извршен, сведочи да је он по оваким претпоставкама смишљен и у дело приведен. Промена је из ненада свршена, као што изгледа без капи крви. Нико није устао да се у име Ст. Дечанскога и за права његова одупире. Акције жељни Ст. Душан заједно с пријатељима својим кренуо се на ратовање са Византинцима по Македонији. То најбоље сведочи горе изречену претпоставку, да унутра није било никаквој зебњи узрока, да је промену краља огромна већина земље с одобравањем дочекала.

Догађаји ови збили су се по свој прилици месеца Августа 1331, годину дана после победе код Велбужда. јер се на Малу Госпођу, 8 септембра 1331, Ст. Душан венчао на краљевство. Два месеца и нешто јаче након венчања Душанова на краљевство, умр'о је изненадном смрћу краљ Стеф. Дечански у граду Звечану, који му је за становање

одређен био. Тако о последњем часу Ст. Дечанскога говори сведок, који је све остале догађаје представио с већом опширношћу и танкоћом него икакав други писац.

Изненадна смрт краљева није догађај, који би тешко било објаснити. Све што се у последње време догодило није могло на краља повољно утицати. Физички узроци, који су и онако у телу његовом били; осетљивост, коју су пратили још и прекори савести и кајање за оно што је Ст. Дечански према своме оцу с много мање разлога учинио, могла је убрзати последњи час Ст. Дочанскога.

Међу тим за рана се чује и казивање овоме противно. Познато је из горе наведеног излагања извора, да се изненадна смрт Ст. Дечанскога није приписивала физичким узроцима, као што то чини ученик Данилов, него *насилним средствима.* Први и најстарији, Нић. Гргур приписује смрт Дечанскога, *разузданости бунтовничке властеле*, која су — тобоже преко воље Душана, који јој се није смео противити, страхујући и сам за се — Дечанскога затворила и удавила. На дому ово казивање бележи се најпре у летописе, којима је постање стављено не раније од последње четвртине XIV века. Одатле се шири даље лаконичким говором, да је Дечански *конац постигао мученичком смрћу коју је примио од свога сина.* Ту исту фразу реторички на широко развија Цамблак.[1] У Мих. Константиновића видимо најодвратнију

[1] Као што је познато, Гр. Цамблак је доста радио у Русији, његова су се дела тамо сачувала и изучавали су их послу вешти људи. Вредно је чути, како га оцењује Макарије, познати писац историје руске цркве. «Таленат је Гр. Цамблака, говори он, нарочито таленат ораторски; он се није одликовао дубоким мислима, него су му главне црте биле осетљивост, гипкост и плодност. На сваком кораку ћете naћи у њега тежњу за кићењем, поређењем, супрот-постављањем, метафором, и у опште, за тропима и фигурама. Тај кићени слог каткад мирише на извештаченост, хладноћу, надутост, али је често пун и топлог осећања и проникнут силном мишљу и одушевљењем. Главни је правац његових проповеди у једних догматички а других исторички; али је за дивно чудо, што у његовим беседама, осим у две три, нема наравствене поуке.» Лако је погодити, да писац, који је овако карактерисан није могао далеко дотерати у струци објективнога историчкога проматрања, којега је толико требало при писању живота краља Ст. Дечанскога.

редакцију ове приче. Он приповеда — као што се напред у целини читати може — како је Ст. Душан чисто злочиначки и подмукло сам собом ноћу удавио оца, привукавши се потајно у собу његову. М. Орбини као да следи Нић. Гргуру, наводећи још као узрок смрти Ст. Дечанскога, што се побуњена властела бојала за своју безбедност, ако би се Ст. Дечански и Ст. Душан помирили.

Већ нас појединости овога казивања, у не дугом времену тако различите, наводе да у њихову истинитост с места не верујемо. Нић. Гргур прича догађај *као последицу крајње анархије*, која у Србији никад није тако мало могућности имала као у 1331, кад је на владу ступио Душан, који је одмах за тим повео један крепак рат с византијском царевином. Душан у Нић. Гргура излази као лопта у рукама побуњене властеле, без своје воље, па сувише *још и страшљив*, јер не сме да им поквари вољу, бојећи се, да се њихова раздраженост и на њега не окрене. Ко може у овим страсним и безразложним присталицама Душана претендента да позна оне исте, дубоком активном политиком проникнуте људе, који одмах за тим по властитим његовим речима крећу рат на византијску царевину? Ко може у Душану, без воље и моћи у једном по његов властити морални опстанак тако значајном питању, да позна најсилнијега и најмоћнијег цара српског, који је кадар био чврсто под својом руком држати онолике земље и градове? Али је свему томе ласно наћи кључа. Домаћа казивања карактеришу се већ довољно позним временом, у коме на видик излазе, ма да су и она морала постати на скоро после догађаја. Шта је њих тада могло оживети и у литератури им над мирним казивањем ученика Данилова превагу дати може се видети у неколико већ напред у говору о карактерисању извора, а показаће се и овде опширније. За сад ћемо ради даље расправе као полазну тачку изнети поставку:

да је версија о насилној смрти Ст. Дечанскога и у Србији и на страни могла по извесном поводу постати од противника Душанових. Та поставка води нас у питање: где су и какве су врсте могли бити Душанови противници?

Да ту на прво место долазе Византинци, о томе Србима не треба ни говорити. А да је међу Византинцима за рана лично против Душана и против Срба у опште могао бити Ниђ. Гргур, о томе се могу читаоци уверити из оних биографских података о Гргуру, који су напред на своме месту наведени.

Свакоме пак, ко је поле посматрао течај политике у животу народном, неће бити ни мало неочекивано, кад кажемо, да је у Србији било људи који су били Душану и његовој политици противни. О томе би се и из самих народних традиција могао извадити по гдекоји леп доказ. Донекле је и познија будућност дала за право овој домаћој опозицији Душанове политике, али као што ни у тој опозицији нису били само политички људи, који су задатак народне политике другојачије схватали, тако и мотиви целокупне опозиције нису били само политичке природе.

У преврату који је пред Малу Госпођу 1331 у Србији извршен, средства нису била ни законита, ни морално допуштена, ма колико да се крајња намера њихова могла политичким разлозима дубоко правдати. Ако је и било мало људи, који не би мислили, да је Душан и по реду и по праву и по личним врлинама, био заслужан да краљује — опет многима није могао бити по вољи *његов начин*, којим је на краљевски престо сео, за то, што је тај начин био и незаконит и природноме моралу супротан. Прво, што су ови људи по мишљењу свога времена могли очекивати од овакога поступка, била је *казна божија.* Машући главом могли су гледати старци и мирније расположени људи на радњу плаховите нестр-

пљиве партије. Уз њих је, по времену, лаганим током догађаја и по својим законима, који се често на дубоком моралу оснивају, стало цело јавно мишљење. Уз поменуте критичаре од убеђења могли су пристати критичари повређених интереса, а и таких је морало бити, затим критичари између људи како год одмах у почетку или касније увређених. Потиснути назад јаком струјом тадашње активне партије, општим весељем које је настало кад је владу заузео млади прослављени краљ — ови су људи пасивно пратили догађаје, чекајући згодне прилике, у којој ће своја посматрања на видик пустити. Најстраснијима и најпакоснијима између њих таман је на згоду дошла *изненадна смрт краља Ст. Дечанскога.* Користивши се том случајношћу, они су је с места почели тумачити на свој начин. Тако су се *одмах после смрти Ст. Дечанскога* могли по Србији растурити гласови, да краљ Ст. Дечански *није изненада умр'о*, како се службено тврдило, него *да је син заповедио да се удави.* Ето првога извора једној верзији народне традиције, једном схватању народне усмене историје, коме су време, промењене прилике, лични уплив калуђера и каснијих зло обавештених, религиозним предрасудама и празноверицама напојених књижевника, позније дале незаслужену пажњу и приписале му мало основано значење истине.

Истинитост оваког схватања добро се брани самом критиком догађаја по једном или по другом казивању.

Насилну смрт Ст. Дечанскога најприродније би било објаснити начином, којим ју је Византинац Ниһ. Гргур представио. Доиста се само двоје може претпоставити: или страсна анархијска гомила с Душаном као лутком у рукама — или једна побуњена партија с чврстим вођем и с јасном намером пред собом. Ко иоле данас познаје српску историју, прихватиће другу алтернативу. К њој ваља додати сва она обележја ситуације која су на-

пред нацртана по подацима оних истих који казују да је Дечански насилном смрћу скончао се. За убиство старога краља требали су и у оно време силнији мотиви, особито за убиство, на које би, по казивању наших извора те версије, и сам син, и то Душан, пристао (да и не помињемо бруталну версију да је он сам по својим мотивима то наредио). Где се могу наћи ти мотиви? Је ли каква опасност могла претити младоме краљу од немоћног старца, којега је све оставило, приставши с места после свршеног преврата уз младога краља? Је ли старац сам био тада и тако расположен и тако активан, да би после свршеног дела, које је некада могло бити његова властита намера, па га је познија женидба с тога пута одвраћала, предузимао буну на крепкога, популарношћу обасутога сина у почетку славе његове? Шта је могао и предузимати краљ, којега су чували најоданији људи новога стања ствари, баш да је и могао бити расположен за какву нову буну против сина? Све су ово питања, изведена из самога тадашњег положаја, која *насилну смрт Дечанскога* износе као најбруталније злочинство, лишено и најмањега повода и оправдања у тадашњим околностима. М. Орбини као да је сам осећао ову неудесност, кад је нашао за потребно да дода као узрок смрти, што је властелу, привржену Душану, на то навео страх о себи и о својој глави, *ако би се случајно отац ослободио затвора.* Овај је страх био неоснован и није могао вредити мање за властелу него ли за Душана. Нити се њиме може ко оправдати, нити се може догађај објаснити. Страх тај баца на Душана онаку исту сенку као и оно казивање Гргурово. Значило би, *да би Душан, помиривши се с оцем, могао гонити оне исте људе, с којима је оца један пут с престола сметнуо.* Унутрашњи узроци нису, дакле, довољни да оправдају овако злочинство, те нису у стању склонити нас да откажемо веру казивању најближега извора, ученика Данилова.

Напротив има доста узрока, који су *особито позније* могли давати хране од једне стране измишљеној и у народ пуштеној мисли, да Дечански није из ненада умр'о него да је удављен. Несрећни свршетак Душанове царевине, зао удес, који је снашао његовога сина, пропаст целе династије, изницање нових људи и читав нови покрет, који је судбину српскога народа обрнуо у другој половини XIV века, морали су мрачно деловати на религиозно-фаталистички расположене духове онога времена. Сав тај окрет био је сувише силан, сувише изненадан после стања, које се пре тога у извесним границама читава два столећа кретало. Фатализам је била у оно време свакоме прва идеја. Најстарији и најближи сведок ондашњега народног мишљења Мих. Константиновић, јасно удара у ову жицу. Он говори, *да је Урошу, сину Душанову, Бог био узео разум зарад греха оца његова*, да је за то неразумно земљом управљао, да му је један пут, кад је пошао да брани земљу од Турака, анђео у сну узео мач из руку и предао га Турцима, да је он тада отишао пустињику, казао му то виђење, исповедао му се и *рекао му, да га је страх, да се греси оца његова на њему не стеку*. На то му је пустињик, хотећи њему самоме будућу судбину сакрити, казао, да ће се грех оца његова на четвртом колену осветити. Међу тим је, по казивању Мих. Константиновића, Урош у том рату погинуо Из истога је извора црпао и М. Орбини, кад у приповетци о смрти Дечанскога додаје како је „*краљ проклео и сина и његове потомке кад су дошли ти људи да му узму живот. И макар да се та клетва није стекла на њему (Душану), стече се на Урошу, његову сину, који изгуби царство, као што ћемо одмах приповедати.*" У ствари се догодило оно што је могло бити последица клетве, т. ј. зао и несретан обрт судбине и у држави и у краљевској династији српској. Је ли чудо, што се у оно доба тој последици приписивало као узрок оно, што је

тадашњој образованости и умственом развитку најлакше на ум долазило, т. ј. што јој је приписиван као узрок *лични грех?* Овоме свему, што је у простом народу служило као објашњење тешкога питања, за што је тако жалосно свршила давнашња и освештана династија Немањина, придошле су из црквених кругова мисли о одцепљењу патријаршије, о *тада изреченом проклеству и одлучењу српске цркве, Душана, и потомака његових.* А малодушношћу злога стања створене зловољне оцене скорашње сјајне али трагичне прошлости дале су свему нову побуду и покретну снагу. Тако се начинило расположење, у ком се горе показаним начином створена верзија Душанових противника о смрти Дечанскога указала као врло природна, као објашњење којим су се све позније постављене празноверне загонетке одмршивале. И у тим околностима ваља тражити онај узрок, који је највише помагао да се изврши прекрет од казивања истинитог али тихог на лажно али појетично и пуно драматичног ефекта.

Од двеју, дакле, сад познатих версија о смрти Ст. Дечанскога прва је она која је и временом и осталим околностима најближа догађају, и која догађај најопширније и с највише појединости казује — *версија историчка.* Она је црпена из извора прве врсте, којима је ствар или непосредно или по казивању из првих извора позната. Остале версије, у појединостима сиромашне или нелогичне, међу собом несагласне, имале су за извор некакав останак ондашње усмене народне историје касније по горе поменутим узроцима раширен и окићен, који су познији писци казивању Данилова ученика претпоставили и у своје списе узели. То се доказује самим изворима, у којима их у старо доба налазимо. Како треба с тим останком у данашњој критичкој историји поступити, може се донекле видети из првога чланка. Али још остаје да се докаже, да су летописци, Цамблак, Мих. Константиновић

и М. Орбини другу версију доиста из народне усмене историје црпш. О томе нас потпуно може уверити данашња усмена историја народна, ако се у њој још спомена сачувало и о овоме догађају. Ваља, дакле, још и њу разгледати.

Као год што су по историјском разматрању тесно између себе везани догађаји рата с Бугарима и победе код Велбужда од 28 јула 1330 године са сукобом између Ст. Дечанскога и Ст. Душана и са катастрофом Ст. Дечанскога, која је томе сукобу следовала, тако је исто и народна историјска традиција упамтила и до наших дана сачувала успомену о обадва та догађаја — али с једном знатном разликом. Први део ових догађаја народна је историјска традиција улепшала и увећала на корист Душанову из узрока, који су у досадашњем расправљању (нарочито у цртању ситуације која је претходила катастрофи Ст. Дечанскога) исказани; други део пак добио је ружну, гдегде одвратну метаморфозу на штету Душанову из узрока који су у последњем одељку овога рада расветљени. Сад ћемо изнети саму садржину народне историјске традиције о овим догађајима, која ће ове мисли још боље објаснити.

Тако најближи извор, који је — како се по свему види — и добро извештен био, писац на име живота краља Ст. Дечанскога у цароставнику, којега ја учеником Даниловим називам, пише о боју на Струми ни мало не унижавајући ни заслуге па ни учешће у боју самога Ст. Дечанскога. „Један део одабране војске, пише ту, *стари краљ одреди да иде у бој са сином му, младим краљем*, а *сам* (т. ј. стари краљ) поведе други део," а мало даље се додаје, како се син краљев „*млади краљ у том боју јако прославио као Исус Навин против иноплеменика који су напали на Израиља* по неком спису који о њему сведочи, да је био

млад телом а велики ратоборац". О смрти бугарскога цара Михаила пише исти извор ово: „Видев цар Михаило пропаст својих војника, стаде бежати, и у бежању *сила господња саие ноге коњу његову, те паде с коња и скрха цело тело своје, а војници краљеви, смотривши да је пао, притрчаше те га убише својим оружјем.* Тако он издахну, а тело му натоварише на коња и донесоше господину краљу." То су речи, којима се у српском спису, који је догађају и меродавним изворима најближи, приповеда овај догађај. Кад се упореде са свима осталим изворима о овоме догађају, оне су у стању да издрже критику као први и најбоље обавештен извор.

Међу тим у усменој народној историји, како се види из најстаријих времена, догађају је овоме дат са свим други колорит. Цело приповедање Мих. Константиновића о овоме боју јасно показује редакцију народне усмене традиције. По Мих. Константиновићу Стеф. Душан, *осим што преко воље очине заподева тај бој, још преко воље очине и убија цара Михаила за ручком*, размрскавши му главу буздованом. Слично с овим приповеда и мало раније Цамблак, по коме је у томе боју Душан заповедао центром, како је бугарски цар Михаило као заробљеник жив (не каже се да ли у ранама као што неки страни извори казују, или без рана) доведен *младоме краљу Стефану*, и како је ту преминуо. И Цамблак, писац очевидно рђав расположен према Душану, хвали га ипак да је *многаја тогда показал ва рати храброванија*. А писац из почетка XVII века, Пајсије патријарах, у животу цара Уроша говори већ са свим одрешено како је цар Стефан *убио цара Михаила бугарскога на Бањи Белбушкој*[1] *и са својим родитељем Стефаном, третијем Урошем* (Гласник XXII, 216). Исту ову жицу испреда још даље Троношац (писан у почетку XVIII века),

[1] Тако се у позном средњем веку звао садашњи Ћустендил а старији Велблужд.

који о томе ево овако прича: „А Стефан Урош, венчавши на царство предрагога свога сина Стефана Душана, крену се са својом војском на Михаила Бугарина. Стефан је за време боја војску предао у руке своме сину Душану, а сам је остао под чадором, и подигавши руке к небу молио се Богу као Мојсије. *Душан се пак са својом војском силно тукао с Бугарима, све докле их на послетку није победио и чете њихове растерао.* Ту убише и Михаила краља бугарскога. *По том искувавши одсечену његову главу, окова је у злато, па је из ње често пио.*"

Није, дакле, никакво чудо што ту исту причу налазимо и у Качића, па и у народним песмама нашега века које је Вук покупио. Качић то овако пева:

Кад се жени краљу Бугарине,
На далеко просио дивојку,
Липу кћерцу Урошић Стипана,
Просио је, и дадоше му је.

Поведе је к двору бијелому
И држа ју годиницу дана.
А кад му је чедо породила,
Посла љубу старој мајци својој.

Кад то види Урошић Стипане,
То је њему врло мучно било;
Силену је војску сакупио,
Тер је шаље у земљу Бугарску.

Прид њом шаље Стипу дите младо,
Тер је њему тихо бесидио:
„Пођи, синко, у земљу Бугарску,
„Погуби ми краља Бугарина,

„И пороби његово краљевство,
„Све исици мало и велико
„И освети драгу кћерцу моју,
„Кћерцу моју а сестрицу твоју.

— — — — — — — — — —
Кад је *Стипе* бабу разумио,
Пође с војском у земљу бугарску,
Липо га је зете дочекао,
Силном војском насред Бугарије.

Ту удари коњик на коњика,
Све по избор јунак на јунака,
Љути змаји на мркога вука,
Баш на зета Урошић Стипана.

Ту се бојним копљем ударише:
Али Стипи добра срећа бише,
Бугарина копјем ударио,
С црном га је земљом саставио.

Сву његову војску исикоше,
Бугарију равну поробише,
Осветише кћерцу Стипанову
И здраво се натраг повратише.

Шта песме нашега века певају о том догађају већ је и напред наведено, и том је приликом такође већ акцентовано *како се у нашој традицији већ и не зна за Дечанскога, него како се победа од 1330 приписује чисто Душану*. С погледом на начин смрти бугарскога цара Михаила, који нас је овде особито интересовао и отворио нам врата да разлучимо народну усмену од писане документалне историје, напред наведена врло стара и знатна народна песма (*Бан Милутин и Дука Херцеговац*, Вук, II, 170) ево како пева:

Кад дођоше у земљу Бугарску,
Дочека их краљу Мијаило
Украј Лаба, украј воде ладне.
Ту се краље с царем ударио.
Били су се три бијела дана,
Кад четврто јутро освануло,
Лоша краљу срећа прискочила,
Те се краље с царем сусретнуо,

Но га добро Стево дочекао,
На добру га коњу пођерао,
Сустиже га у по поља равна
Сабљом ману одс'јече му главу.

Овде је, дакле, преувеличавање и прерада догађаја на корист Душана ишла без прекида од онога времена до нашега, ничим непретргнута и са свога пута нескренута. Ни у овој традицији *историјска истина сачувана није*, али *много значи њезин Душану повољни колорит*, и ми смо то на свом месту обележили.

Да видимо други део овога истог догађаја.

Најстарији чист траг народне традиције налазимо сталожен око имена *Неродимље*. Он ће нам помоћи, да и остатку, колико се за сад може, у траг уђемо.

На месту у *Неродимљи* има предање и данас живо, да се то место некада звало *Породимља*. Ту традицију у наше је време забележио Гедеон Јуришић у своме „Дечанском првенцу (Н. Сад 1852)" на стр. 113 овим речима: „Од Качаника четири часа низ Косово с леве је стране село *Неродимље*, које пре убијенија младога цара Уроша звало се *Породимље*." Исту традицију нашао је и забележио и Хиљфердинг,[1] па и познији наши путници, М. С. Милојевић (Путопис, I. 201 и д.) и П. С. Срећковић (Гласник XLII, 250). Али у старије доба она није везивана за смрт цара Уроша, него за смрт Ст. Дечанскога. То знамо из „живота цара Уроша" од патријарха Пајсија, у коме се за Неродимљу у причи о пренашању мртва тела цара Уроша ово говори: „Пређе се звала *Породим*, а после се трећим Урошем Стефаном, који је у Дечанима, прозвала *Неродим*, за то што су превисокому цару Стефану наносили многе клевете и лажи на оца му Уроша Трећег, те је многа зла поднео од сина свога, итд." А и сами наши стари споменици помажу да се сагласно

[1] Боснія, Герцеговина и Старая Сербія, у Собранію сочиненій, т. III. стр. 159.

са Пајсијем посведочи, да је *Неродимља* и пре смрти цара Уроша ово име имала. Тако се већ у Цароставнику у животу краља Милутина казује, да се исти краљ разболео и умр'о у *царском двору своме реномом Неродимља*[1]. Тај двор је, по својој прилици, Милутин и сазидао. У догађајима побуне Душанове и свргнућа с престола Ст. Дечанскога у истоме се Цароставнику *Неродимља* истим именом назива. Стефан Душан, пре него што ће се зацарити, издао је једном приликом у истоме двору у Неродимљи допуштење Дубровчанима да могу по Србији жито куповати.[2] У Душановој хрисовуљи Арханђеловој цркви у Призрену спомиње се у међама и Неродимља, тим истим именом. На против у хрисовуљи, коју је краљ Дечански дао своме манастиру Дечанима, стоји да је хрисовуља рађена у 1330 у *дому краљевства ми у Породимљи*.[3] Све ово показује јасно, да је место *Неродимља* некако течајем XIV века то име на место старијега *Породимља* добило, али да ни старије име није у народу заборављено. Документи и стари књижевни извори сведоче нам, да се Неродимља тим именом зове много пре него што је цар Урош умр'о; из белешке патријарха Пајсија видимо, да се у његово време смена имена Неродимље и Породимље приписивала догађају са краљем Ст. Дечанским, а из савремених бележака знамо, да се та смена преноси у приче о смрти цара Уроша. Јасно је, дакле, *да је двострукост или смена у именима Неродимље послужила као повод за локализацију историјске традиције најпре, како ја мислим, о краљу Дечанском, а по том, по мешању имена и предмета традиције и о цару*

[1] Даничића изд. стр. 155.

[2] Mon. serb. 119.

[3] Mon serb. 110. Даничића Речник под оба имена; Хилфердинг у нав. делу 159.

Урошу.[1] Свакојако нас белешке о овој смени имена воде у почетак XVII, па неким начином и у сами XIV век. Традиције је, дакле, било, и она је још за рана почела плести своју чудновату причу. Овакога мешања историјске са чисто месном традицијом има још у причама о постању или именима разних места. Нарочито се с таким месним причама радо мешају косовске традиције.

Старину и колорит горе показаног материјала усмене народне традиције о смрти краља Ст. Дечанског показује још и оно, што Хиљфердинг прича о живопису ман. Сопоћана. Један ред слика на западном зиду представља, по мишљењу тамошње народне традиције, догађаје из живота краља Ст. Дечанскога. Међу тим сликама једна представља, како *краља Ст. Дечанскога на волујским колима носе да погребу, а народ га с плачом прати*[2]. Мени се чини да се и ова слика, која може припадати крају XIV или XV веку (јер су Сопоћани одавно пусти), веже за ону струју народнога усменога причања о овоме догађају, коју сам до сад чешће помињао. Штета, што се о тим фрескама сопоћанским тако мало зна.

На послетку главно из онога што су нам сачували литерарни извори, црпени — као што налазимо — из старије народне историјске традиције, још памти сама народна традиција.

У своме путопису по Старој Србији Хиљфердинг, описавши Звечан, приповеда по друге врсте изворима (Цамблаку и осталима) смрт краља Ст. Дечанскога, која

[1] И у једном и у другом случају могла је играти своју улогу *Неродимља* и из другога узрока. У старије је доба као што Мих. Константиновић сведочи народ везивао оба догађаја судбинском узрочном везом. Грех Душанов, учињен над оцем његовим, *суђено је било* да се покаје на сину Душановом. Верујући тако народ могао је узрок и последицу везивати и за једно место: Породимљу — Неродимљу. Нама је тешко ствар са свим уочити, што је садржина традиције у њена старија времена, кад је снажнија била, нама у са свим окрњеном виду позната.

[2] Гильфердингъ, Боснія, 2-го изд. 103.

се ту догодила. „То злочинство — завршује он — народ још памти и приповеда. Ми се стадосмо спуштати с виса. Коњ једнога каваза из Митровице спотаче се и отисните низа стење и камење. Каваз је био у очајању. „Погибе ми коњ" рећи ће он полугласно тоном дубоке туге. „Јест! рећи ће неко од људи који су ме пратили, види се, да Душан и сад *дави* у звечанском граду! Не хте ни нас да пусти с миром, Бог га убио!" У „Путничким сликама" П. С. Срећковића везана је за Звечан овака месна прича: Ту се може наћи — казивао је један сапутник г. П. С. Срећковићу — и крвав камен. Кад су нагнали народ да гради тај град, некакав отац остави код куће сина, и толико га ту задржали да су му и сина дотерали, да град гради. Нити је он познавао оца, нити отац њега. Они се заваде. Отац потегне те закоље сина. Та се крв на једном камену позnaje.[1]" Причица се истина не веже за Ст. Дечанскога и његову смрт, али је врло могућно, да је она упливом старијих месних историјских традиција за Звечан приконула. Ми не смемо сметнути с ума, да су се баш ови предели лишили свога најбољег староседелачког насељења несрећним пресељавањем, које су с крајем XVII и у првој поли XVIII века извршила два патријарха Чрнојевића! У исти ред ваља да се стави и белешка Хиљфердингова, коју је чуо у околинама Новога Пазара, и која гласи: „Краљ Ст. Дечански да Душану кнежевину у Скадру. Млади Краљевић види случајно ћерку старога војводе Гребострека, који је живео у селу Зерзеву близу Прилипа[2], и залуби се у њу. Они се венчају у цркви у Зерзеву, која, као што говоре, и сад стоји. Краљица пак, маћеха Душанова, сазнавши за то, помисли у себи: „Ето

[1] Гласник XLII, 229. Причица је ова у вези још и са кругом прича о Елипу, коју мислим у засебној расправи обрадити.

[2] Једно је Зерзево било у дечанском властелинству на Дриму. Упор Mon serb. 96. и Rad XXXVII, 11. Било је и у истом пределу у ком и Дечани. С тим би се Зерзевом боље слагала ова прича.

мој се син жени; пред његовом младом женом ја нећу бити ништа, а још ће, може бити, пожелити да сам и влада" — и пошље некаква Француза Балдовина, да га убије. Душан и његова млада тек су били изашли из цркве, па су седели пред вратима, када Балдовин приђе и пусти на њих стрелу. Али он не погоди Краљевића, него његову младу која одмах онде издахне. Изван себе од љутине, Душан се крене на свога оца, који о томе ништа знао није, збаци га с престола и убије.[1]"

Толико у причама и традицијама о смрти краља Ст. Дечанскога.[2] Да погледамо у историјско народно песништво.

На прво место долази нам Качић. Штета само, што се свуда не зна тачно, да ли је извор његовим песмама чиста народна традиција, или је с њоме још штогод, и шта поименце, из књига помешано. Али ће други, довољно поуздани сведоци, посведочити, да краља Ст. Дечанскога још по мало пева народно историјско песништво. Да чујемо, дакле, и Качића.

У истој горе поменутој песми, где пева, како је Душан убио цара Михаила, Качић овако наставља певање о Душану.

— — — — — — — — —

И здраво се натраг повратише.

Кад су били на поље трибињско,
Онде Стипе диван учинио,

[1] Гильфердингъ Боснія. 2-о изд. 99—100. Хиљфердинг је чуо причу од Раке проте ново-пазарског. У осталом ову приповетку наводим с резервом за то што је њу употребио Др. Ј. Суботић у своме спеву о краљу Ст. Дечанском, па је могућно (док се ствар не расветли), да је и из тога спева у народ отишла.

[2] Колико у потврду, да Ст. Дечански још живи у народној усменој традицији навешћу овде из Вукова Рјечника традицију о томе како му је повраћен вид. «Срби приповиједају — пише Вук — да је Дечански краљ (пошто му је отац извадио очи и објесио на концу више градскијех врата) изишао слијеп у шетњу иза града (Призрена). па га опазио свети Аранђел и сажалио му се, па се створио у орла и долетио те украо његове очи изнад врата и дировао му их, и рекао: одечи очи. Онда краљ прогледао, и на оном мјесту начинио Дечане.

Господу је на диван сазвао,
Тер је њима тихо бесидио:
„Знате ли ви, моји витезови,
Генерали, бани и кнезови,
Капитани и млади сердари,
И остала по избор господо,
Да је мени бабо остарио,
Од старости војесат' не може
Нудер, мога баба погубите
И за краља мене окруните!
Ја погубих змаја огњенога,
Зета мога краља бугарскога
На ћорди се мени срића каже,
Погубићу краља унгарскога,
Придобићу силнога цесара,
Од источних страна господара,
Вирујте ми, славинска господо,
Десница је моја од мегдана.“

Кад господа њега разумише,
Бабајка му старца ухватише,
У тамници њега задавише,
Еј невидо, нигди те не било!

Пуцало би дрвље и камење,
Слушајући љубу Стипанову,
Како цвили и сузе пролива,
Љуто цвили, Стипана дозива:

„Еј, Стипане, љуте ране моје,
Који много главе одсицаше,
Твоје главе не одсиче нитко,
Него Стипе, драго дите моје,
Коино ти десно крило бише,
У за' час га породила мајка!
Кога није да круха не јиде,
А ми, дружбо, здраво и весело!“

Босна, у којој се много зрнце старине сачувало, сачувала је до наших дана и једну већу песму о смрти краља Ст. Дечанскога. Она нам је у овом низу предања

најдрагоценији каменчић. Песму ту нашао је и у своме зборнику штампао г. Богољуб Петрановић.[1] Она није сачувала све своје старе црте у јасноћи, али нам је баш то знак чисте старине. И у ње је последња стилистичка обрада као у свију песама тога зборника, веома испод класицизма којим светли Вукова збирка, али то ваља приписати времену, у ком је песма из народа узета, и суд који припада стилистичкој обради, не треба приписивати самој садржини песме. А ево у чем је садржина те песме.

Цар Симеун (у течају песме често Симо назван), за којега се пева да је тако остарео, да му је „бијела брада до појаса," и да се „на златну штаку оппраше," служи службу (т. ј. слави) св. Аранђела. Међу гостима му је седам краља, четири цара, „девет српских везира." Кад цар Симеун (четвртог дана гозбе) стане гостима наздрављати, наздрави и краљу (како се из даљег певања види) Дечанскоме, а краљ Дечански му оздравља, напомињући му, да он у таквој старости нема мушког чеда, а да има пуно манастира, од којих су се многи и обронили, па тражи, да му цар Симеун поклони три манастира поименце,

Док си нама, царе, у животу,
Нек се зову твоје задужбине,
Ако буде мријет' по земану,
Те ти умреш пре Дечанског краља,
Нек се зову моје задужбине.

Цар Симеун на то пристане, поклони краљу Дечанскоме тражена три манастира, и гости се по том разиђу. Тада тек пусте језик везири, и међу њима Тодор, који цару овако стане говорити:

Царе Симо, наша крупо златна,
Тешко ли те преварио краље!

[1] Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. Скупио Богољуб Петрановић. На свијет издало «Српско учено друштво.» Београд 1867, 107 стр.

Што му даде до три задужбине,
До сад су се твоје називале,
А од сад ће краља Дечанскога?

Цар Симеун се на то покаје, и одмах стане Тодору везиру овако наређивати:

Лало моја, везире Тодоре,
Ето теби до осам везира,
Хајде сиђи у Дечане красне,
Право кули од Дечана краља,
Ухватићеш краља Дечанскога,
Ту ћеш њему савезати руке,
Доведи га цркви у Дечане,
О вратима објеси вјешала,
Туде стани да објесиш краља.
Дечанска ће навалит' сјерота,
За краља ће доносит' откупе,
И теби ће с' замолити љуто:
„Немој нама објесити краља,
„У краља је халовита глава,
„Побиће нас хала и времена,
„Неће нама родити шеница,
„Ни у брду винова лозица,
„Ни бијеле изјањити овце,
„Ни мушице челе изројити,
„Ни пред кућом краве истелити
„А у двору чедо не плакати.“

Завршетка у говору краљевом нема. Јамачно је још стајало, да се он на то нијedно не обазре, него да његову заповест изврши.

Али кад сиротиња донесе откупе и стаде за краља давати

Неко чедо, а неко дукате,

онда везир покупи три мазге блага, поведе краља даље, а краљ благодаран просипаше своје благослове на сиротињу:

А нека вас, моја сјеротињо,
Из неба вам кишица падала,
Родила вам у пољу шеница,
А у брду винова лозица,

Б'јеле вам се изјањиле овце,
Мушице се челе изројиле,
Пред двором се краве истелиле,
У двору вам чедо проплакало
Кад ви знате за свог господара,
Господара од Дечана краља.

За тим везир удара дирек да обеси краља у „пољу широком, ђено ору тежаци и сију бјелицу шеницу." Тежаци одмах потурише рала и волове, те се међу њима и Тодором везиром понавља сцена која је мало час описана при Дечанима за дечанску сиротињу. Везир опет скупи два товара блага, а краљ благослови тежаке онако исто као и сиротињу дечанску.

За тим везир удара дирек да обеси краља „на друму широкоме, куд на корван иду кириџије." И ту се међу везиром и кириџијама понавља мало час описана сцена.

За тим везир удара дирек да обеси краља „у гори зеленој, ђе чувају од горе чобани своје б'јеле овце". Од њих „неки носи жутијех дуката, неки гони на буљук овце." И ту се међу везиром и чобанима понавља она иста горе описана сцена. Везир покупи благо, а потера добивене у име откупа овце.

За тим везир удара дирек да обеси краља „ђе четују у гори хајдуци." И ту се понавља горе описана сцена.

Везири (певач меша једнину — Тодора — и множину — свих девет) на послетку, покупивши толико благо, нађу јелу у гори и „објесе вјешало" да обесе краља Дечанскога, а „према њему слугу Милутина", који је „за краљем пристануо." Онда краљ замоли девет везира да причекају, докле слузи две три речи каже, па стане ово говорити:

Милутине, моја права слуго,
Сад ће ти се краље преставити,
Три ће луче из неба пањути,
Луча једна у воду студену

Да вам роси киша из небеса;
Друга луча у земљицу црну,
Да вам роди у пољу шеница,
И у брду винова лозица,
И зелена трава ђетелина,
Да је пасу пребијеле овце,
И да цвати свакојако цв'јеће,
Да падају челе по цвијету,
Да доносе храну из свијета;
Трећа луча на моје ће т'јело,
Немој ми се препанути, слуго,
Неће теби ништа учинити.

За тим везири „прихватише да објесе краља, без вјешања краље престави се". И по том се све догоди, што је он слузи Милутину мало час као пророштво казао.

А од девет онијех везира
Сатвори се девет каменова,
И седам се мазги скаменише;
А од оног блага големога
Створише се гује шаровите,
Побегоше гује под камење;
Бијеле се повратише овце
У горицу својим чобанима.

Кад то види слуга Милутин, он краља Дечанскога узима на плећи, и понесе га низ планину.

Мирис чу се низ гору зелену,
У намастир, у красне Дечане,
Опази га протосинђел Саво,
Па говори ђакон'ма и ђацим':
„Ђаци моји и ђакони моји,
„Поћерајте од злата кочије,
„Да летимо брже у планину,
„Јер се нама краље преставио."
Он поведе дванаест попова
И двадесет и два калуђера,
А ђацима ни броја се не зна,
Док сретоше слугу Милутина,
Ђе он носи господара свога,
Господара божјег угодника.

Туди њему службу одслужише,
Метнуше га у кочије златне,
У бијелу цркву донесоше,
У цркви му ћивот намјестише,
Ђе ће њему т'јело почивати.

Неће бити тешко нашим читаоцима сетити се, да се исти овај обрт, којим се овде велика популарност краља Дечанског представља, оно т. ј. вођање осуђенога краља од једног реда грађанства до другог, види у песми о Марку Краљевићу и Ђему Брђанину (Вук II, 411) приђевено Краљевићу Марку. Ако би се могао заподенути спор о старини те певачке мисли, држим да би се она пре слагала с овом историјском традицијом о краљу Ст. Дечанском, него ли с оном о Краљевићу Марку. Пре би било могуће да је та мисао са краља Ст. Дечанскога пренесена на Краљевића Марка, него обратно. У том случају један део горе поменуте песме о Краљевићу Марку и Ђему Брђанину, онај који пева како Краљевића Марка Ђемо Брђанин вода од града до града, тражећи где ће га погубити, оригинално лакше може припадати песми о краљу Ст. Дечанскоме, која се у старије време читавија налази. То не може бити ништа чудновато, кад се зна, да су на име Краљевића Марка и иначе преношене теме које с њим и правом његовом историјском традицијом ништа немају.

На послетку ваља ми још коју рећи о оној песми која се пева у манастиру Дечанима и која је везана с причањем о зидању Дечана. О њој сам говорио о расправи о косовским песмама (Годишњица Николе Чупића, II, 107—110). Она се налази наштампана у Хиљфердинговој „Боснія, Герцеговина и Старая Сербія" 2-ог изд. стр. 108 и д. по том у књизи архимандрита дечанског Серафима Ристића „Дечански споменици. Београд 1864", стр. 67 и д. И у горе наведеном Петрановићевом зборнику народних песама из Босне и Херцеговине (Београд 1867, стр. 96) има један варијанат исте песме. На

послетку има и трећи побугарен варијанат те песме по свој прилици из Дибре, саопштен у зборнику бугарских народних песама од Миладиноваца. Песма та има два главна дела. У првоме *Душан тражи од оца да се деле* речима:

Подвојимо царство и господство,
Подвојимо седам тарапана,
Подвојимо седам кула блага,
Подвојимо земље и градове,
Подвојимо лафе и тимаре!

Краљ Дечански, прекоривши га, што се уз обиље свега што има у свога оца, опет „слакомио" на царство, поклања му све без речи, и моли га само за Дечане, да може себи зидати цркву. Цар Душан једва дочека тај предлог, и за тим долази на ову причу навезана позната песма о зидању Раванице. Још на наведеном месту у Годишњици ја сам спорио аутентичност ове песме. И сад, пошто сам читав круг традиција о Ст. Дечанскоме нарочито изучавао, не могу много променити мишљења о тој песми. Традиције о Ст. Дечанскоме могле су њој дати само први део, у ком се, већ веома благим начином, још памти повод распре међу краљем Дечанским и Душаном.

* * *

Народне историјске традиције нашега времена само су одломци некадашњих живљих традиција. У традицијама о владаоцима лозе Немањине мислим да је велики лом начинило несрећно, аустријском источном политиком изазвано сељење народа под патријарсима Чрнојевићима. Пре тога времена традиције су о Немањићима морале бити много живље и пуније. Али и овако временима и несрећном народном судбином окрњене, оне су још у стању, да покажу главне црте некадашњег јавног мишљења о догађајима. Не види ли се у овим комадићима историјскога предања о Душану и Дечанскоме и о спору њиховом, и ако изветрела и побледела, она иста жица, из

које су црпли Цамблак, летописац и последници њихови? Не помажу ли нам и данашње народне традиције да објаснимо *први извор* и тиме да критички боље осветлимо старе писце?

Кад, дакле, пишемо или о боју близу Струме 28 јула 1330, или о сукобу између Дечанскога и Душана, који се услед тога боја заподео, немамо повода да одбацујемо или сумњичимо казивање ученика Данилова, што се тиче излагања догађаја; немамо разлога нити да првом делу тих догађаја додајемо светле за Душана а тамне за Дечанскога боје, нити да у другом делу обратно поступамо, трпајући око Дечанскога сувише светле, а око Душана сувише тамне боје.

Али колико нам тај нешто изврнути и увеличани колорит народне историјске традиције у ствари приповеда о ефекту тих догађаја, о њиховом политичком утиску, о моралној оцени, којом их је потомство почаствовало?! Колико сазнајемо из њега о ономе, о чему извори ни речи не говоре?! По томе изгледа, да у сваковрсним историјским изворима ретко што за бацање има. Само што се свачем корист, значај и права вредност не може одмах голим оком опазити, него је треба поређењем и критиком тек изналазити!

ЗДРАВЉЕ У СРБИЈИ 1879 ГОДИНЕ

(ПРВИ ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О САНИТЕТСКИМ ОДНОШАЈИМА У ДРЖАВИ, ШТО ГА ЈЕ ПОДНЕО НАЧЕЛНИК САНИТЕТА Г. МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА)

В. О болестима на људима.

(СВРШЕТАК)

Прелазећи на треће питање о боловању на људима, налазимо да се најчешће умире: у Београду од јектике, запалења плућа и болести мозга; у крагујевачком округу

гра,

и у тамнавском срезу ваљевског округа одрасни од запаљења плућа, а деца од великог кашља, који се због непаметног неговања деце компликовао са запаљењима плућа и дуготрајним грозницама; и у смедеревском и у чачанском и у ћупријском округу највише се умирало од запаљења плућа; у јагодинском округу такође долази на прво место као узрок смрти запаљење плућа и њихових марамица, па онда „водене” болести, гушоболе, и разне епидемије кад их има. Шабачки округ има узроке умирања као Београд, највише јектика, па онда запаљења плућа. У алексиначком округу највише се умире од акутних болести и то одрасни од запаљења плућа и врућице, а деца од дифтеричне гушоболе, шарлаха и т. д. [illegible] је неочекиван одговор књажевачког физикуса. По њему се у том округу највише умире *од наступних грозница* и од општег маразмуса који је неумитна последица дуготрајних наступних грозница; за тим се највише умире од врућице, па тек онда од запаљења плућа. У ужичком округу највише се умире од емфизема плућног са последицама, од туберкулозе, болести срца, разних маразама. Међу акутним болестима и тамо је најчешће запаљење плућа. Од врућице највише се умире у топличком и врањском округу.

Физикуси округа београдског, рудничког, подринског, крушевачког, црноречког, пожаревачког и нишког одговарају да не знају од чега се највише умире у њиховом округу „јер — вели један — дијагнозе граде попови” или „с тога — вели други — што нема прегледања мртваца.” —

Кад проучимо горе побројане податке које имамо за две трећине свију округа излази, да се *у Србији највише умире од запаљења плућа*, дакле од једне болести која долази од назеба, од чега би се сваки могао сачувати ко год би хтео да на себе пази, и од које би се, где се није могла предупредити, већина болесника могла излечити.

кад би само сваки хтео благовремено да тражи лекарску помоћ. *За тим се највише умире од врућице*, а то је болест која би се дренажом подводног терена, и чистоћом по становима, авлијама, и улицама могла свести на минимум, па и од тога мининума разболевања, могла би већина оздравити, кад би само људи хтели да се лече. А шта да се каже за *умирање од наступне грознице?* Од те болести има тако поузданога лека да је просто неопростим грех, управо неки род самоубиства по нехати, ако ко од те болести умре. Уздајмо се да ће се с умножењем правих лекара по целој држави, са ширењем основних појмова о чувању здравља у масу народа, које ће, по новом санитетском законику, бити једна од главних дужности свију лекара у служби, све мање и мање умирати од запаљења плућа и врућице и да ће са свим нестати умирања од — страшно је рећи — наступне грознице!...

На запаљење плућа мора се обратити највећа пажња не само што је највећи морталитет од ње, него и због тога што је она (кад је рђаво лечена) један од главних извора туберкулозе (јектике), која није више ограничена на саме вароши, него се у велико почиње ширити и по селима Тако н. пр. смедеревски физикус на питање о распростирању туберкулозе одговара да се „с' године на годину туберкулоза све више шири не само по вароши него и па селима, од чести као наследство од родитеља, а од чести *као последица запаљења плућа.*" Да у Београду и у шабачком округу има доста туберкулозе то смо видели. У њима као и у ваљевском округу (нарочито тамнавском срезу) управо јектика је поред наступних грозница и запаљења плућа најчешћа болест. Подједнако је има у варошима и селима крушевачког и крајинског округа. У округу ужичком шта више примећено је да је туберкулоза по селима чешћа но у вароши, *и то нарочито међу женскињем.* Понегде је узрок туберкулозе у занимању. Тако

јагодински физикус вели да туберкулозе има само у Јагодини понајчешће, „на шустерима." И за варош Пирот јавља физикус да има доста туберкулозе због рђаве хране и занимања (ткање ћилима и платна).

Ретка је туберкулоза у крагујевачком округу (само неколико случајева у Крагујевцу и у Рачи), чачанском (ограничена на варошане), подринском (тако исто), алексиначком (такође, по селима поједини случајеви), ћупријском (махом у варошима), књажевачком (само у појединим породицама), црноречком, врањском, нишком и топличком.

Што се тиче шкрофулозе, то је, срећом, осем Београда, Раче крагујевачке, Смедерева, нешто мало на Убу, и Лесковца — врло ретка болест. Само ужички и ћупријски физикус веле да је има доста. Сви остали тврде да је или готово и нема, или местимице по варошима.

Шуга се знатно смањила. Та је кожна болест сада врло ретка или је никако нема у Београду, крагујевачком, јагодинском, чачанском, крушевачком, алексиначком, ћупријском (при регрутацији целог округа нађена свега два случаја), књажевачком, црноречком (лек је народу свуда познат), крајинском, пожаревачком, нишком, пиротском (свега два случаја и то у вароши) и врањском округу. У осталим окрузима има је још. Тако је има више или мање у свима срезовима београдског округа, а највише у Јунковцу. Има шуге и у рудничком округу, нарочито по селима; у шабачком је има свуда али не много, тако и у смедеревском. У срезовима златиборском, ариљском и рачанском ужичког округа шуга се просто „негује" (?!) и могу се наћи егземплари, који се ни на једној клиници не могу видети. Али као да у том погледу најгоре стоји с' ваљевским округом, јер лекар среза тамнавског тврди „да је ретка кућа у целоме срезу у којој нема шуге, и од те болести лече се само у *бољим кућама*. На питањешто се

не лече, врло се често добије одговор „*Па како би ја живео да се не чешем?...*"

Управа санитета енергично се борила противу тога остатка од некадашње прљавштине, али полицијски органи несу довољно потпомагали санитетске при извршивању наређених мера и при ширењу упустава како се може човек сам излечити — иначе не би сада било шуге ни у то неколико срезова.

Чим ти срезови добију своје болнице онда ће се моћи сви ти шугавци по партијама редом приморати у болницу да се под непрекидним надзором лече и да им се хаљине очисте, и онда неће бити више шуге ни у тим крајевима.

Што се *венеричних* болести тиче (бленореје и специф. гризлица) већина се физикуса у одговору слаже да су те болести по селима ретке (н. пр. физик. округа београдског на 973 регрута није нашао ни један случај венерије), да их никако нема, или да су се тек од рата овамо почеле јављати и по селима (алексиначки), па и што има то су махом бленореје, гризлице су ретке. Много су чешће те болести по варошима. Разуме се и ту има изузетака. Тако подрински физикус тврди да се венерија почела ширити и по селима. Ћупријски вели да је ретка по *српским* селима, али да је јако распрострањена по влашким, где има случајева који се ретко виде и на клиникама. Често је цела фамилија заражена. То потврђује за влашка села и црноречки физикус, који вели да су те болести најчешће у Брестовцу, Злоту, Слатини. Од српских села као да је једино у коме има венерије Вражогрнац „валда што је близу окружне вароши." Чачански физикус вели да се венерија до сада највише појављивала у карановачком срезу, али да се не шири. Тежи се случајеви шаљу у болницу. —

Као да озбиљније стоји са правим сифилисом. Да у Београду има доста те несрећне болести од које страдају

не само они, на којима је, него и њихово потомство — неће бити никоме чудно ко помисли да нам је до сада био најјачи лек противу јавне проституције: протеривање блудница у њихову постојбину... Као да се тиме може угушити нешто што је основано на вечним и непромењљивим природним *законима* а већ о моралности и целисходности поступка по коме се то зло протеривало из Београда у унутрашњост државе, из београдских механица по ћорбуџацима у велике механе по главним друмовима државе, и да не говоримо. Ту не помаже никакво протеривање. То на жалост нужно зло ваља добро зауздати и узде чврсто држати у рукама административне власти, па неће чинити ни хиљадити део штете коју сада чини, јер ево шта веле окружни физикуси на питање о сифилису:

Та болест целог човечијег тела, његове крви, *угњездила се до сада ендемично:* у селу Вишевцу близу Рача крагујевачке, у селима Церовцу, Батињу, Мраморцу а од чести и у Бањичини среза јасеничког окр. смедеревског, у селу Љубави округа јагодинског, око манастира Студенице (врло застарели облици сифилиса), у селима Здравињу и Зебици округа крушевачког (у њима 30 особа мушких и женских.) Сви секундарне природе. Примарне афекције ни једне. Сељани тврде да је та болест већ двадесет година у појединим породицама, и именоваше човека који ју је пре 20 година донео из Турске; даље у влашким селима ћупријског округа, најзад у селима Витановцу Орли, Мирловцу среза белопаланачког округа пиротског, у опште по селима пограничним, која су за време првог рата највише страдала, *која су у бежанији била.*

Има доста сифилиса и ако се не може рећи да је ендемична болест: у вароши Рачи крагујевачкој, и у Смедереву, у срезу бањском алексиначког округа, у пожаревачком округу где се зове „френга“ и где народ држи

да је то „невина болест," у поречко-речком срезу крајинског округа, у рађевском срезу подринског округа (18 врло инветерираних случајева) у влашким селима пожаревачког округа (има породица, у којима је више чланова заражено), и у вароши Нишу има је прилично

Ни мало сифилиса или мало има у београдском, рудничком, јагодинском (осем једног села „Љубави"), шабачком округу, даље слабо га има и у ужичком округу где се види да је то болест новијег датума јер застарелих случајева никако нема (бар их физикус није видео). Тако исто мало у тамнавском срезу ваљевског округа, топличком и врањском округу.

Занимљиво и поучно је што јавља црноречки физикус. „У бољевачкој општини — вели он — нарочито у селу Добрујевцу била се френга ендемично укоренила, *но настојавањем полицијске власти, која је сумњиве силом терала у болницу*, ретко сад има зараженог и нагрђеног."

Да су којом срећом и по другим окрузима, односно срезовима полицијске власти биле овако енергичне, не би до сада имали да забележимо ни једно село у коме је сифилис ендемична болест.

Али није доцкан ни сада прионути да се та несрећна болештина искорени из свакога нашег села и вароши у којој је још има, и томе ће знатно припомоћи чл. 24 законског пројекта за чување здравља у народу и т. д. ако га наше законодавство усвоји.

Прелазећи на питање: је ли било инфекциозних болести и у којим месецима, ево какву смо таблицу били у стању саставити из одговора свију окружних физикуса:

Било је инфекциозних болести 1879:

ГДЕ?	ЈАНУАРА	ФЕБРУАРА	МАРТА	АПРИЛА	МАЈА	ЈУНА	ЈУЛА	АВГУСТА	СЕПТЕМБРА	ОКТОБРА	НОВЕМБРА	ДЕЦЕМБРА	ОД КОЈЕ ИНФ. БОЛЕСТИ
У Београду		•	•	•								1	• Шарлах — појединп случајеви вариоле, дифтерије, тифа. ¹ Морбили
У београд. округу							—	—	—	—	—	—	У првој половини године није било лекара.
У крагујевачком округу							2		2	2			10 случајева дифтерије *која никад у том округу није била епидемична.*
У рудничком окр.											43	3	43 сл. дизентерије. 3 тифуса.
У смедеревском округу	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 сл. дизентерије.
	—	1	2	—	6	3	1	2	1	—	1	—	Тифуса.
	2	5	5	1	—	—	2	7	6	—	9	4	Дифтерије.
	—	—	—	—	—	5	2	—	—	—	—	5	Вариоле.
	—	—	1	1	—	8	14	1	—	—	—	5	Морбила.
	—	5	—	1	—	2	—	—	—	—	3	13	Шарлаха.
	—	—	1	=	—	—	4	2	1	—	—	—	Дизентерије.
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3	—	Крупа (Croup).
	—	—	—	—	—	—	.	—	—	—	4	—	Великог кашља.
У јагодинском округу					•	•	•						¹ Морбила.
	1	1	1	—	—	1	—	—	—	—	1	—	• Шарлаха.
	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	² Дизентерије.
	—	—	3	—	3	—	—	—	—	—	—	—	³ Великог кашља.
	—	—	4	—	4	4	4	—	—	—	—	—	⁴ Дифтерије.
У шабачком окр.	—	—	—	•	•	•	•	•	•	•	—	—	Шарлаха.
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	Морбила.
У тамнав. срезу ваљевског округа	—	—	—	•	•	—	—	—	—	—	—	—	Великог кашља.
	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	Тифуса — Спорадично средњих и малих богиња.
У ужичком округу спорадични случајеви тифуса абдоминалног	—	—	—	•	•	•	•	—	—	—	—	—	• Богиња.
	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	¹ Шарлаха.
	2	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	² Дифтерије.
	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	—	—	³ Дизентерије.
	—	—	4	4	4	4	4	—	—	—	—	—	⁴ Вел. кашља.

ГДЕ?	ЈАНУАРА	ФЕБРУАРА	МАРТА	АПРИЛА	МАЈА	ЈУНА	ЈУЛА	АВГУСТА	СЕПТЕМБРА	ОКТОБРА	НОВЕМБРА	ДЕЦЕМБРА	ОД КОЈЕ ИНФ. БОЛЕСТИ
У чачанском окр.	—	—	•	—	—	•	—	•	—	—	—	—	• Тифуса, 34 случ.
	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1 Шарлаха, 21 случ.
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2 Варицеле, 12 «
	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3 Дифтерије, 14 «
	4	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	4 Дизентерије 4 «
У подринском окр	—	—	—	—	•	—	—	—	—	—	—	—	• средње богиње
	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1 Дизентерије мало.
У крушевачком округу	•	•	—	—	—	—	—	—	—	•	•	•	• Дифтерија
	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1 Тифуса
	—	—	—	—	2	—	—	—	2	2	—	2	2 Шарлаха.
У алексиначком округу	•	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	• Тифуса.
	—	1	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1 Шарлаха.
		2	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2 Дифтерије *80 случајева.*
У ћупријском округу	—	—	—	•	—	—	—	—	—	—	—	—	• Tiph. exanthem.
У књажевачком округу	—	—	—	—	—	•	—	—	—	—	—	—	• Тифуса.
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	1 Шарлаха и дифтерије.
	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	2 Дизентерије.
У црноречком округу	•	•	•	•	—	—	—	—	—	—	—	—	• Великог кашља.
У крајинском округу													Било је шарлаха и ангине у више села.
У пожаревачком округу													Тифуса 14, вариоле 2 шарлаха 26, дифтерије 3, дизентер. 1.
У нишком окр.													Шарлаха 3, дифтерије 3, дизентерије 2.
У топличком округу	•	•	•	•	•	•	—	•	•	•	—	•	Тифуса.
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1 Морбила мало.
	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2 Дифтерије.
У пиротском округу													Спорадично: средњих богиња, тифуса и морбила.
У врањском округу	—	—	—	—	—	—	•	•	—	—	—	—	• Тифуса.
	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1 Дифтерије.
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2 Шарлаха.

Из ове таблице види се да су 1879 године у Србији највише владале оне инфекциозне болести, *од којих нарочито деца страдају*, јер смо шарлаха и дифтерије имали у 13 округа, морбила у 7 а великог кашља у 5 округа. И дизентерија која је владала у 9 округа сигурно није само одрасне нападала. Тифус се појавио у 11, а средње богиње у осам округа.

Да видимо колко има забележено смртних случајева од тих болести:

У КОМ ОКРУГУ	ШАРЛАХ	ДИФТЕРИЈА	МОРБИЛИ	ВЕЛИКИ КАШАЉ	ДИСЕНТЕРИЈА	ТИФУС	СРЕДЊЕ БОГИЊЕ
У београдском округу	н	е	з	н	а	с	е
« Београду	—	9	2	—	2	7	1
« крагујевачком окр.	—	6	—	—	—	32 (30 војника)	—
« рудничком «	—	—	—	—	11	—	—
« смедеревском «	1	4	—	1	—	2	
« јагодинском «				41			
« шабачком «	14	—	—	—	—	—	—
« чачанском «	—	—	—	—	1	10	—
» крушевачком «	21	56	—	—	—	—	—
« алексиначком «	16	27	—	—	—	6	—
« ћупријском «	—	—	—	—	—	96	—
« пожаревачком «	24	3	—	—	1	9	—
« топличком «	—	2	—	—	—	72	—
« пиротском «	—	—	—	—	—	2	—
« врањском «				151			
	76	107	2	1	15	236	1

Према овој таблици физикуси су сазнали и забележили 633 смртна случаја од инфекциозних болести, и према тим белешкама највише је жртава покосила врућица, па онда дифтеритична гушобоља („гуштер"), за тим шарлах и т. д.

Међу тим ови су бројеви без икакве сумње далеко испод фактичног стања ствари, тако мало тражи народ лекарске помоћи. Па не само да је не тражи, него неће да прими и кад му се намеће. Тако јагодински физикус

јавља да је за време епидемије шарлаха у Рашевици ишао четири пута на место, *али нико није хтео да се лечи*... Да ли је то грозни фатализам или непојамна тежња да се уштеди оно што би се за лекове потрошило, то би се могло решити само кад би се узаконило да се свакоме и лекови издају бесплатно или на рачун општине, као што је до сад практиковано за сиротињу. —

Кад се одбију оне епидемије инфекциозних болести, код којих се могло доказати да су донесене са стране, као што су епидемију егзантематичног тифуса донели војници из Куршумлије у Исаково окр. ћупријског и из Врање у крагујевачки гарнизон, као што би се могло рећи да је дифтерија из Пожаревца пренесена у смедеревски округ, онда се одговори на питање: шта може бити узрок тим болестима и дотичним пределима, своде на ово:

Узрок је у самом начину живота народног, у рђавим препуњеним становима, а највише у нечистоћи по кућама и око њих. Често је узрок у самом положају места у низини, где је обрасло шумом, без довољне промаје. Тако н. пр. варош Чачак лежи ниско, близу моравске обале Кад вода у реци стане придолазити, она се пење и у бунарима и у нужницима до извесне висине, она управо „пишти из земље". Кад опадне вода у Морави, падне и у бунарима, подрумима, нужницима и т. д. оставивши органске честице да труну и испаравају клице за тифус и за маларију. Сад је у след једног неразмишљеног поступка постало горе но што је било пре клане. Начинили су некаку калдрму, од које је било готово 40 хвати кад је физикус писао свој извештај, и која је грађена без икаквог обзира на пад терена, тако да је калдрма многим кућама дошла до прозора а некима и преко прозора. На тај начин те су собе претворене у влажне и буђаве подруме, авлије су постале још мочарније, јер испод те нове калдрме није начињен никакав канал за одвођење воде.

Местимице, као н. пр. у алексиначком округу био је узрок у повлачењу инфекциозних материја још из времена када је шарлах и дифтерија одмах после првог рата унесена у тај округ са стране, када су се породице из збегова повратиле, јер у збеговима је због нечистоће и нагомилане органске трулежи било и сувише услова за то. А у след истих узрока могле су се исте болести и спонтано у округу развијати.

И књажевачки физикус држи да је узрок тифусу заиста био једино у нечистоћи, смрдљивом ваздуху по собама и у нечистој води. За шарлах вели да је унесен са стране, за дисентерију је махом узрок у незрелом воћу. Врло би захвални били књажевачком физикусу кад би опширније разложио за што држи „као да је козје и овчије млеко, кад се неварено пије" узрок — дифтерији, јер не можемо да претпоставимо да га је на то навео известан чланак којим је некакав опскурни лондонски лекар успео да се макар два дана и о њему говори.

Врло је занимљиво што вели физикус врањског округа о томе питању.

„Највећи број тифуса родио се из наступне грознице која је почињала у облику Intermitettens quotidianae, tertianae, или quartanae а после 5—6 недеља прелазила у Int. irregul. из које се са дуготрајним дрхтањем развио прави тифус. Највећи контингенат дала су у тој болести поводна села масуричке равнице, у која су се доселили по одласку Арнаута, Срби из пчињских брда. Научени на „судбину", они се нису много бринули због грознице, нису тражили лекара, него су, у крајњој нужди лечили се бајањем и молитвама, великим и малим. Година је рђаво родила, брашна нестало, једина готова храна беху тикве, краставци, која бундева. Оно мало љубави за чистоту, која се где где налази код имућних и у благостању, губи се у сиротињи и у беди. По кућама се прљавштина шири по авлијама влада прљавштина, смрад и баруштине

од занемарених вода, нема ни човека, ни жене, ни детета, да му нађеш једно чисто местанце на целом телу. Људи леже на земљи, у кући, пред кућом, у авлији, у башти, поред воде, на самом ђубрету (?), куд је ко малаксао, онде је и легао. Не видиш ни једно весело лице, све је тужно, бледо, жуто, апатично једва да те погледа, о одговору на твоја питања ни спомена. Није се могло дознати ни за један случај у тим селима у коме би се тифус развио а да на истом чељадету није раније 4—5 недеља грозница била. Чим су заведени угоднији хигијенски односи, чим се почела свака грозница уредно лечити — одмах и тифус престаде се ширити."

Што два старија физикуса одговарају на ово питање о узроцима инфекциозних болести, један *„њихова сопствена прилепчивост"* а други *„епидемички уплив"* то им нећемо замерити. Један није разумео питање, а други је учио медицину кад је Genius epidemicus играо врло важну улогу у науци о болестима. —

На реду је да видимо где има ендемичне наступне грознице, у које је доба године најјача. Осем четири округа (рудничког, подринског, топличког и пиротског) у којима по извешћу њихових физикуса *нема* те болести ендемично, из свију других округа има података да наступна грозница влада ендемично највише у јуну, јулу и августу. Има крајева где је она јача с пролећа, а других у којима највише влада с јесени. У селу Грабовцу среза јасеничког окр. крагујевачког готово се пола становништва затрло од наступне грознице. Таквих села и заселака видео је начелник санитета и у посавском срезу ваљевског округа. Прошле године, због велике суше није била јака та ендемија у неким окрузима као што је сваке кишовите године, кад има поплава. Тако 1878 године није било једне куће у селима моравске долине, у којој није било наступне грознице, од које су нарочито деца страдала. Често болују људи од наступне грознице 1—2

године. Колико се мало обраћају лекарима за савет у тој болести, види се из тога, што је прошле године у великом пожаревачком округу свега 98 случајева наступне грознице дошло до знања лекарима. — У вароши Врањи управо сами становници стварају услове за развијање наступне грознице, као што јавља физикус округа врањског, јер они полевају ђубревиту земљу својих башта прљавом водом из уличких јарака толико пута на дан, да се баште претворе у баруштине, које под припеком сунчаном испаравају сву своју органску трулеж.

Што се тиче *облика* под којима се наступна грозница јавља, најчешћа је F. int. quotidiana и tertiana, у крагујевачком округу F. int. quot. incompleta са неприметном зимом и дуготрајном ватром. Доста се често јавља и у облику subcontinuae; ретко је perniciosa, тако исто ретко и larvata. Још је ређа права терцијана с' јаком зимом. У смедеревском округу напротив терцијана се често јавља са симптомима пернициозе, а код деце с' еклампсијама.

У шабачком округу несу ретки случајеви наступне грознице са типичким ревматичким боловима и периодичким невралгијама. Ове се последице појављују и у алексиначком округу нарочито у гранама трокракога живца (Ramificationes Nervi trigemini), у том округу су примећени и случајеви F. remittens.

Ужички физикус вели, да има у његовом крају и quartanae, а нашао је и два случаја F. algidae.

Облик F. quartanae најдуже мори болеснике у округу црноречком, где има и квартане duplicatae. Ту су по изузетку ређе грознице са свакидашњим нападом а најређе терцијане. Било је и у том крају ларвираних грозница са типичком зубобољом и главобољом.

Ове године су се најзад јављале наступне грознице у крајинском округу и са тифозним знацима, наротито код војника. —

Према оваком стању ствари врло је појамно, да изузимајући два округа, нишки и топлички, у целој Србији има много далкова са свима последицама великих слезина, са воденим изливима у ногама код деце, и у трбушној дупљи код одраслих, и са општом изнуреношћу целога тела (кахексијом). Има тако великих слезина, да заузимају $^2/_3$ а често и целу трбушну дупљу, притискујући цео дроб и главне крвне судове. Разуме се, да се онда морају јављати такви асцитеси (нагомилавање воде у трбушној дупљи), да има случајева, где је *осамнаест* пута морала да се гради парацентеза (инструментално пуштање воде из трбуха), као што се то десило пре 8 година у Крагујевцу.

Лекар среза тамнавског и физикус округа крајинског јављају, да је у њиховом крају ретко наћи човека, који не би имао тумор слезине.

Многи лекари потврђују, да се људи, који пате од наступних грозница, тек онда јављају лекару, кад им стану јако досађивати последице тих огромних далкова.

Из свега до сад наведеног излази, да наступна грозница, која се тако поуздано може да излечи, хоће да постане права народна несрећа у нашој држави. Ту имају два узрока: прво, баруштине у равницама и долама, које десеткују насељење својим испарењима — а друго, што наш народ тако мало тражи лекарске помоћи и онде, где би је могао имати. Овај други узрок тешко је одмах уклонити, јер ту не помажу никакве наредбе, то ће с' умножавањем лекарског особља по срезовима, са ширењем основних појмова о чувању здравља, постепено се поправити. Али онај први и главни узрок, *баруштине* може административна власт својом енергијом уклонити, и тиме ће се учинити не само огромна услуга народном здрављу, него и пољској привреди и имовном стању народа, јер засушивањем баруштина задобило би се хиљадама [illegible] најплодније земље за пољску привреду.

Још у јулу прошле године учињен је први корак од стране санитета у томе правцу предлогом, да се регулише Тамнава, која је за љубав неких воденица одбијена од свога корита и претворена у баруштину, која упропашћује здравље не само становника у Обреновцу, него и у целој околини. Из досадашње радње на томе предмету види се, да треба само откупити две воденице и развалити њихов јаз, па да се Тамнава врати у свој стари правац и да нестане оних баруштина око Обреновца. Али изгледа као да се ни тај релативно мали трошак неће моћи извршити, док се не одобри први годишњи буџет народног санитетског фонда. Када народно представништво буде сваке године извесну суму од прихода народног санитетског фонда одређивало на засушивање баруштина у Србији, онда ће се моћи радикално извршити дренажирање наших подводних крајева, онда ће се наступне грознице са свима болестима које су им последице свести на минимум, а народно имање увећаће се за много хиљада дана најбоље земље за културу.

Да наставимо извештај о болестима на људима.

На питање о скорбуту (пољачини) одговарају готово из свију округа, или да те болести није било ове године, или да је никад у том крају није ни било. У целој Србији, осем црноречког округа, забележено је за годину 1879 свега шест случајева (један у рудничком, два у чачанској окружној болници, један у Београду и два у Алексинцу), само црноречки физикус вели, да је било скорбута у мају и јуну и то „због оскудне хране и нечистоће.” Истина, лекар вароши Чачка тврди, да је „скорбут у облику трулења десни са свим обична болест, нарочито за време поста” — али чачански физикус категорички то одриче и вели „није било скорбута не изузимајући ни аисане, ни Студеницу, ни Златибор. Она два случаја у болници имала су просто болесне десни без икаквих других скорбутских знакова.” —

Тако исто и на питање о томе, да ли се код деце јавља чешће Meningitis tuberculosa и у које доба године, само лекар среза тамнавског одговара, да се чешће јавља с пролећа, сви други лекари веле, да те болести или нема или да се врло ретко догађа. У смедеревском округу било је два случаја у октобру и децембру, у ужичком један, у пожаревачком три, и у вароши Пироту три, свега у целој Србији девет случајева. Само физикус врањског округа вели, да му није познат ни један случај Meningitis tuberculosae, „јер лечење дечијих болести овде спада у — женска посла"...

Што се тиче „гушавих" — има их у гружанском срезу краг. округа поред Мораве, у селима Стубљу, Лешеви и Лозни. Мисли се да је пијаћа вода узрок, али физикус држи да је узрок, што људи живе у рђавим становима на *подножју високих брда* с којих се шљунак рони те им затрпава куће, јер *од како су почели градити боље куће по височима, та се болест знатно смањила.* Да гушавих има доста у округу ужичком, то је познато. Даље их има у Замчанима, округа чачанског, на обали Ибра, под високим Столовима, и то у неколико кућа; ту се налази и кретена, а било је и сумануттих (пиромани ја — једно женско). Има гушавих и у Котрашкој општини. Што се тиче узрока, чачански физикус дели опште „јавно мњење", да је узрок тој болести вода за пиће, само додаје, да та вода „извире из доломитне формације". Најзад има гушавих поред Дрине, у крушевачком округу, у Топоници среза поречко-речког окр. крајинског, и у селима уз масуричку и сувојничку реку округа врањског. — —

Број самоубиства извршених у целој Србији године 1879 износи 44, и то за 9 случајева не помиње се начин којим је самоубиство извршено, у 20 случајева употребљена је пушка, пиштољ, револвер, у 12 случајева самоубице су се вешали, један се убио ножем, један косом и

најзад један се отровао. Није било ни једног случаја самоубиства у овим окрузима: рудничком, подринском (од када је питање постављено, од јула 1879), крушевачком, крајинском и топличком.

По осталим окрузима била су распоређена та самоубиства овако:

У Београду	4	У алексиначком округу	1
„ београдском округу	2	„ ћупријском „	3
„ крагујевачком „	2	„ књажевачком „	4
„ смедеревском „	4	„ црноречком „	1
„ јагодинском „	2	„ пожаревачком „	4
„ шабачком „	3	„ нишком „	5
„ тамнавском срезу	1	„ пиротском „	1
„ ужичком округу	5	„ врањском „	1
„ чачанском „	1	Свега.	44

О узроцима тих самоубистава врло мало имамо података. Тако можемо сами нагађати узрок рад кога се један апсеник обесио, за што је један човек најпре убио девојку па онда себе, за што се један болесник, који је страдао од емфизема, обесио у авлији болнице. Међу тим самоубицама налазимо једнога са Delirium tremens, другога који је најпре запалио сено своме комшији па онда извршио скотолоштво и за тим се обесио. Само за један случај знамо прави узрок самоубиства, а то је онај у врањском округу, за који физикус јавља, да је човек пројурио себи куршум кроз срце због *глади*...

Од несрећних случајева погинуло је 58 лица, и то девет се удавило у рекама, *једанаест их се смрзло*, двојицу је ударио гром, четири беху уједени од бесног курјака (и на двојици од тих људи лекарски је константовано беснило), четворо је изгорело у ватри. Остали су случајеви овакви: три човека претрпана у мајдану за шљунак, једнога убо во рогом, једно дете прегажено каруцама, један пао с кола, на двојицу пало дрво (читав раст), један пао с тавана, тројицу прегазила кола, на једнога се изврнуо товар дрва са саоница, један пао с коња и остао на месту мртав; једно дете прегажено на-

товареним *рабаџијским* (?) колима, друго дете умрло „*од случајног задављења од мајке*" (сигурно у след рђавог обичаја по коме мајке узимљу малу децу к себи у кревет), двојицу заронила земља од поткопанога брега, једно дете пригњавио трупац и једнога човека захватио воденички точак. Остали су погинули због непажње при руковању с' пушчаним оружјем.

Што се тиче душевних болести, било је 1879 године 58 случајева, и то:

У Београду	28	У чачанском округу	4
„ крагујевачком округу	4	„ подринском „	2
„ смедеревском „	3	„ крушевачком „	6
„ јагодинском „	5	„ ћупријском „	2
„ ужичком „	3	„ крајинском „	1
		Свега	58

Међу њима по родовима душевних болести било је: маније у 33 случаја, меланхолије 5, кретенизма 5, лудила у след злоупотребе алкохола 6, лудила без опредељеног узрока 4, у след велике („падајуће") болести 3, и најзад Dementiae paralyticae два случаја.

На жалост мора се константовати, да број душевних на и оних судски за сумануутост оглашених случајева расте, и према томе крајње је време било, да се помисли на проширење и реформу државног завода на сумануте у Београду, као што је то учињено у чл. 28 пројекта за „закон о чувању здравља у народу и т. д."

Г. О калемљењу богиња.

И ове године, као и сваке до сад било је калемљење богиња скопчано с многим тешкоћама. Негде није било физикуса, у другим окрузима морали су окружни лекари највећи део времена да проведу у регрутним комисијама заступајући бригадне лекаре којих нема; алексиначки физикус морао је цело време да проведе при међународној комисији за обележавање нове државне границе; други

опет морали су известан део лета да проведу као лекари у минералним водама свога округа; местимице остао је читав срез некаламљен за то што несу донели децу у одређени дан за разводење маје. У варошн Чачку није се могло извршити каламљење за то, што нико није хтео донети своје дете од страха, да се после с њега не узима маја за другу децу. У једном срезу није извршено каламљење за то што лекар вели, да је маја била слаба, а у ствари као да ће бити с тога, што није умео да је умножи.

Поред свију тих тешкоћа и незгода, 1879 године калемљено је:

У Београду	419	деце
„ београдском округу	3120	„
„ крагујевачком „	2778	„
„ рудничком „	1200	„
„ смедеревском „	2361	„
„ јагодинском „	2565	„
„ шабачком „	895	„
„ тамнавском срезу	1191	„
„ ужичком округу	—	„
„ чачанском „	400	„
„ подринском „	550	„
„ крушевачком округу	1196	„
„ алексиначком „	222	„
„ ћупријском „	3000	„
„ књажевачком „	210	„
„ црноречком „	818	„
„ крајинском „	858	„
„ пожаревачком „	3768	„
„ нишком „	1242	„
„ топличком „	—	„
„ пиротском „	—	„
„ врањском „	2279	„
Свега каламљено	29,172	детета

Кад се узме у обзир, да се прошле године родило 63,116 деце, даље да је последњих година због ратова и каламљење богиња ишло врло неуредно, да је према

томе било читавих округа и срезова некалемљених у последњим годинама онда се мора признати, да је калемљење доста оскудно испало ове године, али с друге стране кад се погледа, с каквим се сметњама ваљало борити лекарима у томе послу, можемо бити и са горњом цифром задовољни.

Калемљење је извршено махом с анималном вакцином из института Морица Хаја у Бечу, и то са добрим успехом. Из опширних државом контролисаних опита који су грађени прошле године у Бечу, излази, да се та вакцина прима у 93%, да после калемљења са том вакцином нема црвеног ветра, надува лимфних жлезда, и гризлица, да она не преноси конституционалне болести организма, и да даје јаку заштиту од природних богиња.

Кад с примарним калемљењем иде онако тешко, као што је горе показано, онда није чудо што о ревакцинисању, о поновичном калемљењу одраслих не може још бити ни речи. У целој Србији ревакцинисано је свега 107 лица и то у крушевачком округу 3, у тамнавском срезу ваљевског округа 4, и у ћупријском округу 100.

На питање да ли је примећено, да се калемљењем инфицирао когод сифилисом, шкрофулозом и т. д. одговарају сви физикуси без изузетка да *није нико*.

Што се тиче посматрања, да ли је једна вакцина довољна за заштиту од богиња, већина физикуса тврди да *јесте, али само за известан број година*.

Тако исто готово сви физикуси потврђују својим искуством да они, који су калемљени, ретко добију праве богиње, па и кад их добију много их лакше прележе, многи „преболевају на ногама.“ Алексиначки физикус вели: „До сада се није десио ни један случај, да је која успешно калемљена особа, млађа од 20 година, боловала од правих богиња (вариоле) изузимајући случајеве, где су деца за време епидемије богиња калемљена у стади-

јуму инкубације, добијала поред пустула вакцине и праве богиње. Сви остали успешно калемљени, ако су неки за време епидемије и боловали, добијали су само вариолоис, или несу ништа добијали, макар да су с богињавима непрестано у додиру били. Међу тим било је појединих случајева да су и успешно калемљени, којима су се белеге на рукама добро познавале, добијали у време епидемије праву вариолу, али то *само они*, који су прешли двадесету годину живота, премда су и такви случајеви ретки.”

Ово искуство потврђује и физикус округа подринског који је 1863 и 1864 видео у селу Сирчи рудничког округа, среза моравског, и у Лозану среза црногорског, да су лица калемљена од пре 20 и више година боловала од правих богиња тако тешко, као и некалемљена, па да су и умирала од богиња.

Дакле и наше искуство са калемљењем крављих богиња у Србији потврђује оно што се у другим државама одавно доказало, а то је: да заштита, коју калемљење даје од правих богиња има своју границу и да је та граница најдаље до 20-те године после калемљења. Према томе излишно је доказивати колико је корисна ревакцинација (поновично калемљење) и надамо се, да ће законске одредбе, које је управа санитета ставила у пројекат за „закон о чувању здравља” односно ревакцинације, добити одобрење свију правих пријатеља народнога здравља, и самога народа, који ће увидети на први поглед важност тих одредаба с тога што се њима уједно узакоњава да ревакцинација буде бесплатна за свакога.

Д. О судским случајевима.

При свем том, што многе повреде телесне и не долазе до знања окружних физикуса, јер се дотични изравнају без суда и лекарске сведоџбе; при свем том, што физикуси београдског и рудничког округа веле, да о по-

вредама немају података, а књажевачки јавља, да се о томе није водио рачун, „јер је формулар за ова извешћа тек у половини години заведен" — опет имамо приличан број тачно побележених података у одговорима осталих 18 окружних физикуса и тамнавског среског лекара.

Према тим подацима било је 1879 године у вароши Београду, у 17 округа и у тамнавском срезу свега: 1475 повреда, и то 244 тешких (по живот опасних) и 1231 лаких повреда.

Оне су биле овако распоређене:

	Повреда	
	тешких	лаких
У Београду	8	121
„ крагујевачком округу	22	104
„ смедеревском „	27	195
„ јагодинском „	14[1]	68
„ шабачком „	25	„много више"
„ тамнавском срезу	4	86
„ ужичком округу	5	99
„ чачанском округу	10	113
„ подринском „	3	55*
„ крушевачком округу	5	32
„ алексиначком „	21[2]	96
„ ћупријском „	17	50
„ црноречком „	9	23
„ крајинском „	8	53*
„ пожаревачком „	23	101
„ нишком „	4	7
„ топличком „	12[3]	10
„ пиротском „	9[4]	19
„ врањском „	9	—

Већина ових повреда нанесена је тупим оруђем (врљиком, батином, мотиком, кољем, ступцем, прошћем, „тојагом", каменом). Ређе су повреде оштрим оруђем (ножем, секиром), а најређе ватреним оружјем (пушком, из пиштоља) и то махом код убистава.

[1] Међу њима 9 убистава.
[2] « « 6 «
[3] « « 9 «
[4] « « 2 оцеубиства.
* За другу половину године.

У целој држави извршили су лекари 1879 године 185 обдукција (секција мртвих тела) и то 150 судских и 35 полицијских секција. Оне су биле распоређене овако:

	судске	полицијске
У Београду	6	14
„ београдском округу	4	—
„ крагујевачком „	9	2
„ рудничком „	(нема података)	
„ смедеревском „	20	1
„ јагодинском „	6	1
„ шабачком „	6	—
„ тамнавском срезу	7	—
„ ужичком округу	12	—
„ чачанском „	11	1
„ подринском „	3	—
„ крушевачком „	9	2
„ алексиначком „	6	—
„ ћупријском „	9	—
„ књажевачком „	4	2
„ црноречком „	*	3
„ крајинском „	11	3
„ пожаревачком „	20	—
„ нишком „	3	—
„ топличком „	9	—
„ пиротском „	7	4
„ врањском „	8	2
Свега . . .	150	35

У 112 случајева од ових 150 судских секција беше наступила смрт у след тешких повреда махом убиства. Међу њима беше три оцеубиства (у крагујевачком једно, у пиротском два), једно случајно убиство у лову, остали случајеви десили су се у свађи, или беху просто злочинства.

У пет случајева секцирали су самоубице. У 32 случаја није казато у извештајима шта је нађено.

Што се тиче полицијских секција, оне су предузимате у свима случајевима напрасне смрти, при сумњама да неко није отрован, код новорођене деце где се посумњало да ли је које мртво рођено или је удављено, код нађених мртваца где се није знало за узрок смрти

* «Осем очевидних убистава».

Између свију ових случајева да поменемо неколико, који су у гдекојем погледу карактеристични. Једна жена, опијена на слави, смрзла се на путу. Један идиот скочио у велику кацу у којој је био 5 дана и ту се смрзнуо. Један је човек удављен рукама *у води*. Други је нађен сав исечен. Једна жена умрла је од акутног меркуријализма (сигурно у след несрећног обичаја у извесној болести „метати се на кȃд" код извесних баба, које ужнвају жалосну славу у том „лечењу"). Друга је жена удављена *запиваењем носа и уста*. Један је човек *јео много масне пите из некалаисане тепсије*, и од тога отрован умр'о са силним бљувањем. Једна је секција (у кључком срезу крајинског округа) константовала *смрт од настунне грознице*. Најзад у једном убиству нађена је глава отсечена од трупа.

Е. О санитетској полицији.

Ни једно од питања, која спадају у санитетску полицију, није до сада законом регулисано, једино за продају отрова по дућанима имамо извесна правила, прописана расписом. У свему другом, што се тиче санитетске полиције, управљају се полицијске власти различно, према увиђавности и образованости дотичних полицијских старешина. Често много зависи и од личне иницијативе дотичног физикуса, његове опште образованости, заузимљивости у пословима у којима он често има само труда а никакве награде, али који су од великог утицаја на народно здравље. До кога је степена вршење тих послова било до сада произвољно, видиће се и из тога, што је њихова успешност кадшто зависила и од тога, у каквим *личним* одношајима стоји окружни начелник с' окружним физикусом.

Према томе није никакво чудо, што на питање: „Води ли се надзор над проституцијом?", имамо са свим противуположене одговоре.

Физикуси округа београдског, смедеревског, ужичког, крушевачког и пожаревачког одговарају са свим кратко, да се тај надзор *не води* и последњи додаје: „јер нема никаквог наређења за то.”

Из других округа, н. пр. из рудничког, јагодинског, ваљевског (тами. ср.) чачанског, алексиначког, књажевачког, црноречког, крајинског, нишког, топличког и врањског јављају, да се тај надзор води и поједини физикуси означују дан сваке недеље, у који се све јавно женскиње лекарски прегледа.

Међу тим и њима то није нико наредио, нити им је могао наредити док стоји §. 365. кривичког законика, који је врло моралан, али врло мало води рачуна од онога што се човечијој природи може заповедити а шта не, јер он просто казни блуд као кривицу, он декретује да „*не сме* бити блудница.” Законодавац, који је написао тај §., мислио је, да је довољно узаконити да не сме бити проституције, па да је и не буде. У ствари он је од једног мањег зла начинио веће; забрањујући јавну (али регулисану и под строгим надзором зауздану) проституцију, отворио је широм врата *тајној* проституцији, која се не ограничава само на најскривеније буџаке по варошима, него почиње да трује и приватне домове, породицу, која би остала заштићена, да се јавна регулисана проституција *трпи и контролише.*

То је већина наших полицијских власти у држави увидела па је, увиђајући да се §. 365 *не може да изврши* докле год има нежењених и неудатих, којима социјални одношаји не допуштају да један од најсилнијих природних нагона задоволе редовним путем, женидбом, — не чекајући никаквог наређења, завела какав-такав надзор над проституцијом, не би ли само што више смањила рђаве последице једног апсолутно нужног зла.

Тај је надзор разуме се врло различан, махом слаб и недовољан, као што изрично вели физикус округа пи-

ротског, шабачког и крагујевачког. Па у самој престоници само се оне јавне женске лекарски прегледају, које се ухвате у скитњи. Таквих је 1879 у Београду било 50 и више од половине нађено је заражено венеријом...

С тога је у првобитном пројекту за „закон о чувању здравља" био опширан члан о регулисању јавне проституције, о спречавању венеричних болести и о чувању јавне наравствености. Али пошто је тадашњи Г. Министар унутрашњих дела нашао, да се законске одредбе, у којима се морало говорити и о суштаственим детаљима регулисања проституције, не могу изнети на јавну дискусију пред законодавно тело због њихове — деликатности. то је у онај пројекат законски, који је поднесен народној скупштини, стављен само један члан, којим се замењује §. 365 и којим се овлашћује Министар унутрашњих дела, да у томе правцу наређује оно што нађе за нужно, и да за непослушност тих наредаба прописује пуноважне казни.

Ако законодавни фактори усвоје овај предлог, онда ће се за релативно кратко време од неколико година моћи с' цифрама у руци доказати, колико је боље трпети јавну, строго контролисану проституцију од — §. 365. .

Колико је важно, да се строго контролише продавање отрова по дућанима, најбоље је показало оно тровање en masse које се десило у Свилајенцу, а у новије доба у селу Пањанима округа ћупријског. По дућанима се продаје: жива, ћезап (Acidum nitricum fumans). оловни шећер, сичан (Arsenicum), плави камен (Cuprum sulfuricum) сулимент (Sublimat), опијум, цинобер (Hydrarg. praec. rubr.), витриол (Acidum sulfur. crudum), каломел, лаписна вода, разне капљице „за стомак," за очи, неки спрушн и пилуле, копаивин балзам — све ово може се наћи чак у дућанима онако малих варошица, као што је Брус и Третеник. Истина „надзор се врши," изиђе по један полицајни чиновник са лекаром те прегледа дућане; истина „оду-

зимљу се те ствари свакомъ који нема дозволе да их продаје" — али све, докле се правила за држање и продавање отровних ствари, које су нужне разним занатима не реформишу онако како је предложено у законском пројекту „о чувању здравља и т. д.", дотле нећемо бити сигурни од онаквога покора, као што је свилајначко тровање и њему подобни случајеви.

Што се тиче контроле да се не продаје рђаво месо на касапницама, већина физикуса јавља, да се у томе строг надзор води, нарочито при најмањој сумњи да стока, намењена за клање, није здрава, и свако се рђаво месо уништи, што се нарочито лети (бар у Београду) дешава где касапнице немају леденица; али докле год полицијска власт за несавесност у томе послу не може да казни више од 6 цванцика, дотле ће увек бити бесних касапа, који неће ни да иде у полицију кад га позову, него који по истом жандару пошље 6 цванцика, рад којих га зову. Кад би казне биле веће и кад би за сваку следећу несавесност расле у геометријској прогресији, онда би и најбогатије касапе прошла воља да се тако — шале...

Ж. О здрављу на стоци.

Изузимајући округе: шабачки, алексиначки, ћуприски, књажевачки, нишки, врањски и варош Београд, у којима није било епизоотија на стоци, у свима другим окрузима, било је преко целе године, негде више, негде мање ових сточних зараза: говеђе куге, строке и метиља на овцама, прострела на говедима, грооннце на свињама, спорадичних случајева шапа на свињама.

Епизоотија говеђе куге, коју су нам неизбежни ратни транспорти пренели из Бугарске и разнели по целој држави и која нас је 1878 године коштала онако грдних жртава — била је ове 1879 године при своме свршетку.

па при свем том, док се није са свим угушила, угинуло је и у 1879 години још од ње 2099 грла, као што показује ова таблица.

У КОМ ОКРУГУ?	У КОМ СРЕЗУ?	У КОЈИМ СЕЛИМА?	КОЛИКО ЈЕ УГИНУЛО ГРЛА ОД ГОВЕЂЕ КУГЕ?
у београдском	врачарском и космајском	у Пеменикућама, Калуђерици, Врчину, Рипњу	22
« крагујевачком	јасеничком и гружанском	—	56
« рудничком	моравском	—	34
« смедеревском	—	Паланци, Глибовцу, Кусатку, Серевцу, Голобоку, Марковцу, Милошевцу, Н. Аџибеговцу и В. Плани	100
« јагодинском	беличком, темнићском и левачком	—	863
« ваљевском	тамнавском	у једном крају села Стубленице	8
« ужичком	пожешком, црногорском и златиборском	—	500
« чачанском	у свима осем драгачевског	у Чачку, у општинама карановачког и трнавског среза	292
« крушевачком	крушевачком, козничком, трстеничком	—	72
« црноречком	—	Марковом пољу и Зајечару	19
» крајинском	брзо-паланачком	у Видовцу и Цањеву	13
« пожаревачком	голубачком и звишком	—	3
« топличком	јабланичком	у Врановцу	117
		Свега	2090

Ако се узме једно на друго цена једнога вола са 5 дук., то нам је и ове године говеђа куга учинила ште-

ту од преко десет хиљада дуката. При свем том што још несу заведени окружни марвени лекари, при свем том што још није узакоњен онај члан у пројекту санитетског законика, који говори о свима сточним заразама и о поступању са говеђом кугом на по се — опет би та штета била далеко мања, да су газде заражених грла хтели да појме, како је у њиховим и у општем интересу да се свако говече заражено говеђом кугом *одмах* убије, као што су полицијске власти биле упућене да их о томе обавештавају и саветују. Да је доиста тако, сведочи црноречки округ. У јануару дотерано је у Зајечар 11 грла говеди заражених говеђом кугом. На предлог физикуса окруж. начелство наговорило је сопственике тих грла и они су пристали, да се сва поубијају и да се с кожом заједно дубоко закопају, и тако се успело да се са жртвом од циглих 19 грла спасе цео округ од те несрећне заразе. Да се тако поступало и у јагодинском, ужичком и чачанском округу, не би у та три округа угинуло 1600 грла говеди, али тамо се газде не могадијаху никако приволети на мању жртву да спасу и себе и своје сународнике од далеко веће штете. Управа санитета кад је видела, да не помажу никаква саветовања и обавештавања, и немајући још у рукама закона о сточним заразама, наређивала је тако строго изолирање и чување заражених грла на рачун дотичних газда, да се надала на тај начин приволети људе на убијање заражених грла.

Међутим та околност, што још немамо законских одредаба за поступање при говеђој кузи није нам наносила штету само за време трајања те болести, него нам наноси огромну штету и данас, седам месеци пошто је говеђа куга *са свим угушена* у Србији, и трпећемо ту штету докле год народно преставништво не вотира поднесени му пројекат за „закон о чувању здравља у народу и на домаћој стоци.” Та је штета у трајању забране кр. угар-

ске владе на увоз говеди из Србије, као што се види из следећег:

Пошто се било навршило три месеца од како беше говеђа куга потпуно престала, пошто се кр. угарска влада о томе могла систематично уверавати из наших осмодневних извештаја о стању здравља у народу и на домаћој стоци (које управа санитета редовно шаље преко нашег министарства спољних послова у размену за таква иста извешћа, која нама доставља ц. и кр. аустроугарско посланство у Београду о стању здравља у аустријској држави), пошто сви кораци учињени да се дигне тако неоснована забрана са увоза наше рогате марве у Угарску осташе без успеха, онда је Књажеска влада послала начелника санитета у Будапешту да код кр. угарске владе потражи обавештења о томе, за што се поменута забрана не диже и ако је већ прошло три месеца од како у Србији није било ни једнога случаја говеђе куге.

Из врло опширних извештаја поменутог изасланика о информацијама, које је добио од кр. угарског министра трговине и осталих органа кр. угарске владе, довољно је да се овде наведе што му је један од тих органа одговорио.

«Он — јавља наш изасланик у своме рапорту од 6ог маја о. г. — стаде врло опширно доказивати како сама Угарска трпи од те забране за цело толико исто колико и Србија, јер она је сада принуђена да потроши своју рогату марву, која би јој била нужна за приплод и за извоз у иностранство; како се против те забране на увоз говеди из Србије подигла читава агитација нарочито у Будапешти, због скупоће меса која је наступила и т. д. али како је положај кр. угарске владе врло мучан у томе питању поглавито из ових разлога: 1. Што је Немачка не само потпуно забранила увоз рогате марве из Угарске, него је забранила и транзитни провоз угарске стоке за Инглеску. 2. Што је против укидања те

забране угарско пољскопривредно друштво у коме су чланови: готово цела аристокрација државе и сви најимућнији људи из Угарске. 3-ће и *поглавито с' тога, што у Србији још нема никаквог закона о сточним заразама у опште нити закона о говеђој кузи*. Ма како да су административне власти савесне и енергичне у вршењу мера наређених противу тих зараза, опет то не може имати тако поузданог дејства као кад у држави постоји специјалан закон о томе. Како може краљ. угарска влада безбрижно отворити своје границе увозу рогате марве из Србије, кад она добија званична акта од свога консулата у Београду из којих се види да се у Србији само она говеда, заражена говеђом кугом, могу убити, за која њихове газде пристају да се убију?"

Нашем изасланику било је лако доказати да први и други узрок што забрана траје, не могу никако упливисати на њу, јер ако је Немачка затворила своју границу за рогату марву из Угарске, она је имала основу у томе, што у извесним деловима монархије доиста још влада говеђа куга, а таквог основа Угарска сада *нема* наспрам Србије. Тако исто у међународном саобраћају и трговини није никакав разлог што је некакво приватно друштво, па ма како оно било силно социјалним положајем својих чланова, за или против некакве мере, коју влада нарећује. Али противу трећег разлога, што у Србији још нема никаквог закона о сточним заразама, није било могућно успешно борити се, и ако је наш изасланик доказивао, да се административним путем накнађује ведостатак законских одредаба докле народна скупштина не вотира поднесени јој законски пројекат.

Кад се узме у обзир, колико се рогате марве последњих година извозило из Србије за аустро-угарску и то преко једне једине пограничне штације, од које смо добили о томе података, преко Базјаша, кад се види да је н. пр. 1877 године, која је тако неудесна била за тр-

говину, Србија извезла само преко Базјаша *17,037 грла говеда*, онда ће свакоме бити јасно, да је одлагање решења о пројекту за закон „о чувању здравља у народу и на домаћој стоци” за ову *једну* годину дана учинило *штете самој сточарској трговини* Србије *преко једног милиона динара.*

Оволико о говеђој кузи. Од осталих сточних зараза угинуло је у Србији 1879 године, (у колико су окружни физикуси могли о томе покупити података)

Оваца	1870	комада од	строке
Свиња	225	„ „	гроонице

Али ови су подаци врло фрагментарни, јер неколико физикуса вели, да је било тих епизооција и на стоци њихових округа, али несу у стању казати колико је грла од које сточне заразе угинуло.

Тек пошто сваки округ добије свог марвеног лекара, моћи ће се тачно знати стање здравља наше домаће стоке и моћи ће се стати на пут њеном досадашњем пропадању.

3. О минералним водама.

Минералних вода имамо у овим окрузима: крагујевачком *(кисела вода буковичка* код Аранђеловца), рудничком *(кисела вода у селу Смрдљиковцима, сумпоровита вода у селу Брђанима)*, смедеревском *(сумпоровито-кисела вода близу Паланке)*, јагодинском *(кисела вода у селу Бела вода)*, ужичком *(топла сумпорна вода у Биосци*, златиборскога среза, и *кисела вода с' доста угљенокиселога свожђа у Приликама*, моравичкога среза), чачанском *(индиферентна терма*, топла 30—35° Ц. *под Овчаром)*, подринском *(сумпоровита хладна вода у Ковиљачи*, „Смрдан бара”) крушевачком *(топла кисела вода у Врнцима; сумпоровита врућа*, „Рибарска бања” и врела индиферентна терма у Јошаници „Јошаничка бања”, алексиначком *(индиферентна терма у Бањи ал.)*, црнoречком

(*индиферентна Брестовачка бања*), крајинском (незнатна минерална чесма у селу Трњанима. У кључком срезу, пред Текијом има хладан извор који «удара» на сумпороводоник), нишком (индиферентна терма у Бањи нишкој), топличком (Бања Луковска на Копаонику, среза косаничког, још неиспитана) и врањском (два сахата источно од Врање имају две: једна готово индиферентна терма, друга је сумпоровита, обе вреле до 70° R).

Од ових двадесет минералних вода највише се походе: буковичка, Ковиљача, алексиначка, брестовачка, рибарска, врначка и врањска бања.

Податци о хемијском саставу и дејству тих вода у разним болестима, које налазимо у годишњим извешћима окружних физикуса за 1879. не обогаћују ни мало оно знање о њима које имамо из досадашњих анализа и описа штампаних у спису Др. Линденмајра и у разним чланцима у «Архиву српског лекарског друштва.» Нови су једино податци чачанског физикуса о терми под Овчаром. Он вели:

«Под Овчаром, у сред Мораве извире индиферентна врућа вода. Ту је врућа и сама земља, односно шљунак. Кад се на обалама ископају рупе од 2 стопе у дубину, оне се напуне водом која је топла 30—35° Ц. бистра, без сваког мириса и куса. Болесници, нарочито сиромашнији направе над таким рупама колебице, па се ту купају. Оба манастира овчарска присвојили су себи обадве обале, начинила су неколико дашчара и механу, и то је сва угодност. Како која година све више болесника долази у овчарске „бање." Помажу према досадашњем искуству од нервозних слабости, парализа, од разних кожних болести, нарочито од шуге (!! види се да се у дерматологији још није знало за животињицу Acarus scabiei, кад је чачански физикус учио ту науку), од застарелих рана на ногама екцематозних, од лакших ревматизама, разних отока, па и од далка (?) а било је случајева и водене болести да су знојењем прошле."

Биће ново и што врањски физикус јавља, да у Бањи код Врање има довољно болесника и да обе воде помажу резорпцији ексудата плевритичких, перитонеалних, и ревматичких. —

Што поглавито не ваља на свима нашим минералним водама, не исузимајући ни саму киселу воду код Аранђеловца, то је оскудица удесних станова за госте, и целокупна администрација са минералним водама, а то ће остати тако докле год буде сама држава управљала минералним водама, што се одавно нигде више не ради. С' тога је у пројекту за закон о чувању здравља стављен члан 30, у коме је детаљно обележен начин како да се минералне воде и бање дају под аренду, и како да се оне развију до тога савршенства, до кога су дошле у другим државама. Једино, може бити за киселу воду код Аранђеловца, на коју је држава до сада утрошила релативно знатне суме, може бити питање о томе да ли да и даље остане у државној администрацији или не. На сваки начин имају неки послови у тој бањи да сеураде па било да се усвоје или једно или друго као што се види из нарочитог извешћа начелника санитета што га је поднео Г. Министру унутрашњих дела о киселој води буковичкој.

Ј. О санитетском особљу.

У почетку 1879 године затекло се у Србији у цивилној служби:

13 окружних лекара
7 среских «
14 општинских «
8 лекарских помоћника

Свега 42

Од тога доба приновљено је:

9 окружних лекара
11 среских «
4 лекарска помоћника

Свега 24

На тај начин ове године имамо: 2 лекара у санит. одељењу Министарства ун. дела, 1 лекара који је управник дома за сумануте, 22 физикуса (сва окружна места попуњена, први пут од како су установљена), 18 среских, 14 општинских лекара и 14 лекарских помоћника.

У почетку 1879, било је у целој државн 23 јавне апотеке. Од тога доба отворено је још пет нових, и тако сада у Србији имамо 28 јавних апотека.

Кад се томе дода санитетски персонал наше стајаће војске, који по шематизму за ову годину, а по одбитку умрлих и отпуштених, као и по додатку ново примљених лица износи 18 лекара, 13 лекарских помоћника, 2 апатекара и 9 апотекарских помоћника, онда излази, да сада имамо у државној, среској и општинској служби:

75 лекара
27 лекарских помоћника
2 апотекара и
9 апотекарских помоћника. Кад се томе броју дода 18 лекара који су или у служби као професори, или пензионисани чиновници или као приватни лекари, онда се може рећи да у Србији сада има 93 лекара. Кад би ти лекари били правилно распоређени по свима деловима државе, кад међу њима не би било ни једног који је лечење напустио, онда би према данашњем становништву од преко 1,600,000 душа долазио на 18,000 душа један лекар. Али на жалост није тако, него на 25,000 београдског становништва, долази 33 лекара, а на целу Србију изван престонице свега 60 лекара, то значи да на 27,000 душа долази један лекар. Мислим да није нужно доказивати потребу да се што скорије увећа број лекара по унутрашњости државе, да што скорије сваки срез добије

свога лекара, и да се законски забрани несразмерно нагомилавање лекара у појединим варошима дотле, докле по целој Србији не будемо имали по једног лекара на сваку хиљаду становника, као што је и једно и друго стављено у предлог за „закон о чувању здрања у народу и на домаћој стоци.”

Још горе стојимо с изученим и дипломисаним примаљама (бабицама). Докле њих у Београду има 17, дотле у целој осталој Србији нема их више до 8, од којих је 7 у општинској служби са жалосном платом од 100, 120 и 130 талира годишње. Шта није радила управа санитета, за ову годину дана да снабде барем сваку окружну варош са по једном бабицом, али све беше узалуд, сва та општинска представништва одговараху да немају од куд плаћати оних злеудних 100—120 талира годишње... Овоме злу моћи ће се стати на пут само тако, ако се узакони, да свака општина, која има известан број становништва, мора имати своју дипломисану бабицу.

Из свега до сад изложеног могао је Г. Министар увидети, да су управи санитета готово везане руке у сваком већем послу реформисања и унапређења санитетске струке у Србији, и да ће тако остати све дотле, докле наше законодавство не одобри предложени и поднесени му пројекат за санитетски законик.

Г. Министра

ПОКОРНИ

НАЧЕЛНИК САНИТ. ОДЕЉЕЊА

Др. Владан Ђорђевић.

28 Јула 1880
у Београду.

ХАНОВ ПЕХАР

(БАЛАДА).

Госте части, вино лије
Силан Татар Хан,
Ту се пева, ту се пије
Већ је трећи дан.

Око совре друштво силно
Седи напоред,
А по соври тече вино,
Баклава и мед.

Весели су силни гости
Весео господар.
Ко ће срцу да опрости,
Да не прими дар?

Тако Ногај заповеда,
Сваки слуша то,
Тешко томе који гледа
Да не суши дно.

А који су, слушајте ме,
Да вам кажем сад,
Да вам кажем цело племе
Па да причам јад.

Тај делија седе браде
Што му турбан сја,
Као месец кад се краде
Крај облака два.

Што му перчин низ рамена
Таласа се сед,
То је хану од племена
Остарели дед.

Онај тамо ока тавна,
Онај јунак блед
Што му срце већ одавна
Стеже бес и лед,

Што те муклим оком мери —
То је Ханов брат,
Боје га се саме звери
Кад им јави рат.

А до њега два јунака
Крум и Бендарих,
Чила муња врх облака
Сваки је од њих.

Па их воли хане зато,
Па им даде све;
Али сребро не, нит' злато
Него кћери две,

За јунаке знаде хане
Шта је прави рај —
После боја лечи ране
Љубин загрљај.

Поред Крума што их има
Војводе су све
Грчком цару разби с њима
Ногај војске две.

Од Крумове сабље паде
У сред боја цар,
Мртву главу тасту даде
Татарин на дар.

Па је ћара и шићара
Награбио хан,
Има су чим да с' одмара
И да слади сан.

Пуста блага задобио
Пуне куле две,
Пуста робља наробио,
Лепе цуре све.

Лепе цуре! „Где су? Амо!“
Лупа длан о длан:
„И љубити ваљда знамо!“
Викну Татар Хан.

И за мало ето мома,
Свака носи рај,
Поскочише гости ома:
„Места, места дај!“

Свака мила као вила,
Али једна, гле,
Грчког цара ћерка мила
Задичила све

Одело јој зрак лелуја
Превија се пас,
Те казује како буја
Госпоцки јој стас.

Беле груди ко таласи
Тихо с' љуљкају,
Низ раме се црне власи
Мило спуштају.

„Калиопо!“ препун беса
Викну Татар хан,
„Оживи ми ти небеса,
Без тебе су сан.“

Робињица ступи тио
Диже образ блед.
Гле! та осмеј ту се свио,
А на уста мед.

Поскочио силан хане
„Амо срећо ти!
Да ми сладиш срећне дане.
Више се не кри!

„Калиопо! ти се смејеш!
У оку ти сјај.
Ти ми срце ладно грејеш.
Ти ми нудиш рај.

„Калиспо! сунце моје!
Још се смешиш ти!?
Амо пехар па у твоје
Здравље са мном пи.“

Силан хане хитро скочи
Узе пехар свој,
Па рујева вина точи,
Па га пружи њој:

„Заборави ко си саде,
Чија ли си ћи,
Заборави прошле јаде,
Па одавде пи.

„И разведри чарне очи,
Нити суза ли;
Да ме љубиш посведочи,
Вина са мном пи.“

Задрхтала цури снага,
Пако је пред њом,
Задрхтала испред врага.
Порази је гром.

Оца њеног мртва глава
То је пехар тај,
Што ће јаде да успава,
Да јој пружи рај!

Хан се смеши, пехар пружа:
„Пи да пијем ја.“
Цури надом живну душа,
Бољег лека зна.

Дрхти рука, стрепе груди
Прими страшну ствар,
Србну вина, па га нуди
Ногају на дар.

Хан усклакује, пехар наже,
Попи све до дна:
„Љуби мене! Ох не лажи?
Данашњег ми дна!“

И на груди њојзи паде.
Ту у загрљај
Клону, паде, не устаде,
Савлада га рај.

А она се нањ' га смије,
Смије се, ал' јед
Са усана њој се лије.
А са срца лед.

Гледе гости, чудо гледе,
Шта то чини хан.
Али хане Богу греде;
Спава вечни сан.

Гле и она једва дише,
Стиже смрт и њу,
Очи јој се већ склопише
Још се само чу:

„Радуј ми се драга сени,
Освети те ћи.
Оче драги, оче, к мени!
Прихвати ме ти!“

Ха освета! „Кољи, вежи!“
Поскочише сви.
Ал' робиња мртва лежи
Вечни санак спи.

Н. В. Ђорић.

„НА ГРАНИЦИ“

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876.

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК)

XV Ахмед-Ејубов корпус одбијен од Алексинца.

Черњајев је имао право, што за сутра дан није очекивао турски напад врло рано.

15-ог августа у јутру наше су трупе имале довољно времена не само да се прикупе по дотичним командама и да се уреде, него су и на тенахни ручали.

Тек пред подне стаде нас турска артиљерија из њиховог центрума поздрављати гранатама, и наша се војска стави у бојни поредак.

Черњајев по свој прилици није намеравао тога дана да напада. Сигурно је хтео да даде нашој војсци један дан одмора и да боље групира своју снагу, нарочито оних 20 батаљона, који беху поверени несрећној жртви алкохола, Караџићу. С тога ни Хрватовић нити команданти на нашем десном крилу не беху добили заповести за напад, и књажевачка војска провела је цео 15-ти и 16-ти август у евакуирању својих рањеника и у сахрањивању својих другова, који беху изгинули 13-ог и 14-ог августа.

За време наше борбе у центруму 15-ог августа, само је један батаљон Хрватовићеве војске учествовао у борби. То беше голубачки батаљон, који је стајао на крајњем десном крилу Хрватовићеве позиције и који је притекао у помоћ левом крилу нашега центрума, када се то крило беше поколебало.

Да турски напад 15-ог августа није био врло озбиљан то се одмах видело како по томе што Фазли-пашина дивизија не напада Хрватовића, тако и по незнатном броју трупа, које су у центруму уводили у борбу, јер она се махом водила артиљеријом, али да је тај напад само маска за прикривање рокаде целог Ахмед-Ејубовог корпуса на леву обалу Мораве, то нико у нашем штабу није ни слутио, па ни сам Черњајев, јер ми нисмо ни слутили, да је јучерашња битка била наша победа ...

Као што рекох, Турци су нас тога дана нарочито обасипчли многим гранатама.

Ђенерал је са штабом стојао на истоме месту где и јуче после подне, на једном брежуљку северно од пруговачкога шанца, па како тај брежуљак беше го̄, то су са Сулејман-пашиних деснокрилних батерија више Добрујевца врло добро могли видети нашу гомилицу, и по

дотрчавању силних ордонанса и разилажењу на све стране од тога места, могли су доћи до закључења, да је то морао бити штаб некаквог српског команданта, и око 4 сахата после подне стадоше бацати таку масу гранатских букета око онога места где је штаб био, да је просто било страшно.

Али човек се на свашта научи, па и на гранате. Један ордонас баш у томе тренутку донесе из Алексинца пошту. За ђенерала беше један пакет са Господаревим печатом. Ми остали разграбисмо новине и стадосмо пабирчити у њима шта о нашем ратовању говоре.

Черњајев беше међу тим из својега куверта извукао једно највише ручно писмо у коме му Господар благодари за јуначку одбрану Алексинца, и у коме му прилаже као мален израз својега владалачкога признања, знаке таковскога крста о врату.

Черњајев одмах раскопча своју блузу, спусти крст Св. Ђорђа, који је свагда носио о врату, на прво дугме, а стаде привезивати таковски крст на врат.

Док је он то радио једна турска граната удари и пуче тако близу, да појединa парчета њена прозујаше кроз нашу растркану групу, и убише једнога коња иза нас.

Черњајев настави везивати свој нови орден, само се окрете „начаљнику конвоја" па љутито рече:

— Дамаскин Милошевич, јесам ли вам сто пута казао, да наше коње и целу кавалерijску свиту, не држите тако близу штаба? Видите како та гомила привлачи турске гранате?

Капетан Милошевић, један Србин из Аустрије, који је остарио у руској служби, и који је сада био командант главнога стана, прогунђа нешто у своје извињење, и отрча да склони ђенералов „конвој."

Међу тим при свем том што нестаде гомиле, која је по мишљењу ђенераловом привлачила турске гранате, круг

који оне стадоше описивати око штаба, и ако се ми бесмо по заповести растурили у гомилици по два — три у месту, постајаше све ужи, тако да најзад ђенерал рече:

— Мора да знаду, сукини дјети, да сам ја овде... Е баш нећу да им учиним љубав, да ме тако јефтино смакну с овога света. А и онако пешачка борба готово престаје. Хајдмо, господо, у шуму на онај други вис. Овде нек остане само један каваљерист, који ће упућивати ордонансе који овамо дођу, онамо где будемо стајали.

И тако на моју, а мислим и многих других чланова штаба, радост, остависмо тај непријатно разголићени брежуљак те пређосмо у јаругу, која беше иза нас и попесмо се на један далеко већи огранак озренских висова, који беше сав обрастао шумом.

Ту ђенерал нареди каваљеристима своје свите да насеку грања и да начине два велика вењака, јер — вели — ту ћемо преноћити.

Вече 15-ог августа провели смо под тим вењацима врло весело, и ја би га рачунао међу пријатне успомене из првог рата да није било и сувише несносног разметања од стране једног „потпуковника" који се звао *Петар Августинич Монтеверде*. Он је био некада каваљеријски капетан у руској војсци, али је због некакве врло — деликатне историје, морао дати оставку и отићи у свет, живећи као новинарски кореспонденат. За време херцеговачког устанка писао је дописе из устаничког логора у Черњајевљеве новине „Рускій Міръ". Одатле је дошао к нама. Он је доцније играо тако важну улогу у тимочко-моравској војсци, да морам још овде покушати, да нацртам његову силуету.

* * *

Ја сам г. Монтеверде први пут видео у вече онога дана, када смо после пада Књажевца дошли у Делиград да организујемо четири новостворена корпуса,

нову одбранбену линију Луково — Бања — Алексинац с општом резервом Делиград. Ту за вечером видех једног господина средњег узраста у најелегантнијем белом цивилном оделу, са плавим врло живим очима, са великим и врло предузимљивим усковрченим брцима, са правилним цртама на лицу, и са доста војничким држањем. У опште може се рећи на први поглед беше пријатна појава, и да се одмах није почео арогантно разметати, могао би човек поверовати, да иза те марцијалне љуске има добро парче војника. Али већ његова бескрајња брбљања, у којима је свагда умео да истакне своју личност; прича како је данас обишао алексиначка утврђења, и како је сад готов опкладити се ако хоћете и с графом Молтке, да је „C'est une position imprennable“ и т. д. показаше ми да је то некакав руски г. Ветреску *

Међу тим његова свађа чинила је силан утисак на ђенерала и његову околину. Он се најпре подвуче под скут Комарову, а мало доцније и самоме Черњајеву, те тако док ударисмо длан о длан, тај опскурни новинарски кореснодент постаде помоћник начелнику штаба у нашој најглавнијој војсци. Чим се осетио сигуран у седлу, одмах је отпочео интриге противу Комарова, јер прва етапа, коју његово частољубље беше поставило себи као цељ беше да заузме место Висариона Висарионича. Кад је видео да његов интригашки таленат није довољан сам да обори Комарова, он дозва свог најбољег савезника, своју „жену“ из Париза. Ми се запрепатисмо, кад једно лепо јутро стадоше спремати једну собу у главноме стану за дочек једне — даме. После подне госпођа Маша, са својом fille de chambre, са многим сандуцима и кутијама, шеширима, помадним теглицама и са врло замашном количином невиног прашка од пиринца (Poudre de riz) заузе своју резиденцију у делиградској школи, где је био наш главни штаб.

* Види моје «путничке црте». Књига трећа, одељак Букурешт.

Чим је госпођа Маша стигла у Делиград и начинила своју тоалету, њен је „муж" хватао једног по једног официра из главнога штаба и готово силом га је вукао, да га представи својој „жени." Чувши за ту заседу, ја сам цео дан тај избегавао зграду делиградске школе.

Али сутра дан, морао сам по служби ићи ђенералу да га питам за неку заповест, коју је ваљало издати, и тек што уђох у онај ходник што растављаше ђенералову собу од Монтевердовог апартмана (он је већ имао две собе, једну за Madame а другу за „рад"), а Монтеверде искочи, па ме ухвати за руку:

— Пољковник, рече ми, позвољте познакомит вас с мојеј женоју! —

— Врло љубазно с ваше стране, г. пуковниче, рекох ја, али имам хитна нека посла до главнокомандајућег, па ако допустите, другом приликом... —

— А, не, не! Његово в-ство не може вас примити одмах, ми баш сад имамо ратни савет. Извол'те ви код мене, чим ђенерал буде слободан, ја ћу доћи да вам јавим! —

И он ме вербално увуче у своју собу за „рад", а одатле у будоар госпође Маше.

Скромна собица делиградскога уче беше претворена као неком чаролијом и врло миришљаво гњездо једне париске — голубице... Ту ти беше осем дражесно намештенога кревета, једно лепо канабе, тоалетни астalчић са читавом апотеком за лечење женске лепоте од ружних трагова које године урезују у њу, сто на коме беху отворене многе кутије пуне слатких бонбона, какве ни чувени колачар у Букурешту не уме фабриковати, и што је главно у атмосфери те собице осећаше се у место мириса ђачких опанака разнежавајући мирис „Mille fleurs".

На канабету видех у пола лежећем положају високу, добро израслу женску, тако својих 30—35 година, али

још добро држећу, обучену у једну од оних обешењачких париских женских Robe de chambre (по београдски „шлофрок”), која више показује но што сакрива тајанствене облике женскога тела. Њена богата коса беше тако отворено „плава”, да би је какав Немац назвао „impertinent blond“, а ја ћу рећи да је изгледала као сламножута свила. Поред такве плаве косе имаћаху њене црне очи и црне обрве особито јаког ефекта. Уста јој не беху баш паром прорезана, али она је кичицом и добрим растворима кармина умела да даде усницама тако ватрену боју, она је са једним црним младежом, изрецканим из црног фластера (Emplastrum anglicanum nigrum) и прилепљеним недалеко од уста, умела тако да сврати пажњу гледаочеву на „снежно бело” лице, да човек није имао каде ни приметити рђави крој њених уста. Прилично развијен подбрадак, као и у опште пуноћа госпођиних „облика”, доказиваху, да је Madame већ поодавно израсла из дечијих ципела.

Кад ја и њен „муж” уђосмо у тај дражесни будоар, какав у Делиграду нити је икада био, нити ће бар за неколико векова још један пут замирисати, Madame баш умакаше своју ваздушасту четкицу (мислим да се зове Plumaux?) у једну кутију пуну „невинога” прашка, Poudre de riz и не женирајући се ни мало од странога човека, стаде са том четкицом тупкати по своме снежно-беломе и т. д. лицу, да би га начинила још белим за једну нијансу.

— Душо Машо, — рече „муж” — дозволи, да ти представим главнога доктора наше војске.

Она настави даље десном руком своју хируршку операцију, а леву пружи мени, и рече окренута своме мужу:

— Слатки Пјерушка, ако су вам сви официри тако лепи, као што вам је први доктор, ја вам честитам! —

Не знам који ми ђаво беше, да ли због тог изненадног комплимента (јер моја лепота већ прилично наличи

на медвеђу), или што сам хтео показати да и шумадинци умеју бити „светски" људи, еле ја пољубих руку, коју ми она пружила беше.

Беше то мајушна рука, пуна као сомун, са дражесном рупицом над сваким зглавком између доручја и прстију, и са тако фином меком белом кожом, као што је имају руке које не знају за други рад осем свирања на клавиру.

Петар Августинич рече још један пут, како мора у ратни савет, јер на њега чекају, па оде обећавши да ће доћи по мене чим ђенерал узмогне да ме прими.

Тек што он оде, а неко, кога дотле не бејах приметио у соби, дубоко уздахну.

— Мадаме, vous etiez cruelle tout à l' heure! (Госпођо, ви бесте свирепи мало час!) —

Погледам, и видим ордонанс-официра ђенераловог, поручика Алабина, који сеђаше на једној столици у ћошку.

Од силних „обожатеља" госпође Маше, које она беше стекла за првих 24 сахата свога боравлења у Делиграду, Алабин млађи (јер у штабу имађасмо и једног капетана Алабина, његовог старијег брата, који је био врло озбиљан дечко) беше један од најодушевљенијих, и кад год није морао јахати у свити ђенераловој, или носити негде какву заповест, свагда га је човек могао наћи у будоару госпође Маше.

— Pourquoi, mon petit chat? (За што, маче моје?) питаше госпођа Монтевердовица запаливши једну цигарету.

— Mon Dieu, Madame, notre cher Docteur en chef, ne s'attendait pas assurément d'être trouvé si beau, que ça! (Па знате, госпо, наш главни доктор сигурно се није надао да ћете ви наћи да је тако особито леп) — рече Алабин.

Беше то младић од својих 20 година, висок, танак, прномањаст, с фиинм мрким паперјем на горњој усници,

елегантан како се само могло очекивати од руског гардиског каваљериског официра, који тек ове године беше изишао из академије (отуда само поручик у нашој војсци), једном речју беше леп као девојка, и према томе појамно је да му се није могао допасти комплименат, који је госпођа Маша бацила на главу дебелом доктору, тек што је ушао у собу.

— Ah ça, petit monstre, tu es jaloux? (Ах, мало чудовиште, ти си суревњиво?) — рече госпођа Монтевердовица, па се зацени од смеја, и са цигарететом у зубима састави руке испод главе па се завали на канабету тако, као да је хтела показати како има прса Јунонина.

Али да наставим српски њихов разговор, да не бих вазда преводио, и ако подобни разговори на францеском језику имају извесних финоћа, које је тешко превести на српски, јер шумадинци, хвала богу, још не знају за извесне „танкости”, па с тога немају ни речи за њих.

— Зар ви мислите, госпо, — рече млади Алабин — да може бити младић на овоме свету, кога сте ви један пут милостиво погледали, и који не би постао суревњив кад ви у његовом присуству кажете неком да је леп?

Госпођа Маша напући уста као да се љути, па опет седе.

— Од куд деца имају права да такве разговоре воде, ха? Ти си још беба, мој драги Алабине, још ти се млеко на устима није осушило. Ја волем озбиљне људе, разумеш? Ви волите бонбоне, cher docteur? — рече за тим обрнувши се не знам за што мени, па не чекајући мога одговора, метну ми сопственим прстићима један бонбон у уста.

И нехотице морадох појести тај слаткиш. Беше то бонбон напуњен ванилијом. Да ли га је случајно зграбила, или париске — голубице знаду чак и за физиолошко дејство ванилије на живчани систем, не знам...

У тај мах уђе у собу још један ордонанс-официр ђенералов, поручник Буцко. Беше он омален дежмекаст, прилично ружан младић, али пун вица, врло жив и ужасно лакомислен.

Он је ушао у собу и поклонио се госпођи непрестано певукајући некакву Офенбахову арију са руским текстом и то не оригиналну, него некаку травестију и то врло — масну....

— Fi donc, Буцко — рече госпођа Маша ударивши га лако лепезом по образу — зар вас није срамота да улазите с таквом песмом у собу једне даме?

— Que voulez-vous, madame, il faut que la jeunesse se passe! (Шта ћете, госпо, младост треба да протера белу лалу!) Али ја вам се заклињем да ћу од сада бити врло озбиљан, као што приличи једном ађутанту Њ. високопревасходства главнокомандајућег „моравско-тимокској армији." —

И као доказ те своје озбиљне намере стаде звиждукати некакав бесан кадрил из Офенбехове „Vie parisienne," и стаде играти по соби најбешњи канкан.

Алабин, у пркос своје жалости што га госпођа Маша рачуна у бебе, скочи такође, па стаде играти као Буцков vis-á-vis, тако бесно, да ми у мал' ногом није свалио капу с главе.

— Бежите, драги докторе — рече госпођа Монтевердовица — иначе ће вас та луда деца убити, па после ко ће мене лечити? — и она ме ухвати за руку па ме довуче код себе на конабе.

Ја несам имао куде. Само помислих у себи: „Несретниче, твоја жена страхује да те какав турски куршум не удари, а ти?..,.." па се предадох мојој судбини.

— Истина, cher Docteur, — настави госпођа Маша — без све шале, ја много страдам од моје бољке, и ја ћу вас морати замолити за вашу негу (vos soins).

— А од чега болујете, госпо? — загризох најзад и ја у ту киселу јабуку.

— Од нервозних палпитација срца. Шта сам ја у мом животу попила тинктуре дигиталиса и осталих ружних докторских чорбуљака, то ви ни веровати не би могли, па опет ништа. Ево уверите се сами, како ми лупа срце! —

И она ни пет ни девет, него узе моју руку па је намести на њено срце, одгурнувши извесне сметње на страну.

Ја мислим да сам био црвен као лампаси мојих панталона (па такво ми се чудо није догодило од Москве до Пиринеја, нити од Берлина до Студенице), и ако никад у подобним приликама несам био плашљивац, али при целој мојој забуни, доктор у мени одмах је познао, да то ђавоље срце врло правилно куца, да нема ни трага какве Insufficientiae или Stenosae, и да према томе болест госпође Монтевердовице никако није у — срцу.

Према томе резултату мојих испитивања био сам у забуни, шта да кажем као лекар.

Срећом канкан престаде, оба играча стропоошташе се мртви уморни на столице, и стадоше брисати зној с чела, и настаде једна сцена, која ми је уштедила одговор.

Ма како да је био уморан поручик Алабин, опет није могао да не примети на столици поред себе једну врло филигран-ножицу, обувену ципелицом од атлаза, која изгледаше (т. ј ципела) као да је од шећера.

Госпођа Монтевердовица, која сигурно није знала да има тако лепу ногу, беше је случајно подигла на столицу, те тако се мало срозаше сукње и фистани и издадоше да госпођа Маша носи врло лепе и дугачке чарапе плетене à jour (т. ј. с рупицама и бобицама).

Сиромах Алабин није могао одолети тако силном искушењу, он само узвикну:

Ah, Madame, quel pied mignon avez-vous là! — па пољуби ципелицу од шећера.

Што је сада следовало, томе се није нико надао.

Мадам скочи као опарена, исправи се у целом величанству својега стаса, па прождирући јаднога грешника, који је поменуто нечувено злочинство учинио, муњевитим погледима свога височајшег гњева, пружи руку к вратима и рече му:

— Господине, одлазите ми с места из очију!

— Госпо?.... — муцаше поручик Алабин поражен, а Буцко и ја зинусмо од чуда.

— С места се вуците на поље господине! — грмијаше лепа Маша даље. — Кад сам вам допустила да се са мном шалите, и кад сам вам тепала да сте беба, нисам ни слутила да ћете ме тако скоро уверити да сте право дериште! —

— Госпо — покуша сиромах Алабин — то је за шалу сувише....

— Ја се с балавцима не шалим! — заврши увређена лепотица и категорички му показа врата.

Јадан „petit chat”, није имао куде него изађе из собе, и то врло покисао.

— Пардон, драги докторе — засмеја се лепа госпа чим се врата на ново затворише, па седе опет у своју живописну позитуру — што сте морали бити сведок овако непријатне сцене, али данашњи су млади људи такви, да ако им поштена жена у шали пружи мали прст, они зграбе целу руку. Хоћете цигарету? Врло добар дуван. Тако зване Миланове цигарете, ви видите с круном и с монограмом вашега књаза, од Јеврема дуванџије у Београду! —

Ја запалих једну цигарету, и она следова моме примеру.

— Ви немате право, госпо, што осуђујете због нетактичности, коју је мало час учинио мој пријатељ Алабин

— рече Буцко пеглајући руком своју шајкашу на колену, са врло смешном збиљом на лицу — све младе људе нашега доба. Ја н. пр. за цело не спадам....

— Ћутите, ћутите Буцко молим вас, — упаде му опа у реч — ви сте још најгори међу њима. Целу ноћ несте ми дали спавати с вашом романтичном серенадом испод мога прозора. Ви мислите, да вас ја несам познала на онако сјајној месечини?... Ви, ви!... — и она му кокетно претијаше прстом.

— Је ли могућно? рече Буцко тако обешењачки збуњено, да сам морао прснути у смех.

Цела комедија увређене поштене жене која казни безобразлук једнога младога продрзљивца, беше за ме на скоро врло јасна.

Сцена с Алабином беше само удешена да се госпођа Маша мени престави као образована дама из великог света, која је у своме опхођењу с мушкима врло љубазна, која је у шали врло либерална и без притворне стидљивости, али која уме казнити свакога, чим прекорачи границу онога што се пристоји.

Међу тим при свем том за ме већ беше јасно, да се тај велики свет из кога је она, зове у Јевропи „полусвет" или као што Французи кажу „Demi Monde." У осталом морао сам признати да је прави тип из тих кругова.

Да се несам преварио добио сам доказа после неколико дана, када уђох у собу да тражим Монтеверда па застадох Алабина где седи на земљи поред канабета госпође Монтевердинице, и наслонио своју лепу главу на њено крило, а она га хлади својом лепезом....

Мени на један пут постаде задушно у делиградском будоару, када појмих шта је то.

Срећом несам био осуђен да још дуго чекам, јер на скоро се врати Монтеверде и рече ми:

— Ђенерал вас очекује! —

Ја се поклоних на двоје на троје и побегох у ходник.

Када сам свршио посао у штабу, нађем се у авлији с једним од озбиљних официра руских из ђенералове свите

— Бога вам — рекох му — да ли ви из ближе познајете госпођу Монтевердовицу?

— Од куд вам то питање? —

— Та баш сада ме јој је преставио њен муж!

— Дакле и вас није могла мимоћи та чаша? Докторе, докторе, ако несте *врло срећни у фарблу*, чувајте се тог познанства!

— Како, зар она није његова венчана жена? —

Онај ме само погледа па прсну у смех.

— Еј докторе, ала сте ви сви овде невини људи!

Еле, ето каква је била жена, коју г. Монтеверде беше довео у Делиград по општем мишљењу за то не би ли му помогла да постане начелник штаба моравско-тимочке војске, али у томе се рачуну преварио. Черњајев не беше човек, коме се *с те стране* могло подићи.

Комаров истина на скоро узе „одсуство на неодређено време" и као што нам званично на ручку саопштише, оде у Русију да испрати своју жену, која је била болничарка у Параћину, па да се опет врати, али за вршиоца дужности не дође Монтеверде, већ одлични преставник руског ђенералштаба и рускога доброг друштва, пуковник Дохтуров.

* * *

Ја молим за опроштење моје читаоце за ову екскурзију са којом сам антиципирао живот нашега штаба доцније у Делиграду, али када, причајући шта је било 15-ог августа, наиђох на разметање „потпуковника" Петра Августиновића Монтеверде, цела ова скица и нехотице ми се оте из пера.

Цело вече и ноћ коју проведосмо на оном високом огранку Озрена, Монтеверде је непрестано окупирао ђенерала својим важним „ђенерал-штабним" идејама, плановима и т. д. Осем тога он је непрестано говорио ђенералу, како то није лепо, што он, као главнокомандујући, ни мало не чува своје здравље, него се потуца од једнога бивуака до другога, спавајући читаве хладне ноћи на земљи влажној од росе и т. д.

И његова разглаголствија не остадоше без последица.

Како сутра дан, 16-ог августа, не беше никакве озбиљније борбе, осем чарке с Черкезима у оној долини која се налази лево од нашега славнога шанца на Пруговцу, како ни ми ни Турци не показивасмо тога дана особите воље за какву битку, то ђенерал рече:

— Ја се доиста осећам уморан, као да ћу се разболети. Чини ми се, да се пресвучем и да једну ноћ одспавам у кревету, да бих добио довољно снаге за још неколико дана оваких штрапаца. Нека се напише писмо г. ђенералу К. Протићу да ме замени у команди, док се ја мало у Алексинцу одморим! —

Ја се не сећам ко је то писмо стилизирао српски, али мора бити да није исказао Черњајевљеву мисао како треба, јер после подне стиже дугачак одговор од ђенерала Протића из кога сам запамтио само то да је приклињао Черњајева да одустане од те намере, јер се он осећа са свим неспособан да прими такву команду, од које зависи судбина целе земље и т. д. Не знам да ли сам погодио речи, али смисао тог одговора беше такав.

Черњајев се само насмеја.

— Та за Бога, мени ни у сну није пало на памет да му дефинитивно уступим моје место. Ја хоћу само да се одморим једну ноћ. Хајдемо, господо, за ноћас у Алексинац, па ћемо сутра опет онамо куд нас рика топовска позове. Ако се сутра не вратимо на ову позицију, ви, Петре Августиновићу, остајете овде командант! —

Монтеверде се начини мањи од маковог зрна.

— Ваше високопревасходство — рече он — то је за ме сувише велика част. Уједно мислим да тако важан задатак за моје слабачке снаге није...

— О, — рече ђенерал — ви сте сувише скромни, Петре Августиничу. Кад се врати Комаров, реците му нека иде за мном у Алексинац! —

У след једног извештаја, који је ђенерал добио из Алексинца, и по коме се видело с Рујевице да велике турске колоне с десне обале моравске прелазе преко моста код Катуна на леву обалу, и друге које се крећу нишким путем — Комаров беше отишао у једну оштру рекогносцировку Ахмед-Ејубових позиција, за то не беше с нама, када појахасмо, те се кренусмо за Алексинац.

Док не бесмо још зашли за једну шуму, ја се окретох да видим иде ли мој сеиз. Том приликом угледах опет Монтерверда, „који остаде на месту ђенераловом." Како се изменио за неколико минута! Од оног скромног држања, када говораше о својим „слабим силама" ни трага. Поносито као паун, шета он пред ђенераловом колибом и издаје заповести — сваки цол на њему беше главнокомандујући!

Кад стигосмо до места на коме беше пруговачко завојиште, срете нас један ордонанс-официр ђенералов, капетан Максимов, који беше отишао на осуство од неколико дана у Београд, па се сад враћаше.

Али он се не беше вратио сам.

Поред њега, на једном малом шумадинском коњићу јахаше једна необична фигура. Лице женско, прилично лепо, дугачка плава коса смотана у огромну пунђу, и на врх пунђе кицошко накривљена наша војничка капа (шајкаша). На снази војничка блуза, са спреда на грудима јако испупчена. Око танкога струка лакиран кајиш и о њему кеса некаквог мајушног револвера, као играчке. На ногама широке плаве панталоне, скупљене доле

у врло кицошке лаковане чизмице. У руци корбач, а на левој мишици бела повеска са црвеним крстом.

Капетан Максимов приђе ђенералу на рапорт, па онда престави свога сапутника,

Черњајев се само насмеши, климну главом, па рече:

— То се тиче нашега главнога доктора! и показа на ме руком.

Обоје сад приђоше к мени, и капетан Максимов рече:

— Ово је моја сестра, госпођа Садовска из Петрограда, која је дошла да у нашој војсци буде милосрдна сестра! —

Ја се најучтивије поклоних.

— Драго ми је, госпо. Молим вас за вашу легитимацију на рад у приватној помоћи рањеницима.

— Ах, ви говорите руски — рече марцијална госпа пљеснувши радосно рукама као дете — то је врло срећно. Ето вам ваша „бумага", али, голупчик-доктор, ви ћете ме поставити на најстрашније место, јел'те, јел'те? —

Ђенерал се крену даље и ми сви за њим, али како је он имао обичај да јаше каријером, то остадох дужан одговор на романтичну жељу госпође Садовске.

Међу тим она као да беше и сама заборавила шта ме је питала, толико јој се допаде јахати са многобројном и сјајном свитом ђенераловом у онако бесном темпу, и само је чух где своме „брату" рече:

— Ах, Саша, как ето харашо! Ја останус при штабје, јеј богу! —

У таквом каријеру за час стигосмо у Шуматовац. Ђенерал окрете коња право у Живанов шанац.

Тек што сјахасмо и уђосмо, а стиже нас и Комаров са својом свитом, па дојурнвши до ђенерала, салутира, и са гласом који је дрхтао од радосног узбуђења, рапортираше:

— Ваше високопревасходство, част ми је честити вам потпуну победу (поздравит полнoју побједоју) над Тур-

цима. Ја сам обишао целу турску позицију, био сам у њиховом логору, био сам у свима њиховим батеријама, које су нас до јуче обасипале гранатама, и нигде ни једног Турчина. Цела Ахмед-Ејубова војска побегла је у Ниш.

Несам у стању описати радост која обухвати цео штаб, кад је Комаров ове речи изговорио. Ми чисто несмо својим ушима веровали. У томе тренутку нико не помишљаше да је то за нас брука и срамота што је цео корпус турске војске могао да нам се извуче тако рећи испред носа, а да ми не осетимо, а камо ли да га гонимо!

Ђенерал одмах стаде говорити ватрену беседу посади Живановог шанца, коју сам јој ја преводио српски, и у којој им ђенерал каза, да се поглавито јунаштву наше војске има благодарити што је *цела турска војска* без трага побегла

Дошавши у моме преводу до тога места беседе, како је *цела* турска војска одступила, ја не могох да се задржим, већ упитах ђенерала:

— Пазвољ'те прибавит: „с правога берега Моравп?"

— Пожалуј — рече ђенерал — да.... прибавите: одступили с љеваго фланга алекцинацкој позицији! —

Кад чуше наши војници да су Турци одступили, захорише се бескрајни плотуни одушевљених усклика: „Живео ђенерал! Ура, ура!"

Ти су нас усклици пратили од једнога шанца до другога, јер ђенерал је улазио у сваки шанац до на врх Рујевице, заустављао се код сваког одељења војске, да јој сам саопшти тај радосни глас.

Ја се најзад уморих од превођења, те се у другој половини тог тријумфалног похода сакрих на дно свите, тако да је начелник артиљерије потпуковник Сава Грујић наставио преводити остатак ђенералових беседа и изазивати лавину људских гласова који усклицаваху:

— Живео ђенерал! Ура! ура! —

XVI Битка над Прћиловицом.

20-ог августа 1876.

Сутра-дан, 17-ог августа, пошто смо се отрезнили од оне прекомерне синоћне радости, што је Ахмед-Ејубов корпус одбијен од Алексинца и што је морао да напусти све своје позиције на десној обали Мораве, стадосмо хладније размишљавати и пажљивије читати рапорте које су писали наши официри с Рујевице одакле су већи део кретања непријатељске војске могли посматрати.

Према тим рапортима беше очевидно, да је пуковник Комаров синоћ од превелике радости мало претерао у своме усменом рапорту ђенералу, кад је рекао. да је цео Ахмед-Ејубов корпус *побегао у Ниш*, јер сада беше очевидно: да је та цела турска војска прешла преко једине ћуприје на Морави, коју су Турци за одржавање свезе између једног и другог корпуса имали код Катуна, на леву обалу Мораве и то прешла је неузнемиривана ни за један тренутак од наше стране; и тако сад беху обе турске војске Ахмед-Ејубова и Али-Саибова сједињене на левој обали Мораве спрам малене војске, којим је командовао потпуковник Јова Поповић на висовима изнад Прћиловице.

Да видимо, за што је сердар-екрем турске војске наредио ту рокаду Ахмед-Ејубовог корпуса на леву обалу Мораве.

Мајерс каже о томе овако:[1]

„Абдул-Керим-паша, када је 13-ог августа подробно проучио околину Алексинца, дође до убеђења, да подела турске војске у две партије, које су подједнако јаке, и од којих је једна на десној а друга на левој обали Мораве, не допушта ни једној половини да напада са довољном надмоћношћу, дође до убеђења, да ће лакше бити успешно извршити главни напад са леве него са

[1] У његовој књизи стр. 40.

десне обале Моравске.[1] Даља последица тога темељног проучавања разних односаја алексиначког бојишта, беше то, што се сада сердар-екрем одлучи да узме у своје руке тактичку управу над свима турским операционим трупама у моравској долини. Дотле је Абдул-Керим-паша управљао корпусима који су оперирали на разним бојиштима, само у стратегијском погледу, а уздржавао се од свакога уплививисања у тактичном смислу.[2]

Та одлука Абдул-Керимова добија још већу важност када се помисли, да су Али-Саибов и Ахмед-Ејубов корпус, који су тактички били везани и које је само Морава растављала, дотле прилично независно један од другог оперирали, и ако су оба имали један задатак, једну цељ, а та се цељ могла постићи само на основу рада, који би био у свачему подударан и сложан. При дотадашњој подели у командовању над нападачким трупама беше поред најбоље воље обадва корпусна команданта немогућно постићи ону слогу и подударање у раду, које се постизава једино једноставним командовањем. Та велика незгода, која се у својим штетним последицама показала у самим борбама, сигурно је била извор оном погрешном схватању као да у турском логору влада неслога и суревњивост између појединих вођа турске војске, и као

[1] А шта велите, г. Мајерсе, да ли није и резултат шуматовачке битке допринео малчице, да Абдул-Керим-паша дође до тога убеђења? Барем све операције турске војске на левој обали Мораве, од битке изнад Прћиловоце 20-ог августа па до последње битке 17-ог октобра јасно показују да Турцима више ни један пут после Шуматовца није пало на памет да предузимљу главни напад противу Алексинца, него се читава два месеца напрезала обадва корпуса да само провале таначки кордон српске војске, која их беше опасала од алексиначког мостобрана до малог Јастрепца и Вукање, не би ли се само дочепали пута у Крушевац. Можда се ја варам као потпун лајик у стратегији, али према целом осталом ратовању сједињене турске војске на левој обали Мораве, мени се чини, да главни узрок рокади Ахмед-Ејубовог корпуса није било спремање новога напада на Алексинац, већ проста последица битке на Шуматовцу и изненадно појављивање Хрватовићеве дивизије на Рсавцима.

[2] Срећни Абдул-Кериме! А наш сиромах главнокомандујући управљао је често и стрељачким ланцем!...

да је бајаги та неслога разних команданата узела опасне размере.[1]

Према одлуци сердар-екремовој све су трупе Ахмед-Ејубове почеле *још 15-ог августа* прелазити с десне на леву обалу Мораве, и *16-ог августа не остаде ни један турски војник спрам српских алексиначки позиција и утврђења.*[2]

Тако састављени корпуси Ахмед-Ејубов и Али-Сајибов заузеше положај између Житковца и Круција, спрам позиције коју је заузимала српска главна војска[3] са њеним десним крилом на Гредетину, а са левим на мостобрану. Срби беху у хитњи утврдили своју позицију са неколико шанчева.»[4] —

Кад је дакле према горепоменутим рапортима очевидаца било јасно, да су се обе турске војске сјединиле на левој обали Мораве, могло се очекивати, да ће нас сада сједињеним силама напасти, и после тога сваки ће паметан човек, а камо ли стручан војник, очекивати да ће сад наићи на одговарајуће војничке операције с наше стране, сваки ће очекивати причу, како је и команда наше војске прикупила све наше силе на леву обалу

[1] Та, г. Мајерсе, знамо ми да су турски команданти пре свега били Турци, па онда частољубиви и суревњиви људи.

[2] Ја дакле имам право што напад турског центрума на нашу пруговачку позицију 15-ог августа (које Мајерс ни једном речицом не помиње) држим за маневру, која је имала до маскира рокаду Ахмед-Ејубову испред наших носова.

[3] Zu gutig, Herr v. Mayers, ни тада ни за време кобне битке прћиловачке не беше нигде српске *главне* војске, но беху поједина раштркана одељења, која једно за друго ништа не знађаху, тако н. пр. Хрватовићева дивизија није ни слутила да се ми бијемо на Прћиловици онога дана када нас Турци примораше да напустимо целу леву обалу Мораве пред Алексинцем, осем оног парчета на коме је био мостобран.

[4] Немојте да нас извињавате са том хитњом, јер ми волемо истину г. Мајерсе. Имали смо ми довољно времена да добро израдимо шанчеве на Горњем Адровцу, који би нам сигурно ако не уштедили сигурно смањили поразу 20-ог августа, али ми смо, знате, мало комотни људи, па тако ти важни шанчеви једва беху у пола готови кад нас изненади прћиловичка битка. А што прћиловички висови не беху утврђени lege artis militaris још пре него што је рат отпочео, то нека разјасне фортификатори Алексинца.

Мораве, како је привукла себи не само Хрватовићеву војску, него и све што је било војске у Алексинцу и Делиграду, и што није морало остати као посада у шанчевима, сваки ће очекивати, да смо и ми учинили све, што је нужно да се свима нашим силама одупремо главном нападу сједињених турских корпуса.

Не знам да ли је наш начелник штаба издао подобне наредбе, али оно што сам ја сазнао од диспозиција за битку, која се очекивала, и што сам видео на самом бојишту за време целе битке 20-ог, то доказује да је рађено са свим противно ономе, што је сваки здрав разум могао ишчекивати.

У место прикупљања свију снага на једно место, Хрватовићева војска беше остављена без икакве заповести 17, 18 и 19 августа. Тек 20-ог у јутру (дакле на сам дан одсудне битке) добије Хрватовић заповест, и то ево какву (ја цитирам од речи до речи):

„Пошто је турска војска са десне стране Мораве прешла на леву, и одатле неки део преко Суповца одступио,[1] то се надати да ће они сад напасти на наше десно крило. С тога, да би ви с вашом војском допринели, да Турска при својим операцијама буде уздржљивија (?!!) препоручује вам, да наступите преко Грамаде к Матејевцу, *кад ми будемо нападнути*. Из Алексинца, ја ћу наредити да још један део војске наступа к Нишу до *топоничких висова*, и ове по могућству заузме. Одржавајте свезу с том војском. Осем тога треба да се осигурате од зајечарске стране, и да имате у својој власти пут Књажевац — Бања. Главнокомандајући и т. д. Черњајев."

У белешкама које ми је капетан Бајаловић ставио на расположење, и у којима нађох текст горње заповести, следује ово неколико речи:

„Хрватовић је правио еволуције да изгледа непријатељу да има више војске него што је у ствари било,

[1] Само Бог и Висарион Висарионович знали су за то одступање!

и доиста је у след те демонстрације одвојено од Турске армије 10 табора и послано к Нишу;[1] *али Хрватовић није ни нападао, јер није чуо ни за какав напад турски на Алексинац, нити је извршен напад на топоничке висове.*"

Трупе, које су биле одређене да отму топоничке висове (и ако их нико није бранио), беху две бригаде: мајора Дуке-Пешике и мајора Костице Протића. За већу сигурност успеха над тим командантима беше постављен као старешина некакав, ако се не варам, г. Рихтер официр из Русије. Пошто су те две бригаде са нужном артиљеријом стајале 12 сахата под оружјем чекајући заповест, добише је најзад. И та је заповест била мағловита као и она Хрватовићу, јер и њима се заповедаше да енергично пођу напред, *чим чују да се на прћиловичким висовима отпочела борба*, а не стајаше ништа, докле им ваља продирати у томе правцу, и да ли им се ваља зауставити пред Виником или и њега отети.

Еле та колона крену се из Алексинца, и онако уморна од 12-то часовног држања под оружјем, само је лагано продирала нишким друмом; али при свем том, када се развила прћиловичка битка, беше сувише далеко да би пуцњаву из те битке могла *чути*.

Дошавши до топоничких висова мучили су љуте муке да извуку своје тешке топове уза неке стрмени, и најзад је дотични командир изјавио, да он не може извући топове онамо куда г. Рихтер заповеда, и да би за случај одступања топови на томе месту били изгубљени.

Еле они најзад реше се, да са самом пешадијом иду даље. Нигде непријатеља. Стадоше размишљати, шта да

[1] Ако су то Турци доиста учинили, то је просто «Турска хтела да буде штедљивија у својим операцијама противу нас,» јер Абдул-Керим, кренувши она два корпуса на српску границу за цело није оставио Ниш, тај главни ослонац за све његове операције без довољне заштите, и посада у нишким утврђењима за цело је и тога дана, и без оних 10 табора, била довољна, да без бриге дочека и мало већу војску него што беше Хрватовићев «бањски кор.»

раде. Да ли заповест треба тако разумети, да им ваља јуришати на Виник?

У томе их застаде и сутон 20-ог августа. Команданти држе ратни савет. Решише, да се врате у Алексинац, па што им буде. Они врате трупе.

На путу сретне их заповест од ђенерала, да се одмах врате у Алексинац. Те тако их прође зебња, да ће доћи под суд за неизвршење онако прецизне заповести.

Сад да претпоставимо баш да је имало војничкога смисла слати Хрватовићеву војску и ове две бригаде да праве демонстрације у ономе тренутку, кад нам је на прћиловичким висовима *сваки батаљон био од неоцењиве вредности*,[1] али за бога и по богу, какве су то заповести „кад *чујете* пуцњаву код нас, ви урадите то и то"? Зар Комаров, као ђенералштабни официр, није никако учио физику, да би толико имао појма о акустици, колико је нужно за знање, преко кога се одстојања не може *чути* ни топовска, а камо ли пушчана ватра? О ђенерални штабе!

Ово оволико што сам ја могао сазнати од наших диспозиција за битку 20-ог августа, довољно је да карактерише за што је наша војска морала изгубити ту важну битку, јер када два турска корпуса регуларне војске нападне са некаквих 80—100 топова на две или три *бригаде* и то народне сељачке војске, која је свега на томе месту имала око 20 топова, онда би се против свију природних закона морало догодити чудо, кад би наша војска одржала победу.

А сад неколико детаља из те битке.

Черњајев је са целим штабом изјахао из Алексинца, чим су се 20-ог августа зачули први топови с прћиловичких висова.

[1] 20-ог августа у 4 сахата после подне беше наступио тренутак, када је Черњајев могао викати као Шекспиров краљ Ричард III-ћи: «Један батаљон! Читаво краљевство за један батаљон!»

У карпјеру прејурисмо оно кукурузом обрасло поље између мостобрана и житковачке механе, па онда скрнусмо десно прћиловачким друмом, а мало доцније лево право уз брдо.

Тек што се попесмо на прву косу, а једна турска граната право па пред нас, и прсну као какав Штуверов букет у „фајерверку.“ Срећом били смо толико далеко, да нико није рањен. Међу тим та граната беше повод те ђенерал заповеди, да цела његова свита остане ту, и да чека заповест, а он са Комаровом и пуковником Рајевским оде даље.

Чекали смо на томе месту валда два сахата. Небројено турских граната, које беху намењене височима више нас, на којима је стајао потпуковник Јован Поповић са својом војскицом, прелеташе своју мету и падало је око нас. И смешно и жалосно је било гледати, како многи од нас и нехотице мрдне за какво дрво, кад се сувише приближи звизањ гранате, као да му дрво нешто може помоћи!...

Најзад ја помислим, Комаров је сигурно на нас заборавио у својој великој расејаности, па како беше досадно стајати на ономе опасном месту без икака смисла, ја ободем коња, а за мном и већина штаба, па пођосмо тражити ђенерала.

Било је око подне кад смо га нашли под једним древетом, на западној голој падини прћиловичких висова, која се спушта у поток између њих и обадва Адровца.

За што се ђенерал у томе котлу зауставио, не знам, јер одатле се и не могаше видети битка а камо ли имати прегледа над свима кретањима своје и непријатељске војске.

Све што се са тога места могло видети, беше наша позиција на Горњем Адровцу, па и то врло из далека.

Битка међу тим беснила је већ и пешачком ватром више и у лево од тога места, где је био прострт ћилим главнокомандајућега.

Кад стигосмо и ми под тај грм, нико нам ништа не рече ни што дођосмо без заповести, ни где смо били до сада.

Једини пуковник Рајевски стаде нас нудити да с њиме ручамо, јер он беше извадио из својих бисага нешто хладног печења и једну боцу вина па руча.

Већина одби његову понуду с благодарношћу. Коме је било до јела, кад се пушчана ватра све више и више нама примицаше.

Само Рајевски не само да је мирно јео, него што ме особито изненади од тога суморног ћуталице, он је данас непрестано задевао шалу и правио досетке, којима се сам из свега грла смејао, јер нама никоме не беше до смеја.

Сваки је од нас имао неко осећање слутње, да данашња битка неће добро проћи по нашу војску.

На један пут зачусмо убрзану ватру наших топова с полуизрађених батерија на Горњем Адровцу, а мало за тим и јаку пушчану ватру на тој страни.

— Трчите Ђорђевићу — рече ђенерал писару нашега штаба (сину пуковника Јоце Ђорђевића) — те узмите онај батаљон, који је до сада сигурно стигао код житковачке механе, па га одведите поред потока право на горњо-адровачку позицију.

Ја не разумедох за што ђенерал код толиких официра даје подобне заповести једноме дечку, као што беше тај писар нашега штаба. Доцније сам видео, да је то просто тој околности за љубав, што је говорио и српски и руски, дакле из тога узрока из кога је Караџић добијао по 20 батаљона под команду, и рад чега сам чак и ја употребљаван за ђенералштабне послове.

„Јункер" Ђорђевић, као што га Руси зваху, одгалопира и бог зна где је лутао, али нема ни њега ни оног батаљона.

Међу тим стиже рапорт с Горњег Адровца, да је позиција у великој опасности, јер Турци продиру на ту страну с великом силом у очевидној намери, да узму адровачке висове, па да опколе целу нашу војску на прћиловичким висовима, и да нас онда, потиснувши снажно с фронта, сјуре у Мораву.

У том тренутку, Черњајев, немајући војске под руком да је баци на место које беше у опасности, реши се, да бар пошље поузданог команданта на ту позицију и с тога се окрете Рајевском:

— Г. пуковниче, молим вас похитајте у Горњи Адровац, примите команду и гледајте да одржите само један сахат ту позицију, а дотле ћу вам за цело послати свежих трупа у помоћ.

— С већим удовољствијем — рече радосно Рајевски, па скочи на ноге и притезајући колане своме коњу, шапну мени смешећи се: — Enfin, mon cher Docteur, једна прилика да видимо да л' сам ја баш тако недостојан потомак ђенерала Рајевског, и да л' је „Миљутинска“ војска тако лоша, као што се каже.

За тим ми пружи руку, са којом врло кордијално, готово грчевито стеже моју руку, скочи на коња и на ј краћим путем одјури преко њива и винограда право у Горњи Адровац.

Не знам за што, али оно неколико прошаптаних речи и онај необичан притисак руке, задахнуше ме некаквом непријатном слутњом. И сам глас, којим се Рајевски опростио с ђенералом, рекавши му:

— Прашчајте, Михаил Глигорич! — некако је особито дрхтао, и ја сам дуго, дуго за њим гледао ... Чинило ми се, као да се никада више нећемо видети.

У то стиже „Јункер" Ђорђевић, па с врло отомбољеним носом рече, да није могао наћи тај батаљон за који га послаше.

— Па што несте узели ма који други батаљон? питаше ђенерал срдито.

„Јункер" није умео ништа одговорити.

— Ех, ето просто... Пљунут да ујехэт! — рече главнокомандајући па се окрэте најмлађем ордонас-официру своме и рече: — Барон Матеји поскакајте, пожалујста, и приведите први батаљон, катори вам попађот!

Курт Матеји беше млад дечко својих 19—20 година син некакога богатог Саксонца у Петрограду, фабричара или банкера, и тај голобради плавша, и ако никада није био у војсци (још му не беше ред да одслужи своју годину као „Einjährig-Freiwilliger" у Дрезди) чим је чуо за турско-српски рат, побегне од своје куће па јала у Србију. Ту се најпре био с Бугарским добровољцима код Зајечара, за тим је с њима дошао у Делиград, али се у неколико прилика тако добро показао, да га ђенерал није оставио у саставу бугарско-српске бригаде, која је доцније организирана, него га произведе за потпоручика, даде му медаљу за храброст и узе га себи за ордонанса. Барон Матеји био је тако храбар, тако љубазан, тако учтив и услужан, тако поуздан дечко, да смо га сви у штабу врло волели, при свем том што је кашто према својим годинама био малко детињаст. Његов отац чувши да му је непослушни Курт постао већ официр у Србији, обрадова се што његов син неће морати ни у каквој војсци служити као редов, па не само да му је опростио романтично бегство од куће, него му је слао новаца колико је хтео.

Барончић одјури на коњу као тица, и после по сахата видесмо га, где води два батаљона право уз поток Адровцу.

— Молођец наш барончик — рече ђенерал радосно.

Али при свем том што је Курт Матеји извршио заповест, опет ствар не беше за радовање, јер сваки од та два батаљона отегао се као бригада и ако у њему нема 400 људи, а оба миле као пужеви.

Тек што нам та два батаљона зађоше за једну шуму на путу у Горњи Адровац, а наши се стрелци појавише на самој ивици оних коса, које окружаваху котао у коме смо ми стајали и то појавише се очигледном тенденцијом назад.

— Что јето такоје, Висарион Висарионич? — дрекну Черњајев на свога шефа штаба

Овај се беше скаменио од чуда — сигурно је очекивао, да ће оно неколико наших батаљона задржати продирање Абдул-Керимове војске од два корпуса, докле Хрватовићева и Рихтерова диверзија не отме Ниш — па онда, не рекавши ни речи, скочи на коња и са неколико ордонанс-официра одгалопира у стрељачки ланац.

Черњајев се окрете нама.

— Јашите, господо, — рече, па идите у шумарак на оном вису и тамо ме чекајте!

— Ми не можемо — рекосмо готово сви на један пут — остављати ваше високопревасходство у оваком тренутку.

— Ја заповедам! — рече ђенерал кратко, па пружи руку онамо, где нам је показао да га чекамо.

Ћутећки послушасмо заповест.

После 10 минута били смо на месту, које нам беше означено.

Одатле се видело добро шта бива на венцу висова, на којима се сада водила борба, а по зади у дољи видела се житковачка механа и цела Морава.

Черњајев оставши сам беше такође скочио на коња, и беше за шефом штаба појурио у линију, и при свем том што је присуство главнокомандујућег задржало наше стрелце неко време на ономе венцу, опет навала турске целокупне војске беше сувише силна, да би се на дуго могао наш отпор продужити.

Било је 3 сахата после подне, када наш стрељачки ланац одступајући полако беше дошао до онога грма

под којим смо ми у подне седели, а турски стрелци заузеше онај венац висова тако да се кроз пушчани дим јасно распознаваху њихови црвени фесови.

Черњајев и Комаров дођоше к нама. Главнокомандујући беше у очајном расположењу.

— Ах да ми је само једна дивизија стајаће војске — уздисаше лупајући се по десном буту руком — па ми још толика турска војска не би отела висове!

Па онда, као да сам ја изјавио противно мишљење, окрете се мени:

— Ама знате ли ви шта су Турци? Ето, ето простог....о!

Ја сам ћутао, и ако још 20-ог јуна бејах добио убеђење, да турска војска није то што рече ђенерал, него једна од најпоузданијих солдачких армија на свету.

Турски ланац напредоваше полако али стално. Наш се повлачио уредно борећи се, али тек се морао повлачити.

На венцу поменутих висова појавише се смакнуте турске колоне, потпоре њиховога ланца. Срећни Турци! А ми немамо никакве потпоре, а камо ли резерве!

— Та где су наше трупе? — викаше Черњајев у своме очајању.

Шеф штаба рече: „Немамо више трупа” а ја помислих: „Имамо, али наш бањски корпус биће сада прешао преко Матејеваца, а наше две добре бригаде сада се шећу до топоничких висова.”

— Та да нам је барем још једна батерија, само једна батерија! рече спромах Черњајев хучући.

— Па — рече Комаров — новоформирана батерија капетана Срба, са топовима швајцарске конструкције још нам је на расположењу.

Черњајев зину.

— Па што ћутите, бог вам судио? Дајте амо ту батерију, ако бога знате!

Један ордонанс одјури, и после кратког времена батерија капетана Срба устрча уз вис поред нас.

Она одмах заузе позицију и отвори ватру на оне турске смакнуте колоне

Та ватра заустави турско продирање за неко време, шта више наш ланац као да пође мало напред.

Један зрачак наде и ако врло слаб паде у нашу душу.

Ко зна? Можда ће сам бог ...

У тај мах дође к нама и пуковник Вулферт, шуре ђенералов, који се баш тога тренутка вратио из Русије, куда је био одјурио с врло важним писмима ђенераловим за великог кнеза наследника

Ко зна? Можда ће нам велика Русија ипак помоћи у овој неравној борби, сену ми и нехотице кроз мозак.

Да би се са свим окуражили, изниче одмах за Вулфертом, као из земље, изненада, један батаљон, пењући се од житковачке механе право к' нама

Шеф штаба дакле није знао ни за егзистенцију тога батаљона, ни где је до сада био.

Черњајев кад га виде, тако се обрадовао, да је одмах прекинуо важни политички разговор са својим шураком, па истрча пред батаљон и стаде му наређивати, којим правцем да иде и нареди, да свирају јуриш сви значари.

Батаљон се расу у стрелце, прескочи преко неких врљика које су му биле на путу и оде напред кроз густо лозје оних многих винограда који беху пред нама, а батаљонски значари стадоше сложно свирати „напред" да их је милина било слушати.

Капетан Магдаленић, који у то доба — чини ми се — заступаше у нашем штабу начелника енжењерије и који у том тренутку беше с нама, исуче сабљу, дође пред ђенерала и замоли га за допуштење, да пође са тим батаљоном напред.

— Слободно! — рече му ђенерал радосно — ступајте напред и држите људе чврсто под руком!

Магдаленић ободе свога дежмекастог мркова, па јурну за батаљоном у стрељачки ланац.

Мало за тим зачу се, како наши напред вичу: Ура! Ура! и тај се радосни глас прилично разлегао.

— Хвала ти, боже, — рече Черњајев па се прекрсти.

У тај мах донеше ђенералу једну цедуљицу. Он је отвори, па видевши да је српски написана пружи је мени да му је протумачим.

Погледам потпис.

«Командир батерије, поручик Шамановић.»

— Да, рече ђенерал, то је с Горњег Адровца. Читајте, читајте, докторе!

Ја стадох читати.

«Јављам покорно, да је пуковник Рајевски овога часа, код моје батерије погинуо од пушчаног зрна непријатељског.»

— Ох! — рече Черњајев ухвати се за главу и оде мало у страну.

Остатак је цедуље гласно:

«Његову сабљу, ордене, сахат, кесу с новцима и џепну записницу ја сам узео на чување до даље наредбе.»

Тај глас нас порази. Мало час је био с нама, онако весео.... а сад беше мртав.

Сиромах Рајевски! Он беше друг по својој судбини нашем кукавном Стеви Велимировићу....

Нека бог утеши његову мајку и његовог брата, јер их њихово силно богаство не може утешити за такав губитак.

Не остасмо на том једном несрећном гласу.

Капетан Магдаленић врати се из линије у очајању.

— Све је пропало! Ништа се учинити не може! Турски ланац приближио се овоме винограду на пушкомет!

У потврду његових речи стадоше турски куршуми крхати гране и одваљивати кору с дрва под којима је цео штаб стајао.

Ми се тек загледасмо. Черњајев беше блед. али не говори ништа, него само гледа преда се.

Непријатељски куршуми постајаху све чешћи око нас. Беше скоро опасније него у Живановом шанцу 11-ог августа, јер овде не беше никакве траверзе да се за њу заклонимо.

Мене обухвати таква паника, да сам пришао пуковнику Вуљферту па му рекох:

— Молим вас, г. пуковниче, реците ђенералу, да ово није место за главнокомандујућега! —

— Господине — рече Вуљферт, ја то увиђам исто тако као и ви, али ја сам његов рођак па не иде да му ја то кажем. Вама то пре приличи, ви несте борац, да би вам ко то у страх приписати могао!..

— Ваше високопревасходство — рекох ја за тим ђенералу — још неколико тренутака, и ви сте у сред најжешће пешачке борбе. Да ли држите, да ћете тиме спасти данашњу битку?.

— То не, — рече ђенерал суморно гледајући преда се — али нико не побеже од своје судбине..... Ово је данас мој дан..... У осталом, докторе, ваше место и није доиста овде; то је просто злоупотреба с моје стране што вас вучем свуда са собом и у највећу опасност. Изволте ви ићи на завојиште, тамо су ваше знање и ваше руке потребне, а овде можете у лудо погинути. — За тим се окрете свима официрима свога штаба па рече: — господо, ко год хоће да се мало склони, просто му било, ја никоме нећу замерити, само немојте од мене тражити да напу-

стим ово место. На вами ни једном не лежи ни хиљадити део одговорности, која мене притискује!

Очевидно беше, да је Черњајев 20-ог Августа тражио смрт, која би га разрешила од те ужасне одговорности, коју беше натоварио на се.

После тих речи његових, осећање стида одржа победу над страхом који ме обузе. Ја помислих: „Кад ти хоћеш да погинеш за ову земљу, која ти није ништа, хоћу и ја, јер она је мене одхранила".

Тако исто ни један од господе официра није хтео да се користи његовим допуштењем „да се мало склони", него сви остадосмо код ђенерала.

Око 5 сахати после подне, читаве гомиле рањеника, пешке и на носилима, беху се почеле спуштати долином поред адровачког потока. Поједини рањеници удараху растркано право на нас. Ја сам свакоме прегледао рану и љуцки превијао, или ако би дошао са добрим завојем ја сам га упућивао на завојиште

После четврт сахата наш стрељачки ланац беше се већ поравнао с нама, одступајући и непрестано борећи се.

Батерија капетана Срба беше већ одступила, пошто се донекле картечом бранила.

У исти мах Горњи Адровац плану черкеским огњем. Артиљеријска ватра беше и на тој страни умукла. Адровачки поток беше пун загушен нашим трупама, које одступаху. И на прћиловичким висовима лево од нас, код Јове Поповића, не чујаху се више топови већ страшни плотуни пушака и то врло близу.

Стрељачки ланац повуче и ђенерала са његовим штабом низ брдо.

Али тек што се почесмо спуштати, и од прћиловичког друма осуше на нас картечом.

Наши се коњи згрануше, да смо их једва могли одржати. У први мах помислих, да нам није већ отсечена одступница.

Али на скоро видех шта је.

То беше једна наша батерија која је, одступивши с последњег прћиловичког виса, заузела позицију поред самог друма, па пуца преко нас на непријатеља, који је узастопце ишао за нама, и беше већ заузео наше отопчашње место пре него што смо ми сишли до друма.

Ђенерал сишавши до батерије стаде и мени рече:

— Трчите докторе, спасите рањенике и персонал завојишта!

— Куд после да се вратим, ваше в-ство? упитах га ја.

— Куда можете. Најбоље у Алексинац.

Батерија је тако убрзано грмила, да сам га једва разумевао.

Ободем коња, па колико сам могао брже појурим трњанској механи. За мном пође казначеј санитета г. Бадемлић, који после подне беше изјахао к нама да гледа...., мој сенз и још два каваљериста.

Када стигох на завојиште, нађем наше и инглиске лекаре баш при једној већој операцији. Ампутоваху једну ногу, коју беше размрскала граната турска.

Ја наредим капетану Др. Остојићу, да одмах с места потовари цео материјал, пошто сам видео, да сви рањеници беху већ експедирани, и да са целим персоналом иде преко ђуниског моста у Делиград, а за тим одох к Инглизима, који у ходнику механе оперираху као да су у операционској дворани шпитаља Св. Томе у Лондону, тако на тенахни.

Ја рекох Др. Мак-Келеру, који је надзиравао како оперирају, да похита, јер су Турци већ близу.

— Oh yes, рече Инглиз, и ни мало не хитајући свршише операцију, превише ампутиранога и сместише га на једна кола, која сам за њ био одвојио.

Цела колона капетана Др. Остојића крену се пут Ђуниса.

Ја предлагах Инглизима, да и они иду тим путем у Делиград, али они рекоше, да неће од мене да се одвајају. Куд ја пођем, тамо хоће и они.

— But, I must go back, to Alexinatz, Gentlmans?

— Very well — они рекоше — we will go with you!

Шта сам знао поведем и њих.

Пођемо донекле друмом натраг, али се на скоро уверисмо, да се тим путем не може више доћи до Прћиловице.

Сад нам не остајаше ништа друго него или преко Ђуниса или газити, евентуално препливати, Мораву

Ја покушах да протумачим колико сам умео инглиски мојим колегама ту алтернативу која нам остајаше, остављајући им да бирају.

— Oh yes — рече D-r Мак-Келер — I think throw the Morawa. That will be a very interessing Passage!

— All right! — рекоше остали Инглизи, те тако загазисмо на Мораву.

Испочетка је било којекако, вода нам истина беше напунила чизме, али наши су коњи грабили прилично. Али кад наиђосмо на матицу реке, па вода не само дође до седалâ, нарочито малим шумадијским коњићима, које сам у хитњи могао ставити на расположење мојим колегама, него нас матица стаде заједно с коњима вући на ниже, онда моји другови увидеше да није баш све „All right" и за мојим леђима чујаше се по које „God dam!"

Доцније једном приликом у Делиграду, показа ми кореспондент инглиских новина „Dailly News", капетан Арчибалд Форбес, један број некаквих лондонских илустрација у коме нађох насликан врло живо наш прелаз преко Мораве, с потписом „Инглиска амбуланција у српској војсци прелази Мораву после битке 1-ог септембра."

У ствари тај прелаз лекарâ преко Мораве није био ни мало тако леп као што га беше цртач накитио.

Ваљда смо се борили с реком једну четврт сахата, док пређосмо на другу обалу.

Одатле опучимо најкрупнијим касом у Алексинац, али та варош не беше нам тако близу као што сам ја мислио.

Дубоко под ноћ стигли смо у варош, где је и моје колеге и мене чекало по једно изненађење. Они затекоше у Алексинцу славног инглиског професора хирургије Мак-Кормака, и пуковника у оставци Лојд-Линдзеја, који беху из Инглиске послани од друштва „црвеног крста" да донесу и српским и турским рањеницима по 10.000 дуката (или фуната стерлинга, што би било дупло) — а ја сазнадох у штабу да је ноћас наређено одступање целе наше војске у Делиград, јер ће у Алексинцу остати само мала посада.

Према тој наредби, ја се постарах за подвоз нашим одличним гостима из Инглиске, те их послах још исту ноћ у Делиград, а сам одох у кућу Д-р Ђоке, те се пружих на прву сламњачу коју нађох.

Целу ноћ је тутњила наша артиљерија под мојим прозорима.

Пољске батерије одлажаху у Делиград.

Тако се сврши 20-ти август. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ.

У СВЕТ

Моје тиче мило
Куд си наумило
У летењу свом;
Ово село мало
Зар је додијало,
Радовању твом?

Те ми журиш тако,
Шпреһ' крило лако
На лагани лёт;
Па ти певаш сада:
„Жељна ј' душа млада
У далеки свет!"

Додијало село,
Ово гнздо бело,
Не мами те већ;
Ни блека оваца,
Ни звека звонаца,
Ваља свету пређ'! —

Еј, ал' тамо, тамо,
Престало је давно
Лепе среће бај! —
Слушај моје груди:
„Опаки су људи,
Варљив им је сјај!“

Чувај гњездо своје,
Ох и ја бих моје,
Обавио туд;
Од те злобе силне
Неби л' да умине
Уморена груд.

Ал' ти летиш мила
Све си прежалила:
Село, пољски цвет!
Знам, млоги је тако
Преварен заплак'о,
Проклињући свет.

Драгутин Илић.

ПРЕКИ СУД

ДОГАЂАЈ У НАРОДНОМ ЖИВОТУ.

Стојан Мучалов седи на колима, па се згурио. Коњи отромбољили вратове, па миле. По каткад их газда опомене камџијом, да дигну главе; па фркну, а на ноздрве им покуља густа пара, да се распе нешто у маглу, нешто да им попадне по гриви и длаци, па се ту смрзне. Изгледају, као да су оседили.

Цича зима: мислиш, камен ће пући. Отегао јесењи мраз, а пут неутрвен, па мораш ногу пред ногу у корак, или душа да изађе на нос.

Стојан сиђе по каткад с кола, да обигра неколико пута у наоколо, да му не одпадну прсти с ногу. С бркова му висе свеће леденице као са стреје, а очи му сузе, па се трепавице саме склапају.

Кроз густу маглу зачу се наједаред лавеж озеблих паса.

Стојан подиже главу, а он већ пред селом.

Ево га у шору наспрам првих кућа.

У једној авлији зашкрипа ђерам на бунару.

Мало за тим повикаће неко:

— Ој Стојна!

Комшиница се одазва:

— Ој!

— А јес' чула, да побеже Мара Мучалова с Тодором Мицићем!

Стојана текну нешто у срцу. Удари по дешњаку, да се овај изненади, па трже, те у мал' не попуцаше штрањке. Левак се осврну. Али кад и он доби преко ребара, као да се увери, е ту нема шале; те обадва покасаше, не бирајући пута.

Тако ти га ево пред своју кућу.

На вратницама стоје две жене, па се диване. Једна баш метла три прста на чело, као да ће да се прекрсти од некаква чуда; она друга опази Стојана, па кад отрча те му отвори капију, а ова покупи своје ћупе, метну обрамицу на раме, па оде.

— Добро јутро викну Стојан с кола, а глас му слаб, као да се једва усудио, да га пусти.

— Јао, Стојане сине, зло ти је освануло! — јаукну стара.

Стојана поново текну у срце. Заћута, као да га неко зари оловом. Притера коње пред шталу. Сиђе с кола. Испрегну кљусад и уведе их за јасле. Па онда скиде џак брашна и једну врећицу и унесе их у кућу.

Ни толико није требало, па да му баба исприча све, што се догодило.

Елем пукао по целом селу глас:

— Побегла Мара Мучалова за Тодором Мицићем!

Узрујало се сво село. Није још било ни оданило, а знао је скоро сваки живи за тај необични догађај.

Необично, да! Дешава се, да девојка одбегне за момка. То се, као што рекох, дешава... па хајдеде! Ал

да удата жена остави жива мужа и дете, па да побегне с ожењеним човеком поред живе му жене и двоје деце, то не памти ни најстарија баба у селу. А Мара удата, а Тодор ожењен. .

Жене се вајкају:

— Шта уради, бог је видио!

А људи машу главом, па веле:

— Е, да луда човека!

Ко се с ким срета, не здравља се као до сад, већ му прва реч о бегству Маре Мучалове и Тодора Мицића.

— Сиромах Стојан!

— Сирота Драга!

А Драга, Тодорова жена, вели:

— Не вратио се, да бог да! Кад бих знала, да не ће никад више доћи, запалила бих воштаницу од аршина пред икону мајке богородице. Али доћи ће несретници мени, па ево ми опет злопатње моје на врат. Он ће ми век мој појести.

Јесте кукавица доживила баш црних дана код њега. Та тукао је као крвник...

Неко хоће да докаже, да је давно приметио, како није чист посао између Маре и Тодора. Али ту не треба да кажу други. Стојан и Драга знали су најбоље.

Толико пута рекао је Стојан Мари:

— Море Маро, поломићу ти ноге, ако још једаред одеш на Мицићев бунар.

Мара увек нађе нека посла, ма у комшилуку, где ће се састати с Тодором.

А кад једаред Драга рече Тодору:

— Нико ми није крив; али да ми је да почепам по гробу те Маре Мучалове, чини ми се, боже прости, наново бих се родила.

Тодор је удари песницом за врат, да јој га мал' није смануо...

Ухвати једаред Драга Стојана.

— Стојане, да си ми по богу брат! Зар не видиш чудо очима? Та наједаред ће пући покор, па ће свет да нам се смеје.

Стојан ухвати Мару, па је истуче, а ова, побеже у комшилук, па се стаде тужити на сва уста, како је муж злостави.

— Срам је било! рекоше на то неки.

— Гле крвника! приметише други...

Заћутао Стојан, од како се ово догодило, па не може човек да извуче речи из њега. Био је само у кући код Мијалчића. Тамо је, рече му мати, казала Мара да иде, кад је он оно вече отишао био у И., да у швапско сувачи самеље брашна за колаче за благе дне, тек је биоваљда изашао иза села. Али тамо му одговорише, да нису ни видели Маре оне вечери.

А Драга Мицићева сваком приповеда, како је Мара дошла још с вечера код Тодора. Тодор одмах оправио кола. Још заповедио и њој, да му помогне; те натоварише брашна, сува меса, сланине и још којечега.

— Убио га бог. остави ми празан оџак и чабрицу — клела га сиротица... — Па онда упреже ти коње у кола па Мара и он поседаше и одоше.

— Куда?

— А зар сам смела питати?

Прошло две недеље дана.

Бруји село од песама о Тодору и Мари. Па сваки дан се пронесе по какав нов глас.

Данас дошао неко па каже:

— Чуо сам да су у Подлужју.

Сутра дан изнесе други:

— У Бачкој су.

Трећи вели:

— Нигде већ преко (у Србији).

Четврти уверава:

— Ајак! Ено њих у винограду у планини.

А сви су се најпосле сложили у томе, да се не ће моћи дуго „лудирати," него ће се вратити:

— Док дотраје шунке и сланине.

И с тога је на послетку изгубио цео догађај романтичан вид, па постао смешан, те се о њему диванило сад само од шале. Дуге јесење вечери, а и преко дан слабо каква посла, па свет не зна, шта да ради, већ збија шалу..

— Него што јест јест, лепа је као каква госпођа! — рекли су ипак неки за Мару.

На то ће други:

— Јадна јој лепота, кад... ето каква је. Срам је било ... несрећа!

— Па кад је лепа, у кога се загледала? — примети трећи.

— Како можеш тако говорити? Шта вали Тодору?

Еј кад су њих двоје коло водили! Тодор момак, а Мара девојка. Тодор један па један, а Мара да упали оком и најхладније срце. Он ирош да му нема пара, а она јогуница, па пркоси и момцима и девојкама. Баш се у пркос и удала за Стојана.

— —

Било је у очи првозваног Андрије.

Дошао Тодор с Маром натраг.

Узбрујало цело село наново. Нове песме освићу свако јутро, да се у вече заоре шором.

Тодор довео Мару у своју кућу, а његова Драга мора да је служи као госпођу...

Е богме прешла већ ствар и у збиљу. Поглавари дошаптавају кнезу, да пријаве власти.

— Нисмо Турци!

— Шта да буде на послетку?

Кнез оклева, не сме човек. Та Тодор је жива жеравица...

— Попо, то наш закон не допушта.

— Шта ће рећи млађешина?

Попа извија те ово, те оно.....

Стојан се нешто узмигољио, узмувао, устумарао..... баш неспокојан, па чисто дошао други човек. Сад се тек види јасно на њему, да му није све на мери. Променуо се човек и у лицу.

Једаред ће рећи својој матери:

— Побегао бих, да знам само куд. Али, чини ми се, нигде се не ћу моћи скрасити.

Па онда уздахну тешко, као човек коме лежи на срцу сињи терет, па му дозлогрдило, те изађе напоље.

Кад се вратио у собу, сео је код прозора. И већ два дана како се не миче одатле. Упр'о очи у ону кућу преко пута као мачка, кад намирише негде миша, па га вреба, док га не увреба.

А у оној кући преко пута, у коју је баш Стојан тако упр'о погледе, била је Мара и Тодор Мицић.

Једног дана наједаред ђипи Стојан с прозора, зграби с клина иза врата пушку, полети на поље, и јурну на сокак.

Није потрајало, колико би се каква побожна баба прекрстила, а пушка пуче.

У исти мах неко врисну, колико му грло донело. За тим два три тренутка мртва тишина. И врапци на крововима заћуташе. А вране и гавранови посукташе са сувих багрена, да се закрши граје, надлетише се, па онда загракташе страховито, облећући неколико кућа унаоколо.

Стојанова мати чупала на гувну сламу, да заложи у пећ. Кад чу пуцањ, трже се, па погледа на ону страну.

Стојан таман скиде пушку с образа, а око њега дим од барута није се још ни разишао.

Старици сену страшна мисао кроз главу, полети тамо па закука.

Узруја се цео комшилук. Све живо сукну на сокак.

Тодор баш појио коње на бунару. Кад пушка пуче, упусти кабао, па изјури на шор.

— Погибе Мара! — заори се из више грла.

Мара Мучалова лежала је на сред сокака у крви.

Ње ради је Стојан полетио с прозора, зграбио пушку, јурнуо на сокак и.....

— Не, Стојане, за бога! Божија па само твоја! — дрекнула је неверница очајно склопљених руку, видећи на себе наперену цев.

Пушка пуче. Она врисну, стиште се руком за леву страну, заљуља се и паде.

Стојан уђе у собу, па узе те мирно напуни пушку поново.

Кад је чуо Тодор, да му погибе Мара, појури у шталу, зграби гвоздене виле, те се залети, што игда могао, Стојановој кући, грозно псујући.

Стојан је дотле већ стајао за својим дудом и чекао.

Прас!

Дим од барута замагли се пред Стојановим очима.

Са неколико страна зачу се врисак.

Тодору застаде полак речи у грлу. Стропошта се близо Маре, а крв му пљусну по снегу из груди.

Стојан постоја мало, спремивши пушку, да кундаком замане; а кад се дим разиђе, па виде, како је и Тодор пао, очи му севнуше, и да му је било добро загледати у лице, видео би се једва приметан осмејак усана. За тим мирно пређе до две лешине.

У Тодора прсти још дркћу, очи се још нису заклопиле. А Мара лежи, као да је заспала; десна јој рука на левој страни.

Стојан мирно клече поред Мариног тела, прекрсти јој руке на грудима. Прекрсти се, па је целива у чело.

Сад се почеше и комшије да извлаче иза плоћа, па за тили часак згрнуо се цео шор око мртваца̂. Све бледо, усплахирено, примиче се несигурним ходом, што ближе грозном позоришту, као да иде по трњу или по танком леду, па бира, где да метне ногу. А све једно иза друго са страхом извирује на лешине.

Из Тодорових груди тече још по мало крв, па се пуши, али не дочека, да се разлије по снегу, него се усири.

Нико да писне, мислиш, сваком се смрзла реч у грлу.

Стојан блед, не може чисто да се подигне. Најпосле, уздахнувши, проговори загушеним гласом:

— Маро, бог ми је сведок, жао ми те је. Али напослетку тако је морало да буде.

За тим се окрену своме сину, дечку од својих шест или седам година, који ту стајаше и гледаше у своју мајку иза његових леђа, држећи се краја од кожуха му, па му рече:

— Иди, донеси онај нови ћилим са стола из гостионске собе.

Дете донесе.

А он га рашири, покри њим Марино тело, па ће рећи:

— То је твоје, па нек буде твоје.

За тим се окрену светини.

— А сад, народе, збогом!

Оде и понесе собом пушку.

За њим пође мати, вриштећи, па паде.

Народ оста миран и нем скоро као и оне две лешине, што лежаху између њега.

После неколико дана читано је по заповести по свим општинама на далеко и на широко:

«Стојан Мучалов, родом из Н., 34 године стар, смеђ, осредње величине, повећих мрких бркова, итд., учинио је злочин двоструког убијства, убивши у по дана своју жену

и суседа, и незнано је нестао. Ко га пронађе, нека га одмах прикаже најближој власти; и има се под јаком стражом дотерати судбеном столу у З." —

Ако га, поштовани читаоци, ви нађете, ил дочујете о њему штогод, молим вас, јавите ми. А дознам ли ја пре вас, шта је било с њиме, приповедаћу вам како је прошао човек, који је извршио ето тако *преки суд*.

М.

МИСЛИ О ОБРАЗОВАЊУ У СРБИЈИ

Питање о образовању у Србији, што га овде сада покрећемо, није ново у нашој журналистици и није једном претресано.

Тежња за напретком, потстицала је и до сада многе у нас, који су писали о том, како да се просвети и образовању у опште у Србији даде други правац, који би био целисходнији и који би одговарао више приликама, у којима се налазимо.

Износећи овде неке мисли о школи и образовању у Србији, ограђујемо се пре свега од тога, да говоримо о свима школама понаособ и о њиховом општем утицају на народ.

Прелазимо одмах на народну или основну школу, о којој смо, с' погледом на наше потребе и прилике, вољни да коју више рекнемо.

Сматрамо за излишно пре свега упуштати се овде опширно да говоримо о задаћи основне или народне школе, која је базис развићу сваког народа. Њена је цељ, да да̂ омладини оно знање, које ће је спремити за практички живот у друштву — и према томе, она је тесно свезана с' друштвеним животом и с' друштвеним потребама. Такав поглед на основну школу влада у северноамеричким

здруженим државама: такав у Швајцарској, Немачкој и другим напредним земљама. Она је позвана, што је исто тако важно, и да васпита омладину за добре грађане: да је спреми и изобрази тако, како ће у стању бити да схвати дужности и права у животу као будући грађани. На тај начин, школа треба да дејствује на омладину тако, да у ње угуши или бар умањи све рђаве склоности и навике, што их услед погрешног васпитања у кући и околини собом доносе.

Тако се уопште гледа на основну школу, и с тога јој се и даје свуда понајважније место међу осталим другим потребама државним.

Говорећи овако о основној школи и њеном значају, не може нам се на ино, а да се на првом месту овде не запитамо: да ли наше основне школе, овакве, као што су, одговарају своме захтеву, и да ли се са њима може жељена цел постићи, која се с овим има на уму?

Држимо, да би се огрешили о чувство правичности, ако би признали, да су нам основне школе добре, или пак, да се могу са неким изменама и бољим снагама дотерати да одговоре своме захтеву, као што се обично мисли. Сама основа наших школа, на таквом је земљишту, да се не може почесним изменама или променом личности дотерати, да одговори ономе, што се од ње тражи у данашњим приликама.

Наше основне школе за данас, може се рећи, имају ту задаћу, да дају површно знање из познатих предмета, осем читања, писања и нешто мало рачуна, што се све после извесног доба, нарочито на селу, махом поборави. Писац ових редова, имао је прилике, да се о томе и увери. О васпитавању, о каквој даљој спреми за будући живот, не може се ни мислити према овакој организацији школа, каква је сада. Ако би се који и нашао на селу, да зна читати и писати, понајчешће бива, да ово своје знање употребљава не производно, пискарајући у месту тужбе.

жалбе и т. д., или се пак одаје не спреман трговини, а одвикне се од правог рада у кући и задрузи. Или још, ако се по свршетку основне школе реши, да настави даље образовање, то бива у цељи, да добије доцније неко државно звање, или место, које је, по данашњем мишљењу, најсигурније и најповољније, али не да се врати натраг као самосталан грађанин и да користи околини својим образовањем.

Према томе, није ни чудо, што наше основне школе, у народу за по века и више, нису нашле и данас оног земљишта које би требале да имају, и што и данас сеоски свет сматра школу као неки терет, служећи се, приликом рекрутовања деце за школу, свима средствима, само да избегне ову обавезу. Према томе, није ни чудо, што су нам школе на селу, на више места, ограничене на врло мали број деце, и што маса народа у напредовању остаје, тако рећи, не помична и данас као и пре. Премда долази овде и други један важан фактор слабом похођењу школа, који не можемо оставити а да га не споменемо, а то је инокоштина — економски разлог, — али ипак, по нашем мишљењу, важнији је онај разлог, да наш свет, нарочито на селу, не увиђа ни данас потребу у оваквој школи, каква је сада, и сматра, да ће му дете дангубити, док се одвоји од куће, и буде у њој за три године

Не стоји много боље ни са варошким школама, које су на истом темељу и са истим планом наставе основане, као и сеоске. Разликују се још у толико, у колико у њима курс траје, не три године као на селу, већ четири године. Жудњу за образовањем самим по себи, за школовањем и самосталним животом ретко је наћи и у варошима као и на селу; јер и школа није кадра да створи и образује самосталне грађане и да у том правцу васпита нараштај. Но ту би се дало говорити и о другим још приликама, које снажно утичу на ову самостал-

ност и образоваље, а ми нисмо ради да се око тога даље забавимо.

Од оваког правца образовања, врло мало се добија. Напредак земље је спор и не приметан. —

Основне школе, и варошке и сеоске, не дају дакле оног резултата, који земља од њих тражи. С' тога их ваља реформисати у духу наших прилика, у којима се налазимо, и од којих нам свакојако ваља водити рачуна. —

Пошто смо на овај начин изнели не целисходност наших основних школа, какве их имамо, држимо, да је на свом месту и да уједно покажемо, какву наставу и какав правац образовања ваља нам усвојити, ако смо ради, да заузмемо чврсто становиште и да живљим ко рацима пођемо напред. На сваки начин, да наша цељ није овде, да излажемо у опширности цео програм школа, које ми предлажемо, већ само поједине главне мисли, које су понајважније у нашем предлогу.

Као што нам је познато, знатна већина у Србији, долази на земљораднички и занатлијски сталеж, који приметно у нас опада. Према томе, док се не намири прва и најпреча потреба, основна настава треба да се реформише у духу, како ће у стању бити рационалним путем покренути напред земљорадњу и друге привредне гране. Реформишући овако наставу у основној школи с' овог гледишта, можемо се доцније на том пољу и више и пространије кретати. На тај начин, основна настава на селу, треба да је у свези са пољопривредом, а у варошима са занатима и трговином.

Курс учења, имао би се продужити, како у вароши тако и у селу од три и четири на седам година. Деца би се имала примати са навршеном шестом годином. Настава да буде обавезна, и по себи се разуме, као и до сада, бесплатна. У четири године, осем читања, писања и рачуна, заступљени би били предмети: српски језик, историја отачаствена у свези са историјом Словена,

земљопис, прва знања из физике и јестаственице, хигијена, нешто из геометрије и линејног цртања с' применом на земљомерје и грађевину, уставно право, војничко вежбање, певање и религија.[1]

У варошким школама поред изложених предмета, који вреде и за сеоске и варошке школе у петој, шестој и седмој години, били би заступљени разни занати као: столарски, браварски, коларски и т. д. Ту би дошао, као обавезан предмет и хемијска технологија у строго практичном облику.

Према данашњем устројству школа, изгледа, да се је мислило, да се физичким радом треба да баве само они, који су без способности и икаква иметка. Ручни рад, сматрао се за понижење. За то ће и овај наш предлог наћи код многих и сада на неодобравање, који држе, да би ово спојавање било од штете основној настави.

У сеоским школама опет, пета, шеста и седма година, остављена је за практичну наставу из ратарства, сточарства, пчеларства и виноделља, с' обзиром вазда на месне прилике. Ту би дошла такође и хемијска технологија, као и у варошким основним школама.

После навршења четврте године, како у вароши тако и у селу, остављено би било ученицима на вољу двоје: или да наставе образовање у гимназији, или реалци, који би за то имао склоности, или пак да продуже даље основну школу у обиму, који је прописан.

Сеоским школама, најзгодније би место било на државним добрима, којих има у сваком округу. Са уредном управом и газдовањем, доцније, могле би се од прихода оваке школе и сами издржавати.

Оне би биле уједно и посреднице за разна обавештавања народа у економском погледу. Оне би стојале у свем са окружним и среским одборима, који би вршили у исто доба и контролну власт, и који би стојали под централном влашћу.

[1] А гимнастика? Ур.

Осем тога, оваке школе, оне би благодетно утицале и на околину. Становништво имало би прилике, да се на месту очигледно и разним начинима обавештава о разним питањима економским; свак' би опет по нашем мишљењу, радије давао дете у школу, јер увиђа, да ће се у њој научити не само читању, писању и рачуну, већ и другим знањима, која му требају за практички живот, пошто изађе из школе.

Па и сам начин школовања, какав ми желимо да се уведе у нас, био би правичнији и целисходнији, и не би падао осетно на сиромашнију класу као сада.

Трошак на наставу, научна средства и издржавање школа, сносио би округ са државом. На место десет школа у једном срезу, просечно, које су данас више или мање слабо заступљене, дошле би овакве три школе, рецимо које би могле примити и више деце, но што их има у десет школа данашњих, и те школе биле би снабдевене свима средствима и одабраним снагама наставничким. За прва три разреда у овакој основној школи ваљало би усвојити, да се постављају женскиње за учитељице. Показано је, да је женска у стању боље саопштити малој деци знање него човек; јер има више нежности, више стрпљења и мање сувопарности; да се бави ситном децом него ли човек. —

За оваку једну школу, потребан би био да буде на управи директор, кога бира колегијум; за тим два учитеља и две учитељице.

Овде долази питање о награди наставничкој, по моме мишљењу, поред станарине, огрева, осветљења и услуге, ваљало би наградити наставнике оваких школа, од којих би се наравно тражили други услови за овако место но сада, и то директора са периодским повишицама до 2500 динара, а остале наставнике до 2000 динара годишње.

*
* *

Ред нам је, да овде поклонимо пажњу исто тако важном делу у школи, васпитној страни, која у нашим школама, може се рећи, слабо или нимало је заступљена.

У Енглеској се више полаже на васпитање, него ли и на саму наставу. Тако је и у Америци и другим напредним земљама.

У нас се како видим, врло лако схваћа ово питање. Према нашим домаћим приликама, које не можемо у светлој боји нарисати, поред извесне каквоће знања, што би нам дале оваке основне школе, оне би требале да буду уједно и васпитаонице. Њихова би задаћа била, да намире у нас велику једну празнину — недостатак домаћег, породичког васпитања.

Колико је одвојена у нас наука од васпитања, свима нам је познато, и сви знамо, какве тешке последице од тога осећамо. Није нам потребно, да овде и доказе у прилог нашем мишљењу износимо. Не помаже ту никаква јавна реч или обавештавање на скуповима, као што се чини, нити пак и књижевност сама по себи, и многа друга којекаква моралисања, кад се у животу од ране младости, дете изложи шкодљивом утицају. С' тога смо ми за то, да основне школе, попуне и ову празнину за сад, као што рекосмо, а то се може учинити тек заједничким живлењем деце до извесног доба, која ће бити одвојена од сваког шкодљивог, спољног утицаја.

Интеранти у опште имају и својих мана и својих противника, како у нас, тако и на страни. У Русији се интернати простиру и на средње заводе, и дају тамо повољне резултате. У таквим заводима, пре се може вршити онај морални утицај, који ми замишљамо, код деце до извесног доба, ту се подиже из рана и одржава међу децом узајмност и спрема за друштвени живот, а у исто време изазива се у њих надметање, које је свакојако корисно и доцније у животу људском.

На селу, оваки заводи имали би својих добрих страна поред осталог, што би оваким заједничким живљењем, отклоњена била једна од великих незгода у нас, особито у не насељеним крајевима, где мора дете 3 и 4 сата путовати до школе, зими често излагати се глади, а понајчешће рђавој храни, која у свези са нечистоћом, убитачно дејствује на млад организам у добу развијања. А да не говорим о томе, колико ове сметње, утичу на останке дечије од школе и на сам успех у школи. Тиме, што се оваке школе плаћају општим прирезом, олакшано би било сиромашној класи у нас, којој је често поред све добре воље, не могуће издржавати децу у школи.

Поред ових овако уређених школа, ваљало би удесити по селима празничке повторне школе и путујуће учитеље, нарочито зими, за јавна обавештавања, која би као и у Норвешкој и у Шведској велике користи донели нашим приликама.

Осим тога, с' овим питањем стоји у свези издавање и ширење популарних списа удешених за народ о разним питањима. Оваки списи и поуке, имали би своју читалачку публику, јер би она имала предходне спреме, за разумевање оваких списа и поука, и желела би да се чему и више научи. На овај начин радећи, по нашем мишљењу, наш развитак ишао би живљим корацима, и донео би благотворне последице.

Толико смо сматрали за сад за потребно у данашњим приликама да проговоримо о основној настави и образовању у нас. С' овим смо у кратко исказали, како ми мислимо о нашим основним школама, којима се у потоње доба велика пажња поклања, и како их ваља реформисати.

У своје време, ако буду удесне прилике, прећи ћемо и на средње школе како ми мислимо и у ком правцу да се реформишу.

Д. К. Јовановић

ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ

IX

МОМИНА КЛИСУРА

—

Од Врање у Лесковац, идући низ Мораву, рачуна се обично 16 часова, али, „какав хат такав и сахат", стиже се и раније, каткад и за 10 часова.

Ја сам се упутио овим путем.

Насип иде све левом страном Мораве, поред огранка *Лепенице* планине. Десно је Морава и њена родна долина, окружена планинама. Ту је *Курбевца*, *Превалац*, *Црни Врх*, *Масурица*, *Власина*, *Чемерник* и *Ширена* планина, а с лева је *Лепеница*, *Пољаница*, *Мијовачка* и *Кукавица* планина.

Сниже Два Брата, за по часа десно је вис *Превàлац*, а лево село *Прибòј*. Њих двоје стеснили су овде Мораву и начинили као неко ждрело.

Од Прибоја до у село *Стȳбол*, на лево с пута, ваља поћи 20 минута.

У овом селу, запàдно од пута, на видику, на врх једне високе стене, стоји једна мала црквица. Под њом је Морава и њена долина, а према њој су, с ону страну Мораве, ридови: *Врлострȃн*, *Рђȃвица* и *Острȋц*. Село је иза ње, по часа далеко, међу бреговима.

Црквица је 17 корака дуга, а 5 широка. Има двоја врата с јужне стране; покривена је плочама Некад је имала две препрате и стари живопис, а сад има иконостас од пре 15 година. Кубе није никад имала.

У њој нема ништа од старине.

Црквица се зове *Свето Преобрāжење*, или, популарније, *Маркова Црква*.

Народ прича да је ово задужбина Краљевића Марка да је он цркву градио, али не дочека да је догради' него погибао од пушке коју је видео у Циганина; да је јахао „на Шарка у Прилеп, те донеја скроб на мајстори"; да је „Шарко летеја и Марко донеја скроб тако вруħ, те један мајстор умреја од скроб"; и да се гроб томе мајстору до скора знао.

Сељаци много причају о Марку. Између осталога, да напоменем ово:

Марко је био на Косову, причају овде, и испрва се борио, па после престао.

„Прашувала дружина Марка:

— Море, Марко, што не бијеш Турци? Или нећеш, ил' ти Шарко не може?

„А Марко им рекаја:

— Море, дружина! и ја хоћу и Шарко ми може, ама Бог не да: сам Св. Јован иде по напред и вели да одступиме".

Како је лепо очуван спомен о неверству Марковом и династичким претензијама његовим! И како се сиромах добродушни народ стара свима средствима да опере свога идола од прљавштина које је починио! Марко служи Турцима и гине за њих, не за то што је издајник и неваљалац, него што га је отац проклео, кад му није хтео досудити царства, што се дакле „стекло" оно што му је он рекао, што је тако судбина хтела! И Марко се не бије на Косову, не за то што држи страну Турцима, него што му сам Бог не да, што Св. Јован тако нарећује!

Народ увек има своје идоле, и имаће их у сва времена. Нама демократима није баш најпријатнија ова појава, али, с моје стране, ја се мирим с њом. Ја само једно жалим, и мислим да је то увек за жаљење, — што је

народ обично несрећан у своме избору. Он одене свима врлинама и овековечи свом појезијом својом баш онога који је најмање достојан тога, или, још више, који, као Марко, заслужују кроза сва времена сав гњев народни. С друге стране, народ осуђује и проклиње оне људе, који су му можда највише добра учинили и који су га најродољубивије служили. И, што је најгоре, не само што је савременост неправедна према оваким људма, него и само потомство, у нискости равно савремености, одриче им правду. Није доста што се опајгора фортуна окреће само средњем и лошем, капшарима и нитковима, него и голем-историја, као што је цеде услужни духови, осуђује све што је високо и идејално, све *сањаче* и *идеологе*, а уздиже веште мућкавце и подле кукавце. Тако је у свету, и мора ваљда тако да буде!

—

Од цркве Краљевића Марка низ Мораву, једно 20 минута, у *Лепеници*, код воденице, 5 минута с пута, на јужној страни, у једној големој стени, има урезана црквица, 6 корака дуга и 3 широка, изрезана у самотвору камену. Улазак је био са севера, али се стена с те стране одвалила, и сад је црквица отворена. На два три места познаје се траг од старог лепог живописа. Две стопе поврх цркве, има једна „дупка" (издубљен простор) колико врата, и у десно више ње друга једна толика иста. Изрезане су и издубљене правилно као прозори. Пред црквом има један велик стар брест. Десет корака не дошав до цркве, у стени, за 4 хвата високо, једна „дупка" колико прозор и унутра пространа одаја.

Ништа се не зна о овој цркви, осим да је била „латинска" и да су у њој (ваљда у оним дупљама) седели многи калуђери.

Од Лепенице пошав даље, долази село *Дѐлово*, лево, и *Јелӓшница* са својом реком и својим висом, десно;

потом, лево, село и река *Сува Морава*, па село *Ружйвка*, па *Владичин Хан* (владике Пајсија врањанског, сада у Скопљу). Од Владичиног Хана пење се уз брдо на *Калимање*, караулу турску на једном вису. На аустр. ђенералштабној карти погрешно стоје најпре Калиманци, па после њих Владичин Хан; на против је.

Код Калиманаца престаје питома долина моравска; и одатле управо настаје клисура коју *Јеротије Рачанин*, путујући у Јерусалим, зове на уласку *лесковачка*, а на изласку *врањанска клисура*.[1] Хан *масуричка*, наша војска *грделичка*, а ја је зовем *Момина Клисура*.

Мени се увек чинило да није право звати овако велику клисуру ни лесковачка, ни врањанска, јер су оба места далеко од ње, ни масуричка, ни грделичка, јер су и Масурица и Грдилица на уласку у клисуру или на изласку њеном, -- како ко откуд иде. Најмање је правилно звати грделичка, јер се ово место не зове Грделица него *Грдилица* или *Грдилница*.

У *Троношцу* (Гласник V, стр 105) има једно место које ће се тицати ове клисуре.

Кад су краљ Владислав и Сибињанин Јанко пошли, 1444, на Турке, Ђурађ Бранковић не пристане уз њих него се уклони у горњу Рашку (во вишняя Расіи), затвори теснаце и пусти Мађаре да прођу кроза земљу његову. „Потом се спусти за њима до тесних врата која се зову *Момина Клисура*, и заповеди да се по свима тврдим местима утврде путови и заседе". И мало даље „Ђорђе Скендербег договорио се био с краљем Владиславом да му преда сву војску турску којом је заповедао; но Ђурађ, не знајући за то, нападне Кастриота у *тесним местима* (по свој прилици баш у овој клисури), и ту га потуче. Кастриот окрене другим путем да проведе своју војску; но деспот га стигне близу *Куманова*, ту се опет побију, али нико никог не потуче".

[1] Гласник XXXI, 298.

Ја бих рекао да ће Троношчева *Момина Клисура* бити ова овде, а не она друга под овим именом која је далеко ниже од граница и садашње и Ђурђеве Србије.

Момина Клисура води право на Куманово, а зове се тако због *моме* која се окаменила.

Мома је на средини ове клисуре, управо онде где је она најужа и највише клисура. Приличније је да се по њој, која је у средини и на оваком месту, зове овај кланац, него ли по местима с крајева његових.

Осим тога, што није најмањи разлог, кад су наши праоци пре четири стотине година звали ову клисуру *Момином Клисуром*, не би требало да ми, који смо ушли у дедовину своју, бришемо спомене њихове, него на против да их чувамо и васпостављамо.

С карауле калиманачке, с брда које се зове *Уши*, спушта се стрмо у Момину Клисуру, остављајући за собом реку *Масўрицу* која тече кроз планину и предео истога имена, у коме је било неколико села арнаутских. Лево је село *Мало Кржйнце*, ниже њега *Кржйнце* са својом речицом коју даје Морави; за тим *Летовйште* с речицом летовишком. па *Ја̏стребица* с речицом истог имена; ту се гради једна велика окука, после које долази мост и хан *дўпљански*, где пут прелази на десну страну Мораве.

Ово место ми, војници, зовемо *Цёп*, и овај хан *цепски хан*, и овај мост *цепски мост*, — све погрешно!

Пре свега, мештани не кажу *Цеп*, него *Цёпа*; по том *Цепа* није овде, него мало ниже одавде; а *цепски хан* је ниже овога, једно петнаест минута унапред.

Ово је пак атар села *Дўпљана*, и овај хан зове се *дупљански хан*, а мост *дупљански мост*.

Али ми за то ништа не разбирамо, него, на чудо овоме овде свету, преокрећемо имена и премештамо места.

Не дошав до моста дупљанског, на десној страни Мораве стоји *Момин Камен*. Њему се може прићи од хана и моста дупљанског, једном стазом на подножју

високе чуке, која се зове *дупљанска чука*, и која се рони. Свега да има пет минута поћи.

Момин Камен је самотвора стена, која, изгледа, нарочито кад се с пута преко Мораве гледа, као женска прилика у плашт увијена, два пута висока колика у природи.

И о овом *Моминомъ Камену* слабо ко уме да прича. Многе сам људе запиткивао, и нисам задовољан с овим што сам чуо; чини ми се да они не знају шта је управо било.

Кажу, ту на обали Мораве била кућа у којој је живела мома и мати јој. Један велик камен стоји на том месту, и то је, веле, остатак од те куће. Мома била хубава, и једног дана белила платно на Мораве, а Турци ишли оздо низ Мораву; мати момина била горе на врх чуке и *хокала* мому да бежи; мома не хтела да бежи (једни веле за то што је међу Турцима био и неки млад Турчин кога је радо гледала), а мати онда, да мома не падне шака Турцима, рекне: „Да Бог да се скаменила и ја, и ти, и платно ти, и све што је уза те!“

У оно време клетва се примала, и мати се окамени горе на чуци, одакле је ћерку хокала, а мома доле на реци, где је платно белила, и окамени јој се на глави савијена труба платна, и пас који је био до ње, и корито у ком је платно прала, и *праљка* којом га је лупала и испирала.

Корито је Морава, ту скоро, песком засула, а остало се све види, тј. бајаги је налик. Не види се само скамењена мајка; кажу да је и она била па се обронила.

Цела ова прича види ми се без смисла. Не налазим довољно разлога за што би се окаменила и мајка заједно с ћерком, а и ова није бозна шта згрешила да би заслужила да се окамени. Чини ми се да приповедачи крију од нас прави узрок, или можда одиста не знају како је по реду било.

Јеротије Рачанин, путујући на свети гроб, пре 176 година, прошао је Моминомъ Клисуром, и чуо је бољу и паметнију причу. Он вели: „Ту видесмо окамењена човека и девојку, и рече нам старац да је кум с кумом сатворио блуд, па се тога ради окаменили.[1]"

Ово већ има смисла.

Само куд се део кум? Мора да се, као и мајка момина, обрушио за ових сто и седамдесет година.

Ово је причао Јеротију Рачанину старац од 120 година, коме су се „три пут зуби мењали, па нарасли како у детета, и два пут му брада опадала, па нарасла, и има сина сеђег од себе, и вели да није Турчина видео, ни харача дао, ни вина кадгод пио, него пасао овце у планинама."

Дупљански је хан, рачуна се, на по пута између Врања и Лесковца. Ту се обично пада на конак. Место је врло тесно. И с једне и с друге стране стисла камeнита брда, која су оставила само толико места, колико да Морава прође и да се, крај ње, прибије уза стену дупљански хан.

Мост је врло добар и леп, има солидне камене тумбасе, патосан је лепо гредама, а обале су му утврђене тесаним каменом.

Пут је овом клисуром тако добар и тако лепо страном усечен, да је на част Митад-паши, који га је правио. „Пропиштасмо, говораше ми један Турчин с којим сам овуд путовао, пропиштасмо сви из реда, и Турци и каури, и градлије и сељани, док овај пут направисмо." Митад-паша је лично излазио и надзиравао куда се пут просеца и како се насипа; често је исправљао инџинире и није им давао да хватају други правац, него онај који је он уочио; а пролазећи мимо кулучаре, обично је говорио: „Знам да ме сада проклињете, ама ће доћи време кад ћете да ме благосиљате!" „И гле, одиста, додаваше

[1] *Гласник* XXXI, 298.

мој друг Турчин како се сада рахат и лепо возамо овуда ја и ти!"

По часа од дупљанског хана наниже, на левој обали Мораве, западно од ње, село је *Мртвица*.

У овом селу, на једном каменитом брегу, управо на самом камену који је 10ᵐ висок, има црквица *Св. Богородице*, којој је прва препрата стара и 3ᵐ дуга, а друга нова и 5ᵐ дуга; широка је 2ᵐ.

Ово је, кажу, врло стара црквица, али се не зна чија је и кад је зидана. Поправљена је (друга препрата) од 1837 до 1843. Ова новина зидана је лепим тесаним каменом, а стара обичним.

Пред црквом су стене колико куће; црква је сама на врх једног каменог језика, 50 корака дугачког и 20 широког. И с лева и с десна (севера и југа), дубоке јаруге, да је страх надвирити се и погледати их; с истока се прострла раван моравска, а преко ње се дигао рид *Гарање*; а на северу је рид *Тумба репашка*; југозападно је *Остра Чука*; западно рид *Коњарник*.

Прича се да је црква прављена доле у равни, на јужној страни, али она у јутру осване горе на стени; тако је трипут грађена доле и трипут искакала горе, док је, на послетку, нису начинили ту где је хтела.

У цркви се не види ништа старо.

Иконостас је нагрда од пре 10 година.

С југа и запада цркви граде ходник, који још није готов. Стубићи су од тесаног камена.

У овој цркви нашао сам и узео:

1 писано јеванђеље, на пергамену, по језику судећи из петнаестог века; и

2 комада оштећеног и сиред и страг рукописа из истог времена, који као да је некакав октоик, — на малој осмини, на пергамену.

Ове старине предао сам, по налогу г. ђенерала К. С. Протића, народној библиотеци.

— —

Од Мртвице један час на запад, у *Јастрепцу*, црквина је *Спасов дан*.

Од *Ђепе* на исток један час, има село *Ма̄њак* и у њему манастириште *Св. Јован*.

Од *Мртвице* 3½ часа на североисток, манастириште *Ли̑чни До̑л*.

— —

Један час наниже, на левој страни реке, у брдима је село *Репиште*, и у њему, у дољи, у једној ливади, на једном малом чукарку, једна црквина, зид јој „поголем од човека." Ту је био манастир, а не црква, и звао се *Докшан-манастир*; „има га у Стамбол, на ћутук."

Јеротију Рачанину био је десети конак „под манастир *Решитски*."[1] То ће без сумње бити овај манастир репишки.

Овде је с леве стране клисура, са запада планина *Кука̄вица*, а с десне, с истока, *Добропољска* (на карти *Ширена)*.

Изузев код дупљанског хана, Момина Клисура, ма да је стешњена високим бреговима, није дивља ни каменита; на против, и једном и другом страном, које су врло стрме, насељена су, између шуме, села, из којих провирује кроз орашје (ораха је овде пуно као шуме) гдекоја кућа, брвнара или кровињара, а, поврх брегова, њиве и ливаде висе не друкчије него као да су о клин обешене.

Целом клисуром, поред пута, има пуно ханова; може се рећи на сваки десет минута долази хан, а местимице има их по неколоко један до другога. Све су то јадне и прљаве куће, које нимало не одговарају оним појмовима о механама које смо ми стекли благодарећи Н. Хри-

[1] Гласник XXXI, 298.

стиħу. Но и ту се веħ осеħа дух који из Србије шири: кад сам први пут овуда прошао, све је било као и за Турака; после два месеца, веħ су се сви ханови почели кречити, и на наш ред дотеривати, веħ су поґрађени астали и столице и изнесени на доксате пред хановима, те маме путнике да одморе коње и да прогуну по коју.

Чудновато је само откуд оволики ханови у овој клисури која највише да хвата осам часова пешачких. Кажу да их је било преко седамдесет, али су за време борбе многи порушени.

Али кад се мало пропита, онда се види да није ни-мало чудновато. Пре свега, ти су ханови, махом, својина сељака озго с планине; то су управо њихове пивнице. Они нису могли очекивати да се путник и трговац пење горе у планину, него су спустили доле на пут своје вино и жито које им је на продају; па, како су овде куħе обично задружне, то когод из куħе седи у овој пивници, и крчми по мало путницима. Турци пак нису имали, као ми, уредбу механску, те да једном даду а другом да крате да механише; него су пуштали да *каури* раде, знајуħи да се од њиховог рада пуни и хазна царева и кеса бегова. Осим тога, ова многобројност ханова годила је ħефу турском: сваки хан у овој живописној клисури има своју особену ситуацију, сваки има други видик, другу околину, друго брдо, други орах, други поточиħ; а Турчин, који је тако жељан *теферича*, и који мора да има *свој* ħеф, он не трпи наш униформитет, него сваки, кад пада на одмор или конак, тражи оно место које *он* милује, и онај хан који је *њему* у ħефу.

Али, док наша уредба механска прорадн и у овим крајевима, и овде ħе све бити друкчије.

Момина Клисура свршује се повише *Грдилице*, између ње и *Кобăснице*. Грдилица је село на десној, а Кобасница на левој обали Мораве. Више Грдилице је мост

као на Дупљану, само старији. Ту се прелази на леву обалу Мораве, којом иде пут све до *Чечине*, 2 часа пред Нишем, где опет прелази на десну страну.

Пред Грдилицом је, на десној страни Мораве, село *Дедина Бара*, а пред дедобарским ханом (идући из Врања) *Просечeница*.

Ова места нису знатна само из зимушњег нашег ратовања, него се у њима, и пре седамдесет година, лила крв српска за ову исту ствар за коју ми већ три године ратујемо.

За Карађорђа, наше су чете обилазиле Ниш и Лесковац, а хватајући се планинâ, крстариле по *Заплању*, око *Власотинаца*, и по *Буковику*, и улазиле и у саму Момину Клисуру, да затворе пут војсци турској.

Те чете нису биле ни мале, ни за Турке безопасне. Оне су, без сумње, много помагале кретању наше војске у оно време. Поглавар и њима и овом устаничком крају био је неки *Илија Стрела*, кога помиње Милићевић у *Кнежевини Србији* (стр. 792).

Стрела је био родом из *Градишта* у округу лесковачком. Имао је дућан у селу *Козарама*, и некакав мајдан гвожђа, који је био дао под закуп неким Скопљанцима Турцима. Кад дође време да се закуп плаћа, Турци не само не дадну пара Стрељи, него хтедну да га убију. Стреља, кад види то, стругне у *Дели-логор* (Делиград) Карађорђу, те стане у њега као доброволац, и војевао је у Србији три године дана. После тога Карађорђе му дâ седам стотина Шумадинаца да с њиме заузме *Просеченицу*, у Моминој Клисури, и пресече пут војсци из Врања и Скопља.

Стреља пређе са својом војском Нишаву између Ак Паланке и Ниша, удари Заплањем, и, преко села *Гуњетине* и *Шишаве*, спусти се у *Власотинце*. Ту се задржи и не оде у Просеченицу, као што му је наређено, него сакупи нешто мало војске из села *Шишаве*, *Болара*, *Кру-*

шевице, *Брезовице*, *Јастрепца Градишта*, *Козара*, *Дадинаца*, *Орашја*, *Грдилице* и *Дедине Баре*, и даде је неком *Сави Дедобарцу* да с њоме иде и заузме Просеченицу, а он остане са Шумадинцима у Власотинцима.

Но и овај Сава Дедобарац не оде у Просеченицу, него дође у дедобарски хан, и ту ухвати и потуче једну чету Турака, па онда, осиливши се, заседне у дедобарском хану србовати, тј. седети и пити.

Чује паша из Врања шта је било с оном четом Турака, дигне војску, и једног дана бане код дедобарског хана, заузевши брдо на левој обали Мораве, према Грдилици, које се зове *Кале Грдиличко*. Саво, видећи Турке, затвори се са својима у хан, и почне се бити. Турци опале топом с брда те у хан, запале хан и у њему џебану Савину, те и хан, и момци Савини оду у ваздух, само остане жив Саво с неколико друга, но и њих Турци похватају и исеку.

Кад чује за ову катастрофу, војска се Стрељина разбегне, а он, видећи да му нема више станка у Власотинцима и у војводини својој, врати се у Србију.

Полазећи рекао је:

„Ја сам погрешио, и знам да ће ме Карађорђе убити. Не жалим себе, него ми је жао друштва које мене ради изгибе Што сам учинио, то не ће пропасти. *Мој траг не ће керови полизати!*"

„Мој траг не ће керови полизати!" Каква свест о учињеном делу, и каква оригинална фигура!

Стреља је, мисли Милићевић,[1] погинуо на *Мечки*, за устанка Кнез-Милошева, 1816 године (НАСТАВИЋЕ СЕ)

М. Ракић

---

[1] *Кнежевина Србија*, р. 792.

О ЈЕЗИКУ И КЊИЖЕВНОСТИ САДАШЊИХ БУГАРА

Од

Проф. **В. Јагића**

у Берлину

Од последњег руско-турског рата и дипломатских преговора после њега, пробудило се интересирање Европе за један народ, чије се име до онда ретко кад помињало — за Бугаре. Доста је дела на свима европским језицима изашло, у којима се та земља и народ описивао. Моје није да се упуштам у детаље тих описа и довољно ће бити, ако поменем тај факат, да су нарочито хваљене природне особине земље, плодовитост долина и велика лепота планинских крајева, особито величанственог Балкана. И о народу, који ону земљу више од десет векова назива својом домовином, суд је у главноме изреченповољан у делима, чије се антибугарско гледиште јасно види, и сви се слажу у томе описујући садашњег Бугарина као вредна, трпељива и вешта. Они су н. пр. и преко граница њихове отаџбине, у Србији, Румунији и Угарској, чувени као одлични баштовани. Погледајмо на балканске вароши као што су Габрово, Травна, Калофер, Карлово по описима Каничевим, па ћемо се уверити о даровитости садашњих Бугара и за по неку индустријску грану.

На кратко, као освојени народ Бугари су показали многе врлине и ми им желимо, да такви остану и у будућности, која је сад у њиховим рукама.

Спољашње стране народног живота описане су у многим етнографским делима, путописима и т. д. Али у већини дела слабије нам се износе друга два момента, који свакојако битно припадају скупној слици народа, и који се не дају летимице на путовању проучити, а то су језик и књижевност. На ово двоје мислим да обратим моју нарочиту пажњу.

I

Пре свега ваља ми казати о броју и простору, који тај народ заузима. На жалост, готово је немогуће повући тачне границе земљи-

шту, на коме Бугари живе, и навести прави број становништва бугарске народности. Овде бисмо могли применити познату изреку: кажи ми како групираш бројеве, па ћу ти казати, од које си народности. По Србима и Грцима, број Бугара једва ће изнети 3 милијуна (по Менагијосу 2,650.000, по Јакшићу 2,877 500), а сами Бугари опет веле, да их има око 7 мил. Истина ће бити од прилике у средини, и ја мислим, да ће број од 5 мил. бити за сада највероватнији. Овај број примају и научници, у чију сам објективност ја уверен. Ван сваке је сумње, да већину становништва у кнежевини Бугарској и аутономној провинцији Источној Румелији чине Бугари, а нада је, да ће се скоро предузети бројење становништва. У томе је Аустрија дала добар пример у Босни и Херцеговини. Много заплетенији су етнографски односи у ономе делу Трачке, који је остао под Турском, за тим у Маћедонији. У почетку се одрицало да ту Бугара у опште и има, за тим се њихов број на минимум свео и на послетку измишљен је за њих израз, који некако веома учено звони, али који се ваљда неће дуго одржати у етнографској књижевности: сад се помињу некакви Грко-бугарофони оних провинција, дакле Грци, који бугарски говоре. Тенденциозна примена новоизмишљеног израза нипошто не одговара историјским догађајима. Тако звани Бугарофони и нису ништа друго до Бугари, који су у току векова под упливом од њих богатијих и културнијих Грка свој бугарски језик јако измешали с грчким елементима и иначе многе особине у животу од Грка примили. Старији путници и етнографи из доба пре него што се започело велико бугарско-грчко црквено и народно питање, не веле друкче, него да су тамо Бугари. Ами Буе, Лежан и др. држе данашње становништво у Трачкој и Маћедонији за бугарско, а на томе је с пуно права и етнографска карта Кипертова основана. У прилог овом мишљењу могао бих навести још један основ из бугарске књижевности. Ми имамо у збиркама народних песама из оних крајева, у којима по грчком мишљењу нема Бугара, тако из околине Сереза, Кукуша, Касторије, Водене, Охрида, Струге, Битоља, Добре, Струмице, Прилипа, Велеса.

Пет милијуна Бугара — да останемо при овоме броју — по своме језику јесу чист словенски народ, као што су то њихови најближи суседи на југу Срби, Хрвати и Словинци, или Руси на истоку и северу, Пољаци, Чеси и Лужички Срби на северо-западу. Али у њима има и прилично много и несловенске крви. Као што се по имену види, у садашње Бугаре претопили су се они стари Бугари, који су као ратнички народ и вечито на коњу вековима опасни били источној римској империји, и од тога је народа само још име не-

гово остало; не да се замислити, да су татарски Бугари савршено ишчезли, а да није било никакве мешавине са Словенима, као што су се звала словенска племена Бугарске, Маћедоније и Трачке, ма да су и јако пропадали услед непрекидних ратова, а можда и свакојаких заразних болести, који уз такво ратовање иду. Даље знамо, да су у 12 веку поново беснила масе другог народа са истока, тако звани Половци или Кумани, у долинама између Дунава и Балкана; и њима истина нема никаква трага, али су у неколико бар расу инфлуирали, јер у 13 веку налазимо једну куманску фамилију чак на бугарском престолу (Ђорђе Тертер). Па послетку и додир бугарских Словена с Румунима не да се одрицати, а томе налазимо довољно доказа у румунском језику. Овај додир, особито је јак био на крају 12 века; Бугарима и Румунима остављено је још и данас, да се око тога препиру, који је народ имао више удела на оснивању тако званога другог бугарског царства.

Па ипак, што прилично пада у очи, садашњи етнографи кадри су само спорадички да констатирају јасније трагове мешања раса у појединим крајевима[1] (н. пр. Каниц, II, 221). Дубљим испитивањем можда ће се у обичајима и народној празноверици наћи, да је једна или друга црта несловенска. Па ипак остаје нам главно језик, и у њему се са свим одлучно показује чист словенски тип, тако да Бугарин много првобитније представља стари словенски језик него ли н. пр. Талијан стари римски и могло би се управо рећи, да садашњи бугарско-словенски језик према замишљеном старословенском у таквом односу стоји, као на прилику садашњи новогрчки према старогрчком.

По језику су Бугари најближи сродници обојим југословенским народима, Србима с Хрватима и Словинцима с једне стране, и Русима с друге стране; он заузима међу њима од прилике средину, не само географски, него и лингвистички. Ипак прави бугарски језик стоји лексиколошки и по физиологији гласа нешто ближе српском, него руском, али у писмености руски је утицај врло јак, у правопису и појединим изразима, а то је отуда, што је већина бугарских писаца ако не баш у Русији, а оно бар из руских књига учила или из ових преводила.

Бугарски језик има све оне гласове, којих има у словенским језицима, н. пр. многи зубни. Где југословенски језици од северословенских одступају, ту се бугарски вишеп римичес војим јужним сродницима, он н. пр. нема (пољско) ł, ни ы не умекшава *не, де, те* по руском

[1] У српским народним песмама Бугарин се зове «црни Бугарин.»

или пољском начину, али има један вокал *р* (Грк), а тако исто и *л* (Блгарин). Особина је бугарска нејасан изговор вокала *ъ* (од прилике као енглеско „but"), па како овај муклн вокал врло често долази — јер он заступа у бугарском језику осим *ъ* још два до три друга вокала осталих словенских језика —, та појава даје целом идиому особити карактер.

Што се тиче гласова, морам у опште нагласити, да бугарски језик нема ничега, што у очи пада, или што би с гледишта осталих словенских језика нешто необично изгледало — све иде по јасним законима о гласовима и који њих познаје, ласно ће из српског или руског облика једне речи развити бугарски и у напред ће моћи казати, у каквом облику мора нека реч у бугарском језику гласити, ако је у њему одиста има.

Напротив бугарски језик изгледа са свим друкчији, чим се на деклинацију пређе · ту се језик са свим одваја од досадање заједнице и показује такве особине, какве ћемо узалуд у старим и новим словенским језицима тражити. Та особина бугарске деклинације у томе је, да она старе облике падежа, који иначе у свима словенским језицима, па и код малобројних племена, још и данас живе (н. пр. Венди у Шпревалду имају деклинацију од седам падежа), код супстантиван адјектива никако и нема, а код прономена једва се у неким облицима задржао.

Ова појава пада свакојако у очи; па ипак то се даје објаснити не баш каквим туђим упливом, него гласовним особинама бугарског језика — ја држим, да је први импулс за остављање падежа учињен оним уједињењем неколико гласова у оно поменуто мукло *ъ*.

А упоредо с тим показује се још једна значајна појава, такође у словенским језицима беспримерна, а то је начин, како се члан употребљава, а и то се даје објаснити оним губитком падежних облика. Што се тиче његовог места — он се у супстантива, адјектива и прономена ставља иза речи — моје је мишљење, да то стоји у тесној свези с таквом истом појавом у румунском језику, т. ј. ја држим, да је постпозитивни члан у румунском старији од бугарског и да је он бугарском језику служио за углед.

Ево неколико примера за бугарски начин говора: „прерана смрт мога оца" бугарски ће се казати: „прерана-та смрт на отац-ми"; реченицу: „златне године мога детињства излазе ми пред очи" казаће се бугарски: „златне-те године на детињско-то време излазе пред очи-те ми."

Међу тим чудновато је, да бугарски језик у коњугацијама није готово ништа изгубио, глаголи се тако исто спрежу, као и у осталим

словенским језицима, бугарски је језик сачувао неке облике (имперфектум, аорист), што су их већина осталих словенских језика у историјском добу изгубили. Само инфинитив је тако осакаћен, да се може сматрати као са свим изгубљен. С тога Бугари избегавају инфинитивне реченице и употребљава за то садашње време с коњугацијом „да,“ па и за будуће они састављавају као Румуни и Ново-грци вербум „хтети“ са садањим временом, дакле: „ја ћу писати“ казаће „хоћу пишем,“ или „хоћу да пишем.“

Да ће се Бугари побринути, да књижевни језик очисте од страних елемената, и не сумњамо у то, а томе је већ и почетак учињен. Од год. 1878 излази, из почетка у Пловдиву, доцније у Софији, лист „Наковањ“ са задатком, да грчке, турске, руске и српске изразе замени бугарским и тај лист коригира непрестано остале листове, а наравно и званична издања. Уредник је неки велики радикалац, јер он тако немилице брише све стране речи из бугарског језика, да не штеди ни речи што их сви народи заједнички имају, као „пошта“, „телеграф“, „банкир,“ „министар“ — све се то мора бугарски казати.

II

Преци садашњих Бугара, т. ј. Словени Бугарске, први су међу словенским народима неговали неку литературу, као што изгледа на основу црквено-словенског језика и литургије, добивених из Панонијe. Око год. 860 покрштени, Бугарска је већ после неколико година имала свога владара (цара Симеуна), који се у Цариграду добро васпитао, па пошто се вратио у домовину и завладао, постара се, да се тадашња слаба црквено-словенска књижевност обогати преводима разних богословских и морално-философских дела из грчке књижевности. И он сам показа у томе добар пример и од њега нам је познато дело „Златоструја“ (књига).[1] Он је тако волео књиге, да су га савременици поредили с Птоломејем, и по самим грчким изворима, био је то особити човек. Многи што их је Симеун подстакао на књижевни рад — помињем нарочито неког Joannes exarhus bulgaricis — или дела, која су у оно време постала, дали су повода литерарним историцима тврђењу, да је време Симеуново, т. ј. крај 9 и половина 10 века, било управо доба цветања црквено-словенске књижевности у Бугарској. Али и у томе не треба претери-

[1] О овоме и даље, опширније у: Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Napisao V. Jagić. Pomocju jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga prva. Staro doba. U Zagrebu 1867. *Прев.*

вати: цела радња, коју је енергични владар примером својим подстицао била је једнострана, управљена искључиво на црквене, богословске и философско-моралне преводе: из уског оквира византијскога укуса она није излазила — те тако она и не беше права умна храна за народ, који је тек прешао у хришћанство, а у њему се још није јако утврдио.

Тако се онда преводило поред опште разумљивих беседа или хомилија, и догматика и дијалектика Јована Дамаскина, полемика Анастасијева противу аријана, Василијева философска размишљања о шест дана стварења, па и реторичка и граматичка дела беху узета у рад. За тадашњи правац књижевне радње карактеристична је садржина једног зборника (codex miscellanaeus), који се још у Москви по препису од год. 1073 (а руског кнеза Свјатослава учињен) чува као највеће благо словенске старине. Зна се, да је московском екземплару основа старији за кнеза Симеуна израђен бугарско-словенски кодекс. У том кодексу налази се цела енциклопедија византијске богословске и философско-реторичке учености, све што је Византинцима 10 века годити могло, али тешко бугарским Словенима.

Последице ове једностраности, свог претераног увлачења наивног словенског духа у мрежу византијске мудрости, нису изостале. Корак по корак за време и после кратке епохе свега вештачки учињеног књижевног сјаја следовало је ширење разне јереси по целој Бугарској и у толико лакше, што сам народ не беше утврђен у правој хришћанској вери, а из поменутих и сличних дела тешко је могао истинито од лажнога да разликује. Међу разним јересима у старој Бугарској, ни једна није захватила тако јака корена као секта тако званих богумила: ма да се оснивала на дуалистичком учењу истока, добила је она ипак у Бугарској неки известан национални крој, било што је она у догматици или моралу, било у хијерархиском уређењу умела угађати укусу и назорима словенског становништва Бугарске. Без сумње богумили су се невероватно брзо раширили у земљи, а и даље у већем делу полуострва: а да су и западно европски патарени и катари погледали на Бугарску и Македонију као на колевку њихове науке, претпостављам као познату ствар. Спољашња историја богумилства сад нам је прилично јасна, а тако исто и догматички основи њихове науке, али друштвени положај богумила у земљи, утицај њихове вере на породични живот, њихов однос према друштву и држави — све то остаје тек да се проучи. И по признању самих њихових противника, понашање богумила било је врло смерно, пријатељски-ласкаво; хвали се њихова умереност, њихова марљивост, њихово непрекидно учење и обуча-

вање, у рукама вазда свањеље и његово тумачење било је свакоме приступно. То су све црте, које нам дају права на мишљење, да су богумили у општем културном развићу више стајали од њихових православних суграђана. Знамо насигурно, да су они и на књижевности радили; обрађивање хришћанског песништва и козмогоничких гатака, које су у црквено-словенској књижевности јако заступљене и које садашње литерарне историке тако занимају, изгледа — ако не искључно, а оно бар поглавито — да је од њих проистекло. Православна црква водила је „бугарске књиге" или „бугарске басне" на индексу забрањених списа. У краљевској библиотеци у Берлину налази се један бугарско-словенски кодекс из 13 века, у коме сам ја пре девет година нашао књижевно дело једног од најзнатнијих учитеља богомилских у 10 веку, тако званога Попа Јеремије, па сам доцније то и издао на свет: то је мала, у прози испричана епопеја о судби древета одређена за крст Христов, а поред тога и неколико приповедака о самом Исусу Христу. Такве материје, апокрифно ослањање на библију, питања о оном свету у форми визија и апокалипса, беху омиљене теме њихова књижевна рада. Не изгледа ми невероватно, да би богумилска књижевност мало по мало постала световна, национална, да им непрекидним гоњењем нису сметали њиховом умном раду. Свакојако, угушење богумила било је од штете по материјалну и интелектуалну снагу народа, многи здрави удови народа беху тиме узети. И одиста, у то доба боловала је Бугарска од унутрашњег поремећаја политичке и духовне природе. Ма да се при крају 12 века на ново ослободила, политички и црквено, од Грчке, ипак није ништа знаменитога учинила.

Од тада је у политици и културном животу играла прву улогу Србија. У обема државама калуђери беху још непрестано једини носиоци књижевности, они су се брижљиво бавили вештачким преписивањем књига и новим преводима богословских дела грчке књижевности; али мало их је било одличних. Не зна се да ли је после Симеуна који од бугарских кнежева подстицао на књижевни рад

Нешто мало оригиналних листина, поклони манастирима од кнежева 13 и 14 века, дошло је и до нас (сад их је критички издао академичар Срезњевски у Петрограду), и по њима можемо у неколико да судимо о културном и правном стању земље. Читајући их, у брзо видимо, да је у свему главна цељ била словенско подражавање византијским идеалима и копирање византијског склопа управљања.

У то се појаве Турци и учине крај политичкој независности Бугарске. Катастрофа се свршила мирно, бар није тако трагички

изпала као код Срба, у којих знаменита битка на Косовом Пољу (1389) чини још и данас средиште епског народног песништва. Губитак политичке независности Бугарске није се тако јако упамтио, и ма да Бугари имају епског народног песништва, они ипак не опевају пад бугарске царевине. Можда нису тада тако болно осећали промену господара; из описа савременика види се, да владавина турска до близу краја 16 века није била тако сурова, да је бар народу било са свим тешко робовање. Тек крајем 16 века насташе одиста тешка времена по Бугаре, и то не само од Турака као политичких господара, него осим њих и од вишег духовенства од Грка састављеног, што је довршило меру мукама бугарског народа. Такав један грчки владика — фанариота —, ничим морално везан за своје хришћанско стадо, без икаквих осећаја и наклоности према њему и коме је положај био само извор за богатство, морао се и невољно бацити у наручја пашама и гледати у њима своје природне савезнике, чијом је интервенцијом могао, кад му је требало, истерати приходе од побуњене раје. Стало им је било само до места, нису ширили грчки језик школовањем и задовољили су се тиме, што су Бугаре страшно мрзели и гонили.

Тако се мало по мало развише противности између две народности, који иначе припадају једној истој цркви, и последице не изосташе. Угаси се нада, да ће сва хришћанска племена балканског полуострва заједнички устати против муслимана; догађаји нашега века показаше, да је ослобођење само по народностима могућно било. Али могло се за тим предвидети, да ће, чим се пробуди народна свест Бугара, настати и реакција против без икаква обзира вођеног туторисања грчког на црквеном пољу. И то се обистинило. Сада можемо већ рећи, да су се Бугари политички ослободили, али то пре свега није њихова заслуга; међу тим еманципација од грчке владавине у цркви, повраћена права њиховом словенском језику у цркви и школи — то је њихово сопствено дело, резултат њихове у овом веку пробуђене тежње за културом. Из прва неколико бугарских патриота — већином трговаца, у којих се свест за народност у туђини, у Русији и Аустрији, пробудила — подизали су народне школе и издавали бугарске књиге, те тако помагали јако უназађеном народном образовању. Апатија турске владе није томе чинила никакве сметње, управо су држали, да је у њиховом интересу то трвење између Грка и Бугара и опадање велике умне преваге оних првих. Пасивно држање турске владе према пробуђеној свести народности у Бугара, помогло је бржем остварењу њихових тежњи. Год. 1835 отвори се у Габрову прва бугарска школа — о трошку

једног богатог трговца из те вароши, Априлова, али који је у Русији живео — а после још 35 година Бугари израде у турске владе независност своје цркве с тако званим бугарским ексархом на челу, коме је столица у Цариграду.

Могли бисмо се запитати, којим су средствима бугарске патриоте учинили такав радикалан преврат у погледима свога народа и то за тако кратко време? Да не улазимо дубље у то питање, које је изазвало читаву једну књижевност од полемика на бугарском, грчком и руском језику, поменућу само једну околност, што је по мом уверењу најважније и Бугаре веома карактерише: они су апсолутну владавину грчку у цркви уништили бугарском школом; грчком или грцизираном духовенству ставили су на супрот учитеље, одушевљене за своју народност. По примеру Априлова оснивали су они народне школе, слободне од грчког уплива, и тим путем дошли су до цељи. И друге вароши следоваше примеру Габрова, те тако из године у годину било је све више бугарских школа. За десет година било их је већ 53, али прави полет датира тек из последње три десетине година. Године 1871 имало је Габрово (паланка са 1500 кућа) 6 мушких и 2 женске школе с 1500 ученика. У своме изврсном делу о Бугарској, Каниц није изоставио, да школи посвети своју особиту пажњу; гдегод је било прилике, он је о томе говорио. Нека ми је допуштено, да наведем речи једног руског путника из године 1877 о бугарском школовању: „На мом путовању, и то увек на коњу, кроз Бугарску, морао сам чешће и у села свраћати; нисам никад пропустио, а да не разберем што и о школама и читаоцу је на вољу да не верује, ако му се из националног самољубља тако допада, тек морам признати истину, да се ја не сећам, да ми је кадгод на моје питање одговорено, да то село нема баш никакве школе. У једном селу с 450 кућа нашао сам 2 мушке и 1 женску школу, с преко 300 ђака; у другом неком селу, од прилике с 560 кућа, било је 3 мушке, 1 женска школа, 5 учитеља, 1 учитељка и на 450 ђака: и у једном са свим малом селу с 50 кућа, била је такође једна школа, у којој су заједно ишла и мушка и женска деца, а један свештеник био им је учитељ. Жао ми је било, што нисам увек забележио број школа и ученика: на моје питање обично се одговарало: три школе, једна школа, две школе — па како ми не беше цељ, да купим статистичке податке, ја престах да бележим ове монотоне бројеве у моју записницу.“

Да би слика била потпунија, могао бих навести примере племенитог пожртвовања појединих младих Бугара, који су се у Русији, Аустрији или Француској одлично образовали, па похитали у домо-

вину да се тамо настане као — сеоски или варошки учитељи. До душе, то је било за времена народнога узбуђења; могуће је, да се за подобне способности данас већ захтева министарска столица.

Еманципацији у цркви и школи врло је много помогла и књижевна радња Бугара. У бугарској школи морало се учити из бугарских књига, и колико се могло, гледало се да се набаве. Преводило се готово са свију европских језика, француског, енглеског, руског, новогрчког, па и немачког; истина, избор није увек на бољи, врло је много од случаја зависило. И ако је превод био готов, није било лако издати га на свет: како се у земљи нису трпеле штампарије, морало се ићи у иностранство. Прва књига изашла је 1806 у Римнику (у Влашкој); то је било еванђеље и молитвеник од Софронија, владике врачанског. Још неколико других беху тада штампане у Будиму, где је краљевска универзитетска библиотека имала писмена за то. У почетку четврте деветине показала је Србија пријатељске услуге, т. ј. књиге, што их је за прву бугарску школу у Габрову саставио неки Неофит, први учитељ те школе, штампане су у Београду и Крагујевцу о трошку српске владе. У скоро на то створи се у Смирни прва бугарска штампарија, у којој се поред осталих књига наштампа и поменутога Неофита превод Новог Завета, али га цариградски патријарх забрани 1840). Још пре тога један у Лондону штампани превод претрпео је исту судбину, у Петрограду га уништише. Од године педесете био је Цариград и средина бугарске књижевности; али много се и у Бечу штампало, нарочито школске књиге и бугарски трговци слали су их у Бугарску. Политичка дела изашла су већином у Румунији на јавност, у Букурешту, Болграду, Браили. Једва од год. 1866 могло се и у земљи, у Рушчуку, по штогод штампати. После потоњег рата има у кнежевини Бугарској и Румелији већ десет ако не и више штампарија у Софији (три), Пловдиву и Рушчуку (по две), Трнови, Сливену и Свиштову.

Осим књига педагошко-дидактичке садржине, воља за читање будила се и свакојаким малим приповеткама, и то се обично из страних језика преводило. Бугарска књижевност има свога Робинсона, Геновеву, Насрадин Оџу и приповетке из хиљаду и једне ноћи, поједине ствари од Христофа Шмида, Чокеа, Шатобријана, Фенелоновог Телемака, Павла и Вирџинију, „Чича Томину колебу“ и т. д. Осим тога често је прештампаван популарни источни роман о Александру великом.

Поједини Бугари, који су у иностранству учили, преводили су дела, која нису више за омладину, него за ширу публику, тако Бајронову „Невесту од Абидоса“, Лесингову „Емилију Галоти“, Шилерове

„Разбојнике“, Волтеров „Мероп“ и многе новије романе а нарочито из француске књижевности (н. пр. од В. Ига, Евжена Сија, Жила Верна).

Обично такви су преводи учињени из личнога патриотизма, а не из какве праве потребе и мало који превод вреди (н. пр. Шилерови „Разбојници“ нису лоше преведени), а већина од свега онога, што је у четвртој и петој десетини преведено, данас се држи да не вреди ништа. Као најбољи преводиоци цене се у најновије доба Никола Михаиловски и у Москви преминули Жинзифов.

На послетку у најновијој књижевности бугарској има и покушаја оригиналне продукције на пољу белетристике и драматике. Најбољи бугарски приповедач биће преминули Љубен Каравелов, који је као већина књижевника и на публицистици радио.[1] Осим једног етнографског дела о Бугарима на руском језику (1861), написао је и неколико етнографских, политичко-тенденциозних новела од којих ја само неке познајем; по њима судећи имао је талента да изнесе у оштрим цртама карактеристичне стране народног живота, али његов и сувише голи реализам био је често суров и досадан. Рад других новелиста, Блскова, Друмјева, садашњег министра председника Климента и др., са свим ми је непознат, те с тога не могу ни да дам суд о њима.

На пољу драме припада, бар историјска, заслуга једном бугарском књижевнику, који је некада много у прози и поезији писао, по имену Војников, у колико је он још пре две деценије, кад су бугарске представе — а играли су их дилетанти — биле јако на цени, писао оригиналне комаде из историје свога народа („Кнегиња Рајна,“ Крштење Преславова двора,“ „Бугарска кнегиња Велислава“). На жалост, осим добре воље пишчеве, нема ничега више у тим његовим делима; ма да је добро проучио теорију драме (судећи по његовој „науци о стилистици, реторици и поетици“, што је 1874 издао), то му није могло да замени прави поетски дар. Такав исти суд мора да се изрекне и о вредноме Шишкову („Белизар,“ „Глезен Мирчен“) и Станчов. поред многих других. Они пишу драме из бугарске историје, којима нису могли да пробуде ни историјски, ни песнички интерес.

И на другим пољима песништва немају Бугари још никаква одлична рада. „Нашој музи“, рече пре пет година један бугарски критичар, „још никако да испадне за руком, да погоди прави тон; нити има мисли, ни осећаја, нити удесне идеје, ни звучног гласа“. По највише вредило би поменути талентираног аутодидакта Славеј-

[1] И у нас познат делима: «Је ли крвва судбина?», «Бугари старога кова» и др. *Прев.*

кова, који има за собом велики књижевни и публистички рад. Својим патриотским песмама и сатиричким стварима, што их је он у календарима и сатиричким листовима штампао, он се веома популарисао, и он је без сумње најпознатији у Бугарској.

Много оргиналнији је год. 1868 у Београду преминули Раковски, врло енергичан, али и претерано фантастичан човек: песник, испитивач старина, публициста и усташки војвода у исти мах. Његов политичко-публицистички рад свакојако је велики, али га превазилази чудноватим схватањем бугарско-славенске старине. Он тврди, да стара Грчка има да захвали старим Трацима за своје културно, развиће, а Траци нису ништа друго до Словени, преци данашњих Бугара. Он је чуо, да је Индија управо колевка индо-европском човечанству, па се старао, да у народним предањима данашњих Бугара докаже управо староиндијске реминисценције. Лако је увидети, у једној књижевности, у којој никаквог научног рада нема, ни контроле и критике научне вредности појединога рада, да су таква фантастичка и смешна доказивања, али која су годила локалном патриотизму, налазила довољко лаковерних читалаца; понеки Бугарин, који је из дела Раковскога хтео да позна бугарску старину, могао се лако понети великим заслугама, што су их његови преци за индо-европску културу стекли.

Некритично и мање фантастички писао је о старој Бугарској у трећој и четвртој десетини руски књижевник Венелин;[1] њега Бугари држе за творца бугарске историје и још је данас веома на цени у њих.

Услед таквог више песничког него истинитог описивања сјајне старине бугарске, није се могло изнети право стање ствари, озбиљски проучено, па је тако чак год. 1871 штампана у Цариграду једна бугарска историја од Крстовића, у којој се у првој свесци (више није ни изашло), од прилике на 600 страна, говори само о најдавнијем добу Бугара, о Хунима, прецима њиховим. Тек у најновије време појавио се историк Дринов, који познаје захтеве модерне науке, па је и обрадио неколико партија бугарске историје с успехом; обично пише руски, а он је универзитетски професор у Русији. За време руске окупације поверена му је била управа бугарског школовања, али после тога опет оде на своју универзитетску катедру, не хотећи да остане у Бугарској, где би без сумње дошао до положаја од уплива.

До сада Бугари нису научно проучили свој језик; они имају неколико граматичара, али по њиховим делима судећи, немају дубљег

[1] И у нас у неколико познат по преводу *Димитрија П. Тирола*: Одривак из Венелинове Историје о Словенима. У Београду 1841. *Прев.*

погледа у њихов иначе тако занимљив језик. Најбоља граматика бугарског језика биће она, што је Цанков немачки с латинском транскрипцијом у Бечу 1862 издао. Цанков је припадао оној бугарској омладини, која је у црквеној унији с Римом тражила заштите од притиска грчких фанариота; ма да су тај покрет неке велесиле помагале, ти покушаји за унију пропадоше, а с њима и латинска азбука.

Од почетка народнога покрета, најживљи рад показали су Бугари на пољу журналистике; потреба за читањем новина у њих је постала у брзо општа. Кад се узме у рачун, да је већина читалаца без икаква образовања, па и све своје знање из новина црпела, онда се и такав начин умнога развића не може назвати здравим. Свакад су се радије читали листови, што су излазили у Србији, Аустрији и Румунији, јер су они са свим друкче писали против турске владе, него они што су у Цариграду излазили. Већина листова није дуго излазила. У разно доба чињени су покушаји и с часописима белетристично-научне и књижевне садржине, али ни један није могао напредовати, и то не с тога, што није било довољно читалаца, него што нису имали за тај посао дораслих снага. Осим тога, приметио сам један лош обичај у Бугара, да и оно мало књижевних снага једно другоме конкурише, сваки о свему пише, сигурно (тако бар изгледа) сваки хоће најбоље да зна; удружење снага ја не видим, али непрестану борбу између њих. То ће од прилике бити тема оних десетину политичких листова, што сада у Бугарској излазе.

Међу свима досадашњим појавама бугарске књижевности, највећу вредност или бар највећи научни значај имале су публикације народних песама, приповедака и пословица. Овде нам ваља похвалити поједине Бугаре, који су по примеру у српској и другим словенским литературама брижљиво скупљали те народне умотворине. Кад се у разним часописима растурени материјал дода штампаним збиркама, држим, да би било од прилике на 4—5000 бугарских народних песама наштампаних. То показује, да су Бугари још и сада песмом богати, а да су то и у пређашњим вековима били, знамо поред осталога и из путописа Герлахова, који је у 16 веку неколико интересантних потица оставио. Данас изгледа, да се народно песништво особито у Балкану, Родопи и Маћедонији негује и по ономе што је Верковић скупио, као што он бар тврди, пола милијуна Помака, који бугарски говоре, биће најзанимљињи народ на Балкану; по њиховим поетским предањима, сачували су спомене из претхришћанског доба, из доба сеобе Бугара с оне стране Дунава на садашњи југ. Међу тим држим да имамо право, да томе дотле *не* верујемо,

док нам то други посматрач с много више обазривости и критике не докаже.

У овоме што сам до сада казао, слика није са свим сјајна: у западноевропском средњем веку изговарало се име Бугара с гнушањем; лепша је њихова улога на Истоку, где су они Србима и Русима на пољу црквенословенске књижевности прокрчили пут. Капитал, што су га стари бугарски Словени код старих руских позајмицом писменог и црквеног језика основале били, потомци су за наших дана вратили с највећим интересом. Сад зависи од Бугара да докажу, како су они кадри да с враћеним добром самостално и наметно управљају. Оно кратко време, што њихову новију књижевност обухвата, није било довољно, да учини што више него што је одиста учинила. Они су показали мало зрелине пресуђивања, а још мање оригиналности; али много марљивости, а још више хитње и пренагљености. Бугарима сад је од потребе снажна влада, да их из неправилних стаза њихових досадањих напрезања изведе на прави пут уређеног стања.

Ђ. Мильковић
(из «Deutsche Rundschau»,
свеска за јули о. г.)

ТОПОВИ ГИГАНТИ

(СВРШЕТАК)

У најновијој периоди, коју рачунамо од француско-немачког рата, учињен је велики напредак у топовима гигантима. Потребу ојачања калибара изазвало је усавршење и ојачање панцера, како на морским лађама тако и на обалским батеријама. Оклопи морских лађа достигли су огромне димензије тако, да се са дотадашњим топовима нису могли пробити. Ово је довело у незгодан положај не само остале слабије оклопнице старије конструкције, него и све приступне а важне морске обале и пристаништа, трговина разних држава била је у опасности од других. Морало се и са артиљеријске стране постарати, да се овакви непријатељи у пристојном одстојању одрже од важнијих пристаништа и да се мора осигурају. Следствено је, да се јаком оклопљеном непријатељу може противстати само јаким калибрима т. ј. са топовима, који имају јаку пробојну снагу. Државе,

које леже на мору, почеше да ојачавају топовске калибре и сместише их на оклопљене лађе и обалске батерије. Прве европске фабрике напрегоше сву своју умну и материјалну снагу да конструишу монструме, који ће прибавити лађама и обалама нужно поштовање и да обезбеде своју трговину.

На сваки начин за конструкцију огромних калибара потребна су и огромна средства како материјална тако и умна, само највеће фабрике и могу да производе огромне топове; јер имају на расположењу сем грдних машина још, што је најглавније, ваљаних конструктера и вештих ливаца и монтера. Од великих фабрика, које сваковрсним средствима располажу, за сада су Армстронгове у Елсвику у Енглеској и Крупова у Есену у Немачкој. Обе фабрике израђују топове од ливеног челика ојачане вештачком металном конструкцијом, међу тим разликују се у конструкцији ојачавајућих прстенова а нарочито у систему топова; јер док Армстронг ради већином спредње топове, дотле се Круп занима само са израдом позадних топова, са његовом системом затварања.

Овде се има приметити, да истина, и ако је Армстронг израдио веће калибре него Круп, опет Крупови имају много веће дејство од Армстронгових, при много мањој тежини, што је доказ да Круп бар за сада јако надмашује Армстронга, као што ће се даље из описа видити.

Сем ове две фабрике радиле су монструме у последње време још и енглеска војна фабрика у Вуличу (Woolwich) и талијанска у Турину (Torino). Међу тим израда ових двеју фабрика може се рачунати само у пробе, а да ли ће се развити и даље, видиће се тек доцније.

Топови вуличке фабрике.

Ова је фабрика израдила више комада разних калибара за енглеску марину и разне утврђене обале, али овде ћемо само два од најважнијих напоменути, који јако остале превазилазе. Сви енглески садашњи топови пуне се с' преда па тако и следећи

38 тонови топ.

Служи као главно наоружање јачих и новијих енглеских оклопница. Размере су му следеће:

Калибар	31·75 см.
Тежина цеви	38·600 кг.
Дужина душе изражена у калибрима . . .	15 85
Тежина зрна	363 кг

Тежина фишека	59 кг.
Почетна брзина	432 м.
Жива сила[1]	3469 метар-тона
Тежина зрна на квадратни сантиметар попречног пресека (попречно оптерећење[2])	0·445 кг.

Овај топ има већ толико дејство, да му средње оклопнице не могу да противстану.

80 тонови топ.

Четири комада од ових топова опредељени су за наоружање најјаче енглеске оклопнице Inflexible, прошле године свршене су у вуличкој државној фабрици и опробани. Резултати у опште били су сасвим задовољавајући; јер може њима да се пробије оклоп гвоздени од 50 см. дебљине, а то је најјачи оклоп на лађама, који до данас постоји. Размере су следеће:

Калибар	40 6 см.
Тежина цеви	81.200 кг.
Тежина зрна	798 кг.
„ фишека	202 кг.
Почетна брзина	505 м.
Жива сила	9900 мт.

Лађа, за коју су ови топови одређени, већ је њима наоружана, па и ако је и сама сувише тешка и носи још четири овака чудовишта, опет спада у лађе, које се брзо крећу.

Топови туринске фабрике.

Талијанска државна фабрика топова у Турину не занима се са израдом челичних топова, али у последње време пре 4 месеца и сама

[1] Под живом силом разуме се снага, са којом зрно удари у предмет, који се гађа. Ова је зависна од масе зрна и брзине зрна и изражава се формулом $\frac{P\ v^2}{2\ g}$ при чему је: $\frac{P}{2g}$ маса зрна (P тежина, а g земаљска акцелерација, која за Београд нпр. износи 9·8055), а v брзина, коју зрно има у оном моменту, кад мету погоди. Из овога се види, да ударна снага расте у квадрату брзине, што ће рећи, да је главно за конструкцију топа, који има нарочито јаке предмете да пробија, да му се што већа брзина зрну да.

[2] Што је попречно оптерећење зрна веће, т. ј. што је маса зрна више по дужини распоређена, или друкчије, што је зрно дуже, то је лакше продирање кроз ваздух, дакле зрно губи мање од своје брзине при кретању, а то ће рећи, да му је брзина, којом к' мети долази већа, услед тога и ударна снага већа. Разуме се по себи, да би зрно најбоље продирало кроз ваздух кад би било бескрајно дугачко, али други узроци балистичке и практичке природе ово не дозвољавају и практика је показала, да зрна преко 4 калибра дужине нису за употребу.

је израдила један монструм, који је још у толико куриознији, што је од ливеног гвожђа. Топ толиких размера, са довољном ударном снагом а од ливеног гвожђа, није израдила још ни једна фабрика.

Опредељење је овоме топу за приморску артиљерију и то, да чува приступ ратном пристаништу талијанском у Специји.

Сем самог топа врло су знаменита и кола, на којима је пренесен из туринске фабрике на место опредељења.

Размере су следеће:

Калибар	45 см.
Тежина цеви	101.000 кг.
Дужина „	10 м
Дужина коморе за барут	3·5 м.
„ олучног дела	6·5 м.
Пречник барутне коморе	0.55 м.
„ с' поља на устима	0·69 м.
„ „ при дну	1·90 м. [1]
Тежина зрна	1000 кг.
„ фишека	260 кг.
Дужина зрна	1·2 м.
Цена зрна преко	3000 динара
Дужина лафета	6·7 м.
Ширина „	2·43 м.

Кола за пренос.

Цела дужина	24 м.
Ширина	3 м.
Пречник точкова	2·2 м.
Највећа тежина, коју кола могу да понесу	120.000 кг
Тежина самих кола	49.000 кг.

Топ овај израђен је помоћу вештачке металне конструкције т. ј. задњи део, који највише трпи од напона барутних гасова, ојачан је челичним обручима.

Туринска фабрика израдила је само један овакав топ и однесен је на пробу у Специју. Како су пробе испале, још није познато.

Топови Армстронгове фабрике.

Армстронгова фабрика топова по одавно одликује се израдом монструма и многе државе имају своје топове за наоружање лађа

[1] Дакле више него висина средњег човека, која се рачуна 1·80 м. према томе и велики човек био би задњим делом топа потпуно заклоњен.

и приморја из ове фабрике. Калибри ових топова иду до 45 см. Већином се спред пуне, но има их и позадних. Најзнатнији су следећи:

100 тонови топ.

Од ових израдио је Армстронг 8 комада спред пунећих за Италију и то за наоружање две грдне оклопнице „Дујилио“ и „Дандоло“. Како лађе тако и топови доиста су монструми. Опредељење је ових лађа као главно за ојачање одбране водног пристаништа Специје, које је тако положено, да га је врло тешко бранити са сува.

Размере топа следеће су:

Калибар	45·08	см.
Тежина цеви	101.050	кг.
„ зрна	930	кг.
„ фишека	260	кг.
Почетна брзина	520	м.
Жива сила	12.630	мм.

Зрно топовско дугачко је 1·2 м. Жљебови у цеви спадају у тако зване тестерасте, јер савршено личе на зубе тестере.

Зрно води се у жљебове помоћу бакарног обруча, који је при дну зрна прикован и надмашује дно за неколико сантиметара. На сваки начин, да би се цев могла с преда напунити, обруч овај неуме надвишавати гранатни цилиндрични део. Кад се фишек запали, напон барутних гасова толико је велики, да бакрени обруч рашири, принуди га да уђе у жљебове и да ротира према овима, те тим добије нужну стабилност на својој путањи.

Сва 4 топа намештена су на лафетима у једној оклопљеној кули, која се налази на средини лађе.

Почем је пуњење и руковање при гађању са овим топовима људском снагом немогуће, то су употребљене нарочите парне машине и водене пресе, које рад извршују. Тако да се даде топу нужна елевација, ради на задњику топовском једна водена преса. Да се топ после сваког метка доведе у свој првобитни положај (јер се топ при свакомизбацају метка назад тргне), постављене су две водене пресе, које раде на топовским раменима и гурају топ напред док не дође на своје место. Из овога види се, да рамена нису с лафетом везана и доиста она се крећу на нарочитим санкама, које на лафету у нарочитом лежишту клизе. За пуњење топа направљен је нарочити збијач, који такође помоћу водене пресе дотерује зрно с' уста до његовога лежишта. Збијач састоји се из четири цеви увучене једна у другу. Кад је зрно помоћу нарочите макаре парном снагом подигнуто до испред уста цеви, пусти се водена преса да ради,

при овоме вода уђе у унутрашњу цев и притискују на ову напред дотле, док и она из осталих не извуче и зрно за целу своју дужину не увуче у топ, за овим се извлачи друга цев из треће, после трећа из четврте и тако постепено дотерају зрно до фишека, који је пре тога на исти начин у цев увучен.

Какве су огромне ове справе види се отуда, што је потребна за рад њихов парна машина од 60 коња снаге Колика је ова пак машина разумеће се ако напоменемо, да највећа парна машина коју ми у нашој фабрици имамо не прелази 13 коња снаге, а све машине скупа у целој нашој фабрици тек имају снагу од 56 коња.[1]

Осим поменутих 8 комада 100 тонових топова израдио је Армстронг последње две године још 8 комада за Италију и то за наоружање друге две лађе Италије и Леванте. Ови се од првих разликују тиме, што се по зади пуне. Пуњење врши се такође помоћу водених преса, а затварач је као код француских топова т. ј. завојни који иде право дужини топа.

На крају прошле године израдио је Армстронг још 4 комада 100 тоновиx топова за енглеску владу, који се мало разликују од описаних.

Осим ових топова и других такође огромних димензија, које је Армстронг досада израдио, нужно је да се спомене још

40 тонови топ.

Овај је прошле године био у проби и одликује се својом великом пробојном снагом.

Калибра је	30·5	см.
Тежина цеви	39600	кг.
Дужина душе у калибрима	22	м.
Тежина зрна	317	кг.
„ фишека	81·5	кг.
Почетна брзина	492	м.
Жива сила	3911	мт.
Попречно оптерећење на квадр. сантимет.	0·435	

Чију ли ће лађу овај топ наоружати, још се не зна, јер није нарочито наручен, него га је Армстронг правио из сопствене побуде.

Сад имамо да наведемо неколико топова још једне контиНталне фабрике, која нам је свима добро позната, како што се тиче солидности израде тако, и што се тиче самог система и дејства њених топова, а то је Крупова фабрика.

[1] Једна коњска снага рачуна се у 72 кг.

Топови Крупове фабрике.

Крупова фабрика, која је сада снабдела пољским топовима Русију, Немачку, Италију, Турску, Холандију, Шпанију, Швацарску и још неколико азијатских држава, бави се такође и са израдом монструма за морску и приморску артиљерију и дотерала је до калибра од 40 см. који је прошле године у августу опробан и показао своје велико дејство у присуству великог броја официра из разних европских и азијских држава.[1] Од свију монструма, које је Круп до сада произвео, као најзнатније навешћемо само три, који су особиту пажњу европских официра на се привукли. Сви ови топови пуне се са зади и снабдевени су са Круповим обло-клинастим затварачем са Бродвеловим прстенастим спојем. Материјал је топова челик.

Ево тих топова:

24 см. морски и приморски топ.

Овај топ по своме калибру истина не спада у монструме првог реда, јер смо већину топова и преко овог калибра изоставили из нашег посматрања, али заслужује особиту пажњу због свог огромног дејства, које надмашује дејство много већих калибара, као што ће се даље видети.

Размере су топова следеће:

Калибар	24 см.
Дужина цеви	6·12 м.
Дужина душе	5·41 м.
Тежина цеви са затварачем	18000 кг.
Број жљебова	54
Дужина увијутка жљебова	10·8 м.
Тежина зрна	160 кг.
„ фишека[2]	75 кг.
Дужина зрна	2·8 калибра

Топ је постављен на морски лафет, који дозвољавају елевацију топа до 27°, а инклинацију до 6°.

Тежина је лафета	12·300 кг.
Висина ватрене линије	2·41 м.
Највеће трзање топа	1·7 м.

Да би се опробало дејство овог топа, то је на 150 м. пред топом постављен један нишан, који се састоји из гвоздене плоче од

[1] Од стране Србије присуствовали су: мајор П. Шафарик и писац овог чланка.

[2] Барут је у фишеку призматичан са једним каналом густине 1·75, дужина призме 50 м.

којих је била 30·5 см. а друга 20·5 см. дебела. Обе плоче стојале су једна за другом на одстојању од 5 см., које је било дрветом попуњено.

Први метак пробио је обе плоче и одлетио даље још 2200 м. Други метак такође пробио је обе плоче и пао је даље 1200 м. Кад су оба метка избачена, плоче су већ биле испрскале у свима правцима тако, да би избацај још једног метка био сувишан.

Зрна, која су овај нишан пробила, нађена су после и видело се, да се прво скратило у дужини за 21 мм. а раширило за 7·3 мм., а друго скратило се за 16 мм. и раширило за 4·3. У осталом зрна су остала здрава и недирнута, што показује, да су од врло доброг челика и са особитом пажњом израђена.

Резултат постигнут овом пробом доиста је огроман и показао је надмоћност Круповог 24 см. топа над многим топовима већега калибра; јер пробио би највећи оклоп, који до данас постоји са великим сувишком ударне снаге.

Почетна брзина зрна била је	476·6 м.
Жива сила	2711 мт.
Попречно оптерећење	0·354 кг.

Лафет овог топа био је челичне конструкције снабдевен с нарочитим макаром за подизање зрна до топовског задњика при пуњењу. Осим тога имао је нарочиту кочницу при трзању као што то имају сви већи топови, који с' великим фишеком пуцају.

Сви делови, како на топу тако и на лафету, добро су функционирали и није било никаквог квара за време пуцања.

Даљина терања овог топа изнила би по рачуну 22 километра т. ј. $5^1/_2$ сах. пешачких.

35·5 см. приморски топ.

Овај топ определен је за наоружање приморја и већ неколико држава набавиле су неколико комада овог калибра. Међу свима државама одликовала се Русија са бројем набављених топова, нарочито за ојачање Кронштата.

Пошто је овај топ удешен за пуцање преко заклона, он има и врло висок положај на лафету.

Размере топа следеће су:

Калибар	35·5 см.
Цела дужина цеви	8·8 м.
Дужина душе	7·44 м.
Тежина цеви са затварачем	52000 кг.

Број жљебова	80
Дужина увијутка жљебова	16 м.

Лафет израђен са свим од челичног плеха и спада у класу лафета са рамом[1]. Елевација даје се топу помоћу лучног зупчатог управника нарочитим апаратом, правац пак помоћу нарочитог ланца и апарата, који се налази на задњем делу лафета. Ево неких дата о лафету:

Висина ватрене линије	2·97 м.
Елевација највећа	18°
Инклинација	6°
Тежина лафета[1].	32750 кг.
Највеће трзање лафета . , ...	2·1 м.

Топ овај пуца са три рода гранате и то: са челичним, гвозденим ојачаним и обичним. За све је употребљен један фишек од 115 кг. призматичког барута. Фишек се састоји из два џака сваки је 5·75 кг.

Дужина сваке гранате је	1·0 м.
Челична граната тежи	525 кг.
Отврднута „ „	525 „
Обична „ „	444 „

Сваки од њих садржи извесну количину барута за распрскање и то:

Челична	12.6 кг.
Отврднута	7 „
Обична	23·4 „

При пуцању са овим топом у 1878 години нађена је почетна брзина зрна 496 м. Према томе види се, да он може да пробије на даљини од 95 м. оклоп од 60 до 67 см, а на даљини од 2000 м. од 45 до 50 см. Дакле има довољно снаге и на великој даљини да пробије најјачу оклопницу.

40 см. приморски топ.

Ово је највећи топ, који је до сада Крупова фабрика израдила и постоји за сада само у једном екземплару. Он је опробан прошле године у Мепену на Круповом стрелишту и показао је ванредне резултате, тако да се може потпуно мерити са 100 тоновим Армстронговим топовима, који су и много тежи и већег калибра од овога. Која ће држава своју обалу са овим топом ојачати за сада није познато, али су изгледи, да ће ово пасти у део Русији, која и иначе има великих топова више од осталих држава.

[1] Савршено подобан лафету оних три 24 фун. (15 см) топова, који су у Нишу од Турака освојени.

Како сви Круповн топови, тако је и овај монструм израђен од ливеног челика помоћу вештачке металне конструкције. Размерâ има ових:

Калибар	40 м.
Цела дужина цеви	11 м.
Дужина душе	8·71 кг.
Тежина цеви са затварачем	72000 кг.
Број жљебова	90
Дужина увијутка жљебова	18 м.

Лафет је за овај топ с рамом и за умањење трзања снабдевен је једном хидрауличком пресом. Да се зрно подигне до задњег отвора цеви, служи нарочита макара на лафету, која је тако удешена, да може да се спусти хоризонтално где закачи кола на којима се зрно находи и помоћу нарочитих федера и зупчастих точкова на којима раде 2 човека, подиже на више кола са зрном заједно. До макаре довози се свако зрно из магацина на својим колицима, која се крећу на гвозденим шинама са уским колозом.

За давање правца топу служи нарочити ланац, који је тако удешен, да 10 људи радећи на ручицама и зупчастим точковима могу топ у повољан положај да доведу.

Размере су лафета следеће:

Висина ватрене пруге	2·96 м.
Највећа елевација	16⁶
Најмања „	6⁶
Цела тежина лафета	45000 кг.
Од овога спада на сам лафет	12400 кг.
Највеће трзање топа	2·57 м.

За пуњење топа находе се на његовој задњој површини две куке, на којима виси по један колут. Преко колута прелази по један конопац, једним крајем везан за задњи део збијача, а други крај силази к земљи и на њему се поређају по 5 послужитеља један за другим, лицем од топа окренута. На команду, да се пуни, сви 10 послужитеља који се на оба конопца находе потрче назад, а овим изврше притисак на задњи део збијача, који се пренесе напред на зрно и ово са доста великом снагом улети у своје лежиште. И ако овај маневар изгледа компликован то опет за пуњење, давање правца и елевације топу, не потребује више од 8 минута, тако дакле да је могуће за сахат избацити 8 метака.

Фишек састоји се из 4 џака барута, сваки по 50 кг. тако да тежина фишека целог износи 202 кг.

Топ оваj има два рода зрна и то челична за пробиjање оклопа и гвоздене обичне гранате.

Челична граната тежи	775	кг.
Обична „ „	640	„
Дужина обе гранате jе	2·8	калибра
или	1.12	м.
Барутно пуњење jе у челич. гранате	10	кг.
„ „ „ „ обичне „	33·3	кг.

Пуцањ jе овог топа доиста подобан грмљавини и коjи има слабиjе уши, добро jе, да их затвори, да му не би крв ударила.

За пренос овог топа из фабрике до стрелишта направљена су два нарочита вагона и по jедан од 12 а други од 8 точкова. Први jе много jачи, jер на њему лежи задњи краj топа коjи jе и много тежи од предњега. Железница долази до на саму платформу са коjе се пуца.

За намештање како овог топа тако и осталих на стрелишту над платформом, направљена jе макара за терете до 75000 кг. и снабдевена са мачком за попречни покрет.

За послуживање топа потребно jе 15 људи.

Тачност гађања и ударна снага зрна врло jе велика, jер jе почетна брзина зрна 505 м. По рачуну даљина терања овога топа износи 20 километара или 5 сах. пешачких.

Пошто jе Крупу испала за руком ова конструкциjа, то се решио на израду jедног већег монструма и то jедног приморског 46 см. топа, према томе наjвећег не само позадног, него и већег од свиjу савремених гиганата.

46 см. приморски топ.

Модел за оваj топ од дрвета израђен jе jош прошле године, као и сви конструктивни рачуни што су готови, и Крупова фабрика намерна jе да га сврши следеће 1881 год. Ево неколико дата о томе

Калибар.	46	см.
Тежина цеви	120000	кг.
Дужина „	11	м.
Тежина обичне гранате	970	кг.
„ челичне гранате	1130	„
Пуњење барутно у обичноj гранати	53	„
„ „ „ челичноj „	15	„
Фишека тежина	250	„

Како ли ће се оваj топ у свом деjству показати видићемо тек доцниjе, али познаваjући снагу с коjом Круп располаже, нема сумње

да ће и овај монструм поред осталих фунгирати као крепки бранилац каквог важног европског пристаништа.

Када се зна, да дебљина склопа на лађама не прелази до сада нигде 50 см., још и то, да Крупов 24 см. приморски и морски топ овај оклоп на 150 м. даљине са свим лако пробија, тако да му остаје још живе силе у сувишку, онда се порађа питање, да ли је нужно да се праве топови већих калибара? На ово питање може се одговорити тиме, што је позната тежња што веће безбедности трговине и пристаништа. Док се с једне стране оклопи ојачавају, дотле с друге стране и артиљерија мора имати сасвим *сигурно* средство противу таког непријатеља. Највећа би сигурност била, непријатељу никако не дати приступ на неколико миља, а кад ово није могуће, онда га бар толико далеко задржати од обале, колико силе дозвољавају, те да што мању штету нанесе. Поред тежње за сигурношћу чини нам се, да је овде у игри још и индустријска надмоћност држава. За ово нам даје повода да мислимо та околност, што чим једна фабрика изради какав монструм, одмах се друга стара да ово престигне и обратно, и ово ће се све даље и даље продужавати. Докле??..... По свој прилици донде, докле и свет напредовао буде, или кад се људске тежње и интереси доведу у ђунију, те рата нестане.

К. Р. Костић

АРТ. КАПЕТАН.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

НЕКОЛИКО ПРИМЕДАБА

на књигу Д. Ђурића „Основна тактика“

(Министарство војно — *Основна тактика три рода војске.* За питомце војне академије и слушаоце других војних школа, за спрему подофицира и официра за полагање испита, а и за старешине народне војске, написао *Д. Ђурић*, ђенералштабни потпуковник, професор тактике у војној академији, начелник штаба шумадијског корпуса)

VI Део. Начела борбе (страна 138).

„Борба је, вели књига, „судар две наоружане војске у цељи, „да једна другу савлада, и то или уништи, или да је ослаби, растроји „и за отпор онеспособи.“

Књига не зове распоред војске за бој „бојним стројем“, већ „бојним редом“; дели даље војску по ограшју на две половине: предња,

која бој започиње, то је „бојница“; стражња, која служи овој као потпора, то је „резерва.“

Ја би у чистом народном српском духу ово предложио: у Вуковом речнику на једном месту стоји:

„Кад чета хоће у Црној Гори да удари на Турке и да им отме „или преотме стоку, она се раздијели на двоје, па један дијел, који „се зове „ударције“, иде на ударац, т. ј. управо да ударе на Турке, „а други дијел остане у „застави.“ Ударице или ударције наведу сад „Турке бијући се једнако с њима на заставу, и докле ова прима бој „они прогоне стоку назад и сахране је, или један дијел опет стане „у заседу, и чини првој борећој се дружини заставу.“ и т. д.

У ово неколико речи видимо начин вojевања и природну тактику народа српског од прастарих времена па до данас. Признати морамо, да је овај строј основ свакомe сукобу од најмањег дела војске од чете једне па до армија од 100 000 људи; било то на ограшију од најмањег до најпространијег обима или стратешки на читавом војишту. Ми би овај строј могли пуним правом назвати један пут за свагда „*црногорски строј.*“ Карађорђе је тако исто ратовао. Он стајаше у долини Мораве око Карановца са 7—8000 људи у застави (резерви) те ће похитати час Делиграду, час на Дрину српским утврђеним становима у помоћ, и свагда редовно Турке разбити, ма 60.000 људи они имали, а то за то, што ови беху у дво-или тродневном боју и нападу сустали, а Карађорђе уводи у ватру свежу војску. Добрњац са својом војском био је у Делиграду и по народном распореду „ударција“, а Карађорђева војска код Карановца беше му војска. Па за то називљем ја то дељење војске тактично или стратешки на две поле од које предњи бој удара, а стражњи јој као подпора запета стоји: *српским народним стројем.* И велим, да је боље рећи: предња линија су ударције, а друга застава. Овај ће строј и ова ће имена сваки војник у српској војсци лакше утубити но сваки други. Хоћу сад да наведем један пример из године 1813 у битци код Лајпцига, где је опет тај српски бојни строј употребљен: руски пук добије налог да јуриша и да отме пошто по то редут француски. Два пут јуришаху без успеха, на то приспе цар Александар лично, и нареди: пола пука нека остане у заседи, а друга нека јуриша, и нека „као у нереду“ назад бежи. Ватрени Французи излетиће, и гониће их. Тако и би. Французи полете за ударцијама и падну застави у клопку. Редут падне Русима у руке. Хоћу сад да наведем из свог живота један пример, где је опет српски бојни строј био основ тактични. Беше то у мају 1863 године. Мени буде задано, да велико четвороугaлно здање, касарну пра-

вилно опсадим и отмем. У правилима о брањењу утврђеног места има и то, да стоји у авлији запета застава или резерва, која ће ако је згодна прилика кроз капију да излети и да гони одбијеног нападача. На то зидах ја свој план. Сва ми војска ван пушкомета у јуришном строју стајаше готова — и ја наредим само једну чету, да отпочне бој овим начином: Србин, Ђока Новаков, побратим ми добије налог, да се што ближе заклоњено приближи касарни у стрељачком низу, и да пуца на оне, који би се на прозорима указали и то траје донде, док се застави у авлији не досади и не излети да га одбије. У први мах само ће један део заставе (резерве) противникове по свој прилици излетити и нека се на то повуче Ђока Новаков назад. Кад се врати застава у касарну опет поновити пуцање из близа, док не излети сва застава из опсађене касарне. Тако и би. Њен заповедник наљути се и пусти сву своју резерву да излети на капију и да зароби Ђоку Новакова, у тај мах на мој знак искочи моја заседа и улети кроз отворену капију у касарну. Ђока Новаков беше по овоме мој ударџија, она заседа застава. Па и тактика првог Наполеона беше чисто ударачки или српски строј. Он ће свагда послати полутину од своје војске у ударџије, а друга ће остати у застави. Ударица ће дуже времена, по по дана жестоко се борити тако да је цељ била, да принуди противника, да сву своју силу у ватру пошље. Кад је то учињено, и кад је противник тиме своју снагу у неколико уморио, онда ће рупити Наполеон са одморном, свежом половином и његова је победа сигурна.

Кад су Турци ударали на Алексинац, искрсне Ђуро Хрватовић путујући од Књажевца преко кршних планина противнику иза леђа, и Ејуб паша на врат на нос остави Алексинац и оде у недоглед. Ђуро беше српској војсци тада застава, војници у Алексинцу беху ударџије.

Нема бољег и успешнијег начина отступања војске, но кад јој заштитница тај српски ударачки строј усвоји, и од степена до степена, од једне позиције до друге све одморну и сређену полу противнику на супрот стави. Ударџије борећи се повлаче се и прођу кроз линију заставину, која је међу тим добру позицију заузела. Сад она постаје ударица а дојакошње ударџије купе се у згодну позицију као застава и дочекују исто тако непријатеља. Том приликом ако земљиште допушта треба да се смести застава у заседу, те да јој противник падне изненадно у клопку,

Усвојимо дакле са поносом тај ударачни строј као имовину народну и назовимо га „*српским бојним стројем*,“ и њега се држимо при свакој прилици, при нападу, при одступу, при одбрани,

при ограшју тактично, или стратешки на пространом бојишту целе земље. Без заставе (резерве) нека никад не иде одељење једно или велика војска у бој. Кад оно паде 1876 Зајечар у Осман-пашине руке, да је он мало одважнији био, могао је трећи дан у ноћи поред Дунава војском у Београд — јер не беше стратешке заставе да му то брани.

„Шта је то напад и како се врши?" (страна 150). — „Никад се", вели књига, „победа не може добити из далека с места, па ма ка„кво усавршено ватрено оружје било. Противник лако не отступа „и не оставља свој положај, па баш и да остави, заузеће самог зе„мљишта није права победа, но је само премештај борбе на друго „земљиште. Главно је у победи, да се *војска* противникова сатре, па „ће земљиште само по себи пасти."

Ја велим, ту сатирање, уништење противникове војске није неопходно нужно, да мету постигнемо. Благо оном војводи, оној војсци и оном народу, ком је вођ тако вешт, да зна кретањем и маневрирањем тако да дотера свог противника у теснац, да овај не може ни куд ни камо! И у том случају ће овај вешт вођ диктирати мир, као и после најславније победе, у којој је пало половина силе са обе стране на бојишту.

Књига набраја добре стране и махне напада, и вели, да су добре стране више моралне природне, а махне или рђаве, материјалне (ја би рекао физичне), и да би се то изравнало, мора нападач два, три, и четири пута бројно јачи да је, но бранилац.

По овим начинима не би апсолутно могуће било, да бројно слабији удари на јачег.

То не стоји. Црна Гора је готово у свакој битци, у сваком рату, бројно слабије војске имала од Турске. Ова имађаше увек више војске на ограшју од Црногораца, па ипак је црногорска војска често ону нападала. Ако у ширем обиму узмемо, 1876 године имађаше Турска до 300.000 добро оружане војске спремне за бој — а Србија једва 80.000. Па ипак је Србија у свези са Црном Гором имала дрскости да објави рат Турској и да напада! У томе баш и лежи тајна војсководства, да бројно слабији уме тако удесити и расположити и тако водити своје ратне стубове, да на извесном месту где је наумио свагда бројно надмашује противника, и да га ту смлави, док су његове оближње поврзме могле у помоћ притећи. Нападач треба да се користи оном „добром страном", што зна шта ће и како ће и где ће и кад ће, а браниоцу је све то непознато. Има и још један начин, како ће бројно слабији тај недостатак изравнати: онај што га Црногорци од векова практикују и што га Инглези у Шпа-

нији против Наполеонове војске употребише: офанзива стратешка, и приспевши на домашај с непријатељем, избор добре позиције и тактична одбрана. Или други начин: бројно слабија војска стоји иза веће непрелазне реке и чува је. Кад много јачи противник ступа у напред — нека се бранилац повуче назад, на топомет од реке и више и нека чека, док један део, полутина, трећи или четврти део силе противникове пређе, и сад нека свом снагом рупи на њ. Тако је радио Блихер 1813 године на реци Кацбаху, сурвао све француске поврзме у силовиту реку, где се подавише.

Ја мислим, да је онај чисто црногорски начин најбољи, којим се они тактично служе: у својој утврђеној позицији нападнути одбију један, и други нападнути јуриш, и сад излете браниоци голим ножем у офанзиву — и победа је њихна! Ту се више не броји, ко је бројно јачи, већ ко је јуначнији. Међер јуначно срце и го бајонет или нож — не броје противника! „Шта је изненадни сукоб и како се ту поступа?" (страна 154). „Излишно је напомињати да ће „у случају изненадног сукоба изненађена страна бити савршеније по„тучена..." То не стоји. Прво, што никад не треба да је војска изненађена, да за што су при маршу предводнице, проматрајуће патроле, на што при становању предстраже? Присутност духа у вође изравнаће и отклониће поразу, која му прети погрешком изненађеног сукоба.

„Како се поступа при гоњењу? при одступању?" (страна 156 и 158). — Баш зато, што тек после извршеног напада и јуриша настаје прави рад, било то, да се противник гони, било да наша војска буде од даље поразе у след неуспешног напада сачувана, за то треба у миру у свако доба на вежбалишту да се бој и кретање после сваког јуриша без отезања, без сваког одмора настави, како би се војска навикла свежим духом свима случајима у очи да гледа и да бодро продужи рад свој и да га добро доврши, или да преобрати неуспех у успех. За то је при одступању ударачки или српски бојни строј најудеснија тактична слика. Као год што Бошејев начин обуке коња у томе се састоји, да му коњ никад на трашке не иде, ако га сапред по грудима прутом удариш, већ свагда напред, и као год што у добро обученог коња никад нећеш видети, да ће самовољно натрашке ићи, што је већ ћудљивост, тако не сме војска *без заповести* самовољно одступати. На страни 163 вели књига у алинеји 1 на једном месту: *ако је војска добра*... Са рђавом војском нека нико и не иде у рат.

„Како се врши напад здруженим редовима војске?" (стр. 205). — Спрема за напад мора систематично и добро проучено бити прет-

ходно, свака чињеница мора се у рачун узети, али кад се већ пође у бој, кад се крећу јуришне поврзме, онда не сме никаквих зачкољица бити, онда није више време за разговоре, упуства или многа критиковања, а још мање укора, већ онда се тиче тихо, крепко, сложно у јединству и тесној свези напред без оклевања без предика и поука, без застајања ступати и пушком на јуриш у непријатељску линију грунути.

На страни 208: „... излет (голим бајонетом или ножем) узимље „се онда, кад је противник ватром већ сломијен, растројен, сустао, „па и у моралу пао...“ То је онај начин, који сам мало пре назна„чио, да га се држе са успехом Црногорци и ја би га звао: „*црногорским залетом.*“

VII део. „Начела кретања“ (страна 210). — Ја сам назначио на другом месту, да држим да је упутније, за кретање само један строј и једно име: путни строј. Тај нека је и за веће и за краће одстојање од противника, а свако кретање у одстојању топомета већ не може друкчије него у бојном строју вршено бити. То стоји, да ће војска добро изучена у кретању надмашити противника, ако онај није њојзи раван у вештини кретања, обилазиће га, окружаваће га дотле, док га не види на оно место, где мора битку да прими, и где је мора изгубити, или ће га сатерати тако у теснац, да је пао као у квргу, што много пута више вреди од победе на ограшју.

Правила Наполеона I забрањују, да пешадија путује по стрњикама с јесени, јер мори људе јако. Оно јесте, да је путовање ноћу теже и спорије, али за то има доба у рату, где се само ноћу даје путовати, и при јакој припеци. У мирно доба ноћу путовање нека није никад без фењера. Има израђених фењера за то, који се натакну на пушку, у сваком воду по један фењер. И у ратно доба могу служити ти фењери, наравно подаље од непријатељског табора.

Ако је зими слаб лед, треба положити даске на њ, па ће моћи пешадија прећи. Никад не могу бити природни путеви бољи од искварених прављених путова. Ови имају тврду чврсту подлогу, ако су и неравни. Зар да је при киши пут између Београда и Обреновца поред Саве на оним подводним местима, или на Бјелосављу између Међулужја и Тополе бољи за војску од исквареног друма? Римске легије свагда сматраше ратно доба за олакшицу, тако су њихова вежбања била у миру.

„Које су границе брзине или времена за кретања?“ (страна 221) — Ја бих додао још један начин брзог кретања за мања одељења у

самој битци, или где се тиче на брзу руку послати коњице и пешадије иза леђа противнику, начин, који је Радецки често практиковао: сваки коњаник узме по једног стрелца преда се на коња и одјезди у касу на назначено место, где посилазе пешаци, и заседу заузму.

„Какав се пут бира за путовање?“ (страна 233) — Ја имам једнако народну српску војску у виду. Њени официри треба да знају све путове и путање и реке и потоке, и горе у накрст домовине своје, тако да су им слике земље излишне А да то дознаду, за то је мирно доба. Сваки официр нека се вежба у премеравању, снимању земљишта по војној цељи. Даље нека по наредби и ратним задатцима официри путују по Србији - једне године један део, друге други и тако док није сва Србија на хартији нацртана и ратно описана. Из тих ће цртежа вешта рука саставити слику земље, а официри ће је познавати упреко и уздуж из виђења, и по ратној значајности.

У речи о задатку *заштитнице* вели се на страни 230 између осталога: она купи сустале, болне, и изгубљене ствари, гони заостајуће напред. Ови заостали војници су јамачно ма чега ради закаснили се: жуљи их обућа, или су уморни, сустали, али нису болесни, грозно би било, да они буду гоњени, да при непрекидном ходу — још стигну своје чете. Њих треба просто задржати, док не дође дужи одмор, па онда упутити их даље. На страни 234 назива књига оне војнике „*бивачари*“ „који су изабрани из сваког бата-„љона, батерије, оскадрона и других засебних команада под ко-„мандом старешине и са нужним алатом за обележавање места за „логор у пољу“. То је чудновата реч. Не би ли боље било звати их „*пионири*“, или ако не, оно су ти војници оно исто, што пчеле уводнице што пре ројења излећу и траже места, где ће се рој уватити и настанити.

„Које су дужности начелника предводнице?“ (страна 253). — Код одељења од полубригаде на више треба да је правило основано, да ђенерал-штабни официр увек с предводницом путује: Ја ћу само један дивни случај да наведем из ратне повеснице војске аустријске из 1848 године. Водио је ђенералштабни капетан Јон проматрајући већу коњичку патролу, да извиди извесно земљиште с бока велике војске, која имађаше другу особену цељ у виду, и он нађе изненада на велику талијанску војску, која се кренула, да изненадно у бок удари аустријској војсци. Јон видећи, која опасност прети, на мах се досети и поче намештати своју каваљерију у предстраже али у огромно великом шестару и чинио се невешт, као да није видио противника. Овај то примети и видећи, да се

овамо креће сва Радецкова војска, и да је његова намера осујећена, одустане од наступања и напада на бок.

„Шта је заштитница?“ (страна 255). — У четвртој алинеји стоји ово: „Заштитница пак остављена је себи самој у већини случајева, „јер њена помоћ одступа, и све се више удаљава од ње . . . али баш „и да може на ову помоћ рачунати, опет је заштитница у рђавијем, „тежем положају, јер она закриљава војску, која у моралном обзиру, „због самог одступања, не рачунавајући предходне неуспешне дога-„ђаје, здраво ниско стоји; код наступајуће пак војске смелост у толико „више расте због самог напредовања, у колико код отступајуће *опада*. „И сама заштитница дакле стоји под утицајем тог *болесног морала*“.

Заштитници је у део пало то одличје, та слава, да својима буде при узмицању заштита, да заустави бесног противника, да још можда метне занесеном противнику заседе и замке, и да тиме му преотме сву славу и својима поврати. Па зар заштитницу да не одушевљава та мисао, та улога: жртвовати се за спас својих? По томе нема места о „опадању смелости,“ о „*болесном моралу*“.

Да шта је био Леонид, него заштитница отаџбине? и што се он три дана борио, имаћаше јелинска влада маха да на мору погуче непријатеља, тако да га је тај губитак онеспособио за даље ратовање.

Ту је место и прилика, да се вођ заштитнице и сваки поједини војник прославе и да им име буде уз гусле певано поред Милоша Обилића и других јунака народних. При концу овог дела требало је описати начин престројавања, прелазак из строја предстражног у путни строј, и из путног строја прелази у бојни строј.

VIII део. „Начела становања (страна 263).“ — На страни 264 стоји „обитавање по кућама најзгоднији је начин становања, но што се „тиче готовости за борбу, опет је најнезгоднији: војска је здраво „растурена, раскомадана, па врло споро и тешко излази на бојиште „на знак „*узбуне*“. Већ је потпуковник Паја Путник у својој књизи о устројству српске војске рекао своје мњење о тој речи „узбуна“, и ја не могу на њио но велим: несрећнијег израза није могла војна терминологија измислити од ове речи. Из ње се види, како су они који је усвојише, слепо преводили немачке војене књиге, и примили реч Allarm. Али ово није германска, него француска реч и долази од „à l'arme — на оружје“. Има дакле смисла, а што је прешло у немачки термин „као вика, ларма.“ то није дало никоме право, да преведе тамо безумно у „узбуна“ и да се зове војска на „*узбуну*“, а буна се међу тим казни увек смрћу, јер је велеиздаја.

Ја мислим, да војно министарство треба што пре да избрише тај назив из правила војних и да га замени правилнијим и смисленијим: „на оружје“.

На страни 269 вели се, да би при обитавању „у мирно доба „а колико је год могуће и у ратно доба“ ваљало „на раскршћу при уласку у места или у просторију означити писменима цело станујуће одељење, — бригаду, дивизију и т. д.“ Тај обичај није ни за мирно доба, а најмање се сме вршити у ратно, јер онда је већ боље послати непријатељу одмах списак целе своје војске из куртоазије, па неће се становници бар дати у шпијунство и преписивати те натписе, и слати кришом непријатељу. У мирно доба за то је то такође неумесно, што војска не треба ни чему другом и у мирно време да се навикне него ономе, што има вршити и у ратно доба. У књизи се употребљава реч: логор, али ми имамо правилнију: *табор.*

На страни 279 вели се, да при таборисању буду разборити подофицири додати главном дежурном, који ће вршити службу полицајну, ако нема нарочитих жандарма. У многим војскама отправљају ту полицајну и службу за ред и чистоћу у табору профузи, што има свог разлога, и не мори и не граби снагу подофицира, који можда имају тога истог или сутрадан да врше у битци са свим друге задатке, за која је сва њихова умна и физичка снага нужна.

Чудо, да је књига усвојила туђу и то изопачену реч: „шилбок“, када је „стражар“ боље, јер је српски. „Мртва стража“, то је појам мале једне страже од полу-или целе десетине, која је далеко испред наших предстража на главном месту постављена и тако рећи највећој опасности изложена, жртвована. Овде је канда просто први, предњи низ стража, одмах иза низа стражара мишљена под именом „мртва стража.“ а то није доследно.

1 чета за се даје 1 вод у страже подељен на две до три десетине. Ова сад поставља стражаре свака десетина по два, а три момка су за патролице. Чета служи због близине кас потпора. 1 батаљон шиље 1 чету на предстраже. Од ове су два вода потпора, а она два друга официрске страже, који шиљу по полутину своју преда се као страже подељени на две до три, и ове своје стражаре. Батаљон је престражи због близине и спремности застава или резерва. 2 батаљона дају две чете (по некад и три чете), 3 батаљона дају три до четири чете за предстражу.

Од ових су полутина потпора, а друга полутина напред официрска линија, и од ове полутине страже.

Тек у бригади од 6 батаљона може бити у предстражи:

1 батаљон застава или резерва, 1 батаљон потпоре, официрске страже. И од њих страже и од ових стражари.

На страни 284 стоји: „у предстраже ваља одређивати *одељења по могућству одабрана*". Свуда, у ратном предузећу треба само одабране војске, и онда не остаје ништа друго, но да је војска изабрана, т, ј. доброг духа војничког, и извежбана. Баш у служби стражарској треба да се сваки дан мења војска, како би се сва одељења извежбала у тој служби, исто тако не стоји, да „ваља одређивати старешину за предстражу од бистра ума и челичних карактера" — то је увреда за све официре. Сваки официр треба да је бистра ума, а челична карактера ће себи прибавити баш службовањем самим. Па баш за то нека без разлике сваки на ред дође, да заповеда предстражом. Ја сам назвао трећу линију страже: „официрском", што мислим да је боље од „прихватнице." Књига дозвољава на страни 291, прихватницама (официрским стражама) да могу ложити ватру, кувати јела, и т. д. Ја нисам тог мњења: прве три линије: стражари, страже и официрске страже, ни пошто не смеју ложити ватру, нити кувати.

Постављење стражара најудесније је по двоје на једно место, једног старијег и једног млађег војника. Од ових ће свакад један десно или лево ићи до суседног стражара у патролу. Тиме ће цела линија увек обазрива и будна бити.

Растојање једног стражара од другог рачуна се у просеку 300 корачаји. По тој размери даје се измерити, који број мора имати предстража да извесну просторију чува од изненадног напада. Држим да су „пријавнице" излишне. Треба само на такво место поставити стражу, па ће она ту дужност вршити. Она за то може бити у линији стражара. „Савезнице" са свим су упутне. Оно што књига назива „објавнице", то су по праву „мртве страже". И оно одељење које назива књига „стражице" од 3—4 војника, држим да је излишно. Ни пошто — стр. 298 — не треба стражар (шилбок) „нођу да прилеже ухом земљи, јер се боље и даље чује." Прилећи увом земљи може поједини из патролице да чини, али стражар никако, јер ће често и заспати на земљи, и кад наиђе старешина на њ изговараће се: „прилегао сам увом земљи, да боље чујем."

„Патроле" (страна 303). — У врсту патрола спадају и оне чете независне, у војскама тако зване „летеће чете", којима је задатак да на више дана буду одсутне и на путу, тражећи иза леђа непријатељева табора згодне заседе, и напасти на тајин, на муницију, новац, писма и т. д. Имају и тај задатак, да на дан битке непријатеља с леђа нападну. Тај напад много пре решава одсудну битку. Срп-

ска војска нема лепшег имена за тај род ратних одељења до „*Вељковске чете*“, као вечити спомен на Хајдук Вељка, који је успешно тако ратовао. „*Хајдук Вељкова чета*“ — то би било поносно име. Што се тиче насилног проматрања, где проматрајућа патрола са свим по правилима ратним напада на непријатељски стан, да га примора да развије своју снагу, како би је ми могли пребројати и измерити, ту воде правилно или лично сам заповедник или његов ђенералштабни официр. Али у случају самог удара не мешају се ови у располагање с војском, то ће се оставити њеном непосредном вођи; иначе неће моћи вршити праву мету своју: проматрање и бројање снаге непријатељске.

Често бива, да такав напад у цељи насилног проматрања, — ако је само жестоко и вешто удешен — тако пренерази противника, да се овај крене у бегање, и на то нека је врховни вођ спреман. Душа вала, бива и то, да многи прави али неуспешни нападаји буду свету проглашени у релацијама: „предузех насилно проматрање (forcirte Recognoscierung), и по извршеном задатку врнћам се назад.“ Тим се дају замазати очи незналицама, а не оним који занат разуму.

Не налазим у служби патролâ начин, којим једна другу сретају и по тајним знаковима се распознају. Ја ћу да наведем пример. Обично има два тајна знака, један мањи састоји се у шклоцању језиком, ударом на пушку, звиждом и т. д., а други тајнији знак састоји се у имену места каквог. Кад се сретну две једнако велике патроле, онда по правилу она прва викне „стој!“ која је на путу од наше предстраже напред на ону, која од противника долази. Она мора да дâ тајнији знак, а иште и добија онај мањи узајамно од оне друге, која јој је довикнула да стане. Ја би на основу тога могао свагда онај тајнији знак непријатељев да дознам, овим начином: почем је онај мањи знак лако чути, онда се прикрије стражарској линији један војник ноћу и дочује, кад се патроле сретну онај знак језиком, или удар, или пуцкање прстом. Кад то знам, а ја се прикријем са тајном патролом близу противникове стражарске линије, па кад осетим, да се њој приближава с поља њихова патрола, а ја ћу јој поћи на сусрет, и викнути њиховим језиком: „Стој!“ и „дај тајни знак!“ ова ће дати, а ја јој враћам сасвим правилно онај мањи знак, и тиме знам за ту ноћ тајни знак противников. Зато једино ту, у тајној патроли треба изабрати досетљиве и лукаве људе и вође. Има војника, који су при свој храбрости тако простодушни и искрени, да нису у стању да се претварају, да кријум-

чаре, да преваре ако и противника само. Такве не треба никада слати у тајне патроле.

Овим завршујем ову моју критику, или боље рећи допуну Ђурићеве књиге: „Основна тактика."

У Бечу, јуна 1880.

Ј. Стефановић Виловски.

Nouvelles ètudes Slaves. Histoire et littérature. Par *Louis Leger.* Paris 1880. in-8⁰ de 106 p. — Ernest Lerous éditeur: 28, rue Bonaparte.

Пре неки месец изашла је у Паризу горепменована књига честитог француског слависте, Д-р. Луја Леже, професора словенских језика у изврсној париској Ecole spéciale des langues orientales vivantes. За сразмерно кратко време свога књижевничког пословања г. Леже принео је француској литератури леп низ озбиљних студија својих о историји, језику и књижевности свију племена словенских. И овај најновији посао његов: нов је и врло јасан доказ његовог опширног познавања предмета, зрелине суђења и вештине обрађивања.

У овој му књизи има девет чланака, који су у последње време разним приликама, штампани били у бољим литерарним часописима француским. Овде су прикупљени, и то:

I. Un précurseur du Panslávisme au XVIIe siècle.[1] — Georges Krijanitsch. 1—47. У овом је чланку г. писац у лепу округлину свео све што се зна о животу, делима и утицају тога одушевљеног и енергичног сународника нашег.

II. Un essai de mystification littéraire. — Le Véda Slave 49—74. У овом чланку, писаном још 1875 г., г. писац зналачки и вешто открива покушај г. Верковића да у учени свет протури „Веду Словена" као оригинални и прастари производ словенског народног духа.

III. La vie de province en Russie, d' après une publication provinciale. 75—106. У овом је чланку г. писац показао велико познавање руских друштвених прилика и живота.

IV. Le roman russe dans la littérature française. — Madame Henri Gréville. 107—139. — Преглед радова вредне и даровите фран-

[1] Штампарском погрешком стоји у Table des matieres на крају књиге: au XIII-e siècle.

цуске књижевнице, госпође Alice Durand, pođ. Fleury, ћери г. Jean Fleury, проф. француског језика и литературе на универзитету петроградском. Госпођа Alice Durand провела је уз свог ученог оца најбоље године у руском друштву, о коме је написала неколико добрих романа.

V. Jean Hus. 141—245. Врло лепа и округла слика живота, рада и утицаја тог великог реформатора Словенина. Израђена је с подробним познавањем предмета.

VI. Quelques documents tchèques relatifs à Henri IV. 247—273.

VII. L' historien national de la Bohême-François Palacky. 275 до 346. Лепа студија о животу и раду великог историка, као и значају и блиској важној улози радног и пуног живота племена његовог.

VIII François Deak et la Hongrie 347—382. Г. писац вели у ноти при овом чланку: „ai-je besoin d' aprendre au lecteur que les Hongrois n'appartiennent pas à la race Slave? non sans doute. Mais il m'a semblé que cette étude par François Deak *formait un pendant intéressant à ma notice par Palacky et qu'il n'était pas inutile de la réimprimer à côté d'elle*" И има право! Ставивши портре та два човека једно према другом: живо је истакао г. писац два велика и сувремена потрета два народа у истој држави, при којима смо и ми јако заинтересовани.

IX. L'Autriche-Hongrie et la question d'Orient. 383—406. Чланак овај писан је у новембру 1876 године. Нама само врло мило може бити кад погледамо: с каквим познавањем ствари с једне стране, а с друге с каквом љубављу према нама, нашој вечитој борби за ослобођење и самостални народни живот, пише овај чланак човек странац и зналац у оно време, кад је наш честити народ крвљу заливао своју земљу.

Ми смо дужни захвалити се г. писцу на његовим топлим симпатијама према Словенима, и на труду којим упознаје свој велики и духовити народ с тежњама и радовима нашим, и честитати му на тако опширном знању историје, језика и литературе растурених племена наших

Л.

БИБЛИОГРАФИЈА

Атанацковић Платон, †, Апостоли и јеванђеља недељна и празнична преко целе године. Српски превео — —, бив. епископ правосл. источне цркве у богоспасајемој епархији бачкој. Превод на ново прегледан и исправљен. Наклада и штампа браће Јовановића у Панчеву. 1880. 8-на. стр. 235 и 2 л. — «Застава» бр. 146.

БЕЗДУШНИЦИ

ПРИЧА ИЗ НАРОДНОГ ЖИВОТА

I

Сви за једног, а један за све

«Сиротињо, и Богу си тешка,
А камо ли кући, у којој си!...»

Беху настали злоћуди дани хладнога марта. Час сув снег, час лапавица, час киша, а час опет сунце — показиваху зло доба бабиних козлића. Ветар је дувао — како бог хоће. Небом су јурили бесни и мутни облаци. Сурова зима с пролећем вођаше страховиту борбу — криво јој беше, што јој се примичу последњи дани њене владавине — знак, да се и елементи отимљу о силу и власт!...

Путови су и онако били до зла бога исквари; а ова несретна лаужа и мочар учинише, да се човек није могао никуд из куће маћи.

Па и опет газда Симо Ћата — кмет општине црнобарске — беше сазвао сво село на састанак. И, чудо божје, народ би, у другој прилици, гунђао и викао што се по оваквом злом времену зивка и мучи; али сад је некако свак' једва чекао, да на састанак судници дође. Имао се свршити неки врло важан посао. Због тога су посла многи људи одлазили кметовој кући те га молили и преклињали, да једном већ сазове село. Кмет се из почетка нешто устезао; али пошто се поче гуцкати, да неки по селу муте и купе потписе да се кмет тужи, — онда газда Симо Ћата посла чичу Ранка бирова, да по селу

закаже, да људи изађу на састанак на Младенце. Е сад ваљада кмет није крив, што се тих баш дана подесило онако зло време.

Село је било за дуго без своје судннце. Па кад се оно продава целокупно имање Радована чича Пејиног, његову лепу кућу шиндралију купи газда Симо Ћата за дванаест и по дуката. Још тог истом дана Пура Гаушић давао му је — пред толиким људма — десет дуката ћара за ту исту кућу; ал' је газда Симо Ћато не даде, говорећи: „Село већ не може остати и даље без своје суднице. Ова је кућа таман како треба за тог посла. Ја селу не ћу тражити бог зна колико ћара. Рад сам, док ово још кметујем, да и ту ствар уредим; а и господин капетан ми проби главу — оволика општина па нема своје суднице — то није лепо." И заиста одбор је у првој својој седници усвојио предлог Јове Гачића одборника, да се ова кућа од газда Симе Ћате купи за судницу. Погодба је била готова. Газда Симо Ћата није ни тражио више ћара но колико му је давао Пура Гаушић. И тако се та ствар сврши. Кмет после нареди те јакоснији људи на својим воловима превуку кућу под „Јабуке." Ово је место где се село састаје још од Турака. Мајстори још узму пет дуката, те кућу наместе и оправе. И све се ово разреже на село, новац се покупи и кућа плати. Сад је село мирно Оно има своју рођену судницу. Па и то је заслуга газда Симе Ћате...

Ова је кућа била негда једна од најлепших кућа у селу. Градио је чувени мајстор Стево Осаћанин. Он је за саме руке узео 30 дуката. Сем овога добио је дара, кад је слеме диг'о до пет дуката. А вала јес' је и начинио мајсторски! Кров јој је висок и шиндром покривен. Озго на сред слемена начињена је, на кубе налик, дивна баџа да дим излази. Ова је баџа покривена ситним клисом с лепо изрецканим доњим окрајцима. Шиљак је на баџи окован белим лимом, а на врху његову

намештена је, налик на барјаче, лимова вртушка, „те казује, који ветар пуше.“

Кад човек иде оним путем, што води на Карантин-Рачу, он из далека угледа ову лимом ишарану бађу како према сунцу лепо одсјајкује, и тада му се учини, да види кубе од какве старе црквице ил' звоник од сеоске школе; а кад већ у село дође, онда му људи кажу, да је то њихна судница и да у Црној-Бари нема ни школе ни цркве.

Унутрашњи распоред сеоске суднице остао је онај исти као и у куће Радована чича Пејиног. Од собе је начињена судница где се суди; а где су некад редуше ложиле ватру и готовиле радницима ручак и вечеру, — ту и сад чича Ранко биров ложи ватру те се људи зими греју. Шта више, кмет није дао да се поквари ни долап у кући где су жене Радованове куће држале опране суде. У њему се сад чува судничка аркива; а да се који акт ил' капетанова наредба не би сатарили, кмет је купио, разуме се од „касинских” пара, малу бравицу и пришио је на долап. Да боме, он је и сеоски кмет и општински писар. — Обдор му је одредио на сваку пореску главу по два гроша за кметовање; а што је у исто време и ћата, дато му је 50 талира на годину. Сем овога, имао је још и других прихода.... Нису људи џаба казали: „Мучно је бити кадија, а масла доста....” Свакојако газда Сими Ћати било је од села врло лепо; а како је селу било од њега — наша ће прича у своје време показати....

Још пре ручаница већ је сво село било на окупу. Газда Симо Ћата засео је с одбором и још неким главнијим људма у судницу. Неки су ушли у кућу и поседали око ватре; а остали су морали стајати пред судницом.... Лауја и ветар овог баш јутра беху се чисто помамили. Кровови од кућа, плотови, тарабе и друге ограде бељаху се од суснежице. Стрехе су капале као на највећој југовини. Куд се год човек макне, угази до ко-

лена у блато — тако се било раскаљало. Они људи што су напољу, сваки су час стресали са себе снег. Многи су већ дрктали и од зиме. Та на њима и није било бог зна какво одело. Ни десети није имао чакшира. Мокрина им беше прошла до саме коже....

Па и онима, што су у кући, није било боље. Чича Ранко биров истина постарао се још за рана, те је добру ватру наложио. Али која вајда од те ватре —, кад су дрва сирова — врбова и тополова — па пиште и пуше се да се човек прикучити не може. Многи су волели да им и време иде за врат, но да се гуше у оном диму од ког лепо хоће очи да искапљу....

Растове шуме врло је мало у околини црнобарској; па и оно мало, што је има, све је заграђено у „особине."[1] Некад је Мачва била богата са растовом шумом. Чувени мачвански лугови још ће се дуго помињати. У оно доба кад путник пође од Шапца у Лозницу, или поред Саве у Митровицу, или средом Мачве поред Штитара, Белотића и Богатића за у Бадовинце, — могао је ићи све ла̂дом. Китог је тако био густ, да ниси могао гују за реп извући. Данас се само виде овде онде развалине од оних непроходних мачванских лугова. Душманска рука ненаситих заватнара упропастила је ово неоцењиво благо питоме Мачве.

Еле, као што смо рекли, Црнобарци су се још за рана постарали да своје шуме упропасте И да им данас није дринских и савских прудова и окука, по којима као из воде расте тополова и врбова шума, они би зими лепо скапавали од студени. Да боме — боља је ватра и од сирове врбовине и тополовине но никаква. Ако се човек на њој не може како ваља огрејати, а оно има бар чим лулу запалити; а човек с' лулом у зубима некако лакше сноси бриге и невоље, нарочито оне и онакве, какве беху у доба наше приче снашле чувену и „богату" Мачву.

[1] Самовласно заузете општинске шуме.

Јес; овај је крај наше отаџбине гонила невоља за невољом. У две године — јадни људи нису могли са својих њива ни толико сабрати хране, колико су семена у њих бацили. У другој години још пре Божића у првим кућама нестало је са свим хране; а шта да се рекне за сиротињу, која у најбољој години не може да састави храну с храном? — Њу је већ одавна притисла и морила љута и тешка глад!... За помоћ се викало и викало; ал' ње не би ни с које стране.

И баш онда, кад је невоља хтела да пређе сваку меру, — пуче по целој Мачви глас — да је чувени и богати газда Бајо Бељуш из Л.... јавио свима кнезовима по Мачви, да ће он из својих кошева дати народу храну на зајам. Овоме се гласу сва Мачва обрадовала. услови су били, како кажу, по народ врло добри. Ко узме на зајам сто петнаест ока кукуруза у клипу, вратиће у јесен сто четрдесет сирових, или ће дати оку шенице за оку кукуруза. Коме буде лакше може и новцем платити — за сваку оку по један грош[1]; а примаће се и стока по цени која тада буде. За ово га народ већ почео био благосиљати, али, по несрећи, беше се увукао у ту обзнану још један врло тежак услов. Он је гласио:

„Храна се не ће давати једном лицу или једној кући. Најмање пет кућа ваља да се саставе, па да начине списак, колико којој треба хране. За тим да се напише за свих пет кућа — или колико их буде било — једна признаница; да ову признаницу потпишу кућне старешине; да се признаница овери општинском и среском влашћу; да власти у потврђењу кажу: да су на признаници потписани дужници заиста старешине поменутих кућа и задруга и да ће *сви за једног а један за све* узету количину хране или вратити или по означеним условима исплатити."

Ето овај је услов стао многог муке и труда. За имућније куће и задруге било је и које како. Оне су се

[1] У време оне глади — кукуруз је био по 70 пар., а шеница по 2 гроша.

одмах договориле и начиниле признанице. Њима је било лако рећи: „Ми плаћамо *један за све а сви за једног*"... Сиротиња је остала без друштва. За њу нико није хтео да јамчи. У она зла времена, мучно су се плаћали и своји догови, а камо ли туђи. Сиротиње је опет, на несрећу, свуд' више но имућнијих. Та њој је и требала скора и брза помоћ, она је требала највећу количину хране.... И она је остала без признаница — без хране!...

„Сиротиња" — то је страшна реч. Та је реч пуна значаја, пуна запаљиве материје. То је питање, које је изашло на врх главе многим народима. О том се питању много пише и говори; али се оно вазда само обилази. Од њега сваки преза и бежи. То је отворена рана, из које непрестано крв лопи. Ово је наследна болест свима народима. Она се и у нас кад и кад јавља. У време оне дво-годишње глади, она се у Мачви јавила у грозном облику. Она се јављала, а и јављаће се. с године на годину и у другим крајевима наше отаџбине. Њезине клице ухватиле су се дубоко у тело нашег друштвеног организма.... Болест та полако хвата као стоноги полип. Од ње ће се једног страшног дана укочити цело друштвено тело. Вара се, ко друкчије мисли. Наш економни живот иде оним истим стопама, куда су прошли и западни народи...

Ми знамо да ће их бити, који ће јако замерити оваквом излагању мисли. Нека. Тако је и на западу било. Тако је и данас, па опет је питање о сиротињи догорело до ноката. Мало је њих, који о овом питању хоће озбиљно да проговоре. Ми знамо две врсте говорника....

Једни веле:

„Сиротиња је паразит на друштвеном телу. Њу друштво о свом врату носи — у државним и у општинским теретима.... Ко би могао да погоди, какву мисију она има да изврши на овом свету? — Да удара намет и на живе, и на мртве, и на здраве, и на болесне!...

Ако нам какав благ дан дође, она нам га не да̑ мирно провести, њена чеда — просјаци — не даду нам с миром ни у цркву ући да се богу помолимо. Сиротиња је дрска. Она нам иште у име самога бога — она нам вели, да ћемо само по средством ње моћи у царство божије ући и видети лице господа бога, а то је, ако јој милостиње толико дамо, колико јој треба да у нераду може живити... Јес' — она је монополисала нерад. Она лиферује друштву — нераднике, лупеже, разбојнике, паликуће; она производи пролетаријат и проституцију — ону живу рану на друштвеном телу, рану, која грози да окужи цео друштвени организам. Сиротиња је гладница, коју нико довољно не може да захрани. Она се гладна роди, а гладна умире. Она је мати свију оних руގоба, што се зову наличје друштвено. Сиротиња је подла пред јачим и силним, а свирепа кад се најмање дочепа власти. Она је још нешто страшније: Она је крвни непријатељ данашњем «реду» и «поретку».... Да сиротиње није, данас би цело друштво имало са свим други облик!...·»

Други опет кажу:

«Сиротиња је наш талисман. Она је роб наших страсти и наших прохтева. Она је наша полу-нага слушкиња — за кору хлеба и који дроњак хаљина!...

Ко се оно завлачи до у дубину утробе наше земље те отуд вади — драго камење, платину, злато, сребро, бакар, гвожђе, олово и безбројне друге метале и минерале — све богате изворе нашег сјаја и нашег багаства? — ко оно преврће црну земљу — ко оре, копа, сеје, сади, гаји?... ко жње, коси, дене, врше, меље? ко прибира силне сировине и свлачи у наше радионице?... ко лије, кује — ко израђује свилу и кадифу и друге украсе наших богатих дворова? ко оно броди сиња мора те нам доноси силну преко-морску робу? ко проваљује брда и планине, а ко ли уравњује долове и провалије куда, по гвозденој шини, јури брза локомотива, носећи у широки

свет богате путнике и свакојаку робу нашу? — Ко нам зида куће — ко носи циглу, малтер до на пети спрат наших палата? ко нам оно равна и посипа шареним шљунком наше друмове; ко чисти наше улице? ко нам сече дрва, а ко воду носи? ко нам оно свако јутро на ноге доноси — млеко сир, скоруп, путер, земичке, хлеб поврће и хиљаду других домаћих потреба и посластица? Ко чува нашу децу, а ко наш мал и нашу стоку? ко оно стражари по дугој и хладној зимњој ноћи по угловима наших улица — да нам се наша имаовина, кад мирно спавамо, не похара? — ко врши оне милијуне тешких работа, за које се никад не прихватају наше беле и нежне руке?...

Боже мој, још питате — ко?...

Сиротиња!...

Имајмо сажаљења према овим бедницима, према овим вечитим работницима — овим неуморним пијонирима нашег блага и наше богаштине!...”

II

Господин сељак

> Тешко стаду —
> Кад му је курјак чобанин!...

У оно доба слабо је по селима било „писовних” људи. У Црној-Бари нарочито. За газда Симу Ћату не треба ни говорити. Он је већ и онако у свачему изузетак. За њ' кажу, да се у „законима” разуме — ако не боље од капетана и сваке друге власти, а оно им бар он ни у чем не уступа. И, заиста, нек се нико с овим човеком не шали — награбусиће! Његово се презиме давно заборавило. Сад треба само рећи „Ћата” — па већ сваки зна да је то газда Сима Ћата — син старог кнеза Шурице. Он је ово презиме добио, кад му још није било ни пуних петнаест година. А кад већ кога на селу прозову

„*Ћата*", онда је само то доста, па да се зна, да се он разуме у „законима." Али, и осем овога, ћатина прошлост, његов живот, његови односи са разним личностима од утицаја и положаја, — довољни су, па да се оправда оно народно мишљење о њему.

Већ смо казали, да је он син чувеног кнеза Шурице. Његов отац науми, да свог сина школује и да га спреми, да у своје време може заузети како важно место у државној служби. Он га дȁ најпре у школу код неког Марка Сремца учитеља, глоговачког. Разуме се, Сремац се прими и бог зна како настане да кнежевог сина научи књизи. Али се, на несрећу, а можда и на чију срећу — одмах још у почетку опазило, да детету не иде како ваља књига од руке. Не прође ни пун месец дана, а већ Симици — тако су га онда у кући звали — изађе књига на нос и он ширну и побеже у Парашницу чобанима. Овако је радио неколико пута. Једном га са́м кнез Шурица одведе учитељу.

— Је си чуо учитељу, рече кнез кад му у школу уђе и седе, ево мог сина!... Он ми се зарек'о, да више неће бегати.... Ти сад гледај — бог ти, а душа ти — твоје месо, а моје кости!... Ја само хоћу, да не остане ћорав — код очију!...

Сремац одведе Симицу у школу — на његово место. За тим се врати да с кнезом још коју проговори — шта он мисли да предузме, па да се детету књига омили. Кад је већ разговор свршен и кнез устаде да пође кући, он оде школи, отвори врата — ваљда да види чита ли му што син. Кад тамо, а њега не беше на свом месту. Деца рекоше, да је мало пре изишао на двор. На двору га није било. Учитељ посла ђаке на све стране — јес', нашег Симице нигде ни од корова — као да је у земљу пропао.

— Ништа, ништа — немојте га више тражити, рече кнез јетко и удари дреновачом по земљи. Сад видим све

шта је и како је. Мој је син паметнији од мене. Он зна, да и ја књиге не знам, а овамо сам кнез над Мачвом. Он је довео оца у школу — па отишао кући.... Сад морам и ја побећи — стар сам: нисам више за књиге... Збогом учитељу — опрости!...

*

На неколико месеци по том — кнез Шурица одведе сина у Шабац и предаде га учитељу Столу.

— Морам и овако „пробати“ рекао је кнез, кад је од куће пошао. Нек није мајци на очима. Глоговац је под носом. Ласно му је било из школе шмугнути у кукурузе, па отлен полако преко потеса — те кући. Из Шапца неће ићи тако! —

Код Стола је дете остало читаву годину. Радост Шуричину нико није могао описати. Он је свуд причао, да му син добро учи... Мило му беше, што се већ једном смирио.

— Да ће дати бог, да још коју годину поживим — док њега на пут изведем, па онда, не би марио одмах да умрем! — рекао би кнез и дубоко уздахнуо.

Али како се запрепасти кад му неки људи казаше, да су Симицу видели где шврља по Парашници и чим кога опази, а он те у шибље!! Тог истог дана стиже му порука и од учитеља Стола — да је дете побегло — има шест дана, да су га ђаци по свој околини шабачкој тражили, па га нигде наћи нису могли; да је ово четврта порука кнежевој кући — е да ли дете није тамо одбегло? —

Гнев кнежев није у стању нико описати. Ни с ким није хтео ни речи да прозбори. Само је испред куће одао тамо и амо, а с часа би на час застајао, куцкао дреновачом по земљи и јетко звиждукао. Ово је био знак од већ велике срџбе његове. Ко га је познавао — не би му смео рећи у свој прилици за живу главу ни — помози бог, ни како си, шта радиш.

У то баш доба беху по својој земљи предузете строге мере против лопова и других неваљалих људи. Кметовима беше заказано, да ће сво село одговарати за крађу, која се у њему учини, а лопови не пронађу. Да би јавна сигурност била што видљивија — кнез Шурица изда по својој Мачви наредбу, да ће сваког оног казнити који, бојећи се лопова, свој плуг или ма какву другу пољску алатљику у вече с њиве кући донесе.

— Коме се ма шта украде, вељаше он, нек дође мени — ја ћу му платити. И, бога ми, крађе се пресекоше на све стране. Могао си оставити кесу с парама на сред пута — па је нико дарнути није смео.

И баш оног јутра, кад је кнез Шурица онако љутит испред куће одао и звиждукао — ето ти кнеза глоговачког и још неколико сељана, где пред собом гоне два везана младића. На први поглед видело се, да су несретници из Босне. На једном беху нове новците гаће и кошуља од дебелог сеоског платна; а на другом се једва држаху на концима и закрпама. Онај беше бос, а овај обувен. На оном беше јечерма од зеленкасте чохе с црвеним гајтаном и калајним дугметима, а на овоме сукнен издрпан џамадан. Оба су имали кратка гуњчета без рукава с плавим гајтанима и малим колчацима. Онај први имађаше леп силавчић са калајним пулијама; а други се беше опасао неком старом црвеном појасином. И један и други имађаху познате бошњачке капе црвеним гајтаном ишаране. — — —

Кад дођоше до кнежевих вратница и смотрише, како кнез хода и звиждуће, они стадоше — као укопани. Кнез њих није опазио. Он је једнако одао и звиждукао. На једаред нешто застаде, лупи неколико пута дреновачом по земљи, па викну:

— Коња !...

У тај исти мах отрча Гале пандур, да коња оседла и спреми.

— Хоћу баш собом да идем, да га ухватим и својом руком удавим, мрмљаше кнез, а очи му севаху као у гладна вука.

Ово је све гледала мајка Симичина из куће, а није смела ни жива да се јави. Знала је она, да онај главом плаћа, који се у тај мах изложи гњеву кнежеву. За то је кукавица и зебла за злосретно дете своје.

У тај се мах неко накашља на вратницама. Кнез се трже, погле а и виде ону гомилу људи и она два везана бошњачета.

— Ха, у добри-час!... Што си стао с тим људма Томаше?... дај-дер их амо!... повика кнез, а преко лица му прелети нека врста зверскога гњева.

Сељаци поскидаше капе. Отворише вратнице и уђоше. Онај, што се звао Томаш, био је кмет глоговачки. Он изађе нешто напред.

Кнез Шурица мераше од главе до пете ону двојицу што су везани...

— Шта су учинили? упита кнез и не скидајући очију с њих.

— Украли су, кнеже плуг и плужна гвожђа с њиве Миљка Радуловог, одговори кмет чепајући земљу под собом — видело се, да се и он био веома преп'о.

— Па што ниси псе побио још тамо на месту, него си их довео амо пред моје очи.

— Ето, вала, кнеже, ови нам људи из Босне баш додијаше!... Због њих лепо хоћемо да пострадамо!... Чим се смркне и свет припапри — а они преко Дрине прешиште амо — укради овде крме, онде овцу, ја јање; тамо прасе, онамо ћуре; а де могни, ту насрни и на кућу, вајат, зграду — дочепај трубу платна, који ћилим, нешто од рува, а ако се која пара где нађе — и то не оставе, па онда беж' још пре зоре натраг у Босну.... Сутра дан не зна се, ил' је горе ономе што је похаран, ил'

селу, од кога се тражи све и ако коме пилета нестане!...

— А где сте их ухватили? упита кнез, а још не скидаше очију с оних јадника.

— Ухватили смо их, кнеже, у Миљковом пруду. Беху се сакрили — шума густа, жива згода за лопове.... а опет вода опала — што никад. Нашли смо где су и прешли ..

— Јесте нашли и плуг? — упита кнез — већ беше почео куцкати дреновачом по земљи и звиждукати.

— Нисмо могли, кнеже. Лопови су то — баш прави лопови!... Претурили смо све живо, завиривали смо у сваки шибљачић, под сваку кладицу; растурали смо сваки у бога крш па све за луд. Али људи су добро „увидили" — познаје се, кнеже, траг како је плуг одвучен у врбак.... Степане! — камо то парче „*цимера.*"[1] — Један од људи изађе мало напред. Он је држао одломљено парче од цимера.

— Ево кнеже, ово смо парче нашли у оном истом врбаку где смо и њих ухватили и повезали. Парче је ово од „цимера." Оно се морало одломити, кад су плуг вукли кроз шибље; и најпосле ето и Миљка, па нек' он каже, је ли ово гвожђе с његова плуга....

— Јес' — кнеже, заклећу се у сто манастира!... како неби мого познати парче од мог рођеног цимера?! а баш се и био већ на једном месту тако утањио да сам погледао, кад ће се пребити — па ето где му суђено би — одговори један из гомиле људи.... Они су, кнеже — баш нико други; а ово им није сигурно првина — они нас лепо затрше.... Ко зна из чијег је вајата и онај домч'о оне нове-новците рубине?!..

Бошњаче у новој кошуљи и гаћама трже се као опржено; погледа Миљка мрко и попреко, па опет обори очи преда се.

— Казујте, копилани, где сте плуг оставили?! загрми кнез Шурица тако страховито, да се сви људи за

[1] «Цимер» је гвожђе на плугу, што стоји одмах над црталом.

два корака измакоше; а она два бошњачета стајаху као две студене стене.

Ово кнеза још више разјари.

Он приђе, диже ону дреновачу и још страховитије повика.

— Казујте, ил' ћу вам сад овом тојагом главе разлупати! —

Онај у подераним рубинама подиже главу, погледа кнеза па дркћућим гласом проговори:

— Беда је кнеже — тако свог крсног имена никад не славили!

— Ха, беда — је ли?!... још се кунеш у крсно име своје!... Стан' дер да видимо, је л' ти пра́ва клетва?!.... Видиш ова два сребрњака што су ми за појасом?.... од њих два један је пун а други празан; а који баш, душе ми, не знам.... Ево узећу од реда... Ако ти је права клетва — крсно име твоје нек' ти помогне!

То рече па трже пиштољ. Запе га — нанишани.... пуче пушка пуста — као гром. — Сирото бошњаче посрну и колико је дуго паде на земљу. Преко његова лица просу се самртно бледило. Он издахну; али на његовим уснама оста чудан осмејак. Осмејак тај беше пун анђеоске благости и доброте; осмејак је тај, рекао би, свима хтео рећи:

«Људи, људи — ал' се о ме тешко огрешисте!...

— А сад ево и теби, босанско копиле, ове празне! повика кнез запенушено.... И пушка плану о чуда божијега! — На самом чанку пушчани прах чудно запишта — Кнежева рука клону, а пушка паде у траву. До самог табана цев се беше као божур расцветала. Рука кнежева изгледаше као да је истропана на касапском пању.....

Кмет и сељани стајаху као скамењени; а оно бошњаче у новим рубинама звераше зачуђено и забезакнуто,

а две крупне сузе скотрљаше му се низ његово запрепашћено лице.....

*

Трећи дан по оном чудном догађају — некако се запале сламе неког Обре Миражџића из Глоговца. Ветар је, за пакост, дувао као бесан. Сво село полети да ватру угуши. Али што сламу више гасиш — тим је још већма распаљујеш. —

— Не гас'те људи, ако бога знате! викао је Обро Миражџић....

— Гас'те људи, ако бога знате! викао је кмет Томаш. Ако се ово не погаси, ухватиће ватра и моје гумно — па онда оде сво село!

И бога ми људи навалише са свију страна, те сву сламу растурише и погасише У овом се послу кмет са својим укућанима најбоље показао; а, душе ваља, није много умак'о ни Миљо Радулов. Он је, тако рећи, гасио и рукама и ногама. Он се беше нагн'о чак до стожера те једним позамашним вилама растурао на све стране запаљену сламу....

— Ух људи, шта је ово?! повика Миљко и баци виле па поче, рамајући излазити из сламе. Он беше о нешто грдно ногу расек'о. Људи се сви стекоше да виде шта је, — кад тамо — имају шта и видети. У сред сламе, баш до самог стожера, беше затрпан плуг и плужна гвожђа. Кад Миљко чу, да је плуг — њега умину нога. Он оде да и са̂м види и гле — плуг је његов. И док су се људи чудили — дотлен је Обро Миражџић пирнуо преко потеса право Дрини и за час се шмурнуо у густо шибље дринских прудова.

Сад је било свима јасно, ко је украо с њиве плуг Миљка Радуловог....

— Хе, људи, једна штета сто грехова! повика кмет Томаш.... Ко ово сад сме кнезу Шурици казати?

— Ако имаш девет глава на рамену — а ти иди те му кажи, повика неко од сељака.

*

Тако је и било. Кнезу није нико смео о том ни речи прозборити — кмет Томаш нарочито. Та он је баш највише и крив, што је кнез оно јадно бошњаче — ни криво ни дужно — убио. Миљко Радулов није смео такође ни писнути — та он се кнезу клео у сто манастира, да су они бошњаци украли његов плуг а нико други. Сем овога, њима се чинило, да су они криви и што се кнез Шурица у руку ранио; а богме је због њих и њихове даве и кнежев сребрњак прск'о... Еле много се којешта стекло — што је било узрок, да се прави крадљивац Миљковог плуга прикрије.

*

Кнез је од руке лежао пуних девет недеља. Симица је одмах сутра дан дош'о из чаршије — наравно, пошто је чуо да му је отац тешко рањен баш у ону руку, у којој је обично носио дреновачу. И — срећа је велика и за Симицу и за многог другог — што је кнез Шурица остао у десну руку кљаст до смрти. Њом више никог никад није ударио. — —

*

Кад се се кнез мало придиг'о, прва му је брига била — да Симицу одведе још даље од куће.

— Кад је у Шапцу одрж'о годину код Стола учитеља, — онда ће у Београду остати бар док се не опамети — мишљаше кнез у себи, кад се крете на пут за Београд. —

Симица остаде у Београду пуне две године; а можда би остао још и дуже да му не стиже књига од куће да му је отац на самрти. Кад је кући дошао оца су му већ били сахранили.

Кад је кнез Шурица умро, оставио је у задрузи два рођена брата и три синовице од браће и стричева. У овој задрузи остане и Симица са својом мајком. Имање им је било осредње. Кнез Шурица, и ако је био човек строг и прек, и ако је, овда-онда, учинио што-шта, што је за осуду, — он је ипак по срцу био добар, праведан и некористољубив. Он је чувао општинске шуме и земље, као своје рођено имање. Он би при каквим зборовима ил' скупштинама рекао:

„Људи, чувајте ово мало шуме што имате као очи у глави. Ви још не знате, шта вам оне вреде! Да их, да бог сачува, упропастите, онда би тек вид'ли, да је сељак без шуме што и тело без душе."

Он би казнио не само оне, који без нужде осеку сирово дрво у општинској шуми, но и оне, који своју шуму секу и сатиру тек онако за ништа.

„Ко хоће да сече што му се сече — будак у шаке, па ено му трња — нек' крчи и гради добре орнице!" — рекао би у тим приликама.

Таки беше отац. Сад идемо да видимо, какви је син.

Овај је још оне године, кад му је отац умро, постао у општини црнобарској — најпре „ћатица", после мало по мало и читав „ћата". Са оно мало „способности" коју је добио од Марка Сремца, од учитеља Стōла и у Београду — он се у оно још доба разгласи не само у околним селима, већ и у читавој Мачви, и бога ми како причају, мало и по даље.

Он би, у последње доба, кад је добре воље, рекао:

„Био сам ћата 19 година, члан у општинском суду 10 година, пресединк 12 година.... Бират сам за „скупштинара" 9 пута; био сам судија у изабраним судовима 45 пута, а пресединк 64 пута; а осем овога био сам још у 36 разних комесија. За то време променило се осам „попечитељства", 12 министарства, у којима се изменило 29 попечитеља и 56 министара.... У овом само округу из-

менило се 14 начелника, 16 капетана и 48 писара Ја сам се с већином упознао и с многим од њих лепо живео, и ако је мало људи, који им у свачему умеју угодити...

Тај дуги низ година, разни односи које је он имао с многим личностима и од уплива и од положаја, све политичке промене, које су се за његово доба у земљи извршиле — но у којима је он вазда умео да одигра улогу оног лукавог лисца, што је с курјаком оглед'о запета гвожђа, — све те, велимо, прилике кристалисале су нашег Газда Симу Ћату, те је он онакав постао какав се јавља у нашој приповетци. Он је, дакле, производ оног времена и оних људи. Ово би се могло још јасније казати: Време ћ људи начинише, да је мали Симица постао — *„Господин сељак“*. Тако је. Он није био никад чист сељак. Он је свакад од пете до главе био „званичан.“ Званичан је кад је у суду, у селу, на састанку, на путу, у механи и у цркви. Он није сељак; јер никад у животу није прихватио за тешки сеоски рад; а своје је комшије — гледао оним очима, као што их гледају и сви остали „званични“ људи. — Али он није ни господин; јер на себи није имао ништа господског. Он је био само вечита бёна господска: „Куд ова оком, тамо она скоком!“

Ко би, ма у каквој било прилици, посматрао нашег газда Симу Ћату, видео би у њему оног сеоског чанколиза, који у недељи дана најмање шест пута ил' руча ил' вечера ил' ужина у — туђој кући.

III

По мало ђумрука од свашта

Овце су за то —
Да се стрижу!

Има једна врста људи у сваком друштву па и међу нама — која се може праведно назвати: *друштвени метиљ*. Њега има свуд — и у [illegible] и у [illegible] свету; њега има

и у тако званим вишим круговима. Јест, јест — он се јавља и у опанцима и у гуњу, и у мантији и у униформи — и у капуту и у фраку.... Од њега друштво вене — кржља онако исто, као и овца од свог метиља.

А који су то људи? —

Они — који су од колевке навикли да ништа не раде а много да уживају: они — који туђ зној и туђу зараду сматрају за своју својину. Њих је лако познати. Они имају своју философију. Прва им је реч на језику:

„Мудрост царује, а снага кладе ваља.... Магаре је за то — да товар носи... Ако овци не острижеш руно — пошпарила би се.... Народу скини девет кожа, па ћеш тек онда видити, како се и десета подмлађује.... Мој је рај овај свет — онај остављам просјацима ... Шта ће ми душа? — нећу с њом у гајде свирати!...”

Ето догме њихове!

Философи те врсте — они су дѐпо̀ који друштву лиферује каишаре, зеленаше, изелице, подлаце, буџачке пробуве, бургијаше, чанколизе — жбире и све остале креатуре што се зову: талог друштвени. Они су црв који подгриза народни углед и пред светом и пред историјом. Они су отров — на језику сладак к'о мед; ал' кад кане само кап на људско тело, онда се оно претвара у клупче отровних змија...

Чувајмо бар нашу децу од кужног задаха тих гадних амфибија! —

*

Баш у очи оног дана, кад ће чича Ранко биров заказати по селу људма да дођу на састанак сеоској судници, Ђура Гаушић беше крстио свог сина, па пошао да сам собом сазове неколико својих љубавника и пријатеља да му тог дана дођу на вечеру. Кад је био спрам суднице, ту се срете с господином попом. Господин попа беше метуо под пазух петрахиљ и требник и пошао да неком молитву чита.

Ђура се маши за капу, малко се поклони па рече:

— Благослови оче!

— Бог да благослови! брат Ђуро; ако бог да? —

— Ама, ето, господин попо — добро те се не размимоиђосмо! — ја бејах пош'о мало до тебе.... Дођи, вере ти, довече да коју попијемо — адета ради — а постараћемо се и за друго што — колико је бог дао!... Нећемо бити сами — биће кум, бићеш ти, биће Ћата и зовнућу још ког пријатеља — мало да повечерамо и да се прочастимо....

— Бог с тобом био, Ђуро! повика г. попа зачуђено, — каква те вечера нашла сад у ово оскудно доба — када се хлеба у кући нема?!.. Немој ми, брате, примити за зло! а ја би ти рек'о, да се ти махнеш и вечере и части и свега.... Сина си крстио, истина је — па лепо: учинио си све што божји закон иште — па шта ћеш више?!.. Ето сâм видиш, године издале: нема у кошу, нема у амбару, нема у наћвама, а нема у бурету; а кад ту у сељака нема — онда му је свуд пресушило!... Ако ћеш да дочекаш само једног ил' два пријатеља, онда се мораш, хоћеш нећеш, задужити ил' код меанџије ил' код дућанџије; а они су препапрени — да те бог сачува!... Да могу, кожу би човеку одерали.... Ништа није горе но кад сељак падне у њихове руке — не може се курталисати док је жив!...

Ђура беше оборио главу, па гледаше преда се. Очевидно је — било га је стид 'од г. попе, који је знао како је коме на кући и колико која кућа у ово гладно доба може понети, а колико не може. За то није умео ни речи да прозбори.... Окуњи се, па оде — право Ћатиној кући, а г. попа опет својим путем на други крај села.

*

Мало пре овога, догађало се нешто у дућану газда Вула Брбе, што има свезе с нашом причом. Па како ће

из овог дућана потеђи и многи други црвени конци, који ће се, овде онде, кроз нашу причу провлачити, — то неће бити сувишно да своје читаоце упознамо с нашим газда Вулом Брбом, дућанџијом из Црне Баре.

То је човек од својих 35—40 година. Стасэ је осредњег. Главу има вижљасту а лице абрашасто, с тога су га неки звали и „Абрашом." Очи су му светлиле неком подмуклом ватром. У горњим капцима имао је нешто трепавица, а у доњим баш ни длачице. С тога је ваљда онако непрестано очима и жмиркао. Нос му је мали и нешто затубаст. Био је прићос. Оно неколико риђих, дугих и чекињастих длака што му штрчаху на самим крајевима горње усне, — више су личиле на бркове у мачка но у човека. Ретко га је ко видио да се насмеје; а кад би се то кад и десило, онда и тај сам осмејак личаше на онај у мачка кад миша шчепа. Па и сам израз његова лица беше мачији. Да су га нешто прозвали — газда Вуле Мачак — ово би му презиме најлепше доликовало. Али и што су га звали „Брбом" — имало је свога узрока. Његова горња усна била је много дебља од доње, с тога је изгледало као да непрестано држи доњу усну подвијену. И — кад би год отворио уста да што рекне, морао је најпре учинити „бр...!" —

Кад би му ко, на прилику, ушао у дућан и назв'о бога, — он би му одговорио: „Бр.... бог ти помог'о!"

Дућан му је био одмах спрам механе. Иза дућана имао је велику ардију — собу. Она је изгледала више на кавану но на ардију. Свуд у наоколо биле су понамештане клупе, а по дуваревима обешене разне слике. На сред ардије беше намештен велики сто на четири ћошка, а у сваком углу по један округао. Поред сваког стола беше по две-три сламне столице. Ардија је била циглом патосана и имала је своју рођену плехану фуруну.

На ардији су троја врата: једна из дућана, друга из момачке собе, а трећа из авлије. Још ваља поменути

и гвозден капак који у једном углу ардије поклапа улаз за у подрум.

У авлији су два велика коша за кукуруз, један амбар с осам окана за стрмнину и један с четири за шенично и проино брашно. Један кош беше са свим празан, а у једном се виђаше још нешто кукуруза у клипу.

С друге стране авлије пружа се грдна магаза на среди преграђена дебелим растовим даскама. У једном је одељењу држао газда Вуле ракију — меку и љуту, а и по које буре добре старе комовице; у другом — сланину, маст, лој, коже и многе друге ствари што купује од света и продаје свету.

Газда Вуле Брба — то је и трговац и ситничар, и бакалин и шпекулант, и терзија и абаџија, и папуџија и чизмар.... Он је сваштар трговац — он је „сеоски дућанџија.” — —

Кад мери оно што купује — онда је његово око кантар; а кад мери оно што продаје, онда је његов кантар његово око. Он не гледа у дилчик од кантара већ у вреће; а кад дару одбија онда одбија не само тежину врећа већ и тепсију од кантара. Он никад не губи, па ни онда, кад прода јевтиније но што је купио.

У дилчику његова кантара лежао је талисман његових добитака и његове тековине! — — —

*

Оног баш јутра, кад ће се Пура Гаушић срести с г. попом пред сеоском судницом и позвати га довече на вечеру, — он је најпре свратио био у дућан газда Вулу Брби. То беше рано. Још није било ни сунце огрејало. Газда Вуле је био устао, молио се богу, попио у соби кафу и ракију и изишао у дућан....

— Добро ти јутро, газда Вуле!... здраво свануо! — повика Пура кад у дућан уђе и виде газда Брбу, где за тезгом седи, а момак му нешто по рафовима намешта —

да лепше изгледа, кад муштерија у дућан уђе да што пазари.

— Бр.... бог ти добро дао, газда Пуро! одговори газда Вуле. — Види се — ко је добар домаћин и кућаник!... Бога ти — кад си ти то поранио, кад си мог'о пре сунца чак од твоје куће до мене доћи!? упита газда Брба жмиркајући очима и мислећи: „Што ли је ова, у пола оперутана тичица, сабајле до мене долетила?...”

— Хе, газда Вуле — ти знаш — ми смо људи рабаџије[1] мора се ранйти, ја шта ће се?... рад је: заграда је, стока је — ваља све обићи и видети... А сем тога, простићеш, рад сам јутрос да крстим оно дете што ми се нашло — па ето дођох до тебе..., требало би ми нешто да узмем.... Шта ћу — године издале; а што се мора, мора — дете, простићеш не може остати некрштено.... а ако бог да те година понесе и пође трговина — платићемо поштено — и оно „старо” и ово „ново”....

— Бр.... газда Пуро, шта говориш то?! — Ја помислих кад те видох, да си ми донео оно мало што ми имаш давати — да ми севте учиниш; а ти си дошао да ми пре сунца севте вересијом градиш!... Бр.... ја се то од тебе, као мог човека, не би надао, рече газда Вуле пола у шали а пола озбиља.

Пура се мало застиди, па стаде гледати преда се и трљати опанком по цигљама.

Пура је био млад човек — од својих 26—28 година. Стаса је био омалена, а у лицу жољав и жутињав. По оделу гледајући, изгледао је као какви сеоски трговчић. На њему беху извечале чохане чакшире, још лепа карпиник-везом извезена јечерма, а озго чохани копоран. На глави је имао нешто олињану астраганску шубару; а беше се опас'о већ жутнулим белим вуненим појасом с мрким и црвенкастим бобицама. —

[1] Значи: тежаци.

Да нешто из гроба устане покојни чича Јевто, Пурин отац, па да види како је његов син оборио главу пред сеоским дућанџијом — пред ненаситом тицом грабљивицом, чекајући од ње да му она да чим ће дочекати свога кума и своје пријатеље, — он би се згрозио и опет побе'го у хладни гроб свој, да не гледа бруку и срамоту што су се на његов поштени дом свалиле.

Кад је сиромах чича Јевто склопио очи и умро, свом је сину оставио пуну кућу као сат меда. Оставио му је осам ватаћих волова, пет крава музара, петнаесторо јунеди; двадесет и пет брава оваца; тридесет маторих вепрова, осамнаест крмача, педесет и пет назимади и тридесет и шесторо прасаца; оставио му је пун кош кукуруза пун амбар шенице, зоби, јечма; два ока пуна шенична брашна и једно пројна; оставио му је пуну качару ракије — и меке и љуте, и старе и нове, и јабуковаче од три године; оставио му је три грдна забрана — два под растовом а један под јасеновом, брестовом, кленовом и другом белом шумом; оставио му је саме орнице на сто и више плуга; оставио му је две велике ливаде од шесет коса траве и један пашњак од 30 плуга земље; оставио му је две нове новците воденице — једну на Дрини а другу на Сави; оставио му је двоја кола — једна воловска а једна коњска; оставио му је окован воз што се сено и храна на њему свлачи; оставио му је ветрењачу, казан и пуно којекаквих других домаћих потреба и алатљика. И то је било пре цигло пет година. И само је овај отсек времена довољан био, па да чича Јевтин син дочека, да тражи који бардак ракије, коју литру каве и шећера, чашу слатког, па можда и који оканик хлеба — од кога? — Од оног истог дућанџије, што је за живота чича Јевтина од овога узимао на аков ракију на исток....

Ете како се с' временом и срећа мења! — — —

Газда Вуле Брба дуго се устезао да Пури да̀ једно половаче вина, десетаче ракије, пола оке каве, оку ше-

ћера, чашу слатког и још неких ситница на вересију. Највише је сметало то, што се Пура ту пре неки дан, споречк'о с механџијом Тошом око неког рачуна механског, па је ваљало и од овога узети неколико оканика хлеба па све ставити у један рачун. И газда Вуле је једва најпосле пристао само под тим условом: да се стари рачун споји с новим, па да се све метне у облигацију....

Пури истина није било право; али шта ће? — дотерала орла зла година!... Кад није хтео да пристане газда Вуле онако како је хтео Пура, — онда је овај морао пристати како је хтео онај.

— Па дè, најпосле, газда Вуле, нека буде како ти велиш.... Само молим те, шта ћеш да ћеш — похитај.... Морам још отићи до г. Попе, до Ћате и још неких мојих пријатеља ... Био сам и ја код њих на њихну весељу — дошло је да им се врати!...

— Бр.... деде, дијете — наточи мало ракије! — оне знаш!... да коју попијемо с газда Пуром, рече газда Брбо и очима поче необично да жмира. То му тако буде увек, кад му какви пос'о испадне за руком.

Момак донесе једно црно шише с ракијом и чашу метну поред њих, па оде на свој посао.

Газда Брбо наточи чашу па пружи Пури:

— Бр.... дè здрави!

Пура узе чашу и поче:

— Хвала газда... а помози боже... намножи, а не украти!... Здвав си, газда Вуле! — — —

— Хе, видиш, молим те, рећи ће Пура, пошто се по једном по два чашом обредише, ја у мал' што не заборавих!... мени ће требати и која пара ... није вајде, газда Вуле — мораш ми и то дати!... па већ, како смо рекли, — све ћемо метнути у облигацију, па макар ти нешто и интереса платио.

Газда Вулу фркну преко уста осмејак.... Мачка је миша ухватила!...

— Бр.... та већ куд је све, нека и то иде!... Ти си мој човек: да је ко други, не би га на тај рачун ни у дућан пустио; а овако — тежи хатар од силе!... Него знаш шта, газда Пуро? — ти ниси писован — облигација се мора потврдити код г. капетана... шта ћеш? — так'и је ред.... Само сад да видимо рачун колико ћеш пара, шта ћеш од еспапа да узмеш, а стари се рачун већ зна.... Стани бога ти баш да видимо, колико ли оно беше?!...

То рече, па скочи и донесе протокол. Отвори га — претура лист, по лист — док нађе:

— Бр.... ево, газда Пуро! ост'о си ми дужан равно 241 гр. и 10 пара....

— Шта је теби, газда Вуле, данас?! какви те нашло двеста четерест и један грош и десет пара?!.. Види ти то добро! ту не може више бити од сто четерест и један грош и десет пара. Ја добро памтим — као да је јуче било — ти си ми сам казао, да је толико било колико ја кажем.

Газда Вуле се опет насмеја. Наточи чашу па пружи Пури:

— Бр.... да ми ко други каже, ја би рекао: хоће да аши; али се теби, газда Пуро, чудим! — ти си то приметио!... Ево видиш, брате, како је онда записано, тако и сад стоји.... Ваљда сам ја овде доспео да своју душу за сто гроша грешим, а особито код — „својих људи"!...

Овде је газда Брбо нарочито ударио јаче гласом.

— Е вала, газда, ја не знам, нисам се никад ни за што заклео; а ту би, чини ми се, своју главу заложио — да није толико било....

— Бр.... ето видиш, па ти веруј људма! повика газда Вуле са свим другим тоном.... Ја сам се сто пута клео да ником ни паре не дам на вересију — па ништа, опет ме ђаво носи.... Нека, тако мени и треба! — Кад коме нужда дође, он ти се пренемаже — обећава златна брда — док не измами што му треба; а кад измами — онда

га чекај по две, по три године, и најпосле, кад човек поиска своје, а он хоће пред светом да те обрука — каже: «није толико» — «надпис'о си ми!...» Знаш шта, газда Ђуро — од овог нашег посла не може ништа бити!... Плати ти мени оно старо! па онда ни ја теби крив, ни ти мени дужан. — — — —

*

Сиромах Ђура! шта је имао муке, док је мало ублажио газда Вула Брбу. Морао је на све пристати, што је тражила ова сеоска пијавица. А шта је знао друго да чини? — Био је, по несрећи, још узгред позвао неке своје љубавнике да му довече на вечеру дођу; а овамо није му се десило у кући ни чаша ракије, ни трунка каве, ни груменчић шећера, ни кашичица слатког, а о другом да се и не говори, без чега се не дочекују знанци и пријатељи.... Његова је опет кућа одавно чувена с добра дочека у свачему. —

Истина имао је још нешто стоке; али за њу нико и не пита. А да је даје онако џаба — ни то није право.... Шта би комшије рекле? Рекли би: Ђура поче баш са свим да раскућава и да упропашћује! — «Боље се мало и задужити, но да ми то људи рекну» — мислио је.

Еле он саже врат и закрсти облигацију, однесе је у Богатић капетану и потврди. — — —

Рачун је изнео на шест стотина и деведесет гр. чар. Од толико је и облигација начињена. Ево тог рачуна:

Од старог дуга	241	гр. и 10 п.
Двадесет ока вина	80	«
Десет ока ракије	50	«
Ока шећера	10	«
По̑ оке кафе	12	«
Моруне[1]	15	«
Пет оканика хлеба	15	«
По̑ оке зеитина	8	«

[1] Моруну мор'о је Ђура купити за Ћату, и ако је часни пост.

Пиринца за	6	гр.	
Четири сапунића	4	«	
Једно срче — оканица	6	«	
Две чаше винске	3	«	
Две ракиске	2	«	
Две мараме	12	«	
Паприке	1	«	
Бибера	1	«	
Тамњана		—	30 п.
Две луле	2	«	
Дувана крижанца	4	«	
Готових пара	58	«	
Сума	530	«	
На ову суму интереса	160	«	
Свега	690	«	

Интерес је рачунат као обично — два гроша на дукат месечно. Истина да није било потпуно осам месеци од 8-г марта па до 26 октобра, али је газда Вуле, округлине ради, израчунао колико долази интереса за осам месеци, па је ставио у главно; а рачун'о је на равно десет дуката и ако је рачун износио девет и по̂. Да боме: лакше му је било ухватити рачун: на десет дуката по два гроша на дукат то чини двадесет гр. месечно, а за осам месеци чини равно сто шесет гроша. Е он је толико и метнуо у главно, а ни пару више. Само, душа ваља, у облигацији је означен и **закони** интерес дванаест на сто годишње или један на сто месечно од дана писања облигације па до наплате; али то је тако морало да буде, така му је сад проклета ворма!... Облигација је гласила од готових новаца.

*

Кад се Пура вратио из Богатића и донео газда Вулу потврђену облигацију, он му се сит најада: како је муку имао док му потврдише облигацију. Били су му најпре рекли да је рано и да ваља чекати док дође време „канцела-

рнјско“, после му рекоше, да дође сутра — с белаја његова: „Да се не деси оно пара што си ми у готову дао, нити би ти добио потврђену облигацију ни ти би довече моји гости попили и чашу ракије“ — причаше ојађени Пура.

Кад је газда Вуле стрпао Пурину облигацију у гомилу других, онда викну момку:

— Бр... дѐ одмах одвој све ово што је забележено за газда Пуру.. Само ћеш пазити на меру — нека је чиста! ....Пура је наш човек.

Ово је већ момак добро разумео. Сад је дош'о ред, да и он свој ајлук истера! —

Пошто је већ све свршено и Пура дао једном свом комшији торбу са стварима да однесе кући — да жене још за рана почну спремати шта треба, он се опрости с газда Вулом и пође право г. попиној кући; кад би спрам суднице, а поп те преда њ'.... Шта му је казао г. попа чули смо. Сад је на реду да чујемо шта ће му газда Сима Ћата рећи.

*

Кад је Пура замакнуо за ћоше, онда се газда Вуле врати у дућан, насмеја се, па у себи рече:

„По мало ђумрука од свашта.... Овце су за то, да се стрижу!“

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

Д. Јомарчић

СМРТ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ И СИНА МУ ВЛАДИСЛАВА

У ХРОНОЛОШКОМ ПОГЛЕДУ

Негде јесени 1878 г. предао сам Српском Ученом Друштву расправицу своју «Неколико хронолошких питања из српске историје.” Штампана је у Гласнику XLVIII. Не знам да ли је та свеска Гласника већ пу-

штена у свет; али сам ја поменуту расправицу своју отштампао још у јуну прошле године и растурио. У овој сам расправљао, између доста других, и питање о години смрти Стефана Прв. и сина му Владислава. За смрт Ст. Прв. васпоставио сам био 1224 г., а за смрт краља Владислава поставио 1270 г. Но, зимус, радећи овде у богатој библиотеци чувеног језуитског манастира у Rue de Sèvres 35, у коју сам ушао био добротом свог ученог и многопоштовеног пријатеља, госп. оца Мартинова, и разгледајући дела односећа се на житија светаца источне цркве, опазим да сам, при израчунавању године смрти Стефанове — по летописачкој белешци, — заборавио узети у обзир месец. Стефан Првовенчани умро је 24 Септембра; дакле, година ҂ѕѱлв. 6732. уз месец Септембар даје 1223, по Хр., а не 1224! — У исто доба нађем и неке знакове о месецу смрти Владислављеве, што такође има решавајућег утицаја на тачно одређење године смрти му. То ме врати тим питањима и обрадим их изнова. Враћањем тим, решење ствари само је добило[1].

Радујем се што тај мој зимушњи посаочић нисам онда и наштампао; јер, негде у Марту ов. г. добијем Годишњицу Ник. Чупића, књ. III, где видим да г. Љ. Ковачевић, у расправи својој „Неколико хронолошких исправака у српској историји," не слаже се с летописачком белешком о смрти Стефана Првовенчаног, и наводи јој неке противдоказе. Осим тога, видим да се са мном не слаже ни у питању о смрти краља Владислава, но му продужује век на неколико година.[2] Те, сада могу

[1] Не могу пропустити да се и овде захвалим госп. оцу Ив. Мартинову на оноликом пријатељству и љубазности којом ме је предусрео ставивши ми на расположење богату манастирску књижницу, којом сам се у многим важним питањима обилато користио. Одлазећи, после 30 јуна, из Француске, превршио је и најбоља моја очекивања: оставиши ми знатан део своје књижнице на послугу.

[2] Рекох: «не слаже се *са мном*», и ако он то не вели — нигде и не спомињући моју расправу. Држим, да би боље учинио да се није толико невешт правио, јер му се овако чистоти руку може што-што пребацити!

наштампати ону прерађењу расправицу своју *пратећи противудоказе г. Ковачевића.*

*

Стефан Немања, велики жупан српски, умро је 13 Фебруара 1199 године.[3] Као што знамо, он није умро на престолу, но као калуђер светогорски. Одлазећи у калуђере, оставио је на престолу сина си Стефана. То је учинио за владе грчког цара Алексија III Анђела-Комнена, на три године пред своју смрт, лицем на Благовести, 25 марта, — дакле: 25 марта 1196 године.[4]

25 марта 1196 г. на српски велико-жупански престо сео је најстарији син Немањин, Стеван, и истог дана беле власи јуначког му оца падале су низ злато-ткано одело под ножицама владике Калиника. Громко весеље и грозне сузе преливале су се једно с другим. „**Многолѣтьно боуде и боудетъ**“! орило се уз запевку „**не остави насъ сирь, господи отьче и оучитемо!**“ Пир и даћа на једној трпези! Од обе части окушали су гости!...

Текли су дани. Стефан је владао, — најпре као велики жупан а по том као „**прьвовѣнчаньни краль и самодрьжьць вьсе срьбске земле и поморьске.**“ Било је у његовом владању лепих, сјајних дана, а било је и горких и тешких, да се осим његовог јаука разлегао и јаук целог народа српског. — Ми се овде не ћемо упуштати у разгледање те слике разношарне. Тражићемо само: колико је времена Стефан био јунак њен.

По домаћим изворима, Стефан Прв. владао је 42 год.[5] Да та белешка није тачна, видиће се одмах чим речем:

[3] Види «Хронолошке белешке Св. Саве о Стефану Немањи,» расправицу одштампану из Гласника XLVII, стр. 26—27.

[4] Ibid p. 17, 18—22. Сви моји хронолошки резултати о Немањи примљени су већ од стручних зналаца и увети у њихова дела. (Види на пр. одлични посао г. Др. J. Јиречка: Die Handelsstrasen und Bergwerke von Serbien und Bosnien etc. Prag 1879. где на стр. 34 и 107. г. писац вели: «uber die Chronologie der Regierungszeit Nemanja's etc. die treffliche Abhandlung von Ivan Pavlović, Glasnik Bd 47.)

[5] Види побројене летописе у «Неколико хрон. питања из српске историје» стр. 1—2.

да му се у тим истим изворима влада рачуна *од 1182 године.*[6] Један страни писац, који није доцнији од наших летописаца, Мавро Орбини, вели, да је Стефан владао 28 година.[7] — По томе излази, *да је Стефан Првовенчани умро негде крајем 1223 године.*[8]

Наши летописци бележе годину смрти Стефанове, и она гласи, да је умро „**въ лѣто ҂ѕ҃ѱ҃л҃в.**" = 6732 по створењу света.[9] Зна се. с друге стране, да је Стефан умро 24 септембра.[10] Дакле, *и летописци веле: да је Стефан прв. умро 1223 године.*

Ово тако потпуно слагање појединих и непосредних података о години смрти Стефанове решава то питање

[6] Ibid.

[7] Il regno degli Slavi. Pesaro 1601. p. 250.

[8] На овог истог писца и на ову исту белешку његову позива се и г. Ков. да са свим друго нешто докаже. Ево шта вели г. Ков.: «Да је Стеван умро 1227, потврђује у неколико и Мавро Орбини, јер *он пише, да је Стеван завладао 1200,* а свега владао 28 година, по томе умро би 1227.» (види с. 366. Год. III.)

Орбини вели: да је отац Стефанов, Симеун владао *до 1200 године,* и да га је наследио најстарији син Стефан, и да је овај владао 28 година. Али те две хронолошке белешке нису никаквом трећом постављене у узрочну везу, — те ми белешци «28» не дајемо односну вредност, као што чини г. Ков. Њу је Орбини могао добити из са свим засебног извора! Давши јој са свим апсолутну вредност и урачунавши је од праве године ступања Стефанова на престо, добијамо за годину смрти његове управ ону: коју и летописци бележе. Значи, дакле, да је и доиста треба тако разумети, као што сам је ја разумео, — *и да је истинита!*

[9] Види побројене летописе у «Нек. хрон. пит. из срп. ист.» стр. 1—2.

[10] Тога га дана слави српска црква. (Види у Србљаку при том датуму, и у календарима. Сравни у Мартинова честито дело: «Anus ecclesiasticus Graeco-Slavicus», Bruxellis 1863. p. 230. — Филарета: «Святие южныхъ Славянъ» при том датуму. — Архим. Сергија: «Полный мѣсяцесловъ Востока» ст. II. Москва 1876 с. 256.) — Не знам како је Муравјев, у свом делу «Житія святихъ россійской церкви, также иверскихъ и славянскихъ» СПБ. 1859., помешао Ст. Прв. с некаквим архијепископом Симеоном и ставио га при 14. Септ. говорећи: «церковь сербская празднуетъ память своего чудотворца арх. Симеона, котораго житіе намъ неизвѣстно.» Г. Ив. Мартинов, у свом горепоменутом делу, спомињући то мњење Муравјејево одбија га, говорећи да у срп. цркви није било никаквог арх. Симеона, но да ће то бити монах Симон, Стефан Прв. краљ, који се слави 24 Септ. И арх. Сергије, у вишеименованом делу свом, спомиње ово мњење при 14 Септ. (спомиње га и при 24 Септ.), само га погрешно придаје г. Мартинову, и сам вели: «по всей вѣроятности ето краль сербскій Стефанъ, въ иночествѣ Симеонъ (recte **Симонъ**) † 24 Септ., а Симеона архиепискога сербскаго въ святыхъ нѣтъ»

тако, да ни за најпажљивијег критичара не остаје ни сенка сумње. Овим је не само утврђено да је Стефан Прв. умро 24 септембра 1223 године, но још једном потврђено да је завладао 1196 год. и да је владао 28 година. Те белешке у овом рачуну једна другу овераваіу.

Но, као да се противи овоме рачуну једна околност. На име, архијепископ Данило II вели, да је наследник Стефанов владао шесет година,[11] што је усвојено од свију досадањих историка наших, — а краљ Радослав у једном свом писму, писаном у Дубровнику по изгнању, вели: „**вь лѣто ҂ѕѱмв. изьбѣгохь прѣдь братомь ми Владиславомь!**“;[12] те по томе излази, да је Радослав завладао 1227 године. Дакле, да је Стефан Првовенчани умро 24 Септембра 1227, а не 1223 године!

Ово је примљено махом од свију наших историка од како је објављено то писмо Радослављево. Ово заступа и утврђује и г. Ков., у Годишњици III.

Радослав истина вели у том писму свом да је изагнан 6742 године по ств. св. Но, при крају тог писма[13] он каже: „**сие оутврьдивь и подьписахь роукою кралевьства ми вь лѣто више писано (·ѕѱмк·), мѣсеца фервара ·д҃· индиктиωна ·д҃·**“ — *Индикт ·д҃·, пак, не пада те* **·҂ѕѱмв·**, *но* **҂ѕѱлѳ** *године!* Година **҂ѕѱлѳ** п ств. св. одговара времену између 1 Септ. 1230 и 1 Септ. 1231 године по Христу. Како је Радослав 4 Фебруара већ био у Дубровнику, у који је — да како — још пре стигао, то је изагнан, негде између Септембра и Јануара; дакле или крајем 1230 године — по индикту судећи, или 1233., као што би изашло по белешци године у његовом писму.

Негде је погрешено у писању тог писма: или при белешци године, или при белешци индикта. Погрешити лакше

[11] Данило, у изд. г. Даничића, стр. 5.

[12] Monumenta Serbica, p. 19. 6742 г. по ств. св. (1 Септ. 1233—1 Септ. 1234.)

[13] Mon. Serb. p. 20.

је било пишући четири броја, но један Но, и да је доиста тако било, т. ј. да је погрешно при бележењу године а не индикта, имамо и један јак доказ.

Св. Сава, последњи пут путовавши по светим местима, враћао се у Србију преко Бугарске. Уврати се своме свату, тасту Владисављевом, бугарском цару Јовану Асену II. у Трнов, — разболе се ту и умре у суботу око поноћи, 12 Јануара 1236 године.[14] На тај пут у св. места кренуо се био — *у крајњем случају* — негде *у половини 1234 године*,[16] и то, пошто је распра између Радослава и Владислава са свим легла била, пошто

[14] Доментијан и Теодосије веле да је умро у суботу око поноћи. Да је то пак било 12 Јануара види се из Србљака, где стоји, да је 14 јануара — *други дан по смрти* — сахрањен. Ево тог места: „**тѣло єго ѡмы самь патріархь и благолѣпнѣ ѡблѥче, а на второмь дни .дї. Іанваріа погребе вь царскомь манастырѣ светыхь четырндесети мученикомь севастійскихь.**“ (Види последње издање Србљака, стр. 107). Његову „**паметь прѣдьставлѥниꙗ**“ празнују 12 Јан. и у Св. Гори и у Русији. (Види и J. S. Assemani: Kalendaria eccleziae universae. Tomus VI. kalendaria eccl. Slavicae. Romae 1755. p. 34—35. Види и арх. Сергија: «Полный мѣсяцословъ Востока.» Томъ II. Москва 1876. стр. 11—12).

Сава је био жив 1233 год. (Види његову повељу од те године у Mon. Serb p. 17—19). После тога путовао је у св. места, пошав из Србије — у крајњем случају — у половини 1234 г. На путу је провео — извесно — више од годане дана. Враћајући се умро је у Трнову: живу бившу бугарском патријарху Јоакиму († у другој половини 1237). Умро је, дакле, или 1236 или 1237 г. Почем је, пак, и пренет у Србију за живота патр. Јоакима, одлежавши у гробу трновском *годину дана* Теод. 203), то је умро 1236 године. Овоме је јака потврда у томе: *што 22 Јануара 1236 г. управо и пада субота!*

Ово су, укратко, аргументи моје расправице о години смрти св. Саве, коју обећах се у «Некол. хрон. питања из срп. историје» 14 и 52 да ћу доцније изнети. Резултат, пак, изнео сам на истом месту те расправе моје. Мислио сам је употребити одговарајући г. Вл. Качановском, који је у «Журналу мин. народ. просвѣщенія», св. за окт. 1878., уз расправицу своју «Годъ смерти св. Сави» нашао повода да говори о мом своду „**Житиꙗ краль срьбскихь**“, замерајући ми што ту нисам расправио то питање. Сам га, пак, решава неправилно. — Но, г. Ков. преухитрио ме је, наштампавши своју, у Год. III. 357—361, где долази до истог резултата.

[16] Велим «у крајњем случају» јер можда је отишао још половином 1233 г. као што мисли г. Голубински (види «Краткій очеркъ ист. прав. церквей итд. Москва 1871. с. 556), као што ће — по свој прилици — и бити; јер Дом. вели, да је Сава поставио себи заменика и отпутовао после *четрнаестогодишње* управе своје срп. црквом. (Дом. 295). Сава је, пак, постао архиепископом 1219 г. (Голубински

је венчао и оженио Владислава ћерју бугарског цара, наговорио Радослава да дигне руке од престола и да се покалуђери, видео на све стране мир и љубав, и свуд успех у њиме покренутим стварима,[17] и — *пошто* **лѣта многа прѣбывъ съ благовѣрьнымь кралюмь Владиславомь**![18] — Није, дакле, истина да је Радослав изгнан, те и Владислав завладао, крајем 1233 године, као што излази из забележене године у Радослављевом писму, — јер би у том случају Сава провео с краљем Владиславом само неколико *месеца*, и сви поменути послови били посвршавани за то кратко време![15]

Те тако, у Радослављевом писму погрешка је при го-

стр. 453, 555—556). — Но, док се не види да ли је Радосављево писмо писано у Фебрvару 1231 или 1234 г., до тад ћемо узимати половину 1234 г. за тај пут; почем се зна, да је се Сава кренуо на пут тек пошто је — између осталог — *и Радослава покалуђерио*, а Радослава — према датуму у његовом писму — видимо 4 Фебр. 1234 г. још као световног. Тим пре треба нам пристати уз половину 1234 г. што и г. Ков. тако узима (Год. III. с. 359—360), да би му показали да се његово мњење о години изгнања Радосављева његовим сопственим речима обара.

Онај, пак, пут Савин што је чинио за владе краља Радослава, г. Ков. ставља «у 1228 или 1229 год.» (Год. III. с. 365) а повратак с тог пута «пре Априла 1230» (ibid.) — Све због тога што држи да је Радослав завладао крајем 1227 г. Но, у том случају, па све да је Радослав прогнан и крајем 1233 г., остало би да је Сава, по повратку с тог пута, провео с Радославом лепуне 3—4 године, што г. Ков. одмах више тих врста не да рећи, дајући Доментијановом изразу „**лѣта многа**" већу вредност од толико (на стр. 391., пак, пристао је да на „**мнозѣ пожнвѣти**" значи 3—4 године!) И, изашло би да је се Сава на ново кренуо у св. места након 3—4 године (јер половином 1234 на ново одлази), што такође г. Ков. на истом м сту, *не да ни споменути!* — У осталом, има и право; само ето његов сопствени рачун доводи баш оне резултате, против којих се он буни најсвечаније!

[17] Види о том опширно код Теодосија, с. 178—179. — Додај томе још и сазивање сабора ради постављања новог архијепископа!

[18] Доментијан, с. 295.

[15] Г. Ков. није био познат овај историјски податак. Да је знао за њ, не би — ваља да — толико се упињао (на с. 363—364) да Доментијановом изразу „**многаıа лѣта**" да увек већу вредност од три године; него би, или постарао се да га разуме онако како где треба, или: ако баш хоће да награди Стефана прв. са још неколико година живота, с тога што је био «одличан владалац» (в. с. 363. Год. III), а «славног Радослава» да задоцни казнивши га «што му је жена заповиједала» (ibid), — прегао да доказује да Доментијаново „**многаıа лѣта**" значи управо *неколико месеца:*

дини, а не индикту. Према њему, Радослав је прогнан крајем 1230 године. Сава је, дакле, провео с краљем Владиславом неке три и по године.

По томе, Радослављево писмо, у свези са Даниловим причањем о годинама владе његове, [19] *не само да никако не показује да је Стефан првовенчани умро 1227 године, него још боље утврђује летописачку белешку, која је у осталом и онако довољно већ утврђена.* [20]

То и толико имао сам сад рећи о години смрти Стефана првовенчаног. Противно мњење г. Ков. оснива се у главноме на Радослављевом писму у свези са Даниловом белешком о годинама владе Радослављеве, — што у оста-

[19] Та Данилова белешка, као и све таке узгредне белешке, није баш најтачнија, јер излази да је Радослав владао *пуних седам година*, но она нам ипак вреди у овом рачуну, почем свакојако избија могућност 1227-ој години.

[20] Г. Ков. у Год. III. с. 424—425. брани датум Радослављевог писма. Истина, из његове расправе не види се да је приметио несугласицу између године и индикта, и с те тачке и не полази. Он је узео за повод тамо назначене кнежеве дубровачке, и вели да се чудно од куд њихова имена тамо, кад нису 1234 г. они кнежевали, већ Ловрентије Квирин (по Љубићу, Rad V.); те је разгледао ту листину, налазећи се лане у Бечу, и нашао «да су имена дубровачких кнезова доцније написана, пошто је нешто истругана. Од пређашњих писмена — вели — остали су крајеви, који су премашавали обичну величину писмена. Тако у првој речи **петрь** испод **п** има с лијеве стране крађ, а испод **т** и **ь** дужа цртица. Прва цртица биће остатак од **д**, друга од **оу**, и трећа од **р**, дакле је у оригиналу било **доубр** мјесто **петрь**. Даље над свезом **п** види се цртица од пређашњег писмена, јамачно **в** (јер само **ф** прелази на горе). По томе, мислим, — вели — да је у оригиналу стајало: (**кнезь**) **доубровьчки Ловрѣньтие Коурнинь**, у мјесто **Петрь Болеславикь и Тудрь Крусикь**, јер да су у оригиналу била ова двојица, не би се пред овима употребила једнина (**кнезь**), већ множина (или двојина), и прије *вицекнезови*, него кнезови. Ова је, дакле, листина истинита, *а издана је заиста 123[?] године.*»

Да су имена тамо споменутих кнезова доцнијом руком написана, по што је нешто истругано, зна се још од 1851 год. од како је тада пок. П. J. Шафарик издајући ту листину у Памятка-ма то казао; али шта је на том месту пре тога било, јамачно онаки човек, какав је Шафарик био, није пропустио премучити се да пронађе, но ено он не могадијаше! Па г. Миклошић, који је своје издање такође с оригинала приредио, не би ето тако пропустио васпоставити избрисане речи, да је могуће било! После онаких зналаца и вештака у тим пословима, вара се г. Ков. да може отворити кредит својим *слабим очима!*

Било би врло занимљиво ког би кнеза г. Ков. васкрсао: да је нешто разгледао ту листину пре г. Љубићевог списка дубровачких кнезова!

лом није ни мало оригинално ни ново. Видели смо како стоји с поменутим писмом и да оно, кад се критички прегледа, нимало не иде њему у прилог. Остала његова „околишавања"[21] побројао сам и разгледао овде онде по примедбама, на његову штету! — После овога, држим, да не може више бити питања: кад је умро Стефан првовенчани!?

* *

Годину смрти краља Владислава не налазимо забележену ни у једном домаћем и страном извору. Последњи спомен о њему живом имамо од 1264 године.[22]

Летописци наши слабо га и помињу у опште, но га махом и не стављају у ред владалаца српских. Одмах по Радославу стављају Драгослава мислећи на Уроша I. За Драгослава, пак, пишу да је владао 35 година и умро ,ѕѱои. 6778 г. по ств. св. (између 1 септ. 1269 и 1 септ. 1270 г. по Христу).[23] Знамо, да је Урош I владао до пред крај 1276 године и да је још и после тога неко време живео;[24] те се обе белешке не могу на њега применити. То, пак, што га летописци међу *за наследника Радослављева* наводи мисао: *да се те белешке тичу Владислава!* Белешка „35" не смета овој мисли, јер летописци рачунају наследнику Радослављеву владу од смрти Радослављеве, 1235 г. па до смрти његове По томе би изашло: *да је краљ Владислав умро негде између 1 септ. 1269 и 1 септ. 1270 године.*

Арх. Сергије у свом делу „Полный мѣсецословъ Востока" т. II. Москва 1876. с. 256 *при 24 септ.* пише: „Прѣставленіе Стефана въ инокахъ Симона, первовѣнчаннаго

[21] Тако он сам назива своје сотвије и посредније доказе (види Год. III. с. 360) — и има право!

[22] Види у «Нек. хрон. пит. из срп. ист.» с. 10.

[23] Побројени летописи у «Нек. хрон. пит.» с. 9.

[24] Ibid. p. 12—15.

краля сербскаго, племянника его Давида, *и сына его короля Владислава.*" [25] Не знам по којим изворима поменути писац пише то; али на сваки начин — имао је неког основа. [26] Владислав је, дакле, умро негде у Септембру месецу, па су му „**памєть прѣставлєнию**" прослављали узгред уз „**памєть**" оца му. — По томе би изашло: *да је краљ Владислав умро у Септембру 1269 године.* [27]

Да се летописачка белешка о смрти наследника Радослављева доиста тиче Владислава, *и да је погођена*, имамо јака доказа у овоме:

Летописци слабо спомињу и краља Драгутина, но место њега одмах по Урошу стављају Милутина, и веле за њ, да је умро 1316 године, — *што је*, као што знамо, *истинита година смрти* — **Драгутинове.** [28]

Не може, дакле, бити никакве сумње, да је краљ Владислав умро негде у Септембру 1269 год!

Колико су мени познати извори за нашу историју, домаћи и страни, нема ни чега што би се противило овом мом резултату. Г. Ков. нашао је повода да говори о смрти Владислављевој у Год. III. одређујући годину познатој листини омишког кнеза Ђура, зета Владислављевог. Он вели, да решењем тог питања о добу листине, између осталог, можемо дознати и да ли је краљ Владислав живео после 1265 године. [29] Не знам за што и како доводи он у тако тесну везу та два питања! тек, поставивши Ђуровој листини 1276 г. за постање, вели на с. 431: „*из листине*

[25] «Открытіе мощей Владислава было 30 Юня при кралѣ Урошѣ» — вели одмах за тим.

[26] То исто има и у Филаретовом делу: «Святые южныхъ Славянъ» при том датуму — колико се сећам (књиге те сада немам, а белешке су ми загубљене).

[27] Пишући расправицу своју «Нек. хрон. пит.» нисам знао за месец смрти му, те сам се изјаснио био за 1270 г.

[28] И побројене летописце и приведена места о години смрти Драгутинове види у «Нек. хрон. пит.» с. 11.

[29] Види Год. III. с. 429.

Ђурине излази и то, да је краљ Владислав био још жив 1276 године." Како и за што не вели!

Ево Ђурових речи из те листине, у којима се спомиње Владислав. Он вели дубровчанима: „**сьдл сү ходили мои жүпляне, кє є даль краль Кладиславь мьнѣ и моєи женѣ а своєи кьєри, прѣдь вашь градь, по ҫаповѣди крала Ѹроша**"[30] Како то сад излази из ових речи да је краљ Владислав био жив кад је листина писана — ја не знам, а г. писац не вели ништа. Све што из ових речи може изаћи о животу краља Владислава то је: *да у то време није био жив!* — и ништа друго. Ево како:

Урош није са свим истиснуо био Владислава из управе. Владислав је задржао себи приличан део државе, у коме је владао као *краљ*, приставши на првенствени положај Урошев. Његов део јамачно је био тако звана „**Дальмацию, Трлвоүния и Ҫахльмиє**. 13 Марта 1252 г. дубровачки посланици код „*краља* Владислава" сведоче у расправи његовој с Павлом Лавом, кнезом лешким. У лето 1253 г. спрема се Урош на Дубровник *у савезу са братом својим Владиславом.* Дубровчани уговарају противсавез с бугарским царем против Уроша „**и брата моү Кладислава.**" На књигама српским писаним у та времена стављају се записи: да су писане „**вь дни благовѣрьнаго кралю Оүроша и брата моү кралю Кладислава.**"[31] До смрти Владислављеве, као што ћемо видети ниже, Урош је био *само* „**господьствоүюштии краль**", а *тек после тога и* „**сь богомь самодрьжьць вьсє срьбскє ҫємлє и поморьскє.**" — По томе, сви жупљани Ђурови, које му је дао био Владислав, *а који су да како били из његове околине, те из дела Владисављеве државе*, нису могли ићи на Дубровник **по ҫаповѣди крала Ѹроша**: *до по смрти Владислављевој*, кад је Урош постао **самодрьжьць вьсє срьбскє ҫємлє и поморьскє**! Док је Владислав био у жи-

[30] Mon. Serb. p. 54.

[31] О свему томе види у «Нек. хрон. питања» с. 9—10.

воту, те владао, између осталих и „*поморском земљом*", Урош није могао водити ратова с Дубровником до у савезу са „**братомь моу Владиславомь**", као што видесмо.

Ето шта *једино* излази из Ђурове листине односно смрти Владисављеве, кад се листина критички прочита! Но, излазило ово што сад изведосмо, или не, — *тек, свакојако: не излази ни којим начином да је у то време Владислав био жив!* Само двоје може бити: или да излази то што ми изведосмо, *или ништа* — односно живота Владислављева!

Али г. Ков. није се уставио само на овом. Узев листину Ђурову за повод, и рекав оно што наведох, надовезује:[32] „По потпису Милутинову на једној повељи,[1] *мени се чини*, да се он за живота очева није звао краљем — и ако Енгел још 1260 зна за tres reges ex Servia,[2] *него тек од како је Драгутин постао врховни краљ српски*, дакле послије 1276 године. Ако би се ова *умјесна претпоставка обистинила*, онда би нам једна повеља Милутинова[3] још јасније посвједочила, да му је стриц Владислав умро послије 1276 године. У овој повељи казује Милутин, да му је као *краљу*, но не и *самодршцу*, Краљ Владислав на *смрти* својој предао задужбину своју Милешево „**югоже** (храм) **божьствьными чловѣчьскыми красотамїи вкрашень и сели и влахы ѡбластїи прѣдавь мнѣ сь богомь господьствоующоумоу тогда кралю и пакы сь богомь самодрьжьца всеи срьбскїи земли и поморскїи Стѣфаноу Оурошоу, — блаженоую свою доушоу вь роуцѣ любимомоу Христоу прѣдаю.**"[4] Како се Владислав Јуна 1281 спомиње као мртав,[5] *то је он умро негдје између 1276 и 1281 го-*

[32] Год. III. с. 431.

„1. **Господинь Далматиє, Травоуниє и Захлмиє.** — Гласник XXVII. с. 187."

„2. Engel III, 228. — Ове је године имао Милутин само 8 година. Muralt, Chron. Byz. II. 471."

„3 Mon. Serb. 71—73."

„4. Mon. Serb. 72."

„5. Rad. I. 135."

дине.[33] — На стр. 436. утврђује, да је поменута повеља писана послије 1291 године; јер се у овој листини казује, да је Милутин подигао цркву св. Николи у Хвосну, на Бистрици, **близь великїе архиепископие срьбскїе**. Архијепископија српска, пак, била је у Жичи од 1219 до 1291 (од прилике), а из ове листине види се, да је архијепископија већ била у Пећи."

Та повеља, за коју се хвата г. Ков. — *није Милутинова!*

Та се повеља налази у два преписа, од којих је један старији и на кожи. Ни један није добро очуван. Г. Миклошић приредио је своје издање по оба преписа,[34] но није означавао шта је из ког узимао, — што би врло потребно било. И при свем том, што је то издање приређено по оба преписа, ипак текст није цео: на неколико места не достаје не зна се колико. Језик и правопис повеље ужасно је нагрђен. Г. Миклошића навело је да ту повељу прида Милутину то: што у потпису стоји: **Стѣфань .в. Ѹрошь** etc.[35] Но, оно **.в.** *између* **Стѣфань** и **Ѹрошь** *не налази се у старијем препису но само у млађем!*[36] *Тај знак, дакле, не може вредити за одређивање издавача листине!*

Г. Ков. не сумња да је та повеља Милутинова, јамачно такође хватајући се за потпис, и још као што видесмо — одређује да је писана „послије 1291 г." почем се, вели, у њој спомиње архијепископија у Пећи. Дакле, осим оног спољног знака — који рекосмо да не може вредити за одређивање издавача листине, г. Ков.

33 У првом делу овог цитата, подвучене речи моја су белешка. Тако и ова последња реченица.

34 О свему том види у белешци г. Миклошића, што иде уз ту повељу. Mon. Serb. p. 73.

35 Mon. Serb. p. 73.

36 Г. Микл. вели у белешци: Monemus *alterum apographum in subscriptione habere tantum* **Стѣфань Ѹрошь** etc.

износи ево и један унутрашњи, који иде у прилог Милутину. Прегледајмо и њега.

У повељи стоји, да је црква Св. Николи, коју краљ основа, у Хвосну на реци Бистрици, а **блиꙁь велнкїє архиепископие срьбскїє.** *Ове речи ни како нису могле бити у повељи краљевој. Оне су доцније и то врло доцније, у препису уметнуте.* Ево за што: „*великом архијепископијом звала се* **Жича**[37] а *никад* манастир Св. Апостола (пећска арх.)! *Овај манастир није — шта више — зват ни просто* „**архиєпископиꙗ**", а камо ли „**велнкаꙗ**"![38] Он је био само склониште архијепископа у времену кад је Жича, непријатељем попаљена, стајала у развалинама, а *никад права архијепископија*, и *за све време бављења архијепископа у њему манастир је називан просто* „**домь светынх апостоль**", и никако друкчије![39] — *Оне речи, дакле, нису могле бити у оригиналу повеље, па ма који од српских краљева да јој је писац био.*

[37] Види Доментијана, с. 204, 233, 246, 260, 281, 285; — Теодосија, с. 180; — Данила, 249, 256, 259, 312, 321; — животописца Душановог у Дан. делу, с. 229; — ученика Даниловог, у Дан. делу, с. 371. — Велики део ових примера из оног је доба кад су архијепископи седели у ман. св. апостола, а не у Жичи!

Жичку архијепископију зову у изворима и: „**славьнаꙗ архиєпископиꙗ Жидьча**" (Дан. 248, 313), и: „**великаꙗ сьборьнаꙗ црькохь архиєпископие, мѣсто рекомоє Жидьча** (Дан. 244); — „**архиєпископиꙗ срьбскаꙗ**", пак, врло често (види повељу Ст. прв., Дом., Теод., Данила, његове настављаче итд.)

[38] Можда би ко против овога навео онај пример из Даниловог дела, у житију Милутинову, где се прича да је Шишманова војска провалила до *Хвосна* и хтела ући у *Ждрело*, да поароби *архијепископију!* — Но, *то место не тиче се ман. св. апостола.* Ево како. То место гласи: „**ꙗко да вьꙁмоуть тоу соуштеє достоꙗниє много црькьви домоу сьпасова, рекьше архиєпископиє, и не вьꙁмогоше.**" Архијепископија, пак, у цркви «*дома спасова*»: то је *Жича!* — Дакле, то место мора се овако разумети. велико богатство архијепископије, при напуштању Жиче пренето је у ман. св. апостола, *и ту се налазило* кад је Шишманова војска дошла до Жарела. Војводе Шишманове знале су за то, и хтели су провалити до у ман. св. апостола „**ꙗко да вьꙁмуть тоу соуштеє достоꙗниє много**" напуштене жичке архијепископије.

[39] Арх. Данило II. у делу свом на с. 318, прича баш о томе како је напуштена Жича, и за што, и како је тело арх. Јевстатија I. пренето у Пећ. И ту, назива он склониште архијепископије: *просто* **домь светынхь апостоль.**"

Ни тај унутрашњи знак, дакле, не може остати, ни повељу Милутину досудити. После овог, не зна се чија је то повеља, те ћемо потражити, прегледавши све њене унутрашње знаке.

Као што рекох, повеља је небрижљивим преписивањем и рђавим чувањем јако оштећена. На неколико места и не достаје по нешто. Тако и у самом уводу, на два — три места. Ти недостаци тамне мисао увода. У њему су општи мотиви за прослављање и љубљење бога, добре последице од тога, па се прелази на личну примену и тежину повеље. Почетак примене мањка. Обоје то гласи овако:

. . . . . светаго корѣне боголюбїе цвѣткїи, иже вь (еди по сьвькоупнѣкь боголюбива слышанїа и видѣнїа и (тр)оуди и поты своими потщие се сьтворигї ю, б(лаж)енаго и боголюбиваго царную Стѣфана крала Владислава все срьбскїе земле и поморскїе, вноукь светаго Симеона Немање и сына Стефана крала, вь мнишьскомь wбразе нарєченнаго Симона монаха, иже богодарованнима ѥмоу прозорливама доуховнима и любазнима wчима кь владицѣ и вьзносителю елеwнскомоу проз(ва) ѥго божьственаго телѣсе стопи коньчинѥ статиѥ вьс(пом)инанїи сьтварїи, рекше вьзнесенїа храмь на мест(ѣ) нарицаемемь Милѣшева вь жоупе Урьнои Стѣне, егоже божествьными и уловѣчьскїими красотамїи украшень и сели и влах(ы) wбластїи прѣдавь мнѣ сь богомь господьствоующоумоу тогда кралю и пакы сь богомь самодрьжьца всеи срьбскїи земли и поморскїи Стѣфану Оурошоу блаженоую свою доушоу вь роуцѣ любимо-

На стр. 117. пак, говорећи о догађајима баш из оног доба кад је Жича већ напуштена била, назива ново седиште архијепископа: опет *просто* „**домь светыихь апостоль.**“

Животописац и ученик Данилов, причајући на с. 361., да је краљ Милутин наредио Данилу, кад је овај оставио епископију бањску, да се настани код архијепископа Саве III, који је у Пећи седео, — назива станиште архијепископово: *просто* „**домь светыихь апостоль.**“

И у опште, ни једног примера нисам нашао до сад у свеколикој грађи за нашу средњевечну историју, која је кроз моје руке прошла, да се и који други манастир — осим жичког — назива *«архијепископија»!*

моу Христоу прѣдал. Тѣмже и азь Стьфань Оурошь потьштахь се родителюмь моимь и прародителюмь сьздати храмь светомоу архиѣрею и чоудотворцоу христовоу Николи вь Хвоснѣ на рецѣ Бистрици,[40] **и сїи свети храмь сьздахь вь п...роучїи вьзнесенїа господна рекше Милешева, идеже почиваеть прьвїи архїепискоупь и оучитель срьбскы и прародитель нашь, светитѣль христовь Савва, вь испокоенїе братїамь оть светаго манастира, намь же и родителюмь нашимь и прародителюмь вь вѣчни помень** итд. (одређује међе примљених земаља, заклиње своје наследнике да не кваре његове наредбе, проклиње оне који би то чинили и завршује.) — Потпис је: **Стѣфань Ѹрошь господинь вьсе срьскїе земле и поморьскїе.**[41]

Стефан Урош, дакле, самодржавни краљ све српске земље и поморске, вели у овој повељи, да су покојни краљ Владислав и он, као **светаго корѣне боголюбвїе вѣтвїи**, у једно скупивши сва богољубива **слышанїа и видѣнїа**, трудом и знојем својим постарали се да их изврше, и то, краљ Владислав начини цркву вазнесенија у Милешеви, обдари је богато и украси, и на самрти својој преда њему — Урошу — *који је онда био* „**господствоующтии краль**, *а потом и* **самодрьжьць всеи срьбскїи земли и поморскїи**", а он, Урош начини храм Св. Николи у Хвосну, на реци Бистрици, — њима и родитељима њиховим и прародитељима за вечни помен.

Овај Стефан Урош није краљ Милутин, за то:

α) што вели, говорећи о Владиславу и себи, да су „**свѣтаго корѣне боголюбіе вѣтвїи**"; јер то означава *два брата*;

β) што вели да је у време смрти краља Владислава био „**господствоующтии краль**", што Милутин

[40] Одавде настаје оно **близь великїе архїепїскопїе срьбскїе**" — што изостављам.

[41] Види Mon. Serb. p. 71—73. Оно .**в҃**. између **Стѣфань** и **Ѹрошь** избацио сам.

није био пре 1282 године, а Владислава 1281 спомињу мртва.[42]

γ) што у подробном Даниловом списку цркава Милутином подигнутих: не спомиње се храм Св. Николи на Бистрици. — нити се игде на другом ком месту овај храм Милутину придаје.

Него је тај Стефан Урош: брат Владислављев. Урош I, — што се врло јасно види и из самих речи повеље.

Он је са Владиславом „**светлго корѣне богомюбїе вѣтвїи**".

Он је до смрти Владислављеве био „**господствоующтии кралъ,**" *а по том постао* „**и сь богомь самодрьжьць вьсе срьбскые земли и поморьскые.**"

Он је, дакле, зидао и храм св. Николи на Бистрици.

Поменутом повељом, дакле, ни с које стране не може се доказати: да је краљ Владислав умро „негдје између 1276 и 1281 године", као што г. Ков. труди се доказати.[43] Њом се доказује само то: *да је Владислав умро за живота и владе млађег му брата, Стефана Уроша I.* као што и јест по нашем рачуну!

*
* *

Према свима непосредним и посредним историским подацима, које смо овде прикупили и критички прегледали, излази *и остаје без приговора*, да је:

α) **Стефан првовенчани краљ Српски умро 24 Септембра 1223 године.**

β) **Да је син му, краљ Владислав, умро негде у Септембру 1269 године.**

Париз 1880 г.

Ив. Павловић.

---

[42] Она претпоставка г. Ков. «да је се Милутин називао краљем од како је Драгутин постао врховнијем краљем», дакле «послије 1276 г.,» којој он сам прави комплименте називајући је «умјесном», — *нема ни сенке од потврде!* У њену јачину г. Ков. навео је само једно «мени се чини», и већ држи да је то доста да му претпоставка буде «умјесна»!

[43] У осталом, г. Ков. износи тај свој рачун условно: «*ако би се*» она више поменута *његова «умјесна» претпоставка обистинила!*» — То је прилично смотрено; само је требао чекати са својим рачуном све док му се претпоставка не «обистини»!

ЦРНИЋАНИ

„Напред! Та то су плашљивци, боја ни видели нису.
О рајо бацај пушку, а лати будак и рало,
Па отми на сабљи што предаде нама на Косову пољу!
Зар ђаур јуначки да мре? зар сабље да пасати сме? —
Та триста врагова! Зар нећемо стићи до шанца, до виса?
На свакоме кораку мртав по један остаје, — та докле?!
На брег! на ров! на смрт! на пса! на ђаура! јуриш!
Још часак један! — зар натраг? — о скоти! о кукавци! маме!
О да вас турска мајка не роди! погрдо турска!“...
Но реч то беше последња, немаде коме да збори:
Крај њега не беше Турака, магла их покри пред њиме.
У глави памет му се врти, у грлу му беседа заста,
О тврду ледину паде и душу пророку даде.

На брегу је мртва стража, шеснаест дичних јунака.
Соколи, орлови то су, над облак узлећу ка сунцу. —
Гаврани гракћу у дољи, јатом се гоне за њима.
Соколи лете, лете, и најзад су стигли до неба
Гавран их гони, гони, гинути морају листом.
Три пут одбише соколи гаврана читаву војску.
Брат је уз брата и смрти у очи слободно гледа.
Ко љута гуја пузи она к њима из доље.
Очи јој мутне и крваве, уста јој грозна и страшна.
Али јунаци јуначки је гледају, поздрав јој шаљу.
Свладаће њих, смрт ледена, ал' ће пред њима затрепет'.

Ено и опет се диже проклета, плена да тражи.
Тресе се брег од цике пушака, од дреке Черкеза:
Хоћемо л', можемо л', видети лице вуцима горским?
И десет јунака на вршак се испе, стражи на видик,
Десет синова кршне Арбаније, рисови љути.
„Предај се, ђаур! Ни двеаст вас нема, а нас је хиљада!“

„Ни двадесет!“ јекну кроз цику пушака злокобна реч.
„Ила! ала!“ под брегом се зачу: „Ни двадесет их нема!“
„Предај се, ђаур!“ — Ђаури ћуте. Пушка им збори:
Падоше пички посланици, браћи однеше посланство.
„Ни двадесет“ јечи доља, већ цела војска то знаде.

На мртвој су стражи шеснаест дичних јунака.
Шеснаест другова смрти, понос једнога села.*
У часу последњем песму јој певаху, леденој смрти. —
Одјекну небо громко а г' милости не даде своје.
Речено беше и суђено да се пролије крвца.
Жалосна беше то песма и смрти је немила била,
Али је певаху браћа, јунаци је певаху дични,
И зато страшна бејаше, громови грмеше њоме:
„Отаџбини мремо на славу, а браћи на понос и дику!
Отаџбино драга и мила! о живела дуго у слави!
Причу о нашој ће смрти унуци слушати наши,
Гробови наши ће њима бити славе олтари.
Од нас нека уче да буду јунаци, Срби да буду.
Јурите бесне чете! гракћите гаврани црни!
На нож вас чекамо овде, шари пушки на копље.
Нека се земља крвљу напоји, биће је доста. —
Црне вас тице прате, над живима ено се даве.
Е нека тице вране! биће вам меса и хране.
Слави се мила отаџбино, синци те љубити знају.
На веки нек' будеш колевка јунака, гњездо сокола,
Ти земљо лепа! о нек' се и смрћу нашом прославиш!“

Тако јунаци у часу последњем су чекали самрт.
Небо им светлије постаде, сунце се осмену канда.
Они у слави последњи поздрав му послаше зраку.
Бацише очи доле, видеше чете душманске:
Под њима, над њима, са десна и с лева се подиже оркан.
К'о палму окићени ветрови пустињски када обале,
Такав је био сваки, али са муњом у оку
Страшан к'о лав, а љут као гуја, а срчан к'о рис.

* Црниће је село крај Млаве, велико и мало. Из Мала Црнића оде на границу у првом рату, 1876 године, свега шеснаест људи, то му је била и сва омладина. Они још у почетку рата опкољени, не хтевши се предати, изгибоше онако како се пева, у оно време, кад је у највећем одушевљењу народ из ових крајева пошао у бој за слободу погажене раје.

Шеснаест пушака плану и заман није ни једна.
Хиљада доле плану, хиљада ножева сину.
Сабља сабљи, пушка на пушку одговор даје.
Давно се браћа храбре, друг ће за друга умријети;
И после смрти веран: лешом му заклона даје.
Док једнога тече, дружба ће чувати њега. —
Један још оста, жив из гомиле мртвих другова
Зрном из пушке поздрави војводу ордије бесне:
Хиљаду пушака плану — хиљаду ножева сину,
На олтар славе последња жртва славно је пала!

Н. В. Ђорић

ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ

X

БУКОВИК, ЗАПЛАЊЕ И ЛУЖНИЦА

Од Лесковца у Пирот има 12 часова. Пут води на исток, на Власотинце, уз реку Власину, преко земљишта које се, по закону од 14 маја 1878, зове *срез власински*, у округу лесковачком, и потом срез *лужнички*, у округу пиротском.

Административна подела ретко кад одговара природној подели, и називи се ретко кад узимају из уста народних.

Тај је случај и овде.

Али мени је увек милије знати како народ граничи и зове овај или онај крај, него како су га чиновници прозвали.

Земљиште између Власотинаца и Пирота, подељено је у народу на две области. Једна се област зове *Буковик*, а друга *Заплање*.

Буковик је у народу оно, што је у власти срез власински; а *Заплање* је само у неколико оно, што иде у срез лужнички.

Повуците једну пругу с планине *Кр̏ушевице* на село *Свође*, и, од њега, на *Де̏шчани Кла̏денац* (у Знепољу), конгреску границу нашу, па је одатле савијте на запад, и саставите с *Моминном Клисуром*, код *Ције̏пе*, — и онда имаде *Буковик*.

Повуците другу пругу од села *Кутине*, на *Крушевицу*, па је, *Љубераждом*, вежите за *Стол* (опет, на жалост, садашњу дефинитивну границу нашу), — и то вам је *За̏плање*; одатле је сведите пред Пирот, докле планине хватају, и онда имате *Лужницу*.

Ми смо именом реке Власине поклопили народни Буковик, а За̏плање је подељено на два округа и три среза, на копривнички и ак-паланачки у нишком, и лужнички у пиротском округу.

Бар да је копривнички срез задржао име старог *Заплања*; он је сав скројен од Заплања, и неправда је назвати га по једном селу у том срезу *Копри̏вници*.

(Доцније, административном поделом од 1879, исправљена је ова погрешка и срез копривнички прозвао се *Заплањски*.)

Два добра часа ваља путовати из Леско̀вца у Власо̏тинце. На половини пута ваља прећи Мораву преко једног великог моста, који је Морава, на жалост, једним рукавом обишла.

Све до Власотинаца, поље је као длан, питомо и житом покривено. И с једне и с друге стране, са севера и с југа, опервазили га огранци *Крушевице* и *Ширене*.

Ја сам мислио да је Власотинце село, или, ако нешто, а оно каква мала и јадна касабица. Али како сам се изненадио кад сам ушао у варош, која није само по имену него у самој ствари варош, која је тако чиста, бела, уљудна и уређена, као да је 30 година под Србијом била. Овде нема турских зидова, него су куће на улици. Куће су лепе и чисте; многе су на два боја, изгледају као какве ви̏ле. Као варош, Власотинце су лепше од

Прокупља и Врања; као место, од Лесковца; а од Пирота и као варош и као место.

Власотинчани су врло вредни и добри грађани. И варошани и сељаци овога краја одвојили су од равнине моравске око Лесковца, од народа у Јабланици и Пустој Реци. Планине су, види се, боље очувале наш елеменат. Ови су планинци тако добри Срби као и они у врањанском округу. Радини су велики, а устаоци и патриоти још већи. Они су се највише отимали од Турака. За то су Власотинце и остали чиста српска варош. Кад је год Србија дала знак, Заплање и Буковик били су на ногама. Често су крваво плаћали ову преданост к Србији и љубав к народном имену своме, али су, мимо све то, остали крепки и непоколебиви.

У овом крају ради се један фини занат, — дрворез. Људи израђују тако лепе и укусне резарије као год у Швајцарској. Примера ради ваља видети сто Кнежев у цркви власотиначкој: то је право узор-дело у резби.

Власотинце су на левој обали реке *Власине*, која увире с лева у Мораву један час од Власотинаца, неколико минута више моста на Морави, а наслоњени су тако рећи на само ждрело клисуре, која одатле настаје.

Пређашњи срез *власински*, коме је овде била столица, имао је 43 села, из којих је састављено било 11 општина, кућа 3580; мушкиња 12159; женскиња 12312; душа 24471; пореских глава 4544, — све сам Србин.

А у некадашњем лесковачком округу, коме је власински срез био саставни део, било је свега 280 села, 34 општине, 10535 српских домова, 194 турска, 1560 арнаутских, 29 јеврејских, 108 циганских — свега 12426 домова; 33624 мушкиња српског, 75 јеврејског и 458 циганског, — свега 34157 мушкиња; 34570 женскиња српског, 82 јеврејског, и 425 циганског, — свега 35077 женскиња; 69234 душе, и 14429 пореских глава.

По попису од 1879 године, Власотинце имају 519 кућа, 2626 душа (1304 мушке и 1322 женске), 432 мушко и 22 женско које чита и пише, и 622 пореске главе.

А по административној подели од 1879, власотиначки је срез саставни део нишког округа и склопљен је из ових села с овом популацијом:

	КУЋЕ	МУШКИЊЕ	ЖЕНСКИЊЕ	ЧИТА И ПИШЕ МУШКО	ЧИТА И ПИШЕ ЖЕНСКО	ПОР. ГЛАВА
Власотинце	519	1304	1322	432	22	622
Шишава	78	233	191	58	—	104
Конопница	53	153	148	2	—	73
Рајино Поље	32	104	91	—	—	44
Средор	34	119	102	—	—	43
Ломница	31	111	116	—	—	48
Стојковце	77	206	214	6	—	101
Скрапеж	18	52	57	—	—	21
Липовица	48	202	189	—	—	80
Пискупово	16	71	68	—	—	26
Гуњетина	11	24	30	—	—	10
Брезовица	31	126	103	—	—	42
Бољаре	57	160	163	7	—	73
Црнатово	53	189	180	8	—	80
Црна Бара	66	216	213	—	—	104
Крушевица	188	613	593	16	—	259
Свође	72	298	316	—	—	124
Дејане	230	776	833	1	—	339
Лесковица	25	130	111	—	—	46
Врело	47	165	148	—	—	70
Добровиш	73	265	251	—	—	107
Орâ	145	543	579	—	—	236
Д. Гаре	201	629	740	1	—	302
Радосињ	42	192	188	—	—	74
Раков Дол	39	209	188	—	—	86
Црвена Јабука	97	553	528	6	—	232
Преслоп	49	144	152	—	—	70
Градска	34	82	78	—	—	63
Јабуковик	59	241	234	—	—	95
Кална	96	479	421	—	—	204
Добро Поље	115	424	382	—	—	165
Брод	125	454	442	1	—	191
Јарковце	91	378	365	—	—	151
Црна Трава	274	858	899	11	—	365
Ново Село	72	257	256	—	—	101
Рупље	177	612	617	—	—	252
Козаре	24	70	60	—	—	30
Лопушње	98	298	313	—	—	130

				ЧИТА И ПИШЕ		
	КУЋЕ	МУШКИЊЕ	ЖЕНСКИЊЕ	МУШКО	ЖЕНСКО	ПОР. ГЛАВА
Градиште	42	124	123	—	—	57
Јастребац	64	164	168	1	—	84
Сејаница	82	221	222	2	—	104
Ковачева Бара ..	26	89	86	—	—	36
Дадинце	58	157	153	3	—	72
Тупаловце	21	61	50	—	—	28
Грдилица.........	80	213	197	—	—	104
Батуловце	43	126	120	—	—	59
Гложане	25	86	84	—	—	38
Добротин...... ..	23	83	80	—	—	35
Прилепац	25	97	95	—	—	39
Ладовица.........	52	225	205	—	—	94
Кукавица	39	114	112	—	—	49
Орашје	76	248	239	—	—	108

И тако у срезу власотиначком има 1 варош, 51 село, 4150 кућа, 13948 мушкиња, 13815 женскиња, 27763 душе, 555 муш. и 22 жен. које чита и пише, и 6040 пор. глава

Из Власотинаца ваља прећи преко моста на десну страну Власине, и онда се одмах уђе у клисуру, која се, докле траје река Власина, зове *Власинска*, а одакле настаје област реке *Љубераждe*, и она се зове *клисура Љубераждa*. Клисура је тесна; местимице има где и пут иде поред реке, али обично само река тече измеђ високих, шумом обраслих, а гдегде и каменитих брда, а пут се пење на брдо и спушта низа њ, и опет пење и спушта, и све тако једнако. Али, при свем том, пут је тако добар (опет дело Митад-пашино!), да се човек дивити мора; а клисура је тако питома, тако живописна, тако изванредно лепа, да јој нема дрӯге ни у Старој ни у Новој Србији. Ово је један најлепши комад из лепе, питоме (не дивље) Швајцарске. Има људи који не маре за природу, који су неосетљиви према лепотама њеним; и ти исти људи, кад су прошли овом клисуром, причали су ми о њој с пуно осећања.

Пут иде на исток, може се рећи, све до утока *Љубераждe* у реку *Власину*, која тече с југа од великог села *Власине*, које сам поменуо у врањанском округу.

Љубераждa утиче у десну обалу Власине према селу *Свођу* (ном. *Свође*).

Од утока њеног, пут савија на североисток.

Један час уз воду, село је *Поље* и место *Глибље*. Ту увире у Љубераждy речица *Рђавица*, која тече са севера, између *Велико* и *Мало Бољинце*, дуж пута за *Кутину*.

Десно од пута, на левој страни Љубераждe, село *Модра Стена*.

Неколико минута даље, увире с десна у Љубераждy речица *Кукавица*, која тече са севера, поред *М. Бољинце*.

После тога долази, такође са севера, *долска* речица, и село *Грнчар*, на левој обали Љубераждe.

Овде Љубераждa избија из једне грдне стене, под којом одмах воденица меље, а ниже ње чакетају још неколико других воденица. Овде ми се чини да је најживописније место. И сад се дивим у памети и њему и Љубераждi. И место је красно, и река је красна, — прави горски кристал, али је име најкрасније. *Љубераждa!* то ће рећи *љубав рађа*. Ал, ко живи у овом дивотном месту и пије воду *љубераждy*, у том се мора *родити љубав*, он мора љубити!

Љубераждa се слива у Грнчар преко једне стене којом је пут просечен, и извире из те стене, али је њен први и даљи извор источно одатле, испод планине *Стола*.

Пред Грнчаром утиче у Љубераждy речица *Лужница*, на аустр. ђенералштабној карти *Рабушница*

Одатле се, за један час у дужину, раширило поље тако жупно и лепо, да га је милина гледати. Граничи га са североистока падина *Суве Планине*, а с југоистока дигао се велики импозантни *Стол*.

У овој жупи има дванаест села, измеђ којих да поменем *Стол* и *Ваву* (ном. *Вава*) под Столом, и, с леве

стране пута, под Сувом Планином, *Го̑рчинце* и *Сура̀чево*, на аустр. ђенералштабној карти *Сремчица*.

Од ове мале жупе начињен је срез који хвата један део Суве Планине, *Бела̀ву*, па чак прелази преко Стола, те узима нека знепољска села. Види се да нисмо водили рачуна о границама, које је сама природа повукла пределима.

Од Го̑рчинаца пут се пење на север, једним теснацем, на *Бела̑ву* планину, и кад се више *Крњи̑на*, испне на висину од 721 м., онда се спушта на исток, и код села *Бла̑та*, које сасвим незаслужено носи ово име, пређе на пут нишко-пиротски. Од *Блата* има један час до Пирота.

Излазећи овде из лужничког среза, поменућу да је он, за прве поделе, док му није одузето оно што му је од Знепоља дато, имао 65 села, 14 општина, 1881 дом, 15176 душа, 7597 мушкиња, 7579 женскиња, 2758 пореских глава.

По новој административној подели од 1879, и по попису од те исте године, лужнички је срез овако састављен:

				ЧИТА И ПИШЕ		
	КУЋЕ	МУШКИЊЕ	ЖЕНСКИЊЕ	МУШКО	ЖЕНСКО	ПОР. ГЛАВА
Проваљеник . . .	28	117	107	—	—	44
Сливовик	57	239	233	1	—	91
Стрижевце . . .	46	246	239	7	—	98
Бежиште	20	113	128	—	—	48
Братишевце . . .	25	168	92	—	—	41
Ресник	16	77	64	—	—	27
Извор	55	225	209	—	—	94
Сурачево	31	157	181	—	—	70
Љубераджа . . .	22	86	89	1	—	38
Горчинце	63	258	244	—	—	106
Бабушинце . . .	13	38	43	6	2	17
Масуровце . . .	14	88	91	1	—	31
Радињинце . . .	45	183	146	1	—	70
Бердуј	37	215	206	—	—	81
Грнчар	40	192	198	1	—	83
Вез. Чивлак . . .	9	34	33	—	—	12
Злокучане	25	105	104	2	—	48
Вава	47	219	210	—	—	86
Стол	42	205	213	2	—	88

	КУЋЕ	МУШКИЊЕ	ЖЕНСКИЊЕ	ЧИТА И ПИШЕ МУШКО	ЧИТА И ПИШЕ ЖЕНСКО	ПОР. ГЛАВА
Дучевце	42	169	153	—	—	69
Сиња Глава . . .	32	138	127	—	—	49
Кијовац	18	76	69	—	—	30
Камбелевце . . .	52	201	204	1	—	85
М. Бољинце . . .	36	140	142	—	—	58
В. Бољинце . . .	108	398	401	11	—	164
Модра Стена . .	55	287	211	—	—	77
Мезграја	19	77	87	—	—	33
Брестов Дол . . .	39	164	162	3	—	69
Кукавица	98	369	356	1	—	161
Штрбовац . . .	52	227	245	1	—	94
Липово	40	172	177	—	—	64
Дол	34	117	134	—	—	57
Завидинце . . .	57	205	205	—	—	89
Остатовица . . .	38	171	176	—	—	65
Стрелец	130	522	496	9	—	222
Ралин	54	209	188	1	—	82
Студена	94	442	417	1	—	172
Пресека	44	148	138	—	—	59
Валниш	44	174	171	2	—	70
Церев Дел . . .	20	116	112	—	—	44
Куса Врана . . .	31	132	141	—	—	52
Берин Дел . . .	30	134	134	—	—	49
Шушковица . . .	28	171	158	—	-	61
Звонце	21	129	112	2	—	45
Искровце	28	123	123	1	—	52
Јасенов Дел . . .	33	160	162	—	—	60
Вучи Дел	18	92	79	—	—	34
Одоровце	32	151	159	—	—	62
Ракита.	28	157	162	—	—	60
Драговита . . .	26	140	132	—	—	49
Прчеа	15	64	58	—	—	26
Скрвеница . . .	23	94	85	—	—	39
Борово.	81	354	343	1	—	134
Радошевце . . .	23	90	94	—	—	38
Калуђерево . . .	39	185	179	1		76
Д. Крњино . . .	27	98	106	—	—	43
Г. Крњино . . .	44	193	187	—	—	75

И тако у садашњем срезу лужничком има 56 села, 2268 домова, 19509 душа, 9894 мушкиње, 9615 женскиња, 57 мушких и 2 женских које чита и пише, и 3941 пореска глава.

XI

ПИРОТ

Пирот лежи југоисточно од Ниша, на реци Нишави, која га и пере и плави, у врло ниској равници која је водоплавна. Са севера му је брдо, које се од Нишора спушта; с југа му, преко поља које је по часа широко, стоје огранци Стòла и *Влашке* планине; са запада боде га у ребра Белавина греда, уз коју је наслоњен градић пиротски, поред којега тече, преко поља, речица *Бистрица* и увире у Нишаву у самој вароши; на тој греди, на каменитом кљуну њеном, има један турски *блокауз*; а источно и југоисточно простире се под њиме *пиротско поље*, које, почев са запада, од села *Блата* и планине *Белăве*, хвата у дужину 3 часа, све до *Сукова*. Поље је притиснуто самим усевом, а брда што га ивиче покривена су самим лозјем.

По нашим појмовима, Пирот је велика варош, по својој прилици, по величини четврта у Србији. Али није ни лепо ни пријатно место. Куће су врло мале и ниске; Нишава га, кад се год нашали, топи; отуд су све куће подводне, а улице и авлије у блату; место је за цело нездраво; људи су суви и поцијени; раса геџава.

У вароши има неколико чесама, које, као и свуда, пресушују откако Турци одоше. Они су религијозно поштовали воду и подизали чесме; највећи је севап подићи чесму или оставити, по смрти, штогод на чесме. Иначе, у Пироту има много бунара, који нису само у авлијама, као у Шапцу, него на сокаку, испред дућанâ. Место сантрача, имају с аршина висок просечен камен, који није ничим покривен; на бунару нема ни точка, ни кове, него коме треба воде, он дође с котлићем и ужетом, спусти га и захвати.

Посред чаршије, спроведен је, с истока на запад, једним јазом од Нишаве, с краја вароши, један поточић,

који пере чаршију и носи опет у Нишаву нечистоту варошку. Због ове услуге коју чини вароши, поток је прозват *Боклуџа*, турско име, које, може се већ мислити, није ни мало фино; ја молим за дозвољење да га оставим непреведена.

Пирот је жива варош, а Пироћанци су врло вредни људи. Ткачка радња у великом је јеку, а пиротски ћилими чувени су у Турској. У новије време, у Пироту се ради и леп *шајак*, налик на енглеске материје за мушко одело, и тим шајком одевају се Пироћанци, Нишлије и Лесковчани, а од пре неколике године и гдекоји Београђани.

У Пироту имају две цркве, једна старија, коју Нишава, кад дође, напуни блатом, а друга новија, која је врло лепа, у василика стилу.

У најстарије време, управо у четвртом веку, у Пироту је била мала римска стражара *turres*, по којој се ово место доцније и звало Turres.[1]

Едризи, арапски географ у једанаестом веку, помиње између Ниша и Средца (Софије) варош *Атруни* или *Атруби* што ће по свој прилици бити Пирот.[2]

Од четрнаестог века зове се *Пирот*, али то име мора да му је још раније. Име Пирот биће постало од грчког *πυργος*, а то је преведено латинско turres — кула, стражара.

Мисли се да је Пирот Јустинијанова *Квимедава*.[3]

Не зна се кад је Пирот ушао у састав српске државе. Тако исто не зна се година кад смо га изгубили, само се зна да је пре Ниша, који су нам Турци отели 1386.

Године 1443, Ђурађ Бранковић, у савезу с краљем Владиславом и Сибињанин Јанком, освојио је Пирот.

Турци су га звали *Шаркој* или управо *Шехркој*, што ће рећи: *Варош-Село*.

[1] *Donau-Bulgarien und der Balkan*, I. 176.

[2] Jireček, K. Die Heerstrasse, p. 90.

[3] Jireček, K., Die Heerstrasse, p. 24.

У шеснаестом веку припадао је у државу чувеном Синан-паши.[1]

У аустро-турском рату 1737, држали су га српски добровољци, којима је био четовођа некакав *Ветуна*, и којима су Немци дали у помоћ 60 својих пешака. После кратке опсаде, у септембру те године, Пирот се преда Турцима, а његов дотадашњи заповедник буде пуштен с миром да оде у Ниш.[2]

Пиротски је град, прича се, зидао Момчило војвода, и народ га зове *Момчилов град*. Али то је, као што добро примећује Др. К. Јиречек, само везивање сличног имена с правим именом места — Пирлитор у Херцеговини, Пирдон у Балкану, и Пирот овде, по народној су скасци место Момчилово, који је 1345 погинуо на *Перитеону* у боју с Кантакузеном.[3]

Сензациони цртачи нашега рата протурили су у новине „Момчилов град у *Жаркову*", начинивши од турског Шарћоја српско Жарково.

Пирот је освојила наша храбра војска 16 декембра 1877 год.

Пирот је имао 1462 куће српске, 700 турских, 74 јеврејске, и 34 циганске, — свега 2270 кућа.

Мушкиња 3008 српског, 193 јеврејског, 74 циганског, — свега 3275.

Женскиња 3139 српског, 180 јеврејског и 72 циганског, — свега 3391.

Душа 6530.

Било је заостало, па се после иселило, 284 муш. и 223 жен. = 407 турских душа.

Пореских глава имало је 1797.

По нашем попису од априла 1879, у Пироту сада има 1946 кућа, 8183 душе, од којих 7185 српских. 638

[1] Jiriček, K., Heerstrasse, п. 127.

[2] Kanitz, Donau-Bulgarien, I. 177.

[3] Jiriček, K., Die Heerstrasse, p. 90.

турских и 360 јеврејских; 4209 мушкиња — 3721 српског, 304 турског и 184 јеврејског; 3974 женскиња 3464 — српског, 334 турског и 176 јеврејског.

Читају и пишу 1222 мушко и 41 женско

Пореских глава има 1806.

Северно од Пирота, на путу који води у Књажевац, 2 часа далеко, више, из зимушњег рата, чувеног села *Нишор*, лежи село *Темска*, насељено на обе узбрдице двају брегова, између којих, од североистока, рече река *Темштица*, која, код села *Станичења*, један час испод Темске, увире у Нишаву.

Пут води десном обалом Нишаве, између два ланца брегова. Насип добар. На по пута село *Сопот*. Од пола пута пење се уз брдо, на десно било; одатле је на видику *Бабин Зуб*, покривен снегом, североисточно.

На 20 минута пред Темском, одваја се Нишава на северозапад, за Ак-Паланку и Ниш

Темска је велико и лепо село; куће су мале, плочама покривене; људи су врло вредни.

Преко Темштице има дрвен мост с три ока а два тумбаса, од којих један, који је главни, јер је у самој реци и држи сву тежину моста, јесте велика самотвора стена.

Четврт часа од села идући поред стена уз реку, на левој обали њеној, прибијен уз једно брдо, лежи манастир *Св. Ђорђе*.

Црква је мала, врло стара и лепа. Стил несумњиво византијски. Изнутра је сва живописана, почев од патоса па до врха малог а лепог кубета. Живопис је прекрасан. На једном месту, у првој препрати, огуљен је леп, и испод њега види се други старији живопис. Прост лајик у овој дивној уметности, ја, на жалост, нисам компетентан да донесем пресуду о старости и вредности овога живописа; али, при свем том, слободан сам мислити, и

надам се да се нећу преварити ако речем да је живопис у цркви св. Ђорђа у Темској један од најстаријих и најлепших у старим богомољама нашим, ако је тј. слободно судити по снимцима г. Валтеровића и г. Милутиновића, које они, сваке године, износе на углед Српском Ученом Друштву. По мом скромном мишљењу, ван сваке је сумње да ће г. Валтеровић и г. Милутиновић наћи у манастиру св. Ђорђа богату жетву за своје уметничке студије.

За дивно чудо, нигде у целој цркви нема никаква записа нити каква натписа о постању њеном; у народу нема никакве приче ко ју је и кад зидао; а отац Доротије, једини слуга божји у овом храму његовом, савршено је невин у знању овога рода.

Тако исто, нема ни једне слике која би представљала ктитора цркве, као што се обично у овако старим црквама може да нађе, међу ликовима светитељâ и лик онога, ко је цркву подигао. Међу тим, има у женској препрати, која је доцније дозиђивана, и, према томе, доцније и живописана, лик **ск. Симеон сьрски** (овако) и **свети Сава**, на левој страни; а у прочељу, десно од врата на која се улази у другу, стару препрату, насликане су муке паклене нпр. *који криво мери*, који „**преоревае бразду**", итд. и одмах до њих **Ева, царь Алеѯадрь, цр҃ь Дарна, цр҃ь Пора, цр҃ь Авадуносорь.**

Рукописа нема никаквих, а ни старих књига, ни других старих ствари.

Има само један *Триодин* „**всесвѣтлые книегнны Елены Божїею мылостїю пауалницы и владиуицы ѕемлїе влашкоїе соупружиници пресвѣталго господара Іѡ Маоеа Басараба, вь господарской нѫь тѵпографїи вь Терговиште, вь лѣто оть бытїа мїра ѕрнз.** (тј. 7157) **от рож. Хри.ахмѳ**" (тј. 1649).

Овај *Триодион* узео сам и, по наредби г. ђенерала К. С. Протића, предао нашој народној библиотеци.

У првој препрати, на десној страни, има натпис, да је црква обнављана „**Отокрїа ѥ** (валда обратно, т.ј. 15) **вь лѣто ҂зрѯг**" (7163) = 1655.

Црква је врло сиромашна у утварима. Нема ништа старо ни скупоцено.

Ћелије су врло опале.

Прошлога нашег рата, 1876, Черкези су опљенили манастир, цркву псквариле, и свеце нагрдили. Том приликом затеку игумна болесна, узму га заједно с поњавом на којој је лежао, измахну, и баце с горњега боја, те се сиромах старац здроби.

Али, ако манастир св. Ђорђа у Темској нема никаквих споменика о прошлости народа српског, он има један нов, скорашњи споменик, који је баш тиме што је нов необично драг сваком срцу патриотском, који ће некад бити предмет религиозног поштовања свима потоњим појасевима и непресушни извор патриотског запајања свима узвишеним душама. То је споменик онима што су, овога рата, изгинули у бојевима око Пирота. Њима је подигнут више олтара, где почивају јуначке кости њихове, један велики импозантан дрвен крст, на којега црно обојеном пједесталу има овај запис:

„Капетану Милутину Карановићу и осталим јунацима који живот положише за веру, Књаза, слободу и независност домовине у бојевима на Нишору и Будим-делу 12, 13, 14 и 15 Децембра 1877, подигоше овај спомен — командант Љ. Ивановић и сви официри II шум. дивизије, београд. бр. I кл., I арт. и I кољ. пука од I шум. дивизије."

У Темској су биле некад још три цркве: једна на левој обали Темштице, на брду између села и данашњег манастира; друга, на десној обали реке, у селу; трећа

на левој обали реке, на уласку у село. Сељаци знају црквишта, али немају никаква спомена о њима.

Темска је била столица власти среза нишавског.

Овај срез имао је 61 село, 22 општине, 3735 домова, 11920 мушкиња, 11873 женскиња, 23793 душе и ? пореских глава.

Но по административној подели од 1879 и попису од те године, нишавски срез стоји сада овако:

	куће	мушк.	женск.	мушко чита и пише	пореске главе
Станичење	110	354	334	1	150
Сопот	67	294	282	4	117
Нишор	42	175	178	1	73
Црвенчево	23	81	76	2	28
Црноклиште	48	153	150	1	66
Куманово	20	73	69	—	29
Осмаково	106	331	324	3	152
Враниште	39	143	142	—	57
Добродол	144	507	473	1	217
Шугрин	52	156	153	1	70
Мирковце	31	92	88	—	35
Стањанце	69	197	183	2	92
Бал-Бериловце	37	106	98	1	46
Јања	21	86	87	—	33
Алдина Река	41	143	140	—	60
Ћуштица	110	346	299	—	138
Вртовце	40	132	124	—	39
Равно Бучје	42	158	161	—	52
Црни Врх	90	301	271	1	118
Иново	32	119	95	—	51
Кална	96	342	305	3	144
Татрасица	47	184	171	—	68
Габровица	106	381	345	1	150
Шестигабор	174	523	522	—	224
Јаловик Извор	169	531	525	1	248
Крупац	151	548	547	5	251
Вел. Село	59	169	149	3	78
Градашница	53	163	146	—	66
Извор	79	249	247	2	113
Басаре	29	124	110	—	48
Бериловце	43	147	151	—	67
Трњане	45	153	146	1	67
Јовановац	84	284	248	—	121
М. Јовановац	21	74	70	—	32
Ржана	50	161	159	—	78

	КУЋЕ	МУШК.	ЖЕНСК.	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКИХ ГЛАВА
Срећковац	55	192	155	—	78
Обреновац	16	70	67	—	28
Чиниглавце	76	292	282	4	120
Милојковац	22	105	81	–	38
Суково	116	463	415	5	186
Јалботина	18	100	103	1	38
Беровица	14	79	70	1	31
Планиница	18	65	54	1	24
Дол Дужина	42	175	174	—	69
Присјан	46	203	219	—	89
Камик	44	236	213	–	91
Смрдан	69	277	279	9	118
Војнеговце	36	145	170	1	62
Расница	82	269	271	3	124
Бари Чифлик	65	180	201	—	84
Костур	53	163	174	4	72
Церовик	21	52	63	1	28
Лопашница	37	124	123	9	59
Блато	24	50	68	—	28
Понор	30	101	89	—	42
Пасјача	31	155	140	—	62
Гњилан	87	252	280	–	115
Вел. Суводол	53	225	215	1	95
М. Суводол	35	164	160	—	56

Према томе, нишавски срез има сад 59 села, 3471 дом, 23361 душу, 11827 мушкиња, 11534 женскиње, 75 мушкиња које чита и пише, и 4515 пореских глава.

Од Пирота три часа на запад, у пределу који се зове *Висо̂к*, а управно срез височки, у присоју планине *Видли̂ча*, на средокраћи између села Смилёваца и Гулёноваца, лежи стари манастир *Св. Ћи̂рик*, који је обновљен 1839 године, а темељи су му, кажу, непамћено стари. Манастир је врло на гласу. Нема никаквих старина. Пре 80 година попалиле су га крџалије.

Близу Св. Ћирика, у осоју кршне стране планине Видлича, четврт часа десно од села *Иза̂товца*, има манастир *Св. Ра̂нђел*. Ни он нема никаквих старина нити ма шта важно; само се прича да је и он од старина, али је пре 40 година обновљен.

И у осоју планине *Рудиња*, по часа источно од села *Ржане* пошав к *Јеловици*, има манастир *Св. Богородица.* И он је, кажу, врло стари, али су га крџалије, идући на Србију, у време Карађорђево, попалиле, те је обновљен пре 25 година

У Високу је место *Ћипровац*, чувено са својих ћилима, као и Пирот. Ћипровачки су ћилими затворене боје, а пиротски су црвени, белим ишарани, или другим уочљивим бојама. У самом Пироту много је више у дућанима ћипровачких него пиротских ћилима; ћипровачки су јевтинији и скромнији, и за то се више траже; али пиротски су више на гласу, и за то трговци махом продају ћипровачке ћилиме под именом пиротских.

Висок је, као што му и име казује, плавински крај. Народ више живи од стоке, него од пољских радова.

Пређашњи срез височки имао је 58 села, 11 општина, 2867 домова, 11079 мушкиња, 10261 женскиње, 21340 душа, ? пореских глава.

Но по берлинској граници, он је веома сужен, и сада стоји овако:

	КУЋЕ	МУШК.	ЖЕНСК.	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКЕ ГЛАВЕ
Росомач	56	241	224	1	97
Рсовце	94	382	383	1	157
Ржана	48	195	191	4	89
Дојкинце	76	363	349	6	135
Јеловица	31	118	122	—	44
Брлог	69	243	235	5	99
Темска	167	517	518	6	235
Ореовица	46	201	193	—	84
Рудиње	90	301	281	—	126
Рагодеш	60	225	213	—	83
Топло Дол	70	247	248	—	105
Засковце	54	173	158	—	67
Завој	102	381	273	—	160
Копривштица	36	133	148	—	53
Покровеник	43	163	162	—	65
Бела	14	58	51	—	23
Мала Лукања	12	107	104	—	41

	КУЋЕ	МУШК.	ЖЕНСК.	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКЕ ГЛАВЕ
Покљештица	54	226	228	—	89
В. Лукања	63	283	252	—	102
Гостуша	95	382	401	1	164
Базовик	84	296	267	—	112
Церова	40	161	153	—	62

Према овоме, у садашњем срезу височком има 22 села. 1412 домова. 10551 душа. 5397 мушкиња, 5154 женскиње, 24 мушко које чита и пише, и 2192 пореске главе.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

М. Ракић

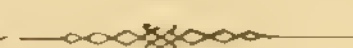

ДУХ

По тамној ноћи из даљине звоно
Жалосно тихо ширило је глас,
У ноћној тами тако тужно, болно,
К'о смртни да се приближује час.

Трепере звезде, месец тихо сјаје,
Расипа светом свој блеђани зрак,
Слушајућ' гласе што их звоно даје,
Са цркве старе у далеки мрак.

И сетни звуци певали су јаде
Кроз које жури кратког жића лет,
Певаше. љубав, жеље, вреле младе
Мучење, патње читав читав свет!

А једна сенка подиже се летом,
Из старог гробља кроз поноћни гар,
Костур је бели закитила цветом —
Са гроба то је миришљави дар.

И у вис пође из мрачнога гроба,
Тишина мртва простире се свуд,
Лети и блуди кроз поноћно доба
Уздах јој ломи уморену груд.

Летећи тако по пучини плавој,
Жалосно махну над заспали свет,
Са груди трже и међ људе баци
Последњи спомен увенули цвет. —

И болном душом слушао је тако.
Кроз поноћ где се шири тужан глас.
Слуш'о је песму што нас сећа лако:
На живот, јаде и последњи час.

А с' цркве старе к'о да куцну звоно:
„Гле, и ти беше као цветак ту,
Цвет'о си, раст'о, живео, па клон'о
И у гроб патњу однео си сву.

У вечном мраку сарањено тело
Мирно је вечни боравило сан,
Па сад куда ћеш летећ' тако смело
Живота ли си зажелео дан!?

Те као патник, кога јади гоне,
Из мрачног гроба подиже се сад,
Да гледаш бајке и варљиве снове,
Што божно жића ублажују јад.

Па кажи, живот, та вечита борба
Лажљива снова није л' машта тек?
О, шта је мис'о, већ уздах очајни:
Ништа и ништа — то је цели век!" —

*

И дух је тужно слуш'о ове боле,
Клонулом главом спуштао се он,
Кроз поноћ мрачну црном гробу, доле —
А далек, далек, пратио га звон!

Трепере звезде, бледи месец сјаје
Кроз поноћ тавну изумире глас —
Губи се, тоне у незнане даље
К'о живот кратки, к'о последњи час!

Драгутин Ј. Илић

„НА ГРАНИЦИ“

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ ВЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК)

XVII После прћиловичке битке

При свем том што је наш ђенерал-штаб учинио онако страшне погрешке, као што беше раскомадавање наших трупа у тренутку када је требало све концентрисати на прћиловичким и адровачким висовима, при свем том што је у управи војском била наступила за време битке од 20-ог таква забуна, да шеф штаба није знао, да ли му је остао још који батаљон на расположењу, и где се налази тај батаљон, при свем том што је наш шеф штаба 20-ог Августа, из сред битке писао ђенералу Протићу да одмах пошље цео саперски алат из Алексинца да би се утврдила горњо-адровачка позиција (сад!!!), те ашови и пијуци стигоше пошто Турци већ беху заузели Горњи Адровац, — поред свију тих и многих других погрешака учињених с наше стране, кад се погледа шта је радила турска сједињена војска, после добивене битке на Прћиловици, човек мора доћи до убеђења, да се оно мало српске војске, што је ушло у борбу 20-ог Августа, морало тући тако одлично, да Абдул-Керим у пркос добивеној битци није смео не само да напада Алексинац, него није смео ни да нас гони по оној дивној моравској долини, која је равна као длан и за каваљеријске операције душу дала, није смео при свем том, што је сам Ахмед-Ејуб-паша

имао пет пукова *резервне* каваљерије,[1] а Черкезе и регуларну каваљерију прикомандовану свакој дивизији и не рачунамо.

Сједињена турска војска беше победила трећину српске војске (јер друга трећина беше посада у делиградским и алексиначким шанчевима, а трећа се шетала по Матејевцу и топоничким висовима) која се усудила да се с њоме ухвати у коштац, у отвореној битци а не иза редута, али ту је победу скупо платила, јер су Турци тога дана имали барем 360 мртвих и 1500 рањених, кад њихов историк Мајерс, који турске губитке дели свагда са 3, признаје да су имали 120 мртвих и 500 рањеника. Он истина да би и ту цифру ублажио, теши се тиме, што вели, да је српска војска тога дана по казивању инглеске амбуланције у српској војсци, имала 1600 губитака[2]. Мени није познато г. Мајерсе, да је инглеска амбуланција где год код нас *самостално* радила, а по рапортима с оба наша главна завојишта, од којих на једном су радили и инглески лекари, тога дана, ми несмо имали више од 600 рањеника, колико смо имали мртвих не знам, јер бојиште остаде у вашим рукама, међу тим да их је било много вас не би мрзило да их дате избројати, особито што је ваша војска после прћиловичке битке седела више од две недеље дана скрштених руку, чудећи се како да употреби своју сјајну победу 20-ог Августа.

Има више знакова, који доказују да је оно мало наше војске на прћиловичким висовима 20-ог августа улило доста респекта сједињеној турској војсци Од куд н. пр. да историк турске војске у овоме рату, који сваку и најмању чарку, у којој су Турци победили, описује ваздан на дугачко и на широко, а кад говори о битци за коју су се Турци толико спремали, у којој је учествовала цела турска сила, он на један пут каже како за-

[1] Види у Мајерсовој књизи стр. 44.

[2] У његовој књизи стр. 42.

ту битку нема поузданих „тактичких појединости," па је прича само с ово неколико врста:

„У 8 сахата из јутра отпочела је цела турска артиљерија своју ватру, која је трајала 4 сахата. За тим су колоне пошле напред, нарочито на левом крилу, и око 4 сахата после подне почела је српска војска одступати у потпуно растројеном стању. У седам сахата у вече беху сви српски шанчеви на левој обали Мораве — осем мостобрана, у турским рукама. Турско лево крило стигло је на Мораву код села Трњана. Сва српска села у околини бојишта до Мораве буду одмах спаљена."[1]

И то је све што г. Мајерс има да прича о турском јунаштву 20-ог августа!

Да идемо даље.

Целу ноћ је наша пољска артиљерија одлазила из Алексинца у Делиград.

21-ог августа од ране зоре до мрака *беху закрчиле наше пешачке и коморџијске колоне цео друм од Алексинца до Делиграда*, тако, да Турцима на прћиловичким и адровачким висовима несу требали никакви дурбини, већ су се могли голим оком уверити да ми напуштамо Алексинац, и да концентришемо све наше снаге у Делиград. Па не само то, него су у турском главном стану, као што се из Мајерсове књиге види, врло добро знали, да је у Алексинцу остало врло мало војске.

Па кад је тако, кад је главни разлог Абдул-Керимов за рокаду Ахмед-Ејубовог корпуса био тај, да са сједињеним силама нападне Алексинац, с јужне и западне стране на којима нема никаквих Шуматоваца, за што после сјајне победе 20-ог августа, која је „растројила" српску војску, која ју је „отерала у бегство", за што изостаде тај главни напад, за који се толико спремала турска војска? Овде бар несу се могли турски команданти изговарати да немају довољно трупа, да би се

[1] У Мајерсовој пом. књ. стр. 42.

увалили у велике тешкоће због набавке хране за војску овде се не би удаљавали од Ниша, нити би излагали своју одступницу каквој опасности.

Или, ако им се чак и јужна и западна утврђења (само један шанац израђен на двоје на троје у виноградима више Алексинца поред пута за Делиград) учинише сувише „redoutable" да би их тако с места напали, што не послаше 21-ог августа *само десети део своје регуларне и черкеске коњице* да прегази Мораву, кад је чак и доктори могу прегазити, па од оних недогледно-дугачких српских колона, које су се ваздан 21-ог августа вукле мртве уморне по друму од Алексинца до Делиграда, начине качамак, да се напљачкају оружја, џебане и хране, да не оставе Черњајеву ништа за организовање нове одбране?

Историку турске војске наметала су се та питања, и он у место описа саме битке 20-ог августа посвећује читаву главу „последицама прћиловичке битке."

Да видимо шта вели он.

„У ратној историји мало ће се наћи битака у којима је победилац тако доцне сазнао сву замашност своје победе, и у којој се тако мало користио њоме, као што је то било код турске војске са битком од 20-ог августа. Јер то чак и Срби признају као несумњив факт да је отоманска војска тога дана одржала одличну победу, да је отпор, који уједињена и концентрисана српска војска тога дана[1] противустави турском нападу, беше сломљен и да је српска војска, приморана да напусти леву обалу Мораве, још исте ноћи између 20-ог и 21-ог одступала са својом главном силом готово бежећи. С друге стране мора се констатовати, да је главна команда турске војске у вече 20-ог истина знала да је турска војска победила, али да није ни слутила, у какво растројство беше довела српску војску та борба од 10 сахата. Тако исто

[1] Јес, јес, г. Мајерсе, ми смо тога дана били страшно концентрисали нашу војску, али не против ваша два корпуса, него на Матејевцима, на топоничким висовима, и у шанчевима алексиначким и делиградским на које нико није нападао.

није главна команда знала ни за ту околност да је непријатељ у вече 20-ог напустио сва своја утврђења на левој обали Мораве осем мостобрана алексиначког. Да није случајно Ахмед-бej са његовим Козацима (?) и ратоборним Черкезима, и то по сопственој иницијативи, предузео 21-ог рекогносковање у моравској равници, и да на своје велико изненађење није нашао три главна српска редута на левој обали Мораве (?!!) напуштена и да се није приближио самоме Алексинцу на пушкомет. Ахмед-Ејуб не би ни 21-ог августа знао да су Срби напустили леву обалу Мораве. То је у опште једна слаба страна турскога ратоводства, што не уме да се користи задобивеним успесима, него из начела после сваке победе било с основом или без узрока даје војсци неколико дана одмора[1] а тиме се непријатељу даде времена да се опорави од последице своје порaзе. Што се одмах 20-ог у вече није увидела замашност победе и што се није одмах експлоатисала, то се још може извинити *мраком*, у који је борба свршена,[2] али што се сутра дан није предузело ништа да се изгубљени додир с непријатељем опет задобије, што се ништа није урадило да се темељно сазна ситуација онога дана па да се према њој турска војска користи деморализацијом српске, те да одмах нападне на Алексинац или на Делиград то је погрешка грдна. Да је Ахмед-Ејуб-паша[3] 21-ог ав-

[1] Тај одмор, г. Мајерсе, после прћиловичке битке износи некаквих 18 дана. Да ли су вам се трупе добро одмориле од напрезања 20-ог августа? Изгледа као да смо вас доиста тога дана мало — уморили?

[2] Како, за бога, кад кажете сами да је српска војска побегла још у 4 сахата после подне? У опште, драги колега во списатељствіе, *тај ваш мрак од 20-ог* августа као да је рођени брат овој славној магли код Хлума у Чешкој, која је стекла тако жалосну знаменитост у историји вашег аустријског ратовања с Прајзима 1866 године, када је малено краљевство прајско далеко брже стало ногом за врат аустријскоме царству, него што је отоманско царство успело да дотера до дувара малену српску кнежевину.

[3] Зар се Абдул-Керим већ насити тактичног вођења, па задовољавајући се управљањем у стратегијском смислу, опет сео на каруце и отишао у Ниш? Сигурно је тако било, јер ето опет видимо Ахмед Ејуба као главног команданта и то сад над оба корпуса.

густа само пустио својих 5 резервних коњичких пукова, који већ два месеца дреждаху чекајући кад ће и за њих један пут доћи прилика да уђу у битку, и своје Черкезе противу друма алексиначко-делиградског, који је био начичкан разбијеном војском, топовима и колима сваке врсте, он би код непријатеља произвео најстрашнију панику, и он би му оставио богату пљачку. Како је српска војска била дубоко деморалисана, и како морални елеменат у турских пукова беше знатно подигнут јучерашњом победом, то је врло вероватно да би турска коњица 21-ог авуста узела сва алексиначка утврђења, као што француска коњица пре 63 године узе Бородино.“

„После овога нико више не може сумњати да битка од 20-ог августа, по својим војничким резултатима, није била оно, што се с њоме смерало, није била решавајућа битка. Али пре него што уђемо у фактичне резултате поменуте битке, да нацртамо укратко побуде, које су по свој прилици руководиле команду турске војске, да при нападу на Алексинац, положи највећу важност на леву обалу Мораве, да расветлимо одношаје по којима се до те битке дошло. Још 11-ог августа *када турски напад на алексиначке шанчеве остаде без икаквог успеха*[1] беше решено да Ахмед-Ејубов корпус пређе на леву обалу Мораве, те да се обиђе врло јаки источни фронт алексиначких позиција (утврђења). Та одлука није могла одмах да се изврши само с тога што се Хрватовићева војска онако изненадно појавила, те тако остаде до 15-ог августа, када је Ахмед-Ејубова војска почела прелазити на леву обалу Мораве. Концентрисање обадва корпуса на левој обали Мораве беше основано на претпоставци, да ће то измамити непријатеља из његових шанчева, те га преварити да се упусти у битку на чистини, и тако створити турској војсци удес-

[1] Хвала за то признање, г. Мајерсе. Говорећи о шуматовачкој битци ви говористе да то управо и није био никакав озбиљан напад, да су у њему учествовала само 3 турска батаљона и т. д. Видите како то није лепо, кад је у некога писца тенденција дража од истине?

није тактичке (одношаје) услове да српску војску сатре. Доцније се показало да је турски рачун био врло тачан. Али објективан критичар, који не сме судити само по успеху, мора рећи да је поменута претпоставка била не основана, јер се ослањала на погрешну радњу од стране непријатеља. Да је Черњајев, у место што је примио битку на чистини, где се није могао надати да ће његова народна, недисциплинисана и прилично деморалисана војска одржати победу над ужасно надмоћнијом турском солдачком војском — задовољио се да брани своје ошанчене положаје и Мораву, онда би главна српска војска далеко боље стајала, а турска војска не би смела оставити Алексинац за собом па ићи даље Моравском долином, јер за то би јој требала већа бројна надмоћност над српском војском, него што је Турци имађаху.[1] Такво продирање могло би се оправдати само кад би турска војска имала једно 15 – 20.000 више по српска,[2] па да ту војску остави да држи Алексинац у шкрипцу и да чува једини пут из Мрсоља у Ниш, који беше неопходно нуждан за издржавање турске војске. Према томе турска војска дакле, требало је да заузме позицију с фронтом према Морави, да форсира прелаз преко реке, па да нападне и јужна утврђења алексиначка и делиградску позицију, пре него што би њена главна трупа пошла низ Мораву."

«Кад се узме у обзир да је турска војска и после своје победе 20-ог августа била у положају који баш сад нацртасмо, и у коме би била да се главна српска војска није упустила у битку тога дана, да се], према томе, ипак морала решавати на прелаз преко реке и да нападне и на Алесинац и на Делиград, онда се мора рећи да је Черњајев учинио грдну погрешку, што се без нужде упустио у битку, за коју према своме материјалу није

[1] Добро те у опште признајете да сте били бројем надмоћнији.

[2] Уверавам вас да сте већ 20-ог августа имали преко 30.000 више него ми.

могао очекивати да ће по њега добро испасти, и што је своју недисциплинисану војску изложио разоравајућим уплививима једне битке, која је у напред сигурно изгубљена била. С друге стране опет, победа отоманске војске 20-ог августа истина је дала новог доказа за ваљаност турских трупа, али у војничком обзиру само је нанешена непријатељу материјална и морална штета, али земљишта се није задобило са том битком бог зна колико. Победа је била дакле само тактичка, и није била ни од каког уплива на општу војну ситуацију на ратишту. Да је Ахмед-Ејуб-паша 20-ог августа обновио напад на Алексинац, за цело би му било лако код онако морално утучене и растројене српске војске, отети Алексинац, а тиме би једним ударцем изменио изглед целе војничке ситуације".[1]

Ово довде доказује да је историк турске војске и трубадур Черкеза, г. Мајерс, учен официр, и његова се разглаголствија могу с интересом читати. Али њему није довољно да буде „објективни" војнички критичар, њему није доста што је показао како би турска војска још одмах после прћиловачке битке сатрла нашу војску, и узела нам и Делиград и Алексинац, да је радила онако као што би он радио да је био на месту сер Кембала, тог инглеског ђенерала, који је у ствари био шеф штаба у Абдул-Керимовој војсци, а не војнички аташе. Мајерс не сме ни тренутка заборавити да је дописник србождерских туркофилских новина у Бечу, он не сме заборавити да га је „Нова слободна Преса" за то послала у турски главни стан о своме трошку, да би сваком приликом превазносио све што је турско, дакле чак и оне турске кораке, које он као образован војник мора да осуди. Начин којим он оправдава те турске погрешке, сувише је интересантан, да би га смео укратити мојим читаоцима Он призива у помоћ високу јевропску политику, да би оправдао своје љубимце.

[1] У Мајерсовој књизи стр. 45 и 46.

Ево како:

„Узрок, рад кога је главна команда турске војске, пала у поменуту погрешку, вала потражити у непријатељском држању, које све јевропске силе беху заузеле против отоманске владе (?) и у страховању да ће за случај поле веће српске порезе, за случај ма какве веће победе отоманског оружја над Србима, *велике силе одмах умешати се у корист Србије (!!!)*. Одлучно држање Русије, која стаде слати Србији у помоћ и официра, и војника, и оружја и новаца, држање Аустрије која затвори своје пристаниште у Клеку, и променљива политика Инглеске, у којој је Турска очекивала поуздану пријатељицу, све то беше потресло веру Турске у неутралност великих сила, у правичност њихове пороте, и све им је то дало убеђења да ће при уговарању мира бити сами себи остављени. *С тога беше задатак турских вођа не да одржавају велике победе, него само да избегавају порaзе.*[1] Ма колико да је и с војног гледишта нужна политичка обазривост опет не беше никако нужно допустити јој толики уплив на војничке операције, који је укочио акционску снагу војске, и учинио немогућим сваки позитивни успех."

Дакле што цела отоманска војска толико месеци није могла да савлада сељачку војску малене кнежевине Србије, то је крива висока политика великих јевропских сила, које су тако симпатисале са Србијом! Благо читаоцима, којима г. Мајерс може тако што да поднесе. Јес, нама је долазило помоћи, нарочито санитарне и доста официра, али то беху добровољци, које су нам слали приватни одбори из Русије. Руска држава као држава држала се потпуно неутралности. А што се тиче осталих великих сила, то ви, г. Мајерсе, као новинар, најбоље знате, како је Аустро-Угарска свечано изјавила да ће Србија остати вазална држава са садашњим границама

[1] У поменутој књизи стр. 46.

па макар њена војска дошла и до Софије или даље, ви најбоље знате како су по Угарској апшени људи за које се само могло претпоставити да симпатишу с нашим ратом, и то апшени као велеиздајници, ви знате да нам кроз Аустрију несу пропуштали ни оружја ни џебане, па смо најзад морали куповати олово у форми цеви за водоводе, ви знате да је чак и наша мала сила комшиница Румунија била спрам нас у непријатељском неутралитету, у место да нам буде савезница; а што се великих сила тиче, ваљда није нужно да вам доказујем, како је Инглеска била пријатељски расположена према Србији, кад сте у турском логору сигурно и ви видели ону масу инглеских официра, које смо ми из Бобовишта могли лепо видети.

Али на што побијати разлоге у које ни сам г. Мајерс, као паметан човек није могао веровати, и које он не би никад јавно написао да није морао као плаћени туркофил.

Боље да се махнемо празна разговора, па да видимо шта су обе непријатељске војске радиле после битке 20-ог августа.

Турска војска заузе положај на венцу висова, који с леве стране прате Мораву, а српска војска прикупљала се у Делиграду.

Хрватовићев кор беше добио заповест да се врати преко Књажевца и Бање и да дође у Делиград. Пре него што се кренуо имао је малу борбу с Турцима. 23-ег августа беше се упутило 5 турских табора из Ниша пут Курилова. Хрватовић пошље против њих своју браничевску бригаду, и она их одмах стера у један јарак тако да су у дивљем нереду побегли под заштиту Виника. Одмах сутра дан 24-ог врати се бањски кор у Књажевац. 25-ог августа повуче Хрватовић своју војску у Бању оставивши на Тресибаби и у Књажевцу јагодинску бригаду I-ве класе са 4 тешка топа. — Оставивши најзад и у

Бањи алексин. посаду од 8 батаљона и 14 топова под командом књичког мајора Миленка Павловића, Хрватовић с остатком своје војске стиже 26-ог августа у подне на Делиград. Сећам се, баш цео наш штаб беше за ручком, кад бањским путем, који се спушта поред крајњег левокрилног шанца делиградске позиције, појави се једна јака пешачка колона, и на челу колоне њен штаб на коњима. Пред штабом јахао је командант, и марцијалну личност Хрватовићеву, могуће је било на далеко познати.

— Ко се надао — рече ђенерал гледајући кроз прозор — да ће Хрватовић тако рано стићи. Ја сам хтео да му сви изјашемо на сусрет

После неколико минута, Хрватовић уђе у дворану у којој ми ручавасмо.

Свих 40 официра, који бејаху за ђенераловим столом, и који се бејаху већ толико размазили да су цакали често у присуству главнокомандујућег, као на какву команду устаде на ноге када Хрватовић уђе, и ако међу њима беше много руских пуковника, дакле старијих од њега.

Хрватовић не обзирући се на тако велику почаст упути се право ђенералу. који му беше пошао на сусрет, и поздрављајући га но војнички, рапортира:

— Јављам покорно, г. генерал, да сам по заповести довео толико батаљона пешадије, толико топова и т. д.

Ја нисам слушао његове цифре, него сам гледао његову личност. Хрватовић је висок и танак „као јела", са врло искреним, симпатичним лицем, живим плавим очима, са дугим и смеђим брцима и брадом à la цар Максимилијан мексикански. Његово лице беше преплануло од сунца, а његова тоалета сведочаше да је пред почетак рата био бригадир у Књажевцу, јер на њему беху две блузе једна закопчана а друга преко ње навучена и раскопчана, панталоне и чизме. На моје доцније питање за што носи две блузе на онакој врућини он ми рече: „Ова

горња блуза једино је парче од свега мога имања које сам спасао из Књажевца. Ја сам дотле веровао да не ћу морати напустити Књажевац, док несам одступио немајући каде ни да спасем моје ствари. Та горња блуза ми је и мундир и шињел, и простирач и покривач, па да небих и њу гдегод жртвовао богу рата, носим је свагда на себи."

Черњајев га узе за руку и посади до себе, наточи му чашу вина, па онда и себи, устаде и изговори једну од најсрдачнијих здравица, коју сам од њега чуо јунаку књажевачке одбране, честитајући војсци у којој има таких официра као што је Хрватовић.

Разуме се громопуцателно „ура" трижди.

Хрватовић се врло скромно захвали са неколико речи, па седе, и стаде нешто на само да говори с ђенералом.

Цео штаб гледао је само у госта. Кроз отворена врата надвириваше се гомила штабних нижих чиновника и слугу, који се у ходнику беху искупили да виде Хрватовића, који за њих беше постао читава митолошка личност.

Цео дан сам после слушао међу нашим добровољцима из Русије:

— Видјел Хорватовича?

— Њет!

— Ех, прелест что за мушчина! Настојашчи корпусни командир, да јешчо из Николајевских!

27-ог и 28-ог августа остаде Хрватовић у Делиграду да одмори своју војску од марша, који беше извршила. Пред вече тога дана прешао је преко Мораве и бивоакирао је у Каонику. 29-ог августа стигне Хрватовић у В. Шиљеговац и одмах прими команду над свима трупама од „Кревета" до „Малога Јастрепца." Предстраже турске допираху до линије Гредетин-Каменица. Трупе бањскога кора распоредише се одмах на висовина лево од потока Лудака, од В. Шиљеговца, па преко Радевца

Зубовца на Вукању, где је стајало такође једно одељење наше војске. У лево од „Кревета” венцем истих висова до Мораве спрам села Доњег Љубеша стајао је „отрјад” енжењерског потпуковника Климентка. Иза Климентковове позиције подижу су највећи Ђуниски висови, који доминирају целу леву половину те поменуте предње линије нашега тадашњег десног крила а међу њима је највећи вис Св. Нестора. Те висове стадосмо одмах утврђивати, и нарочито над Св. Нестором на брзо пониче неколико снажних редута. Уз Мораву пружаше се лево крило наше позиције, од места спрам Доњ. Љубеша па до Алексинца, и тако наша предња линија имађаше форму правог угла, у коме један крак беше паралелан с Моравом а други се пружаше вертикално од Мораве преко Кревета, Гредетина и В. Шиљеговца.

Сва турска војска лежала је улогорена и утврђена, међу крацима тог правог угла, који састављаше наша заломљена предња линија, и да та линија није била дугачка преко шест пешачких сахата, те да због тога та наша линија није морала бити танка као санитетски кордони, који се по границама разних држава подижу кад се у суседству појави говеђа куга или друга каква прилепчива болест, — или да смо којом срећом имали само још једном толико војске, са коликом је Черњајев располагао у Септембру и Октобру, не би за цело много батаљона Ахмед-Ејубове и Али Сајибове војске видело још један пут Ниш. Али која вајда говорити о томе шта би било „да смо нешто имали војске као што нисмо.”

Иза десног крака наше правоугле предње линије, утврдисмо као што рекох другу линију Каоник-Св. Нестор, или као што смо је обично звали „Ђуниску позицију.”

Иза левог крака наше предње линије беше утврђени делиградски логор са главном резервом и са свима главним штабовима и управама разних струка: артиљерије, енжењерије, поште, телеграфа и т. д.

Али леви крак наше предње линије имаћаше једно врло слабо место, за које наш начелник штаба као да није знао из почетка. То беше код села Бобовишта, где Морава прави једну окуку, која је душу дала за прикривено подизање мостова од леве обале на десну. Пре него што је главна наша команда и била помислила да поседне војском Бобовиште, и да га колико толико утврди, још док на простору између Алексинца и Делиграда нигде поред Мораве није било наше војске 22-ог Августа, код Бобовишта, пређоше Мораву турски коњаници, и као гром из ведра неба, близу Нерићева хана, нападоше на једно одељење наших коморџија тако изненадно, да се ни један није бранио и ако је сваки имао по једну спредњачу, али нашим коморџијама обично су пушке биле упетљане у арњевима колским изнутра, или су биле везане за самар на коњу Турци исекоше што год није могло побећи, свега 22 човека. Сиромах секретар алексиначког одбора „црвеног крста" г. Сима Поповић, који са тим коморџијама беше пошао из Алексинца у Делигред да донесе нешто завојног материјала и осталог прибора за рањенике — постаде жртва те наше лакомислености, и тога коњичког турског препада. Доцније смо нашли његово тело. Осем куршума турских који га бејаху у прса погодили, нађосмо му леву руку нарочито искасапљену сабљом, и то нарочито на мишици, где му је била бела повеска са црвеним крстом, тај знак женевске конвенције за заштиту свакога, који није комбатант у рату, него се само брине за рањенике и болеснике без разлике да ли своје или непријатељске војске, оне конвенције на коју је Турска пристала међу првим јевропским државама, које су се потписале. За то јунаштво турске коњице и за тако сјајан доказ поштовања наспрам једног од најлепших и најсветијих међународних уговора, ја сам одмах службено телеграфисао нашем министру спољних послова, и као што сам доцније из новина видео, он је на основу

те депеше написао једну дипломатску ноту. Али маре Турци за међународно поштење, они су и даље остали паликуће, мукле убице нејаких стараца, жена и деце, коју су по своме старом обичају бацали у вис и дочекивали на ножеве, пред очима њихових очајничких мајакâ, којима су после живима вадили утробу, да виде да ли у њој нема још које дете за дочекивање на ханџаре. Тако су прошла сва китњаста и богата села у долини Мораве, која описах у почетку ових мојих успомена, сва она осташе опустела згаришта од Суповца, Катуна и Добрујевца па низ Мораву и низ границу до рибарске и ђуниске реке.

„Јунаштво" турске коњице код Перићевог хана показа нашем главном штабу, да је Бобовиште место, на коме могу продрети јаке турске колоне, па нас отсећи од Алексинца, и напасти на нас у Делиграду и на Алексинцу у један мах.

С тога на врат на нос буду послате наше предстраже да заузму целу десну обалу Мораве од Алексинца до Делиграда, послаше батерију храброга капетана Ћајића и нешто пешачких трупа у Бобовиште. Доцније су те трупе ојачане и послата им је у помоћ још једна тешка батерија, поручника Косте Костића. Команду на бобовишкој позицији доби испрва црвенобради мајор Петерсон, који је пре него што имађаше прилику и да омирише барут на српском ратишту, још кад је дошао у Београд изложио по многим дућанима кнез-Михаилове улице своју јуначку фотографију с милионом ордена и медаља, а за тим се у Делиграду непрестано тужио како му дају да брани све саме најстрашније позиције, и ако сам га ја готово на сваком ручку и на свакој вечери видео код нас у штабу за ђенераловом софром. Доцније, када је „потпуковник" Климентко пуштен да иде кући, онда је Петерсон постављен за команданта ђуниске позиције, а на његово место дође некакав „мајор" Голошчапов.

И срећа те нам онај „Reiterstückl” турске коњице код Нерићевог хана још благовремено обрати пажњу на Бобовиште, јер Турци беху начинили на шиповима мост, на оној окуци Мораве спрам Бобовишта, која је мост тако сакривала, да наши нису опазили ни кад је грађен мост, ни када Турци ископаше стрељачки ров, као и мостобран, на нашој обали Мораве.

„Батерија капетана Ћајића[1] стигла је у Бобовиште у 4 сахата после подне и одмах је отворила ватру на две хиљаде метара противу турске артиљерије, која беше заузела позицију у винограду више трњанске механе. Ћајић је своју батерију поделио на двоје, с десна и с лева од села Бобовишта Његов је положај био врло опасан, јер је са својим топовима стајао на голој ледини изложен како топовској тако и пушчаној ватри турској. При свем напрезању наше пешадије и наше артиљерије тога дана, непријатељ се није могао истиснути из његовог мостобрана на десној обали Мораве. Борба је трајала до 8 сахата у вече, а свршила се тиме, што обе стране осташе у својим положајима.”

То је био једини интермецо од 20-ог до 30-ог Августа. За тих девет дана било је у Делиграду и доста озбиљног рада и погдекоја свечаност. Руски добровољци нагрнуше баш у то доба долазити у великим гомилама, мало простих војника и нижих чинова, али доста официра, у којима је наша војска највећу оскудицу трпила, и међу њима беше одличних руских официра, који су доиста били на част рускоме имену и од користи српској војсци. Мени треба само да напоменем имена пуковника Дохтурова, Межењинова, потпуковника графа Келера, мајора Волхова, потпуковника Шрејдера, пуковника де-Прерадовића, капетана Алабина старијег, капетана Карлевича, и многе друге, које молим да ми опросте што сам им заборавио

[1] За ове податке као и за податке о борби на самом Бобовишту 30. Августа, имам да благодарим капетану г. Кости Костићу.

имена (јер онда несам имао каде да бележим), па ће се сви моји другови из нашега рата 1876 сагласити са мном да су сви ти одушевљени и добри људи и одлични војници били од великих заслуга у борбама наше војске с турском, да су то људи, који су својим врлинама учинили, да кроз прсте гледамо другим њиховим земљацима, који су умели преварити словенске комитете у Русији да и њих пошљу, и који у Србији, својим радом и својим понашањем беху узрок да по кашто поред наше огромне благодарности спрам руског народа и словенофилских одбора, поникне и по које мање пријатно осећање.

Поред размештања наших трупа по првој и другој линији нашега положаја, који наша војска заузе после 20-ог Августа, и који је напред скициран, у Делиграду се живо радило на реорганизацији старих и на организацији нових трупа.

Команду над делиградским кором добио је наш стари пензионирани пуковник Јоца („Шваба") Ђорђевић. Он је некада служио у руској војсци, био је у кримском рату, за тим се вратио у Србију, био је начелник војске за време друге владе кнеза Михаила, муштрао је и војску и официре на егзецирском пољу, а доцније буде стављен у „стање покоја." Када се отпоче наш рат, наша је народна војска имала тако велику нужду у официрима, да су реактивирани сви пензионари и на расположење стављени официри, дакле и пуковник Ђорђевић, и ако се он сиромах бранио да му је већ 60 година, да он радо хоће да послужи своме „отечеству", али да сам сумња да ће моћи што учинити. Из Београда су јавили Черњајеву како је стар пуковник Ђорђевић, али он беше некада руски официр, знао је добро да говори руски и српски, и то беше довољно да постане „корпусни командир." И за цело време нашега борављења у Делиграду, ја сам имао прилику да видим како наш стари добри пуковник Јоца — „муштра" његов корпус од јутра до мрака, уз лепе маршеве наше војене

банде, трчећим кораком и церемонијалним маршем, исто као да је опет на врачарском брду или на тркалишту код Београда.

Међу тим је пуковник Межењинов журно формирао своју „руско-српску", а потпуковник граф Келер своју „српско-бугарску" бригаду.

На штету српско-бугарске бригаде, Черњајеву брзо затреба граф Келер, да га по нарочитој мисији пошље у Русију, и тако дође за команданта те нове бригаде пуковник Медведовски, врло личан официр, само што остали руски официри немађаху о њему особито добро мишљење.

XVIII На Бобовишту 30-ог Августа

Пре него што приступимо чарки од 30-ог Августа, не ће бити с горега да видимо какав је положај заузела турска војска после битке над Прћиловицом, и у томе разуме се обратићемо се за обавештење нашем љубазном познанику г. Мајерзу.

Он прича: [1]

„Положај, који турска војска заузе после битке од 20-ог Августа, и у коме је остала до последњих битака, изузимајући незнатне измене, налазио се на висовима, који прате леву обалу Мораве, и био је растављен од српског положаја само том реком. Ти су висови од чести покривени шумом, а од чести њивама и виноградима, и сви се стрмо спуштају к Морави. Земљиште иза турског фронта, т. ј. западно од Житковца до на југ од Витковца, испресецано је са четири јаругасте долине, које долазе с југа и југо-запада, и које то земљиште цепају тако рећи на три групе. Незгода, која би се за случај одбране тога положаја појавила у немогућности да једна група потпогне другу, није била тако велика с тога, што у целом

[1] Види његову пом. књ. стр. 47.

терену унутрашњости турског положаја, беше се лако кретати, јер беше на све стране добрих путова за све родове транспортних средстава, правих путова за војничке колоне. С турског положаја имађаше се прекрасан преглед испред целога фронта, тако да се непријатељ није могао нигди прикривен привући, јер је турски фронт могао да брише, докле само топови могу да терају. На против ако би турске трупе хтеле да прелазе Мораву, да нападну на српске позиције с оне стране, турски положај беше такав, да би их топови са висова на фронту положаја снажно заштићавали и потпомагали да пређу реку. Јер треба знати да су позицијонски топови турски тако стајали, да су доминирали свима српским утврђењима на десној обали Мораве до којих се само могло добацити, дакле и алексиначким мостобраном.

Са турске позиције види се Делиград врло добро, друм алексиначко-делиградски види се на неколико места, али је сувише далеко да би се до њих могло добацити топовским метком. Морава пред турским фронтом широка је 150—200 корачаји, и јужно од Алексинца има на њој мост. Тај мост са шанцем пред њим (мостобран) беше још у српским рукама. — Ширина моравске долине која је удесна за маневрирање са свима родовима оружја, износи на левој обали 1500—2000 корачаји, а на десној од прилике 1000 корачаји. Венац висова̂ који прати Мораву с десне стране спушта се до делиградско-алексиначког друма стрмо, а одатле благо у долину. Падина од поменутог друма на ниже са свим је слободна и саставља земљиште врло удесно за маневрирање са свима родовима оружја."

«При таким одношајима земљишта следује да би турски положај за случај напада са северо-источне стране имао ове користи: слободну прегледност целога предтерена, то што се непријатељ не може примаћи прикривен, што би морао приступати под најжешћом турском

топовском и пушчаном ватром, што пред фронтом беше и доста земљишта, природна сметња за напад (река), даље и то што Турци могаху у своме положају врло лако извршити промену фронта, ако би напад дошао с друге неке стране. Слабе стране турског положаја беху: сувише дугачак фронт, то што му дугачка крила не беху добро наслоњена, то што одступница лежаше у продужењу самога фронта, дакле врло неудесно за случај одступања, и што је главно, из тога положаја беше тешко прећи у офанзиву."

„Турска војска беше на томе положају од прилике овако распоређена:

„На десном крилу беше Фазли-паша од Житковца до на врх Прћиловице. У центруму беше Сулејман-паша до северо-источно од Пешчанице. На левом крилу беше Хафис-паша до јужно од Доњег Љубеша. Један батаљон Хафис-пашине дивизије истакнут је до Витковца. Да би се лево крило положаја, које беше највише изложено, заштитило цело лево крило код Доњег Љубеша беше заломљено тако, да су три батаљона и једна батерија били заузели врло згодну позицију, северо-источно од Каоника с фронтом према Крушевцу. Две дивизије (4-та и 5-та Хусејин-Сабријева и Хусејин-Хамијева) стајаху на висовима југо-источно од Пешчанице између Зрадетине (сигурно Гредетина) и горњег Адровца, и да би осигурали леђа од каквог напада од стране Крушевца, беху истакле доста трупа на запад за посматрање. Обадве корпусне главне команде налажаху се на вису источно од Пешчанице. Черкези, башибозуци и коњица која није била прикомандована по дивизијама, логороваху у моравској долини пред фронтом, као предстраже и патроле. Да би се фронт што јаче оснажио, ископани су наслони за батерије, и то на самој коси висова *пет*, на северо-западној падини тих висова *три*, а на левом крилу *две* батерије по *шест топова* (то чини на самоме фронту 60 топова у

наслонима!) Осем тога с обе стране сваке батерије беху ископани стрељачки ровови, врло целисходно."

„Шанчеви, које су Срби имали у овако промењеном фронту за одбрану, састављаху, осем мостобрана, један низ отворених и затворених утврђења на оном ридо-у, који прави Морава од Алексинца до Делиграда.[1] Најважнији међу тим шанчевима беху четири затворена редута, који се налажаху између Бобовишта и Алексинца, и сви њихови шанчеви беху наоружани пољским топовима. Они одбранбени топови, који су били на источном фронту алексиначке позиције и који беху тешкога калибра, пренесени су ноћу између 20-ог и 21-ог августа из Алексинца у Делиград,[2] и употребљавани су доцније у шанчевима Делиградским[3] и у шанчевима на висовима више Ђуниске реке."

„Черњајев је 23-ег августа на ново поседо алексиначка утврђења са 12.000 људи,[4] а своју главну силу концентрисао у Делиграду, одакле је, да би осигурао себи свезу са Крушевцом, поседо изванредно јаке позиције на обали Ђуниске реке."

„Морам одсечно рећи да је команда турске војске учинила врло велику погрешку, што је пропустила да одмах после битке од 20-ог обрати пажњу баш на ту свезу између Делиграда и Крушевца, и што је допустила да Срби поседну оне важне позиције на десној обали Ђуниске реке, које је турска војска морала да отима на крају рата с *онако грдним жртвама.*"

„После битке од 20-ог августа па до закључења првога „примирја" команда турске војске морала је зача-

[1] Ако се не варам сви су ти шанчеви грађени пошто су Турци већ заузели тај описани фронт, дакле после битке од 20-ог августа.

[2] Ја не знам за цело, али бојим се да г. Мајерс овде не чини један комплименат нашем шефу штаба, који ће он тешко бити заслужио.

[3] Кад и против кога?

[4] Сумњам да их је било толико и ако знам, да је Јови Поповићу послато још нешто војске у помоћ, пошто смо се опоравили од битке над Прћиловицом

мати у потпуну стагнацију из политичких разлога, који смо навели (Виш, молим вас, врашка политика!). Све што је победоносна, ратоборна потпуно недирнута турска војска, која је била састављена из тако добрих трупа, да их је ретко наћи у другим војскама, урадила за тих 18 дана, то беше довршивање и у неколико измењивање фронта, постепено настављање левога крила на штету снаге у фронту, утврђивање положаја, и подизање једнога моста код Трњана, и то је радила у оно доба када један одсудан удар беше довољно да сврши цео рат (Ех, ех, г. Мајерсе, та немојте се љутити! Сигурно тај удар не беше тако лак, према искуству ваше војске из борбе са нашом за прва два месеца нашега ратовања, кад га није предузела!)"

„Команда српске војске користила се том паузом да се поткрепи трупама са других бојишта[1] и из унутрашњости земље (одатле се није имало шта узети мој г. Мајерсе, сви смо већ одавно били „на граници"), а осем тога у ово доба спада и највећа навала руских официра и трупа (Mannschaften), од којих образоваше једну засебну бригаду, коју су сматрали као елиту (изабрану) трупу према већ деморалисаној српској војсци."

„21-ог августа беху опет сви шанчеви између Алексинца и Делиграда начичкани топовима и отпочеше тога дана артиљеријску ватру, која се после сваки дан понављала, и на коју је турска артиљерија сваки дан одговарала.[2]" —

29-ог августа јавише нашем главном штабу да Турци намеравају сутра с великом силом да продру код Бобовишта, те да тако разломе лево крило нашег тадашњег положаја, да нас раставе од Алексинца. Многи образовани официри у нашем штабу сумњаху да је Турцима то озбиљна намера, говорећи: „Несу ваљда Турци тако

[1] Ја знам само за једну бригаду, која нам је у то доба дошла с Ибра, и то је рудничка I-ве класе.

[2] Мајерс у пом. књ. стр. 50.

глупи, да сами уђу између две наше ватре.“ При свем том, мудро је било постарати се за нужне мере којима би се Турцима осујетила та намера ако је буду доиста имали. И тако Черњајев издаде оваку диспозицију за 30-тꙗ август:

Мајор Петерсон са ћупријском бригадом 1-ве класе и поручик К. Костић са својом батеријом имају се кренути из Делиграда сутра у 4 сахата у јутру, и отићи на Бобовиште, где ће заузети положај поред трупа које су већ тамо, и имају се старати да спрече сваки покушај непријатељев да пређе преко Мораве. Половина Костићеве батерије има остати у Нерићевом хану као резерва. Пуковнику Хрватовићу буде послата овака заповест: да са својим трупама потпомогне одбити Турке, који сутра намеравају прећи Мораву код Бобовишта. Уједно, том приликом умољава се пуковник Хрватовић, један пут за свагда да напада на Турке кад год се по топовској или пушчаној ватри (опет света акустика!) може закључити да непријатељ напада на Бобовиште или на Алексинац (последње се мора бити особито добро чуло на вел. Шиљеговцу).

30-ог августа у јутру, око 6 сахати отпоче на Бобовишту и топовска и пушчана ватра готово на један пут Ево шта беше дотле извршено од синоћне диспозиције:

Батерија Костићева, оставивши код Нерићевог хана резерву, беше стигла на десно крило бобовишког положаја противу испадног угла турске позиције над Љубешом, и беше добила једну чету пешака као заштиту. Батаљони стигоше око 5½ сахата у Бобовиште, и то параћински од командом капетана П. Радивојевића и комбиновани батаљон капетана Станића буду истакнути напред, а остали осташе у резерви. Комбиновани батаљон капетана Луке Туфегџића био је као заштита постројен десно и лево од батерије Ћајићеве.

Хрватовић беше међу тим учинио овакав распоред:[1] мајор Бинички са својим трупама има да напада на Гредетин и к висовима адровачким. Мајор Акс. Јаковљевић са 2 батаљона има да лево од Радевца нападне на турски „бели" шанац, који је био на адровачком вису. Капетан Цинцар-Марковић имао је да одржава с једним батаљоном свезу, десно од Милетића са поручником Христифором Стефановићем, који је имао да од Вукање учини диверзију на турско десно крило. У резерви осташе у центруму код Радевца 2 батаљона.

На целој тој линији отпочела је борба у 11 сахата пре подне, сигурно за то што се пуцњава с Бобовишта где је почела у 6 сахати у јутру није могла тако одмах да *чује*. За бога, и трептање етера, које саставља таласе звукова, треба извесно време док се из долине код Бобовишта попне уз оне висове на левој обали Мораве, и звучни таласи, макар да прелазе просторе с ужасном брзином, имају да путују док стигну до ушију које их чекају на Великом Шиљеговцу. У осталом, можда само грешим душу, можда се баш хтело да Хрватовићева војска нападне тек пошто се Турци код Бобовишта добро ангажују....

Чим нас пробудише топови са Бобовишта и трњанског виса, одмах потрчасмо у штаб, и затекосмо већ на коњима „конвој" главнокомандујућег.

Око 7 сахата беше и ђенерал готов, и одмах се са целим штабом крену.

Јахали смо до онога места више Перићевог хана, где се одваја пут од друма за у село Бобовиште. Ту на једној чуци беше начињен један батеријски заслон у коме још не беше топова. Како се одатле имао добар преглед артиљеријске борбе (пешачку нам сакриваше шума

[1] Податке за ову битку на десном крају нашег одбранбеног угла, добио сам такође од г. капетана Бајаловића, коме имам на толико места у овоме делу да благодарим.

и вођњаци око села) то ђенерал заповеди да се овде остане.

Са трњанског виса опазише нас Турци, па држећи да је то некакав ескадрон намењен за Бобовиште поздраве нас са неколико граната, које далеко преко наших глава пребацише и приморaше нас тим селамом да све коње, и цео вод коњаника, који је обично пратио главнокомандујућег, заклонимо у шуми више друма, а ми седосмо код батерије.

Хлудов одмах седе у једну од оних засека у батерији, које су намењене за топовске цеви, па прекрстивши ноге стаде гледати на дурбин шта бива на Бобовишту.

Пуковник Дохтуров, са његовим лицем правога немачког професора трансценденталне философије, само мало помери своје наочаре, седе на ивицу једне од оних рупа иза батеријског наслона које су ископане за топовске репове, спусти ноге у рупу, извади из своје ђенералштабне торбице карту, артију, мастило и перо, осем тога, извади из друге једне кутије која му је о врату висила, свој дурбин, очисти му стакла својом фином марамом од батиста, па га положи поред себе, и за тим стаде да пише. Он је све нешто писао, час инглиски (тај је језик говорио тако перфектно, да га је било милина слушати), час француски, час руски. По кашто погледа на бојиште са својим дурбином па онда забоде нос у своју карту, извади некакав мали циркл из своје торбе, измери на карти нека остојања, израчуна их, па онда опет пише, и то се тако понављало док год не би добио заповест да иде куда или да уради нешто, и ако му је ђенерал испрва врло ретко давао задатке, а из понашања ђенерала Комарова (он беше авансовао за ђенерала српског услед победе на Алексинцу) наспрам пуковника Дохтурова, видело се од првог почетка да Висарион Висарионич зазире од тога ћуталице и официр-философа, као да је слутио да ће га он доцније заменити у шефству

штаба моравско-тимочке војске. Једна ситница нека покаже колико се мало пажње поклањало том одличном официру, из почетка, када је дошао у Делиград. Нико није нашао за вредно да му нађе гдегод какав буџак под кровом у коме би се ноћу и од непогоде могао склонити. Он је сиромах морао да лежи под једним продртим вењачићем, који је био у ћошку од авлије делиградске школе, који је лево од главне капије где је стајала стража главнога стана. Под тим вењаком видео сам га небројено пута где лежи на слами потрбушке, где поваздан мери циркломпо његовој карти и где по вазданпише. Српски официри, који се у поздрављању и поштовању свакога, који је чином од њих старији, јако разликоваху од већине руских официра (што беху у нашој војсци, и који никада не налажаху да би се могло сложити с њиховим достојанством да поздраве српског официра старијег по чину или да му се представе по лепом војничком обичају који влада у свима војскама), похиташе одмах сваки да се преставе пуковнику Дохтурову, и сваки је од нас после првог разговора с њиме, добио убеђења да је то веома учен официр, врло љубазан и фино свестрано образован човек. Ја сам још проучавајући његово лице, видео да онај осмех, који му је лебдио око усана, кад с неким разговара, често ишчезне као муња, и његово лице заузме израз ужасне строгости, ледене озбиљности, а његово паметно око наговешћаваше читав свет мисли, који станује иза његовог великог философског чела. У његовом понашању, при свем том био је спрам свакога и најмлађега и најнезнатнијег човека оличена предусретљивост. За ме беше непојамно за што таком официру као што је био Дохтуров не дају никакве команде, никакав положај у војсци, кад официри који несу кадри да му ципеле изују добијају читаве бригаде. С тога запитам једнога од ђенераловних ордонанс-официра, да ли он зна за што наша команда тако мало пажње обраћа

офицру, који се мени учинио да је један од најбољих официра који су нам дошли у помоћ.

— Хм —, рече ми тај господин — ја не знам сигурно, али све држим да је Черњајев у Дохтурову видео човека кога је наш министар војни у Русији, а Черњајевљев крвни непријатељ, послао да контролише све што Черњајев овде ради.

Од осталих особина пуковника Дохтурова, особито сам запамтио његову скромност. Он се правио мањи од маковог зрна. Давши оставку у Русији да би могао поћи у Србију, беше постао руски ђенерал, као што у опште у Русији награђују са по једним чином више кад неко остави службу. Ми смо то знали и апострофирали смо га свагда са: „г. ђенерал“ или по руски: „Ваше превосходителство.“ Он је то свагда одбијао говорећи: „Ја сам сада пуковник у српској војсци и ништа више“, и тада и доцније када беше постао шеф штаба наше тимочко-моравске војске и једина узданица ђенерала Черњајева, он се свагда потписивао просто: „Пуковник Дохтуров.“ Каква разлика између њега и оне гомиле руских официра, који су у Србији својевољно придевали себи онолико чинова колико су хтели.!

Али особина која је у Дохтурова за ондашње прилике више вредила и од његове учености и од његове скромности, беше његова храброст, његова хладнокрвност у часу најстрашније опасности. Било га је просто дивно видети у ватри.

Често сам гледао Дохтурова како у најжешћој ватри којом нас непријатељ засипа, седи па пише мирно као да је за својим писаћим столом, у својој соби у „коногвардијском булевару“ у Петрограду. Ја му један пут рекох: „Гледајући вас, ја сад верујем у анекдоту о Наполеону, коме је једна граната посула земљом оно што писаше, а он само отресе хартију па рече: „Баш добро, сад ми не треба тражити песка.“ Он се насмеја па рече:

„Merci, драги докторе, на комплименту, али ви сте погрешили адресу. Имамо ми сада у штабу једнога официра, који би у хладнокрвности могао бити мој учитељ, а то је мој ађутант и фактотум капетан Суботић.” Увек скроман!

Дејан Суботић, поручник некаквог руског стрељачког батаљона (ако не буде ђенералштабни официр, јер ја сам га један пут видео у руској униформи, која имађаше извезену јаку, као што носи њихов ђенералштаб) а син нашег познатог књижевника и бившег хрватског септемвира Јована Суботића, беше дошао такође својој браћи у помоћ, и за кратко време беше стекао својим владањем, својим знањем и својом целом личношћу љубав свију нас. Беше то леп, омален црномањаст момак са врло пријатним цртама на лицу и са врло кицошким цвикером на носу. Комплименат који Дохтуров упућиваше њему, беше потпуно заслужен. Када је пуковник Дохтуров постао шеф штаба, Суботић му је у свему био десна рука.

Али да се вратимо батерији више бобовишког пута.

Мало даље од Дохтурова сеђаше и гледаше битку један младић ситнога стаса у цивилном руху, са малим према носу накриво расеченим очима, без икакве браде и са иктерички жутим лицем и рукама То беше некакав јапански официр, коме име несам могао зипамтити ни онда кад ми га рекоше, који једва проговараше по неколико француских речи, јер осим јапанског није говорио ни једним другим језиком, и који је неколико дана провео у нашем главном стану пратећи операције наше војске, па га онда нестаде као што је и дошао. Курнозно беше видети на батерији више Бобовишта, једног *јапанског* официра!...

Борба тутњи испод нас на Бобовишту, а Черњајев журно хода горе-доле поред наше празне батерије, дебатујући нешто са својим шефом штаба, и раздајући

заповести које су неки ордонанс-официри врло остентативним карнјером разносили тако, да је г. Хлудов неколико пута пљунуо, а један пут рече, гледајући за једним који одјури на своме коњу као на крилима:

— Ех, господичићу мој, бадава нам засипаш очи прашином, ја знам све вас; чим зађеш иза бобовишке шуме, ти ћеш пустити коња ходом, па ћеш довикивати команданта коме носиш заповест, да ти изиђе изван пушкомета да му саопштиш заповест! —

И он опет пљуну.

Али ово је већ и сувише уметака за ову главу.

Да видимо како се развила и свршила борба 30ог августа и с каквим резултатима.

Батерија Ћајићева, која је преко ноћ помоћу пијонера подигла заслоне, беше управила ватру нарочито противу турске артиљерије, јер с њенога места не могаше се видети непријатељска пешадија, која је пуцала прикривена у шуми. Костићева полубатерија није имала противу себе артиљерије, с тога је могла концентрисати ватру своју против потпора стрељачкога ланца, и растера их па онда прекиде паљбу. Око подне непријатељ навали на Бобовиште, трудећи се на сваки начин да што већу силу пребаци преко Мораве, како би осигурао опстанак својега моста. Сад се отвори најжешћа артиљеријска и пешачка борба. Ми смо с оног места где је штаб био, видели како су Турци трњански вис били начичкали са три спрата топова један више другога, те тако сипаху најжешћу етажну ватру, често батеријским плотунима, управљајући своју ватру нарочито противу Ћајићеве батерије коме су на брзо начинили од батеријских наслона права решета. Полубатерија Костићева похита на лево крило у помоћ Ћајићевој батерији. Капетан Костић прича, да му је страшно било кад је под ту ватру дошао, али када је видео како се Ћајић у њој дивно држи и сам је осетио три срца. Турске батерије

непрестано су трошиле муницију, служећи се гранатама и шрапнелима како против пешадије наше тако и против артиљерије. Полубатерија Костићева постави се лево од леве полубатерије Ћајићеве на ледини, а после по сахата придође јој један вод из резерве, те тако смо на томе месту имали 14 топова. Око 4 сахата стаде турска артиљерија нарочито да смета нашој пешадији, тако да сви наши топови осуше ватру на турску артиљерију. У том тренутку стигла је нашим пешацима у помоћ чета црногорска под командом Маше Врбице, и пешачка борба разви се с највећом жестином. Параћински батаљон пође напред, пређе комбиновани батаљон који беше у ланцу и тако претерају турске трупе које беху прешле на нашу обалу Мораве. Пешачка је борба трајала до 8½ сахата у вече. Међу тим мора да су наши топови чинили турској артиљерији велику штету, јер она је непрестано пуцала батеријама, не би ли више моралним ефектом растерала наше топове Али турска муниција артиљеријска беше тако рђава, да није имала жељеног ефекта, него са свим на против правила се смешном, а нас је храбрила.

У 8½ сахати непријатељске трупе беху претеране на леву обалу, и наши пешаци заузму њихове ровове, које су држали до 18-ог Октобра када напустисмо Алексинац.

При свем том, што су Турци 30-ог августа бацили на Бобовиште преко *две хиљаде граната*, опет цео губитак код наше артиљерије износи: један војник мртав и један топ демонтован![1]

Око 9 сахата буде смењена батерија Ћајића с позиције, а Костићева остане и још исте ноћи подигне још 4 топовска заклона.

Међу тим што је на Бобовишту постигнут тај резултат, што су Турци не само спречени да пређу с ве-

[1] Капетан Костић не зна за још једну драгоцену жртву од тих 2.000 турских граната, о којој ћу мало даље говорити.

ћим масама на нашу обалу, него што су изгубили и свој „мостобран“ и што су са свим пребачени преко Мораве, има да се благодари диверзији Хрватовићеве војске, која је у 11 сахата пре подне била пошла у атаку, по распореду који смо горе видели. Наша је артиљерија почела дејствовати на висовима пред Радевцем и за њим. Турци испочетка одступаше на целој линији не чекајући да се наши приближе на пушкомет. У подне послаше Турци две чете к селу Крушју, но и оне одступише после краткога пушкарања. У 1 сах. по подне пуцаху Турци плотунима из средњег редута и стрељачких ровова, ма да наше трупе још не беху стигле на домашај пушкомета, који је моменат наступио тек у 2 сахата. Центрум наш око 3 сахата завлада шумом, која је била од редута на 400—500 корачаји. У 4 сахата беше најжешћа ватра. Сада Турци добише јака поткрепљења и потиснуше наше десно крило. Један батаљон из резерве дође му у помоћ, и наше десно крило пође опет напред. У 5½ сахата стиже Турцима још свежих трупа, те на ново потискоше наше десно крило. У 6 сахата дат је с наше стране сигнал да цела линија одступи. Одступање је правилно извршено под заштитом артиљерије. У 7 сахата заузеше наши јутрошње положаје. Турци пођу на Радевце, и отвори се на ново жестока пешачка борба коју мрак прекиде у 8 сахата у вече.

Губитци наши 30-ог августа износе 32 мртвих, и 341 рањен, 60 нестало. Диверзија Хрватовићева одвукла је доста војске на њега, те тако су наши код Бобовишта лакше могли да претерају Турке преко Мораве.

Черњајев са штабом остаде до подне код оног батеријског заклона на умци више бобовишког пута. У подне беше сунце тако припекло, да се на тој ледини није могло дуже издржати, него сиђемо низ пут мало ближе селу те седнемо у хлад једне шумице, где смо ручали. Како је ђенерал мислио на томе месту прено-

ћити да је само ближе тој важној позицији, ако би случајно те ноћи покушали ипак да продру на нашу страну, послаше једнога коњаника у Делиград да нареди нека једна коморџијска кола донесу простирке за ђенерала и захире за вечеру

После два сахата стигоше та коморџијска кола, и на наше велико чудо, поред коморџије седи једна млада елегантно обучена дама.

Кад се кола зауставише, дама скочи на земљу као јелен, и сад видесмо да је танкострука као вила.

Она с најграцијознијим гипкањем учини неколико корачаји к нама, и првог официра кога нађе запита руским језиком, где је главнокомандујући.

Он јој показа ђенерала, који се у томе тренутку разговарао са Машом Врбицом, и дама оде право к њему па му викну:

— Здравствујће, Михаил Глигорич! и пружи му своју малу руку утегнуту у врло елегантну рукавичицу.

Черњајев је погледа мало зачуђено, поздрави је учтиво и ако необично хладно и једва додирну ону елегантну ручицу.

Преко њеног лица прелети једно једва приметно трзање, али при свем том она се савлада, и била је врло весела, врло — дегажирана.

Лице у те жене не беше ни лепо ни ружно, имађаше фине црте, интелигентан израз, али њене очи сипаху тако непријатну ватру, њенеуснице беху тако танке, њен осмех беше тако хладан, да је мени цела њена појава изгледала мало — змијска.

— Тешко Михаилу Глигоричу — рече ми неко од руских официра на ухо — што је тако хладно дочекао госпођу Х....

— Што? рекох ја, је ли та госпа у Русији на тако високом положају да му може наудити?

— То не, али има врло отровано перо, тешко онмео кога дочепа својим канџама!

— Ах, дакле плава чарапа? На први поглед не би човек никад рекао. Та она је сувише млада и лепа, да се већ сад баци на списатељство! —

— И ако је млада она је већ чашу живота испила до дна, она је већ као јунакиња једне крваве драме била пред поротницима!...

— То је интересантно. Ја сам већ по њеним усницама мислио, да у те жене има криминалне енергије. Причајте ми њен роман, ако није индискретна моја жеља.

— Ни најмање. Цела Русија зна тај скандал, за то је Черњајев тако закопчан и дочекао. Она је живела с једним нашим врло даровитим глумцем. Овај је био ожењен или се оженио пошто му се X...... беше досадила, и кад је једне ноћи био у ложници са својом добром, младом и лепом женом, на један пут искрсне као неком чаролијом суревњива X ... у њиховој соби, и пре него што се муж могао од чуда прибрати, она му закла жену у његовом наручју!

— И таква гуја иде по Русији слободна? —

— Замислите само, порота ју је ослободила! У нас порота често хоће за инат да ослободи највећега кривца!

Док смо се ми о њој разговарали, дотле се Madame X...... шеташе од једне групе штабних официра до друге, ћеретајући као да је у некаквом салону, и као да су топовски плотуни са трњанског виса музика за валз.

Она је тако громко говорила, да сам и ја поиздаље могао чути парче њенога разговора.

— Кажите ми, молим вас — говораше она једном официру — мени су свуда говорили, да су Срби лепа раса људи, а да су нарочито типови мушкараца лепи. Од куда је то, да ја довде не видех ни једнога, на коме би се око женско с пријатношћу зауставило?

— Како, за бога — рече апострофирани, па показа руком на једног српског официра до себе — шта фали н. пр. нашем М-х?

Госпођа Х...... стаде га мерити врло зналачким очима од главе до пете, па онда са једним врло гурманским осмехом рече:

— Ви сте Србин?

— На служби, госпо — рече мој Шумадинац звецнувши мамузама

— Ви сте леп мушкарац! — рече она кратко, па окрете други разговор.

— A propos — рече женски ратни кореспонденат мало доцније ђенералу — где ћу ја спавати ноћас?

Черњајев се насмеја.

— У Делиграду, госпо. Како ћемо ми ноћас по свој прилици остати овде, то вам све собе нашега штаба у Делиграду стоје на расположењу.

Она му начини врло кокетни „кникс", па рече:

— Merci, mon général! али ја видех, да јој се тај одговор није врло допао...

Пред вече она оде у Делиград да напише за своје новине што је данас видела, али како смо се ми око 9 сахата ипак вратили у Делиград — ђенералу се према резултату битке чинило да није нужно штабу бивуакирати — то је madame Х...... морала да ноћи у собици делиградске механе, у којој беху милосрдне сестре новгородскога санитетског отрјада. Та нова „нетактичност" од стране ђенерала Черњајева прели чашу њенога стрпљења, и она у врло раздраженом стању оде из штаба.

Од њених кореспонденција из наше војске, ја сам видео само један подлистак, у коме Чорњајев није ни мало јевтино прошао, и у коме је наш галантни Д. С. широко описан као најбољи, најобразованији, најдаровитији официр српске војске.

Још само једну епизоду, па је прича о 30-ом августу готова.

При крају битке наиђе на нас патрола болничарска, која на носилима носаше једног тешког рањеника, који је викао од бола.

Тај глас сви познадосмо, и потрчимо на сусрет болничарској патроли Она спусти рањеника.

То беше наш храбри Гољдштајн, онај исти, који је 11-ог августа на грудобрану Живановог шанца исправљен пркосно граду турских куршума, и који данас без икакве дужности или заповести беше отишао до Бобовишта *да гледа борбу*, и ту га нађе суђен часак.

Докле га је цео штаб тешио, ја му прегледах рану. Парче гранате беше му однело замашну партију меканих делова на спољашњој страни бута, и беше му сломило бутњачу.

Ђенерал ме узе на страну.

— Има ли наде, докторе?

— Слабе, ваше в-ство, јер је много крви изгубиој али ја ћу се постарати, да му се на завојишту учини све што је могуће, ако допустите да га отпратим.

— Како, ја вас молим за то!

Ја скочим на коња, казах болничарима каквим кораком треба да иду да се не би рањеник труцкао, и одосмо пут Перићевог Хана, у коме је било главно завојиште за позицију Бобовишта.

Ма како да су га болничари под мојом непрестаном контролом пажљиво и правилно носили, Гољдштајн је непрестано кукао, плакао, псовао.

То беше са свим промењен човек. Из највеће храбрости беше прешао у највећу малодушност. Сваки час је захтевао да носиоци стану, да га спусте, да ја на ново прегледам како стоји привремени завој и т. д.

Једва га донесмо на завојиште. Ту застанем приличан неред, јер рањеника беше доста, па су сви лекари,

имали посла с њима, а нико није био да уреди, да начини поделу рада, него се сви беху стрпали, и рањеници и лекари, и болничари у мрачну механу, у којој је само једна воштана свећа упаљена била.

С тога ја предам Гољштајна поузданим рукама хирурга Флајшера, препоручивши му, да му одмах заустави паренхиматозно крволиптење из раздераних мишића (јер срећом ни један од великих крвних судова и живаца не беше повређен, те тако се могла обићи ампутација и пробати конзервативна метода лечења) и да му што скорије начини сигуран гипсни завој са широким и тврдим појасом око карлице, а сам одох да уредим мало завојиште. Запалих лучеве и машале, отворих све собе у механској згради, дадох довући сламе. те распрострем по собама, осем тога заповедим, те пред механом наложише две велике ватре, које ми осветлише цео трем пред механом, тако да сам испод далеко истакнуте стреје механске могао распрострети доста сламе и положити на ту постељу бар двадесет рањеника.

За тим опет уђем у механу и стадох прегледати оне рањенике, на које не беше још дошао ред да се превију

У то стиже и ђенерал са целим штабом пред завојиште.

— Шта је с Гољдштајном? беше његово прво питање.

— Прилично добро, одговорим му ја и уведем га к столу, на коме је лежао.

Др. Флајшер баш довршиваше гипсни завој.

Черњајев приђе Гољдштајну, убриса му руком ледени зној с чела и прикачи му таковски крст на прси, поред медаље коју је на Шуматовцу заслужио.

Гољдштајн се само горко насмеја:

— Доцкан, ваше в-ство, за ме је све изгубило своју вредност. Ја сам готов!

За бадава смо га сви тешили и уверавали да ће му опет оздравити, он само махаше главом, а на лицу му беше израз крајњег очајања.

Черњајев после Голдштајна обиђе сваког рањеника, свакога је тешио, свакоме је давао медаљу за храброст и новаца.

Међу тим рањеницима беше и један народни командир батаљона (ако се не варам Параћинског), и при свем том што је био тешко рањен, кад му приђе главнокомандујући, он хтеде да устане да га војнички поздрави. Черњајев га својом руком задржа од тога и упита га кака му је рана.

— Није ништа, г. генерал, скоро ћу им се ја опет вратити, ако бог да, па ће ми они платити добро за ову рану.

Ђенерал и њега декориса и пољуби га у чело, а рањеник хтеде њега у руку, али је Черњајев трже.

Пошто сам наредио што је још нужно било за транспорт рањеника у ражањску пољску болницу, одох с ђенералом у Делиград.

Сутра дан нам из Ражња јавише, да је Голдштајн умрьо.... (наставиће се)

Владан Ђорђевић

ДЕСПОТ СТЕВАН ЛАЗАРЕВИЋ

ЗА ВРЕМЕ ТУРСКИХ МЕЂУСОБИЦА (1402—1413)

од

Љ. Ковачевића

(свршетак)

Међу тим деспот Стѐван с Угљешом и осталом дружином није се дуго бавио у Цариграду. По што га је цар Манујло љубазно угостио и венчао, по други пут, за деспота (први пут венчао га је Јован, 1402, кад је *заступао* цара), кренуо се на лађама у Влашку. Војвода Мирча дочека га врло гостољубиво, дà му коње и остале потребе за пут, и испрати до угарске државе, преко које дође у

свој гранични град Голубац, од прилике у августу 1410 (Гл. XLII, 296). Вратившн се сретно у отаџбину, први му је посао, без сумње, био, да заузме земље, које је пре годину дана морао уступити брату, и које су сада, његовом смрћу, остале без владаоца

Разбијен и по други пут, Муса испод Једрена утекне у Србију.[37] Стеван, „*хотећи да се Турци међу собом сатиру и уништавају,*" даде уточиште убици свога брата, а за тим начини с њим „**дроугольобие ѣко и завѣть**" (*пријатељство и савез), и отпусти га на траг.* Не смејући се вратити обичним путем од Мусулмана, Муса окрене из Србије к *Серу*[38] (крајем 1410 или почетком 1411) и, преко Славијевих гора (Деспото-даг? Да није по *Деспоту Славу?*), примакне се Пловдину, у намери да га освоји. Ну дознав, да се приближује Мусулман (пошао је био пред њега, кад се из Србије враћао), повуче се к Једрену, а кад брат пође за њим у потеру, он се врати на траг, обиђе га и нападне на Пловдин, освоји га и оплени (тада је митрополита Дамљана у цркви посекао и труп његов бацио низ зидине градске). Кад Мусулман чује, да је пао Пловдин, похита на траг; али Муса одступи к Степимаху, а Пловдин напусти. Не могући га стићи, Мусулман се врати у Једрене, и преда се из нова пићу и уживању, ни мало не хајући за „разбојника" Мусу, који је непрестано својим четама узнемиравао околину једренску.

[37] Писци турске историје — по турским и грчким изворима — кажу, да је Муса побегао у Влашку, за тим се вратио у Балкан и одатле три године нападао на Трачку. Да наш Костантин више вере заслужује, доцније ћу доказати, а то ће се видети и из даљег излагања догађаја.

[38] Потоњи преписивачи живота Стеванова погрешно су преписали: **Моусиѣ.... кь сѣверьскыимь оуклони се.**" Да је у оригиналу Костантинову стајало „**кь сѣрьскыимь**", уверићемо се, ако прочитамо 65 и 71 одељак старијег одеског и Богишићева рукописа (Гл. XLII, 199, 280, 304). Још се боље види ова погрешка преписивачка из млађег рукописа одеског, који је објавио пок. J. Шафарик у Гл. XXVIII. На страни 119 тога Гласника читамо: „**хоташе бо (Махомед) странами сѣверскыми ити**", а то исто место гласи у споменута два старија рукописа: „**хотѣаше бо странами сѣрьскыими ити**" (Гласник XLII, 304).

Најпосле, осећајући се довољно јак, Муса са својим четама појави се под самим градом. Тада доглавници Мусулманови, којима је омрзла била његова влада и досадило живети у вечном страху од енергичког Мусе, отпадну од њега и с целом војском јавио пређу на Мусину страну. Кад о том јаве Мусулману, он са неколико својих пријатеља нагне бегати пут Цариграда, али га у неком селу ухвате и удаве (5 јуна 1411, Летописи и Орбин).[39]

Кад се чуло у Србији, да је Муса постао султаном, деспот Стеван пошље оног истог посланика, који је негда ишао к Тамерлану (Андин-Радослав), да му честита ступање на престо и да захтева извршење уговора, *„јер је његовим пријатељством одолео"* противнику. Нови султан, освојивши Једрене без српске помоћи, држао је можда да га не веже уговор од 1410, па одбије српске захтеве; шта више, отпусти деспотова посланика с неким претњама (**„жестокаꙗ нѣкаꙗ оть чести обꙗвивь"**). **„Кьсєрꙗꙁоульнии"** Радослав, врати се у Србију, извести Стевана о одговору Мусину, па дода: *„С њим се не може другојачије живети, до ратом".*[40]

Према Грцима, који су непрестано држали страну Мусулману, показао се Муса још опорији. Чим се у власти утврдио, поиште од Манујла данак, који је Бајазит примао, и све земље, које је Мусулман Грцима уступио, и припрети ратом, ако његове захтеве одбију. У овој нужди цар Манујло понуди савез најмлађем сину Бајазитову, Махомеду, који је у Азији владао, и позове га против Мусе. Међу тим, да би што више задао посла Муси и његову снагу поцепао, Манујло прогласи за цара малолетног сина Мусулманова, Орхана, и пошље га у Силиврију. Но Муса му и не допусти да изађе на суво,

[39] Гл. XLII, 299—300. Чудновато је, што Хопф пише (l. cit. 74), да се до 15 маја 1410 чуло у Млетке, да је Мусулман погинуо, кад се у одлуци млет. већа, од 8 августа 1410, о њему говори као о живом. Гл. XII, 300.

[40] Гл. XLII, 301. При повратку српски је посланик пренео кости Вука Лазаревића у Србију.

већ га опседне у реченом граду. При тој опсади находио се са својом војском и Ђурађ Бранковић, који се с Мусом измирио, по свој прилици, после погибије Мусулманове.[41]

Док се Муса бавио опсадом, деспот Стеван, хотећи га принудити да испуни уговор од 1410, нападне на *пиротски* крај (можда му је овај уговором обећан) и оплени га. Да би се с леђа обезбедио, пошље Муса поклисара Стевану и склони га обећањима, те прекине даље војевање и врати се у своју државу (Гл. XLII, 301).

Нападај Стеванов на Мусину државу забрине Ђурђа. Он се, као савезник Мусин, с разлогом бојао, да ујак и његову државу не нападне и не освоји. Поред тога он је непрестано живео у страху од „**срьдитога Моусие**“, којег су, с његове напраситости, и сами његови доглавници почели остављати и Махомеду прелазити. Да не би горео на две ватре, науми да се измири с ујаком, и у тој цељи писмом замоли матер, да поради на измирењу код Стевана. „Госпођа Мара“ изврши поруку синовљу и извести га о том. Ну цар Муса некако сазна за то, и науми да пошље Ђурђа с овога света. Најпре је покушао да га отрује, али кад му то не испаде за руком (Ђурађ је познао да је отрован и узео лек), одлучи да га погуби. Ђурђу то поткажу његови пријатељи, и он пребегне с највећим делом своје војске у Силиврију (Гл. XLII, 301—302; Orbini, 322—323).

Кад Орхана посла цар Мануило у Солун, да покуша дићи устанак у суседним турским областима, и Муса прекиде опсаду Силиврије, па се врати у Једрене. Ну тамо се није могао дуго бавити, јер је морао похитати пред Махомеда, који се са својом војском превезао из Азије у Цариград и с Мануилом сложио против њега. Бој се заметне међу

[41] Кад је Мусулман, по други пут, разбио Мусу (11 јула 1410), налазио се с њим и Ђурађ, којему је он дао власт, да спали Пловдив (Глас. XLII, 299). Те исте године, 20 октобра, издао је Ђурађ једну повељу у Пећи (Mon. Serb. 277), из чега излази, да се и он вратио у своју државу после боја под Једреном. Ђурађ се могао с Мусом измирити, или кад је овај долазио у Србију, или по што је постао султаном.

браћом близу грчке престонице и сврши у корист Мусину, и ако се победа у почетку клонила на страну Махомедову (Гл. XLII, 303, 306).

По што се Муса вратио у Дренопољ (Одрин, турски Једрене), Махомед, вероватно по договору с Мануј.лом и Ђурђем Бранковићем (који је заступао ујака), крене се с војском из Цариграда к Серу, у намери да одатле продре до Србије и узме помоћ од деспота Стевана. Он се надао, да ће лако извршити ову намеру, будући су уз њега пристали били: *Богдан* (у нар. песм. Југ Богдан), господар земље између Сера и Вардара, и два Мусина одметника, *Јусуф*, господар „Костантинове" [42] земље, и *Игит*, „крајишки" војвода у Скопљу. Ну кад је дошао до Марице и видео да је не може прећи, јер је била јако надошла; он се вратио, гоњен донекле од Мусе, у Цариград, а за тим је прешао у Азију, да се бије с Џунеидом, који је на његове земље напао био (Гл. XLII, 303—304; упор. Chalc. IV 179).

Због Махомедова повратка у Азију морала се вратити за границу и она војска, која је састављена била од чета деспота Стевана, Јусуфа и Игита (а можда и Богдана) и послана у сусрет Махомеду. Врло је знатна, и ако усамљена, сведоџба нашег Костантина: да је с овом војском деспот Стеван послао био — без сумње у истој цељи у којој цар Мануј.ло Орхана у Солун — Муратова унука а сина Сауџијева,[43] прогласивши га најпре за цара турског. Штета што нам Костантин није казао име овом претенденту, нити шта је било с њиме после повратка с југа српско-турске војске (Гл. XLII, 303).

Међу тим Орхан изиђе у солунску област, прогласи се за цара и са својим присталицама освоји Бер (Верију)

[42] Ово је Костантин Дејановић, чија је држава допирала до Карадага (Црне Горе), Рујана и Власине и у којој су главна места била: *Жеглигово* (код Куманова), *Велбужд* (сад Ћустендил-бања т. ј. Константинова Бања), *Кратово*, *Струмица*, *Петрич* и *Штип*.

[43] Сауџија је погубио Мурат 1385 Из турских извора не види се, да се женио.

и један део Тесалије. Муса се поплаши Орханова успеха и, крајем 1411, крене се с војском из Дренопоља пред њега. У исти мах да би застрашио деспота Стевана, да га не би с леђа напао, он науми да узгред захвати јужне границе Србије. С тога из Софије удари на Трн, па преко Чемерника изненада рупи на Врање, где у мало није заробио ћесара Угљешу. Одатле се вине на Косово и, 10 јануара 1412, опседне Ново Брдо, најзнатније и најбогатије трговачко и рударско место у тадашњој Србији. Благодарећи храбрости Дубровчана, који се нису поплашили **„стрѣлє и сльнє тоурскє ни прѣдьбє** (претње) **срьдитога цара Моусиє,“** Ново Брдо одржало се, док Стеван није сакупио војску и с њом се близу примакао, те тако нагнао Мусу, да прекине опсаду и остави Србију (Гл. XLII, 305—306)

Испод Новог Брда Муса је отишао пред Орхана, разбио му војску, и њега издајом ухватио и ослепио (Гл. XLII, 306; Zinkeis. I, 435). Заузевши, по том, Тесалију и Богданову земљу, опсео је Солун град, у коме се тада налазио Ђурађ Бранковић на путу свом у Србију[44] Док се Муса бавио опсадом Солуна, стигне му глас, да је Махомед опет прешао у Европу. Ово га тако поплаши, да је одмах оставио Солун и у највећој хитњи, преко Славијевих гора, дошао у престоницу, где се увери, да је онај глас био лажан (Гл. XLII, 306).

У Дренопољу Муса се није дуго задржавао. Уверен, да ће се на пролеће обновити рат између њега и Махомеда и да ће уз овога и деспот Стеван пристати, — науми да савлада Србе пре но што Махомед и пређе у Европу. У тој цељи упути се, 24 декембра 1412, са силном војском на Србију, претећи **„сь великою ѩростию и гнѣвомь вьсє вь коньць потрѣбити.“** Најпре је напао на деспотова суседа, војводу *Хамзу* (**Хамоуза**), који му се одметнуо био са својом облашћу и градовима *Сокоцем* (код алексин.

[44] Њега су, на молбу цара Манујла, довезли у Солун Млечићи (Hopf, Gesch. Griech. VII, 75).

Бање) и *Сврљигом* Хамзина област буде брзо освојена, он у Соколцу ухваћен, и послан у Једрене, где га погубе, а народ из одметнутог краја за казну пресељен на царске спахилуке. Од Соколца окрене Муса на Србију и опседне гранични град *Бован*, који му преплашена посада предаде без боја. По што и предаде бованске заробљенике испрати на своје спахилуке, нападне и освоји град *Липовац* (код Св. Стевана). Одатле се упути турска сила к северу и допре у данашњи ћупријски округ, где освоји град *Петрус*. Од Петруса Муса се није усудио даље да продире, по свој прилици за то, што му је ту стигао глас, да се деспот Стеван са скупљеном војском примиче с југа своје државе, па се плашио, да му не одсече повратну линију. Врати, дакле, војску од Петруса и пође ка Крушевцу на сусрет деспоту Стевану. Уз пут је освојио град *Сталаћ* после упорне борбе. Јуначки бранилац Сталаћа — по нар. песмама *Пријезда* војвода — није се хтео никако предати, већ је заједно с кулом изгорео. Тек кад је пао и *Крушевац*, дође до сукоба између Мусе и Стевана. Битка се била на *Врбници*[15], западно од Крушевца, а свршила се на штету српску. Па ипак је Муса после ове битке изгубио вољу, да даље продире, и отпочео је да се повлачи из Србије у правцу к југоистоку.[16] У повратку том напао је на град *Копријан* (Курвин град), и освојио га после жестоког крвопролића. На целом путу кроз Србију Муса је палио и рушио, младеж у ропство одводио, а остале под сабљу метао. Ну на вèселе Копријанце, због јуначког отпора њихова, излила се сва пакост зверског срца Мусина. Наш Костантин, описујући његова насиља у Копријану, тврди, да је „сав

[15] У крушев. округу имају четири Врбнице: две у срезу крушевачком, а две у козничком. Битка је, по свој прилици била у оној најближој Крушевцу.

[16] Деспот Стеван морао је поделити своју војску у два одељења: мање бранило је, да Турци кроз Јанкову Клисуру не продру у богату Топлицу, а веће имало је задатак, да спречи продирање од Крушевца к западу. Само тако даје се објаснити, за што је Муса отишао *уз* Мораву Бинчу, а није, после победе на Врбници, окренуо у Топлицу.

народ" које исекао, које у робље одвео. Без сумње на овај рат, а не на онај од 1412, и односи се сведоџба Дукина: да је Муса три српска града отео, њихове грађане побио и на мртвим телесима давао гозбе својим војничким старешинама.[17] Оставивши јаку посаду у Копријану, Муса је отишао у Бугарску, јер је у нашим летописима забележено, да је, 23 априла 1413, „поробио и раселио" Бугаре, а турски извори знају, да им је и четири града освојио (између њих Овеч-Провад, сад Паравади).

Притешњен Мусом, обрати се деспот Стеван за помоћ у Угарску, а у исто време пошље, кроз Влашку, у Азију посланика, преко којега понуди цара Махомеда „Кришчију", да пређе с војском у Европу и заједно с њиме нападне Мусу, који се, после повратка из Србије и Бугарске, бавио опсадом Цариграда.[18] Угарски двор одазвао се на молбу Стеванову и послао му је у помоћ бана Ивана Моровићског и босанског војводу Сандаља Хранића, који се прошле године измирио био са Жигмундом (Гл XII, 333).[19] У зборном месту Крушевцу искупила се била знатна војска од *српских*, *угарских*, *босанских* и *турских* чета (последње довели су ранији савезници Стеванови, Јусуф и Игит) и ту је очекивала долазак Махомедов (Гл. XLII, 307).

[17] Гл. XLII, 306—307, Ducas, cap. XIX, p. 50. — По што је описао отмицу градова Бована, Липовца и Сталаћа, Костантин даље о Муси вели: „**ОБЬходить же и проуеіє грады и приходить на Коприıань.**" Заузеће Петруса и Крушевца и бој на Врбници изреком спомињу само наши летописи. Халкокондило говори о опсади «престонице» Смедерева, мешајући овај град с Крушевцем.

[18] Наш Костантин не спомиње ове опсаде, која се, према грчким изворима, догодила одмах после Мусина повратка од Солуна, дакле 1412 (тако је и по рачуну Миралову, Chronogr. Byz. II, 793—794). Најприличније је истини, да су Мусине чете опселе Цариград, пре него што је (по други пут) пошао на Србију (1412), па је, после повратка из Србије, и он тамо дошао (1413).

[19] Engel, l. cit. 362—363. Орбини каже, да је са Сандаљем долазио у помоћ и «војвода» Петар (Павловић), који је то постао тек после смрти очеве (августа 1415). По Феслеру, дошли су Стевану у помоћ још и Иван Горјански и Павле Чупор (Gesch. v. Ung. II, 316, друго издање).

Међу тим овај, на позив Стеванов и Мануилов, превезе се збиља у Европу, обиђе Мусу под Цариградом и, највише по савету чувенога паше Јевреноса, упути се право у Србију. Видећи то Муса, окани се Цариграда и похита пред Махомеда, али га он, близу Пловдина, по други пут обиђе и преко Софије, Пирота и Ниша, стигне сретно на Мораву, па се улогори на Добричу. Одавде пошље своје доглавнике у Крушевац, те са Стеваном начине известан уговор, који су обе стране и заклетвом потврдиле. За тим је и Стеван одвео своју војску на Добрич и саставио је с Махомедовом. Док су се оба владаоца ту бавила, стигли су им у помоћ Богдан, Јевренос и још неки одметници Мусини (Гл. XLII, 307—308).

Сва ова војска, вероватно по жељи Стевановој, опседне Копријан и позиве Мусину посаду да се преда. Посада одби ту понуду али обећа, да ће се предати ономе цару, који остане победилац. После оваког одговора савезна војска окрене на Косово, где јој се, по свој прилици, са својим четама придружио Ђурађ Бранковић, који је 23 октобра 1412. дошао из Солуна у Србију и од тога доба признавао над собом врховну власт ујаку, с којим је због тога десет година у распри живео (1402—1412). С Косова је отишла војска преко Гњилана, Мораве и Црне Горе[50] (Карадаг) ка Овчем Пољу,[51] а одатле, још више ојачана, к истоку, путем који води Софији (преко Куманова и Ћустендила). Деспот Стеван

[50] Овај пут описао је Хан у Reise von Belgrad nach Salonik, 155, у примедби.

[51] По Нешрију Махомед је с Косова дошао у земљу *«Слепога господара»* (Ћор-Текур), где му се предао с 500 коњаника Хамза-бег и јавио, да су Мусу оставили готово сви бегови (Хамер, I, 280). Како је, по сведоџби Цамблаковој, краљ Милутин *ослепио* Стевана Дечанског у *Овчем пољу* (гл. XI, 49), и како, по сведоџби савременика Константина, Махомед и његови савезници од Копријана „**КЪ Овьчю полю обити идѣхоу, яко да и множаиши приидоуть**“ (Гл. XLII, 308), — то је, Нешријева *«земља слепога господара»* исто што и Овче поље (Мустафа-Оваси). У прилог овоме тумачењу иде и то, што се Стеван Дечански на једној повељи потписао као краљ »српској земљи и поморској и *овчепољској* и велбаушкој» (Григор. Очеркъ путеш. друго изд. 42).

пратио је Махомеда само до границе своје државе, па се онда вратио, а своју војску, којом су заповедали челник *Радич* (Поступовић) и војводе *Шајин* и *Михаило*, предао је своме сестрићу. Махомед и његови савезници улогоре се „на Искру под Витошем," а Муса (који је дошао од Софије, докле је гонио Махомеда) на *Стипоњи*. Десетог јула 1413 (по срп. летоп.) сударише се обе војске (по турск. изв. на Чамурлији), и, благодарећи јунаштву српске војске (по Халкокондилу издаји 7.000 јаничара Мусиних), Муса би разбијен, у бежању ухваћен и удављен.[52]

Сва се Србија обрадовала, смрти овога „звера." Цар Манујло, деспот Стеван, војвода Мирча и јоште неки владари балканског полуотока пошљу у Дренопољ своје посланике, да честитају Махомеду победу и ступање на престо. Нови султан љубазно прими њихове посланике и обећа, да ће живети у миру са свима суседима. Он се нарочито показао захвалан према својим савезницима, Манујлу и Стевану, и одмах им је испунио све што је раније био обећао. Тако је Стевану — без сумње по уговору начињеном у Крушевцу — повратио Копријан и уступио му *Знепоље* (трнску област).[53] У то је време, како се чини, с Махомедом уговорено било још и то, да му Стеван није дужан плаћати данак нити помагати у ратовима, као што је Бајазиту морао чинити.[54]

[52] По Орбину, Сандаљ и Иван Моровићски вратили су се и не упустивши се у бој (l. cit. 323). По Енгелу, Сандаљ се вратио за то, што је на његове земље напао војвода Хрвоје (l. cit. 362—363). Иу ма да су Дубровчани већ четрнаестог, дана после боја на Искру, одговорили Сандаљу на *раније* његово писмо (Пуц. I. 117); ипак не можемо тврдити, да се његова војска није нигде у бој упуштала, јер Дубровчани другим једним писмом признају Сандаљу, да се његово господство **„храбро и племенито понело при господиноу деспотоу и цароу тоурьскомь"** (Пуц. I, 123).

[53] Да је Махомед уступио Стевану један део суседног земљишта, о томе зна и Халкокондило. Види Zinkeis. I, 450.

[54] Гл. XLII, 309. Пре ослобођења од ових двеју обавеза него ли исправке граница тиче се, како се чини, Костантинова сведоџба: да је Махомед дао Стевану, осим Копријана и Знепоља, **„и ина пространьства вештемь."** Тврђење Орбиново, да је Стеван плаћао данак Махомеду, не потврђује се с друге стране (Orbini, 323).

Овде је потребно напоменути, да су писци турске историје, поглавито на основу грчких извора, изложили ток борбе између Мусе и Махомеда другим редом и доста различно од казивања нашег Костантина, којега смо се ми већином држали. Према тим изворима Муса је поставши царем, најпре напао на Стевана, да му се освети, што га је под Цариградом издао и прешао Мусулману (ваља да за то, што је, пре годину дана, послао 30.000 Турака, који су опленили Србију, и што га је приморао, те је половину државе дао брату Вуку, а у вазалство турско!), за тим је следовала борба с Орханом, по том опсада Солуна и Цариграда, а најпосле прелазак Махомедов у Европу и бојеви под Цариградом и на Чамурлији. О томе да је Муса, после претрпљена пораза под Дренопољем, бегао у Србију к Стевану и с њиме какав уговор градио, и да је, свадивши се с њиме, у *два* маха на Србију ударао — грчки писци не знају ништа (јер како би друкчије био издајник Мусин?). Ну ми смо поклонили више вере Костантинову казивању поглавито с тога, што је он био *савременик* поменутим догађајима, прем да их је описао двадесет година доцније (1431). Грчки пак писци, Дука, Халкокондило и Франца, нису били савременици тим догађајима, а описали су их *педесет* година доцније, но што су се догодили.[55] Још су млађи турски извори, јер и најстарији међу њима (Ашик-паша-заде, Нешрије и Идриз) радили су своја дела при крају владе Бајазита II (умр'о 1512), дакле читав век после размирице између синова Бајазита I.[56]

На реду је, да прегледамо Стевановe одношаје, после 1405, и с осталим државама, у колико их до сад нисмо помињали. Почећемо с млетачком сињоријом.

[55] Дука завршује своје дело тек 1462, Халкокондило 1463, а Франца 1477 годином.

[56] Идриз је умр'о 1523. Упор. Хамера, I, 21—24; 658 и 679.

Раније смо казали, да је 1405 отпочела војна између Млечића и Баоше III због земаља, које им је отац његов, Ђурађ Срацимировић, 1396 уступио. Ратна срећа брзо је изневерила Баошу, јер Млечићи не само што су повратили Скадар и Дриваст, које је Баоша отео био, него још освојише његова три града, *Улцин*, *Бар* и *Будву*. У овој невољи замоли Баоша деспота Стевана, да посредује за мир код републике млетачке. Из млетачких аката дознајемо, да је у мају 1406, деспотов посланик молио млетачко веће: да се измири с Баошом и мајком му Јеленом, и поврати им отете земље; да деспоту Стевану да̂ галије, које би спречиле Турцима прелазак у Грчку,[57] најпосле, да му пошље писмено допуштење, да се може, у случају нужде, склонити са својим властелима, породицом и имањем на њихове земље. Лукави Млечићи испунише само трећи захтев деспотов, а прва два одбише свакојако изговарајући се, но и пак обећаше, да ће, „за љубав његова величанства", примити Баошу и Јелену за пријатеље и да ће се, ако се преселе у Млетке или друго које њихно место изван Зете, постарати за њих, да могу „часно" живети (Гл. XII, 229—234).

После овог неуспеха Баоша и Јелена покушају, да сами дођу до споразумљења с Млечићима, па пошљу, крајем 1406, посланике у Млетке, који су захтевали за своје господаре Дриваст, Будву, неколико села под Улцином и 1.000 дуката годишње. Влада млетачка давала им је од свега тога Будву и 1.000 дуката, те с тога није се могло доћи до мира, и рат се обнови, 1407 године, но и сад с лошом срећом по Баошу. То се види из мира, који је закључен (у јуну 1407) на Железници, близу Бара, и којим су се млетачки провидури подвезали, да ће

[57] Да би му ову услугу учинили Млечићи, Стеван је нашао за потребно, да их обавести: «quod respectu *erroris* quem *alias* commisit, quum *adhaesit Turcho*, dispositus est omnino velle mori christianum.» (Гл XII, 232). Ова изјава најбоље карактерише Стеванову политику према Турцима после боја ангорског.

њихна влада повратити Баоши Будву с облашћу, а Баоша њима, да ће, „посаветов се с господином деспотом и госпођом Маром,” отићи у Млетке „ради потврде мира и да иште од владе у име милости што је њему драго, но да буде захвалан на оном, што му се да̑.” У овом миру Баоша и Јелена обећали су дати за јемце деспота Стевана, госпођу Мару Бранковићку и кнеза Никиту Топију, таста Баошина (Гл. XII, 247—253).

Како Баоша није хтео отићи у Млетке, без сумње бојећи се преваре, то и од мира није било ништа, и рат се наставио с највећом жестином. Октобра исте године налазимо у Млеткама посланике Стеванове, Ма́рина и Никитина, где посредују за мир међу завађеним странама Деспотов посланик, заједно са својим друговима, предлагао је влади млетачкој: „*да се измири с Баошом и Јеленом тако, како би ови имали узрока, да испуне оно што обећавају, а не да морају, по нужди, газити задану веру и одећања.*” Даље су посланици изјавили, да ће се њихови господари, у случају такога измирења, заклетвом подвезати, да Баоша неће погазити уговора, и да ће они, ако би то учинио, бити на страни Млечића, докле год не би испунио уговор и накнадио им учињене оштете (Mon. Spect. V 102—103). На оваке представке веће је пристајало, да даде Баоши Будву, Луштицу са солилима и 1500—2000 дуката на годину (Гл. XII, 260).

Баоша се није хтео ни с тим задовољити, него прекиде даље преговоре с Млечићима и настави војну, али сада с бољом срећом, будући му је сињорија дала уговором, који је начињен, посредовањем кнеза Никите, 6 јула 1408, близу Драча, *Паштровиће*, *Будву*, *Луштицу* са солилима, *Забојану*, *Горњу Зету* и 1500 дуката на годину. За јемце тога уговора Баоша и Јелена обећали су дати, на првом месту, деспота Стевана и госпођу Мару, а осим њих кнеза Никиту, *Тодора Кавору*, господара арбанског Београда, *Ивана Кастриоту* и *Мркшу*, госпо-

дара од Валоне.[58] У допуни драчког уговора (17 јуна 1408) обећали су млетачки провидури Баоши, да ће му влада њихова дати и Бар, ако собом отиде у Млетке, да се с њоме потпуно изравња и заштите речени град; а Баоша се подвезао, да ће то учинити. Ради јемства, да ће он одржати реч, у тој је допуни уговорено и то, да извршење драчког уговора односно Забојане остане in suspenso, докле год он не отиде у Млетке (Гл. XII 290).

Ни од овог мира, и ако га је Баоша потврдио 8 новембра 1408, у Годињу (Гл. XII, 262—263), није могло бити ништа, јер Баоша није хтео да отиде у Латине „старе варалице," а ови му, без тога, нису хтели дати Бар. Да би добио овај знатни град, за којим је јако жудео, Баоша замоли ујака и тетку, да у његову корист опет посредују код млетачке владе Стеван и Мара одзову се на молбу Баошину и пошљу, у октобру 1408, своје посланике у Млетке заједно с Баошинима.[59] Да су се ови посланици вратили с празним обећањима, види се по томе, што су, у почетку 1409, у Млетке на ново дошла два Баошина посланика, изјавили влади млетачкој, да је он, „*по савету господина деспота и госпође Маре*," хтео и спремио се већ био, да се крене у Млетке, но да му то нису допустили његови поданици, претећи да ће се покорити другом владаоцу, ако отиде у Млетке, и захтевали су, да му влада учини „праведну милост," то јест, да му дâ „*она места која су била покојног оца његова*," а Бар и за то, што су му га млетачки провидури обећали.[60]

[58] За њим је била удата Руђина, кћи Баоше II, стрица Баоше III.

[59] Гл. XII, 271, 326 — Деспотови посланици били су *Кузма* и *Вук Покрančић* (Пуц. I, 93).

[60] Mon. Spect. V, 146 и 150. Под местима Баошина оца разумевала су се она места, која су била Ђурђа Срацимировића после уговора с Млечићима од 1396. Овако разумевање потврђује се познијим Баошиним искањем (априла 1412): да му Млечићи врате, «*што је остало после смрти покојног оца његова.*» Гл. XII, 337. По томе, Баоша је искао осим онога што је по драчком уговору имао да добије и осим обећаног Бара, још само *Улћин* с дотичним котаром.

Овај захтев Баошин јако изненади сињорију. Да би се једном дошло до жељеног мира, заповедила је она скадарском кнезу, Бенедикту Контарену, који је знао српски, да с посланицима Баошиним, ако он и мати му пристану на драчки мир, отиде у Србију к деспоту Стевану и Мари Вуковици и захтева од њих, да га потврде и подјамче. Пристане ли Баоша на речени мир, Контарену је препоручено, да му, на поискавање, може обећати Бар само тако, ако се подвеже, да ће отићи у Млетке ради споразума с владом млетачком. Ако Баоша и Јелена не би пристали на драчки мир, Контарено је имао налог, да не иде у Србију, него да се постара да с њима уговори примирје, а владу своју о захтевима њиховим што пре извести.

Будући се, 19 априла 1409, у Млеткама знало, да је с Баошом закључено примирје;[61] то се може као поуздано извести, да Контарено није ни долазио у Србију, дакле да и од посредовања Стеванова (и Марина) није било ништа. И доиста, после три месеца од кад је ово примирје уговорено, кренула се у Млетке Баошина мати, у намери да се с Млечићима измири. Пуна три месеца бавила се она, тога ради, у Млеткама, но, не могући се никако погодити с грамжљивом сињоријом, вратила се на траг, потписавши, на Дмитров дан, једногодишње примирје на основу uti possidetis (Rad I, 150).

Ни ово примирје није дочекало краја, јер је Баоша пре половине 1410, опет отпочео с Млечићима војну, која је трајала преко две и по године и свршила се миром, који је посредовањем Сандаља Храњића, закључен у Млеткама, 26 новембра 1412. Овим миром, који је трајао пуних шест година, Баоша је добио Улћин и Будву и 1000 дуката на годину (Гл. XII, 346--351).

[61] Mon. Spect. V, 172. Какви су били увети тога примирја, није нам познато. Да не буде то онај «мир», по којем је «Србину» Баоши припао Бар, Будва и кнежина *Цетиње*, а који Хопф наводи по Sindic. vol. I, fol. 189, и Misti XLIX, fol. 42, 204 v.? За што ли тај документ није преписао г. Симе Љубић?

Ми смо се овде дотакли зетско-млетачке војне само с тога, што се у њу у неколико мешао и деспот Стеван. По ономе, што се о тој војни зна, види се, да је он марљиво избегавао оружан сукоб с Млечићима, но да се, у први мах, док се у бољим околностима налазио (1405 — 1408) ограничавао цигло на посредовање у корист Баошину (1406, 1407, 1408), а доцније (1409 — 1412), кад се и сам уплео у унутарње и спољашње ратове, да није ни то чинио.[62]

Веома срдачни одношаји владали су између Србије и дубровачке општине у исто доба. Како је нежно осећала према Стевану та племенита општина, види се из одговора, који му је, 3 новембра 1408, послала на молбу: да му пошље једног лекара, да га лечи, и позајми једну лађу, која ће одвести српске посланике у Млетке. Тај одговор у целости гласи:

„Славному и веленожному господину деспоту Стевану, по милости божјој господину све српске земље и Подунавља, од дубровачког кнеза, властеле и све општине пре љубазно и свесрдачно поздравље.

Бог господ и пречиста (богородица) нек учине, да ово и свако (наше) писмо затече ваше господство здраво и у свем славно и добро; а ми, по њихној милости, добро смо.

Пређашње писмо господства ти примисмо и разумесмо,) нам ваша милост писа: да вам пуштимо и пошље једнога од наших лекара, јер је потребан тамо за ваше здравље. Господине, ако бисмо говорили речју, господ бог боље зна жељу и мисао нашу. *Што би било за здравље и добро господства ти, не само лекара, него и од нашега живота, што би се могло, окрњили бисмо и са сваким поштовањем приложили вашем дањем, дугом и добром животу.* И ето пустили смо лекара.

[62] С јесени 1409, страховали су Млечићи, да не би Јелена, ако би се вратила из Млетака не измиривши се с њима, *„с братом својим и осталим својим пријатељима“* известила цара Мусулмана, да није с њима у миру, као што га је њихов посланик известио био (Гл. XII, 289). Вредно је споменути, да се и брат деспотов, Вук, 1410, обраћао млетачкој влади с молбом, да се измири с Баошом и Јеленом (Ib. 300—301).

Сада пак, што нам величанство ти писа за лађу, да вам је дамо за ваше властеле до Млетака, нека зна господство ти, да на божју част и господства ти, дадосмо лађу *о нашем трошку*, и када дођу властели ваши, могу поћи."[63]

Да је деспот Стеван живео у пријатељству и с Влашком, види се по усрдном дочеку, који је нашао код војводе Мирче, кад се враћао (1410) из Цариграда, као и по томе, што је српски посланик путујући у Азију (1413), *ради сигурности*, кроз Влашку прошао. Да се ови добри односи датирају још из раније, доказује Стеванова повеља, којом је, крајем 1405, повратио влашким манастирима, светој богородици на Тисменој и св. Антонију на Водици, који су подигнути „**помоштїю блаженнаго родитела**" његова, — десет села на доњем Пеку (Трнброди, Крушевица, Барич, Бикиње, Пониква, Изворац, Дражевац, Духовци, Хаповци и Попорате), која су, услед ратова, „**вь забытїе и запоустѣние коньчно**" претворена била.[64]

Од Стевановнх односа према Угарској остало нам је да споменемо још само то, да је краљ Жигмундо, 1411 године, обдарио Стевана у Угарској градовима Сатмаром и Неметом (Мијат. Ђ. Бранк. 31), а у Босни сребрничком облашћу са знатном трговачком и рударском вароши Сребрницом.[65] По себи се разуме, да је Жигмундо учинио тај поклон Стевану више из политичког рачуна према Босни, него из осећања захвалности на учињеним му услугама у босанској војни. Овај уступак босанског земљишта Србији још је јаче затегао и онако већ поре-

[63] Пуц. I, 92—93; прим. стр. X, где дознајемо, да је лекару допуштено било, да три месеца може остати у Србији, и да му се за то време неће одузимати плата.

[64] Ова повеља находи се у државн. арх. румунској, а објавио ју је B. Т. Hajdeŭ у Archiva istorică Romaniei, 1, 17. Издавалац је прочитао „ЅЦДЄ" годину у место „ЅЦДЇ", која се потврђује и индиктом ·ІД·. Упор. листину од 2 дек. 1405 у Mon. Serb. 269.

[65] Jireč. Handelsstr. 39, 50, 80. На основу нејасне сведоџбе Костантинове пређе сам мислио, да је Стеван заузео Сребрницу 1412 (Год. III, 420—423).

мећене односе између Србије и Босне и био је, доцније, повод крвавим ратовима међу њима.[66]

Тиме смо завршили преглед најбурнијег одсека Стеванове владе (1402—1413). Ово време избрали смо у тој намери, да, на основу до сад познатих извора, докажемо, како је неправедно мишљење неких историка — а така их је већина — да се Стеван, у тих једанаест година, показао као врло невешт државник. Колико смо у томе успели, пресудиће беспристрасна критика. Ну докле ова не изнесе доказе, који би били кадри да нас убеде о противном, ми ћемо остати тога уверења, да се деспот Стеван не може сматрати као слаб државник: што је, видевши да је турска сила посрнула на Ангори прекинуо вазалске односе с њима, прогласио Србију самосталном,[67] покушао, да обнови ону везу, која је, ма и лабаво, везивала Вукову државу с Лазаревом, а коју је Бајазит, у интересу турском, раскинуо био; као ни за то, што је пристао, да за извесне уступке помаже Муси против свога највећег непријатеља, Мусулмана, а после, кад је Муса погазио уговор и стао подржавати Бранковића, прешао Махомеду, по што је и он пристао, да му те, или још и веће уступке учини. Најпосле, ако се узме у обзир: да је Угарска (од 1202) полагала врховно право на Србију, као и на Босну, и да је краљ Жигмундо вољан био, да ово тобожње право угарско по што по то оствари, па га у Босни, а од чести и у Србији, и остварио; даље, да су Бранковићи с Турцима „велики део" Стеванове државе били освојили; да су се, око тога времена, и други владаоци балканског полуострова на запад наслањали (Мирча, Мануило) — онда је

[66] У септ. 1414 бавио се у Будиму Андрија Маројевић „оу келицѣхь посльхь господина деспоута" (Пуц. I, 175). Лако може бити, да је то било због Сребрнице, јер су Дубровчани, једанаест месеци после тога, јавили Жигмунду, да су босанска властела одлучила на скупштини да отму Сребрницу (Jireč. l. cit. 39).

[67] У мало час спомињатој повељи Стеван каже, да га је бог превео „оть покиновеніа на свободоун оть мьншаа прѣстола на высоушншїи."

и савез Стеванов са Жигмундом потпуно оправдан. Да је укупна политичка радња Стеванова, од 1402 до 1413, била смишљена и за српски народ корисна, најјачи су докази: што је он, 1413 године, господовао *увећаном* државом свога оца, слободан од пређашњих обавеза према Турцима, и што је Србија после тога била на миру, како с поља тако и изнутра, пуних осам година, — случај, који се није десио још од краља Милутина, дакле за пуних 100 година.[68]

ШТА ЈЕ ТО МОНИЗАМ?

од

Доброслава М. Ружића

> Dass der *Monismus*, die endliche Ausgleichung der Gegensätze von Spiritualismus und Materialismus, von Idealismus und Realismus, die Philosophie der Zukunft ist, dass, ehe hundert Jahre vergangen sind, alle wirklichen Denker sich zu derselben bekennen werden das ist heute meine feste, unerschutterliche Überzeugung.
>
> **L. Noiré.**

> Nie jedoch habe ich mich vermessen, eine Philosophie aufzustellen, die keine Fragen mehr ubrig liesse. In diesem Sinne ist Philosophie wirklich unmöglich; sie wäre Allwissenheitslehre
>
> **A. Schopenhauer.**

Ради боље јасности, нужно је прво да речем коју о противности између материјализма и монизма. У опште узевши, могло би се рећи, да разлике и нема, јер оба одричу вanприродну силу у васи-

[68] Да је српски народ осуђивао политичку радњу Марину и њених синова а одобравао Стеванову, сведочи његова традиција: јер, докле је он неправедно окривио Мару чак и за несрећу косовску, дотле је задржао Стевана у доброј успомени и после тога, кад се уверио да сва његова напрезања не могоше спасти Србију од потоње пропасти и приписао је своју несрећу судби божјој. В. Караџић, у Рјечн., стр. 63, наводи у том смислу ову приповетку: «У народу се нашем приповиједа, да је Високи Стефан, по смрти оца својега, побегао у Московску па, послије неколико година, одонуда дошао с војском преко Маџарске у Србију и с Турцима се био и, савладавши их и претјеравши преко мора, бацио за њима свој буздован у море говорећи: «Кад овај буздован изишао на сухо, онда се и Турци вратили амо!», а буздован одмах сам изађе на бријег; у том му се анђео јави говорећи: «И ти можеш и коњ ти може, али ти бог не да.»

они и појавама њеним, оба узимају закон каузалитета на место крајње цељи једног вишег бића, који је као неки редитељ — како га *Касиари* зове — створио овај свет и поставио га за своје планове.

Али кад се строго узме да анализира, и кад се хоће тачно да определе појмови једног и другог учења; онда материјализам и монизам није једно исто, и ма да разлика међу њима није дијаметралне природе, то она ипак постоји. Као год што хистолог ћелијом означава у опште основу органску, а међу тим због њихових физиолошких функција разликује их на ћелије епителијалне, интерцелуларне, мускулне и нервне, исто тако чини ми се, да се може да определи општност и разлика између ова два учења (противност између дуализма и монизма у опште изнео је по тврђењу *Ајкеновом* (Geschichte und Kritik der Grundbegriffe der Gegenwart, 1878 стр. 97) прво *Волф*. Монистама звао је он све оне мислиоце, који се држе само једног правца, као н. пр. идеалисте и материјалисте он је трпао у монисте, *и реч као и појам „монизам"* **Волф** *је први употребио*). Међу тим износећи овде противност између материјализма и монизма, ја имам у виду речи *Шелингове* : „dass einen wirklichen Gegensasatz in seiner ganzen Schärfe darstellen ebenso vortheilhaft für die Wissenschaft ist, als seine Identität darstellen "

Монизам тврди, да је цео свет продукт кретања и осећања. У целој васиони владају та два закона, ни једна ствар, ни један атом није без њих, они су оба својство њихово, и спојена су у један монон (у једну целину) везом каузалитета (нужности). Кардинална погрешка — која је управо и језгра материјализма — јесте, његова једностраност и неследственост, јер узимајући материју, као основу, бакву, и биће свега, он је тиме износи и представља као *апсолутну* а у исто време доказује, да се материја без снаге не да замислити, што није ништа друго до одрицање апсолутности код материје, која, кад јој се дода снага, као њен нераздвојени део, она постаје тада *релативна* ; и материјализам, онда није материјализам, јер апсолутност материје састављa језгро и основу материјалистичког учења. Сви су појави физички и психички по њему материјални. „Мисао је секреција мозга, као што је урин секреција бубрега" узвикује с једне стране *Карло Фогт*. Душа је — вели *Дибоа Рајмон* — постепени резултат извесних материјалних комбинација. „Motion as a mode of feeling" додаје *Луис*. Тако *Бихнер*, *Молешот*, *Реклам*, *Хелмхолц*, *Клод Бернар* и други, сви узимају материју као апсолутну, сви одричу дух и свесност. Спиритуализам пада у исту погрешку, у исту крајност са својим духом. Монизам — као што смо већ напоменули — тврди све ствари

у васиони јесу *кретање* и *осећање* (механизам и воља). Монизам узима кретање и осећање, материју и дух, сједињује их у једну целину и њима означава унутарње и спољно својство целине, доказујући да су оба својства нераздвојено својствена свима стварима и свој васиони. Разноликост ствари објашњава количином покретања које се дешава у извесној ствари, јер кретање је једно и исто. Од куда долази то покретање? то је питање управо „камен спотицања" за материјалисте, и преко њега прелазе они ћутке. Сензуалисте своде све само на чула. Монизам на место материјалистичке материје и снаге, ставља кретање и осећање. Спајајући кретање и осећање везом каузалитета, он сам објашњује, да је кретању узрок осећање, а осећању узрок кретање. Даље монизам сматра осећање као својство кретања, и кретање као својство осећања. *Хекел* разликује анорганске молекил од органског тиме, што органски молекил или „пластидула" — као што га он зове — има „памћење". А сваки атом сматра он да има инхерентну суму снаге или душе т. ј., да има вољу и осећање. У целој природи — вели он — снаге које дејствују једне су исте, и све се мора свести на *растење*, које се оснива на атракцији и репулсији једнаких и неједнаких делова. Човек и мајмун, палма и алга, кристал и вода, све је постало на основу том. Сваки атом имаде инхерентну суму снаге и јесте у том смислу „одушевљен" (т. ј. имаде душу). Ако не примимо „душу атома" онда су нам најобичнији и најопштији појави хемије не објашњиви. Радост и туга, жеља и одвратност, привлачност и одбијање морају свима атомима масе бити заједнички; јер покретање атома, које се при образовању и распадању код сваког хемиског једињења мора дешавати, само је тако објашњиво, ако им придамо *осећање* и *вољу*. Јер на чему другом се оснива у опште примљено хемијско учење о *изборном сродству* тела, него на неизвесној претпоставци, да су привлачни и одбијајући атоми са извесним склоностима одарени, и да они следујући овим осећајима и нагону, имају тако исто вољу и способност да се покрећу један к другом, и један од другог. Што *Гете* каже у свом „изборном сродству" о овим одношајима пренесећи елементарни друштвени живот атома, на сложени душевни живот човека, то је потпуна истина; и ако је у свом класичном роману „изборно сродство" постављени јединствени покретач човечије радње из које је опет сложена „Историја света", то је онда тиме велики мислилац и песник оштроумно и као што треба наговестио механичку природу и заплетене органске процесе."

„Ако је „воља" човечија и виших животиња слободна на супрот „сталној" вољи атома, то је онда та обмана изазвана врло заплете-

ним појавима воље човечије на супрот врло простим појавима воље атома. Атоми хоће свуда и увек једно исто, јер њихова склоност спрам атома сваког другог елемента определена је константивно и непромељиво, и тако је свако њихово покретање виших организама слободно и независно, јер у непрестаној промени материје, исти атоми увек мењају свој заједнички положај и свезу, и за то је укупни резултат конституирајућих атома из безбројних покретања воље, врло сложен и до крајности промељив. За то смо ми „игра од сваког притиска ваздуха.““

„Докле ми са механичког гледишта монизма замишљамо сву материју као задахнуту (одушевљену), сваки атом масе снабдевен са константном и вечном душом атома, то се ми не бојимо што ћемо тиме противу нас изазвати прекоре материјализма. Јер ово наше монистичко гледиште тако је исто далеко од једностраног материјализма, као што је удаљено од празног спиритуализма. Да, само у њему можемо ми наћи измирење грубих атомистичких и празних динамичких назора, који су се досад тако жестоко борили, и који су оба у својој једностраности дуалистични. Као што је маса атома нераздељива и непромењива, то је исто тако и са њом нераздвојено спојена душа атома вечна и бесмртна. Пролазна и смртна су само безбројна и вечно промењива *једињења* атома, они бескрајни разнолики модалитети у којима се сједињују атоми образујући молекил, молекили образујући кристале и пластиде, пластиде образујући организме. Само се овако монистичко схваћање атома слаже са великим законом о „одржању снаге“ и о „одржању материје“, које савремена натурална философија с правом сматра као своје нужне основе.“

„Ако према томе преставимо себи сву материју као одушевљену, и сваки атом обдарен осећањем и вољом, то онда ми не можемо оба ова својства сматрати као искључиве одлике организма. Ми морамо дакле тражити друга својства, која разликују организам од анорганизма, пластидуле од молекила, и које образују биће живота у ужем смислу. Као најважније својство чини нам се способност *репродукције* или *памћења*, које дејствује код сваког процеса развића, а особито код *умножавања* организма. Све пластидуле имају памћење, ову способност немају сви остали молекили и т. д. и т. д.“

„Разлика коју памћење или репродуктивна снага пластидуле поставља између организма и анорганa показује се прво у разноликости њиховог *растења*, које се условљава својим диферентним агрегатним стањем. Анорган расту *апозицијом* или слагањем молекила с поља; организми напротив *интусусцепцијом* или слагањем

молекила изнутра. Најсавршенији анорганскн индивидуалитет, *кристал*, расте, кад се делићи на делиће наслажу с поља једно за другим на чврсто и већ постојеће кристално тело. Најнесавршенији органски индивидуалитет, Монер, расте кад делићи за делићима продиру с поља једно за другим, и асимилирају се чврсто са течним телом пласме. Ова се асимилација оснива на томе, што се између већ постојећих пластидула образују из примљених хранљивих течности нове пластидуле. Чврсто-течно агрегатно стање органске материје, јесте први услов за ово особито растење, а прави узрок њен јесте молекиларна структура угљених једињења. Ово интуссусцептично растење, које се находи код свију организама, и које анорганн немају, објашњава се уједно храњењем и променом материје, чиме се уједно разликују и прве од других. Ово интуссусцептично растење завнен пре свега још и од „животних појава", који важе као најважнији фактор органског развића, и које ћемо ми за то морати подробније посматрати, а то је: *умножавање* и са њим спојено *наслеђе*."

„Нема сумње, да умножавање пре свију функција карактерише организме од анорганa. Јер само умножавањем и наслеђем, које ми сматрамо као неопходни и интегрирајући део умножавања, могуће је одржавање органских видова и племена, они остају у читавом низу генерација заједнички спојене сталним променама индивидуа" и т. д. — „*Умножавање (плођење) је растење индивидуе изнад њене индивидуалне мере. Наслеђе је пренашање покретања пластидуле.* Плођење може бити полно и бесполно „*Полно плођење* — вели Хекел даље — *није ништа друго, до сраштивање двају пластида, које су се развијеном поделом рада својих пластидула разнолико развиле.*" „*Наслеђе је памћење пластидуле, варијабилитет је снага схваћања њеног.*"[1] —

Оваквих покушаја, којима се хтело све природни појави механички да објасне и сведу на „дејствујуће узроке" (causae efficientes), било је још у прошлом веку од стране *Мопертуиа* и *Дидера*, ова последњи био је сурадник и оснивач „Енциклопедије" (Encyclopédie ou Dictionaire raisonné des sciences, des arts et des métiers); он је доказивао такође да сва материја имаде у себи и осећање, које код животиња постаје свесно, и изазива мишљење. Но ако пођемо даље, ми ћемо видети да је чак и *Питагора* учио, да је дух душа и осећање) у свима стварима, душа је, вели он, затворена у телу, тело је тамница душе. И *Карнери* мисли, да је монизам „најстарија хи-

[1] Види изредно делце знаменитог природњака проф. Хекела: «*Perigenesis der Plastidule* oder die Wellenzeugung der Lebenstheilchen. Ein Versuch zur mechanischen Erklärung der elementaren Entwickelungs-Vorgänge.» 1876.

потеза философског мишљења". И заиста, ако узмемо да су — како *Дрепер* вели — још „мисирски попови исповедали, да ништа не може бити никад уништено; да умрети, значи узети само ново обличје и да су, како *Иродот* вели, они први открили, да је душа бесмртна појимајући је као еманацију или честицу васеленске душе, која у мањем степену одушевљава све животиње и биље, па и саме неорганске ствари" — онда *Карнери* у неколико има потпуно право. Тако исто налазимо ми и међу изрекама мудрога *Соломона* и ову са свим монистичку изреку: „Дух продире и испуњује земљу, и он је тај, што све обухвата." Па ни *Емаедоклес* није баш тако далеко од монизма, кад вели: да су душе животиња и биља сродне са душом човековом. Међу тим тек у 16. веку на овамо налазимо ми монизам јасније и опредељеније исказан код *Парацелзуса*, који је у свима стварима находио душу, или „нешто налик на душу", и *Ђордана Бруна*. *Ђ. Бруна* ја сматрам за најзнаменитијег монистичког философа у средњем веку, тако он најодсудније доказује, да *форме сваију ствари имају душу*, па било то онакву, какву је сматрају побожни хришћани, која кад човек умре, а она онда иде у рај или у пакао, или која као код *Питагоре* путује, од немила до недрага, или као што се код Будиста претвара час у верног пса, који кућу чува, час у немирну и несносну буву. Ми овде видимо појам један исти само у разним варијацијама модификован. Телесну душу Хришћана и Будиста монизам замењује општијим изразом пренесеним на све ствари, и то *осећањем*, које је свесно код организма, док је организам жив т. ј. док се све функције у организму врше, несвесно, кад органске функције престану радити. И у једном и у другом случају оне су ресултат *каузалитета*.

Да бих доказао Брунов монизам, навешћу овај дијалог (немачки превод 1872. од Lasson-a: „Von der Ursache, dem Princip und dem Einen"):

„*Диксон*: Дакле све ствари имају душу?

Теофило: Да!

Диксон: Ко ће вам то потврдити?

Теофило: А ко с основом поређи?

Диксон: Опште је мњење, да све ствари нису живе.

Теофило: Опште мњење није и истинито."

Па онда даље на другоме месту пита: а које су ствари, што немају душу, и одговара, оне, које нису живе; а на питање: које су то мртве ствари, вели, да нема ни једне ствари, која не би имала душу. „Нека је — вели он — ствар бог зна како мајушна, она има у себи душевне супстанце. Дух је прва форма свију ствари."

Из овога наведеног може се јасно увидети, да је Бруно заиста заступао право монистичко гледиште; оно истина није тако јасно и прецизно означено као што то виђамо код модерних монистичких философа, али оно је било довољно грешно, да га ти назори доведу на спалиште, доста јасно да га разуму противници, а доста тачно да хуманитарном потомству остави бесмртно име Бруново за дику и углед. Ђ. Бруно родио се у Ноли у Кампањи 1548, крштено име било му је Филип, у калуђерству добио је име Ђордано. Бруно сам прича да га је — кад је био још спаванче у колевци — хтела змија да уједе, а он је — вели — призвао оца у помоћ артикулисаним гласом. Још у 15. години ступио је у ред Доминиканаца, и био је у истом манастиру, у коме је био Тома Аквињски. И као калуђера мрзили су га старији због његовог јавног слободоумља. Тако између осталог једном новом калуђеру световао је био, да не чита добродетељна својства богородичина, већ што корисније, и тај савет у мало што му није нанео процес, од којег се само бегством спасао. 1576 био је у Генуи као кућни учитељ, 1577 оде у Женеву где је заслуживао себи хлеб као коректор у једној штампарији. Но на скоро оде у Тулузу и ту добије за професора философије на универзитету. 1579 оде у Париз, где је био изванредни професор у Сорбони. 1583 у Лондон са препорукама од самога краља на тамошњег посланика францускога, у Лондону је Бруно своја најзнатнија дела написао, од којих му је најбоље: della causa, principio et uno (наведено у немачком преводу); ту је био у друштву са најбољим књижевницима инглеским. У то време упознао се Бруно — по тврђењу *Факзона* и *Чишвица* — са *Шекспиром*, који је неке мисли Брунове, о вечитости елементарних делова, и о релативности беде, метнуо у уста принцу *Хамлету*. Из Лондона дође у Немачку, где је живео у Витенбергу и Франкфурту, за тим оде у Млетке, где га његов неки назови пријатељ Моцениго поткаже и инквизиција га *1592.* године затвори. Узалуд су га пустахије, преобучене у поповско одело с крстом на грудима, у којима је зверско срце куцало, *осам година мучили* по тамницама, узалуд су тражили од њега признање својих „грешних“ и „отровних“ мисли, узалуд су очекивали од њега покајање; Бруно је био карактер, он није могао да згази својом ногом и да пљуне на своја убеђења, он је волео сваку муку да отрпи и сваку жртву да поднесе, само да не буде издајник својих рођених мисли. *Истина*, ова чаробна реч, за коју су, од како је света људи мрели и гинули, за коју је и *Христос* био разапет, за коју је у свима земљама и у свима вековима било мученика, заступника и бораца; — нашла је била и у *Бруну* достојног пријатеља, који се није

страшно ни паклених справа инквизиторских, ни клетве поповске, па ни самога спалишта. 1600 године горела је на пијаци римској велика ватра; око ње беху искупљене Језуите и светина, с презривим и пуним смелости и поуздања погледом стајао је *Бруно* међу мучким Језуитима, који су са демонском притворношћу и обореним очима, указујући руком на пламен, који се дизао, и на варнице, које су искакале, захтевали од Бруна да опорече своје „безбожне мисли.“ „Ви се плашите од ватре, која ће мене да спали“ био је достојанствени одговор Брунов. „На спалиште, на спалиште“, грмеле су Језуите, и Бруно је већ био у пламену, одважно, поносито, и с надом у боље и срећније дане спаљен је био, да би том смрћу својом дао познијем потомству пример како се живи и мре за своја научна убеђења. И ова трагична смрт Брунова само је већма овековечила име његово у науци, и данас нема ни једног поштеног човека и научењака, који не би са поштовањем и чашћу спомињао име његово. А противницима слободних мисли, могло би се указујући на мученичку смрт Брунову рећи с појетом:

«Бој се оног ко је вичан
Без голема мријет' јада.»

Ослобођена Италија подигла је Бруну споменик у Напољу, где су 7 Јануара 1865 године ђаци талијански спалили папину енциклику од 8 Децембра 1864. А 1879. године подигла му је споменик и званична Италија (влада) у Риму на самом спалишту.

Ми смо на другом месту споменули *Спинозу* и *Лајбница*, код којих је монизам био такође доста јасно обележен. Свој пантеистички монизам изнео је Спиноза у делу: „Ethica“, које му је после смрти изашло, и подељено је у 5 књига: 1) о богу, 2) о природи и о пореклу духа, 3) о афектима, 4) о човечијем ропству, 5) о човечијој слободи. Све ствари у природи, сва васиона испуњена је само једном имапентном супстанцом, једним духом, а то је богом. „*Deus est omnium* — вели он — *rerum causa immanens* non vero transiens, или: Quidquid est in Deo est et nihil sine Deo esse naeque concipi potest (све што постоји, у богу је и без бога ништа не може бити нити се може схватити).

Лајбниц, којег хисторици називају да је после Аристотела највећи полихистор, и којег неки сматрају да је пореклом Словен, изнео је своје монистичке назоре у „Monadologie“, коју је 1712—14 писао у Бечу за принца савојског, и која је изашла тек после смрти, главније идеје из тога дела ове су: Најпростија супстанца зове се *Монада*. *Њено је биће снага, која дејствује*. Оваких супстанцијалних

монада имаде безброј, оне су основа физичког и психичког универзума. Простор није реалан, он је само одношај једне ствари према другој. Празан простор не постоји, све што је у природи стоји у свези и пуно је. Тело је скуп више монада. Монаде су међу собом квалитативно различне, оне су бића жива и са душом. Свака од ових многих монада је микрокозмус и огледало универзума. Монаде биља и минерала јесу спаваћиве монаде са *несвесним представама*, монаде животиња имају *осећање* и *памћење*. Бог је такође једна пра-монада (monas monadum), он је примитивна супстанца, из које су све остале монаде постале.

Остали филозофи после *Лајбница*, врло су мало или готово ни мало приближавали се назорима монистичким, премда неки у новије доба, као нпр. познати саосниватељ модерног монизма *Лудвиг Ноаре*, труди се да покаже, да Кантови елементи мишљења, време и простор, нису ништа друго до монистичко кретање и осећање. Без форме — вели *Кант* на једном месту — разум не може да мисли, у сваком мишљењу мора бити и форме, а те су форме: време и простор, к њима долази још и каузалитет са којим разум оперира и своја сазнања извршује. Но ако оставимо ова усиљена упоређења, ми ћемо се онда морати зауставити тек на последњем деценијуму, што је иза нас. Јер тек у последње време обратио је монизам на се пажњу, и то благодарећи изврсним радовима: *Гајгера*, *Хекела*, *Спенсера*, *Лазаруса*, *Л. Ноаре*, *Карнерија*, *Кашпара*, *Вунта* и других. Шта више *Лудвиг Ноаре* врло лепо вели у својим „монастичким афоризмима:“ *Од свију филозофских учења нема ни једног, које би имало више унутарњег сродства са хришћанством, од монизма. Оба уче*

Цел је човекова сопствено усавршавање; живот у целини, у човечанству, и за човечанство.

Дужност је човекова да својом снагом и унутарњом слободом постигне оно савршенство, које је уједно у стању да подстиче царство човечности, и да остварује владу доброг и благородног.

Доказујући свуда само јединство, и сводећи све појаве на јединство или спој множине других појава или ствари, и ову множину редуцирајући на кретање и осећање као основу и биће васионе и појава наших, монизам постаје најмогућнија и најобјашњивија филозофија, која нам је једина у стању да објасни како физичке тако и психичке појаве. Само њиме могу да се објасне они сложени појави које виђамо у природи, оно миље које нас обузима од погледа девојачког, она страст која нас распаљује при пољупцу какве лепотице, оно одушевљење које нас гони да паднемо као жртва за отаџбину, онај уздах и саучешће које у нама изазивље беда и несрећа

наших ближњих. Кључ за решење ове загонетке у монизму је. „Ако је учење атомистике — примећује *Л. Ноаре* — истинито и да све што се догађа треба свести на оно што атоми желе и не желе; ако се хоће да одрие симпатија, саучешће, свемоћна љубав, то би нам онда нелојмљив изгледао не само најпростији ћелични организам, него и постање свију општих козмичних планетарних светских система. Ако је основано учење етичког материјализма, да сва добродетељ није ништа друго до l' intérêt sagement entendu, то би онда морала свака мати која бди над постељом свога болног сина, сваки прост војник, који за своју отаџбину иде у смрт мирно и радосно, — то би све тада изгледало као необјашњиво чудо, противно природном току догађаја.“ Кретање и осећање је све и свуда. „Нема мисли без фосфора“ узвикује Молешот, бесмислица нема мисли без осећаја, одговарамо ми, у атомима и молекилима фосфора осећање је тако исто, као год што опажамо осећање, које се појављује у осмеху радости, или у сузама туге. Ко не верује у ове монистичке назоре, томе стављамо са *Л. Ноаре-ом*, ова питања, да на њих одговори:

1) Свесност и дух јесу факта, која се не могу опорећи. Разуман човек није био увек на земљи. Он је се дакле развио из нижег и неразумног ступња. Ови ступњи јако развијених животињских организама, нису постојали од вајкада. И тако долазимо ми до најпростије елементарме форме — животињске ћелије. Па и ова морала је у једном светско-историјском трепутку постати. Али она има као што сви признају оба својства: покретање и осећање. Како је могао — питамо ми — *део* да добије својства, која нису дошла *целини*, која је у много несавршенијем и тавнијем ступњу?

2) Хемичар доказује да је сваки организам сложен из својих елементарних делова, која у организму дејствују са истом тачношћу, као и споља, спајајући их у њихова проста једињења, а бескрајно компликирана дејства разликујући у њихове елементарне. Но како ће *целина*, животињски организам, имати једно својство, као што је је осећање ако оно није још у почетку било у много мањем тавнијем ступњу, у *деловима?* (Aphorismen zur monistischen Philosophie, 1877, стр. 60).

Као год што видимо да тело човечије саставља скупа једну јединицу, једну индивидуу која је сложена и која се одржава из више органа, као мускула, костију, нерава итд., и као год што се опет ови органи дају свести на ћелију, из које су се они диференцирањем развили: — исто тако дух, или ум представља једну сложену целину, која није ништа друго до резултат ћелија мождaних. А међу тим ћелије су одарене свима својствима, која ми зовемо

душом, — кретање и осећање, наслеђе и прилагођивање, привлачна и одбојна снага, све је то тако исто својствено и ћелији као и човеку, најеклатантнији пример имамо у инфузоријама, које су праве животиње, али које се цигло састоје из једне ћелије.

Све је продукат каузалног кретања и осећања, и као што је по Хеклу душа човекова сума молекиларног покретања можданих ћелија, исто је тако и живот најпростије цитоде сума молекиларног покретања протоплазме. Узвишено и смешно, ружно и лепо, добро и зло, јесте само субјективно схваћање наших чула; „свет је моја представа“ вели *Шопенхауер*, али у основи ти објекти, појав и појмови једнаки су измеђ себе и постали су услед једних истих закона и као производ кретања и осећања. „Залуд се — вели *Вирхов* — природа облачи у своје најлепше боје, узалуд се појављује у својим изненадљивим облицима, пред хладним оком природњака, нестаје боје и облика и тужна види само атоме материје који се крећу“, и осећају, додајемо ми. Шта је заношљив мирис руже, и несносни задај екскремената; ватрена љубав између два млада срца, и заклета мржња између два лична непријатеља; заношљива песма славујева, и одвратно урлање каквога магарца; одушевљене беседе Кастелара, и муцање каквога идиоте; патриотизам Обилића и издајство Вука Бранковића; смрт на барикадама и умирање на меком душеку? у основи ништа друго, до *каузални појави кретања и осећања*. Па према томе и *психички појави код човека и животиња једнаки су, имају један почетак, једну основу и један узрок*. Стваралачки ум човеков није постао никаквим удахновенијем, он је се развио и усавршио. Основа мишљењу јесте она иста која нагони стидљиву биљку Мимозу да се при додиру скупља, и жути сунцокрет да се за сунцем окреће. „Шта нагони — пита Л. Ноаре — ћелије да образују гаструлу, или диференцирано ткање? — ништа друго до осећање, — покретањем (механизмом) стварају ћелије услед утицаја спољних услова (causae effientes) нове савршене форме.“ Протоплазма као основа органска има у себи сва својства, која живот карактеришу, *јер живот није ништа друго до сума физичких и хемијских процеса, који се врше услед кретања и осећања*. Посматрања и експерименти ботаничара и зоолога, дају нам доказе за ово. Коме ботаничару није позната *Вошерија* (Vaucheria) и они њениројеви од спора, што их она производи, које су биле дале повода славном ботаничару *Унгеру*, да их сматра за животиње, јер заиста њихова физиогномија, њихово живахно покретање, њихове трепље са којима су снабдевене, гоне заиста човека да их сматра за животиње и то за инфузорије; — међутим ми данас знамо, да те псеудо-инфузорије нису друго ништа до

клица, зачедак, да је тај начин плођења у спорама распрострањен код свију Алги. Дакле покретање виђамо и у биљном царству, и онде где се неукоме чини да престаје сваки живот, свако покретање.

Вунту припада та заслуга, да је он први опитом доказао — једноликост физичких и психичких процеса. На основу монистичке философије ми можемо са сигурношћу да тврдимо: да је сва васиона, и сви појави њени каузални производ кретања и осећања; а имајући у виду резултате модерне науке развића, ми можемо с пуно права поставити и закон по коме се врше разнолики појави, која нас варијацијом својих форми, и непрестаним усавршавањем задивљују — а тај је закон: **развиће** *Развиће све и свуда*. И овај закон развића, који је примљен за организме, утемељио се под именом *науке развића*, основан је епохалним теоријама *Ламарка* и *Дарвина*. Закон развића влада не само у великом делу органског света већ у његовој власти стоји и она тајанствена, чудновата и силна моћ, коју ми зовемо *ум*. Ум се развија и усавршава исто онако, као што видимо да су се и организми развили и усавршили. И ја мислим да имам права да речем, да органски свет још није достигао, нити ће икад достићи кулминациону тачку својега развића, т. ј. оно савршенство, кад ће природа престати да се развија, и бити уморна, и да исто тако ум човечији неће никад достићи право савршенство, па и кад изнађе и сазна све, и онда ће опет тежити к даљем развићу и савршенству. „Човек је — вели лепо Ђ. Бруно — то што може да буде, али он *још није све што може да буде*". И као год што ће се „слика каквога вештака као *идеал* лепоте и савршенства — као што умесно примењује *Емерих Ди-Мон* — напослетку остварити услед природног одабирања и борбе за опстанак, и вештина ће поново да антиципира што ће природа после да достигне и тако непрестано. У овом смислу, вели Ди-Мон даље, примењујући Дарвинизам на вештину — свако право вештачко дело у слици или мрамору имаде пророчке вредности, лепо т. ј. тачно погођена изнесена идеја чини нам се као да има у себи будуће истине, и вештак постаје пророк". Хоће ли човек или боље наука бити у стању да направи хомункулуса, над којим су се алхимичари узалуд трудили, то је питање већ у неколико науком решено, и хомункулистичко питање замењено је данас са питањем о првом постанку органског живота, питањем које је у науци познато под именом generatio aequivoca (исконско постање), и које је много општије, обухватљивије и теже од питања, како постаје човек, или како би се могао човечуљчић направити. Множина органских једињења, која су хемичари у своје лабараторијуму добили из неорганских, показују априористички

да је и *први живот, прва органска форма морала постати из анорганске.* Ко зна да ли неће наука бити у стању, да једног лепог дана са тријумфом укаже на ћелију, која је се у лабараторијуму каквог биолога направила, и тада ће постање хомункулуса бити близу.

Дајте ми да направим ћелију — узвикује оседели демократа и природњак француски *Распел* — па ћу онда бити у стању, да направим и организам какав ви хоћете. Шта више ја верујем, да ће и за фантастичке слике и илузије на подобије *Морусове* „Икарије" доћи доба њихова остварења, разуме се не буквално као што је у Икарији престављено. Јер ја као год што сам тврдо убеђен у човечанско развиће и усавршавање, исто сам тако убеђен, да ће се и природа човекова, која је сада осетљива, да се послужим туђим изразом себична и лакома, развити, усавршити, или боље човек ће постати благороднији, питомији, свеснији, природним и вештачким одабирањем, услед прилагађивања и наслеђа, добре и лепе особине преnaшаће се на потомство, злих ће нестајати, а наши ће потомци бити оживотворена слика библијских анђела, и хришћанско учење о ономе бољем свету, о рају где су непорочни анђели и херувими, или исламистички џенет, и комунистичка сањарија о срећи свију људи, биће може бити *после неколико милијуна* година потпуно остварено овде на земљи. За нас је на жалост то доба далеко, и сваки покушај који би *нас* водио ка таквој срећи, био би покушај зидања кула у ваздуху. Комунистичка утопија је за данас блудња једне сомнамбуле за месецом, „општа срећа" и „опште добро" је за данас немогуће и апсурдно.

Али као што хор анђела у *Моцартовој* опери „Zauberföte" пева

«Bald prangt, der Morgen zu verkunden
Die Sonne auf goldner Bahn;
Bald soll der Aberglaube schwinden,
Bald siegt der weise Mann.
O holde Ruhe, steig' hernieder,
Kehr in der Menschen Herzen wieder;
Dann ist die Erde ein Himmelreich,
Und Sterbliche sind Göttern gleich.»

У природи нема стабилности; она се находи у вечитој мени и преображају. *Развиће, прогрес то је закон природни и човечански.*

Један поглед само на природну науку, на њено колосално развиће, па ће бити мислим довољно, да многог „неверног Тому" увери о томе. Испитивања и изналасци природне науке створила су — тако рећи — чуда, открила нове непознате светове, раширила најтеже probleme и изменули наше мисли и обичаје, да *Хексли* има

потпуно право кад узвикује: „модерна цивилизација оснива се на природној науци." Прогрес природних наука може се с правом рећи да је колосалан и епохалан, а по човештво да је од особитог значаја и важности; и ако се обазремо на њене досадање резултате, то се можемо надати да ће задовољити и најсмелије захтеве најрадикалнијих природњака, и *Пуше-ова* нада, да ће можда доћи време кад ће човек у своме лабораторијуму правити и оживљавати нове специје, може се ласно остварити. Изналасци физике умножавају се, и она нам својим вечитим напретком и развићем износи у перспективи сјајну слику будућег човечанства чије је слике *Спенсер* у једном свом чланку у контури изнео. Хемија примењена на земљорадњу и уведена у фабрике и медицину, постала је поред физике главан покретач за цивилизацију и културу човечанску. Биологија нам тумачи појаве и живот органски и са науком развића тумачи нам тамно и загонетно питање постанка органског и човечијег, показује нам где је почетак лавиринта разноликости органске, истерује чуда и ванприродност које незнање сматра као главне факторе при постању њиховом. Астрономија је открила нове светове у царству „небесном" не нашав нигде у милијардама звезда онај библиски рај, резиденцију асполутног и непогрешног монарха, које свет богом зове. Ја нисам намеран да на овом месту указујем на све оне огромне напретке што су га природне науке учиниле, и које су човештву од неоцењиве користи, ја ово напомињем узгред, хотевши да покажем, да је могуће и да ће доћи време кад ће човек са *Есхилесом* рећи: „пред мојим духом није ништа скривено", или као што *Саилхагенов* вођа у Сиракузи вели: „Jo vedo tutto" (ја видим све). Ко верује у прогрес човечанства, у прогрес и развиће природне науке, ко зна да у целом свету, у човечанству и у науци влада један општи закон: **развиће**, тај неће сумњати у тријумф човечијег ума, и тај ће заједно са *Хекелом* подићи протест противу Jgnorabimus *Дибоа Рајмона*. „Дух човечији не зна за границе" вели Пуше, јест али он не само што је неограничен, но је и свемоћан, — ко у то не верује, тај затвара очи пред истином. „Бескрајна перспектива непрестаног усавршавања — како лепо вели *Хекел* — која нам се представља науком развића, јесте уједно најбољи протест противу жалосног „Jgnorabimus" који се науци развића довикује са свију страна. Јер нико не може прорећи, које ће границе природног сазнања у будуће дух човечији у току свога развића прекорачити." А највећи геније данашњега доба, *Дарвин*, у својој епохалној књизи: „О пореклу човека" вели: то су увек они који мало знају, а не они, који знају много што позитивно тврде, да

ову или ону проблему неће наука никад разрешити." Нису ли телеграфи, железнице, пароброди, фотографије, телефон и остали бутун изналасци 19 века, савременицима старог и средњег века били тако исто непојмљиви и непостижни као што је данас *Дибоа Рајмону* немогуће да представи да људско сазнање нема границе. И *Макијавелова* изрека: да „што је могуће збива се, што је немогуће догодиће се" може се баш као што треба применити на ово питање. „Was wir als Schönheit hier empfunden, wird einst als Wahrheit uns entgegengehen," вели Шилер.

Овај општи и значајни закон основао је *Ламарк* у класичном делу: „Philosophie Zoologique" својом фундаменталном десцендентном теоријом, а бесмртни *Дарвин* дао је тој теорији не само опште признање, него ју је обновио и учврстио на јачем и сигурнијем темељу, и Ламаркову заставу развића, која је скоро по века увијена и неопажена била, развио је поново и дигао у вис, — и она се сад на далеко лепрша као симбол прогреса ума човечијег, као знамење науке која се бори против сујевјерија и незнања. Под том заставом стоје данас скупљени најодабранији борци, цвет науке и омладине прогреса. И опет има људи који протестују противу материјализма и монизма подмећући им себичњаштво. Сем ако противници сматрају као материјализам и монизам учење *Аристипово* по коме је телесна радост боља, и телесни бол већи од душевног, овај етички материјализам да сав живот и сва цељ живота нашег треба да буде једино у уживању и насладама душевним, доцније је *Епикур* још боље развио и као философски систем утврдио, који је познат под именом Епикуреизма. Али такво схваћање је врло погрешно јер као год што је — по мом нахођењу — етички материјализам старога доба различан од модерног етичког материјализма, исто је тако и још у већој мери различан данашњи природњачки материјализам од оба поменута. Само пак Епикурово учење није ни најмање за осуду, он је учио што је данас управо цељ сваке науке: *срећа човека или човечанства*, које се најбоље карактерише у овој реченици: наука је ради људи, а нису људи ради науке. Епикур је сматрао философију као да она води к срећнијем животу, и делио ју је на *Каонинику* (што испитује средства истине), *Физику* (учење о природи) и *Етику*. Логику је држао као оруђе физике, а обе пак стоје у служби Етике. *Као цељ и мету људи, означава Епикур срећу.* А *највећа срећа* код Епикура је *душевно задовољство и мир*, које постаје онда кад се намире природне и нужне потребе. Пут који води к срећи, то је *добродетељ*. Ето то је учинио Епикур, чије се учење доцније као и Христово — накарадило и изменуло. Шта

више Епикур је изриком одбијао од себе да његово учење води само уживању и благовању, говорећи: да он може крај сува хлеба и воде бити срећан и задовољан као Зевс. *Леки* у својој моралној историји Европе (стр. 159. I. св.) вели: факт је, да је Епикур био беспрекорног карактера. *Лукрецијус* је називао Епикура богом пред којим су богови народни ништа. Церес — вели он у цитату Лекије (стр. 179), дала је људима храну и Бакус вино али Епикур дао је основе добродетељи, Херкулес је победио чудовиште а Епикур пороке.“ *Хекел* је у својој „Природној историји постања“ (стр 29—30) врло лепо окарактерисао природњачки и етички материјализам. „Под именом материјализма обично се мешају две сасма различите ствари — природњачки и морални материјализам. Природњачки материјализам није ништа друго до монизам, и он у основи својој не доказује ништа више до то: да све у свету бива природним током, да свака радња има свој узрок. Он ставља пада све појаве *каузални* закон, или закон нераздвојнога: узроке и радње Он одсудно отура сва чудновата веровања и све побркане појмове о ванприродним догађајима. Он нигде ни у једној области људскога сазнавања не трпи голу Метафизику, већ свуда само Физику. Он зна да је снага, материја и облик повезано међу собом чврстим и вечитим пафтама. Научни материјализам одавно је већ освојио на целоме пространоме земљишту анорганске природне науке у Физици и Хемији, Минералогији и Геологији, те данас нико не сумња у његово научно право. Али је сасвим другаче у Биологији, у органској природној науци којој је научни материјализам са свију страна анатемисан, а на место њега стоји богословска догма или бледа и бедна метафизичка авет што јој на шупљој лобањи пише: *жисотна сила*. И кад можемо доказати да цела природа око нас није распарчана и процепана, већ да је цигло *једна целина*; да вечити вајкадашњи велики закони владају подједнако у свима њезиним појавима: у животу биљке и животиње, у слагању кристала и у покретачкој снази водене паре, — онда ћемо и на целокупноме земљишту Биологије задржати с једнако права ово наше монистичко гледиште. А да ли ће га ко год напасти као и „материјализам“ или неће — то нас се не тиче У том је смислу сасвим материјалистичка цела егзактна природна наука и каузални закон на врху њеноме“.

„Сасвим је другачији *морални* или етички материјализам, који са природњачким никакве везе нема. Тај тобож прави материјализам нема у своме практичноме животу никакве друге цељи до само пречишћено и овејано уживање. Он се распира у једној мисли да тек чисто материјално уживање може човека усрећити. Па не могући да га

нађе ни у једном облику, што га чула могу да справе, он жудећи пада од једнога другоме“.

Етички материјализам не познаје ону дубоку истину, да права цељ животу није у материјалном уживању већ у поштеноме делу, и срећа не у благовању већ у животу светлом и непотмраћеном. С тога ћете га у залуд тражити код оних природњака и философа којима је највећа сласт духовно уживање, а највиша мета: сазнање природних закона. *Тражите га по дворовима црквених великаша, тражите га код оних чакуна који под лисичком образином скромног богопоштовања чине најгоре јерархичке зулуме, и немилице пљачкају своје „ближње“. Неумејући да схвате бесконачну узвишеност тако зване сурове материје, и онај величанствени и шарени свет појава који она ствара, нехтејући да осете вечиту драж природе, и нехајући за променуте законе њезине, — они се бацају блатом на целу природну науку, и све образовање њено анализу као грешан и проклет материјализам: а овамо баш* **они сами најгрозније такоме „материјализму“ кулуче.** Ово доказати можемо не само целом историјом „непогрешивих“ папа, која је сва прошарана грозним и срамним питковлуцима њиховим, већ томе имамо доказа и у гнусној повесници ортодоксије у свима религиозним формама“.

Међу тим ја мислим да ће ми сваки образован читалац одобрити, да се за исповедање извесних начела философских изискује и извесни ступањ образованости. А што је човек образованији, умнији и савршенији, то ће и он бити мање себичнији, лукавији, он ће имати више осећаја за добро, лепо, и узвишено, његове жеље мање ће се односити на „благоутробије“ колико на умно развиће и усавршавање У томе имамо доказа из живота дивљака, код којих је пуно уживање и једњење прва и последња потреба. Тако н. пр. реч трбух „бели“ код Црнаца означава нешто огромно, велико и важно. Неки опет дивљаци чувају желудац умрлог као неку светињу, а Киргизи мисле да кад човек умре, то његов желудац иде у небо. Неморалност је код дивљака тако исто велика као и ждерање Бушманци имају само једну реч за жену, девојку и младу, жена је код њих што и свака ствар, она је својина мужевљева. Невиност девојачка код већине Инђијанаца није каква добродетељ. *Лобок* је у својој дивној књизи „О постанку цивилизације“ дао нам сијасет таквих примера. *Дарвин*, *Бастијан* и испитивачи Африке *Ливингстон*, *Ролфс*, *Стенлеј* и други такође. Путници са свију крајева света пуни су прича о неморалности како код Американских дивљака, тако и код Азијата, код Тунгуза и Ескима *Образован* Европеац ма да знаде за глад и страст, и ма

да и он тежи да задовољи те потребе, ипак не заборавља да цигло уживање није цељ живота нашег. Објекти воље и жеље једнога дивљака јесу само они који се односе на његове телесне жеље и потребе, душевних и умних објекта код њега нема. „Он тражи — вели *М. Шулце* — што његовом нагону одговара.“ „Свет је дивљака узан и ограничен, објекта је у њему врло мало. Зато дивљак и имаде врло мало представа.“ Ја нећу да спорим да и међу данашњим образованим народима има готово читава класа људи којој је *сва цељ* сада да једе и да ужива; — али ти људи немају ништа општег са науком, јер наука нити се може нити се сме ма са чиме, а још мање са изузетцима идентифицирати. Ми нисмо — вели *Шопенхауер* у својој књизи „Welt als Wille und Vorstellung“ — овде да уживамо, наш живот и свет са свим имаде само моралну цељ, сво је зло у свету нашом кривицом, које ми мучењем и смрћу испаштамо — које ма колико старо да је, то ипак некако страно звечи у новом оквиру модерним ушима.“ На против преставнике цигло телесног уживања наћи ћемо код богаташа и оних дембела што беспосличећи измишљају сваковрсне забаве, што играју „вист“ и „рулет“, што луксузирају и будализирају само да им не буде дуго време. То су вам овејане грубе материјалисте, који немају ни појма о научном, природњачком материјализму, а још мање о монизму.

Највећи себичњаци, лопови, пустахије, дахије и тирани народни нису зацело знали ни за какву философију. Ко су били крвожедне језуите и бешчастне папе римске, преставници цркве и морала? противници сваке философије и слободног мишљења. Зар су Немањићи, који су брат на брата, отац на сина и син на оца руку дизали били материјалисте? Ко је био Наполеон III, што је на хиљаде изводио на касапницу? противник материјализма и монизма. Па и сви мање више властољупци што за власт издају земљу, праве буне и чине зулуме, нису били материјалисте, а још мање монисте.

Противници у своме гњеву противу оваких система иду врло далеко, они као и да не чују како им *Ланге* довикује: да је мета медицине материјалистичка; — узалуд им *Хексли* доказује да је *„само природна наука која уму и моралној снази задобија победу над грубом силом. И да је сво модерно мишљење обојадисано природном науком“*, — они су се са својим нападима окомили противу материјализма и монизма као Дон Гихот противу ветрењаче. Место да сваки озбиљан човек коме на срцу збиљски лежи срећа и благостање народно настоји да природна наука, основи и резултати њена буду општа својина, и да тежи да она заузме достојан положај у школи, друштву и породици, да будући нараштаји не буду „слепи

код очију"; јер модерни је свет — како *Хексли* вели — пун артиљерије, а ми шиљемо децу нашу у борбу наоружану штитовима и мачевима античког гладијатора", — а оно имаде људи, који се са анатемом и омаловажавањем односе спрам природне науке и њене философије. Чудна логика! Шта имаде себичног, грубог и неморалног у консеквенцама монистичким? Зар што своди све на кретање и осећање? Што доказује развиће у свему и свачему? Где ћете наћи бољег морала и поуке, него у *развићу*, да је човек најразвијеније биће, да се ум његов развио и усавршио, и да су се нето тако појмови његови о добром, лепом, о моралу и врлинама развили. Баш у томе ја мислим и лежи одлика која карактерише човека што је он благодарећи приликама и околностима у којима је био, могао да се од просте ћелије уздигне до овог савршенства у коме је данас; — и где се огледа боље величанственост и моћ природна и њених вечитих закона него у томе факту да су се без икакве цељи, по закону нужности развили из њене средине организми, којима на врху остаје човек, који је своје савршенство и своје особине задобио и очувао борбом за свој опстанак, који се не плаши и не боји ни чега већ као Гетеов Фауст вели:

> Ich fuhle Muth mich in die Welt zu wagen,
> Der Erde Weh, der Erde Gluck zu tragen.

Нека ми се допусти да овај чланак завршим речима знаменитог професора *Хекела*: „монистички назори природе убеђују нас, да целокупност органске природе сматрамо као одушевљену, — разликујући само различне ступње развића душевног живота у овом великом царству. Нама новијим природњацима пребацују као да ми рушимо идеале живота, уништавамо поезију, обожавајући грубу материју. И ипак је по нашим назорима свака супстанца одушевљена. Разуме се да су богови грчки са њиховим Нимфама, Друдама и т. д ишчезли. Али на место оних мистичких полубогова долазе у наше ново природњачко испитивање елементарни духови ћелија. И ако икоја представа може уједно бити поетична и сасма истинита, то заиста може бити душевни живот ћелије. У овом смислу ми мислимо, да је могуће измирење реалних и идеалних назора."

Ужице, Маја 1800 год.

ВОЈНИЦА

За одбрану наше домовине и за извршење наших националних идеја организована је наша народна војска.

У ту војску, а по начелу равноправности пред законом — у правима и дужностима — улазе сви Срби од 20-те до 50-те године.

Али то начело равноправности код нас нема практичне примене. У односу на свету војничку дужност према домовини, док се оно на једном потпуно примењује, дотле се други разним узроцима извлаче на штету осталих, на штету саме установе и на штету саме идеје.

Код садање организације наше народне и стајаће војске ми нисмо сви равни пред законом. Ми се не одужујемо домовини сви подједнако. Ми нисмо народни војници сви од 20—50 година.

Да докажемо ово што рекосмо:

Код нас је годишњи број 20-то годишњака = 16.000, а од тога броја узима се за стајаћу војску свега и највише до 5500. Ових 5500 оставе своје радове и куће па иду у касарну, док међутим оних 10.500 остају код својих кућа: и док они први проведу пуне две године служећи домовини под заставама, дотле ови други прве године седе рахат код својих кућа и раде своје послове, а тек друге године дођу у народну војску. Значи: први одслуже домовини пуне две године, а други само 25 дана за те две године.

Је ли то право? Јесмо ли сви равноправни у дужности?

Није нам намера да говоримо овде о томе, у колико је праведан начин на који се код нас узимљу младићи у стајаћу војску, он је изнад сваке критике, али, у осталом, у овоме је врло тешко доћи до саме правде, и кад је та тешкоћа дошла скоро до немогућности, онда зашто бар оставити очевидно без икакве дужности оне, чија је мањина другова примила на се толику дужност према домовини? И на обратно зашто не дати прилике овој већини да се и она одужи домовини на други известан начин?

У овоме би се правда постигла само тиме, кад би се листом сви 20-то годишњаци позивали у касарну да подједнако одслуже.

Али кад то са финансијског и иначе политичког гледишта државни није могуће, нити је та могућност у изгледу, а међу тим годишњи контингент [illegible] у [illegible] нема у њега равноправности.

По нашем немеродавном мњењу било би праведно кад би сви они, који претеку преко броја за стајаћу војску, одмах те године били уписани у народну војску, а поред тога, и да би се изравнали са онима што су ступили у стајаћу војску, да ови други за те две [illegible]

Рећи ће ко: па међу претеклама има и неспособних за војску. Ништа на то, ко је умно или физички неспособан за привреду, а међу тим и имовно је слаб, тај долази у ред нејачи, и томе нека је просто: али поштедити од опште дужности, на прилику богаташа, кога је нешка мимошла, или снога, која је на прилику шантав или у једно око слеп, па је законом ослобођен од службе у војсци, а међутим кадар је да заради и да експлоатише туђи рад горе од свакот другог, таквог поштедити од сваке обвезе, то је најцрњи грех неправде.

Али усвајањем војнице престала би она злогласна песма „богатога нешка пређе“, а не би било узрока вечитој дреци на савест лекара у регрутним комисијама: јер, ко се извуче испод једне, не може се извући испод друге обвезе; а други вид обвезе лежао би на свима без разлике.

То је само у односу на службу домовини за две године, код стајаће војске, и код тако малог броја од 16.000 а за осталих 28 година опште службе и код, од прилике да рекнемо, осталог броја од 160.000, ова је неравноправност још већа а са тиме и неправда већа.

Нека се само замисли, колико их има међ нама који се разним марифетлуцима и иначе „прописним узроцима“ извлаче испод опште дужности. Нека се замисли, колико је стотина и хиљада светских гладнина и паразита, који дођоше из бела света у ову објетовану земљу, где још мана из неба пада, па благују а ничим се не одужују за то благовање. Нека се погледа, и чак који је кадар да изброји [illegible] у [illegible] Нека се [illegible] у [illegible] је [illegible] у [illegible] са синовима земље а изузет од опште дужности.

У целом свету правило је опште: свако право везано је за извесну дужност.

Ко хоће да ужива благодети једне земље, мора да сноси и терете за одржање и опстанак земље. Ко хоће да је [illegible] у

својој кући и да му је дом неприкосновен, мора да поднесе и жртву за праг свог дома.

Већа имања условљавају и више чувара, иначе нема сигурности. Ко није кадар да сам чува своје имање — нека плати чувара.

Свака личност хоће заштите, хоће реда; хоће спокојства и безбедности од страног напада; ко није кадар да сам себи то све лично осигура — да плати сигурност.

Питање је: са каквим се правом тражи на прилику од једног сиромаха да изиђе на границу и да стави на коцку свој живот за безбедност и опстанак земље, у којој што има то све може ухватити за руку, па извести где хоће, док међу тим благује на свом добру онај који има доста имања у тој земљи, и који има шта да изгуби?

А колико је нас самих, а колико још оних белосветских, и то већином експлоататора, који благују, који свој занат развијају у највећој мери, и то баш онда, кад се остали ставе домовини на службу? Нека се само узме у рачун, колико је домородаца сиромашног и средњег стања материјално пропало вршећи општу дужност и кврећи се у оба рата за опстанак домовине, док је она грозна гомила белосветских правила капитале лиферујући и тргујући без сваке конкуренције. Нека се узме у рачун, колико је њих између нас, који су остали на дому због тога што су шантави или на једно око слепи, или иначе „прописним путем“ поштеђени од опште дужности, колико је велим такових људи што покуповаше овце по 10 гроша комад а вуну по 2 гр. оку од фамилија оних, који су испратили храниоце на обрану домовине па су остали без хлеба, и због тога продају своју тековину у бесцење бездушним паразитима.

И кад се све то узме у рачун, питамо: има ли онда ту правде? И јесмо ли сви равни у дужности према домовини?

Ко има више може више и да изгуби. Ко се више користи у овој земљи, више мора да подноси и терета њених.

Сви синови домовине од 20—50 година, то је њена снага, њена обрана. Сви они организовани у једно цело, у *војску народну*, добијају сваки за се, и зашта је који кадар, улоге за одужење дуга домовини. У тој цељи, ко се је узвисио умом, тај залаже домовини своју умну снагу, ко није, тај залаже своју физичку снагу; а шта ћемо онда за оне треће који остају, који нису кадри ни умно ни физички да се одуже домовини? Само нејач, која није кадра да привреди довољно за свој опстанак, има права на заштиту, а они, који према предњему долазе у трећи ред целине снаге народне, немају права на заштиту. На делу видело се је, да код тих трећих нема патриотског осећања, — јер „патриотизам су дела а не гола жеља“,

јер се патриотизам не да ни замислити без жртава, иначе је лаж — нема мушког поноса; они се не отимају од свако понижавајућег положаја за њихове године, а кад тога нема, кад они сами ћутећи прелазе на страну нејачи, онда треба ли то да дозволе они, који нису дужни да дугују за друге, онда овој умној и физичкој сиротињи, а материјалној господштини, ваља ударити намет. Да плати, да осети дужност, да се одужи домовини за добра, која му чини.

У тој цељи ми подижемо свој глас, да се и код нас установи откуп од војничке дужности — војница, за оне којима је материјално стање добро, а умно и физички тако да нису кадри, као сви остали, уврстити се у целину оружане снаге народне.

Војница није ништа ново, она одавно постоји у Швајцарској. По примеру ове, војница се сада уводи у Пруској, Аустро-Угарској, Италији, а у Француској већ од неког доба штампа опомиње републику на овај јак извор новчани за подмирење појединих нужних потреба у војсци. Услед тога сада је и у француској народној скупштини стављено на дневни ред питање о војници и није далеко оно доба кад ће листом све државе у Европи усвојити војницу као праведан и јак извор за измирење важних потреба које се у војсци сваким даном све више и више гомилају.

Војска је огледало државно и штит њен. Искуства војничка гомилају се нагло у данашње доба. На све стране граби се савршенству војске, нарочито у овом веку, који је постао судбоносан. И код нас чују се сваки дан гласови, сваки хоће да је наша народна војска јача, сигурнија и да корача у образовању и спреми упоредо са осталим напредним војскама. Има нас који тражимо из чистог патриотизма и поноса народног, али тако исто има нас који то тражимо из сопствених интереса; јер само за леђима јаке војске може се материјално напредовати. Али за дивно чудо да нико од нас неће да се запита: а имамо ли средстава на расположењу за то, и, је ли кадар данашњи буџет да хармонише стручном и материјалном напредовању наше народне војске?

Ми смо одсудно против сваке мајмунерије и нелаторења свету а нарочито против свакојаких финансијских марифетлука светских, али смо тако исто одлучни за све оно што се клони правди, и што води бољој будућности и напретку домовине.

Та војница свуда је класифицирана према имовном стању, а она је свуда јак извор који намирује све ванредне потребе у војсци.

Свака је држава доходак тај наменила разно на потребе које се где и јаче показују отворене; код нас, мислимо, после наоружања и одела, нема веће потребе, но да се побољша материјално

стање наших народних старешина у народној а под-официра у стајаћој војсци, те да се има права и образа од њих више и тражити. Тиме би ми створили јак кадар у нашој војсци, ту везу без које је немогуће замислити уређену војску, и без које се ова сама по себи распада.

Нека се само замисли, колико се има права и образа тражити на прилику од водника, да се он, на штету својих сопствених послова, спреми изрвније да буде кадар да води у борбу, да се за пример лично ризикује, да се брини о издржавању и сигурности својих, рецимо, 50 војника, који су тако исто на дому грађани као и он, који толико исто дугују домовини као и он, а њему се за то ништа не плаћа, нити му се чиме надокнађује изгубљено време око нарочне спреме да одговори позиву?

Ако смо добро извештени, покојни мајор Паја Ђорђевић израдио је 1876—7 год. некакав пројекат закона о организацији наше војске. У томе пројекту он је уврстио и војницу и класифицирао је. Тај пројект до сада није добио живота

Као што се већ у велико говори и сада се израђује пројекат за организацију наше војске и он ће се изнети на претрес овогодишњој народној скупштини. Не знамо, да ли је и у садањи пројекат ушла ова војница, али мислимо да не би било смисла одбацити оно, што користи општој ствари а никоме не чини неправду; што се највише приближује правди и начелу опште равноправности; и најзад, што су усвојиле као добро и корисно државе које су далеко богатије, чије су војске старије и савршеније, и у којима нема тако зјапећих празнина, као у нашој народној војсци.

Хоће ли се и код нас примити тај тако важан и праведан извор финансијски, то није наша ствар, то је ствар оних чији је глас меродаван и којима је сам народ поверио бригу за своје усавршавање и напредовање у свима правцима, а ми ћемо изложити овде читаоцима постанак и развиће ове установе код осталих напреднијих од нас народа.

Швајцарска.

Као што смо напред рекли, није нова мисао да се наплаћује војница од свију оних, који се ма из каквих узрока позивају на вршење војене дужности, али ову врше само за извесно кратко време. Швајцарска је република још пре 20 година признала справедљивост тога принципа и она му је прва дала практичну примену.

Ваља нам приметити овде, да је ова војница до 1874 год. била на расположењу кантона и наплаћивање и трошење није вршено по једном правилу, у целој држави, већ како је који кантон за боље нашао. Конституцијом од 1874 год. организација и образовање швајцарске војске прешло је у надлежност савезног — државног — већа и том приликом узакоњено је и то, да се половина суме, која се на име војнице наплати стави на расположење савезничком већу, за подмирење новијих потреба у војсци. Од тада је војница прешла у руке савезничком већу, а овоме је том конституцијом стављено у дужност да изради општа правила за наплаћивање војнице те да на тај начин она не зависи више од воље појединих кантона. Први пројекат тих правила претрпио је знатних измена и тако измењен вотиран је од државног већа у 1875 год. Али кад је дошао на опште гласање, тај пројекат није усвојен. За овим израђен је други пројекат но и тај други имао је судбину првог кад је дошао на преглед у оба државна већа у 1877 год. Одричући законску моћ тима пројектима од 1875 и 1877 год. Швајцарски народ није тиме одрицао и сам принцип о војници, но је одрицао сувише опширне размере адвокатске, које су се скривале за самим принципом. За овим савезничко веће врати се и по трећи пут на ово питање и 28 јуна 1878 год. вотира нов закон о томе који 15 октобра те исте год. буде примљен и општим гласањем.

Овај пут, којим се дошло до овог закона и ова борба око тога ваља да буде у памети и код нас ако се и кад буде решавало то питање.

Према томе закону у Швајцарској сада плаћају војницу:

1. Сви Швајцарци који су према својим годинама обвезани да служе домовини у народној војсци, а ту обвезу лично не испуњавају на живели они у земљи или ван ове.

2. Сви странци који живе у Швајцарској, ако нису међународним уговорима ослобођени од плаћања војнице или су поданици оних држава у којима Швајцарци нису обвезани ни служити у војсци ни плаћати војницу.

Међутим, ови општи прописи Швајцарског закона о војници у неколико су и ублажени доцнијим наређењима и објашњењима. Пре свега, сви они који су подложни војници, у годинама од 32—44 године — када се војница у неколико смањује — плаћају само половину целе цифре. За тим, војници који даду оставку на службу због болести, кад ова није последица службених терета, плаћају такође половину војнице оне класе, у коју према годинама долазе. Половину војнице плаћају тако исто и они војници, који, налазећи

се у једном од předњих услова, буду привремено ослобођени од војничке службе на основу другог члана закона о војној организацији. На послетку, установљен је известан рок докле сви обвезници плаћају војницу а чим тај рок претече, плаћање престаје. Рок тај установљен је овако: за оне који живе стално за границом — пет година; за оне који се само налазе за границом — десет година. Како за једне тако и за друге рок овај почиње од последње године за коју није војница наплаћена. Овај пропис, као што се види, нарочито вреди за Швајцарце који живе ван домовине. А они Швајцарци, који се врате у домовину пошто су навршили 44 године од рођења и који за време од 25 година — општи рок војене обвезе у Швајцарској — нису никако плаћали војницу, плаћају такову само за последњих 10 година. Који се поврати у домовину пошто наврши 54 годину од рођења, тај се са свим ослобођава од плаћања војнице.

Ово је у главном основа закона о војници у Швајцарској и неће бити без интереса да означимо овде и коју важнију детаљност тога закона.

Тако, по 8-ом члану тог закона савезничко веће овлашћено је да подигне војницу на дуплу цифру у годинама у којима је већи део војске позват на службу — ваљда дужу, и кад је рат. — Родитељи дужни су да плаћају војницу за своје непунолетне или и пунолетне синове кад су са овима у заједници. Кантонске управе имају у дужности да воде тачне спискове свију оних, који су обвезани да плаћају војницу и да наплату извршују. Жалбе против неправедних спискова и разреза решавају нарочно за то одређене комисије у сваком кантону. Плаћање се почиње од 1 јануара: сваке године, и нигда даље од краја јануара, кантони морају предати савезу половину целокупне наплате за прошлу годину заједно са документима.

А од плаћања војнице ослобођавају се:

1, Сиротиња, коју помажу доброторна друштва а тако исто и сви они који у след физичких или умних недостатака нису кадри да привреде довољно за своје издржање, нити им је имовно стање тако, да би од прихода могли живети и породице издржавати.

2, Сви они, који на војној дужности онеспособе за војску.

3, Сви Швајцарци који, живећи ван домовине своје, обвезани су на личну службу или на плаћање војнице тамо где живе.

4, Сви они, који служе на железницама или пароброднма ако су ослобођени раније од личне службе и за оне године, у којима на ове према 2-ом члану закона о организацији војске, лежи обвеза

војничке службе као лични кадар потребни за експлоатацију железнице и пароброда за време рата, и

5, Жандари, полицијски чиновници и гранични стражари.

Цео приход од војнице намењен је у помоћ војном буџету на опште војничке потребе, а само неки део годишњег прихода, који одређује савезничко веће, може се утрошити на помагање личности и то само у војсци.

На име војнице плаћа се годишње 6 динара на сваку обвезну главу а поред тога и сразмерна повишица према имовном стању и и доходцима.

Војница не сме прећи цифру од 3 000 динара годишње на једнога.

У ранијем пројекту — од 1875 — о војници, није било одредбе за максимум војнице и због тога код знатнијих богаташа војница би имала огромних размера. што, по мењењу већине, није одговарало значају војнице, и због тога је система класа, која је била примљена првим пројектом, морала да уступи места системи плаћања на личност. У пројекту од 1875 год. била је одређена цифра од 8 динара на личност па је пројектом од 1877 год. спуштена на 7 динара: но пошто је доцније јавно мњење дало свој глас да је и та цифра сувише велика, то је ова најзад сведена на 6 динара од сваке обвезне главе.

Поред плаћања војнице на личност плаћа се и на материјално стање по овој сразмери:

На 1,000 динара имовног стања плаћа се 1·50.

„ 100 „ доходка „ „ 1·50.

Ко има имања мање вредности од 1,000 динара и који има доходка мање од 100 динара тај се ослобођава од плаћања повишице.

Принцип за процену имања и доходака свај је:

Под термином „имовно стање“ разуму се покретна и непокретна добра, слободна од дугова. Међутим при процени пољских добара оцена не сме да пређе ³/₄ вредности самог имања и узев од тога и хипотекарни дуг. Покретно имање у опште а непокретно у варошима цени се пуном вредношћу. У процењивању покретности не узимају се најнужније ствари за породицу и алати. По у овај рачун улази и половина имања родитеља, или, кад су ови умрли, онда деда и бабе онога који обвези подлежи и дели се сразмерно према броју синова или унука, ако, у осталом, отац обвезнога сам не служи у војсци или не плаћа војницу.

Под термином „доходак“ разуме се:

1, Заслуга добивена извесним занимањем: трговином, занатом, службом. Расходи учињени док се је дошло до заслуге одбијају се

од опште цифре дохотка а тако исто и фамилијарни трошкови и 5% уложеног капитала у рад.

2, Завештани дохотци, пензије и т. п.

На тај начин, законом од 1878 год. уведено је пропорционално плаћање војнице место прогресивног које је било примљено ранијим пројектима.

Јавно мњење послужило је највише својим непрестаним тражењем, као узрок за промену у садашњем закону о војници.

На свршетку приметићемо, да је у буџету за 1879 год. савезничко веће одредило цифру од 900.000 динара која се је имала наплатити као половина војнице која улази у општу касу, што значи да је општа цифра војнице у Швајцарској =1,800.000 динара.

(СВРШИЋЕ СЕ)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Извѣстія Константина Багрянороднаго о Сербахъ и Хорватахъ и ихъ разселеніи на Балканскомъ полуостровѣ. Историко-этнографическое изслѣдованіе Константина Грота. СПетербургъ 1880 на 8°. с. 120. са 9 стр. регистра.

Овај посао младог руског писца, сина заслужног академика Грота, рађен је 1876 г. на петроградским универзитетом расписану тему „Разборъ свидѣтельствъ Константина Багрянороднаго о южныхъ Славянъ съ критическою провѣркой главнѣйшихъ комментаріевъ къ нимъ.“ Млади и вредни студент награђен је златном медаљом. Након три — четири године писац је пустио у свет своје дело, „сдѣлавъ необходимыя поправки и дополненія“, знајући вели — и сам сад, боље но икад, све слабе стране свога посла, но није му могуће изнова га прерађивати од почетка до краја, и нада се „что и въ настоящемъ своемъ видѣ трудъ этотъ можетъ оказаться небезполезнымъ пособіемъ для дальнѣйшихъ изследованій въ той же области.“ Првенче своје, нежни син, посветио је „дорогимъ родителямъ.“

Књига је подељена на увод: увод, у коме су у кратко изнете општепознате црте о личности цара Константина, његовим делима

и намери коју је имао пишући своја дела; — четири главе и три прилога. У првој глави с. 23—58. г. писац говори: I. „О событіяхъ въ Далмаціи до поселенія[1] Хорватовъ и Сербовъ." II. „О далматинскихъ городахъ." — У другој глави, с. 58—86. „Свидѣтельства Константина: I. О первоначальныхъ жилищахъ Хорватовъ и Сербовъ: Бѣлохорватія и Бѣлосербія. II. О переселеніи ихъ въ нынѣшнія жилища (въ Илирикъ). — У трећој глави, с. 86—147, „Хорвати. Свидѣтельства Конст. Багр. I. о ихъ новыхъ жилищахъ. II. о ихъ судьбѣ съ VII по X вѣкъ." — У глави четвртој, с. 147—199, „Сербы. Свидѣтельства Конст. Багр. I. о ихъ новыхъ жилищахъ. II. о ихъ судьбѣ съ VII по X вѣкъ." — Прилога има три: I. „О Болгарахъ", с. 200—206; II. „О Пелопоннескихъ Славянахъ", с. 206 до 214; и III. „О бытѣ Иллирскихъ Славянъ", с. 214—218. — На послетку има, на с. 219—220, „Перечни князей Хорватскихъ, Сербскихъ и Болгарскихъ."

О цару Константину и његовим извештајима о досељењу и размештају Јужних Словена издавно је почео говор међу славистама. П. J. Шафарик, нарочито и много трудио се око тога. Добровском има да се првом захвали на мудрој опасци: да јужни Срби и Хрвати, који нису једно племе са Белим Србима и Хрватима, као што држи цар Константин. На исто долази сад и честити књижевник наш, г. Др. Рачки, у расправи својој „Biela Hrvatska i biela Srbija" у Radu LII. 141—189, још боље развивши и оне разлоге, које је Добровски износио,[2] и додавши по све нових. Пуно лепих прилога том питању изнео је г. Рачки и у Književniku I. с. 36—74, у студији својој „Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vijeka. I. Konstantin Porphyrogeneta"; за тим у свом марљиво уређеном зборнику „Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia" (Monumenta spectantia historiam Slavorum merid. Vol. VII. Zagrabiae 1877. пропративши ученим примедбама и објашњењима Константинова причања. У којој од следећих књига Rada jugosl. akademije изаћи ће његова расправа и „O zemlji i narodu Hrvatske prije XII stoljeća, у којој ће бити његова последња реч о сељењу и размештају наших племена. Од наших књижевника посветио је овом питању они и учени г. Ст. Новаковић расправу своју „Српске области X и XII века" (Гласник XLVIII у којој је са изванредним успехом решавао питање о размештају Срба и Хрвата у њиховој новој постојбини. Zeuss, Krause, Хилфердинг, Dümmler,

[1] Погрешно стоји на крају књиге, у «О лавленіе», «по поселеніи».

[2] Г. Рачки самостално је дошао на исте разлоге.

Rössler, Дринов, Миклошић, Конст. J. Јиречек, и многи други, мање-више, имају такође лепих заслуга за решавање ових питања. — Госп. Конст. Гроту припада хвала да је у овом првом свом књижевном делу, о коме говоримо, марљиво прикупио свуколику литературу односећу се на та питања, и врло често са доста среће погађао праву истину међу многим и разним мнењима.[3] Дело његово рађено је с достојном пажњом и марљивошћу. Мања је ствар, што оно носи печат његове књижевничке неизрађености. То више иде у стил. У осталом, тако је увек са првим послом из млађих година.

Не држим да ће ово дело помоћи даљим истраживањима по горњим питањима; јер нити износи нових података за овакав или онакав обрт решења по ма ком делу питања, нити се одликује оригиналношћу објашњавања; али ће много ваљати оном делу књижевног света, који не може сам улазити у дубље испитивање и истраживање, а треба му, или хоће, да се што боље извести. С тога би нарочито препоручио ово дело нашим професорима историје по средњим заводима. У њему ће наћи у руском преводу сва места из Константинових дела односећа се на Србе, Хрвате и Бугаре, пропраћена са свима мнењима учењака, који су се или узгред, или нарочито, дотицали тих питања. Прилично ће се поучити груписању народности, селењу племена, политичкој географији, за цео VI, VII, VIII, IX и X век.

Младог књижевника, који је са толико воље, знања и издржљивости ушао у озбиљне историјске радње, отпочев с првим данима наше историје, са живом радошћу поздрављамо: „Добро нам дошао“!

П.

„А. ГАНОА

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА ФИЗИКА СА КРАТКИМ ПРЕГЛЕДОМ МЕТЕОРОЛОШКИХ ПОЈАВА

ПРЕВЕО

СВЕТОЗАР Д. ВИДАКОВИЋ

ПРОФЕСОР.

Београд 1876“

Година 1874 унела је у наше средње школе нов правац образовања; из класицизма прешло се у реализам, идеали, појезије —

[3] Расправа г. Рачког о Белој Хрватској и Белој Србији још му није била позната.

све то паде пред новим „напредним духом“, „новим начелима“ и „новом науком.“

„Класицизам је преживео своје време“, повикаше из гласа „представници новога времена.“ Тај глас одјекну на све стране, и учитељ и ђак, и трговац и чиновник, скоро све то постаде присталица реализма. Тај глас најзад нађе одзива и на оним местима, одакле је ваљало рећи последњу реч. И судбоносна реч би речена: на место класицизма увео се реализам.

Али новом времену потребно је и нових снага, потребно је и нових срестава. Са остварењем нове идеје није се смело ни под којим изговором застати, срества су се морала потражити, па су у брзо и нађена: чим је нов наставни план за реалну наставу изишао, одмах је приступљено изради нових књига, и набавци нових потребних учила за ту наставу. За учила било је врло лако; учињене су наруџбине у европских механичара и они су своје добро израђене апарате и моделе за добре новце овамо слали, те тако наше средње школе за кратко време добише доста добре збирке за реалну наставу. Али с књигама је ишло већ много теже; њих је требало за школску потребу самостално израдити, или их са туђег језика преводити, но израђивати нове књиге нарочито природњачког садржаја, то је веома мучан посао. Такав рад не само да захтева силних и многих научних срестава, већ захтева и необичних напора и дугог времена, захтева необично спремних људи, којих у нас веома мало има. Остаје дакле једини пут, да се та потреба подмири преводима, па је тако и рађено: пробрана су поле чувенија дела стране педагошке књижевности, па су појединима раздата да их преведу, те је тако тим путем наша школска књижевност обогаћена са неколико природњачких дела, која у нас још за дуго не би угледала света, да није било школских потреба, које су се морале ма од које руке подмирити. Ето то је био пут, којим се ударило да се нов правац образовања у нашим школама одомаћи; немајући сами довољно снаге, морали смо потражити туђега рада и туђе помоћи, али да ли смо се на тај начин туђом помоћи у самој ствари и користили, показаће најбоље превод Ганове физике, којој је наслов у почетку ових врста исписан.

Није овде место да се говори о томе, да ли је Ганово дело у опште удесно за наше школе или не, и да ли је оно у опште одмерено према ономе ступњу развитка, који се у нашим школама опажа, али би на сваки начин било овде место да се напомене, да и нај-

боље дело из туђе научне књижевности, за наше школе може бити готово са свим без вредности. Али говорити о неудесности дела, које је у нас признато као удесно, био би по себи посао и сувише неблагодаран, посао, који би у награду писцу ових врста могао навући повику и мржњу свију оних, који ово мишљење с њиме не деле. За то ће овде у место оцене: вреди ли Ганово дело за наше школе? бити говора о другом за нас много важнијем питању, на име: да ли превод има ону вредност, коју има и Ганово дело, и да ли превод оправдава оне жртве, које је држава за њ учинила? Докаже ли се овим да превод Гановог дела не ваља, онда је тиме посредно доказана и друга мисао, да оно за наше школе не вреди, јер кад се по њему могло две или три године у школама предавати без и једне примедбе на сам превод од стране оних, којих се то највише тицало, онда је то скоро по себи доказ, да наше школе ни из далека још нису на ономе ступњу, на коме би се за ручну књигу у настави физике могло усвојити дело написано са onолико зналачке темељитости, какво је Ганово. То је онда доказ, да је реализам, који је у нас пре неколико година свој тријумф славио, за нас сувише прерана новост; то је онда за нас најбоље упутство, да се у области школовања једном махнемо непрестаног новачења, већ да наше школе уведемо у онај колосек, у коме се оне у образованом свету од векова крећу.

Да пређемо на саму оцену превода, којом приликом напомињемо, да ће се ради потпуније оцене, поред Видаковићева превода и француског текста и превод писца ових врста стављати. Због скученог простора, ми ћемо се ограничити само на важнија места у преводу и само веће погрешке да изнесемо.

Видаковићев превод: -- „8. Физичне силе, етар, теорија динамична .. Физичне силе познате су нам само по њихову дејству, а њихова нам је природа непозната. С данашњим знањем нисмо у стању казати, да ли су физичне силе везане за материју, или је то особито фина материја која нема тежине, и која је по целој васионој распрострта, те својим кретањем производи природне појаве. Ова последња претпоставка примљена је данас у науци (? Рецензент). Она се сваки дан све боље потврђује. Садашњи физичари све више и више долазе до закључка, да је у целој васиони распрострта фина материја, која се зове етар. Његово кретање чини топлоту, светлост, магнетизам и електрицитет. На тај начин (само се не зна на који? Рецензент) при извесној брзини вибрације (трепере ње) етра, ми осећамо топлоту, при другој бржој светлост, при трећој магнетизам.

„По овој теорији, која се назива теорија динамична, не само

да има тесне свезе међу етром и атомима тела, услед чега прелази кретање етра на молекиле, но и обрнуто ови предају своје кретање етру. Одуда следује да се сви физични појави могу свести на механичке узроке.“

Француски текст — ... Les agents physiques ne se manifestant à nous que par leurs effets, leur nature nous est complètement inconue. Sont-ce des propriétés inhérentes à la matière, ou des matières subtiles, impalpables, répandues dans tout l'univers et dont les effets ler résultat de mouvements particuliers imprimés à leur masse? Cette dernière hypothèse a d'abord régné seule dans la science, et, sous le nom de *fluides impondérables*, on a logntemps admis plusieurs fluides spéciaux: un pour la chaleur, un autre pour la lumière, deux pour le magnétisme, et deux pour l'électricité.

Cette théorie compliquée des fluides impondérables disparait de jour en jour. On lui substitue aujourd'hui une double hypotèse: 1° celle d'un fluide unique, *l'éther* éminemment élastique répandu non-seulement dans tout l'univers mais pénétrant la masse de tous les corps, 2° l'hypotèse d'un mouvement propre des molécules de la matière, lequel varie de forme et de vitesse, et se transmet à l'éther: tel mouvement d'une nature déterminée constitue la chaleur, tel mouvement plus rapide, la lumière, tel autre différent de forme ou de caractère, le magnetisme et l'électricité

Dans cette théorie qu'on désigne sous le nom de théorie dynamique, non-seulement les atomes des corps transmettent le mouvement aux atomes de l'éther, mais ceux-ci le comuniquent aux premiers, en sorte que les atomes des corps et de l'éther sont successivement des sources et de recipients de mouvement Tous les phenomenes physique, raportés ainsi à une cause mécanique unique, ne sont donc que des transformations de mouvement.

De cette manière nouvelle d'envisager les phénomènes est découlée une hypothèse gradiose, celle de la *corrélation* et de *l'unité des forces physiques*. En effet, à mesure qu'on avance dans l'étude des phénomènes physiques, on voit non-seulement le mouvement se transformer en chaleur, et la chaleur en mouvement, mais la chaleur engendrer la lumière et l'électricité, et cette dernière force produire la chaleur, la lumière, le magnétisme et le mouvement.

То значи физични узроци јављају нам се само својим дејствовањем, њихова нам је природа посве непозната. Да ли ће то бити као неке особине везане за материју, или ће бити да су то фине нашем опажању неприступне материје које су у својој дисперсији распростртe, и којих је дејствовање последица особитих покрета што су

њиховој маси саопштени? Ова последња претпостовка била је најпре једина у науци усвојена и дуго је под именом *немерљивих флуида* узимато више посебних флуида: један за топлоту, други за светлост, два за магнетизам и два за електрину.

Али је ова теорија с дана на дан све већма губила вредност. У данашње пак доба она је замењена другом двојном претпоставком: 1-во претпоставком о једном једитом скроз еластичном флуиду, *етару*, који не само да је распрострт у свој васиони, него и масу свију тела прожмава: 2-го претпоставком о особитом покрету молекила материје, покрету, који је обликом и брзином променљив, и који се етару саопштава: такав и такав покрет одређене врсте чини топлоту: такав и такав живљи покрет чини светлост; други опет по облику и карактеру другачи покрет чини магнетизам и електрину.

У овој теорији која је позната под именом *динамичке теорије* не само да атоми тела предају покрете етарским атомима, већ и ови последњи предају своје покрете првима, тако да су атоми тела и атоми етарски, једно за другим преда и *примаоци* покрета. Тако дакле сви физични појави сведени тако на један једити механички узрок, нису нису ништа друго до преображаји покрета.

Са овог новог гледишта на појаве потекла је једна огромна претпоставка — претпоставка *о узајмици и јединству физичких сила*. И заиста што се човек већма удуби у проучавање физичких појава све му већма излази на видик, да се не само покрет претвара у топлоту, и топлота у покрет, него да и топлота производи светлост и електрину, а да ова последња сила производи топлоту, светлост, магнетизам и покрет.

Из овог превода и превода г. Видаковића читалац је могао лако спазити провалу која раздваја г. Видаковића превод од Гановог дела, која раздваја физику као науку од онога што је преводилац горњег дела назвао науком Не само да се из превода не види свеза међу природним силама, коју је аутор онако лепо насликао, не само да се не види свеза међу етарским и материјалним атомима, него се не види ни она свеза, која се зове логички ток мисли . . . . Али да пођемо даље.

Видаковиће: превод — „*Еластичност*"...... Еластичност је следство зближења молекила, које мења телу облик, и код чврстих тела доказује се овим огледом. Кад мраморну плочу нагаримо гаром од лампе па после лагано метемо на њу куглу од слонове кости, изаћиће на кугли црна тачкица на оном месту, којим је стајала на плочи. Пустимо ли пак куглу да падне на плочу, изаћи ће на њој у место тачкице црна пега, и то све већа, што с веће висине куглу пустимо;

то доказује да се кугла угне у онај мах. кад падне, али после узме одмах свој првобитни облик помоћу своје еластичности, стр. 8.

Француски текст: — .... L'élasticité est le résultat d'un rapprochement moleculaire, et par suite d'un changement de forme qui, dans les corps solides se constate par l'expérience suivante. Sur un plan de marbre poli et recouvert d'une légère couche d'huile, ou laisse tomber une petite bille d'ivoire ou de marbre. Elle rebondit à une hauteur un peu moindre que celle de la chute, après avoir produit au point où elle a frappé, une empreinte circulaire d'autant plus étendue que la bille est tombée d'une plus grande hauteur. Au moment du choc, la bille a donc été applatie sur le plan, et c'est par la réaction des molécules ainsi comprimées qu'elle se relève.

То значи: Еластичност је последица зближења молекилског, и према томе последица промене облика, која се у чврстих тела доказује овим огледом. На мраморну углађену плочу, која је премазана танким слојем уља, пусти се малена кугла од слонове кости или од мрамора; кугла ће одскочити на висину нешто мању, но што је висина, с које је испуштена, начинивши на плочи, где је ударила, округлу пёгу и та је пега тим већа, што је кугла с веће висине пала. Према томе кугла се у тренутку свога ударца о плочу угнула, и тек услед реакције тако зближених молекила она је поново одскочила.

Видаковићев превод: „.... И тако да и ако се t' може да смањи колико се хоће (у обрасцу: $\frac{e'}{t'} = at + \frac{1}{2} at'$, где t' означује веома мален прираштај времена, и е' веома мален прираштај пута за малено време t'. Реценз.), опет се може претпоставити стална брзина за време интервале t', које даје $\frac{e'}{t'} = V$....“ стр. 15.

Француски текст: — .... Or, t' pouvant devenir aussi petit que l'on veut, il est permis de supposer la vitésse constante pendant l'intervalle t', ce qui donne $\frac{e'}{t'} = V$ .... (Али по што се t' може до у бесконачност смањивати, слободно нам је брзину замислити да је постојала у тренутном времену t' на основу чега добијамо $\frac{e'}{t'} = V$ ....)

Као што се види, преводилац је Ганове физике овоме правилу изопачио смисао, као да се и поред могућности бесконачног смањивања времена t' ипак може замислити, да је брзина у том кратком времену постојана, док је у самој ствари правило ово обрнутог смисла, и само се за то променљива брзина сме узети као постојана, што се други елеменат *време* као бесконачно мален узме. (наставиће се)

М. Давидовић

ИЗ ПОЗОРИШТА

—

ЕРНАНИ ИЛИ КАСТИЉАНСКА ЧАСТ

драма у 5 чинова од Виктора Ига, превео М. Пејиновић. —

Има писаца, чија се дела чим угледају света нестрпљивом журбом растурају и још влажна од штампања читају, која нико, па ни сами равнодушни гурмани не одлажу за часове одмора, за која се напушта сваки рад и заборавља свака брига. Виктор Иго, један је од тих сретних. Мржен и љубљен, он није никоме равнодушан. Пријатељи као и непријатељи не могу на њ, већ му се дивити морају. Никад, па ни сад при дубокој његовој старости непријатељи његови код најдубљег чепркања по његовим делима, не нађоше трагове клонулости и старости, а много мање усиљавања у његовој песничкој машти. Ни прогонство, ни најкивније мрачњачке потере не могоше саломити његову ватрену мржњу против тираније и властољубивих нарвенија. Његов негаз био је пита више, све то живља ватра у коливо на већу зауздапост и стегу напљажаше. У двадесетој својој години, лиричким почетцима присвојио је већ опште неоспорно право генија. Око младе инспириране главе, са челом на коме надземна збиља генија боравлаше, искупило се у брзо једно мало коло генијалних вештака свију струка, којима беху додијале стеге рутине. У том колу самих стварајућих духова, вину се и Игов дух, на опаке сликарске, архитектонске и археолошке тајне сфере, које су недогледне застрашеним мозговима. На његовим исполинским ваздушним кулама наслагали су неустрашими његови млађи сваки по један камен. И тако се створила романтичка школа, која је избацила први метак на књижевну француску Бастиљу и затрубила узбуну против сваке тираније. На Ернанија саломљене су све сабље против те школе. Ни једно приказивање кастиљанске части, није прошло без стотину разбијених глава. Двадесет и пет пуних година водио се најпомамнији бој, док не изгибоше оба табора, а на бојишту не оста још Иго сам, да као деда потпомогне и упути на прави пут своју милу унучад. Простор листа не допушта нам, да опширније

забележимо све јуришe на Ернанија посебно, а на романтичку школу у опште, за то, да би се намирили у том са читаоцима, упућујемо их на Готјерову школу романтизма, где ће наћи очигледца и одушевљеног дописника вођених бораба око Ернанија и његове мале, али одабране четице. А ми сад да се вратимо на Ига.

Игове су искључиве особине: гвоздена воља и исполинска уобразиља. Својом уобразиљом ствара грдосне препоне, које атлетском надчовечном снагом руши и обара. Маште су његове пуне самопоуздања, изазивајуће и вечито готове, да деле мегдан. Њему није својствена вештина деликатног завођења, нити он може мазећим гласом шапутати, да би срце крао. За њега не постоје мелодичне тајне и снебивања. Његове су речи пророчанства, која се проламају, као тутањ грома. Крила његове уобразиље, крила су кондорова, способна, да се вину над облаке у регионе страховите самоће, а неспособна, да застану у средње регионе, одакле се чује умилно брујање живота. Његовој је машти стало само за насиљем и гњевом. Његова су оруђа секира и гвоздени будак варваског војника. Елеменат му је рат, бура, смрт и првобитна природа са свима својим чудовиштима и оргијама. Сем тога његово око има особите повластице. Зауставили се његов поглед на једном предмету, он нам одмах искаче тако чист и сјајан, да све око себе помрачи, а светли само уништајем своје околине. Иго не види предмете у средњој даљини, али без усиљавања и умора обухвата он најудаљенији обзор. Његово око има особено увеличавајуће својство. Отуда и проистиче његова склоност за бесконачношћу и горостаси. Нико није моћније описао урвине феудалних замака, плам горућих села у рату и ужасе бура на мору. У другоме има супарника, али где се маште и надчовечности тиче, ту му нема равна. Ова љубав за колосалним и грандиозним, ова жудња за претеривањем, чини те изгледа често, као да уобразиља његова, наилази при сваком кораку на упоран отпор духова, који му под нос затварају врата својих пештера, и на гномове, који му траг заваравају и заводе га у поноре. Овакe халуцинације годе његовом опсенарском фанатизму, коме је све да разможди. Не питајте га, за што му уобразиља није ведра, изазивач злих духова и бајач тајана смрти, има права да је суморан. Не питајте га зашто је гњеван; јер он иде увек с бојишта, где је казнио побуњене духове. Размишљајући овако о Иговом генију као какав радознали аматор, кад разгледа какву горостасту статуу са свих страна, ми ћемо свуда наћи на исте карактере: силу, моћ и вољу. Овим особинама избацује он из своје маште људске прилике, описане таквом тачношћу, као што су махом сви облици, које ствара

халуцинација. Отуда оно особито накострешавајуће осећање, које нас пред њим обузима. Јер радост није никад живља, а туга никад тако тешка као у сну.

Ту ћемо се зауставити са нашим примедбама, јер нисмо вољни прикупити за сад све податке о његовом целокупном песничком генију. Да пређемо поступно на оцену Ернанија. Горе напоменусмо нешто о романтичној школи, али како је Ернани први програм те школе, то држимо, да нисмо ни доста тачно, ни довољно значај те школе нагласили. Што смо изоставили, допунићемо овим што иде. Два деценијума француског живота у овом веку (1820 – 40) обележени су у повесници као борба духа времена, пуна живахне, чиле младости, са невиним детињским осмехом на уснама, са поносом и љубави у грудима, против пусте авети једног застарелог, сладострасног у калу и раскоштву иструнулог времена, са целом његовом свитом разврата, мекуштва, похотљивости, подлачења, лажи, неправде и неверовања. Из те борбе, погажена истина, презрена природа и исмевана љубав искренуше из гроба, и забачени камен поста троуглом основом новом здању: романтичној школи. Ова је школа тежила за природним и народским схватањем и престављањем у песништву. Она је одбацивала лажни класицизам, т. ј. ропско подражавање и злоупотребу старих класичара. Устала је против претоварених стега пристојности односно осећаја и њиховог израза. Забацујући неприродност, она се трудила да буде носилац народних интереса, верно огледало препорођавајућег врења, које се у француском народу збиваше, као и истинит израз његовог индивидуалног живота и народног колорита. Природа била јој је лозинка, оригиналност кокарда, вера и љубав знамење њене заставе, а поље њеног рада, безгранична васиона, дубина човечијег срца, висина човечијег духа и бескрајни кам између пакла и неба. Школе с оваким програмом дижу се готово увек упоредо са пробуђењем народне свести, а готово им свагда темељ освећује слава Шекспировог генија. Од школе са таким народним одушевљењем, не може се изискивати немачка ерудиција у изучавању нарави, обичаја и душевних склоности људи, минулих векова; јер и најхладнији научари презају од таког тешког подузећа. Код Ига наћи ћемо истина на архитектонски колорит средњевековних улица и зграда, али по тим улицама сусретамо пошиво старих помодара, чије груди надимају нове савремене страсти и жудње, који су само прерушени образином, али мисле и раде као најпотпунији типови људи новога кова. Клод Флоро, носи само мантију средњевековног калуђера, али су његове унутарње борбе савремена схватања. Будала Трибуле (Краљ се забавља) и сањало Дидије

(Марнјен де Лорм) све су то типови истесани по савременој моралној ваги. Средњи век био је и сувише варварски, а да би могао слутити такве деликатне унутарње борбе. Тако исто и за кастиљанску част — Ернани — позајмио је Иго само колорит и размер дивљих шпанских романса, али карактери су савремени, Иговски. Подмукла суревњивост Дон-Силве, безгранично славољубље Дон-Карла, Ернанијева галантна благородност немају ништа, сем панцира, заједничког, са средњевековним витезовима. „А народ, народ, сињe је море, талас је узбуркан. Али тај талас престоле гута и спрема гробнице. У призраку његовом ругоба је сваки краљ.“ — „Како да започнем?“ завапих ја, „Буди сине милостив“, био ти је одговор.“ Такe и сличне мисли, ни најпретераније апотеозе, не могу претпостављати код средњевековних деспота, који за „народ“ ништа ни знали нису. Али остављајући на страну ошипке против обичаја и нарави са историјског гледишта, морамо признати, да се Иго у Ернанију, први код Француза, отргао од изанђалих дозвола пристојности у вештини, и да је у њему природу и истину као и све њихове захтеве узео за мерило и тако створио један од својих урнека, у коме као обично добре стране, огромно претежавају његове махне. Ову је драму Иго најбрижљивије за бину уделио, за то је она још данас, једна од најомиљенијих на свету.

Сад нам је на реду, да коју иститску реч о самом преводу кажемо. Да избор овог комада служи на част младом преводнику, доказала је наша публика, која је узастопце у два маха — 25 и 26 окт. — јаче посетила позориште. Али публика је обмањена изашла из позоришта. За што? Тугаљиво је, али морамо казати: превод је био тром. Драмски Иков стил, непресецан као уздах, речит, потресен, пун страсних звукова, подражавајући често неодољивости препуног срца и очајним боловима душе, тај стил, тако битан слави Иговој, не познасмо више у српском преводу. Далеко је од нас помисао, да замеримо савесном преводнику, али наше је убеђење, да је Ернанија требао превести или Милутиновић Сарајлија, или Ђура Јакшић.

Игра Ернанијевих лица, не претпоставља толико, какву особиту вештину, колико звучан глас и импозантне покрете. Али у место тога у једној од најглавнијих улога приметили смо тако бенављење, које личи на све друго, само не на леп српски језик. Ово је озбиљна реч, на коју не би хтели, да се поново вратимо.

Хаим Давичо.

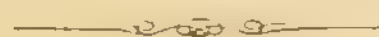

БИБЛИОГРАФИЈА

Жаравски — Минић В. Светислав, Домаћа књижница. С чешког превео — — — —, практиканат полицијски. Садржина: Учитељ, од Божане Њемцове. — Сестре, од исте. — Осуђена за прегршт песка, од Хрудецког. Издање преводиоца. Београд, штампарија задруге штампарских радника. 1880. 16-на, стр. 71. — Чини I свеску «Домаће књижнице».

Изъ часослова. Оупражненіе въ чтенія церковныхъ книгъ. Къ оупотребленію въ народныхъ оучилищахъ. Штампа и наклада браће Јовановића у Панчеву. 1880. 8-на, стр. 49 — «Застава» бр. 146.

Izvješće, godišnje, obće pučke dječačke i djevojačke učione u Djakovu, koncem školske godine 1879/80. U Zemunu 1880. Štamparija Miloša Grabovačkog. 8-на, стр. 35. — «Застава» бр. 133.

Izvješće hrvatskoga arkeologičkoga družtva za godinu 1879.— «Pravo» бр. 84.

Илић Јован, Мађарско језикословље у практичним примерима. По наставном плану високог министарства просвете од 29 јуна 187·. За српске основне школе удесио — — управ.-учитељ. I свеска. — За II разред. Издање књижаре Јоце Лукића и друга у Новом Саду. 1880 Литогр. литографија А. Фукса у Новоме Саду 8-на, стр. 58. — «Застава». бр. 145.

Иличић Ж. Ф., Наша вила. Приредио и на свјет издао о свом властитом трошку — — — равнатељ народног путујућег позоришта. У Новом Саду. Српска народна задружна штампарија. 1880 8-на, стр. 8. (Исто и латиницом) — «Српска зора» стр. 158.

Иличић Ж. Ф., Ослобођење Бугарске. Приредио и на свјет издао о свом властитом трошку — — —, равнатељ народног путујућег позоришта. У Новом Саду. Српска народна задружна штампарија 1880. Стр. 8. (Исто латиницом.) — «Српска зора» стр. 158.

Историја, мала свештена, за српске народне школе. 8-на, стр. 32. — «Застава» бр. 146.

Капетановић Никола, Карактер, и дух политичких партија, од J. Блучлија. Превео — — — (XVI издање Чупићеве задужбине.) У Београду, штампано у државној штампарији 1880, 8-на, 1 л., стр. 150.

Кнћанин С. Андра, Фарадеј и његова открића. Написао Џон Тиндал, на српски превео — — —, професор хемије на београдској реалци и гимназији, хонорарни професор хемије у војеној академији, почасни официр књ. српске војске, притежалац каваљерског ордена «таковског крста,» сребрне колајне »за храброст» и «ратне метаље.« Београд, штампа задруге штампарских радника, 1880. 8-на, 1 л., стр. 212, 2 л.

Kovačić Risto, Život i rad Branka Radičevića, piše — — Preštampano iz «Slovinca» U Dubrovniku. Pečatnja Drag. Pretnera. 1880. — «Јавор» бр. 40.